

વસન્ત.

‘દં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યશ્ચા-
પમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યશ્ચાપમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ્ ।

ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૩ અંક ૧.

[ભાસિક]

માધ, સંવત ૧૯૬૦.

૮૨૧

દિગ્-દર્શન.

શ. રા. કર્મભયતી રહીમભયતી નાનડગાણી, જેઓ વેદાન્ત સાસ્ત્રનો સારો જ્ઞાન ધ-
રાવે છે, તેઓ અમને નીચે પ્રમાણે એક પ્રશ્ન પૂછે છે, અને એનો
જ્ઞાન અને નીતિ. આ પ્રશ્નમાં જવાબ હવે છે:—

“ પ્રશ્ન બાપ્પા પછી કાંઈ વધુ કરવાનું રહે છે ? ”

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ‘બાપ્પા’-શબ્દના અર્થ ઉપર આધાર રાખે છે. વેદાન્તમાં જે
પ્રકારનાં જ્ઞાન બતાવ્યાં છે: ‘પરોક્ષજ્ઞાન’ અને ‘અપરોક્ષ જ્ઞાન.’ ‘પરોક્ષજ્ઞાન’ તે માત્ર
મનજનું જ્ઞાન, અમુક સમજણ એટલું જ; ‘અપરોક્ષજ્ઞાન’ એટલે સમસ્ત આત્મા થકી
પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન, અમુક સમજણ માત્ર નહિ પણ એ સમજણને અનુસરી સમસ્ત આ-
ત્માનું થવું—અનુભવ. જેને આ ‘અપરોક્ષ જ્ઞાન’ અર્થાત્ અનુભવ થયો છે. એને એ
અનુભવની બદાર વધુ કાંઈજ કરવાનું રહેતું નથી—કારણ કે એની બાબતમાં ‘વધુ’-
શબ્દ જ અર્થહીન છે; શ્રુતિ કહે છે તેમ, “ યસ્ય સર્વમાત્મેવામૃતં તત્ કેન કં
પદયેત્.”? પણ જેનું જ્ઞાન હજી ‘પરોક્ષ’ દ્વારા છે એને ઘણું કરવાનું બાકી રહેલું—
લગભગ સમસ્ત આત્મા કરવાનો રહે છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. એની સ્થિતિ સમુ-
દ્રની પાર ઉતરવા માટે નાવમાં પગ મૂક્યા-એમવા-તેવાર થએલા હતાં હજી સમુદ્રકાંઠે જ

ઉમેશ માણસના જેવી છે. જૌતમ યુદ્ધ એના એક ઉપદેશમાં કહે છે તેમ,—સ્થામી કાંઈનું હમ્મર વખત નામ પોકારવાથી જેમ સ્થામી કાંઈ પહોંચાતું નથી, ત્યાં પહોંચવા માટે તો નૌકામાં બેસી હથેલાં મારતા જતું જ નોંધએ, તેમ ‘બ્રહ્મ’ ‘બ્રહ્મ’ કહેવાથી કાંઈ બ્રહ્મ મળતું નથી, એ મેળવવા માટે તો શબ્દિક સાધન આવરવાં જ નોંધએ. અને શંકરાચાર્ય પણ એજ તત્ત્વપર્યંતી જણાવે છે કે ‘હું રાજ છું’ એમ સૌ વખત કહે જેમ ગ્રામ થવાનું નથી, તેમ ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એમ કહ્યાં કરવાથી બ્રહ્મ થઈ જવાનું નથી. સાધનની આવશ્યકતા સર્વેજ સ્વીકારવામાં આવી છે.

આ સાધન તે કંઈ ? કે જ્ઞાન ? કે ઉભય ? કર્મમાત્ર—જેમાં જ્ઞાનનું એક કિરણ પણ નથી—એવા કર્મ માત્રથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય એ પક્ષ તો સ્પષ્ટ રીતે યુક્તિ-હીન છે. સમાનુગ્મચાર્ય અને અન્ય કેટલાક મહાપુરોગો જ્ઞાન અને કર્મ ઉભયની આવશ્ય-કતા માને છે. આ સિદ્ધાન્ત ‘જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદ’ ને નામે આપણાં શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે, અને એ જ્ઞાનમાં જ્ઞાન અને કર્મ ઉભય સમાન કલામાં વિરાજે છે. શંકરાચાર્ય અને અન્ય કેટલાક મહાન તત્ત્વજ્ઞો કર્મને જ્ઞાનથી નીચે દરજ્જે મૂકે છે; કર્મથી ચિત્તસર્વવૃદ્ધિ થાય છે, અને શુદ્ધ ચિત્તમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ જન્મે છે એમ એમનું કહેવું છે. અને ‘શુદ્ધ હૃદયવાળા જ પ્રભુને જુએ છે’ એ ક્રિયન કર્મનું વચન પણ આ સિદ્ધાન્તનું જ ઉ-ચ્ચારણ છે. ચરતા કિનરતા દરજ્જાની વાત બાબુપર મૂકીએ તો ઉભય પક્ષમાં કર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારાતી દેખાય છે. પણ જરા ઉઠિ વિચાર કરતાં, એ પક્ષ વચ્ચે એક મુ-દ્દાનો બેઠ મમળય છે. સમાનુગ્મચાર્યના મત પ્રમાણે જ્ઞાન સાથે કર્મ જોડાતું જ નોંધએ; શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કર્મ વિના ચિત્તસર્વશુદ્ધિ, અને એ શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન અશક્ય છે, પરંતુ જો કોઈ એવાં હૃદયો હોય કે જે જન્મથી જ શુદ્ધ છે—અને જેની શુભ વા-મના જોતાં એનાં શુભ કર્મ પૂર્વ જન્મનાં જ માની સેવાં જોઈએ—એને કર્મની આવશ્ય-કતા નથી; અર્થાત્ અમુક હૃદયમાં જ્ઞાન જાંબી રાકે છે કે નહિ એટલું જ જોવાનું છે. આ જન્મમાં શુભ કર્મ કર્યા પછીજ જ્ઞાન સંપાદન કરવા યત્ન કરવા અથવા તો કર્મ અને જ્ઞાનના કાળસંબંધના દોષ એકલા જ વળુના જતું—એવો આમદ શંકરાચાર્યને અસંમત છે.

ત્યારે શું શાંકર વેદાન્ત પ્રમાણે, જેણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એને નીતિના નિયમોનું અન્યન રહેતું નથી ? નથી જ રહેતું—અન્યન નથી રહેતું, નહિ કે નીતિના નિયમો જ નથી રહેતા; અગાની મનુષ્ય જે નિયમો શ્રમ કરીને પામે છે, એજ નિયમો એનામાં અ-ભાવ મિદ્ધ થઈ રહે છે; પુષ્પમાંથી જેમ શુગળ રટ્યો કરે છે, એ રીતે એના આત્મા-માંથી—જ્ઞાનદીપ આત્મામાંથી—નીતિ સ્પર્શી રહી છે :

જ્ઞાન પ્રાપ્તને એમ લાગશે કે આત્મકાલ ત્યારે તરજ નીતિની માગણી થઈ રહી છે નેથી હું શાંકર વેદાન્તમાં નીતિ એવી લાવું છું—આનો મંત્ર દર કરવા માટે હું શાંકર વેદા-ન્તના જ પ્રતિજિત મનોમાંથી એક બે કનારા ટાંપીશ. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા બામપત વગેરે જ શાંકર વેદાન્તને પરમ માન્ય સંસ્થા છે, પણ એ ખાસ શાંકર વેદાન્તના પ્રમાણ ત-થાકે ગણવામાં કાંઈ બાધ છે માટે યોગ્ય બીજા મનોમાંથી જ કનારા આપું છું.

વેદાન્તસારના કર્તા સદાનન્દ આ જ પ્રશ્ન ઉઠાવી એના ઉત્તરમાં લખાવે છે કે—

“તદાનીમમાનિત્વાદીનિ જ્ઞાનસાધનાનિ અદ્વૈષ્ટત્વાદયઃ સદ્ગુણાશ્ચાલક્ષારવદનુવર્તન્તે ।

તદુક્તં—‘ઉત્પન્નાત્માવબોધસ્ય હૃદ્વૈષ્ટત્વાદયો ગુણાઃ ।

અવત્તતો મવન્વપસ્ય ન તુ સાધનરૂપિણઃ’ ॥”

“એ અવસ્થામાં અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનસાધનો અને અદ્વૈષ્ટત્વાદિ સહયુક્તો અવગતવત્ (જ્ઞાન પૂર્વેની સ્થિતિમાંથી) ઉતરી આવે છે. કહ્યું છે કે ‘જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે એનામાં અદ્વૈષ્ટત્વાદિ ગુણો વિના થતે-સ્વભાવ થકી જ-હોય છે, સાધનરૂપ હોતા નથી.”

સદાનન્દે ટકેશો સ્ત્રોત્ર મુપસિદ્ધ સાંકરવેદાન્તમન્ય નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિમાંથી છે. વેદાન્ત-મારના ટીકાકાર નૃસિંહમરસ્વતી એ જ મન્યમાંથી બીજે સ્ત્રોત્રે ટકે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“અધર્માજ્ઞાયતેજ્ઞાનં યથેષ્ટાચરણં તનઃ ।

ધર્મકાર્મ્યે કથં તત્સ્વાયત્ર ધર્મો વિનશ્યતિ ॥”

“અધર્મ થકી અજ્ઞાન થાય છે, અને એમાંથી યથેષ્ટાચરણ (સ્વચ્છન્દામાર, પા-પાચરણ) થાય છે. ધર્મનું કાર્ય જે જ્ઞાન એમાં એવું કેમ થાય કે જેમાં ધર્મનો જ વિનાશ થાય ?”

હવન્મુક્તિવિવેકમાં વિદ્યારણ્ય મુનિએ પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. એ લખે છે:—

“નનુ પ્રજ્ઞાયાઃ સિદ્ધ્યુપતિમ્યાં પ્રાગપિ સાધનત્વેન સંગદ્વેષાદિરાહિત્યમપેક્ષિતમ્ । વા-
દમ્ । તથાપ્યસ્તિ વિશેષઃ, સ ચ શ્રેયોમાર્ગકારૈર્દર્શિતઃ ।

‘વિદ્યાસ્થિતયે પ્રાગૂ યે સાધનમૂતાઃ પ્રવત્તનિષ્યાયાઃ ।

લક્ષણમૂતાસ્તુ પુનઃ સ્વભાવતસ્તે સ્થિતાઃ સ્થિતપ્રજ્ઞે’ ॥”

“તમે સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણમાં સંગદ્વેષાદિરહિતપણું બતાવે છે. પણ પ્રજ્ઞાની કૃત્તિ અને સ્થિતિ થતાં પહેલાં પણ સાધનરૂપે સંગદ્વેષથી રહિતપણુની તો જરૂર છે. તો પછી તમે એને પાછળ પણ શા માટે ગણ્યો છે ? આનો ઉત્તરઃ ખરી વાત તથાપિ એક ત-થાવત્ છે, અને તે શ્રેયનો માર્ગ સ્થાપનાના પુરોષોએ બતાવ્યો છે. કહ્યું છે કે—‘જ્ઞાનની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ગુણો પૂર્વે સાધનરૂપ હતા, પ્રવત્તે કરી-વિપન્નવવાના હતા, તે જ હવે જ્ઞાનીમાં લક્ષણ રૂપે થઈ રહ્યા છે—સ્વભાવથી જ (વિના પ્રવત્તે) એનામાં એ વધી રહ્યા છે.”

ઉપરના ઉતારામાંથી એક સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રીતે નીકળે છે તે એ કે શાંકર વેદાન્ત પ્ર-
માણે કર્મ, જ્ઞાન, અને પાણું કર્મ: પહેલા અને છેલા કર્મ વચ્ચે તરફવત એટલે કે પહેલું
કર્મ તે જ્ઞાનને માટે, અને છેલ્લું કર્મ તે જ્ઞાનમાંથી સ્વતઃ ઉપજી આવતું: જ્ઞાનની પછી
નહિ, પણ જ્ઞાનસમકાલીન, અને તે પણ જ્ઞાનમાં બહારથી લાવી ઉમેરવાનું નહિ પણ જ્ઞા-
નમાંથી સ્વયંસ્થિત થતું, અને તેથી જ્ઞાનરૂપજ.

આટલા વિવેચનથી એક વાત સ્પષ્ટ થઈ તે એ કે અપરોક્ષ જ્ઞાન—અન્તિમજ્ઞાન—
પ્રાપ્ત થયા પછી કંઈ જ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. જે કંઈ કર્મ થાય છે તે જ્ઞાનને અં-
ગેજ થાય છે. પણ ઉપર જોને ‘પરોક્ષ જ્ઞાન’ કહ્યું તેની સાથે સદ્વર્તન—કર્મ—ને જોડવાની
જરૂર ખરી કે નહિ ? આનો ઉત્તર કે શાંકરવેદાન્તમાં જોને ‘પરોક્ષ જ્ઞાન’ કહે છે એ
પણ સરેરાશ તર્ક-દલીલ અર્થાત્ મગજના વ્યાપારરૂપ છે એમ નથી, જો કે એમાં મમ-
જના વ્યાપારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી એને ઉપર એ રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ખરી રીતે
જોતાં, પરોક્ષજ્ઞાન તે કાંઈ જ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન તે પાકું જ્ઞાન એવો બેદ પાડવો વ-
ધારે ઉચિત છે; કારણ કે અપરોક્ષ જ્ઞાન એ પરોક્ષજ્ઞાનની પરિપક્વવસ્થા છે. પરોક્ષજ્ઞાન
આત્મામાં ફરીને, પોતાને અનુરૂપ વર્તન સુચિત્ર રીતે ઉપજાવી, આજ શુધી જે સદ્વર્તન
શુભવાસના (પૂર્વેના શુભ સંસ્કાર અને આસપાસની શુભ પરિસ્થિતિ)ને લીધે એક ટેવ
મારક (Instinctive) ઉપજી આવતું હતું, એ જ સદ્વર્તનને હવેથી સમજણવાળું
(Rational) કરી, સમસ્ત આત્માને પોતાના તેજથી રંગે છે, પરિપક્વ કરે છે, એનો
આન્તર રસ પ્રકટ કરી આપે છે. આ છેલી વ્યવસ્થા એ અપરોક્ષ જ્ઞાનની અવસ્થા છે
આ પ્રમાણે પરોક્ષજ્ઞાન અને અપરોક્ષજ્ઞાન એક જ જ્ઞાનની એ ભૂમિકાઓ હોવાથી, જેમ
અપરોક્ષજ્ઞાનમાં સદ્વર્તન એક આભાસિક ધર્મ તરીકે એની મેજેજ સમાર્પ્ત જાય છે તેમ
પરોક્ષજ્ઞાન પણ એને (સદ્વર્તનને) ધણું ઉપકારક થઈ પડે છે. પરોક્ષજ્ઞાનની પણ સદ્-
વર્તન ઉપર કેવી સચોટ અસર થાય છે એ નીચેના કિનારો બહુ સારી રીતે મનજવું છે:—

“ On the other hand, as it is impossible to separate practice from theory, so
it is impossible to separate theory from practice. As Aristotle insisted, the
abiding interest of the moralist is practical, as well as theoretical. Wisdom
has its natural outflow in goodness, as proverbial morality has always declar-
ed; the head guides the hand, the intellect the will. This inseparable con-
nection of theory and practice was profoundly understood by the Greek phi-
losophers, with whom Socrates' maxim that “ virtue is knowledge ” was al-
ways a guiding idea, as well as by the Hebrews, for whom wisdom and good-
ness, folly and sin, were synonymous terms. It is also familiar to us from
the teachings of Christianity, whose Founder claims to be at once the Truth
and the Life, and preaches that ‘ life eternal ’ is ‘ to know ’ the Father and

the Son*. A larger and deeper conception of the meaning of life inevitably brings with it a larger and deeper life. Intellectual superficiality is a main source of moral evil; folly and vice are largely synonymous. Accordingly, the first step towards moral reformation is to rouse reflection in a man or people; to give them a new insight into the significance of moral alternative. The claims of morality will not be satisfied until the rigour of these claims, is understood. All moral awakening is primarily an intellectual awakening, a repentance or change of mind (*metavola*). Moral insight is the necessary condition of moral life, and the philosophy which deepens such insight is at once theoretical and practical in its interest and in its value. By fixing our attention upon the ideal, ethics tends to raise the level of the actual. The very intellectual effort is itself morally elevating; such a turn of the attention is full of meaning of character. A moral truth does not remain a merely intellectual apprehension; it rouses the emotions, and demands expression, through them, in action or in life.”

“*Ethical Principles*,” by Prof. James Seth.

તાત્પર્ય કે સૌકેટિય યગેરે શ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો, તેમજ પ્રાચીન પાદુદીઓનો અને ફિક્ષનોનો પણ એ જ સિદ્ધાન્ત છે, અને તે બગ્ગર છે કે—જ્ઞાન એ જ જીવન છે, નીતિ છે, અને અજ્ઞાન એજ પાપ છે. જીવનના કહેશની વિશાળ અને જાડી સમજણથી જીવન પણ વિશાળ અને જાડું બનતું આવે છે.

માટે જ શ્રીમદ્બગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

“નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પચિત્રમિદં વિચિત્રે ।”

અને એ પદ્મ ગંધીર સિદ્ધાન્તનું તાત્પર્ય ક્યાં રહેલું છે એ યથામતિ સમજાવવા અમે અત્રે યત્ન કર્યો છે. એની પૂરેપૂરી સમજણ મેળવવા માટે તો એ સિદ્ધાન્તને જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર છે; આ પ્રમાણે જ્યારે એ જીવનમાં જનરે છે, એવું પરિશીલન-પરિજીવન થાય છે, ત્યારે જ એની અનન્ત જાડી ખોલો જ્ઞાનના પ્રકાશથી બરાબ રહે છે.

* (St John's central conception of 'Light' similarly emphasises the unity of the intellectual and the moral life.)

જૂના પડો, જૂનાં ન્યૂનપેપરો, જૂની ઘરડીઓ, ન્હાનપણમાં વાંચેલાં પુસ્તકો પણ પણુ ફરી, વાંચવાની અને ટેવ છે—જે ઘણાને હશે—અને એ રીતે—

હન્ડિયન નૅશનલ " Bliss was it in that dawn to be alive
કૉંગ્રેસમાં મતભેદ. But to be young was very heaven !"

એવા ઉદ્ગાર સાથે જૂના કૉંગ્રેસના રિપોર્ટનાં પાનાં ફેરવું છું, ત્યાં એક સ્થળે નીચેના શબ્દો, પૂર્વે વાંચેલા હોય જૂનકાળનું રમ્ય સ્મરણ કરાવતા, મારી નજરે પડે છે:—

"All movements of the kind in which we are concerned pass through several phases as they run their course. The first is one of ridicule. That is followed, as the movement progresses, by one of abuse, which is usually succeeded by partial concession and mis-apprehension of aim, accompanied by warnings against taking 'big jumps into the unknown.' The final stage of all is a substantial adoption of the object of the movement with some expression of surprise that it was not adopted before. These various phases overlap each other, but between the first and last the distinction is complete."

તાત્પર્ય કે—આ પ્રકારની સવળી દિગ્ગજાલોની નીચે પ્રમાણે અવસ્થાઓ થાય છે: પ્રથમ, હાંસી; પછી કોણક સ્વીકાર, ઉદ્દેશ પરત્વે ગેરસમજ, અને 'અસાત પ્રદેશમાં ખેંચા મેંચા રંગ' ભરવા સ્થાને ચેતવણી; છેવટે, એ દિગ્ગજાલતા ઉદ્દેશનો સ્વીકાર, અને આવા ઉદ્દેશ પદેલાં કેમ સ્વીકારાયો નહિ હોય એ ખાતે આશ્ચર્યજનક.

સને ૧૮૮૮ માં અસાદબાદમાં મળેલી હન્ડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસના પ્રમુખ સ્થાને મિસજોક્સ અંગ્રેજ વેપારી ગ્રહસ્થ મિ. જ્યોર્જ યુલે ઉપરના વિચારવન્ત શબ્દો ઉચ્ચાર્યા તે વખતે કૉંગ્રેસની દિગ્ગજાલ બીજી ભૂમિકામાં હતી. આજ એ ત્રીજી ભૂમિકામાં, અને એક રીતે કહીએ તો મિ. યુલની કલ્પનામાં પણ નહિ આવેલી એવી ભૂમિકાએ એ સંસ્થા ચડી ચૂકી છે એમ સહજ વિચાર કરતાં જણાયે.

કૉંગ્રેસનો હેતુ ઉત્તમ છે એ સંમતિ હવે ભાગ્યેજ કોઈ સ્થળે સંકા લેવાતી આપણે સાંભળીએ છીએ. એટલુંજ નહિ પણ વિશેષમાં, એના કેટલાક દરાવો અમલમાં પણ આવવા માંડ્યા છે; અને સમબલ બધા, હિન્દુસ્તાનની રાજકીય સર્ચામાં એટલા બધા દામત્ર યદ્ય ગયા છે કે એ સર્ચાને કેટલેક બાજે જન્મ આપનાર અને પૂર્ણ નેસમાંલાવનાર કૉંગ્રેસનું જ મંડળ છે, એ વાત પણ એના પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી બૂલી જવામાં

* "તે ઉપદેશમાં હોતું એમાં આનન્દ હતો, પણ તરુણ-ઉગતી ઉછરતી તરુણ-વયમાં દોલ એ તો ખરેખર સ્વર્ગ સમાનજ હતું!" મદ્રાસિ વર્ડઝરથ.

આવી છે; અને આજ, વર્ષના આદિથી અન્ત સુધી, હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ ઉત્તરમાં, દેશી તેમજ અંગ્રેજ અમલદારો લેખકો લોકમનના નાપકો અને વર્તમાનપત્રકારો વચ્ચે કૌંઝે સનાતન પ્રજા ચર્ચાના આપણે જોઈએ છીએ. કેટલીકવાર આ ચર્ચાનાં દુકાળ વગેરે અન્ય કારણો દર્શાવવામાં આવે છે, એનો યશ અમુક લેખકો વર્તમાનપત્રકારો કે અમલદારોને આપવામાં આવે છે, અને કૌંઝે કાંઈ નવું કંઈ નથી દેખાદિ આલેખો સાંભળીએ છીએ. પરંતુ આ આલેખ વસ્તુના દૃષ્ટિ નથી, પણ જૂઠા છે; દેશની જે દરિયાદ ન દોષ તેનથી કબી કરવી, દુકાળ વગેરે બનાવોએ જે શરિયાદોને નીચ રૂપ આપ્યો હોય એ શરિયાદોને પડી રહેલા દેવી, યા અમુક પ્રજા વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા છે માટે એને હાથ ન ધરવા અથવા તો એ કૌંઝેસના પ્રોચારમાં છે એટલે એની વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચા નકામી ગણવી, અમુક પુરોણ કૌંઝેસની બદાર ગણુ કામ ક્યા કરે છે એટલે એમનો યશ તે કૌંઝેસનો નથી, અથવા તો તેઓ કૌંઝેસના મંડળમાં છે એટલે રખેને કૌંઝેસનો જશ જતો રહે એટલા માટે તેઓએ વર્તમાનપત્રો બાળો વગેરેમાં ભાગ ન લેવો—એવી એવી વિપરીત મૂલનાઓ કાઢી કરી શકો ? ; છતાં, કૌંઝેસ સ્વામે યતા ઉપરના આલેખોની દર્શીતનું પૃથક્કરણ કરીએ છીએ તો આ ચિન્તા અન્ય દ્વિતિ થતું નથી.

કૌંઝેસના બંધિયન આ પગથી બિ. યુજની કટપનામાં આવ્યું હતું. પણ છેલ્લાં બે વર્ષથી એક નવીન રિધિ નરે પડ્યા માંડી છે, જે કૌંઝેસના ઉપકાળમાં દૃષ્ટિગોચર ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એ રિધિ તે કૌંઝેસના અન્દર અન્દરના મનબેદની—અને કેટલાક કહે છે તેમ હોય તો—દાટકટની છે.

બિ. યોગેશ્વરશાહ મહેતા દાટકટ નથી એમ જણાવે છે. અને હમણાં મદ્રાસમાં મ. જોડી કૌંઝેસનો સન્નિવેશ કમિટીની બેઠકમાં જે મહાન દેશદિનેષી-દીર્ઘદર્શી-વિચારવન્ત અને પ્રતાપી નરે કૌંઝેસની નાકાને પરસ્પર મનબેદ અને દુરામદના વાયુથી છિન્નનિલ યતી અને રૂબતી અટકાવી—એને આ પ્રમાણે વિમતથી કહેવાનો પૂર્ણ હક છે. પરંતુ વસ્તુરિધિને જોતાં સાધારણ હૃદયને ફિકર ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી કે બિ. મહેતા પોતાના સંગીન વિચાર અને દલીલોથી સ્વામા પડાનો વિરોધ (એક દિવસ માટે જ નહિ પણ) દમેશ માટે ફર કરી આખા મંડળને એકદમ નદિ કરે ત્યાં સુધી આ કુસંપમાંથી ક્યારે ચું પ. રિણુમ આવશે—કૌંઝેસનું આયુષ્ય ક્યારે એકાએક છેદાઈ જશે—એ કહી શકાતું નથી.

આ કુસંપનું બીજા સારા કહેશમાં રહેલું છે. કૌંઝેસના નાપકો આગળ આજ મહેરા પ્રજા એ આવીને કબો છે કે—કૌંઝેસ હાલ જેમ આવે છે તેમ ચાલવા દેવી કે એના બંધારણમાં કેટલોક ફેરફાર કરવો? કેટલાકનું એમ કહેતું છે કે કૌંઝેસમાં અર્થ થતું ચાલ છે, જે બોધ કરવા માટે ડેલિગેટોની સંખ્યા ઓછી કરવી, અને જૂરા જૂરા પ્રાન્તોને અમુક અમુક સંખ્યા મુકરર કરી આપવી. બીજે એક ફેરફાર એ સૂચવાય છે કે આગળથી ત્રણ વર્ષ ઉપર કૌંઝેસના ચાલુ કામ માટે એક ‘ ટર્કિંગ કમિટી ’ અર્થાત્ કાર્યભારી મંડળી ઠરાવવામાં આવી હતી તેવી એક મંડળી સ્થાપવી, જેણે આખું વર્ષ દેશની રાજકીય વિસયાસ ગમત્ત રાખવી અને કૌંઝેસનું સર્વ કામ કરવા રહેતું—આના પેદામાં એક અવા-

નર મુચના એવી ધાય છે કે આ કામ માટે જે પગારદાર સેક્રેટરિઓ રાખવા આ સર્વ મુચના બહુ સારા ઉદ્દેશથી કરાવમાં આવે છે એમાં તો સંશય નથી નર અને દેખીતી એ બહુ લાભકારક છે—કૌઝિસના પિકાસકમમાં એક પગલું આગળ છે—એમાં પણ ના કહેવાય એમ નથી. પણ મિ. શ્રીરામચંદ્ર મહેતા આ મુચનાઓને બુદ્ધભરેલી ધારે છે, અને તેમાં એ જે કારણ બતાવે છે એ ખ્યાનમાં લેવા જેવો છે. હાલ ખર્ચ ઘણું ધાય છે એ ખરી વાત છે. પણ જે વડે કૌઝિસ નેવી મોટી દિલચાસ—જે વડે આખા હિન્દુસ્તાનનાં, બાકે ઈંગ્લેંડ મુદ્દાનાં, રાજ્યમાં કબજા વર્ગનાં નેત્રા ઉપાડવાનો યત્ન કરવાનો છે—તેમાં એ ખર્ચ અનિવાર્ય છે. વળી હજી અત્યારે કૌઝિસનો આરંભકાળ ન છે, અને આજથી ડેવિઝેટની સંખ્યા ઘટાડી દેવો એ કૌઝિસના મહત્વ અને વળતરને જોખમકારક છે. પરંતુ: હાલ પણ ડેવિઝેટની મોટી સંખ્યા નો સ્થાનિક ન હોય છે. કૌઝિસના કામ માટે કમિટિની મુચના એ વર્ષ દુપર અમલમાં મૂકી જોઈ, પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડી, તેમ બંને રૂપિયાના એ પગારદાર સેક્રેટરિઓ હાલ કરતાં કૌઝિસને વધારે સારી મજાખી ચક્રો એમ માનવાને પણ કારણ નથી. જેઓ કમિટિની મુચના કરે છે તેઓ લક્ષમાં નથી રાખના કે કમિટિનાં માણસો પણ બેહારથી આવવાનાં નથી, હાલ જેઓ કૌઝિસમાં કામ કરે છે તેઓ નર એમાં પણ કામ કરશે, અને જે દેશની રાજકીય દિલચાસ આખું વર્ષ જગતી રાખતી છે તો એજ માણસો પોતપોતાના પ્રાન્તમાં સ્થાનિક મંત્રો સ્થાપી એ કામ શા માટે ન કરે ? વળી, વિશેષ આશ્ચર્યજનક એ છે કે જેઓ આ કમિટિ માટે સાથી વધારે આશ્રય ધરાવે છે એમના નર પ્રાન્તમાં કોઈપણ પ્રકારનું સ્થાનિક રાજકીય મંત્રણ હજી અસ્તિત્વમાં નથી : આ મ્યંજે અમને કૌઝિસ સામે ‘હસ્ટ ઓન્ડ વેસ્ટ’ પત્રમાં મિ. મજાખીએ કરેલી પ્રિયાદ શબ્દ આવે છે. મિ. મજાખી ખેદ સાથે જણાવે છે કે કૌઝિસ યથા ત્યારથી ‘સાર્વજનિક સભા’ વગેરે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અસ્ત પામી ગઈ છે. કબૂલ કરવું નોંદએ કે બ્યારથી કૌઝિસની મહાસંસ્થા બીજા યથા ત્યારથી સ્થાનિક સંસ્થાઓનાં કામ મન્દ યથા મધું છે,—(જે કે મુખાહની ‘પ્રેસિડન્સ એસોસિએશન’ વખતો વખત પોતાનું કર્તવ્ય જનવચમાં ચૂકતી નથી.) પરંતુ તેનું કારણ એ છે કે નર મંદાન અગ્રણીઓ સ્થાનિક કાર્યમાં રોકાના દના ને હવે સમસ્તહિન્દની કાર્યધુરા વદન કરવા બ્રાખ્યા છે પ્રથમ પંક્તિના ધુરંધર અગ્રણીઓ પાસેથી હવે સ્થાનિક કાર્ય માટે શ્રમની આશા રાખવી એ વાજબી નથી; મી. મહેતા, જોખમે, દત્ત, વગેરે પોતાને યોગ્ય મદાન કરતો નિરન્તર કંઈ જાય છે, અને તે બહુ કિમ્મ રીતે કરે છે એ ખાખત કોઈથી ના પગાય એમ નથી. મિ. જાકગદાસ, ચિમનલાલ વગેરે મધ્યમ વર્ગના દેશસેવકો પણ પોતાની ફરજને જનવચમાં પણ રહેતા નથી. ખરી ખાખી એ પછીના બાકી રહેતા દેશસેવકો વર્ગમાં જોખામાં આવે છે. જેમ મેટ્રાને સિર મોટી જવાબદારી છે, તેમ ન્દાનાને સિર ન્દાની છે એમ મમજી દરેક સુચિહિન જને સ્વદેશસેવા કરવાની છે. અસ્પષ્ટમાં અસ્પષ્ટ મનુષ્યને પણ સ્વદેશસેવાના અનેક પ્રસંગ આવે છે—કોઈથી વાગળી રીતે કંડી ચક્રાય એમ નથી કે ‘હું શું કરી ચક્રું?’ કોસેન્નેમાં કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓમાં ન્દાનાં ગમેતા વનનીઓની યોડી સંખ્યા નથી. તેઓ એટલું જ વિચારી જુએ કે તેઓની યાસ કેવડા મોડો વર્ગ પડ્યો છે કે જેઓના રાનની સરખામણીમાં એમનું અસ્પષ્ટતાન ન્દા અનેકાણું મોડું છે, તો એમને પોતાના કર્તવ્યનો પ્રદેશ કેટલો વિશાળ છે એ સમ-

જાયા વિના રહે નહિ. કૌઝેસમહાયનનાં ન્હાનાં ચક્રો શરતાં રાખ્યા વિના એનું મ્હોટું ચક્ર લાંબો વખત શરતું રાખી શકાય એ અશક્ય છે. આ ન્હાનાં ચક્રોનું ચાલન એ પૂર્વોક્ત ત્રીજા વર્ગનું કામ છે—જે છેવટની કાર્યસિદ્ધિ માટે આવશ્યકતામાં પ્રથમ વર્ગ કરતાં લેશ-માત્ર પણ ઉતરતું નથી. અત્રે એક વાત ઉમેરવાની જરૂર છે: આ વર્ગનું કામ લોકની ફરિયાદો જ સરકાર આગળ મૂક્યા કરવાનું નથી. કેળવાએલો વર્ગ સરકારની નોકરીની બહાર રહીને પણ સરકારને સેવા કરી શકે એમ છે—અને સરકારની ખરી સેવા એ દેશ-સેવા જ છે. અત્તાન વર્ગને સરકારની રાજ્યનીતિ રહામે અસન્તુષ્ટ કરવો એ કોઈપણ દેશ-હિતથી માટે યોગ્ય નથી. અત્તાન વર્ગને રાજ્યની વ્યવસ્થા સમજાવવી, ઉત્તમ વ્યવસ્થાને અણુસમજાવને લીધે દુર્વ્યવસ્થા યાદી જતી અટકાવવી, ખરી ફરિયાદોને પ્રકટ કરવી, અને એ સરકારને કાને શી રીતે લાવવી એનાં ખરાં પગલાં બતાવવાં, ખર્ચ કામ કરવામાં હિંમત રાખવી અને એજ હિંમતના દૃષ્ટાન્તથી સામાન્ય લોકમાં હિંમત પ્રેરવી—ઇત્યાદિ આ કેળવાએલા વર્ગનું કામ છે. આ કામ માટે હાલ ‘ડિરેક્ટર કોન્સ્ટ્રક્શન’—અર્થાત્ પ્રત્યેક જિલ્લાની ફરિયાદો જાહેર કરવા માટે સભાઓ મેળવવાની જે સૂચના થઈ છે એ ખસ નથી. ‘ઇન્ડિયન નેશનલ કૌઝેસ’ અને ‘પ્રોવિન્સિયલ કોન્સ્ટ્રક્શન’ જેવી મ્હોટી સંસ્થાઓ માટે મિ. મહેતા અને મિ. સેતલવાડે જૂદે જૂદે પ્રસંગે જણાવ્યું છે તેમ સરકાર આગળ ફરિયાદો રજુ કરવાનું કામ ખસ છે. પણ ન્હાનાં મંડળનું કામ ફરિયાદો રજુ કરવાનું જ નથી; લોકમત કેળવવાનું અને સરકારને ન્હાની ન્હાની અસંખ્ય બાબતોમાં મદદગાર થવાનું કામ પણ આ ન્હાનાં ન્હાનાં મંડળોનું જ છે. આ મંડળો ધણી દરજ્જે કૌઝેસના કામમાં સહાય કરશે: ન્હાનાં મ્હોટાં ગ્રામમાંથી અને ગામોની સ્થિતિ વિશે કૌઝેસને આંક-હાઓ અને વર્ણનો રૂપે ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી શકશે. પણ આ મંડળોને કૌઝેસનાં રીતસરનાં અંગે તરીકે ઉભાં કરવાં એ સલાહભરેલું નથી, કારણ કે એમ કરવાથી એ ન્હાનાં મંડળોની ભૂલો અને વગરખિચારે કરેલાં કામો માટે (જે આ સાધારણ સક્તિવાળા કેળવા-એલા વર્ગમાં ઘણીવાર થવાનો સંભવ છે.) કૌઝેસને જવાબદારી બોદાવવી પડે—અને એ રીતે આગળ જતાં કૌઝેસના કાર્યમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે. આ મંડળો કૌઝેસથી સ્વતન્ત્ર રહે એ જ કીક છે. પરન્તુ તે સ્થાપવા માટે મિ. મહેતા, સેતલવાડ, ગોકળદાસ અને અંબાલાલ જેવા કૌઝેસના મદારથીઓ અને અતિરથીઓની મદદ અપેક્ષિત છે; સલાહ અને ઉત્સાહ ઉભય એમની પાસેથી જ આવી શકે એમ છે.

હોપ વાંચનમાળામાં કરવા જેવા મુધારા વધારા.

એ સંબંધી એક લેખ.

હોપવાંચનમાળામાં કરવા જેવા મુધારા વધારા સંબંધે અમે આગળ દિગ્દર્શન કરાવી ગયા છીએ. તે વખતે, જે યાખતો એની મેળેજ લક્ષમાં રહે એવી હુતી એ વિષે લખવાની જરૂર ગણી ન હતી. ત્યારબાદ, સર્વ વિચયોને દૃષ્ટિમાં રાખી, એક સંશિષ્ટ લેખ રા. રા. રમણલાઈ મહીપતરામ તથા આ લેખકે મળીને રચ્યો છે, અને તે એક વિનંતિપત્ર તરીકે ક્રિમિટિના પ્રસિડન્ટ મિ. કૉન્હર્ટન સાહેબને મોકલવામાં આવ્યો છે. એ લેખની નકલ 'વસન્ત'ના વધારા રૂપે આ સાથે ઠહેંચવામાં આવે છે. એ લેખના કારણથી "વસન્ત"ના આ અંકે પ્રસિદ્ધ થવામાં વિલમ્બ થયો છે, એ અમારા આ-હુકે ક્ષમા કરશે.

એ લેખના એ વિભાગ છે. પ્રથમ વિભાગમાં નીચેના વિષયો ઉપર મુધાન્ન-વધારાનાં સામાન્ય તત્ત્વો દર્શાવ્યાં છે:—

- (૧) કાન્ય.
- (૨) કાન્યાવશેકન.
- (૩) દત્તિદાસ.
- (૪) ભૂગોળ.
- (૫) પ્રાચીન શાધ.
- (૬) 'સાવન્મ'.
- (૭) નીતિ.
- (૮) સંસારમુધારો.
- (૯) ધર્મ.

આમાંના કેટલાક વિભાગના પેટા વિભાગ તરીકે—રાત્ર્યવ્યવસ્થા, આરોગ્યશાસ્ત્ર, આપત્તી બુદ્ધિજ્ઞતા આદિ ધણા વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે.

બીજા વિભાગમાં, હાલની વાંચનમાળાની ચોથી ચોપડીથી માંડી સાતમી ચોપડી સુધીના પાંદોળું પાંદોળગર સંક્ષિપ્ત અવશેકન કર્યું છે, અને એમાં કરવા જેવા મુધારા-વધારાની દિશા દર્શાવી છે. બીજા વિભાગ તે પ્રથમ વિભાગની સચનાઓ અમલમાં મૂકીએ તો વાંચનમાળા કેવી યાવ એ બતાવવા માટે નથી, પણ હાલની વાંચનમાળામાં કાંઈ નહિ તો આટલા ફરકાર તો થવાજ જોઈએ એ મુલ્યવત્તા અર્થે છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ વિનંતિપત્ર ઉપર મિ. કૉન્હર્ટન સાહેબ તથા એમની ક્રિમિટિ યોડું ધણું પણ લક્ષ આપશે. અમારા તત્ત્વી બન્ધુઓ—વર્તમાનપત્રકારો અવશેકનકારો—એઓને પણ અમારા આ અગ્ર અમ તરફ દૃષ્ટિ ફરવવા વિનંતિ છે.

તન્ત્રી.

આપણા ઍન્જ્યુએટો.

"And in each bosom of the multitude
Justice and truth, with custom's hydra brood,
Wage silent war."

Shelley.

પ્રિય વાંચનાર ! જો તને યાદ હોય તો કેટલાક માસ પહેલાં આ મથાળાનો એક પ્રાસ્તાવિક લેખ 'સુદર્શન'માં તે વાંચેલો છે. તેમાં આપણા ઍન્જ્યુએટોને કેવી ભયભરી કેડી પર યહ તરવારની ધાર પર ચાલવાનું છે તે બતાવવા જરા પ્રયત્ન થયેલ. પરંતુ માત્રમ પડ્યું કે જોને માટે તે લખાયેલો તેમાંથી પચીસમા ભાગે પળ તેના સામી દૃષ્ટિ કરવાની દરકાર કરી નહોતી. એવા દત્તભાગ્યને તકને જે જુસ્સો ઉઠાળા મારી રહ્યો હતો તે અત્યંત દુઃખ કરવા કરતાં મુંગા રહેવું વધારે સારું છે એમ ગાંધી શ્રાંત કરાયો હતો.

કહેવાય છે કે સંગનિની અમર અઘ્નિક છે. મોટાં હકંચા તેની સાથે સંગનિ કરનાર પામર પ્રાણીનો પક્ષ વાદમાં ઉઠાર કરે છે; સંસ્કારી મહાત્મા વિશાળ પક્ષની અંદર આવનાર સર્વ કાકને પોતાના સંસ્કારનો રત્ન ચખાડે છે. પ્રતાપનિધિ બાનુ તેના કિરણપંથમાં આવનાર સર્વ પદાર્થને પોતાના પ્રતાપથી પ્રભાવાન કરે છે. એ સ્વાનુભવના પરિણામે આ પ્રવાસ પાછો હાથમાં લેવાયો છે એમ કહેવામાં પ્રારંભશરણાળીનો દોષ આવતો હોય તો તેમ હો.

ઉપર ઉતારેલો કવિપર શ્રેણીનો વિચાર વાંચવામાં આવતાં, યોગ્ય રીત પહેલાં મિત્ર-મંડળમાં નેવી જ એક ચર્ચા થયેલ હોવાથી તે વિચાર મગજમાં પેદા અને તેની સાથે આપણા ઍન્જ્યુએટોને તે 'silent war' (શાન્ત અશબ્દ યુદ્ધ)માં ક્યો અને કેટલા ભાગ લેવો એ જાણવાના હેતુથી આ પત્રકાર તે વિષય ચર્ચવા અનિલાયા યહ.

આપણી ફરી ગયેલી રિયલિટીનું દુઃખ સામાન્ય સ્થપાયું નથી. વિચારમાં 'સિમરત'મત-વાળા આપણા ઍન્જ્યુએટોમાંથી ધણુ દુઃખ આચારમાં તદ્દન 'કોન્સ્ટ્રેન્ટિવ' નજરે પડે છે. તેઓના વિચાર કેટલે દરજ્જે સપ્રમાણ હશે તે તો તેઓ જાણે, પરંતુ તેઓના આચાર બિવિધમાં મહા અનર્થ યહ જાય એવી ધાસ્તીથી ધણેલો લાગે છે.

દરેક દેશમાં ને દરેક યુગમાં રીત રિવાજ અમુક રિયરતાથી સ્થાપિત થયેલા માત્રમ પડે છે. તે રીવાજોની વિરુદ્ધ કેટલાક એકાંત સત્ય અને પરમ ન્યાયના અનુયાયીઓ પોતાનાં વાગ્જ્વાળ ફેંક્યા કરે છે. આવો વિમલ સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાળે ચાલ્યા જ કરે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી દેશની સમગ્ર પ્રજા અમુક નિશ્ચિત માર્ગે જ પ્રયાણ કરતી હોય ત્યાં સુધી નવા મતને પકડનારા ક્રોધમંદ યતા નથી તેટલું જ નહિ પણ તેમનાં વચનો તે કાળે સંભળાતાં પણ નથી. આપણે ત્યાં તેવું નહિ હોવાને લીધે-સમગ્ર પ્રજાનું એક મન નહિ હોવાને લીધે-જૂના વિચારો તથા આચારો માત્ર અંધ શ્રદ્ધાથી જ પ્રચલિત હોવાને લીધે-તે આચાર વિચાર આજના વખત પ્રમાણે દાખલા દલીલથી સપ્રમાણ થયેલ નહિ હોવાને લીધે-જૂના ને નવા વિચારો વચ્ચે સતત

કસદ આપ્યાં કરે છે અને કમલાગ્રે સંખ્યાગ્રંથ થયેલા આપણા કેળવાયેલા આજ્યુએટોમાંથી કેટલાક એકમનના અને કેટલાક બીજા મતના અનુયાયી થયા ઉપરાંત બીજું કંઈ પોતાનું કર્તવ્ય નથી એમ સમજી બેસા છે. પરંતુ તેઓએ બાણુવું જોઈએ કે બીજા કબુલ કરે કે ન કરે, વિધાવિનોદીની સંસી કરનારા હવે તો થોડા રહેલા જૂના વિચારને અવલેખન કરનાર પુરુષો માને કે ન માને, તોપણ નવી પ્રજાની સર્વ બાવી પ્રવૃત્તિને જન્મ આપનાર તથા તેને પોષનાર તે દાસના આજ્યુએટો જ છે અને રહેશે. તેઓએ તેમની વિધાનો સદ્વિયોગ સર્વ વિધાને કરવાનો છે. જદ્વિયોગ જોઈતું મળ્યું એટલે પોતાને થોડાં માની, સ્વાર્થ અભિલાષાનાં પૂરમાં તણાઈ, ખોટી 'easy life' માં મોહ પામી તદ્દન નિરુત્સાહ અને નિરંધોગમાં પોતાની કેળવાયેલી બુદ્ધિને કટાવી નાખવી એ યોગ્ય નથી. આજ્યુએટ થયાથી અભ્યાસ કે જ્ઞાન સંપૂર્ણ થયું કે મળ્યું એમ માનવાની ખોટી ભૂલ તો તેઓ કરતા હોયજ નહિ. તેઓએ તો માત્ર દરેક જાતનો કામને માટે લાભકારી મેળવી છે. અને હવે સંપૂર્ણપણે પદોચ્ચાના પ્રયાસ હવે પછીજ કરવાના છે એમ તેઓ સમજતા તો હશે જ. જતાં દીકરીની વાત એ છે કે બેચાર અપવાદ બાદ કરતાં બીજા કોઈપણ અમુક અભ્યાસને હાથ મૂકી પોતાનાં પોતાના દેશની ખામીઓ પૂરી કરવા બહાર પડેલા નથી. આજ વખતે જ્યારે માણસોનાં મન બિન્ન બિન્ન વિચારોથી ઘાળાય છે રીત રિવાજ તો વિરોધીપણાંથી મુશ્કેલ નયે છે મન્ય અને ન્યાયના રસ્તાપર જતાં આવતી અનેક વિરુદ્ધભાવોથી ભરતર થયેલ છે, સમીન જ્ઞાન અને સમજ દાખલા દલીલના અભાવથી અસ્તવ્યસ્ત થયેલ છે અને જમ તાપથી ઉકળતી 'જૂતની કડા' ના ભોગની પેઠે તજી જુ પર થયેલ છે ત્યારે તે વિષયને હાથ લાઈ, આપણા જૂતા રોનદિવાળેનાં મળ, કહેવાતાં શાંતિને આધારે શોધી કાઢી, તેના પર વળી ગયેલ રજ ઉઘારી, સત્ય દલીલના સમજ તેજથી તેને કરજદરવત કરી આપી, પશાપછીના અકારણ વિરોધની હાથા સરખીથી પણ દૂર રહી, સમજ પ્રગટે અને તેમાં એ ખામ નથી જરૂરની પ્રગટે શુદ્ધ હૃદયથી સત્ય ભાષ આપવાની ખામ જરૂર છે. તેમાં વાદ સંખ્યાનું છે કે—*"God has not only given us a garden to walk in, but He hath planted it also for us, and He wills us to know the nature and properties of everything that grows within it. Unless we look into them and handle them, and register them, how shall we discover this to be salutary, that to be poisonous; this annual, that perennial?"* આપણા પોતાના પ્રચલિત રીત રિવાજોનું શાસ્ત્રીય, ઐતિહાસિક અને નૈતિક જ્ઞાન મેળવી, તેનો ચર્ચા કાંઈ થયેલ માલમ પડે છે? ત્યારે સત્યશોધનના પ્રયાસમાં માત્ર એકદેશીય અવલોકન કેટલું અર્થ બુલબરેલું છે તે કાંઈ સમજાવવું પડે તેમ નથી.

હવેમાં આશા છે કે આ વિનિતો રચીકાર કરી જતા 'શાંત યુદ્ધ' માં આજ્યુએટ બાહ્યો નિર્મૂલપર આવી શકાય તેવા બામ લઈ, પોતે કૃતાર્થ થઈ અન્યને ઉપકૃત અને કૃતાર્થ કરશે.

લી. એક આજ્યુએટ.

પરોપકારી યોગી.

[હિંદીરાનન્દ-કાવ્યાનન્દ-લક્ષ્મીમાંથી.]

અહો! મુહામાંથી બહાર પડતાં ભગવાન-સદ્ગુણરૂપિણી પ્રકાશથી વિશ્વરૂપનું દર્શન કરતાં મારું મન અત્યંત હર્ષના આવેશમાં આવી ગયું છે. અહો! હિમગિરિના ઉચ્ચ શિખરો તથા ટેકરીઓ!! તમારી આ લીલી તળેટી પર જોતાં કરુણાં શું ચેતનમાં આવી પ્રતિભત વદને મારી સાથે કર્તાનું રહસ્ય ખતાવે છે? હા, સમન્વયો, શાંતિ અને આનન્દ તેના વિશ્વમાં બીજા કોઈ જ નથી. જ્યાં જોઈ છે ત્યાં પ્રકાશ ને પ્રેમનો અખૂટ ભંડાર મળે છે. ચૈતન્યરૂપની સાથે રમણ કરવાને માટે માયાએ પોતાના આભરણની પેટી ખુલી મુકી છે.—પણ માયા છે જ ક્યાં? સર્વે ચૈતન્યરૂપ જ છે. હું યોગારૂઢ થયો છો તે ધર્મમાં સવિધપક ને ધર્મમાં નિવિંકલપમાં ભરું છું.

૫૬

(કદમકી કુંજમે મેરી, મહારે મેલતકી માળ) એ, લાગ.

મહારે મન-મહાલે સત કર્મનું આનંદમાન

આઈ બાવે તે-પર ઉપકૃતિમાં

બીજા હૃદયની કરતી છે જાન.

મહારે. ૧.

રમ્ય લીલું વિશ્વરૂપ નિરખાને

વૃત્તિ તાલતમે ભૂલ્યો હું જાન.

મહારે. ૨.

સદ્ગુણ કાન્ત સદ્ગુણ સેવી

દર રુણનું મુકાવું છું જાન.

મહારે. ૩

સત્ય ને ન્યાયનાં નિર્મળ કરણો

ઝરી કઈ છઠ્ઠાં અમૃતપાન.

મહારે. ૪

પ્રીતિ રસાયન આતુભાવે બરી

હુટાવું દેઈ દેઈને જાન

મહારે. ૫

શાંતિનો ચંદ્રિકા તપથી પ્રસારી

માનરવિથી શશિની સમાન

મહારે. ૬

કુચ્ચ પ્રદેશે બિધ્વં ગતિમાં

લાઘ્યું અનહદ સરવું તાન

મ્હારે. ૭

પ્રગાન આનન્દ બ્રહ્મ સ્વરૂપ આ.

સૃષ્ટિ જોઉં, ચીનીને વિમાન.

મ્હારે. ૮

નંદ ધનિદ્ય વિકસિત હૃદયે

મુકી માન ખમી અપમાન.

મ્હારે. ૯

“ ધનિદ્યાનન્દ. ”

જપાન અને રશ્યા.*

આ બે રાજ્યો વચ્ચે ગયા અકોટાબર મહિનાથી બાંજમઠ ચાલતી હતી તેને પરિણામે તા. ૫ મી ફેબ્રુવારીથી લગાઈ શરૂ થઈ ચુકી છે એવે વખતે એમને વિશેષ પડવાનાં કારણો વિષે તમા એમનાં બહાખલ વિષે વિગતવાર માહિતી મેળવવા હરકોઈને ધ્યાન થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ વિગતનું મૂલ કારણ જપાન અને ચીનની લગાઈ પુરી થઈ ત્યારથી જ ઉપસ્થિત થયું એમ કહી શકાય. ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ જપાન અને ચીન વચ્ચે શિમોનો એકીનો તદ્દ થયો તેમાં ચીને જપાનને એક મોટી રૂકમ આપવાની કબજાત આપે અને કોર્મોસા તથા પિરકે ડોરીમના ટાપુઓ ઉપરાંત લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ પણ આપે. આ દ્વીપકલ્પ જપાને વિગ્રહ દરમિયાન જીતી લીધો હતો. અને તે ચીન પાસેથી લઈ લેવાને જપાનને એથી પણ વધારે મજબૂત કારણ હતું. જપાનનાં ટાપુઓનાં અનેલાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો આધાર તેની આસપાસના દરિયામાં પોતાની સત્તા પ્રવર્તે એ ઉપર છે; અને જપાની દરિયાના દક્ષિણ ભાગમાં કોરિયાનો મોટો દ્વીપકલ્પ આવેલો છે તથા તેની અને ચીનની વચ્ચેનો પીળો સમુદ્ર ઉત્તરે ચીનની જમિમાં પેસી કોરિયા અને પેચિલીના અખાતોમાં પુરો થાય છે. લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ મન્ચૂરિયા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ છે અને તે એ બે અખાતોની વચમાં પીળા સમુદ્રની ઉત્તરે આવેલો છે તથા તેના બંદરોને લીધે પીળા સમુદ્રના સ્વામિત્વ માટે ખરેખરી અગત્યનો છે. એટલે કે એ પ્રદેશોના નકશા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોરિયા અથવા લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ ચીન અને જપાનથી જુદાં કોઈ બલવાન રાજ્યના હાથમાં આવે તો તેથી તુરંત જ ચીન અને જપાન બંનેની સ્વતંત્રતાને ધક્કો લાગ્યા વગર રહે નહીં.

* આ લેખમાં આગળ એક દેકાણે નીચે પ્રમાણે શબ્દો આવે છે:—

“ પેપર કરન્સી કન્વર્ટ કરવાનો પ્રયત્ન લગાડના અર્થમાં જ તજ દેવો પડ્યો છે, ” એ દેકાણે “ તજ દેવો પડે એમ જણાય છે. ” એમ વાંચવું.

બ. ક. ઠાકોર.

પણ આ તહનામાં ઉપર બંને પક્ષકારોની સહી થઈ એટલામાં તો રશ્યા ક્રાન્સ અને જર્મનીએ મળી જઈને જાપાનને સલાહ આપી કે એશિયા ખંડના પૂર્વ ભાગની સુ-લેહશાંતિ જાળવવા ખાતર તેણે લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ ચીનને તાબે જ રહેવા દેવો. અને જાપાનને આ સલાહને નામે મજેલી આજ્ઞા પાળવી પડી. કેમકે સુલેહશાંતિના એ ત્રણ હિમાયતીઓની સામે તત્કાલ તે નિરૂપાય હતું. આ સેવા બદલ ચીને રશ્યાને તેની આ-ગગાડીની સ્ટ્રેટ-સ્કચી વ્લાડિવોસ્ટોક સુધીની સડક મંચૂરિયા પ્રાંતમાં થઈને બાંધવા પરવા-નગી આપી. તે પછી જાપાનને ભરવાની રકમનો પ્લેસો હકતો આવતાં રશ્યાએ ચીનને દોઢ કોટિ પાઉંડ ચાર ટકાને વ્યાજે અપાવ્યા અને તેના બદલામાં એ જ લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પમાંના પોર્ટ આર્થર બંદરની ભાડચીટ્ટી લખી લીધી. એટલે એ દ્વીપકલ્પ ચીન પોતાના હાથમાં રાખી શકવાનું નથી એ સ્પષ્ટ થયું. અને રશ્યા આથી આગળ કંઈપણ ડગલું ભરવા માગે ત્યારે તેની આડે ઉતરવાની ફરજ ચીનની અશક્તિમાં ઇર્જાડ અને જાપાનને માથે પડી. પેચિલીનો અખાત ખુલ્લો રાખવો, ચીન સાથેનો પોતાનો જંગી વે-પાર જાળવવો, પેકિંગમાં રશ્યાનો વગ બહુ વધી જવા ન દેવો અને ચીનના ત્રિશાળ ગ્ર-જૂના ફરના પ્રાંતોની કાપકલ્પ જનતાં સુધી અટકાવવી એ ઇંગ્લિશ એલચીઓનાં કર્તવ્ય થયાં. કોરિયા રશ્યાના પંજનમાં ન ફેરે અને લ્યાઓટુંગ દ્વીપકલ્પ રશ્યાનો પ્રાંત ન બને એ જાપાની રાજનીતિનાં લક્ષ્ય થયાં.

પછી ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં રશ્યાએ પોર્ટ આર્થરથી ઉતર મંચૂરિયામાંની પોતાની આ-ગગાડી સુધી આશરે સાતસો માઈલ લાંબી નવી આગગાડી બાંધવા પરવાનગી મેળવી તો ઇર્જાડે તે જ સાલમાં પેચિલીના અખાતને દક્ષિણ કિનારે એટલે પોર્ટ આર્થરની સામે વાઈ હાઈ વાઈ બંદરનો પટો લખી લીધો તથા એ અખાતને કાંઠે કાંઠે ટ્રિબેન્ટસિનથી શાનહાઈકિવાન અને કિનચાકિ થઈને ન્યૂચાંગ સુધીની આગગાડી બાંધવા પરવાનગી મેળવી. તે પછીના વર્ષમાં ચીનમાં “ ગોક્સર ” અથવા “ શુદ્ધ સંપત્તિ મુક્તિ ” એ નામના મંડ-ળના લાખો ચીનાઓએ બમેડા આદંબ્યા અને તે ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના આગસ્ટ માસ સુધી ચાલ્યા એ અરસામાં મંચૂરિયામાંના ચીનના અધિકારીઓએ રશ્યા સાથે શુદ્ધ માંડણુ એ-ટલે તેનો લાભ લઈ રશ્યાએ આખો મંચૂરિયા પ્રાંત પોતાના કબજામાં લઈ લીધો તથા ત્યાંની વસતીમાં કેર વર્તોવ્યો અને ન્યૂચાંગથી ટ્રિબેન્ટસિન સુધીની ઇર્જાડની માલીકીની નવી આગગાડી પણ લઈ લીધી. એ આગગાડી તો તેને પાછી આપી દેવી પડી પણ મંચૂરિયામાંથી તેને ખસેડવાના બ્રિટિશ એલચીઓના સર્વ પ્રયત્ન નિષ્ફલ ગયા. છેવટે તે-મણે જર્મનીની સાથે તદ્દ કર્યો તેમાં એવા કરાર હતા કે જો તે બરાબર પાળવામાં આવે તો તેથી ચીનની સલતનતનું રક્ષણ યુરોપમાં ટર્કીની સલતનતનું રક્ષણ થાય છે તે સુ-જ્ઞ સર્વ મોટાં રાજ્યોની પરસ્પર કબૂલાતોથી ચર્ચ શકે. પણ રશ્યાએ આતહ વિષે કહ્યું કે તે મંચૂરિયા પ્રાંતને લાગુ પાડવો ન જોઈએ એટલે જર્મનીએ પણ જણાવ્યું કે એ પ્રાંતને તે લાગુ પાડવાનો તેનો હિસાબ નથી, અને ઇર્જાડની આ યોજના પણ નિષ્ફલ ગઈ. એટલે બીજે એકે ઉપાય ન રહેતાં ઈ. સ. ૧૯૦૨ ના જાનેવારીની ૩૦ મી તારીખે ઇર્જાડે જાપાન સાથે કોલકરાર કર્યો એ તહનામું હજી મુવત્તે છે અને જાપાનને રશ્યા

સાથે લગાઈ આરંભવામાં એ તહથી ઈંગ્લેન્ડ તરફના ટેકનો લાભ મળ્યો છે તથા લગાઈ ચાલશે ત્યાં મુઘી પુરેપુરો મળ્યા કરશે એટલે તેની સરતો ટુંકામાં પણ બનતાં મુઘી મૂલ લેખનાજ શબ્દોમાં નોંધવા જેવી છે.

એ તહના મુદ્દાના શબ્દો આ પ્રમાણે છે: “ઈંગ્લેન્ડ અને જાપાનનો હેતુ પૂર્વ દેશોમાં મુલોહશાંતિ જાળવવાનો હોવાથી, અને ચીન તથા કોરિયાની સ્વતંત્રતાના સંરક્ષણમાં તંથા એ બંને સલતનતોનો અમલ હાલ જે જે પ્રદેશમાં ચાલે છે તે બધા પ્રદેશમાં તે કાયમ રાખવામાં અને વળી એ દેશોના ઉદ્યોગ અને વેપારમાં બધી પ્રજાઓને સરખી છુટ રહે તેમાં એમનો પોતાનો સ્વાર્થ સમાયક્ષો હોવાથી એ બે રાજ્યો અન્યોન્ય વચન આપે છે કે જો એમનામાંના એકને એ પ્રદેશમાં ઉપર જણાવેલી બાબતોને અન્યથે દ્રાઈ એક રાજ્ય સાથે વિગ્રહમાં ઉતરવું પડે, તો તે વિગ્રહ દરમિયાન બીજું તટસ્થ રહેવા અને બીજાં રાજ્યોને એ વિગ્રહમાં પોતાના મિત્ર સામે ઉતરતાં અટકાવવા પોતાબી બનતા પ્રયત્ન કરવા બંધાય છે; કે એવા વિગ્રહ દરમિયાન જો સામાં રાજ્યની કુમકે બીજું એક પણ રાજ્ય જાય તો પોતે પણ પોતાના મિત્રની કુમકે લગાઈમાં ઉતરવા તથા લગાઈ તેની સાથે રહી ચલાવવા અને છેવટ તેની સાથે રહીને જ સંધિ કરવા બંધાય છે; કે આ તહનામું જે હેતુઓ જાળવવા માટે કરવામાં આવે છે તે એમાંથી એકને પણ જોખમાતાં લાગે કે તુરત બંનેએ પોતાના વિચાર એકબીજાને છુટથી જણાવવા; અને આ તહનામું સહી થાય તે તારીખથી માંડીને પાંચ વર્ષની મુદતને માટે ગણવું, કે જે મુદત દરમિયાન જો એમાંથી એકને તેનો અંત આણવા ઇચ્છા થાય તો તે માટે તેણે પોતાના મિત્રને એક વર્ષ અગાઉથી ખબર આપવી, પણ જો એ મુદત પૂરી થતી વખતે એમાંથી એક રાજ્ય લગાઈ ચલાવતું હોય તો તે લગાઈનો અંત ન આવે ત્યાં મુઘી આ તહ પાંચ આશતો ગણવા.”

આ તહ થયા પછી મંચુરિયા ચીનને પાછા સોંપવા તથા તેનો વેપાર બધી પ્રજાઓ માટે ખુલ્લો રાખવા બાબત રચાને અનેકવાર કહેવામાં આવ્યું તેના જવાબમાં તેણે એક પછી એક વચનો આપ્યાં પણ તે પાળવાનો વખત આવતાં તે દરેક તેણે તોડ્યાં એટલું જ નહીં પણ ગયા વર્ષમાં તેણે મંચુરિયાથી પણ સંતોષ ન માની આગળ ધમ્મવા માંડ્યું, કોરિયામાં પણ પગપેસારો આરંભ્યો આ બનાવથી માંડીને એટલે કે ગયા આગસ્ટ માસથી જાપાને રચાને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે તે પાછું નહીં હરે તો લગાઈયશે અને તેની બધી જવાબદારી તેને જ માથે પડશે. પણ રચાએ મીઠા જવાબો વાળવા ઉપરાંત દાદ દીધી નહીં. અકટોબર માસગી તેના જવાબોમાં પણ અત્યંત વિલંબ ચવા માંડ્યો પણ તેની સાથે તેની લગાયક તૈયારીઓ ઝપાટાબંધ વધી. જાનેવારીની આંખરથી તો તેને કોરિયામાં લશ્કર મુઠાં મોકલવા માંડ્યું, એટલે જાપાને આ તા. ૫ મીએ પોતાના એલ્ફીને રચાની રાજધાનીમાંથી ખસેડીને લગાઈ આરંભી. રચા આ વખત ઈંગ્લેન્ડ પોતા તરફ જે વર્તણૂક ચલાવી છે તે માટે તેની સખ અને કડવાં મુકનોમાં ટીકા કહે છે, પણ

ઉપર ઈંગ્લંડ અને જાપાનને કોલકરાર આપ્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે જાપાનને રશ્યાના પગપેસારાથી જ અસંતોષ થવાનું કારણ હતું શું ત્યારથી એટલે કે ગયા આગસ્ટ માસથી ઈંગ્લંડની સાથે પુરેપુરી મસજત કરવા અને તેને ચોગ્ય સલાહ તથા ટેકા આપવા આગળથી ત્યાં હતું તથા એ હકીકતથી રશ્યા પણ વાકેફ હતું, છતાં તેણે જેમ જાપાનની સ્થિતિને ગણકારી નહીં તેમ ઈંગ્લંડ પોતાનો કરેલો તદ્દ પાળશે કે જેમ તે વિષે પણ કેવલ પરવાઈ રાખી. ઈંગ્લંડના વડા પ્રધાને લોર્ડ મેથરની વાર્ષિક મેન્જાની વખતે રોકડો દે, કહી દીધા કે ઈંગ્લંડ પોતાના કોલકરાર અક્ષરેક્ષર પાળશે જ તો પણ તેણે ગણકાર્યું ન અને છેવટ જાપાન અને રશ્યાની વચ્ચેના વાંધા બીજા રાજ્યો મધ્યસ્થ થઈ પતાવે. એવાનો જાપાન જાણ વાળ્યો કે તે કોઈનું મધ્યસ્થપણ સ્વીકારશે નહીં ત્યારે પણ પા મેલ્યું નહીં કે લડાઈ ક્યારે માંડવી એ છેલ્લી વાતનો નિર્ણય પણ તેના હાથમાં મધ્યસ્થત રહેશે નહીં. ક્યારે તૈયારીએ લડવું પડતાં રશ્યાને જે પરાજય અને માનહાનિ ત્યાં પડ્યાં છે તેની લાગણીમાં તેના મુખમાંથી અક્ષેપ નીકળી જાય એ કુદરતી છે. પા ઉપલી હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે એ અક્ષેપો બીલકુલ પાયા વગરના છે.

જાપાન અને રશ્યા બંને બંધાવણની સરખામણી માટે આ લડાઈ કેટલી લાંબી ચાલશે એ પ્રથમ વિદ્યાર્થનું છે. એક મોટી લડાઈ ચાલે છે તે દરમિયાન રશ્યાને બીજામાં ઉતરવું પડે તો તેની સ્થિતિ બહુ ગંભીર થઈ જાય એ દેખીતું છે, પણ તિમેટ અને અફગાનિસ્તાનમાં લડાઈ જાતે એ પ્રદેશોમાં ધસે તો જ ઈંગ્લંડ પોતાના સ્વાર્થના દાક્ષણ માટે તેની સામે લડવા ઉત્તુ થાય, અને આ સંજોગમાં રશ્યા એવી મુશ્કેલી કે જે માનવાજ્ઞેય નથી. બેશક, આ સંધિમાં ઈંગ્લંડ એ બંને દેશોમાં પોતાનો લાગવગ વધારા અને રશ્યાને તે સહન કરવું પડશે. ઇરાનની રાજધાનીમાં પણ ઈંગ્લંડનો વગ કંઈક વ્યો, પણ ઇરાનમાં રશ્યાના વગનાં મૂળ ઉડાં છે અને શાહના મુલકમાંથી લેશ પણ ભા ઈંગ્લંડ હિંદી સલતનત સાથે જોડી લેવા માગે એ મનાય એવું નથી, એટલે આ સ્થ પણ વાત લડાઈની અણી સુધી આવે એમ લાગતું નથી. એથી કિલકું ટર્કીમાં લડાઈ ગશે જ. રશ્યાના ઝર સુલેહશાંતિના રક્ષક હોવાનો દાવો કરે છે તે ટર્કીના પ્રદેશને માટે રા છે. ત્યાંનાં ન્હાનાં ખ્રિસ્તી રાજ્યો તથા ટર્કી વચ્ચે આજ સુધી સુલેહશાંતિ જાળવવામાં તે મુખ્યત્વે કરીને રશ્યાના દાખને લીધે જ છે. એ દાખ હવે ઓછો થતાં સુલેહશાંતિનો સ્મય પણ ઓછો થયો છે. પણ એ પ્રદેશમાં યુરોપનાં બધાં મોટાં રાજ્યોનો સ્વાર્થ છે થી લડાઈ ચડે માય તો પણ રશ્યા ફ્રાંસ અને જર્મનીને આગળ પાડી પોતે પોતાના હક્ક તેને આપે રહી જાળવવા મથે તો તેમાં એ ફાવી શકે એમ છે. ઈંગ્લંડને પણ એ પ્રદેશ માટેની બાંજગમાં રશ્યા સાથે વિરોધ દર્શાવવાનું કારણ નથી. એટલે એકદરે જોતાં જણાય છે કે જાપાન સાથે લડવા માટે રશ્યા પોતાના હાથ મોકળા રાખી શકશે અને લડાઈ પોતાની અનુકૂલતા પ્રમાણે લંબાવી શકશે.

તો પણ કપરિએ એ જાપાનને હરાવી શકે એમ લાગતું નથી. પોર્ટ આર્થર અને વ્લાડિવોસ્ટોક બંનેમાંના રસ્થેન નૌકાસૈન્યનો જાપાન નાશ કરી શકશે તથા કોરિયાના પ્ર-

ઉચ્ચ વર્ગમાં તે ભાષાનો પ્રવેશ કરવાના સ્તુત્ય પ્રયાસથી, તેનાં સાહિત્ય-કાવ્ય ઇત્યાદિને: છાંદોદ્ધાર થઈ, કંઈકે પ્રકાશ પડતાં, ભાષા શીર ચઢવેલું આજ તે નિંદકોને પાછું મળશે: ગુજરાતીઓનાં મુખમાંથી બ્રહ્મા જશે; અને ભાષાની કિંમત ચાર પૈસા કરતાં, ઘણી વધશે !!!

આંવા સંયોગોમાં આ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનો અમે આરંભ કર્યા છે. અમને નિશ્ચય છે કે, અમે અલ્પબુદ્ધિ, આવા મહાન વિષયને, આવા સંકુચિત સંક્ષેપમાં યોગ્ય ન્યાય આપી શકીએ, એ અસંભવિત છે; તોપણ પ્રબળ ઇચ્છાએ ચત્કિચિત્ ક્ષુલ્લક પ્રયાસ આ આદર્યો છે તે સદૃશ હો ! અમારો ધણો આધાર, શ્રદ્ધાળુ ભક્તજનોનાં પુસ્તકો, દંતકથાઓ, અને અન્ય કવિઓનાં કાવ્ય ઉપર હોવાથી, આ ચરિત્રો દ્રષિત હશે જ તેને માટે ક્ષમાપાત્રનાં.

આ ચરિત્રો લખવામાં અમે નીચેનાં પુસ્તકોની સહાય લીધી છે:—

નાભાશુકત ભક્તમાળા, મહીપતિ બાવા કૃત ભક્તવિજય, નર્મગદ્ય, કવિચરિત્ર, બૃહતકાવ્યદોહન ભાગ પ્રથમ દ્વિતીય અને પંચમ, દલપતરામ કવિનું કાવ્યદોહન, મહાદેવ રામચંદ્ર જનશુદેવાણું મોહું કાવ્યદોહન, દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પ્રાચીનકાવ્યમાળા ગ્રંથ ૧, ૯, અને ૧૧ મેા, ભાલણસુત ઉદ્ધવ કૃત રામાયણ, બુદ્ધિપ્રકાશ અને આર્યજ્ઞાનવર્ધકના માસિક અંકો, પ્રાચીન કાવ્યનાં ત્રિમાસિક અંકો, મહાજનમંડળ, ચરિત્રચંદ્રિકા, સતીમંડળ, અધ્યાત્મભજનમાળા, ટૌક રાજસ્થાન, રાજપુતાણા, ગુજરાત દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, સૌરાષ્ટ્ર દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, રાનઉપદેશ, કાવ્યરતનાવલિ, નારું કાવ્ય, ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ઇત્યાદિ. તેથી તેમના કર્તાનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

વિષયની યોજના અમે નીચે પ્રમાણે રાખી છે (૧) નરસિંહ મહેતા. (૨) મીરાંબાઈ. (૩) ભાલણ (૪) અન્ય કવિઓ. નરસિંહ મહેતા, ગુજરાતી ભાષાનો આદિ કવિ ગણાતો હોવાથી, પ્રથમ રચાને શોભે છે; મીરાંબાઈનો પથ તેના જેવો જ હોવાથી તેમજ તેની કવિતા નરસિંહ મહેતાને મળતી હોવાથી, તેને બીજો મૂક્યાં છે. ભાલણને અન્ય કવિઓના સમયને લઈને તેમના કરતાં આગળ મૂક્યો છે. અને અન્ય કવિઓ યથામતિ યોજ્યાછે.

આ પ્રસ્તાવના આખા પ્રબંધની હોવાથી, નરસિંહ અને મીરાંબાઈ બંને ભક્ત કવિની પહેલાં, ભક્તિ અને કાવ્યની, બંનેને સામાન્ય પ્રસ્તાવના મૂકવામાં આવી છે. પ્રસંગોપાત્ત તેમની સરખામણી કરવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે.

નરસિંહ મહેતાના જીવનની સાક્ષો આપવામાં આવી છે, તે, ઇતિહાસના ગ્રંથો ઉપરથી, તેમની કવિતા, બીજી હકીકત, તેમ જ અન્ય કવિઓનાં લખાણોના આધારે આપવામાં આવેલ છે.

મીરાંબાઈના ચરિત્રમાં મોટા પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે તે, કુંભારાણી સ્ત્રી હોય એ અસંભવિત છે. કારણ કે અકબર અને કુંભારાણા વચ્ચે ૧૩૭ વર્ષનું અંતર છે તેથી અં-

કબર કુંભારાણી સ્ત્રીનું સંગીત સાંભળવા ગયો હતો એ હકીકત સંશય પડતી છે. વળી તે કોની પુત્રી છે, એ બીજો પ્રશ્ન છે. આ બંને નિરાકરણ કરવાના વિષય છે. અમે તેને માટે પ્રયાસ કર્યો છે, પણ આ સંક્ષિપ્ત પ્રબંધમાં તે બધી હકીકત ટાંકી શકતા નથી. વળી તેને માટે બીજા કેટલાક પ્રમાણભૂત પુરાવા એકત્ર કરવાની આવશ્યકતા હોવાથી, આ શોધિત હકીકત અભારમાં પ્રસિદ્ધ કરી એ મૂર્ખાઈ ગણી શકાય. વિષયાન કર્યો પછી મી-રાંબાઈ ચિતોડ પાછી ગઈ નથી એમ કોઈ કહે છે, તો બીજી તરફથી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તે પાછી ચિતોડ આપી રહી હતી.

બાલણ કવિનાં નળાખ્યાન સિવાયનાં યુક્તકોમાં સાલ નહિ હોવાથી, તેના જન્મ મ-મરણ વિષે કંઈપણ જાણ પડતી નથી, તેથી સાં માત્ર અતુમાન જ બાંધેલ છે.

પરચુરણ કવિઓ બીજા બણા છે; પણ તે બધાની ચોક્કસ હકીકત કંઈ પ્રકાશમાં આવેલ નહિ હોવાથી, અમને ઉપત્તબ્ધ થયેલ સંક્ષેપથી જ સંતોષ માન્યો છે. તેમાં 'બીમ' નામના ત્રણ ચાર કવિ નીવડે છે, જેને માટે મોટો પ્રશ્ન છે; તેનું પણ યથામતિ નિરા-કણ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે.

બ્યાં બ્યાં સંશય પડતી હકીકત છે, સાં સાં તે જેમ ને તેમ જ દર્શાવેલ છે.

આ કવિઓનાં ગુણ-લક્ષણ ૪૦ આપવા અમે પ્રયાસ કર્યો છે. તે તેમની જૂહી જૂહી કવિતા અને ચરિત્ર ઉપરથી તારવી કાઢેલ છે; તેમાં બીજા કવિઓના વર્ણનોનો આધાર પણ લીધેલ છે.

ઉપરના કવિઓની કાવ્યશક્તિનું કંઈક ચિત્ર આપવા માટે, તેમ જ તેમના ગુણ લ-ક્ષણના પ્રતિબિંબ માટે, કેટલાંક 'અવતરણ' અમારે ઠાંકવાનાં હતાં, તેમાં પણ વિશેષે ક-રીને નરસિંહ મહેતા માટે જ. પરંતુ સ્થળસંકોચને લઈને તે ન્યાય અમે આપી શક્યા નથી. આવા 'અવતરણ' વિના ચરિત્રનો ભાગ નીરસ બની જાય એમ અમારી દૃઢ માની-નતા હતી, તે અસહ્ય અગવડતા બોગવી લઈએ છીએ.

(પ્રસ્તાવના સમાપ્ત: વિષય આગળ ચાલુ.)

ફુલચન્દ્ર ઝવેરચન્દ્ર મહેતા.

ઘોળી—હવે સાસુજી હદ થઈ. બસ કરો બસ કરો. જાત વિના ભાત પડે નહિ. મારી મરીબ બિચારી કુંવરી જે હજી સાવ અણુસમજણી બાળા છે તેના ઉપર બોલું આજ ચઢાવવા તરખર થયાં છો ? જાઓ ! તમારું કાળું કરો. આજથી હું તમારી સાથે રહેનાર નથી. તમારાં અપવિત્ર દર્શન ને વચનથી મારાં આંખ કાનને વધારે વાર દૂષિત કરવા માગતી નથી. આજ દિવસ સુધી હું બધું સહન કરતી આવી. દીલગીર છું કે રજપૂતાણીનો ડુંકારો મેં પહેલેથીજ ન રાખ્યો. નહિ તો આ પ્રમાણે મારાં હાકરાંઓની સન્મુખ મારું અપમાન કરવાની તમને કદી હિંમત જ ન આવી હત.

હંસા—તું તો ઉલટી, બાઈ, લેતી પડજી ? મેં શું બોલું કહ્યું ? સાહેબ લોક પાસે વધવાનો એ જ ઉપાય છે.

ચંચળ—ચૂપ રહે, ડોકરી. તું સાહેબ લોકને પીછાનતીજ નથી.

હંસા—મને ડોકરી કહેનાર કોણ ? તારી જીભ ચૂટી લઈશ.

ચંચળ—હવે તને દાદીમા નહિ કહું. તું તો અમારી શત્રુ છે. તારું મોઢું આજથી અમે કદી જોનાર નથી.

અપલ ને ચંદ—

મતી શિશમણી અમ માતાનું, વળી બેનનું કયું અપમાન;
તેથી ડોસી તે બોલું છે, દાદીમાનું શુભ ઉપમાન.
દિલગીરી કરીએ કે તાતે, તુજ પેટે લીધો અવતાર;
નામચીંધ છઠ્ઠીએ તેથી ને, ભોગનીએ લોકોની ગાળ.
તું સ્ત્રી હોત નહિ તો તારો, શમશેરથી કરતજ વધ;
તાત-માત તું હોત નહિ તો, કરત નાસિકા છેદન સધ.
જા કાળું કર મોઢું તારું, અમ તુજ સાથે નહિ રહેનાર;
આ ઘર છોડી જઈશું બીજે, ફરી અહીં નહિ પગ દેનાર.

હંસા—યાદ રાખજો, તમારા બધા પાસે આ તમારા બસવા માટે કુંડ કેવી વલ્લે કરાવું છું ! તમે સાંચે મારું મોઢું તોડી લીધું છે, મારે, જો જો, આ હંસાકુંવર તેનો કેવો બદલો આપે છે !

ચંચળ—તારાથી થાય તે કરી લેજો, જા.

(સૌ જાય છે.)

પ્રવેશ'૨ જો.

[સ્થળ: મોહનપુર જવાનો ધોરી રસ્તો.]

(બાલસિંહ, ઝોસ્ટન સાહેબ, એક અનુચર તથા રસ્તે ચાલતાં

માણસો પ્રવેશ કરે છે.)

અનુચર—આપ ઘણું ચાલ્યા. હવે આપ ધોડેસ્વાર ચાઓ તો સારું. બાપુ મારા ઉપર ગુસ્સે થશે. ધોડા આપણી પાછળ ખાલી ચાલ્યા આવે છે.

બાલસિંહ—અમે ચાલમશાહને કહીશું કે પ્રતોદનગરના રોશને અમારા તારના સંદેશા મુજબ આપનાં માણસો ધોડા લઈ વખતસર હાજર થઈ ગયા હતા. આ તો સદ્વારનો રમણીય વખત છે માટે અમે યોરુંક ચાલવા ઇચ્છીએ છીએ. તમારા ઉપર નવાળ સાહેબને ખિલકલ શુરમે થવા નહિ દેઈએ.

ઝોસ્ટન—બાલસિંહ, આપણે ઠીક કર્યું કે પરખારા મોહનપુરને રોશને ગયા નહિ. તેમ કર્યું હોત તો આ સુંદર દેખાવ આપણે જોવા પામત નહિ. આપણાં માણસોને પરખારાં મોકલી આપ્યાં છે એટલે તમને રસોઈમાં પણ દીક્ષ નહિ થાય.

બાલસિંહ—ઝોસ્ટન સાહેબ, આ રસ્તાની બન્ને બાજુ કેવાં સુંદર મોટાં ઝાડો આવી રહ્યાં છે ! આપણે જાણે ઝાડોની કમાનો નીચે થઈને ચાલતા હોઈએ એમ લાગે છે. એક બાજુ વળી લીલાં શેબાવમાન ખેતરો છે, તે આ ધોરી રસ્તાને વધારે સુશોભિત કરે છે. આપે પેલી પાણીની નહેરો જોઈ? તેમાં થઈને તળાવનું પાણી ખેતરોમાં જાય છે. અહીંથી તળાવ ચોખ્ખું દેખાય છે. આહા, કેવું રમણીય તળાવ છે ! હજારો ખેડુતોનું તે જીવન છે. આવાં કામકામ તળાવો હોય તો ખેડુતોને દુકાળનો શો બચ ? ખેડુતો પણ કેવા અત્યારથી કામે વળગ્યા છે ! આપે આ રસ્તા ઉપરનાં ચાલતાં લોકોની સ્થિતિ જોઈ? કાંઈએ સાચું વસ્ત્રો પહેરી છે ને સૌના અહેસ પ્રકુલિત છે. અહીં દોર પણ હટ પુટ લાગે છે. મારા મિત્રે પ્રજના સુખ માટે સારો પ્રયાસ કર્યો લાગે છે. ધન્ય છે તેને. જ્યો, આ ખેડુતને હું બે ત્રણ સવાલ પુછી લઉં. કેમ, બાઈ તમે સુખી છો ?

ખેડુત—સુખી કેમ ન હોઈએ? નવાળ સાહેબના સજમાં સૌને લીલાલહેર છે.

બાલસિંહ—તમે દરખારને શું બરોડો ?

ખેડુત—અમે દરખારને વિધોડી બરીએ છીએ. વિધોડી અમારા ઉપર કંઈ બારે નથી. નવાળ સાહેબનું અમને બહુ સુખ. નાનું છોકરું પણ તેની પાસે અરજ કરવા

જઈ શકે. તેનો અમલદાર ઉપર બહુ રોષ. રૈયત ઉપર જીલમ કરે તેને તો પો-
બારા જ લણાવી દે.

બાલસિંહ—ત્યારે તો અમલદારને તમે ગાંઠતા નહિ હો?

ખેડુત—અમે અમલદારને ગાંઠીએ નહિ તો દરબાર અમારા હુમાણ કાઢી નાંખે. એમ છે-
તરાય તેમ નથી. એ તો ચોખ્ખું કહે છે કે તમે ખોટી પ્રરિયાદ લાવશો તો ત-
મારો દંડ કરીશ. સાચી લાવશો તો ગમે તેવો મોટો અમલદાર હશે તેને શિક્ષા કરીશ.

બાલસિંહ—છપનીઆ દુકાળમાં દરબારે તમને કેવા નમાવ્યા ?

ખેડુત—છપનીઆમાં અહીં મેહ વરસ્યો જ નહિ. દરબારે વિધેાત્રી સાય માફ કરી. ને આ
દેખાય છે એ તખાવ બંધાવ્યું. ગામેગામ કુવા ખોદાવ્યા, ને જોને ખોતાના નિ-
બાવ સાર પૈસા જોતા હતા તેને વગર વ્યાજે પૈસા આપ્યા. જોને જોને કામ
જોતું હતું તેને સૌને કામે ચલાવ્યા. દરબારી ગંજીઓ પુષ્કળ હતી એટલે દોર
તો સૌનાં નબ્યાં.

બાલસિંહ—પણ એટલા બધા પૈસા તમારા દરબાર પાસે ક્યાંથી ?

ખેડુત—તિએરીમાં હત્યા તેટલા વાપરી નાંખ્યા ને બાકી જોયા તે સરકાર પાસેથી વ્યાજે લીધા.

બાલસિંહ—ત્યારે છપનીઆમાં ખેડુતને દેણું બહુ થયું હશે ?

ખેડુત—દેણું ફક્ત દરબારનું થયું. અહીં અમે છપનીઆ પછી જમીન કોઈને વેચી કે
ગીરો મૂકી શકીએ નહિ, એટલે વેપારી કોઈ અમને ધીરધાર કરતું નથી. પણ
દરબારે ખેડુતનાં ખાતાં રાખ્યાં છે ને જરૂર પડે ખેડુતને પૈસા ધીરે છે.

બાલસિંહ—પણ આમાં અધરથી અમલદારો તો ખાઈ જતા નથી ?

ખેડુત—અમલદારને દરબારની બહુ બીક છે. દરબાર અમલદારને પગાર સારા આપે છે.
ખેડુતો પણ સમજી ગયા છે કે દરબાર પાસે અમલદારથી ખેડુતોનું તો ખરાબ
ચર્ચ શકે તેમ નથી. અમારા દરબારને ચાર આંખ છે. બીજે ઠેકાણે તો
બધા આંધળા છે.

બાલસિંહ—પણ અમુક ખેડુતને કેટલા રૂપીઆ જોઈએ તે તો અમલદારજ નાણે ના ?
તેની કોઈ રાજને ખબર પડે ?

ખેડુત—દરબાર કાંઈ ખેડુતની હાલતની તપાસ ઉપરથી નાણાં ધીરતા નથી. તેની જમીન
પ્રમાણે સૌને ઉપાડ કરવા દે છે, ને મોસમે પાછાં ખાતાં સરભર કરાવે છે.
કોઈ સાલ મોઢી ઉપજ હોય ને ખેડુત પહોંચી ન શકે તો તેનો વિચાર કરી
ખેડુત ખેડુતની હાલત જોઈને પૈસા આપવા હોય તો ગામગામના ખેડુતોનું
પંચ કરી નિકાલ કરાવે છે. અહીં તો ધરમનું રાજ છે.

બાલસિંહ—તમે વરામાં બહુ ખચ કરતા હશો ?

ખેડુત—હાહ વરા કરાવવા દરબારે બધ કરાવ્યા છે. તેનું પણ ધોરણ બાધી દીધું છે, ને તે ન્યાત પાસે બંધાયું છે.

બાલસિંહ—અમારી તરફ આવા મનજૂત બળદ નથી. અહીં બળદ આટલા બધા સારા છે તેનું શું કારણ ?

ખેડુત—તેનો પણ દરબારે બંદોબસ્ત રાખ્યો છે. દોરતી ઝોલાદ સારી થાય તે માટે ગામ-મેગામ અમલદારો ધ્યાન આપે છે. ફતેહનગરમાં પણગૃહ છે તે આપ જોશો તો ખબર પડશે.

(ખેડુત જાય છે.)

[એક ખેડુતનું હાથપુટ કુટુંબ રસ્તે જતું નજારે પડે છે, ચાલતું ચાલતું કોઈ લૌકિક ગીત ગાતું જાય છે.]

બાલસિંહ—ઓરિન સાહેબ, આ કણબીનું કુટુંબ કેવા આનંદથી પોતાને ખેતરે જાય છે ! કેમ પટેલ, ક્યાં જાયો છો ?

બીજો ખેડુત—અમારે ખેતરે જઈએ છીએ. પેલું દેખાય છે તે અમારું ખેતર.

બાલસિંહ—આવા નાના છોકરાઓને પણ કામે લેડી જાયો છો કે ?

ખેડુતની સ્ત્રી—હજી બેચાર દિવસ થયાં નિશાબે બણીને આવ્યા. હવે અમારું કામ તેને શીખવું જોઈએ ના ? નહિ તો ખાશે શું ?

બાલસિંહ—તમે તેમને નિશાબેથી કેમ હાડી લીધા ?

ખેડુતની સ્ત્રી—બાઈ, આ તો દરબાર પરાણે જણાવે છે. ચાર ચોપડી તો સૌ છોકરાને શીખવી પડે છે.

પહેલો છોકરો—હું ચાર ચોપડી બણ્યો છું, લખતાં વાંચતાં આવડે છે, ને હવે મારી મા પરાણે ખેતરે લઈ જાય છે.

બીજો છોકરો—મનેએ લખતાં વાંચતાં આવડે છે તો પણ કહે છે કે ખેડ કરો.

બાલસિંહ—અને તમારે તો ખેતી મુઝી કારકુની કરવી છે, ખેતર રેઠાં મુઝી શહેરમાં જઈને રહેવું છે, ખરું ના ?

(કણબીનું કુટુંબ જાય છે.)

[વાણીઓ ગાડીમાં લખાયો લખને જતો પ્રવેશ કરે છે.]

ઓરિન—વાણીયા, તું ક્યાં જાય છે ?

વાણીઓ—સાહેબ, આ શહેરમાં હવે અમારી રોજી ચાલે તેમ નથી. હું ખેડુતોમાં ધીરધાર કરતો પણ હવે દરબાર પોતે ખેડુતોને નાણાં ધીરે છે. એટલું દરબારને પરમેશ્વરે ઠીક સજાડયું છે કે અમારા કળ પાસેથી અમારાં તમામ ધીરેલાં નાણાં અપાવ્યાં, ન અપાવે તો અમારૂં કાંઈ જોર છે? પણ હવે તો આ શહેરને જુહાર છે. અહિંથી પાંચ ગાઉ ઉપર ખીજ રામનું ગામ છે, ત્યાં મારો ધંધો કરી ખાઈશ.

બાલસિંહ—ધીરધારનો ધંધો છોડી વેપાર રોજીઆર તમારાથી નથી થઈ શકતો ?

વાણીઓ—ખીજો ધંધો હવે અમને સૂઝે નહિ, કરવા બેસીએ તો ઉલટી મૂઠી ગુમાવી બેસીએ.

બાલસિંહ—મૂઠી કોઈ બેન્કમાં મૂકી અગર સરકારી લેાન લઈ વ્યાજ ખાઓ.

વાણીઓ—પણ તેમાં અમારો શુકરવાર થાય નહિ. તે તો વર્ષે ત્રણવાર ટકા વ્યાજ આપે તેમાં અમારૂં શું પેટ ભરાય ?

બાલસિંહ—ત્યારે તમને કેટલું વ્યાજ જોઈએ ?

વાણીઓ—અમને તો દર માસે ટકો ડોઢ ટકો વ્યાજ જોઈએ.

બાલસિંહ—તમારી પણ ધણે ઠેકાણે જરૂર હશે.

વાણીઓ—હવે એવું સ્થળ ગોતી ત્યાં જોઈએ છીએ.

(વાણીઓ જાય છે.)

બાલસિંહ—અહીંથી શહેરનો દેખાવ કેવો સુંદર લાગે છે ! પ્રાતઃકાળના સૂર્ય પ્રકાશમાં શહેર નાહી રહ્યું છે. મિલની ઉંચી ચીમનીઓમાંથી ધૂમાડાના ગોટગોટા નીકળે છે. આપણે હવે શહેરની બહુ નજીક આવ્યા છીએ. બૌધ, જન, તું મારા આવ્યાના નવાજ સાહેબને સન્નર ખજર આપ.

(સૌ જાય છે.)

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

ભૂકવચનું વય અને તે સંબંધી કલ્પનાઓ.

ભૂગોળની સપાટીથી ૧૩ થી ૩૩ મૈલની ઉંડાઈ સુધી જે પડો જંધાયલાં જણાય છે તેને ભૂસ્તરવેતાઓ ભૂકવચ એ નામથી ઓળખે છે. તેની નીચે ધગધગતો રસ છે એમ અનુમાન કરાય છે. ભૂકવચની જાડાઈ પૃથ્વીની સઘળા સપાટીથી ઉપર કહી તેટલીજ છે, એમ કહેવાનો હેતુ નથી. કારણ ભૂગોળ એ કાંઈ ખરાદીના રાચપર ઉતારેલો ગોળો નથી કે તેના ઉપરનું લાખનું દીધેલું પડ બધે સરખું હોય. આ ભૂકવચને બંધાતાં લાગેલા કાળના ભૂસ્તરવેતાઓ (૧) જીવવાનની નીચેનો, (૨) પ્રથમ જીવમય, (૩) મધ્ય જીવમય અને (૪) નવા જીવમય એવા યુગોમાં ભાગ પાડે છે. આ યુગોને મોટા ભાગે જેમાં એક સરખાં સેદ્રિય પદાર્થનાં અસ્તિત્વસૂચક ચિહ્નો (fossils “ફોસિલો”) મળે એવા પડોમાં વિભાગવામાં આવ્યાં છે. આવા દરેક ભાગને સિસ્ટમ કહેવામાં આવે છે. તેના પશુ વળી ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. અને દરેકમાં કેવાં કેવાં પડો હોય છે, તેમાંથી કેવાં કેવાં સેદ્રિય પદાર્થનાં અસ્તિત્વસૂચક ચિહ્નો મળે છે, અને તે કેવા કેવા રોકોથી બનેલાં છે એ વર્ણવ્યું છે. જેને લીધે ભૂગોળમાં કાંઈ ફેરફાર થાય તેને ભૂસ્તરવિધામાં ઉપાધિ નામ આપવામાં આવે છે. જલ, અગ્નિ, વાયુ વગેરે ઉપાધિઓ છે. ભૂકવચના દરેક ભાગને પછી તે પ્રત-હોય કે પ્રવાહી, તેને “રોક” (Rock) કહેવામાં આવે છે. પથર, પાણી, કાદવ, કોયલો વગેરે રોક છે. જે પડો પાણીની અંદર તણાયલા અગર પીગળેલા મળના હરવાથી બંધાયેલા છે તેને જલમય રોક કહે છે. આવા રોકને ઉંકરોક, પડખંધરોક, સેદ્રિય પદાર્થના અસ્તિત્વસૂચક ચિહ્નનમય રોક એવાં એવાં નામથી પણ ઓળખાવાય છે. જવાળામુખી વગેરેથી જંધાયેલા રોકને આગ્નેયરોક કહે છે. આગ્નેયરોક પૃથ્વીની અંદરથી ધગધગતો રસ નીકળીને તેના હરવાથી બંધાય છે. પાણીની નીચે ન જંધાવાથી તેઓમાં પડખંધ રોકોની પેઠે ક્ષિતિજસમસત્ર (horizontal) પડો હોતાં નથી. “વસન્ત”ના દરેક વાંચનાર ભૂસ્તરવિધાથી જાણીતો ન હોય એમ ધારી જરૂર જોગ, પાદિભાષિક શબ્દોનું સૂચન કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે. હવે અમારા પ્રસ્તુત વિષયની વાત કરીશું.

જળમય રોક અને આગ્નેયરોકનો અભ્યાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે ભૂકવચમાં એ રોકોનાં પડો જંધાવાને ઘણોજ વખત લાગ્યો હશે. આમ અનુમાન કરવાને આપણને એ રોકોમાંથીજ ઘણે અંશે પુરાવો મળી આવે છે. આવાં પડોની વધારેમાં વધારે જાડાઈ પર ધ્યાન રાખીએ અગર સાધારણ રીતે સરેરાસ આવતી જાડાઈ પર ધ્યાન રાખીએ તો પશુ જે ભૂસ્તર સમયમાં એ પડોમાંના જળમય લાવા અને જવાળામુખીમાંથી નીકળતી રાખ (જે બધાં મૈસોને-મૈસોના વિસ્તારમાં મળી આવે છે,) પથરાયાં હશે તે સમયની ગણતરી લાખો અગર કરોડો વર્ષની ચવીજ જોઈએ.

ઘણીવાર એમ સૂચવવામાં આવે છે કે જે જે ઉપાધિઓથી ભૂકવચમાં પડો જંધાય છે તેતે ઉપાધિઓ જે ગયા કાલમાં હાલના કરતાં વધારે જોસ અને ઝડપથી કામ કરતી ધારીએ તો પછી ભૂકવચ જંધાવાનો કાલ ટૂંકાએ હોય. પરંતુ ભૂસ્તરનો જાણસો ઇતિહાસ એ પ્રમાણે ઉપાધિઓની ક્રાંતિ અને રોગરોગીની વિરુદ્ધ છે. અને

જ્યારે ગયા કાલમાં પણ બધી ઉપાધિઓ ખાસ વિશેષ જોસ અને ઝડપથી નહિ પણ વર્તમાનકાળની પેઠેજ અસર કરતી હતી તો જૂસ્તર સંમય દુકો હોઈ શકે નહિ એ નિર્વિવાદિત છે. જૂસ્તરવિધાના અભ્યાસિયોને ઠેકાણે ઠેકાણે માલમ પડે છે કે જૂઝવચનાં પડો કાંઈ આકસ્મિક તોફાનથી એકદમ બધાયલાં નથી. પણ આવાં પડો ધીરે ધીરે અને સતત અસર કરતાં કારણોને લીધે બધાય છે. આ ફેરફાર એવો તો ધીમો છે કે જોની મહાન અસર જણાતાં ગણતરી પણ ન થઈ શકે એવો લાંબો કાળ લાગે છે. ચાકનાં પડોની જગાહ એકથી બે હજાર શીટની છે. ચાક એ ઘણાંજ સ્થિતિક જંતુઓના અવશેષથી બનેલો છે. કેટલાંક જંતુઓ તો સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વગર નરી આંખે જણાતાંએ નથી. એવેંજ નામની આગબોટ જે વિધાની શોધને માટે વિદ્વાનોની મંડળોને લઈને ગઈ હતી તેના ઉપરથી કરેલા શોધોથી જણાયું છે કે બર દરીઆના ઉડા તળીઆમાં આવાં સ્થિતિક જંતુઓનાં પડ હાલ પણ અત્યંત ધીરે ધીરે બધાય છે. ચાક શીવાય બીજા પણ સેદ્રિય પદાર્થના જ્યાં, તેમજ જેમાં ફેરસીયો હોય તેવાં પડો જોતાં સાફ જણાય છે કે તે ધીરે ધીરે ઘણેજ કાળે બધાયાં હશે. કેટલાક સેદ્રિય પદાર્થ પડોમાં બધાઈ જાય તેની પૂર્વે તેમના પર બીજા પદાર્થનાં પડો બધાઈ જાય છે. આવી આવી ઘણી બાબતોથી સાફ સમજાય છે કે જૂઝવચનાં આ પડો બધાતાં ઘણેજ લાંબો કાળ લાગ્યો હશે. વળી હાલ જેમ નદી કિનારાની રેતીમાં અગર દરીઆકાંઠાની રેતી તથા કાંપમાં પાણીની લહેરોનાં સ્તનાકાર ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. ભીંના કાંપમાં ચાલતાં જંતુઓના લીંટા ને પગલાં દેખાય છે, તેમજ ઝીણાં જંતુઓ મરી જઈને પડેલાં જોવામાં આવે છે. વળી રેતી અને કાંપ ઉપર પડેલા વર્ષાદનાં ફેરાંના ખાડા જોવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે જૂનાં પડોમાં પણ સ્તનાકાર ચિહ્ન, જીવડાંના ચાલવાથી થયેલાં લીંટા ને પગલાં, તાપથી પડેલી ફાટો, અને વર્ષાદ અગર કરાના પડવાથી થયેલા ખાડાવાળાં રેતી અને કાંપનાં પાતળાં પડો ગળી આવે છે. આ બધું જોતાં સાફ જણાઈ આવે છે કે એ પડો બધાયાં હશે તે વખતે પણ બધી હાલત હાલના જેવીજ હશે.

એ વાત ખરી કે ગયા કાળના પડખંધ રોકોમાં ઘણા વેગવાળા વહનોથી ખેંચાઈ આવ્યા હોય એવા ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોના જ્યાં માલમ પડે છે. પરંતુ એવા જ્યાં તો હાલ પણ વેગવાન વહનોમાં માલમ પડે છે. તેમજ જૂના કાળમાં બધાયેલા પડોમાંના આવા જ્યાં હાલ માલમ પડતા જ્યાં કરતાં કોઈ રીતે પ્રમાણમાં વધારે માલમ પડતા નથી. આ બાબતથી તે વખતની ભરતી અગર વહનો હાલની ભરતી અગર વહનો કરતાં કોઈ પણ રીતે મહત્તાવાળાં અગર વધારે ઝડપવાળાં હતાં એમ માનવાનું કિંચિત્તમાત્ર પણ કારણ નથી. વળી હાલના સમુદ્રોમાં જેમ ભરતી વગેરે થાય છે તેથી કોઈપણ અંશે તે કાળની ભરતી વધારે વખત થતી એમ પણ કહેવાનું કારણ નથી.

એક જગાએથી ખવાઈ, ઘસાઈને છુટો થયેલો જ્યો બીજી જગાએ જાય છે. વળી સાંધી ત્રીજી જગાએ પથરાય છે. આમ પડ તરીકે છેવટના પથરાતાં પહેલાં રોકનાં આવાં ઘણાં સ્થળાંતર થાય છે. વળી સમુદ્ર કાંઠાના કેટલીક તરેહનાં પડો સમુદ્રના પાત્ર (તળીઆ)ના નીચે ખેંચી જવાથી ઉપર આવ્યાં હોય એમ જણાય છે. સમુદ્રના પાત્રનું નીચે ખેંચવું એ ધ-

હુંજ ધીમું કાર્ય છે એ દરેક બૃહસ્પતિ જાણે છે. ગ્રીન્સોનમાં હાલ પણ ચારસો પાંચસો વર્ષથી સમુદ્રકાંઠાની ઉચાઈ ધીરે ધીરે ઘટે છે અને સ્વીડનમાં કિનારો ધીમે ધીમે હમો આવે છે તે બધાના જાણવામાં છે.

દુઃશમાં ગયા કાગમાં ઉપાધિઓ વિશેષ જોસ અગર ઝડપ વાળી નહોતી: હાલની ઉપાધિઓ જેવી જ હતી અને પડો પણ હાલ જેમ બધાય છે તેવીજ હાલતમાં બધાનાં આથી બૃહવચનો કાગ, ધળો જ સાંજો હોયો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

પહેલાંના કાગમાં બૃહસ્પતિ દેશરો ધણીજ ધીરે ધીરે થયા છે એમ માનવાનાં બે ધણાં સબળ દારણે છે. બૃહવચનાં ધણાં પડો બાંધવાના વખતમાં સ્થળને સ્થાને જળ અને જળને સ્થાને સ્થળ થયાના ધણા દાખલા માલમ પડે છે. “લીલી રેતીનું ઉપકું પડ” (“અપર ગ્રીન્સોન”) એ નામથી જોગખાનું નાનું ને પાતળું પડ ધીરે ધીરે નીચે બેસતા સમુદ્રકાંઠા ઉપર બધાયું છે એમ મી. ગોડવિન આર્ચિટન નામના બૃહસ્પતિએ પ્રથમ સૂચવ્યું હતું. આ વળું રહેતે રહેતે ધણા વિસ્તારમાં પથરાયું છે, બીજા વધારે મહત્વના પડ સંબંધે એમ જણાવી શકાય કે તે જગાનો દરીઓ બીજા અમુક પ્રદેશથી છુટો પડી ગયો હોય અથવા તે પોતાનું પાત ખાલી કરીને બીજા પાત્રમાં વહી ગયો હોય, અને એથી તે બધા પ્રદેશના તે કાગના બૃહજમાં મદાન દેશર થયો હોય. બૃહસ્પતિ અમુક સિદ્ધાંતમાં આવાં પાણીનાં સ્થળાંતર ઘણીએ વાર થયાં હોય બૃહજના આવા દેશર—અને વળી તે પ્રદેશમાં થતી વનસ્પતિ અને પ્રાણિઓમાં થયેલાં દેશર સહિત હાલ અને છે તે કરતાં વિશેષ ઝડપથી અગર જોસથી જન્યા હોય, એમ માનવાને આપણી પાસે કશું સાધન નથી. મતલબ કે બૃહજના દેશર ધણા જ ધીરે ધીરે થાય છે.

બૃહસ્પતિ મોટાં પડો બધાના દરમ્યાન તે પ્રદેશનાં પ્રાણી ને વનસ્પતિમાં નિરંતર અને ઉત્તરોત્તર દેશર થતો ગયો છે. જૂની જતો રહેતે રહેતે ધરી ને તેમનો હાય થઈ ગયો છે. આ પ્રમાણે નિર્વંશ ગયેલી જતોની જગાએ નવી જતો માલમ પડે છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ અને પ્રાણિવિદ્યાના અભ્યાસીઓને માલમ છે કે વનસ્પતિ અને પ્રાણિઓમાં આવા દેશર અતિશય ધીરે અને ઘણે કાળે જ થાય છે. એક પક્ષે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે જે જે કારણને અનુસરીને પ્રાણિ અને વનસ્પતિમાં નિરંતર દેશર થાય છે તે કારણો જો વધારે સબળ અને વધારે ઝડપથી અસર કરતાં હોય તો આવા દેશર પણ વહેલા થાય. આના ઉત્તરમાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ગયા કાગમાં હવામાન અને ઉપાધિઓ હાલના કરતાં કોઈપણ બીજી રીતે અસર કરતી હતી અગર તો વધારે જોસવાળી કે ઝડપવાળી હતી એવું બૃહસ્પતિ કોઈપણ શોધ ઉપરથી જણાયું નથી.

પરંતુ રોડની વાત તો કહીએ રોકને કોરાણે રાખીને આગેય રોકની વાત કરીએ તોપણ જૂના વખતના આગેયરોડ ઉપરથી જૂના કાગમાં એ ઉપાધિ હાલના કરતાં વિશેષ જોસ અગર ઝડપથી અસર કરતી હતી એમ જણાયું નથી. આદસોડમાં, સેડવિચ

ટાપુઓમાં, એરનામાં અને પૂર્વ આર્કિપેલેગોમાં આગ્રેષ ઉપાધિ જેમ હાલના વખતમાં લાવા પાથરીને અને રાખ ફેંકીને ફેરફાર કરેછે તેમજ ગયા કાળમાં પણ કરતી હતી.

એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે જૂસ્તરના સમયમાં બંધાયેલાં પડો આપણને આખાં અણીશુદ્ધ મળતાં નથી. વળી એક પડ બંધાયા પછી તેના ઉપરનું પડ તરતજ બંધાવા માંડતું નથી. ઘણી વખતે તો એક પડ બંધાતા લાગેલા વખત કરતાં પણ, વધારે વખતનો ગાળો નાંખીને તેના ઉપરનું બીજું પડ બંધાવા માંડે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે જૂકવચનાં બધાં પડોનો સમય અત્યંત અને ગણતરીમાં ન આવે એટલો વિશાળ હશે.

જૂદી જૂદી સીસ્ટમોને બંધાવાને કેટલાં વર્ષ લાગ્યાં હશે તેની ગણના કરવાને પ્રો. ડેના એમણે પ્રયાસ કર્યો છે. સીસ્ટમોનાં વય અમુક વર્ષનાં છે એવો નક્કી નજ થાય એ ખુલ્લું છે. પરંતુ અમુક સીસ્ટમને અમુક સીસ્ટમ કરતાં વધારે કે ઓછાં વર્ષ લાગ્યાં હશે એમ સંબંધપૂર્વક નક્કી કરેલાં એ વર્ષો છે. ઉત્તર અમેરિકામાં જુદે જુદે સમયે જૂદી જૂદી જાતનાં પડોની વધારેમાં વધારે જાડાઈ કેટલી છે તે અને સૈદ્રિય પદાર્થોના જલમલને ફરીને પડમાં પથરાતાં અને બંધાતાં કેટલો વખત લાગે છે તે વાતો ઉપર લક્ષ રાખીને પ્રો. ડેનાએ અનુમાનો કર્યા છે. વળી જૂદી જૂદી જાતના જલમલો વહેલા મોડા કરેછે એ વાત પણ ધ્યાનમાં લીધી છે. દાખલા તરીકે રૈતીના અમુક જાડાઈના પડ જેટલી જ જાડાઈનું ચૂર્ણ પાયાણું પડ બંધાવાને જગજગ પાંચગણો વધારે વખત લાગે છે. આમ સંભાળ રાખ્યા છતાં અને જો કે પ્રો. ડેનાનાં અનુમાનોમાં ધણે અંશે સસ છે એમ છતાં-પણ એ વિદ્વાનનાં અનુમાનો અડસટ્ટો જ છે.

સઘળા જૂસ્તરવેત્તા અને પ્રાણિવિદ્યાના અભ્યાસિયોને એટલું તો માન્ય છે કે સઘળી સીસ્ટમોને બંધાવાને સરખાં વર્ષ લાગ્યાં નથી; અને જૂની સીસ્ટમોને બંધાવાને નવીના કરતાં વધારે વર્ષ લાગ્યાં છે. જૂની એટલે પ્રથમ જીવમય યુગમાં આવેલી સીસ્ટમોમાંનાં પડો મધ્ય અને નવા જીવમય યુગમાં બંધાયેલી સીસ્ટમોનાં પડો કરતાં જાડાઈમાં વધારે હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓમાંના પ્રાણિ અને વનસ્પતિયોમાં શારીરિક ફેરફાર પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જૂકવચના બંધારણ ઉપરથી, તેમજ સૈદ્રિય પદાર્થના અસ્તિત્વસૂચક ચિહ્નો ('ફોસિલ') ઉપરથી પણ એકજ વાત પ્રતિપાદિત થાય છે તે એ કે એ પડો બંધાવાને લાગેલો કાળ મહાન હશે. આ તો પ્રત્યેક સીસ્ટમની વાત કહી. સમગ્ર રીતે આખા જૂકવચને મારે હવે કહીશું.

(અપૂર્ણ)

હાહ્યાલાલ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.

ગુજરાતી વાંચનભાષા સંબંધી વિચાર.

વાંચનભાષા કેવી રીતે અને કયા રૂપમાં તૈયાર કરવી એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવવાને મે. મેઈન સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે જુદા જુદા વિધાધિકારીઓની એક કેલવળી-સમાજ, સને ૧૯૦૨ ના અક્ટોબર માસમાં, અમદાવાદ મુકામે, ભરવાની વ્યવસ્થા મર-હાર તરફથી કરવામાં આવી હતી, તે પ્રસંગે લેખકે પોતાના નાત્ર અભિપ્રાયો સમાજ સ-મજા મંત્રા દત્તા સ્વારસાદ તે અભિપ્રાયોને એક લઘુ પુસ્તકના રૂપમાં પ્રગટ કરવામાં આ-વેલ દત્તા, જેની સવિસ્તર દક્ષિત વર્તનના આગ્રહા અકામાં પ્રસિદ્ધ થઈ મુકી છે. એટલે આ રૂપે લેખકને જે કાંઈ કહેવાનું છે તે ઉપરના વિચારના અનુસંધાનરૂપ છે આટલી દક્ષિત સુચ વાંચકવર્ગ આગળ રજુ કરી લેખક પ્રત્યુત્તર વિષય ઉપર ઉતરવાની રજા લે છે.

સ્વર્ગસ્થ માધવસાહબાઈ તથા જ્ઞાનરેખા સેનસાહ સાહેબના પ્રાથમિક કેલવળીની મુદ્રણ સંબંધના મદદ બગીચા ને નિરૂપણી પ્રયાસોને આજે ફલીફૂલ થયેલા જોઈ સર્વ દેશદિગ્વિજયોને આપૂર્વ આનંદ થશે. મુંબાઈ મરહાર પ્રાથમિક કેલવળીને મુદ્રણી સાંપ્ર-તકાળની રિયલિને અનુકૂળ બતાવવાની યોજના કરી છે તે આને તેમને ધન્યવાદ ધરે છે. આ મદદન યોજનામાં “વાંચનભાષા” નો સમાવેશ ચર્ચા દોવાથી તેમાં મુદ્રણ વધારે કરવાના ઉદ્દેશથી મરહાર મે. કાન્ડરૂન્ટન સાહેબના કુશળ પ્રમુખપણા નીચે દેશી કેલવળી-ના અનુભવીઓની એક કમિટી નીમી છે. તે કમિટીએ પોતાનું કામ અંતઃકરણ ને ઉન્ન્યાદ પૂર્વક સર કર્યું છે. આ પ્રસંગે કાળજી વિચારણીય ને જરૂરયામિયાની શૂદ્ધ્યને એક બા-બત બદ્ધ આશ્ચર્યનાક જણાયે તે એ કે—અમરને કે “કેલવળી” ને તેમાં યજી “પ્રાથ-મિક કેલવળી” નો વિષય ગુજરાતની સમગ્ર પ્રજામાયે એટલા બધા ધારે સંબંધ ધરાવે છે, અમર જે કે એ તો સર્વામાના મનાય છે કે ગુજરાતની બધિયની પ્રજાની ઉમરિનો આધાર “વાંચનભાષા” ઉપર રહેલો છે, તે છતાં આ સંબંધમાં જેપો જોઈએ તેપો શિદા-પોદ કેમ થતો નહિ દોષ ? “વચ્ચ” અને “ગુજરાતી”એ પોતાનું કંઈક બદલ્યું છે, અને આ અગત્યના વિષય ઉપર બદ્ધ સારી ચરનાઓ કરી છે. આમ છતાં પણ કેલવળીખા-તાના માણસો તરફથી આ બાબતમાં કેવળ ઉદાસીનતા અને તટસ્થતાજ દર્શાવવામાં આવે છે એ ખરેખર બદ્ધ ખેદકારક છે.

જો ગુજરાતની પ્રજાને એક અનિ ઉત્તમ ઉપયોગી ને સાંપ્રતકાળને અનુકૂળ વાંચન-ભાષા પુરી પાડવી હોય તો મરહારે તેમજ પ્રજાએ શું કરવું જોઈએ ? એ સવાલ આ વિષયના સંબંધમાં અપ્રાંસગિક નહિ ગણાય. અત્યાર મુકીમાં મરહારે જે ગોઠવણ કરી છે તે ઉપરથી, તેમજ મી. કાન્ડરૂન્ટને આ મામલના “કન્ડીયન એન્ડ્યુકેશન” નામના ચોપાની-આમાં “વાંચનભાષા” તૈયાર કરવા બાબત જે “રૂપરેખા” આપી છે, તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે મરહારેનો વિચાર માત્ર યોગ્ય શૂદ્ધ્યો પાસે વાંચનભાષા તૈયાર કરાવવાનો છે. આ વાંચનભાષા કેવી થશે તે બાબતમાં “વચ્ચ”ને “ગુજરાતી”એ પોતાના ઉત્તમ ને સંજોન વિચારો આપ્યા છે એટલે તેની શાયે મળેલો આવી “નિરૂપણ” એ દોષથી મુક્ત થાઉં છું.

જો ઉત્તમ વાંચનભાષા તૈયાર કરાવવી હોય તો તે માટે એવી વ્યવસ્થા થવી જો-ઈએ કે જેમાં ગુજરાતના મોટા સમજી ને કેલવળી ખાતના કાપરા-એકાપરા સમજનાર બામના અભિપ્રાયનો સમાવેશ થઈ શકે, તે નીચે પ્રમાણે—

કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો પોતાના વિદ્યાધિકારીના પ્રમુખપણા નીચે અનુભવી ને બાહોશ મહેતાજી ને શિક્ષકોની એક સમાજ ભરવાની ગોઠવણ કરે. તે બધા એકઠા થઈ વાંચનમાળા કેવી હોવી જોઈએ તેનું એક જોખું અથવા રૂપરેખા તૈયાર કરે. સ્મરણમાં રાખવું કે વિદ્યાધિકારી કે જેનું કામ પરીક્ષા લેવાનું છે, તેના કરતાં શિક્ષણ આપનારા મહેતાજીઓ વાંચનમાળામાં શું ભૂલો છે તે વધારે સારી રીતે જાણી શકે; માટે તેમની સહાયની આ કામમાં સંપૂર્ણ આવશ્યકતા ગણાય. પૂર્વીકૃત સમાજ એક અથવા બે ગૃહસ્થોને પ્રતિનિધિ તરીકે નીમી તેમને પોતે તૈયાર કરેલી “રૂપરેખા” સાથે રાજકોટ મોકલવાની ગોઠવણ કરે. રાજકોટની કેલવણીસમાજ વિદ્યાધિકારીના હાથ નીચે જુદાં જુદાં સ્ટેટમાંથી આવેલી ભિન્ન ભિન્ન “રૂપરેખા” વિષે વિવેચન કરે અને તે ઉપરથી એક નવી “રૂપરેખા” તૈયાર કરે. આ સમાજે પસંદ કરેલા બે પ્રતિનિધિ પૂર્વીકૃત “રૂપરેખા” સાથે અમદાવાદ મુકામે જાય. આ સ્થળે ઉત્તરવિભાગના મે. એન્ડ્રુસ, ઇન્સ્પેક્ટર ગ્રાહ્યના પ્રમુખપણા નીચે સુરત, ભરૂચ, ખેડા, નડિયાદ, વગેરે જુદા જુદા જિલ્લાના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થાય અને લાંબી ચર્ચા પછી તેઓ એક રૂપરેખા, બધી રૂપરેખાઓ પરથી, ઘડી કાઢે. આ સમાજ પોતાના બે ત્રણ બાહોશ પ્રતિનિધિને તૈયાર કરેલી રૂપરેખા સાથે પુને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરે. આ ગૃહસ્થો સરકારે નીમેલી કમિટી સમક્ષ પોતાની “રૂપરેખા” મૂકે અને તે સંબંધમાં તેમની સાથે દલીલમાં ઉતરી એક છેવટની રૂપરેખા તૈયાર કરે; અને સરકારની મંજૂરી મેળવી તે “રૂપરેખા” પ્રમાણે “વાંચનમાળા” તૈયાર થાય. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય તો જ ઉત્તમ ને અનુકૂળ વાંચનમાળા તૈયાર થાય.

આ વ્યવસ્થાના ફાયદા:—લેખકને ખાતરી છે કે વાંચકવર્ગને પૂર્વીકૃત હકીકત વાંચતાંજ એમ લાગશે કે સારી વાંચનમાળા તૈયાર કરવાના બીજા રસ્તાઓ છે તેમાં ઉપર ખતાવેલ રસ્તો ઉત્તમ છે. આ ગોઠવણના ફાયદા ઘણા છે. પ્રજાને લગતા દરેક અગત્યના સવાલમાં પ્રજામત મેળવવાની જે આવશ્યકતા તે આથી પૂરેપૂરી રીતે સમવાશે. પ્રજામત સંપાદન કયા વગરનાં પગલાં હમેશાં લોકનિંદાને પાત્ર થઈ પડે છે, ને છેવટે તેમાં યોગ્ય ફેરફાર કરવો પડે છે. કોઈપણ કાર્યમાં અને વિશેષ કરીને પ્રજાના સમગ્ર ભાગ સાથે અંગત અને ઘાટો સંબંધ રાખનારા સવાલોમાં એક અથવા થોડા કુશળ ને બાહોશ મગજ કરતાં વધારે મગજોની સહાય વધારે સંગીન અને ફળપ્રદ નીવડે છે. ટેકસ્ટબુક કમિટીએ પોતાની રૂપરેખા તૈયાર કરી હશે તો તેમને પોતાની રૂપરેખાને બીજી સાથે સરખાવવાની, ચર્ચાઓ એરણ ઉપર તેને મૂકવાની, અને તેની સંગીનતા ને ઉપયોગિતાને સિદ્ધ કરવાની શુભ તક મળશે. સરકારને અતિરાય ખર્ચ કરવો પડશે નહિ અને થોડે ખર્ચે પ્રજાની બહુ સારી સલાહ મળશે. વાંચનમાળા તૈયાર થયા પછી કમિટીના કામ સંબંધે કોઈને પણ વિરુદ્ધ ટીકા કરવાનો પ્રસંગ રહેશે નહિ. ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ પ્રમાણમાં થોડી ભૂલવાળી, મનુષ્યથી બની શકે તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરેલી—“વાંચનમાળા” મૂકી શકશે.

કાંઈપણ સખજ કારણોને લઈને જો કદાચ આ ઉપરની સૂચના અમલમાં ન આવવી શકે તો “ગુજરાતી” પત્રની સૂચના અમલમાં મૂકવા જોઈ છે. તે એ કે—ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે નીમાયેલ મેમ્બરની સંખ્યામાં સારો વધારો કરવો. જુદા જુદા પ્રાંતના અનુભવી ગૃહસ્થોને બોલાવવા ને તે બધાને પૂતા મુકામે એકઠા કરી જે પ્રમાણે સર. ટી. સી. હોપે વ્યવસ્થા કરી હતી તેવી ગોઠવણ કરવી. ગુજરાતના માત્ર એક કે બે મેમ્બરો પાસે

આ કામ રાખવાથી નવી વાંચનમાળામાં ભૂલો રહી જ્યા સંભવ છે તેનું દહાં નીચે આપેલું છે.

સર્વ કોષના જાણવામાં છે કે સર. ડી. સી. હોપે “શુજરાતી” પત્રમાં લખ્યું છે તેમ, સુરતનાજ રહીય કેલવણીના અનુભવીઓ પાસે નવી વાંચનમાળા તૈયાર કરાવી: સંભવ તે વખતે કેળવણીનું સાફ જ્ઞાન ધરાવનારા બહુજ યોગ્ય ગૃહસ્થ હતા, અને તેઓ સાહેબને સુરત ને તેના લોકો સાથે ઘણો ધારો સંબંધિત છે. એટલે તેની પસંદગી સુરત બહાર જઈ શકી નહિ. પરિણામ એ થયું કે તે વાંચનમાળામાં બાપા અને કેટલાક વિચારો સુસ્તીજ દાખલ થઈ ગયા, કેટલાક શબ્દો, વાંચો વગેરે એવાં દાખલ થયાં કે જેનો અર્થ કાઠિયાવાડ અથવા અન્ય ભાગના શિક્ષકો સમજી શકતા નથી. આ ફરિયાદ સર. ડી. સી. હોપની વાંચનમાળા બહાર પડી લાંચીજ શરૂ થઈ તે દિવસ સુધી ચાલે છે. આ અનુભવનો ધડો લઈ દાલની કમીરીએ આવી જૂલ ફરીથી ન થાય તે માટે ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. જે દેખીતી અપૂર્ણતા રહેશે તો સર. ડી. સી. હોપના વખતમાં જે કટવી ફરિયાદ થઈ હતી તે કરતાં સોમણી કટવી ફરિયાદ શરૂ થશે, કારણ કે આ ત્રણ ચાર દશકામાં શુજરાતની પ્રજાએ કેલવણીના ક્ષેત્રમાં બહુ સારો અભિનિવેશ કર્યો છે. અને વાંચનમાળાના શુણ્દોષો સ્વતઃ જાણવાને સમર્થ થઈ છે. મરદૂમ મહીપતરામ અને નર્મદ, નવલરામ ને મણિલાલ, કેલવણી સંબંધના વધારે બહોળા જ્ઞાન ને વધારે તીક્ષ્ણ દીર્ઘદષ્ટિ સહવર્તમાન પુનર્જન્મ પામ્યા છે.

દેશ અને કાળની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવી અને દેશની બિચ્ચની પ્રજાને તાત્કાલ અનુકૂળ બનાવવી, એજ વાંચનમાળાનું મુખ્ય કર્તવ્ય મનાયું છે. જુદે જુદે વખતે આ કુનિયામાં બિજા બિજા શિક્ષણપદ્ધતિઓ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ એજ છે. શુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરનારને જણાશે કે, સર. ડી. સી. હોપના વખતમાં દેશની જરૂરીઆતો બહુજ ઓછી હતી તોપણ તેઓ સાહેબે તે વખતના પ્રમાણમાં બહુજ સારી વાંચનમાળા તૈયાર કરી પ્રજાને મોટા ઉપકારમાં મૂકી છે. સાંપ્રતકાળમાં શુજરાતની જરૂરીઆતો મોટા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે; અને તે વાત લક્ષમાં લેતાં દાલના સમયને અનુકૂળ પડે તેવી “વાંચનમાળા” બનાવવામાં ભગીરથ પ્રયાસ અને બહોળા જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેશે. સર. ડી. સી. હોપને જે કામ કરવાનું હતું, તે કરતાં મી. કોન્ડરુનને વધારે દુર્ઘટ કામ કરવાનું છે એ વાત નિષ્ચિત છે. તેઓ સાહેબ ઉત્સાહી છે, દેશનું કલ્યાણ કરવામાં ઉત્સુક છે તો હજાર તેને આવા સારા કામમાં મદદ કરશેજ.

શુજરાત એ જુદા જુદા પ્રાંતોનો બનેલો એક સમૂહ છે. ને પ્રત્યેક પ્રાંતમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં જુદા જુદા બોલી બોલાય છે. “વાંચનમાળા” એ આ બધા પ્રાંતોનાં બાલકો માટે ઉપયોગી હોવાથી તેમાં એવા શબ્દો કે વાક્યો વિચારનો સમાવેશ ન થવો જોઈએ કે બીજા પ્રાંતના લોકો સમજી શકે નહિ. અને કદાચ આવા શબ્દો આવે તો તેની નોટ પુસ્તકને છેડે કરવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ. આ મુશ્કેલી દૂર થાય માટે પુનાની પૂર્ણા કમીરીમાં જુદા જુદા પ્રાંતના કેલવણીના કામમાં અનુભવી મેમ્બરો દાખલ થવા જોઈએ.

તૈયાર કરેલી વાંચનમાળાની “ફરેજા”નો અમલ શી રીતે કરવો?—આ ગોઠવણ બે રીતે થઈ શકે. સર. ડી. સી. હોપે જે પ્રમાણે જુદા જુદા ગૃહસ્થો પાસે જુદા જુદા

વિષયોના જ્યા તૈયાર કરાવ્યા હતા તે પ્રમાણે કરાવવા અથવા તે ગુજરાતના ભિન્ન ભિન્ન જાણીતા વિદ્વાનોને અમુક વિષય માટે વાંચનપાઠો તૈયાર કરવા સૂચવવું. એમ જણાય છે કે કમીટીએ બીજાને માર્ગ લીધો છે. આ માર્ગમાં જો સુધારો થયો ન હોય તો નીચે પ્રમાણે સુધારો થવાની જરૂર છે. તે એ કે વિષયોના સમૂહ—એક જ ગૃહસ્થ પાસે તૈયાર કરાવવા કરતાં એકજ સમૂહ જે અથવા વધારે જુદા જુદા પ્રાંતમાં રહેલા વિદ્વાનો પાસે લખાવવા કે જેથી કમીટીને વિચાર, ભાષા, શૈલી અને મંદરની પસંદગીનો વધારે બહોળો પ્રદેશ પ્રાપ્ત થાય, અને વિદ્વાનોના સંયુક્ત પ્રયાસોમાંથી ઉદ્ભવેલા પાઠો કેટલેક અંશે પૂર્ણ નીવડે.

સૌથી ઉત્તમ રસ્તો તો એ હતો કે જુદી જુદી વાંચનમાળા તૈયાર કરાવી તેમાંથી જ સૌથી શ્રેષ્ઠ નીવડે તેને પસંદ કરવી ને તેના ડ્રાપીરાઇટ તેના કર્તાને આપી દેવો. પરંતુ તેમ થયું નહીં.

વાંચનમાળામાં શા ફેરફાર કરવા?

આજકાલ એવી ફરિયાદ ઉભી થએલી જોવામાં આવે છે કે—“વાંચનમાળાના” અબ્યાસી બાળકો જ્યારે હાઈસ્કૂલમાં પડે છે ત્યારે તે કામ માટે જેવા જોઈએ તેવા તૈયાર થતા નથી. આ ફરિયાદ નવી “વાંચનમાળા”માં ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. પ્રજ્ઞના બાળકોના જ્ઞાન ને લક્ષણોનો આધાર “વાંચનમાળા” મહિના વિચાર, ભાષા, ને જુદા જુદા રસિક ને ઉપયોગી વિષયો ઉપર રહેલો છે. બાળકોના અતઃકરણની વૃત્તિઓ ઉચ્ચતર થાય એ અગર જો કે વાંચનમાળાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ તેમ છતાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ કાંઈ જાણી કિમતી માનવાની નથી. દેશ અને કાળને અનુકૂળ થવાની શક્તિ પણ બાળકોમાં અવશ્ય આવવી જોઈએ. આ કામ માટે વાંચનમાળાના સંબંધમાં જે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) જૂની વાંચનમાળા કે જેમાં બધી બાબતો નક્કી નથી તેમાંથી શું કાઢી નાંખવું? (૨) તેમાં શું ઉમેરવું? પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર લેખકે—તૈયાર કરેલા લઘુ પુસ્તકમાં આવી જાય છે ને બીજાના ઉત્તરમાં લેખકે એક નવી વાંચનમાળા માટે “રૂપરેખા” અથવા યોજના તૈયાર કરી છે. અને તે પ્રજા સમક્ષ મૂકવા રજા લે છે.

સામાન્ય સૂચના—દરેક ધોરણમાં એકજ પુસ્તક ચલાવવું. એટલે બીજા ને ત્રીજા ચોપડીને બદલે નવી વાંચનમાળામાં માત્ર બીજા જ ચોપડી ચલાવવી જોઈએ. નીચલાં ધોરણમાં બાળ ને ઉપલાં ધોરણમાં શિષ્ટ ભાષા આવવી જોઈએ. દરેક ધોરણના બાળકની કુદરતી અભિવૃદ્ધિની સમાંતર લીટીમાં કમિક પુસ્તકોની ભાષા ને વિચારનો કામ ચડતો હોવો જોઈએ. વિષયો એવા જોઈએ કે તે બાળકના સ્વાનુભવમાં આવી શકે. વાંચનમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. રસ વિનાની વાંચનમાળા મગજ વિનાના શરીર જેવી છે. બાળકોનાં કુમળાં અતઃકરણમાં નીતિનાં બી રોપાય તે માટે ખાસ સંભાળ રાખવી. અમુક ધોરણ સુધી છોકરા ને છોકરીની વાંચનમાળા સામાન્ય ને સ્વારસથી ભિન્નભિન્ન થવાની જરૂર છે. ખેતીવાડીની વાંચનમાળા જુદી હોય તો સાફ.

આવતા અંકમાં અમે ધોરણવાર વિશેષ સૂચના કરીશું.

(અપૂર્ણ)

પોરબંદર,
તા. ૧૭-૧-૦૪

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.
એન્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર, સંસ્થાન પોરબંદર.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
પૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્યાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્-દર્શન.

‘મન્ત્ર’ અને ‘બ્રાહ્મણ’—સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્—એ ‘યુતિ’
પદદર્શન. કેટલાંય છે, એમાં પ્રતિપાદન થતાં સત્યો આદ્ય ઋષિઓએ પરમાત્મા
પ્રાસેથી સાક્ષાત્ શ્રવણ કરેલાં છે, અને એ પરમ ગુરુના અસાધારણ
પ્રભાવને લીધે શ્રવણની સાથે જ એ સત્યાનું એમને દર્શન પણ થઈ ગયું છે. ત્યાર પછીના
ઋષિજનોને એ યુતિ ગુરુપરંપરાએ પ્રાપ્ત થઈ છે, અને એનાં સત્યો શ્રવણની ભૂમિકા-
માંથી દર્શનની ભૂમિકામાં ઉતારવા માટે એમને જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા માંગો શોધવા પડ્યા છે. આ
રીતે આપણા દેશમાં ‘પદદર્શન’ નો ઉદ્ભવ થયો છે.

જ્ઞાન માત્રનો ભંડાર ‘મન્ત્ર’ થા ‘સંહિતા’ એ, સર્વમાં સૂચરથાને છે; અંદિક બાવનાથી
બરેલા-છતાં મુગ્ધ અને સરળ-એવા સામાન્ય ખેતૂંથી માંડી, પરમાત્મામાં એકતાન થએલા
અને જ્ઞાનની પરાકાષ્ટએ પહોંચેલા મુનિજન પર્યન્ત—સર્વ પોતપોતાની રીતે એને સમજ
તે છે, અને એ રીતે એક જ અઢિતીય ત્રણી આખા જનસમાજની જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા આ-
ધ્યાત્મિક બાવનાઓ તૃપ્ત કરે છે. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ એ આ સૂચના બાબત-
રૂપ છે. એમાંના કેટલો ભાગ કર્મપચયણ કનિષ્ઠ અધિકારીને માટે છે, અને કેટલોક-મ-
ધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારી—ગિરજાશુ અને જ્ઞાની—એએને માટે છે.

આ મહાન જ્ઞાનભંડાર—વેદ—નો સાર ઉપનિષદ્નાં કેટલાંક મહાવાક્યોમાં મમાપ-
વામાં આવ્યો છે:

જીવ પરમાત્મા છે, જગત્ પણ પરમાત્મા છે, છતાં પરમાત્મા ઉભય થકી અધિક છે, અધિક છે છતાં કેવલ અદ્વિતીય છે—એની સાથે, એનાથી ઉચે, એનાથી નીચે બીજું કંઈ જ નથી: આ પરમ સત્ય, સત્ય. છતાં સત્ય રૂપે ભાસતાં નથી, એ અજ્ઞાન, અને અજ્ઞાન એ જ દુઃખ, અજ્ઞાન એ જ પાપ, અજ્ઞાન એ જ અશુદ્ધિ: એની પાર જહું એ જ આનન્દ, એ જ પરમ કર્તવ્ય, એ જ વિશુદ્ધિ.

આ સત્યનું અવશ્ય તો થયું: પણ એનું દર્શન શી રીતે કરવું?—એને અનુભવમાં શી રીતે કિતારવું? એ અનુભવ થવામાં જે અન્તરાય નહોતો હોય તે દૂર કરીને. એ અન્તરાય શો છે? આ પ્રશ્ન ઉપર મનન કરતાં, આદિ વિદ્વાન કપિલમુનિને જણાયું કે દેહ અને આત્મા—‘પ્રકૃતિ’ અને ‘પુરુષ’—એ બે પદાર્થો, જે વસ્તુતઃ ભિન્ન છે, તેમને શોગભેગ કરી નાંખવાથી, અર્થાત્ એમની વાસ્તવિક જૂઠઠાઈન સમજવાથી, સર્વ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્ય પોતાને સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી માને છે, રાગદ્વેષાદિથી આમ તેમ ખેંચાઈ પાપ કરે છે, અને જે વિશુદ્ધિથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એ વિશુદ્ધિ ખોઈ બેસે છે—આ સર્વ પ્રકૃતિ અને પુરુષના અવિવેકને લીધે થાય છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં સ્વરૂપ સમજવાં, એકનું વિકારિત્વ અને બીજાનું સર્વવિકારરહિતત્વ ગ્રહી લેવું—એ કપિલમુનિને દર્શનનો માર્ગ જણ્યો. અને એ માર્ગના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે એમણે પ્રકૃતિના સ્વરૂપ ઉપર ઊંડું મનન કરી—મૂળ અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાંથી મહત્ત્વ, અલંકાર, પંચતન્માત્રાદિ સકલ બાહ્ય અને આન્તર જગત્ કેવું આવિર્ભાવ પામે છે એ બતાવ્યું, અને એ સર્વ પ્રકૃતિની મુખજાથી પુરુષ વસ્તુતઃ કેવા બહાર છે એ વાત બાર મૂઠી મૂઠીને દર્શાવી. દિન્દુસ્તાનના દર્શનક્રમમાં આ પહેલું દર્શન. વિશ્વનાં જૂઠાં જૂઠાં તત્ત્વોની સંખ્યા ગણાવી તેથી, અથવા તો કેટલાક કહે છે તેમ સારી ‘ખ્યા’ કહેતાં ‘શુદ્ધિ—વિવેકશુદ્ધિ સૂઝાડી તેથી, આ દર્શન ‘સાંખ્ય દર્શન’ ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ દર્શનના, કાળ જતાં, અનેક અવતારો થયા પણ આપણે તો આ સ્થળે માત્ર પ્રથમાવતારનું જ પ્રયોજન છે.

શ્રુતિનું સત્ય પ્રલક્ષ કરવામાં પ્રકૃતિપુરુષનો અવિવેક નડે છે—એમ કપિલમુનિએ પ્રધાનપણે બતાવ્યું. તત્ત્વચિન્તનના હનિલાસમાં આ શોધ કાંઈ ન્હાની સૂતી નથી. પણ અજ્ઞાનનું પડ આત્મા ઉપર એટલું તો જીંદું બન્ધાઈ રહ્યું છે કે માત્ર વિવેકના કિરણથી એ સદજ બેઠાઈ જાય એવું નથી. પુરુષ પ્રકૃતિથી જૂદો છે એ વાત સમજાઈ: માત્ર કાને પડી એટલુંજ નહિ, પરન્તુ ગળે પણ ઉતરી. પણ શું એટલાથી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિથી ખેંચાતો અટક્યો? એના વિવિધ તાપ સમી ગયા? વિષય તરફ એનું મન દોડતું બન્ધ રહ્યું? માયાના કાર્ય તરફ નગર કરતાં તો, માયાનું આચરણ હતું તેવું ને તેવું રહ્યું એમ કહેવામાં પણ બાધ નથી. આત્મા દેહથી જુદો છે એમ જાણ્યું: પણ એમ જાણ્યા છતાં કેટલા મનુષ્યો દેહવાસનાથી મુક્ત થયા? અરે! એક રીતે તો પૂર્વના કરતાં પણ વધારે ખરાબ રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ એમ કહીએ તો ચાલે: પહેલાં દેહથી આત્મા જૂદો છે એ વાત

જાણી નહોતી; હવે તો એ વાન જાણી, અને જાણ્યા છતાં તદનુસાર વર્તન થઈ શકતું નથી ! મનુષ્યની અધમતાની પરાકાષ્ઠા ! આ સંકટમાંથી ઉદ્ધરવાનો અને જગતને ઉદ્ધારવાનો—પ્રકૃતિપુરુષ વચ્ચે માત્ર શબ્દમાં કે મગજમાં જ નહિ પણ વસ્તુના અનુભવમાં વિવેક કરી શકવાનો માર્ગ યોગદર્શનમાં શોધાયો. ચિત્તરત્તિની ઉચ્છૃંખણ એ આ અવિવેકનું મૂલ છે, અને તેથી ચિત્તરત્તિનો નિરોધ કરવો, એટલે આત્માનું પ્રકૃતિથી વિ-વિક્ત સ્વરૂપ એની મેળે પ્રકાશશે, અને આત્મા એના પરમ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સાથે, અર્થાત્ પરમાત્મા સાથે, એની મેળે યોગશે, જોગશે—આ યોગશાસ્ત્રનો સુખ્ય સિદ્ધાન્ત. ચિત્તર-ત્તિનો નિરોધ કરવો એટલું કઠીન યોગશાસ્ત્ર બેસી રહ્યું નહિ. પણ એ નિરોધ શી રીતે કરવો એની રીતો પણ બતાવી. સાંખ્યશાસ્ત્રે બાલ અને આન્તર ઉભયવિધ પ્રકૃતિના પરિ-ણામક્રમનો એકરો વિચાર કયાં હતો. યોગશાસ્ત્રે આન્તર પ્રકૃતિનું સવિશેષ અવલોકન કર્યું. માત્ર પરિણામક્રમનો જ નિર્ણય કયાં એમ નહિ, પણ તે સાથે રાગદ્વેષાદિ અનેક પ્રસાબનો અને એના પ્રતીકારો—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ બાવાં—નું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું અને એના જમની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ બતાવી. સાંખ્યે સઘળો આધાર આત્માના પોતાના બળ ઉપર રાખ્યો હતો, તેને બદલે યોગે ઈશ્વરના અનુમદની મદદ પણ લીધી, અને ઈશ્વરપ્રભુધા-નને પણ એક સાધન માન્યું.

આ સાંખ્ય અને યોગના માર્ગ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે એનો લાભ સર્વ કોઈ લઈ શકે એ બન્યા જોગ નથી. એ માર્ગ આચરવા માટે મૂલમવિચારશક્તિ તેમ જ અમાધારણુ ઇચ્છાબળ અને હૃદ સદામદની જરૂર છે. એ દરેક જાણમાં શી રીતે હોઈ શકે ? આ કારણથી, સાંખ્યદર્શન કરતાં પણ પૂર્વકાક્ષીન બ્રાહ્મણઅન્યનો સમયથી એક બીજો માર્ગ આપ્યો આવ્યો હતો, જેનો પ્રચાર સામાન્ય જગતમાં સાંખ્ય અને યોગથી અટકાવી શકાયો નહિ. બ્રાહ્મણ અન્યમાં દેવજાનના અર્ચાધિપતિઓ જનાવ્યા હતા—એમાં પણ શ્રદ્ધા બંધિત પગે પ્ર-બળ હૃદયબાંધોની અપેક્ષા હતી, પણ એ બાંધો કંઈ આંખે જોઈ શકાતા નથી. એટલે એ કદાચ ન હોય તો પણ એની ખોટ નજરે ચડતી નથી—માત્ર બહારનો આચાર જો-ઈએ, અને એ આચાર કરવો બહુ મુશ્કેલી નહોતો; મુશ્કેલી હોય તો પણ હોના અધ્યયન પગેરે યસ કરાવનારા બ્રાહ્મણો પુષ્કળ હતા, અને એમને દ્રવ્ય આપીને એમની મદદ લેવામાં અટકણુ નહોતો. બ્રાહ્મણઅન્યમાં વીખરાએલા વિધિઓ 'કરપદ્ધત્રો'માં ગોઠવાયા, અને ઉક્ત અનુક્ત અને પરસ્પર વિરુદ્ધ-ઉક્ત-વિધિઓ સમજાતા માટે વાસ્તેના અર્થ કરવાના નિયમો ઘડવા: આ સર્વ મીમાંસાશાસ્ત્રને નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ શાસ્ત્ર સાંખ્ય અને યો-ગથી અરપૃષ્ઠ રીતે અગ્નિત્વમાં આવ્યું એટલું જ નહિ, પણ સાંખ્ય અને યોગે જે મુશ્કે-લતા ખુલાસા નહિ કરેલા તેના ખુલાસા પણ આ શાસ્ત્ર આપી શકે છે એમ યાદન લોહને લાગે તો નવાઈ નહિ. સાંખ્યે પુરુષાર્થ સિદ્ધ માટે આત્મબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો. યોગે ઈશ્વરની મદદ લીધી, પણ ઈશ્વરને પણ પ્રસન્ન કરવાની તો જરૂર રહી, જેનો વિધિ યોગશાસ્ત્રે વર્ણવ્યો ન હતો. મગજ અને હૃદય જગતના અનુભવથી પરિપક્વ થાય ત્યાર પછી બન્ને સાંખ્ય અને યોગને માર્ગ ચરેા, પણ શુદ્ધશાસ્ત્રમાં તો એ યદાદિ વિધિઓ દેવતાના અનુમદ મેળવના માટે જરૂરના છે, અને ચતુર્થાશ્રમમાં સાંખ્ય અને યોગનું ચિન્તન કરી શકવા માટે જે હૃદયની શુદ્ધિ જોઈએ એ પણ એ વડેજ આવી શકશે—એમ મનાતા લાગ્યું.

મીમાંસાનો ઉપદેશ દર્શનશાસ્ત્રના મૂળ તત્ત્વથીજ વિરુદ્ધ હતો. મનુષ્યઆત્મા પોતાનું અને જગત્તુ સ્વરૂપ ઓળખવા અને સર્વનું આદિ કારણ જાણવા તકથી રહ્યો છે તે વખતે એની આગળ કર્મકાંડના વિધિ ધરવા તદ્દન નિરર્થક છે: અંગ્રેજીમાં કહેવત છે તેમ ‘રોટ્સો માગે એને પત્થર આપવા’ સંમાન આ ઉપદેશ થાય છે. દર્શનશાસ્ત્રનાજ ખરા પ્રદેશમાં રહેને—અર્થાત્ તત્ત્વવિચારને જ પ્રધાનપદે સ્થાપીને એવો માર્ગ ન શોધી દેાય કે જે સાંખ્ય અને યોગ જેવો ગૂઢ નહોય અને સામાન્ય લોકના મગજમાં ઉતરી શકે? આવો માર્ગ વૈશેષિક દર્શનમાં શોધાયો. આ દૃશ્ય જગત્ સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્—રાગ દ્વેષ અને મોહરૂપી પ્રકૃતિનો જ વિહાર છે એ બોધ સામાન્ય મગજથી ગ્રહણ થઈ શકે એવો નહતો. ‘મહતત્ત્વ’ નામનું સામાન્ય કલ્પનામાં દૂર દૂરથી પણ ન આવે એવું તત્ત્વ જગત્ સ્વીકારવા ના પાડે એમાં આશ્ચર્ય નહિ. ‘જ્યોતિષ્મતી’, ‘ઋતુભરા’ આદિ યોગશાસ્ત્રના ઉપદેસ્ય પદાર્થો, પ્રાકૃત જનની દૃષ્ટિમાં અર્થહીન શબ્દો વિના અન્ય શું હોઈ શકે? આ મુશીબતોમાંથી મુક્ત વૈશેષિક દર્શન હતું. આ ઘટ છે, એને રંચ છે, એને આમ તેમ ચલાવી શકાય છે, એનો અમુક ખાસ ધર્મ છે જેને લઈને એ ઘટ કહેવાય છે, એ શુભ—કર્મ—અને લઘાણુભૂત સામાન્ય, સર્વે ઘટરૂપી દ્રવ્યમાં અમુક નિલસ સંગન્ય (સમવાય)થી રહેલાં છે: ઘટ કષાત્રનો બનેલો છે, કષાત્ર કષાત્રિકાના બનેલા છે, એમ જનરતાં ઉતરતાં છેવટે આપણે કોઈકે કોઈકે અટકવું જ નેહએ, નહિ તો અનવસ્થા થાય—એ અંતિમ દ્રવ્યને આપણે પરમાણુ કહીએ, અને એક પરમાણુ એ જ જનનના બીજ પરમાણુથી બિન્ન છે એ વાતનો ખુલાસો કરવા માટે પ્રત્યેક પરમાણુમાં ‘વિશેષ’ નામનો કોઈક પદાર્થ માનવો નેહએ. આ જડ જગત્ દેખાય છે તેના કરતાં આત્માના ધર્મ જાહી જ નરેહના છે—આત્માને જ્ઞાન થાય છે, સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે દૃત્યાદિ જ્ઞેનાં સ્પષ્ટ છે કે આત્મા દેહથી જૂદો છે: શિલ્પકુશલિકે કાંઈ છે એનો કર્તા હોયો નેહએ. અને એ કર્તા તે હું નથી—અને હું તે નમે નથી, એટલે આત્માઓ પણ અનેક, અને પરમાત્મા—કશ્ચિત્ સર્વથી જૂદો. આ ઉપદેશ એવો સાદો અને સરળ છે કે તત્ત્વવિચાર કરવાની હોંશ ચાંપનાર, છતાં એના ગૂઢ બાજોમાં પ્રવેશ કરવાને અસમર્થ એવા સામાન્ય જનોને એ રીક ગળે જતરી ગયો. વળી લોકોને દરેક વાતના પ્રમાણમાં વેદનું વાક્ય બતાવવું એ પણ શા કામનું? માટે યોગ્ય પ્રમાણપદ્ધતિ અને તેમાં ખાસ કરીને અનુમાનપદ્ધતિ સ્થાપવી કે જેથી દરેક માણસને દલીલો વડે અમુક સત્યોની ખાતરી કરી આપાય. કશ્ચિત્ને પણ અનુમાનથી સિદ્ધ કરવો. —આ કામ ન્યાયદર્શને હાથ ધર્યું, અને તે સારી રીતે બતાવ્યું. આ અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈન પંથીઓએ વૈદિક માર્ગ ઉપર પ્રહાર શરૂ કર્યા હતા, સામાન્ય લોક કે જેઓમાં એ પંથોએ ખાસ પ્રવેશ કરવા માંગ્યો હતો અને કયાં હતો એમની આગળ પગલે પગલે વેદનાં વાક્યો ટાંક્યાં હવે નિરર્થક થયાં હતાં; અને તેથી, ખાસ વેદનાં જ વચનો ઉપર આધાર રાખીને બેશી ન રહેનારો અને સાંખ્ય અને યોગની આકાશચુખ્તી જુગિશ્વરોથી ઉતરી લૌકિક વાણીમાં વાન કરનારા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી, અને એ જરૂર ન્યાય અને વૈશેષિકદર્શને આ સમયે પૂરી પાડી.

પણ સસ મનુષ્યની કાષ્ઠિક સમજણની અપેક્ષા કરવું નથી. ન્યાય—વૈશેષિક દર્શનની

પ્રમાણપદ્ધતિ બંને સહેલી હોય, એની અનુમાનપદ્ધતિ બંને ઘડણ કરવા યોગ્ય હોય, અને એ ઘડણ કરવામાં બાધ પણ નથી—નયાપિ એટલું તો ખરું જ કે હવ જગત અને ધર્મરત્ના સ્વરૂપ સંબંધે એણે જે નિર્ણયો બાંધ્યા એ સ્થૂળ, અને જાડી ધાર્મિકતાની આન્તર દૃષ્ટિથી રહિત દત્તા વળી આ હેતુવાદી નવીન દર્શનો, ખામી બરેલી રીતે પણ માત્ર શુદ્ધિનેજ સંતોષી શકતાં દત્તાં—મનુષ્યના સમગ્ર આત્માને સંતોષી શકવાનું એઓમાં સામર્થ્ય નહોતું.

આ સમયે એવા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી કે જે સામાન્યમાં સામાન્ય જનને પણ ઉપયોગી થાય, તેમ વિદ્વાનમાં વિદ્વાનને પણ સંપૂર્ણ સન્તોષ ઉપજાવી શકે; પૂર્વોક્ત દર્શનની ખામીથી મુક્ત હોય, અને છતાં એ દર્શનોના સારા ભાગની અવગણના ન કરે. આવું તત્ત્વદર્શન આ ભૂમિમાં શ્રુતિના સમયથી હયાત હતું; બીજાં દર્શનો અને ધર્મોની ચદતી પડતી વખતે પણ એનું તેજ સર્વથા લુપ્ત થયું નહતું. ખરા ધાર્મિક આત્માઓ કોઈ કોઈ પણ હમેશાં ખુલ્લે ખોલેરે પડ્યા રહે છે. એમના આત્મામાં અને હૃદયન-માં અને ઉપદેશમાં વેદાન્તદર્શન ઝળમળ કરતું હતું. વેદાન્તદર્શન—જે મહાતેજનાં અન્ય દર્શનો ભાગેલાં કિંચિત્ છે—એણે પુનઃ જન્મ ધારણ કર્યો, પુનઃ માત્રાત્મ ધ્યાપ્યું. એની એકતા સ્વાં રહી છે, અને ફળી રીતે રહી છે એ વિશે આપણે આગળ વિચાર કરીશું.

હાઈ કર્ઝને બહાર પ્રાન્તમાં ખૂસા ખાતે ખેતીવાડીની મહાશાળા સ્થાપવાનો હયાય કર્યો, અને હુમર-ઉદ્યાગની ફેળવણીની દાસ ચાલતી શાળાઓમાં શા મહાપ્રમોદે શા ફેરજાર કરવા એ બાળત એક કમિશનના રિપોર્ટ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય બહાર મૂક્યો. એની નોંધ લઈ એ ઉપર કોઈ ખાસિક કાંઈક ચર્ચા કરે તે પહેલાં તો હાઈ કર્ઝને હાથે દિન્દુસ્તાનની ફેળવણી ઉપર અનેક ચર્ચાના વિષયોથી બરપૂર એક હયાય બહાર પડ્યો. યુનિવર્સિટી સંજનથી નવા કાયદા વિશે ધારા-સભામાં પ્રચંદ યુદ્ધ ચાલ્યું; એ યુદ્ધનો યાક કિતવો નથી, એટલામાં તો મહાસદો સમગ્ર દિન્દુસ્તાનના વાર્ષિક જભે-ઉધારના આંકડા રજુ થયા. સભાસદોએ, આન્ત છતાં, રણસેત્રમાં મદાન બટાને છાજે એવી સદનશીલતા ઉત્સાહ અને નિશ્ચય પૂર્વક, વાદવિવાદ ચલાવ્યો. એ વાદવિવાદમાં, દિન્દુસ્તાનના દરેક રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્ન ઉપર સરકાર અને પ્રજા બંન્ન પક્ષ તરફથી પુષ્ટજ ચર્ચા ચાલી.

મિ. મૉરિસન (અગ્રિમદ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ), મિ. ગિલ્ડર-એક (મદ્રાસ ફેળવણી ખાતાના વિદ્વાન) અને આપણા સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર—એઓએ હુમ્મ્ય ફેળવણી ઉપર વિશેષ ખર્ચ કરવાની બલામણ કરી. મિ. મૉરિસને યુનિવર્સિટી સંજનથી ઘણાએલા નવા કાયદાને જિંઝા અજમાસ અને શોધ માટે નવી શાળાઓ સ્થાપવા સરકારને કહ્યું. તથા એક પ્રાન્તમાં દેશીઓને મ્હોટી મ્હોટી અમલદારીની જગ્યાઓ આપી એમની કાર્યદક્ષતા બેવી અને એ પ્રયોગ ફતેહમન્દ જણાય તો અન્ય સ્થળે દેશીઓને રાજ્ય વહીવટમાં વિશેષ ભાગ આપવો. મિ. ગિલ્ડર એક ફેળવણી ખાતા માટે પ્રેક્ટિસરે પસન્દ કરવાની રીત ખામી બરેલી જણાવી, અને જૂના

વિભાગના કાયદાને લીધે ઈંગ્લેન્ડમાં ઘણી ખરી જમીન ચોટાક સખસોના માલકી કબજામાં ગ-
એત્રી છે. તેથી ત્યાં જમીનદારો, સાથે ખેડનાર ખેડુતો અને ખેતરનાં મજૂરો એ રીતે ત્રણ
વર્ગ જ જોવામાં આવે છે. એવાં જ કારણોને લીધે ક્રાન્સ દેશમાં, જમીન ગામડાના નહી-
શોમાં સમગ્ર રીતે વહેંચાઈ ગએત્રી છે. તેથી ત્યાં ઈંગ્લેન્ડના જેવા જમીનદારો નથી; પરંતુ
નાના ટુકડાના માલીક જાતે ખેતી કરનાર, અને મજૂર વર્ગ એ રીતે બે જ વર્ગ ખેતી ઉપર
આધાર રાખનાર સખસોના ત્યાં જોવામાં આવે છે. આવા જાતે ખેડનાર માલીકને 'પેઝન્ટ
પ્રોપ્રાએટર્સ' ના નામથી અર્થશાસ્ત્રમાં ઓળખવામાં આવે છે. આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં
તો બહુ જ વિવિધ પ્રકારની અને તે પણ અનેક મુંબાડાથી ભરેલી જમીનની માલકીઓ
ઉત્પન્ન થઈ છે. જાતે ન ખેડનાર જમીનદારો, સાંથીઆ ખેડુતો, અને મજૂરો એ રીતે
ત્રણ-વર્ગો બંગાલામાં ઈંગ્લેન્ડની માફક જોવામાં આવે છે. પરંતુ મુંબઈ ઇલાકામાં બંગાલા
કે ઈંગ્લેન્ડ જેવા જમીનદારો નથી પણ નાના ટુકડાના માલીક ખેડુતો, અને ખેતીનાં મજૂરો
એવા બે જ વર્ગો છે. ગુજરાતમાં તાલુકદારો છે પણ તે વર્ગ ઈંગ્લેન્ડના જમીનદારો
જેવા નથી કારણ કે પ્રથમના માંડણિક રાખાઓના તેઓ વંશજો છે. ફક્ત તેઓ તેમની
પ્રથમની રાજકીય સત્તા ખોઈ બેઠેલા છે.

બંગાલા પ્રાંતમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે જમીનનું સેટલમેન્ટ કરેલું છે તે જમીનદારીના ધોરણ
ઉપર છે અને તે હમેશને માટે નહીં કરેલું છે. જમીનની કીમત ગમે તેટલી વધે મા ઘટે
પણ તેનું મહેસુલ વધારવા કે ઘટાડવામાં નહીં આવે તેવી કાયમની સરતથી તે કરવામાં
આવેલું છે, એટલું જ નહીં પરંતુ જમીનદાર જમીન કોઈને સાથે તેની જે સાંધ ઉપજે તે
સાંધમાંથી સરકારનું મહેસુલ ભરતાં તે જમીનદારને મુદાનો (સારી પેટે) નફો (substantial
profit) રહેશે એવો તે ધોરણ ઉપર જ ત્યાં સરકારે પોતાની મહેસુલ નહીં કરેલી
હતી. એટલે સરકાર, જમીનદાર અને ખેડુત એ ત્રણ વર્ગોને જમીનની ઉપજમાં કાયદેસર
લાગ લેવાનો હક આ જમીનદારી સેટલમેન્ટમાં છે.

જમીનનું મહેસુલ આ પ્રમાણે હમેશને માટે એકસ થયેલું હોવાથી રાજ્યની આબાદીથી
જમીનની કીમત જેમ વધતી ગઈ તેનો લાભ જમીનદારો એકલા ન લઈ જાય તે માટે
સને ૧૮૫૯ થી તે સને ૧૮૮૫ સુધીમાં કેટલાક સાંધના કાયદા ઘડવામાં આવેલા છે કે
જેથી ખેડુતને પણ બંગાળમાં જમીનદાર પોતાની મરજી મુજબ કાઢી રાકતો નથી પણ
વાળા સાંધ લેવાને બંધાયેલો છે. અને આ વાળા સાંધ નહીં કરવાનું ધોરણ જે કાય-
દામાં બતાવ્યું છે તે અમલ કરવાની સત્તા દીવાની કોર્ટોને આપેલી છે. જમીનની કુલ ઉ-
પજમાંથી સરકાર ૧૧ ટકા જેટલી સાંધ બંગાળમાં જમીનદારને હાજ મળે છે એવા અ-
દ્યક્ષ સરકાર તરફથી કાઢવામાં આવેલો છે. અને કુલ ઉપજના આ અગીયાર ટકાની
સાંધમાંથી સરકારી મહેસુલ તથા લેકલરેટસ જમીનદાર આપે છે તે જતાં તેને સારો નફો
ત્યાં પોતાના દરજ્જા પ્રમાણેના ગુજરાત માટે રહે છે.

ઉપર પ્રમાણે હમેશને માટે જમીનદારી સેટલમેન્ટ બંગાલામાં કર્યું ત્યાર પછી તે પ્રાંતમાં
તથા 'સંયુક્ત પ્રાંતો (યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસ) પહેલાં વાયબ' પ્રાંતને નામે ઓળખાતો)
માં કેટલુંક સેટલમેન્ટ ત્રીસ વરસ માટે જમીનદારી ધોરણ ઉપર કરવામાં આવેલું છે. ત્યાં

જમીનદાર જે સાંચ લે છે તે સાંચની સરકારના વધારેમાં વધારે ૫૦ ટકા જેટલી મહેસુલ સરકારે લેવાના ધોરણનો વહીવટ છે. આ વહીવટ 'સરકારનું નિયમો' ને નામે ઓળખાય છે.

સને ૧૮૧૭ પછી પેશ્વા સરકાર પાસેથી મુંબાઈ પ્રાંત બ્યારે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને 'દસ્તક' થયો ત્યારે જમીનનું સેટલમેન્ટ ક્યા ધોરણે કરવું તે સલાહ ધણા વરસ ચર્ચાયો. જમીનદારી ધોરણે સરકારી મહેસુલ લેવું તે સરકારને વાળખી જણાયું નહીં. જમીન આખી પ્રજાના ગુજરાનનું સાધન છે માટે તેની માલકી યોગ્ય સમ્પત્તિને ન આપતાં સમગ્ર પ્રજાને આપવી એમ છેવટે નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. અને આ ધોરણને 'રૈયતવારી સેટલમેન્ટ' એ નામ આપવામાં આવ્યું. તેમજ બંગાલાની માફક સરકારી મહેસુલ હમેશને માટે નક્કી નહીં કરતાં ત્રીસ વરસ જેટલી મુદતને માટે જ ઠેરવવાનું નક્કી થયું. આ રૈયતવારી સેટલમેન્ટ નક્કી કરનાર ત્રણ અમલદારો હતા તેમાં આગેવાન સર બ્યોર્ન વિંગેટ હતા. ક્રાન્સમાં સને ૧૭૮૯ ના મહાન રૈયોસુસન વખતે 'ફ્યુઝ સિસ્ટમ' કાઢી નાખી 'પેઝન્ટ પ્રોપ્રાએટર્સ' કરવાથી જે કામો થવાની ઉમેદો રાખવામાં આવી હતી તેથી જ આશાઓ આ અમલદારોની રૈયતવારી સેટલમેન્ટ મુંબઈ પ્રાંતમાં દાખલ થવાથી ફલીભૂત થવાની હતી, એમ તેમનો રીપોર્ટ વાંચતાં આપણને જણાય છે. તેથી કરીને આ સેટલમેન્ટમાં 'સન્ડે હક' પ્રત્યક્ષ ખેડનારને જ આપવામાં આવ્યો છે. 'સન્ડે હક'માં વારસાનો હક તથા વંચાણ બક્ષીસ યા ગીરોના હકનો સમાવેશ થાય છે. આ 'સન્ડે હક' ની સરત ફક્ત એક જ છે કે સરકારનું મહેસુલ એ હક ધરાવનારાએ નિયમસર ભર્યાં જવું. આ સરકારી મહેસુલ જમીનની કુલ ઉપજનો સાતથી તે દસેક ટકા જેટલો જુજ ભાગ થાય તેવા ધોરણથી એ મહેસુલ ફાકડ પદસામાં દર વરસે સરકારે લેવી એવા ઉદ્દેશ તે સેટલમેન્ટના કર્તાઓનો હતો, આ બંધો મુખી સરકારી મહેસુલ સન્ડે હક ધરાવનાર તરફથી આપવામાં આવે ત્યાં મુખી માલકીના સઘળા હકો ભાગવવાની તેને સત્તા હતી. અને આ મહેસુલનો દર ત્રીસ વરસ મુખી ચાકસ કરવાનો હતો ત્યાર બાદ તે વધારવા યા ઘટાડવા જમીનની મજદુર પ્રમાણે સરકારે હક સ્વાધીન રાખ્યા હતા. ખેડુતોનું ભવિષ્ય જમીનના સેટલમેન્ટ ઉપર બહુધા આધાર રાખે છે. ક્રાન્સમાં પેઝન્ટ પ્રોપ્રાએટર્સની પદ્ધતિ દાખલ થવાથી જે લાભ થયા તે સર્વેના જાણવામાં આવે છે. ફ્રેચ પ્રજાનો મુખ્ય આધાર, અંગ્રેજમાં જેને 'back-bone' એટલે 'કરોડનું હાડકું' અર્થાત આખા શરીરને ટટાર ઉભું રાખનાર ધારી અવયવ કહે છે તેવા ખેડુતો ઉપર છે. અને તે ખેડુતો નૈતિક અને માનસિક ગુણોમાં આખી દુનીઆના ખેડુતોમાં સર્વોપરી છે. પરંતુ મુંબાઈ ઇલાકાના ખેડુતો તે ગુણોમાં તેમનાથી એટલા બધા પછાડી છે કે આ બંને ખેડુતોની કોઈ જાતની સરખામણી કરવી તે બેવડીનું જ કામ છે. પરંતુ મુંબાઈ ઇલાકાનું રૈયતવારી સેટલમેન્ટ અને ક્રાન્સ દેશની પેઝન્ટ પ્રોપ્રાએટર્સની પદ્ધતિ બંને એક જ ધોરણ ઉપર રચાયેલાં છે, તો આ બિન પરિણામનું કારણ શું?

આ પ્રશ્ન સંબંધી આખા મુંબઈ ઇલાકા પુરતું નહીં પરંતુ ગુજરાત જેટલું જ હુંક વિવેચન કરવાની મનઝબ મારી છે. ગુજરાતની આર્થિક દત્તિકત (economic data) સંબંધી કોઈક સરકારી દફતરના દાખલા ઉપરથી નીચે પ્રમાણે તૈયાર કર્યું છે કે જેથી આપણને અત્રેના ખેડુતોની સ્થિતિ સંબંધી ફેંકામાં આભાસ આવશે.

	અમદાવાદ.	ખેડ.	ધંધામહાલ.	મહેસા.	સુરત.	કુલ.
આબાદી.						
ક્ષેત્રફલ (એકર).	૨૪૪૨૨૯૮	૧૦૨૧૩૬૪	૧૦૨૭૭૫૪	૯૩૯૩૧૭	૧૦૫૮૧૩૩	૬૪૮૮૮૩૬
ક્ષેત્રફલ (માધલ.)	૩૮૧૬	૧૫૯૫	૧૬૦૬	૧૪૬૭	૧૬૫૩	૧૦૧૩૭
'ટાઉન્સ' એટલે કે શહેરો યા મહોલો ગામો.	૧૨	૧૧	૪	૫	૮	૪૦
ગામડાં.	૮૬૨	૫૯૮	૬૯૮	૪૦૫	૭૭૦	૩૩૩૩
વસીયાણાનાં ઘરાં.	૨૦૯૩૫૮	૧૮૯૩૧૮	૫૬૮૫૫	૬૯૩૩૦	૧૩૦૪૪૫	૬૫૫૩૦૬
૧૯૦૧ માં ગામડાંની વસ્તી.	૫૧૪૩૯૫	૫૮૪૨૫૯	૨૧૫૭૫૨	૨૨૦૧૬૧	૪૭૧૮૬૪	૨૦૦૬૪૩૧
૧૯૦૧ ની 'ટાઉન્સ' (મહોલો ગામો) ની વસ્તી.	૨૮૧૫૭૨	૧૩૨૦૭૩	૪૫૨૬૮	૭૧૬૦૨	૧૬૫૧૫૩	૬૯૫૬૬૮
૧૯૦૧ માં કુલ વસ્તી.	૭૯૫૯૬૭	૭૧૬૩૩૨	૨૬૧૦૨૦	૨૯૧૭૬૩	૬૩૭૦૧૭	૨૭૦૨૦૯૯
૧૮૯૧ માં વસ્તી.	૯૨૧૫૦૭	૮૭૧૭૯૪	૩૧૩૪૧૭	૩૪૧૪૯૦	૬૪૯૯૮૯	૩૦૬૮૧૯૭
વસ્તીપત્રકના દસ-કામાં વસ્તીનો ય-એકો ઘટાડો.	૧૨૫૫૪૦	૧૫૫૪૬૨	૫૨૩૯૭	૪૯૭૨૭	૧૨૯૭૨	૩૯૬૦૯૮
કેળવણી.						
અબણીની સંખ્યા ૧૯૦૧ માં.	૭૦૫૨૨૨	૬૪૫૬૩૦	૨૪૬૨૦૦	૨૪૭૦૧૫	૫૫૧૩૨૪	૨૩૯૫૩૯૧
બલુલાની સંખ્યા ૧૯૦૧ માં.	૯૦૭૪૫	૭૦૭૦૨	૧૪૮૨૦	૪૪૭૪૮	૮૫૬૯૩	૩૦૬૭૦૮
સંપત્તિ.						
૧૮૯૩-૯૪ માં ખ-ળદ ગાયો બેંસો પગેરે કુલ ખેતીનાં ઘેરાં આશરે કેટલા હમર ?	૪૪૨	૪૦૨	૨૮૩	૧૪૮	૩૩૮	

	અમદાવાદ.	ખેડ.	પંચમહાલ.	ભરૂચ.	સુરત.	કુલ.
૧૯૦૧-૨ માં કુલ ખેતીનાં ઢોરાં આ-શરે કેટલા હજાર ?	૧૯૭	૨૧૧	૧૪૭	૭૬૭	૨૮૫	
૧૯૦૧-૨ માં હળ	૪૩૩૬૫	૪૭૪૩૮	૩૬૯૭૦	૨૨૩૮૫	૪૪૧૨૭	
„ એસવાની ગા-ડીઆ.	૨૨૦૫	૧૬૩૮	૫૭૪	૩૨૦૪	૯૧૪૨	
„ ખેતીનાં ગાણં	૧૫૨૬૧	૨૧૮૨૭	૭૧૪૦	૧૨૬૦૭	૨૮૧૧૫	
મહેસૂલ.						
૧૮૯૮-૯૯માં ખે-ડાતી જમીન—કે-ટલા લાખ એકર ?	૩૮૨	૩૧૦	૨૦૦	૩૭૮	૩૦૯૪	૧૬૦૬૪
૧૮૯૮-૯૯માં સ-રકારી મહેસૂલ—કે-ટલા લાખ રૂપીઆ ?	૯૫૭	૧૫૦૦	૨૦૨	૧૯૦૪	૨૦૧૯	૬૮૦૩
એકર દીઃ મહેસૂ-લનો દર.	૨૧.૨-૮-૮	૪-૧૩-૫	૧-૧-૯	૫-૨-૩	૫-૯-૦	૪-૧-૭
ખાતેદારોની સંખ્યા	૫૮૪૧૫	૧૧૦૮૭૪	૨૮૭૬૮	૪૮૬૩૮	૭૭૫૮૦	
જસયત જમીનનો વધારેમાં વધારે દર	(ધોળકા તાલુકામાં.) ૩૮.૨-૮-૦	(નડીઆદ તાલુકામાં.) ૬-૧૨-૦	(અમોદ તાલુકામાં.) ૨-૮-૦	(ભરૂચ તાલુકામાં.) ૯-૮-૬	(ચોરાશી તાલુકામાં.) ૭-૮-૦	
„ ઓછામાં ઓછો દર.	૩૧.૧-૨-૦	૨-૧૪-૦	૧-૬-૦	૧-૪-૬	૬-૦-૦	
હાગેરના ક્યારણ, કુવેતર વાગાયત જમીનનો વધારેમાં વધારે દર.	૩૮.૬-૦-૦	૧૧-૪-૦	૩-૧૫-૦	૯-૨-૦	૧૩-૮-૦	
„ ઓછામાં ઓછો દર.	૩૮.૪-૦-૦	૪-૧૦-૦	૧-૮-૦	૭-૧૪-૦	૧૧-૦-૦	

	અમદાવાદ.	ખેડા.	પંચમહાલ.	બરુચ.	મુરત.	કુલ.
ચોરસ માણે વ- સ્તીની સરેરાશ.	૨૦૯	૪૫૦	૧૬૦	૨૦૦	૩૮૪	૨૬૫
દર માણસે ખેડાતી જમીનની સરેરાશ.	૦.૪૮	૦.૪૩	૦.૭૭	૧.૩	૬.૨	૦.૬૧
(એકર.)						
દર એકરે સરેરાશ પાક (કેટલા રા. નો)	રૂ. ૧૬૦૦૬	૨૮૦૧૦	૨૦૦૨૪	૨૪૦૬૨	૪૩૦૧૦	
ઉપર જણાવેલો સ- રેરાશ એકરનો પાક અને એકર ઉપર સરેરાશ મહેસુલ એ ખેતી સરખામણી- ના ટકલ	૧૩૦૩૪	૧૭૦૨૨	૫૦૪૮	૨૦૦૮	૧૨૦૯૧	

ટિપ્પણ—ઉપરના પત્રકમાં વસ્તી ૧૯૦૧ ની સાલની ગણતરી પ્રમાણે આપી છે. પાકની બાબતમાં ૧૮૯૮-૯૯ નું વર્ષ સરકારી દફતરમાં ' normal ' એટલે સામાન્ય રીતે સાફ ગણવામાં આવ્યું છે, અને તે પછીનાં વર્ષ દુકાળનાં ગણાયાં છે, માટે મહેસુલના આંકડા તથા ખેડાતી જમીનના એકરોના આંકડા ૧૮૯૮-૯૯ ના દફતરમાંથી લીધા છે. આર્થિક સંપત્તિ ઉપર દુકાળે લગભગ કાલમ અસર કરી છે. માટે એ સંબંધી આંકડા ૧૯૦૧-૨ ના લીધા છે. તદ્દન દુકાળના વર્ષો કરતાં એમાં સુધારો છે એટલે એ લેવાથી સરકારના પક્ષને અન્યાય થવાનો ભય નથી.

આ કોષ્ટક ઉપર લેખાણુ વિવેચન કરતા મહેલાં તેમાંથી જાણુવા બ્લેગ મુખ્ય વિગત ની કુંક તપસીલ પ્રથમ આપવી તે બહેતર છે:—

બ્રિટિશ ગુજરાતમાં ' લેન્ડ એરિરેટોફેસી ' યા જમીનદારોનો ખીલકુલ અભાવ છે. રૈયતવારી સેટલમેન્ટનું ધોરણ એ છે કે ખાતેદાર પોતે ખાતાની જમીન ખેડે અને તેમ ખેડતાં પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન પુરું કરતાં ફક્ત સરકાર બરત નેટલું જ બચાવી શકે. કોઈ ખાતેદાર પોતાના ખાતાની જમીન ત્રાહીતને સાથે આપી તેમાંથી પોતાનું તથા સરકારનું મહેસુલ એ બંને પુરું કરે એટલી બધી સાંચ લેવા હકદાર નથી. ત્રાહીત

સમસોને પોતાના ખાતાની જમીન સાથે આખી જે વર્ગ પોતાનું શુજરાત હાલ શુજરાતમાં ચલાવે છે તે વાસ્તવિક રીતે સરકાર તથા રૈયતના હક્કોમાં ડખલ કરનાર વર્ગ છે. લેહકો જે જમીનની માલકી પોતાની સમજે છે તે ભૂલભરેલું છે. રૈયતને તો ફક્ત ખેડ હક સબ્બમાં મળેલો છે. અને તે હક પ્રમાણે ફક્ત જાતે ખેડનારને પોતાનું પોષણ કરવાનો હક છે અને તે પોષણ કરતાં જે વધે તે સરકારને આપવા બંધાએલો છે, કારણ કે રાજદત્ત તથા જમીનદારીના હક તે બંને હક્કો રૈયતવારી સેટલમેન્ટમાં સરકારના જ છે.

ખાતેદારો નાના નાના હુકમ જમીનના માલિકો છે. એટલે જમીન જોઈએ તે હક ઉપરાંત રૈયતમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. સબ્બે હક મળ્યા પછી ખાતેદારોના કે ભાગે પોતાનો સબ્બે હક ખોલે છે અને બાકીના ખાતેદારોનો મુખ્ય ભાગ દેવામાં હુશી ગએલો છે.

દર એકરે સરકારી મહેસુલની સરેરાશ રૂ. ૪-૧-૭ આવે છે. અને ગયા ફેમીન કમીશનના રીપોર્ટ મુજબ પંચમહાલ શીવાય આ મહેસુલ જમીનની કુલ ઉત્પન્નો કે ભાગ છે. રૈયતની પરંતુ એવી જુમ છે કે તે મહેસુલ કુલ ઉત્પન્નો કે કરતાં જાડે છે અને તે આપતાં ખેડુતને સારાં વર્ગોમાં પણ પોતાના કુટુંબના નિર્વાહ માટે જોઈતું સાધન રહેતું નથી. તો પછી હુકમજી જેવી આદત માટે સંચય કરવાની તો વાત જ શી ?

બ્રિટિશ શુજરાતમાં માણસ દીઠ ભાગ્યે એક એકર જમીન ખેડેલી આવે છે. ખેડવા લાયક પણ નહીં ખેડાયેલી જમીન બહુ જુલ છે કે જે બધી ખેડવામાં આવે તો તે પ્રમાણમાં કંઈ મુશ્કેલી ફેર પડશે નહીં. અને પડતર જેમ દિવસે દિવસે ભાગવામાં આવે છે તેમ ઘેરોનું ચડવાનું સાધન કમી થાય એટલું જ નહીં પણ જંગલ ઝાડી ઓછું થવાથી બનિષ્યના વરસાદ ઉપર બહુ મોટી અસર થવાની ભારે ધાત્તી છે. શુજરાતમાં વસ્તીપત્રકના ધોરણે ફક્ત ૪૦ "ટાઉન" યા શહેરો છે. પરંતુ અમદાવાદ સુરત ભરૂચ અને કેટલેક દરજ્જે ગોધરા શિવાવનનાં બાકીનાં શહેરો તો મોટાં ગામડાં જ છે. ઉદોગ હુમ્મર ઉપર તેમનો આધાર ન હોતાં તે પણ ફક્ત ખેતી ઉપર જ આધાર રાખનારાં છે. નદીઆદ જેવા શહેરમાં પણ ચોમાસાને દહાડે કારીગર કરતાં હજી લેઈ જનાર ખેડુતો વધારે જોવામાં આવશે.

એટલે શુજરાતની વસ્તીનો ૮૫ ટકા જેટલો ભાગ ખેતી ઉપર જ શુજરાત માટે આધાર રાખનાર આશરે દશે.

ખેડ જીલ્લામાં દર ચોરસ માઈલે ૪૫૦ માણસની સરેરાશ આવે છે અને બ્રિટિશ શુજરાતમાં તે સરેરાશ ૨૬૫ માણસની છે.

ફ્રાન્સ જેવા ફલદુપ, વ્યાખાદ, અને ઉદોગ હુમ્મરથી ભરપૂર દેશમાં આ સરેરાશ ૧૮૦ માણસની છે તે ત્યાં વ્યાખાથી કરતાં વધારે ગણાય છે.

યુરોપના ધોરણે એક ચોરસ માઈલ ખેડવા માટે ૨૫ પુરુષ અને ૨૫ ઘેરાં યા છોકરાંની જરૂર છે.

સરકારી મહેસુલ યા કોઈ જ્વતના કરના બોજા શિયાવ રૂકન પોતાની જ્વતના ન જુજરાન માટે એક સખસને એક એકરના પાકની ૮૮૨ છે.

ઉત્તર દિંદુસ્તાનમાં એક એકરે અઝરના વખતમાં ઘઉં ૧૧૪૦ રતલ પાકતા ત્યાં હાલ ૪૬૫ ૮૪૦ રતલ પાકની સરેરાશ આવે છે. ઈંગ્લેન્ડમાં ઘઉંની પાક એકરે ૧૭૦૦ રતલ આવે છે અને દિંદુસ્તાનમાં અતાજની સરેરાશ એકરે ૭૦૦ રતલની ધાય એમ અડસરો કદવામાં આવ્યો છે.

‘ધરીગિધન’ માટે ઉત્તર દિંદુસ્તાન માફક અને મોટી નહેરો નથી તેમ મદ્રાસના જેવાં તલાવો યા સરોવરો નથી.

દિંદુસ્તાનની વસ્તિ દર વરસે એક ટકા પ્રમાણે વધે તેવું બહુ દલકું પ્રમાણુ લેઈએ તો ગયા વસ્તિપત્રકમાં ગુજરાતની વસ્તિ આસરે ૩૪ લાખની થએલી જોઈએ.

તેને બદલે તે ઘટીને આસરે ૨૭ લાખની થઈ છે એટલે તે દસકામાં હમેશના નિયમિત મરણો ઉપર ૭ લાખ માણસો તે દસકાની આફતોને લીધે નાશ પામ્યાં હોય જોઈએ. એટલે ગુજરાતમાં વસ્તિનો ફે બાગ લગભગ દુષ્કાલના પરિણામોથી મરી ગએલાનું અનુમાન ધાય છે.

ખેતીના લોકોને દોર જેવી બીજી કોઈ હોલતપ્રિય નથી તેમ છતાં દુષ્કાળમાં અમદાવાદ ખેડ પંચમદાલ અને બરૂચ જીલ્લાઓમાં કુદરતના નિયમો પ્રમાણે દોરાંમાં વધારો થવો જોઈએ તે દર મૂકતાં પણ પ્રથમની સંખ્યામાંથી ખેતીનાં દોરાંને ૩૦ ટકા આસરે નાશ પામ્યો છે.

હાલ બે-ત્રણ ખેડેએ એકરે એક ખેતિના દોરાની સરેરાશ આવે છે.

વસ્તિના રૂકન ૧૧ ટકા જોટલા સખસો લખી વાંગી શકે નેવા છે.

ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ કેટલી દંભાળ છે ને બતાવવાને માટે એટલું જ બરા થશે કે જો કે સંવત ૧૯૫૬ પહેલાં ગુજરાતમાં કોઈ વખતે દુષ્કાલ પડવાની ઐતિહાસિક નોંધ નથી તેમ છતાં તે એક જ આફતને લીધે સને ૧૯૦૦ ના જુન માસમાં ખેડ જીલ્લાની લગભગ ૩૦ ટકા અને અમદાવાદ જીલ્લાની ૨૦ ટકા ઉપરાંત વસ્તિને ‘રિલીફ વર્કમ’ યા ધર્મદા હોલની મદદ લેવી પડી હતી અને વસ્તિના લગભગ ૨૫ ટકા મુખમરા અને તેથી થતા રોગોને લીધે મરી ગયા અને ૬૦ ટકા જોટલાં ખેતિનાં દોરાં પણ લુપ્ત નાશ પામ્યાં.

આ ગરીબાઈનું કારણુ રૂંધતું કિડકિપાણું હોય અગર જમીન પોષણુ કરી શકે તે કરતાં વસ્તિનું વધારે વધવાપણું હોય યા તો સરકારી મહેસુલ જુલમી હોવાથી હોય. તો પણ તે ગરીબાઈ કેટલે દરજ્જે પહોંચી છે તે વિશે હવે દેઈ બિનવાદ હોવાનું અશક્ય છે.

(અપૂર્ણ.)

શિયાબાઈ માતીબાઈ પટેલ.

ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત.

કવિતા હમેશાં શબ્દમાલામાં ઉતરી લોકગત થાય છે; અન્તરમાં રમતી કવિતા અન્તર માત્રને અજવાલે છે, લોકસમાજ કાળે નથી. સંગીત બહુધા શબ્દમાલાનાં સ્વરમાધુર્ય ખીસાવે છે, જે કે શબ્દહીન સ્વસંગીત પણ પ્રાણમાં ચેતન ચમકાવે છે. કવિતા અને સંગીત ઉભય સુન્દર કલાઓનાં મૂળ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તેમનાં ઝરણુ આમ એકબે-લુમાં વહે છે: તેથી સર્વ કાલમાં સર્વ પ્રજાગણમાં કવિતા અને સંગીતનો સંગમ હોય છે. ગંગાજમનાનાં પાણી જેવો એ સંગમ છે, સંગમ આગળ પણ ઉભય મરિતા પોતાના આત્મરંગવતી જ રહે છે. આપણી ભાષાનો ઉદાસક્રમ એ સંગમનું શું રૂપ દર્શાવે છે તે આજ કંઈક જોઈએ.

ઇતિહાસ તેના ઉપર નયન ઉઘાડે છે તે વેળા આપણી ભાષામાં પરબૃત બોલતાં અને તે સૌરાષ્ટ્રના વનમાંથી બોલતાં. સૌરાષ્ટ્ર રણિયામણો દેશ છે: પર્વતની, અરણ્યની, મરિતાની, સાગરની શોભાઓથી સંચિત છે. ભરતકુલના ઋષિ-પૂર્વજોએ દિમાલયની પ્રશસ્ત છાંયે રહી સપ્તસિન્ધુનાં વનમાંથી વેદમન્ત્રોનાં મહાગ્ન ગાયાં એ પ્રદેશ સમો સૌરાષ્ટ્ર પ્રેરણાભર્યો છે. વિશેષમાં નીલ સાગર તરંગપર્પરાથી લીલી ભૂમિની કિનારી બાધે છે. ઇતિહાસે પણ સ્ત્રિશોભામાં માનવ જીવનના અદ્ભુત અને કરુણ ભાવ સ્ફુરી પુરાણપ્રસિદ્ધ યદુવંશની ભૂમિનું ગૌરવ સવિશેષ કવિતામય કીધું છે. એ શ્રીકૃષ્ણ અને રાણકદેવડીના પ્રાન્તમાં આપણી ભાષાનાં પહેલપહેલાં પરબૃત બોલ્યાં.

ઘણી ભાષાઓમાં પહેલપહેલાં બંકતોએ ગાયું છે. શૈાન્દર્ય અને ભવ્યતા માનવીના લોચનમાં અંજનય, એટલે આશ્ચર્યાનન્દે આદોલતી ધોટી સુન્દરતા અને ભવ્યતાની પાછળ પ્રકાશતાં પરમ તત્ત્વનાં દર્શન કરાવે છે. પહેલાં ગીત, વેદોચ્ચાર સમાં, પરમ સ્વામીના મહિમાનાં, શુણ્ઢીર્તનનાં હોય છે. સૌરાષ્ટ્રનાં પરબૃતોએ પહેલાં કવન ભક્તિનાં કંઠ્યાં તેહું વિશેષ કારણ પણ છે. મહાભારતના ઉપનાયક, ભગવદ્ગીતાના ભાષક, પ્રેમભક્તિસંપ્રદાયના સંસ્થાપક અને અવલંબન કૃષ્ણચન્દ્રની ઉત્તર લીલા એ પ્રાન્તમાં વિલસી હતી. વળી સુદામાજી જેવા તેમના ભક્ત અને સખાની દન્તકથાઓ એ પ્રાન્તમાં પ્રસરી રહેલી છે. શૈાન્દર્ય ઇતિહાસ પુરાણ દન્તકથાઓથી શણગારાયેલા સૌરાષ્ટ્રે ગુજરાતનાં પહેલાં પરબૃત બોલે એ સ્વભાવિક હતું, એ પરબૃતો અન્તરમાં ઉભરાતાં ઉભરાતાં પદ ભક્તિરસનાં રમે એ પણ સ્વાભાવિક હતું. મહારાણી મીરાંના સુકુમાર લાલિત્યે અને નરસિંહ મહેતાના મહાપૂર ઉરભાવ ઉપર આપણી કવિતાદેવીનો રત્નપ્રાસાદ ઉભેલો છે. કોણ કહેશે કે સુન્દરી અને પુરુષપ્રાણના એ પાયા નિર્ભજ છે?

કવિતાનાં ઝરણુ ક્યાં કુટશે? ક્યારે કુટશે? એ અતુત્તર પ્રશ્નો છે. ઝરણુ કુટતાં જ વાર લાગે છે: એક વાર કુટેલાં ઝરણુ પછી વહાં જ કરે છે. સુન્દરીડેવાનાં અને પુરુષદેવાનાં એ ઝરણુ કુટી ગુજરાતી કાવ્યસરિતા બેઠવા લાગી. પછી તેની રમણીય રૈલ્યે અમ્ખરિત વહાં જ કર્યું છે. બાલણુ, ભીમ, રત્નો, અખો, સામળ, પ્રેમાનન્દ અને તેનો

સુવિધાળ પરિવાર, દયારામભાઈ અને વૈષ્ણુવસ્ત્રામીનારાયણ સંપ્રદાયના ભક્તોઃ એવા અનેક નરવરોએ એ સરિતાને તીરે આશ્રમ સ્થાપ્યા એનાં નીરથી હૃદયો પોષ્યાં અને પાછાં એ નીરમાં નયનપ્રાણુનાં નીર ઠાવ્યાં છે. એમ એ સરિતા આજ સુધી વહી છે અને વહ્યાં કરશે. એ કાવ્યગંગામાં સંગીતવયુનાનાં જલ કેવાં રંગનાં વહી આવ્યાં છે ?

આપણા પ્રાચીન કવિસમાજની પદ્ધતિ દેશવતસહી હતી. ગુર્જરસાહિત્યને મનમાનતા શણગાર ન 'સખવાય ત્હાં સુધી પાથરી ન પહેરવાની કવિ પ્રેમાનન્દની પ્રતિજ્ઞા સુવિધ્યાત છે. પ્રેમાનન્દના શિષ્યમંડળના શ્રમ અને ઉત્સાહ પણ આપણી સાહિત્યકથાનું સોનેરી પાનું છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તે વેળા સકલ જ્ઞાન સમાયેલું ગણાતું, ધર્મબંધારનાં જગ્યાદીર સંવેદનાં હતાં, વિદ્વાતાનું જૂથ એ ભાષા હતી. કવિના, દ્વિલસુરી, વ્યવહારનાં સાધન પણ ત્હાં જ હતાં તે ભાષા આપણા પુરાણ સાક્ષરો બહુતા, આદરથી અવલોકતા. તે ભાષામાંથી આપણે પ્રાચીન કવિત્વ બહુધા કવિતાના વિષય લેતો. આજ જેમ રાજભાષા દિગ્વિજયમાંથી ભાષાન્તર અને અનુકરણ આદરથી થાય છે, તેમ તે વેળા ધર્મભાષા સંસ્કૃતમાંથી ભાષાન્તર અને અનુકરણ થતાં ભક્તિમાન ગુજરાતી પ્રજાની ધર્મભાષાને તેથી આશ્રાસન મળતું અને એમ ધર્મચેતુનાં રૂઢ દોહી દોહી આપણી કવિતા ધર્મવત્સોને પાતી હતી. છતાં ગુજરાતી ભાષાને તે સમાજ સંસ્કૃતમય ન્હોતા બનાવતા, પણ સંસ્કૃત ભાષાને ગુજરાતીમય બનાવતા હતાં. સંસ્કૃતમાંથી શોધેલા શારસારને ગુજરાતી પોશાક પહેરાવી આપણે કવિગણ ત્હોને આપણે જોળણીએ એવો રચી આપણે આંગણે લાવતા. વેદપુરાણની ભાષામાંથી દ્રષ્ટક લેવાતી કથાઓના સંસ્કૃત હન્દરતનાં શણગાર ઉતારી લઈ ગુજરાતી રાગમાં ત્હેમને સજી આપણા કવિવંશના પૂર્વજો પોશાક કથાઓની ગુજરાતી કથનીઓ રચતા. દેશી, માઝ, ઠાળ, વળણ, રામેરી, રામઝી જેવા ગુર્જર જૂથોનાં જ ઇતસન્તાનોનો આ કાલમાં જરૂરો અનાદર છે, તેટલાં જ તે કાળમાં આદરસન્માન હતાં. આપણી કવિતાના કોપ તપાસતાં સહજ જણાશે કે ગુજરાતી કવિતાના સંસ્કૃત હન્દો સાથેના સખ્ય-ખ-આટલો પરિચય-વર્તમાન યુગનું જ ચિહ્ન છે.

આપણી પ્રાચીન કવિતાનું ખીનું અંગ એ છે કે બહુધા કાવ્યો સંગીતનાદી હતાં. ભક્તપરબૃતોએ ગીત ગાયાં અને કવિત્સંગીતનો સંગમ થોડો એ સંગમનો ત્હેમના અનુયાયીઓએ ઉર પાથરી સત્કાર કર્યો. નરસિંહ-મીરાંનાં સંગીતારૂઢ પદ કાલનાં પાંચસે વર્ષો જોળંગી આવી આપણા ઘરમાં રમે છે. દયારામભાઈ અને સ્વામીનારાયણના અટકવિ-ઓની મધુરમધુરી ગરબીઓ મુણતાં એમ પણ થાય કે સંગીતકલા ભક્તિની પરમ પ્રાપ્તિના ઉદ્ધાસને અર્થે કદાચ સરગઈ હોય. બીમ ભાલણ ગિરધર રત્નાએ વાપરેલા દેશી તળપદ રાગો પણ સંગીતવાદી છે. જોએ ભક્ત, ધીરો ભક્ત, લાસો ભક્ત અને ભક્તજનનાં ભજન અને ઉપદેશ પણ સજ્જ સંગીતમય રાગવર્તાં જ છે. અખાના ખડગધાવ પણ કંઈકે સોનાશપામાંથી મજવેલું સંગીત ગજવે છે. પ્રેમાનન્દના વિશાળ કાવ્ય પ્રદેશમાં કેટલેક સ્થળે સંસ્કૃત રતના પ્રયોગ નજરે પડે છે; છતાં નજાખાન, મુદામાચરિત્ર અને જોઆદરજુની ત્હોની યશસ્વી કાવ્યત્રિપુટીમાં તો દેશી રાગો જ હલકે છે. પ્રાચીન

કવિઓમાં સંગીતપ્રિયતા અને દેશવાત્સલ્ય આમ અણુઅટકવાં ઉતરતાં આવ્યાં છે. માત્ર વેંગણુપુરના સામળબટે દિશા નવીન ઉઘાડી છે, અને ચંદ ગુલસી સુરદાસનાં છન્દપ્રબન્ધ આપણા પ્રાન્તે આપ્યાં છે.

સંગીતવાહી અને દેશી છતાં પ્રાચીન કવિતામાં રાગોની નાનાપ્રકારની સ્થિરતા આવ્યા વિના રહી નથી, એક જ તાનની પુનરુક્તિનો દોષ નથી. રાગની વિધવિધતામાં જે મનોગમતા છે તે આપણી પ્રાચીન કવિતામાં વિદ્યમાન છે. મીરાંની સુન્દરીહૃદયની માધુરી અનેક રાગરાગણીઓની લહરીઓમાં લહકે છે, ને નરસિંહની વેગવતી પ્રભુભક્તિ પ્રભાતિયામાં ઉછળે છે. ભોજને, ધીરો અને અખો: એ ગુજરાતની ઉપદેશક ત્રિમૂર્તિ છે, છતાં હૈમના ઉપદેશોનાં સંગીત પણ ભેદભાવી છે. ભોજનભગત પોતાનો ઉપદેશ ચાખખા મારીને પણ પાય છે, ધીરાનાં ગમ્ભીર પદ જગતથી પર કંઈ શોકમિશ્ર ગીતથી આત્માને જગાડે છે, હયોડાના ધા સમાન કડોર સંગીતવતાં અખાનાં વજ્રવેણુ ગુર્જર પ્રેમના પ્રાણમાં સસનાં મણિ મિરરયાથી જડે છે. બહુદેશી પ્રેમાનન્દની અને ભાલણ જેવા બીજા કથાકારોની કથાઓમાં વર્ણનવાહી ભવવાહી અનેક લાંબા દંડા ગુજરાતી રાગ ભરપૂર શોભે છે. દયારામભાષાની 'પ્રેમઅંશ'ની છાંયે સુન્દરતાની વિધવિધ સર્વો સમી ગરખીઓમાં છલકે છે. સ્વામીનારાયણના સ્થાપક પરપ્રાન્તના હતા, પણ તે પન્થના ભક્તકવિઓ ગુજરાતના હતા. હૈમની નવસંજીવિની ભક્તિ અનેક મુકામલ મધુર શોકમય કે વૈરાગ્યધેરાં કીર્તન ગુંજતી જગી હતી: તે પણ સકલ દેશી રાગોમાં જ. પુરાણ ગુર્જર કવિઓ ભાવની શરીરશોભા બહુધા ગુર્જરરાષ્ટ્રે જ શોધતા અને પામતા. એક વાર્તાનો બહાર વિક્રમનાં કીર્તિગાન ગાનાર સામળ અપવાદ હતો. આપણા પ્રાચીન કવિઓને હૈમને અનુકૂળ છન્દ આપણા તળપદ રાગોમાંથી મળતા, સંસ્કૃત અને દ્વારસી જુગોના બહાર ઉદયધા પ્રહેલાં પણ આપણા કવિપૂર્વજોને પોતાના સકરસનાં યોગ્ય સ્વરૂપ આપણા દેશમાંથી જડતા એ વાત નવા કવિઓના મનનઅમને પાત્ર નથી?

આપણા પુરાણ કવિઓની કવિતામાં એક બીજું પણ સહજ દેખાય છે. ગયા પાંચસો વર્ષનું આપણું સાહિત્ય સંસાર કે રાજ્યના પરવર્તનોના છાયાસંચારથી પણ નિર્લેપ છે. પુરાણ સમય શાન્ત હતો કે આશપાશનું કે અન્દરનું જગત પ્રજ્વલિતિવૃત્ત હતું એમ કાંઈ નથી. ઇતિહાસ બતાવે છે કે રાજ્યસંસારના મહાપ્રસંગ આજ આવે છે તેમ તે પાંચસો વર્ષમાં પણ આવતા. પારસીઓ આપણે આંગણે આવી વસ્યા, માધવે મુસલમાનોને ગુજરાત અપાવ્યું, મોગલરાજકુલશિરોમણિ અકબર પાદશાહે ગુજરાતને પોતાના ચક્રવર્તી રાજ્યમાં ગૂંચ્યું, વલ્લદા આવ્યા, શ્રીરંગી વસ્યા, ઇન્દ્રિજી ઝીત્યા, કંઈ કંઈ હિન્દુમુસલમાનનાં યુદ્ધ થયાં, મુસલમાન યુરોપીના સત્રામ જામ્યા, યુરોપીઓએ માંહોમાંહે રણજંગ રોધ્યા; પણ એમાંથી કોઈપણ મહાભારત આપણી કવિતામાં કંઈ નવલ બળ ગ્રેરી રાખ્યા નહીં. તે સમયની ઉચ્ચપાયસો પ્રજાજીવન દાખવતા સાહિત્યના સ્વરૂપ ઉપર કંઈ ચિહ્નરેખા મૂકી ગંધ જણાતી નથી. દક્ષણીઓના સદવાસથી દક્ષણી ભાષામાં અને દક્ષણી છન્દોમાં ઘોડીક નજીવી કવિતા આપણા કવિઓએ કરી છે. આપણા પુરાણ કવિઓની પાંખ રાજ્યના મહાપ્રસંગોથી પર ઉડતી. આપણા ન્દાનકેડ ગુર્જર સરવરમાં સમીર વમળ પાડે કે તરંગ

ઉછળે-દળે, પણ કવિઓનાં કમલો નો જલનિલેપ જ પ્રવૃણતાં. પણ ધર્મની પુનરાવૃત્તિ ખરતે કવિસમાજનું એવું દુર્લભ નં દતું. સત્યપ્રવૃત્તિઓ તરફ ધેનબરી નિહાળતી શુન્દર કવિઓની આંખોનું આન્તર લોચન ધર્મપ્રવૃત્તિઓ પરમ ચેતનાથી નીરખતું હતું એમ વૈષ્ણવ અને સ્વામીનારાયણના સંપ્રદાયોની કથા તેમજ તેમની પ્રજાશ્રવન અને તદ્વાસ શુન્દર સાહિત્ય ઉપર થયેલી અસરો દર્શાવે છે.

આ પુરાણ યુગથી વર્તમાન યુગ કેટલો બિન્ન છે તે જરા જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં દયારામભાઈ દેવલોક પાખ્યા: તે સાલથી આપણા સાહિત્યનો પ્રાચીન યુગ સમાપ્તે છે. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં શ્રાવણ સાહેબનો અને કવિ દલપતરામનો અમદાવાદમાં આંદાસરજના મહેલમાં મેળાપ થયો. એ યોગથી અર્વાચીન યુગ ખેડે છે. આમ ઈ. સ. ૧૮૫૨ અને ૧૮૪૮ એ બે સાલ શુન્દરસાહિત્યના દર્શિલાસમાં બે મહાન સીમાસ્તંભ છે.

તે યોગ સુધી સંસ્કૃત કથાઓને શુન્દરાતી શણગાર મળવી ધરને આપડે બેસારતા: તે યોગ પછી દેશપરદેશના અવનવા વાયુ શુન્દરાત ઉપર વાવા લાગ્યા અને હિન્દની સાગરની ઝાલર ઓળંગીને પાર્વથી તેમ જ હિન્દના હૃદયની ગુફાઓ ઉધડીને ત્હેમાંથી કંઈ જલન્ત ઝળહળતાં તેજ વિસ્તરવા લાગ્યાં. વર્તમાન યુગના પદરાતમાં ધીવનખર એક શુન્દર કવિની અને હિતરવી વિચારદક્ષ એક ઈંગ્લેજ અમલદારની કથાઓ મળી: ઈંગ્લેજ બાવગિચારના શુન્દરાતી કવિતામાં આવાહનની એ દૃશ્ય સંગા હતી. શુન્દરાતી કવિતા એ પછી ઈંગ્લેજ, સંસ્કૃત અને પ્રારસી આકાશમાં અવનવા ઝોકથી ઉડવા લાગી. પ્રગતના ડોંગમાં ડોંગ બાવ ત્હેના સાહિત્યમાં અને અવિશેષે ત્હેની કવિતામાં પ્રગટે છે અને સાહિત્યની આત્મનરેખા પાછી ત્હેની શરીરશોભામાં-જન્દપ્રગળ્બમાં પ્રવૃણે છે. દલપતકાવ્ય જન્દોનું પ્રદર્શન છે: ઈ. સ. ૧૮૪૮ અને ત્હેના નજીકના સમયમાં શુન્દરાતી સાહિત્યને ક્રીયા ક્રીયા પરિમલ સુવાસિત કરતા અને પછી ક્રીયા પરિમલ મન્દ પડી જઈ અન્યને માટે પ્રદેશ ખુલ્લો મૂક્યો એ જલણવાને માટે દલપતકાવ્યમંત્રી જન્દસમુદાય સારું સાધન છે.

પ્રાચીન શુન્દરાતી કવિતા ધણે અંગે ‘વૈરાગ્ય પામી હરિને’ વખાણતી. ધર્મ એ જ સાહિત્યનો વિષય, એ પુરાણ વિચાર આપતી નવયુગમાં ધર્મ અને સાહિત્યના પ્રદેશભાગ ત્રિશળા પડવા લાગ્યા. કવિતાની સીમા બહાર ધર્મને ચંબાવનાર સામળના દોહરા ચોપાઈ જપવની ચિદ્માલા દલપતકાવ્યમાંના હુન્નરખાનની ચ્દગાઈ સંપલક્ષ્મીસંવાદ રાજવિદ્યાબ્યાસમાં છે. દયારામભાઈની તેમ જ સ્વામીનારાયણના સાધુઓની ગરમીઓના જણકાર તે વેળા તાજ જ હતા: દલપતકાવ્યમાં ત્હેના પુણ્ય શણકાર છે. કાવ્યદોહનના રચનારના સમયમાં જૂના શુન્દરાતી સાહિત્યનો શોધનશોખ ઉગતો હતો: ‘સુધારાના પુરાણ’ વેનચરિત્ર જેવડાં લાંબા કાવ્યમાં પ્રેમાનન્દની જન્દછરવા સુદૃશ્ય છે. જનાં દલપતકાવ્યના જન્દમસુદાયનું ખાસ લક્ષણ તે આમાંનું કોઈ નથી. સામળ દયારામ કે પ્રેમાનન્દ, નરસિંહ મીરાં કે અખો: કોઈ પ્રાચીન કવિમાં નથી એવું દલપતકાવ્યના જન્દસમુદાયમાં એક નવજ અંગ છે. નવયુ-

ગના પ્રમાત સાથે ધર્મની ધ્વજછાયાઓ નીચેથી મંદિરના દરવાગ્ન બહાર સંસ્કૃત બાપા નીકળવા લાગી હતી. સંસ્કૃત બાપાની સાથે સંસ્કૃત જ્ઞોત્તની પણ ધર્મનવેણુ ઓછી થતી હતી. પુરાણ કવિઓના છન્દસંગ્રહ સાથે સરખાવતાં દક્ષપતકાન્થનું વિશેષ છન્દલક્ષણુ તો સંસ્કૃત જ્ઞોત્તના વિસ્તીર્ણ ઉપયોગમાં છે. ગુજરાતી છન્દસામગ્રીના એ નવવિકાસના 'અંકુર' સાથી પુટયાં તે આગળ આપણે ગુજરાતી બાપામાં છન્દના ઉદ્ધાસના ઇતિહાસક્રમનો નિયમ તારવતાં અવલોકશું. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત જ્ઞોત્તનો આદર 'ક. દ. ડા.' એ કરાવ્યો એ ગુર્જર છન્દવિકાસમાં વિશાળ—વિરાટરૂપનું પગલું છે એ આપણે ત્યારે જોઈશું.

ગુજરાતી કવિતા અને સંસ્કૃત જ્ઞોત્તનો થયેલો એ પરિચય પછી તૂટ્યો નથી અને અખંડિત ચાલુ રહ્યો છે એ નર્મકવિતા અને એ પછીના લેખકોના લેખો ઉપરથી સદૃશ જણાય એમ છે. આ અધિભિન્ન સમાગમનું મુખ્ય કારણ તો યુનિવર્સિટીદ્વારા સંસ્કૃત બાપાનો વધતો જતો અભ્યાસ અને તે સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર થતી વિશાળ અને આદરણીય અસર છે.

ગુજરાતના સાહિત્યખંડે સંસ્કૃતજ્ઞોત્તના નવવિસ્તાર છતાં પણ ગુર્જર કવિઓની સંગીતપ્રિયતા ધટી નહોતી. પ્રાચીન કવિઓ સમાર્પિત યુગના આદિ કવિઓ પણ ગીતિનો સતકાર કરતા. દક્ષપતકાન્થમાં એટલી ગરબીઓ છે અને ક. દ. ડા. ને ગરબીઓ એટલી જોડાલી હતી કે ત્હેમને 'ગરબીબટ'નું હાસ્યોપનામ પણ આપાયું હતું. નર્મકવિતામાંની ઉજાળતી ઉત્સાહી સુખદસંજ્ઞિયિની લાવણીઓનાં તાન ગુજરાતીઓના કાનમાં હજી ગુંજે છે અને ગુંજ્યાં કરશે. સંગીત આનન્દદાતા છે: કવિઓ જ્યારે સંગીતમાં પ્રાણ ફૂકે છે ત્યારે તે સ્પર્શી આનન્દદાતા બને છે.

વર્તમાન યુગના આદિ યુગલનુ તેજ વીશેક વર્ષ મુખી આપણા સાહિત્યદેશે તપ્સું. ક. સ. ૧૮૭૭ માં દક્ષપતકાન્થથી ગુજરાતને વધાવી ક. દ. ડા. વાનપ્રસ્થ યયા: સુખદ-મણિ નર્મદનાં પણ બરતીનાં ગર્જન તે કાળે શ્રમતાં હતાં અને, વિરમતા સંગ્રામ ઉપરની વીરહાક સમા, ઓટના ધોપ ધવા લાગ્યા હતા. તે જ અરસામાં યુનિવર્સિટિનાં પ્લેલ-જ્ઞેક્ષાં ગુર્જરે સન્તાન, નવસંસ્કારવતા, રાનસજ્જ, રમરગમાં ધોવન કબરતા, સાહિત્યના પ્રસાદમાં પ્રવેશ્યા અને અવનવા મન્ત્રો વડે, અવનવાં પુષ્પોવડે કવિતાદેવીની પૂજા ત્હેમણે આરમ્ભી. સંસ્કૃત કારસી અને ઇંગ્રેજી, અને ઇંગ્રેજીદ્વારા જર્મન કેન્દ્ર અમેરિકન અને રશી-અન સાહિત્યોના મકરન્દ પ્રાણેલા તે સ્મિક મધુકરોનો રસ અનેરો જ હતો. આપણે પ્રાચીન કવિસમાજ સંગીતનાદી હતો: અર્વાચીન આદિ કવિદ્વંડ પણ સંગીતને સતકારતું: છતાં આ નવરસિકોનો સંગીતનો શોખ તો ઓર હતો. એશીયાધૂરોપની પ્રજાઓના કંઈ સતકો પુરાણ લાવસંચયને ધાવી ધાવી ઉછરતી નવધોવના આપણી કવિતાને દેશી ટાળ ગરબીઓ, સંસ્કૃતનાં જ્ઞોત્ત, સંગીતસાસ્ત્રનાં રાગરાગણીઓ અને લાવણીઓ: એ અધાંની ગીતિ મન્દ અપૂર્ણ કે સીમામન્ધવાળી લાગી દેાય એમ દીસે છે. દિશદિશમાં નવા છન્દ યોગ્યવા લાયા: અણુમણી: અણુકલ્પી નવડી રચનાઓ નવનવાં શ્લોક સમી ઉગી નીકળવા લાગી. નવલ-ગ્રમભાષ્યે મેધકટનું બાપાન્તર કરવા મેઘછન્દ યોગ્યો: મણિલાલે ઉત્તરગ્રમચરિતના બાપા-

નરમાં વિશેષ સંગીતવતી કરબુબાય શ્રવણી અને વિષમ, દરિગીત ચોત્ત્યાં; અને બાલા-
ચંકર સાથે ફારસી ગઝલો ગુજરાતીમાં ઉતારી: ડા. હરિ હર્ષદ દ્રુવે મધુબૂતા જેવાં અનેક
તત્ત્વ ધર્યાં અને કંઈ ઇંગ્લેશ રાદ પણ ગુજરાતીમાં ઉતારવા યત્ન આદર્યા: ગીતગોવિન્દનું
બાળાન્તર કરતાં રા. કેશવ હર્ષદ દ્રુવે મૂળના સુમધુર સુંગારી છન્દ ગુજરાતીમાં આપ્યા:
રા. નરસિંહરાવે ઉપજાતિ વસન્તતિલકા સમાન જે તત્ત્વને એક કડીમાં મેળવવા માંડ્યાં;
રા. મણિચંકર અંગનીગીત દક્ષણીઓમાંથી લાગ્યા અને શિખરણી કે મન્દાકાન્તા અડધા
કે બેવડા કરી શકાય એ શીખવ્યું. દેશી માર દાળ પુરાણજીણું ગણી નવરસિકેએ અવ-
ગળ્યા હશે; પિંગળ ઋષિના છન્દોનું સુવદ્ સ્વરૂપ નિયત સંગીત રાખ્દરચનાથી વ્યવસ્થા-
નિયન્ત્રિત શ્રાવ્યું હશે: પણ કુટલી પાંખોના તરુવરની શાખોમાં ઉડવાના પ્રયોગોએવા અનેક છે.

(અપૂર્ણ.)

•દાનાસાલ દલપતરામ કવિ.

ગુજરાતના પંદરમા તથા સોળમા શતકના ભક્ત-કવિઓનાં જીવન.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૨૫ થી.)

નરસિંહ મહેતો.

‘કોઈપણ દેશનો બાળા-વિદ્યા-જ્ઞાન-વ્યવહાર સંજ્ઞાથી પ્રારંભ યત્ન તે દેશના કાવ્યમાં
દેાય છે.’ આર્યાવર્તની પ્રાચીન-સંસ્કૃત બાળાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તેના કાવ્યમાં જ પ્રતિબિંબિત
છે. આર્યાવર્તના કવિવર્ગે પોતાની વાણીનું પ્રથમ સ્વરૂપ કાવ્યમાં જ દર્શાવ્યું છે. તેમાં
ભાષા-મહેશ્વરનાં વર્ણનો દતાં, જે સંપ્રોત્તમ અર્થ મનાના અને મનાય છે. તેમાં દેવાની
સ્તુતિ સિવાય અન્ય કશું વર્ણન દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. આ પ્રમાણે કાવ્યઅર્થોમાં, તેમજ
પોતાના શુદ્ધ ઉદ્દેશો, પ્રાર્થના હારે પ્રદર્શિત કર્યા છે. પુરાણોમાં પણ હજીરસ્તુતિ પ્રાધા-
ન્ય છે, સંક્ષેપમાં, કાવ્યનો વિષય આર્ય કવિઓએ હજીર સિવાય બીજો મદણ કર્યો જ-
ણાતો નથી. તેજ પ્રમાણે સંસ્કૃતના અષ્ટમંથ ગુજરાતી બાળામાં પણ, ગુજરાતનું યતિક-
ચિત્ત જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન, હજીરબક્તિવાળા કાવ્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી.

હજીર સંજ્ઞાથી આ કાવ્યવિષયમાં જ્યાં કવિઓએ કંઈક સ્વરૂપ પકડ્યું છે ખરું,
તોપણ ત્રણ ચાર કવિઓએ જે કુચ્છ રસગ્રાન દર્શાવ્યું છે તે, અન્ય બાળાના ઉત્તમ કવિ-
ઓ સાથે પૂરતી સ્પર્ધા કરી શકે. સંસ્કૃતની સર્વ પ્રાકૃત સાખામાં, ગુજરાતી બાળાની ક-
વિતા, કરણારસના દર્શનમાં, પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે. કાવ્યની મહોમળ રસમય અને લા-
સિલમય નાળી ગુજરાતી કવિનાએ કુચ્છ રીતે દર્શાવી છે, તેમ જ જ્ઞાનમાર્ગની ગુજરાતી
બાળાની થોડી કવિતા પણ પ્રાચીન કવિઓની કીર્તિધ્વજ કુચ્છ ધરી શકે છે.

અંગ્રેજી કાવ્યની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહેતાં, દેશી સાહિત્યની અવગણના થાય છે. પરંતુ ઉભય પક્ષનો યોગ્ય વિચાર કરતાં આપણને જણાશે કે, ગુજરાતી કાવ્ય એટલી ઉતરતી પકિતમાં મૂકવા યોગ્ય નથી. વળી આ બંને કાવ્યના વિષયો ભિન્ન હોવાથી તે સુકાળનો વ્યર્થ છે. તોપણ એટલું નિશ્ચય પૂરેક કહી શકાય કે પ્રત્યેક પોતાના માર્ગમાં સુંદર સ્વરૂપ કાઢ્યું છે; અંગ્રેજી કાવ્યમાં અલંકાર અને કાવ્યભાવનું બહુ જ ન્યૂન છે. તેમજ જ્ઞાનમાર્ગના કાવ્યમાં તેઓ ઘણા પશ્ચાત્ ગણી શકાય; સારે અંગ્રેજી કાવ્યમાં કુદરતનાં ચિત્રદર્શનો ઉત્તમ છે.

ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાં, કવિ તરીકે પ્રકાશી નીકળનાર ઘણા યોગ છે. ઘણા બાગ ભક્ત-કવિનો છે. ભક્ત કવિઓનાં સર્વ કાવ્યોમાં કૃષ્ણ-ગોપીનો શૃંગાર, નીતિ અને ભક્તિ એજ મુખ્ય વિષય છે. તેથી આ ભક્ત 'કવિ'ના નામ કરતાં 'ભક્ત'ના નામથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. ભક્તિભાવના આવેશમાં જે કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે, તે બધાં કવ્ય હોઈ, ગુજરાતી સાહિત્યનાં ભૂપણ રૂપ છે.

આ પ્રમાણે હર્ષિરભજન અને કૃષ્ણકીર્તન એ ગુજરાતી ભાષાની કવિતાના મુખ્ય વિષય હોવાથી, તેમાંની કેટલીક કવિતાઓનું ગીતકવિતામાં જ્ઞાન થતાં, અતિ આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમાં તક્ષીન-તન્મય થઈ જવાતાં, તેની સંક્રમણ માધુર્યપૂર્ણ વાણીથી જળે આનંદસાગરમાં તરતા હોઈએ તેવો ભાસ થાય છે. આ કવિતાઓ વાંચતાં મોગાનંદ, અહ્લાનંદ, અને પ્રેમાનંદ, -માં લીન થઈ જવાતાં, તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એવું આ ગુર્જરી કાવ્ય ગુર્જરી પ્રજાનો શ્રદ્ધાંજ પ્રકાશિત કરે એવી પ્રબળ આશીર્વાચક કવિતાથી, અને અર્ધાંધી વિગ્રમી ભક્તિને ચંદણ કરીએ છીએ.

ઈ. સ. ના સપ્તમ શતકથી તે માળખા શતક સુધી, ધર્મોપ મુસલમાનોનાં યુદ્ધોએ, ઉત્તર આર્યવર્તમાં ઘેર ઉત્પાત મચાવી, આંધોને માર્યા, બ્રહ્મ કર્યા, લૂટ્યા, ધન ધાન્ય અને પુત્ર પરિવાર રહિત કરી, દાસ તરીકે વેચ્યા, તે દંભી દોરને પરાસ્ત કરનાર, પોતાનાં ભક્તિ અને અલ્પચર્ચના પ્રાબલ્યે ચમત્કારો જતાવી તેમને નિસ્તેજ બનાવનાર આ ભક્તજનો હતા.

આ ભક્તો કે મહાપુરુષોમાંના કેટલાક રાજ્યપદ ઉપર હતા, તો કેટલાક સ્વરૂપ અથવા દરિદ્ર રિયતિના હતા. તેમને પૂર્વના પ્રતાપથી સત્સંગ થયો; સત્સંગથી જ્ઞાન થયું; જ્ઞાનથી ભક્તિમાર્ગ જાણ્યો; અને ભક્તિપ્રભોષે વૈરાગ્ય ઉપજતાં, ઘણા ભક્તો રાજ્યવૈભવ-સંસારવૈભવનો ત્યાગ કરી, પરમજ્ઞાનમાં મસ્ત થઈ, પોતાની રહેણીકરણીથી જગત ઉપર કવ્ય દર્શાવ મૂકી, મહાત્માજનો મનાયા. કેટલાકે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી ભગવદ્ભક્તિને સંસારતારક મંત્ર ગણી, નિવૃત્તિપક્ષ મહણ કરી, લોકોને બોધ આપ્યો. તેમણે નીતિ અને ધર્મતાં અનેક કાવ્યો પણ લખ્યાં છે; તે કાવ્યો એવાં રસિક, મધુર અને બોધક છે કે તે વાંચતાં જગત માત્રની મનોવૃત્તિ નિર્ભંગ થઈ જાય છે. તે કાવ્યોને અવલોકતાં તેમને શીઘ્ર કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, પંડિતો, પ્રબુભક્તો અને દૈવી શક્તિવાળા મહા-

પુરુષો નિઃસંદેહ માનવા પડે છે. તેમનાં ચરિત્રો-ચમત્કૃતિવાળાં હોવાથી ધર્મથી અત્યંત ના-સ્તિકને તેની સત્વના વિષે શંકા રહે છે. આ ભક્તો અનુદાર પ્રકૃતિવાળા સખી જનો દતા. પાપીઓને પાપમુક્ત કરી, રોગીજનોના અસાધ્ય રોગોને નિવારી, નાસ્તિક, ગર્વિષ, દાંભિક મદાંધ પ્રકૃતિઓને ચમત્કાર દેખાડી શુદ્ધ બનાવનાં, જે ઉદારરૂતિ તેમણે દર્શાવી છે, તે ખેડેખર વિરમય પમાડે તેવી છે. તેમનો આ ચમત્કારી મદિમા સત્ય અને સિદ્ધ છે.

કેટલાક ભક્તજનોને, જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિષય બેદોનું જ્ઞાન નહોતું. તેઓ પ્રભુપર અ-ત્યંત પ્રેમી અને દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા હોઈ, દરિભક્તો અને દરિજનોને દરિનુલ્લસ સમજી, તેમની મેવામાં સર્વદા નિમગ્ન રહેતા. ને તેમના શુદ્ધ સત્ત્વ વિશ્વાસથી, તેમને મહાન પદ મળ્યું છે. ઈશ્વર અને ઈશ્વરભક્તોનાં ચરિત્રોનો ખ્યાલ માત્ર પણ, પૂર્ણશ્રદ્ધા, વિસ્તીર્ણ અનુભવ, પાશ્વ અયાવસોક્તન, સદ્ગુણગંધિત નીતિ, મનની નિર્મળતા અને દૃઢ વિશ્વાસને અંગેજ, આવી શકે છે. કારણ કે વ્યાધિપયમાં ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન થતું નથી; ચોગ્ય વચે પહોંચતાં, કષ્ટનાશકિતનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં સંસારવિણયનો ખડોજો અનુભવ થતાંજ તે જ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે.

ઈશ્વરપાસના વડે ભક્તજન ગિન્તામાત્રથી વિરક્ત ધર્મ, પ્રભુપ્રેમમાં તન્મય થાય છે. અને એજ ધરના લાગી રહેતાં, ઈશ્વરનાર્થતન્મ-અરૂપનું મનોવ્રતિઅનુકૂળ દર્શન થાય છે. ભક્તિનું આ અંતમાહારમ્પ છે. સુંગાર-વિપાસક કહે છે કે પ્રભુસ્વરૂપ કેવળ સુંગા-રથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; અને અમારા કવિકવ નરસિંહ મહેતા, નયા મીરાંજામની, તેજ ભક્તિ હતી.

(ગુરુરાતના કવિઓમાં નરસિંહ મહેનો પ્રથમ 'ભક્ત કવિ' હતા. ભક્તિમાં તેની એકા-મતા અને દૃઢતાને કારણે, તેનાં કવનો નેને સદજ શરીરે આરેશાં જળાય છે; અને તેથીજ તેમાં જ્વાબાધિક તક્ષીનતા અને નન્મયતાના ઉદ્ધારો દૃશ્ય છે. જે પ્રસંગ અને જે વિષય તેણે લખ્યા છે, તેમાં તેનું વર્ણન એવું મનોહર, અને ભવકદાર છે કે, જ્ઞાનાના મન ઉપર ઉડી છાપ બેસાડી, હૃદયને બેઠી તેમને દિલ બનાવી મકે છે. એ પણ કૃષ્ણ નરકના તેના અનન્ય પ્રેમ અને એકનિષ્ઠ ભક્તિનોજ પ્રભાવ છે. જ્યારે બાપામાં પૂરતાં સાદિત્યા મળતાં નરિ, બાપા પૂરી ખેડાવડી નહોતી, માનુષ્યા સંસ્કૃતમાંથી ધણા વિકાર થતાં પ્રાકૃત બની અપખંસ અનૂતી જ્ઞેવામાં આવતી, પરંતેથી રાજ્યોની ધુસરીમાં પડેલા રાજ્યો બાપાના ઉદ્ધારને માટે આશ્રય અને ઉત્તેજન આપી શકે નરિ એવી સ્થિતિમાં હતા, અથવા વિદેશી રાજકર્તાઓના જુલમના ભોગ થઈ પડેલા લોકોની વ્રતિ બીજા પ્રસંગોમાં ચોરેલી હોવાથી બાપા ઉપર બુદ્ધજ ઝોછી હતી, ત્યારે અલુપ્ત અનિવચિત અને વ્યાકરણરિત બાપાને કેળવવી, તેમાં પણ કાવ્યવિષયમાં, અને તે પ્રથમ પ્રવાસથીજ વિન્ત્વી નીવડ્યું, તે સા-માન્ય શક્તિથી અસક્ય છે; કાલ અર્થકલિક શક્તિજ તેમાં પ્રવેશ કરી, તેને મદખ કરી શકે છે. અને તેથીજ નરસિંહ મહેતાની શક્તિ અઘૌકિક હતી, એમ પ્રત્યેક જન સ્વીકારજેજ. અમે પુનઃ દર્શાવીએ છીએ કે, અનન્ય પ્રેમ અને જન્મ ભક્તિને પ્રભાવેજ, ગુર્જર બાપામાં કાવ્યને ત્રાય પરી, રંગી, શ્રુતિમનોદર-કાવ્યને વિન્ત્વારી, પોનાના અનુવાપી કવિઓની સચિતે,

જે ખોરાક તેણે આપ્યો છે, તથા બાપાને સતેજ બનાવી બાપાના પાદો ઉપર જે ઉપકાર તેણે કર્યો છે, તે નિઃસીમ છે.

નરસિંહ મહેતાના હવન ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે, બાળ વયમાં તેને કંઈ કાન્ય ઉપર અભિરચિ હતી નહિ. લોકોનાં મન જ્યારે પરાક્રમુખ હતાં, ત્યારે કાન્ય ઉપર સખજા અભિરચિ થવાનું, કંઈ વિશેષ કારણ હેતું બેઠ્યું; તે કારણનો શોધ કરતો અત્ર આવશ્યક છે; પરંતુ તેના હવનચરિત્રની જે સંકલના અત્યાર સુધી ગુંથાઈ છે, તેના ઉપરથી કંઈ પણ નિરાકરણ ઉપર આવવાને અમે અશક્ત થઈએ છીએ. તો પણ અમને તો કૃષ્ણ-પ્રીત્તન અથવા તેના ગુણનું જ્ઞાન એજ વિશેષ કારણરૂપ છે. આર્યજનની પરંપરા અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને સૌરાષ્ટ્રજનની અથવા ગુજરાતીઓની એવી છે કે, શિષ્ટ સંપ્રદાયને લઈને પોતાના વડીલોને, ધર્મપ્રવર્તકોને, આચાર્યોને, બ્રહ્મોને, કવિઓને, વિદ્વાનોને, કલાવાન પુરોહોને અથવા તો પોતાનાથી લેશ પણ વધારે જ્ઞાન અથવા પ્રભાવવાળા પુરોહો પ્રતિ માનદષ્ટિથી-પૂજ્યભાવથી જુએ છે. અને તેમ કરતાં નેઓ એટલે દરજ્જે પહોંચે છે કે તેને દેવ તરીકે દર્શરપ્રેરિત જન તરીકે પૂજે છે, અને તેથી તેમનાં યજ્ઞોગાન, સ્તુતિકવનો, અને ચરિત્રોમાં, તેમનાં અદ્ભુત પરાક્રમોનું યોગ્ય વર્ણન આપતાં, શુદ્ધ બુદ્ધિથી, પૂજ્યભાવથી, તથા તેમના પ્રતિ વિશેષ શ્રદ્ધા અને વિશેષ માન ઉત્પન્ન કરવાના અંતર્ગત કહેણથી, ચમત્કારો મિશ્રિત અતિશયોક્તિ મૂકી છે; તેથી તે અતિશયોક્તિ કથામાંથી, લગભગ સાઠચારસો વર્ષ થયાં પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી સત્ય તારવી, ખરૂં ચરિત્ર જનમંડળની દૃષ્ટિ સમક્ષ મૂકવું, એ, અનિ કુષ્કર છે. તેથી અમારો આધાર, તેવાં દ્વિપિત સાદિત્યો ઉપર હોવાથી, અમે તેવા જ દોષના ભોગી થઈ પડીએ, તેને માટે અમે પુનઃ ક્ષમા યાચીએ છીએ.

આ પ્રવાસ પહેલાં નરસિંહ મહેતાના હવન ચરિત્ર માટે, ચાર પાંચ રૂબરૂ પ્રવાસ થયો છે. ભક્તવિજયમાં મહીપતિ જાવાએ બહન તરીકે તેનું ચરિત્ર લખેલું છે, તેમજ બંતમાળામાં નાભાછએ પણ તેને માટે લખ્યું છે. આ બંને કર્તાઓ પોતે બહન હોઈ, ભક્તિમાં મસ્ત રહેલા અન્ય ભક્તોનાં ચમત્કારક વર્ણનો તેમણે લખ્યાં છે. ભક્તચરિત્ર, સંતમાલિકા, સંતચરિત્ર, સંતવિજય, સંતલીલામૃત ઇત્યાદિના લેખકોએ પણ નરસિંહ મહેતાને માટે લખ્યું છે; પણ તે માત્ર ભક્ત તરીકે જ લખાયેલું છે; અને તેથી તે વર્ણનો અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. તેના ઉપરથી ગુજરાતીમાં ચરિત્ર-ચંદ્રિકા, મહાજનમંડલ, ઇત્યાદિના કર્તાઓએ લખેલું છે. તો પણ કવિ તરીકે અથવા ભક્ત કવિ તરીકે તેમને માટે બહુ જુજ લખાણું છે. કવિ નર્મદાકંઠે નર્મ ગદ્ય અને કવિ ચરિત્રમાં, કવિ દલપતરામે બુદ્ધિ પ્રકાશમાં, રા. દરગો-વિદદાસ દારકંદાસ કાંઠાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યના ત્રિમાસિક પત્રમાં, અને રા. હમ્મદરામ સૂર્યરામ દેશાઈએ બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભાગ ૨ જમાં વધારે સવિસ્તર લખાણો કરી સારૂ અનુવાણું પાડ્યું છે; અને તેથી જ આ લેખ લખવાને અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ.

કાઠિયાવાડમાં આવેલા સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં, જૂનાગઢ એક અતિ પ્રાચીન શહેર છે. પૂર્વે જેને સૌરાષ્ટ્ર કહેતા તે સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની જૂનાગઢ ગણાતું હતું. જૂનાગઢમાં આવેલ ઉપરકોટનો

ભાગ, તેમજ તેમાં રહેલાં કેટલાંક બન્ધ મકાનો તથા પાંચકામે લગભગ બાવીશસં વર્ષની સાક્ષી આપતાં, કાળ પ્રવાહમાં ઘસડાઈ મથેલા મહાન પુરુષોનું ભાન કરાવે છે. પાડોશમાં રહેલ ગિરનાર, કાળના પ્રવારને પાછો દહાવતો, પોતાની ગોદમાં ઉત્તમ દેવાલયો સંગ્રહી રાખી શિક્ષાલેખ, સિક્કા, છત્રાદિથી પોતાની પ્રાચીનતા બતાવી, અગ્રોહ, રત્નસ્થાન, અને રત્નદામા જેવા નૃપતિઓનાં નીતિયાસનો જાળવી રાખી, પોતાની ઉચ્ચતા તથા પવિત્રતા દર્શાવતાં, શિરોશ્ચિખિત નૃપતિઓનાં તે શાસનો દૃઢતાથી પળાવે છે, એથી તે પ્રાચીન પવિત્ર ભૂમિ નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિના જન્મનું અભિમાન ધરાવી વધારે પવિત્ર બનાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. જૂનાગઢમાં વીરનગરા નાગરોની વસ્તી તે કાળે સારી હતી. નાગરો પરાપૂર્વથી મુસ્લિમો વર્ગના હોઈ, કેળાવણા અને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં હતા. પાટણ, છંદર, જૂનાગઢ, નવાનગર, બાવનગર, છત્રાદિ સ્થળે તેમણે પ્રધાનપદ ભોગવી, પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પણ વિશેષે કરીને આ વર્ણ પોતાનાં જુદાજુદા અને દાર્શનિક, કાલિયાવાડમાં જાહેરલાડી, શ્રીમંતાઈ, અને ઉચ્ચ સ્થિતિ ભોગવતી દેવાધારી, જ્ઞાન અને વિદ્યાના અંકુર તેમનામાં વધારે હોય નહીં. અને તેથી તેમની બાપા વધારે શુદ્ધ હોવાનો સંભવ છે.

તે નાગર બ્રાહ્મણની સાતિમાં વિખ્યાદાસ કરીને શુદ્ધ રહેતા હતા. વિખ્યાદાસ જૂનાગઢના કુંતીયાણામાં મુત્સરીનું કામ કરતા. વિખ્યાદાસને કૃષ્ણદામોદર અને પર્યતદાસ કરીને બે પુત્રો હતા. કૃષ્ણ દામોદરને કોઈ વત્સરાજ, કોઈ વચ્છો, અને કોઈ નરખત મહેતા કહે છે. વિખ્યાદાસના મૃત્યુ પછી કૃષ્ણદામોદરને 'ધંધાવગર રહેવું' પડ્યું. જૂનાગઢમાં તે વખતે (ઈ. સ. ૧૪૩૩ થી ૧૪૭૩ સુધી) મંડળીક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. પ્રસિદ્ધ નાગબાઈથી શાપિત, વશ્નિક કન્યાનો શાપિત, વીંજનેના રક્તપિત નાચક પવિત્ર મંડળીક, કાળક્રમે બ્રહ્મ થયેલ ખાનજાદાન શાહ, આપણને દતિદાસથી સુચિતિ છે. આ મંડળીકના સમયમાં, રાજ્યની વ્યવસ્થા બરોબર નહિં હોવાથી, કૃષ્ણદામોદરનો નોકરીમાં પત્તા નહિં લાગવાથી, તે બેરોજગાર રહ્યો હતો. કૃષ્ણદામોદરને ત્રણ પુત્રો હતા: જીવજીદાસ, નરભેરામ, અને નરસિંહરામ. કોઈ ચાર પણ કહે છે. તેને એક પુત્રી હતી, એમ પણ કોઈ કહે છે. પણ નરસિંહ મહેતા સિવાયના, બે અથવા ત્રણ ભાઈઓ, અને એક બહેન એ સઘળાં, કૃષ્ણદામોદરની હયાતીમાંજ ગુજરી ગયાં હોય એમ જણાય છે. કૃષ્ણદામોદરની પાછળી ઉમરમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ થયો હતો. તેનો જન્મ તેના એક શિષ્ય પ્રમાણુદાસની શોધ પ્રમાણે, સંવત ૧૪૭૧ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં થયો હતો; અને ખીન શિષ્યની શોધ પ્રમાણે સંવત ૧૪૬૯ એટલે કે ઈ. સ. ૧૪૧૩ માં થયો હતો; તો પણ એ તો ચોક્કસ કે નરસિંહ મહેતાનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૧૩ થી ૧૫ સુધીમાં થયો હતો. પાછળથી થયેલા શોધ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે, તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૧૩ માં હોવાનો વધારે સંભવ છે. તેમાં નીચેનાં દારણા પ્રુટિજૂત છે. તેનાં ધણાં ચરિત્રોમાંથી એમ નક્કી થાય છે કે મંડળીકના મૃત્યુ પછી બરોબર સાતમે વર્ષ, ૬૬ વર્ષની પૂરી વયે, નરસિંહ મહેતાનું મરણ થયું હતું. હવે રાવમંડળીકનું મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં થયું હતું. તે પ્રમાણે સાતમે વર્ષ એટલે કે ૭ વર્ષ પૂરાં થતાં, એટલે ઈ. સ. ૧૪૭૯ માં નરસિંહ મહેતાની હમર બરોબર ૭૨૨૬ વર્ષની ઘર્ષ હોવી જોઈએ. તે પ્રમાણે તેનો જન્મ

ધ. સ. ૧૪૭૯ થી ૬૨ વર્ષ ઉપર હોયો જોઈએ. તેથી ૧૪૧૩ માં તેનો જન્મ થયો વધારે સંભવિત લાગે છે. તો પણ આપા અનિયમિત અને અપૂર્ણ સાહિત્યવાળા ચરિત્રમાં નાયકના જન્મની સાક્ષમાં એકાદ એ વર્ષનો અંતર આવે, એ મોટી બાબત નથી.

ધ. સ. ૧૪૧૨ માં કૃષ્ણદાસ ગુજરી ગયા તે વખતે નરસિંહની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હતી. તેથી બાળપુત્ર સાથે અનાથ વિધવા, નરસિંહના કાકા પર્વતદાસ સાથે રહેતી હતી. આર્થ સંસારનું આ એક સામાન્ય લક્ષણ છે કે, અમુક કુટુંબમાં સમાન કક્ષાના બાઈઓ, પરબ્યા પછી કદાચ જૂદા રહી પોતાનો ગૃહસંસાર જૂદો ચલાવતા હોય તોપણ, કોઈભાઈનો નાશ થતાં, તેની વિધવા અને તેનાં બાળસંતાનોને બીજા બાઈઓ પોતાની સાથે રાખી, તેમનો ગૃહસંસાર ચલાવતાં, વડીલ તરીકે તેમનાં બાળકોનું પાલન કરે છે. અને શુદ્ધ દયાબાવ, દૃઢ સ્નેહને લઈને તેમજ એક લોહીનાં લાક્ષણિક ગુણને આગે, ઝુટ્ટરી આવે છે. નરસિંહને સહોદર બાઈ રહ્યો નહોતો. તેથી કાકાના કુટુંબમાં રહેતો. કાકાના પુત્રો સાથે ગામદી નિશાળે જતો, ત્યાં તેણે સંસ્કૃતનો કંઈ અભ્યાસ કર્યો હતો. પંડિત કમળનયના આર્થ, જે નરસિંહ મહેતાના ચોરામાં ધણો દીર્ઘ સમય રહ્યા હતા, તેઓ જણાવે છે કે 'નરસિંહની માતાજી જલતે વૈષ્ણવી હતી. અને ને હમેશાં પોતાના પુત્રને વિષ્ણુ-કૃષ્ણનાં ચરિત્રો સંભળાવતી હતી. તે એક વખત ગોકુળ મથુરાં જઈ આવી હતી. તે વખતના નાગરો ઘણાખરા શિવમાર્ગી હતા; રમાતે પંથનો વિશેષ પ્રચાર હતો. તેથી પાછળથી ધર્મ સંબંધી તેના કુટુંબમાં વલવાડ થઈ હતી.' બીજી હકીકત એમ પણ મળે છે કે, નરસિંહ આઠ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તે મોટે બોલવાને પૂરેપૂરો શક્તિમાન નહોતો. પણ ગિરનાર પર આવતા કોઈ સંતને, ભિક્ષા માગતો સાંભળી, તેની વિધવા માતા પોતાના મુંગા બાળકને લઈ આવી, ભિક્ષા આપી, બાળકની હકીકત સંતને કહી. સંતે માત્ર એટલું કહ્યું કે 'બોલ બેટા, શ્રી કૃષ્ણ.' જે શબ્દ બોલતાંજ તેની હબ છુટી ગઈ; ને એજ વખતથી કૃષ્ણ સાથે લગની લાગી. પછીથી તે શાળામાં ગયો. ત્યાં કોઈપણ પ્રકારે સંસ્કૃત વ્યાકરણના પાઠ સિવાય બીજું કંઈ ભણ્યો નહિ. કેટલાંક માણસોને કમળનયનના શબ્દોથી આ હકીકત ભિન્ન લાગે છે. પણ ચામને તે બેમાં ભિન્નતા કરતાં સામ્ય વિશેષ જણાય છે. અને તેથી કમળનયનની હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે. પ્રથમ તો એ કે નરસિંહ મહેતાની મા વૈષ્ણવી હતી. અને તે વખતના બીજા નાગરો જૈવ હોવાથી તેમનાં કુટુંબમાં વાંધા પડ્યો હોય એ સંભવિત છે. નરસિંહનો બાપ કૃષ્ણદાસોદર ગુજરી ગયા પહેલાં, અને બાઈઓ જૂદા રહેતા હતા. પાછળથી કાકાને ત્યાં રહેવાથી, તેમના પુત્રો સાથે નરસિંહ નિશાળે જતો હશે. વળી સ્વચ્છંદી બાળ અવસ્થાના પ્રસંગોથી કંટાળી તેની માતાએ આગ્રહથી તેને નિશાળમાં મૂક્યો હોય એ સંભવિત છે. પોતાનું બાળક આઠ વર્ષ સુધી બોલતું નહિ હોવાથી, માતાને ખેદ થયો હશે, તેથી ગિરનાર પર આવતાં સંતને તે બાળક બતાવતું, તેણીને ચોક્કસ લાગ્યું હશે; વળી સંતને વૈષ્ણવ જોઈને માતાને પોતાને વધારે શ્રદ્ધા બેસી હશે. સંતે વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણ શબ્દનોજ ઉચ્ચાર કરાવ્યો હશે. અને તેથી વાત્યા બીલતાં, તે શબ્દ તે ખાસ પ્રસંગને લઈને, સારી રીતે સ્મરણમાં હશેજ. અને તેથીજ માતા પાસેથી શાળાએ જતાં, અથવા બીજા જગ્યાએ જતાં, તેની હકીકત જાણી, તેનું અદ્ભુત ચરિત્ર સાંભળી, તેની સાથે લગની લાગી જાય હોય !

નરસિંહને અગીયારમે વર્ષે એટલે ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં તેનું 'વેવિશાળ મજુ' હતું. પણ એ અમણુ દોવાથી, તે વેવિશાળ ૨૬ કરવામાં આવ્યું હતું. નરસિંહ મહેતાના બા-
પદાદર્શન થર કુલીન અને જનવંત ગણાતું દોવાથી, જૂનાગઢના દિવાનની દીકરી સાથે તેનો
વિવાહ મળ્યો હતો. ધીમંત ધરવાળા મુખ્યત્વે કરીને પોતાના વડીલા શોધવાના કામમાં
રહી, કુળ અને કુટુંબ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતાં, વરુની ચોખ્ખાતો વિચાર કરવાની દ-
રકાર કરતા નથી. નરસિંહ બાલ્યવયથી ગિરનારના દરવાજા બહાર સાધુઓનાં વૃદ્ધોમાં જઈ
પડી રહેતો; ઓનો વેપ લઈ, તે સાધુઓની મધ્યમાં નાઓટા પાડી નાચતો અને ફરતો;
તે તેનાં વડીલ મજુરે લેવાથી, વેવિશાળ ૨૬ કર્યું હતું. આ આપદાથી બીજા કુટુંબીઓને
કંઈ લાગ્યું નહિ, પણ મહેતાની માતાને બહુજ લાગી આવ્યું. કિંમ્મતિઓમાં એક મ-
દરથની વરેલી કન્યાનું વેવિશાળ ૨૬ કરવામાં આવે તો તે, તે વરને તેમજ તેના આખા
કુટુંબને કલંકરૂપ ગણાય છે; તેમજ તેને માટે બીજી કન્યા મેળવવામાં બહુ વિષમતા નટે
છે. તેજ વૃત્તિથી, તેમજ પોતાના પુત્રની અસક્તિ, અને અયોગ્યતાને લાગે, તેમજ પોતે
અનાથ અને શક્તિહીન દોવાથી પોતાનો બાળપુત્ર કુમારો રહી જશે, એવી બીનિયતી પ્રે-
માળ માતાને વધારે લાગણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને કદાચ, એજ વૃષાધિમ્નિ તેના
મૃત્યુને વધારે નજીક એવું હશે : પુત્રની પ્રેમાળ માતા અસક્ત થઈ; માંદગીને લઈને
ચમ્પાવશ રહી; ચિંતા અને કટથી સરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હતું; અને અદ્ય સમયમાં અ-
દશે તેજ વર્ષમાં તેનું મૃત્યુ થયું. શિલાચાપો કહે છે કે બાલ્યવયમાં જેની માતાનું મૃત્યુ,
તારુણ્યમાં સ્ત્રીનું, અને વૃદ્ધવસ્થામાં પુત્રનું મૃત્યુ થાય એ, અત્યંત અનિષ્ટ દિશ્વરી સોમ છે.
નરસિંહ મહેતાને પણ દિશ્વરી સોમ થયો હતો; સોમની આ પ્રથમ પંક્તિ હતી । નર-
સિંહ મહેતાની માતાના નામ વિશે મતભેદ છે. કમળવતનાચાર્ય કહે છે કે, તેની મા-
તાનું નામ પાર્વતી હતું; ત્યારે ડા. મણિચંદર કીશાબી જણાવે છે કે પિતૃમૃદમાં તેને પા-
ર્વતી અને સાસર પક્ષમાં દયામોરી કહેતા; અને ડા. દુર્ગાપ્રસાદ એમ કહે છે કે, 'પિતૃ-
મૃદમાં તેણીને ગોમી, અને સાસર પક્ષવાળા તારા કહેતા'. તેના મરણની માત્ર અમે ઈ.
સ. ૧૨૨૪-૨૫ ની નોંધીએ છીએ. નરસિંહ હવે નમાયો થયો; નમાયો તો હતોજ.
આ પ્રમાણે નિરાધાર બનતાં, આપણો નમાયો, નમાયો નરસિંહ, કાકા અને કાકાના પુત્રના
આધાર ઉપર પડ્યો.

નરસિંહ મહેતા હવે કાકાની સંભાળ નીચે રહેતાં, કાકા પણ ચિંતામાં પડ્યા; કા-
કાના મનમાં થયું કે, 'મારો બાઈ અને મારી બાબી સુઝરી જતાં, તેમના પુત્ર એ મા-
રોજ પુત્ર; મારી સાથે રહેવાથી, તેમજ મારા રક્ષણ નીચે ઉછરતો હોવાથી, તે દીર્ઘકાળ
કુમારો (કુંવારો) રહે એ મને મોટું કલંક છે '. આ પ્રમાણે નરસિંહનામાં તેને કંઈક
પોતાપણું જણાણું. નરસિંહ હવે પોતાનોજ પુત્ર તેને જણાયા લાગ્યો । આર્થ હદયના દ-
યાભાવનું આ એક તાદશ ચિત્ર છે ! પોતાને આધારે રહેલા, પોતાના અનાથ સંબંધીઓમાં
તેને કંઈક પોતાપણુનો આભાસ થાય છે ! આ પ્રમાણે નરસિંહ પ્રતિ કાકાની મમતા
અને પ્રેમભાવ જાગૃત થયાં હતાં; હવે તેના દિનને માટે અત્યંત ચિંતા થતાં, તેણે પ્રયાસ
કરી જૂનાગઢ પાસેના મજેવડી મામમાં રહેતા નાગર મૃદરથ ચ્યુનાથ પુરુષોત્તમની પુત્રી

માણિકબાઈ સાથે વિવાહ મેળવ્યો. સંવત્ ૧૪૮૭ ના વૈશાખ માસમાં એટલે કે સને ૧૪૩૧ માં લગ્ન થયાં.

આ પ્રમાણે કુટુંબની કીર્તિ સતેજ કરી, પોતાનું ચિત્ત શાંત કરી, કાકા આ મૃત્યુ-ભૂમિમાંથી પ્રમાણ કરી ગયા! પર્વતદાસનું મૃત્યુ સંવત ૧૪૮૮ એટલે ઈ. સ. ૧૪૩૨ માં થયું. મહેતાનો આ છેલ્લો આધારસ્તંભ તૂટી પડ્યો !

૨. કાંટાવાળા મહેતાના લગ્નનું વર્ષ સંવત ૧૪૮૮ એટલે ઈ. સ. ૧૪૩૨ માને છે, પરંતુ ૨. કીકાણીના કહેવા પ્રમાણે પર્વતદાસનું મૃત્યુ સંવત ૧૪૮૮ માં થયું હોય, અને તે પહેલાં એક વર્ષ નરસિંહ મહેતાનાં લગ્ન થયાની વાત ખરી હોય, તો, સંવત ૧૪૮૭ અથવા ઈ. સ. ૧૪૩૧ માં લગ્ન થયું હોય.

કહે છે કે પર્વતદાસ પણ પરમ ભક્ત હતા. તેઓ નરસિંહને સાથે લઈ હારિકાં યાત્રાએ જતા હતા; રસ્તામાં અત્યંત ક્ષુધાર્ત થયા: દૂર દૃષ્ટિ કરતાં એક નેસડો દીઠો; નેસડા પામે આવતાં જણાણું કે, તેમાં આહીરો કૃષ્ણકીર્તન કરતા હતા; નરસિંહ મહેતા તે જોઈ તેમાં સહભાગી થયા; કીર્તન થઈ રહેતાં, હરિજનોએ આહીરાએ તે બંનેને જમવાનો આગ્રહ કર્યો પર્વતદાસ આનાકાની કરી દૂર રહ્યા સમાન દૃષ્ટિવાળા નરસિંહ મહેતાને, આહીરાની હરિભક્તિને લઈને, તેમના મનુષ્યત્વને લઈને, બેઠ નહિ જણાયાથી, સાથે બેસી ભોજન કર્યું !!! નરસિંહની સહાયે ચઢેલા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ આ રીતે, આ ભક્તજનની ક્ષુધા તૃપ્ત કરી ! પર્વતદાસે આ જોઈ નરસિંહને કપડો આપવા સાથે ધનકી આપી કે 'જૂનાગઢ જઈ આ ટ્રતાંત નિવેદન કરી તને ગાંતિ બહાર મૂકાવીશ.' 'એ તો તમારું સ્વપ્નું હશે' કહી મહેતાએ હાથથી ઉત્તર આપ્યો, કાકાએ તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે, પાછું ફરી નેસડા તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો ન કાંઈ નેસડો કેન દીધા આહીરાને ! અને અત્યંત આશ્ચર્ય થતાં, મહેતાએ કાકાની શંકાનું સમાધાન કર્યું કે 'આપણને અત્યંત ક્ષુધાર્ત જણી આપણી ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી, શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ આ નેસડો બનાવ્યો હતો.' આથી પર્વતદાસને, પોતાની ભૂલને માટે પશ્ચાત્તાપ થયો હતો ! હીનભાગી પુરુષો સર્વથા પ્રમાદિત હોઈ, પ્રત્યક્ષ આવેલા સુસંયોગમાં પણ દુઃખી નીવડે છે, તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે ! પર્વતદાસથી અગીયારમા પુરુષ કોઈ પ્રભુલાલે 'પર્વત પચીશી' લખી છે તેમાં 'પર્વતદાસ ચુસ્ત ભક્ત હતા, અને શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ તેને દર્શન આપ્યાં હતાં' એ સંબંધી ચમત્કાર વાળી હકીકત છે. તેના સચિસ્તર વર્ણન માટે આ સ્થળ અમને ઉચિત નહિ લાગવાથી, અમે આટલેથી જ ચોંટીએ છીએ.

(અપૂર્ણ.)

પ્રલયન્દ્ર ઝવેરચંદ મહેતા.

કેશવચંદ્રસેન કૃત નવી સંહિતા.

૧૪

ક્રિયાઓ.

૧. ગૃહસ્થે કુટુંબની સર્વ ક્રિયાઓ એક પરમ યત્નિય દશિરને નામે કરવી.
૨. તેમાં તેજે* મૂર્તિપૂજન કે બીજા કંઈ પણ વાદેથી આચાર્યનું મિશ્રણ થવા ન દેવું.
૩. વળી તેજે સગાં બ્રાહ્મણનું મન રાખવાને દેશમાં વૃત્તતા આવેલા દેવેને નમવું નહીં, તેમજ પોતે જાને કોઈ નવા પ્રકારની મૂર્તિપૂજન કે નવીન વાદેથી આચાર્ય દાખલ કરવા નહીં.
૪. સર્વ ક્રિયાઓ કરવામાં તેજે પોતાનો મન અણીશુદ્ધ ટકાવી રાખવો અને પોતાનું અંતઃકરણ નિર્દોષ અને શુદ્ધિ રાખવું.
૫. ક્રિયાઓમાં બ્રાહ્મણા ઉપને તથા બપકાબચાં સંકેતોને આસક્ત ન થવું, અને કાકાકા તથા ડોળથી મદા ફર રહેવું.
૬. કેમકે જેના મનમાં એવી ચાતોની તૃપ્તિ રહેલી છે તે સૂક્ષ્મ અને આત્મિકભાવને સ્થળે બાહ્ય વિષયો પસંદ કરશે અને વિધિ તથા કર્મેના અતિશય આડંબરમાં આનંદ પામશે.
૭. અતિશય બાહ્ય કાકયડે આત્માને દાગી ન દેવો પણ માત્ર જે જે વિધિ આત્માને અવશ્ય હોય તે તે આદરવા દે જેથી શુદ્ધ સત્ય, નામ રૂપની માયાને અધીન ન થતાં, એ માયા સત્ત્વને જ અધીન રહે.
૮. સત્ત્વનું સેવન કરનારા બાહ્ય ક્રિયાઓના આગમપાળનો મોહ ન ધરતાં સારાધમાં જ આનંદ માને છે.

* આ અને બીજી મનાતન હિન્દુ ધર્મની ક્રિયાઓ વિરુદ્ધ અગ્રે જે વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે કેશવચંદ્રના મહાન નામ ખાતર-તેમજ એ સુધારકના વિચાર જેવા હોય તેવા જ, યથારિચત આપવા બચાવર છે એમ સમજીને અગ્રે પ્રસિદ્ધ થયા છે. મહાન પુરુષોની જૂઓમાં પણ કાંઈક બોધ સમાએમો હોય છે. એમની જૂઓ નહન જૂઓ જ નથી હોતી, પણ અપૂર્ણ સત્ય રૂપ હોય છે—એ દૃષ્ટિથી એને વિચારકવી દર્શિન છે.

૧૮. બાહ્યાચારમાં કંઈ પાવન કરવાની શક્તિ નથી.

૧૦. વિધિ ગમે તેવા ભવ્ય અને શુદ્ધ હોય પણ તેના સેવન માત્રથી પાપ છુટતાં નથી. વસ્તુઓને આપણે ગમે તેટલી પવિત્ર માનીએ પણ તે જાતે પવિત્ર નથી.

૧૧. ફલ અને ધૂપ, અમ્મિ અને જલ, ધ્વજઓ અને ચિત્રો એ સર્વ ભક્તિના કાર્યમાં છે ખરાં; પરંતુ એવી વસ્તુઓને જાતે જ પવિત્ર માની તેમનો મહિમા વધારનારા જન પાપમાં પડે છે.

૧૨. ભક્તિની અવરથા માટે અને કુટુંબની જુદી જુદી ક્રિયાઓ માટે અમુક સમયો અને ઋતુઓ, અમુક કલાકો અને મહિનાઓ મુકરર કરવામાં આવે એ ફીક છે, પરંતુ એ મુકરર વખતો જ પવિત્ર છે અને ખીજા અપવિત્ર છે એમ માનનારા જન પાપમાં પડે છે.

૧૩. શાસ્ત્રવચનના પાઠ કરવા, એ સર્વ ખરેખર ઉપયોગી છે, અને એ વડે મોટા મોટા અર્થ સાધી શકાય છે. પણ એટલા ઉપરથી એ સાધનો જાતે જ પાવક છે, અને એમના પાવક આશય વગર પાવન થવાનું નથી, એમ માનનારા જન પાપમાં પડે છે.

૧૪. તથાપિ જો જો વિધિઓ અને ક્રિયાઓ પ્રભુએ નિર્મિત કરી હોય તે સર્વ તમારે દૃઢ પૂજ્યભાવ અને ધરતા આંબીર્યથી કરવી.

૧૫. જ્યારે જ્યારે તમારા કુટુંબમાં કંઈ અગત્યનો કિસય હોય કે કંઈ સંસ્કાર આપવાનો હોય ત્યારે ત્યારે આ તમારા ધર્મના ધારા અને નિયમો પ્રમાણે વર્તવું, કે જોથી સર્વ વિધિ ભવ્ય અને અમરકારક રીતે ચાલે.

૧૬. અને પવિત્ર મંદિરની દીક્ષા લીધેલા સર્વ મનુષ્યોએ પ્રધાન આજ્ઞાઓમાં એક સરખો આચાર અને મુકરર ક્રિયાઓ રાખવાં પણ ગૌણ આજ્ઞાઓમાં નિમ્ન બિન્ન જાત અને કોમના લોકોની સર્વ જુદી જુદી રીતો અને રીતો અને જરૂરિયાતોને અનુકૂલ આવે એવા આચારભેદને માટે જોઈતી છૂટ રાખવી.

૧૭. એ પ્રમાણે પરમ પવિત્ર એક ઈશ્વર પ્રતિ અને તેના મંદિર પ્રતિ અનન્યભાવ રાખનારાં કુટુંબોમાં નિત્ય સેવાનું અને પ્રસંગોપાત્ત કર્માચારનું ઐક્ય રીતે થશે અને જાગૃતી.

બાલકને એટલે જન્મ પ્રસંગનો ઉત્સવ.

૧. બાલક જન્મે ત્યારે ઘર-કુટુંબમાં આનંદ વર્તાયવે.

૨. અને એ પ્રસંગને ઘટે એવાં હર્ષ અને આભાર દર્શક આચરણો વડે મંગલોત્સવ કરવો.

૩. કેમકે બાલકનો જન્મ થવો એ શું અસાધારણ બતાવે નથી ? એક અમર આત્મા આ લોકમાં આવે છે, અનર્થ સામે યુદ્ધ કરી પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ રાજ્ય સ્થાપવાના મહા કર્મક્રમમાં યોગ્યતા સંન્યમાં એક નવો મોઢો દાખલ થાય છે, પરમ સ્વામીની પ્રાક્ષણિકતામાં મહેનત કરવા એક નવો સેવક આવે છે, માનાપિતાના હૃદય પ્રજ્વલ કરવા કુટુંબાકાશમાં આશા અને આનંદનાં ફિરજ પ્રચારનો એક નવો તારો જ્વલ પામે છે.

૪. બાલક પરમાત્માની એક અંશરૂપ બેટ નથી શું ? પ્રભુની કૃપા અને પ્રજ્ઞા પ્રેમની એક તાજ સાબીતી નથી શું ?

૫. નવું જન્મેલું બાલક અલૌકિક સૌંદર્ય અને નિર્દોષપણમાં એક ફિરતા નથી શું ? એનું મુખકમલ સાક્ષાત્ પ્રભુનું પ્રતિબિંબ નથી શું ?

૬. ત્યારે; હે મહાત્મા, શું તું તારા ઘર-કુટુંબના આ મોટા બતાવનો હૃદયહીનતાએ અનાદર કરીશ ?

૭. પિતા અને માતા, બાઈ અને બહેન, દાસ્યના ધરનાં સર્વ કુટુંબીઓ, તમે હર્ષ પામો; સગાં સંબંધી અને આટોશી પાટોશી તમે એથી હર્ષા; અને આ તેજસ્વી ફિરતાને યોગ્ય આગવકાર આપો. અને વળી નમારા હૃદયના આભારના જબરો પરમ કૃપાલુ સ્વામીપ્રતિ રેકાવો.

૮. પ્રમય થયા પછી બાલકને સ્નાન, માર્જન, તૈલમર્દન વગેરેથી બરાબર સ્વચ્છ કરવું અને તેને નવાં નિર્મલ સફેદ વસ્ત્ર પહેરાવીને આગળ રચ્છ કરવું.

૯. અને માતાએ હર્ષની દષ્ટિ વર્ણવીને જબરાતા પ્રેમભાવે તેને સુંબન કરવું.

૧૦. પછી પ્રાર્થના રૂપિય ધારણ કરીને માતાએ નીચે પ્રમાણે દાસ્યનો આશીર્વાદ માંગવો.

સ્વામિ, તમે આપેલા આ નવીન બાલકનું મુખ મેં જોયું, આ બક્ષીસ માટે આભારી છું. પિતા, એને આશીર્વા આપો. અને એને સદા કાલને માટે તમારું કરો.

૧૧. પછી પિતાએ આવીને બાલકને જોયું અને એજ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવી.

૧૨. અને પછી બાઇ બહેન અને બીજાં ભાંડુ આવે, બાલકનું મુખ નિહાળે, હર્ષ પામે અને આભાર માને, અને મનમાં પ્રાર્થના કરીને ઇશ્વરની આશીર્વા માગે.

૧૩. પ્રસવ પછી ચાર અઠવાડીયાં સુધી બાલકની ઘણી સંભાળ લેવી, તનદુરસ્તી અને આરોગ્યતાના નિયમ વૈદ્યની સલાહ અને સૂચના મુજબ જરાજર પાળવા, અને બાલક એક પવિત્ર જીવ્મો છે એમ ગણવું.

૧૪. જન્મના દિવસથી એક માસની અંદર બાલકનું જાતકર્મ કરવું.

૧૫. નીમેશે દિવસે ઘરનું મંદિર તાજાં ફુલોપડે શણગારવું.

૧૬. પ્રાતઃકાલની નિત્ય સેવાનો આરંભનો ભાગ પૂરો થાય એટલે પિતાએ વેદિ આગળ ઉભા રહીને નીચેની પ્રાર્થના કરવી:

૧૭. કૃપાકુ ઇશ્વર, આ બાલકની માતાના ગર્ભાશયમાં કોમલભાવે સંભાળ લીધી અને રક્ષા કરી અને તેની નિરાધાર તથા લાચાર સ્થિતિમાં સર્વ પ્રકારના ભય અને રોગથી તેનું જાતન થયું, તે માટે હું તારો આભાર માનું છું. અંધકારમાં અને એકાંતમાં તે એના અવયવ સજીને તેમાં સુષ્ટના અને સૌંદર્ય સુકતાં, તથા સર્વ જોષતાં અંગેદ્રિયાદિ અર્પાને એને યોગ્ય વખતે જગતમાં આણ્યું, અને તારાં કર્તવ્યમાં અને તારી પ્રજાની સેવામાં રજુ કર્યું તે માટે તારો આભાર માનું છું. આ બાલકની ભેટ તે મને કરી છે તે તારા પ્રેમનું એક તાબું અભિજ્ઞાન છે. એ ભેટ મારે મન અમુલ્ય ભંડાર અને આનંદનું મોહું સાધન છે; અને તે માટે તારી આગળ આભાર પૂર્વક નમન કરીને એટલું જ માગું છું કે એ બાલકના સંબંધમાં મારી જે જવાબદારી છે તેનું મને પુરતું ભાન થાય અને મારી જીવનદારી હું એકનિષ્ઠાથી અદા કરું એવી કૃપા કર. હું કેટલો દુર્બલ અને તેથી તું મને આંગણીએ વળગાડ એ યાચના કરું છું, અને અત્યંત નમ્ર ભાવે તને વીનવું છું કે તું મને શક્તિ અને શક્તિ અને પિતાને ઘટે એવો સાચો પ્રેમ આપ, કે જેથી હું તારા ચુસ્ત સેવક રૂપે આ બાલકને તારી રક્ષા અને સંભાળ નીચે રાખું, અને તુજ કર્તવ્યપરાયણ થાય એવી રીતે તેને ઉછેરીને મોહું કરું. આ બાલકને આશીર્વા દે. અને તું જ તેનો પિતા, અને માતા, અને વાલી થા, કે એ તારા કોમલ ઉછંગમાં સદૈવ શાંતિમાં મગ્ન રહે, અને કોઈ પણ જાતના અનર્થનો એને સ્પર્શ સુદ્ધાં ન થાય. હે આધાર-કુટુંબના આ તબું જન્મેલું બાલક એના

માત પિતાને સર્વ વાતે ખરેખરે આનંદ પમાડે, અને આખા કુટુંબને સુખ રૂપ થઈ પડે એમ કરે. હે કૃપાનિધિ, તે જે જે મેઢેર કાઢી છે તે તે માટે અમે નાફે સદૈવ યશો કીર્તન કરીએ છીએ.

૧૮. પછી આચાર્યે આશીર્વાચન બધાંનું, અને ભેગા થયલા સર્વ મંડલે ઉચરવું,

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

૧૯. વિધિની સમાપ્તિ કરતાં પ્રસંગને યોગ્ય એવું એક પદ ગાયું.

—:૦:—

૧૬

નામકરણ એટલે નામ પાડવાનો વિધિ.

૧. બાલકના જન્મ દિવસથી ૭ માસની અંદર નામકરણનો વિધિ કરવો.

૨. નીમેશે દિવસે બાલકને સ્નાનગૃહમાં નંદપદ્મવતી લઈ જવું.

૩. તેને દુધના મુગધી તેડવું મર્દન કરવું અને એક નવા તથા સ્વચ્છ પાત્રમાંથી તેના મસ્તક ઉપર જલસિંચન કરવું, અને તેને આખું શરીર ઘસીને સાફ કરવું.

૪. પછી બાલકને પ્રસંગોચિત નવાં વસ્ત્ર ખુસતવાં, અને માતા પિતાની સમ્પત્તિ પ્રમાણે તેને યોગ્યકરૂઆશ્રણ સુશોભિત રીતે ખેંસતીને સજ્જારવું.

૫. દેશના ચાલુ વિધાન પ્રમાણે સુખદ ઘસીને તેના મુગધી લેપ બાળકને કપાળે કરવો.

૬. અને આ બધી ક્રિયા ચાલતી હોય તે દરમિયાન દેશચાર પ્રમાણે આનંદમાં વધારો કરવા વાગ્દંબો વગડાવવો.

૭. ગૃહમંદિર કે બીજું જે સ્થાન નીમેલું હોય તે દુધ પાન ઘણીઓના તોરણોવડે અને રંભજેરંગી વાવટાઓ વડે સજ્જારવું; અને સમગ્ર સંજમી તથા બીજા જે આમંત્રિત વર્ગ આવ્યો હોય તેમણે ત્યાં ભેગા થવું.

૮. સંઘના જે વિભાગ સાથે બાલકના કુટુંબનો સંબંધ હોય તેના આચાર્ય કે ઉપાધ્યાયે અથવા સંઘના બીજા કોઈ પણ આચાર્ય કે અગ્રેસરે આ પ્રસંગે પુરોહિતનું કામ કરવું.

૯. તેણે ઠરાવેલા ક્રમ પ્રમાણે ઇશ્વરસેવા કરવી, અને પ્રારંભના ભાગની સમાપ્તિ થતાં બાલકને તેણવવું.

૧૦. બાલકને તેના પિતાએ ત્યાં આણવું અને ભેગી થયેલી મંડલીના મધ્યમાં વેદી આગળ ઉભા રહેવું.

૧૧. પછી તેણે નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવી: હે જગન્નાથ, તને અમે અમારે જુદા દેવતા ગણીને પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી ભજીએ છીએ. આ માટે પ્રિય બાલક તને અર્પણ કરું છું અને તારા આશ્રય નીચે મુકું છું. કૃપાળુ પિતા, દુનિયાનાં સંકટોની વચમાં તે આ નિરાધાર બાલકને સહીસલામત રાખી પોષ્યું છે; અને એક મમતાળુ માતાની પેઠે તે એને ઉછેર્યું છે, અને તારા સ્તનનું જીવન રૂપી મધુર દૂધ પીને તે દિન પર દિન બલમાં અને કદમાં વધતું ગયું છે. અને હવે એને યોગ્યતા અર્પીને જનસમાજમાં એક વ્યક્તિ અને એક વિશિષ્ટ આત્મા તરીકે ઓળખાવા માટે એનું નામ પાડવાને તે એને તારી સન્મુખ બોલાવ્યું છે. અને વળી નિરાધાર શૈશવના દૂધને બદલે એના મુખમાં ભારે ખોરાકનો ખેડો કોળિયો મુકવાનો તથા એ રીતે કુટુંબીઓના આનંદોત્સવ વચ્ચે એનો માનવજાતિમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરાવવાનો પણ આ પ્રસંગ છે, જે પણ તારો આલેશો છે. આ સર્વ કૃપાઓ માટે હે ઇશ્વર હું તારો અતઃકરણથી આભાર માનું છું. તું સદાય થા કે અમે આભારથી ભરેલાં અને આનંદથી ઉભરાતાં હૃદય વડે આ તારું બાલક તારા પવિત્ર ચરણકમલમાં તે એને માટે કલ્પેલા અનુગ્રહો માટે રજૂ કરી શકીએ. હે દયાનિધિ, આ બાલકને તારાં મધુર સુગંધ અને તારી કોમલ આશીર્વાદો પ્રસાદ દેજે, અને આજે એને એનું નામ અને તારા કુટુંબમાં એનું યોગ્ય સ્થાન આપજે. અને હે પરમાત્મા, એ બાલકનું સ્થૂલ જીવન આ જગતમાં ઉચિત સ્થાન પામે તે સાથે એનો આત્મા વૃદ્ધિ પામીને તારા સ્વર્ગીય ભવનમાં અમર આત્માઓના સંઘમાં ઘટતું સ્થાન લેવા માટે યોગ્ય બને એટલા અનુગ્રહ કરજે. આ બાલકને અમે એવી રીતે કેળવી શકીએ કે એ તારું અસ્તરધીન બાલક અને તારો વિશ્વાસુ સેવક બને એટલું બલ અમને આપજે. એને એના માતૃપિતાને સાચો આનંદ આપનાર અને કુલને દીપાવનાર કરજે. આ અમારાં બહાણાં બાલકની સમીપ તું સદૈવ રહેજે અને તારા રૂઢા આશ્રય નીચે એને ખીલવજે. તારાં પવિત્ર અને દયાળુ નામની અખંડ કીર્તિ સનાતન તથા.

૧૨. પછી બાલકને પુરોહિતના હાથમાં આપવું અને તેણે તેનું નામ આ પ્રમાણે પાડવું: સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરની સન્નિધિમાં અને તેના સાચા ભક્તોના સંઘની હાજરીમાં હું ધી...ના પુત્ર (ની પુત્રી) તું નામ ધીમાન (ધીમતી) ... પાડું છું. કૃપાળુ ઇશ્વર અને આશીર્વાદ દર્શકુશલ રાખો !

૧૩. પુરોહિતે બાલકને ગળામાં દુલનો દાર પહેરાવવો, અને તેનાં કપાત્રે ચુંબન કરી આ આશીર્વાદ બંધુવોઃ પ્રિય વત્સ, બહા પરમેશ્વરને નામે હું તને આશીષ દઉં છું, અને તને તેના દવાલામાં સોંપું છું.

૧૪. એટલે સંધે ઉચરવું—

શાંતિ ! શાંતિ ! શાંતિ !

૧૫. હમેશની આરતી અને એક પ્રસંગોચિત સ્તોત્ર બહુ વિધિ સમાપ્ત કરવો.

૧૬. પછી બાલકને અંદરના ખંડમાં લઈ જવું અને તેની માતાને આપવું; તેણે તેને બોજનના ખંડમાં આણવું. કુટુંબની સર્વ સ્ત્રીઓ અને બાલકોએ માતા અને તેના દાઘમાંના બાલકની પાછળ પાછળ દારબંદ સાંજન બનીને બોજનખંડમાં આવવું, અને એ ખંડ આ પ્રસંગને માટે સજ્જાગારી સુશોભિત કરવો.

૧૭. ત્યાં બાલકને બાજક ઉપર બેસાડવું.

૧૮. અને તેની આગળ તરેહ તરેહનાં ખાનપાન અને મેવા મીઠાઈ પીરસીને મુકવાં.

૧૯. પીરસેલી તામકામાંની દરેકમાંથી બાલકની માતાએ તેના મુખમાં થોડું થોડું મુકવું. અન્નપ્રાશનનો આરંભ બાત, ખીર, કે પૂરીથી કરવો અને બાલક મુખમાં ઘ્રાસ આપતાં માતાએ બોલવું કે—આ બાત (ખીર, પૂરી, ઈં) હું તને ખવડાવું છું, તે પ્રભુપ્રસાદ બની તારૂં કુશલ કરે !

૨૦. માતા પછી કુટુંબની મુખ્ય સ્ત્રીઓએ પણ બાલકને અનુક્રમે અન્નપ્રાશન કરાવવું.

૨૧. અને બાલક ખાધ કે તે વખતે સ્ત્રીઓએ શંખ ટુંકવા અને છાકરાઓએ ક્લોલ કરવો.

૨૨. આ પ્રસંગે આંગણું આગળ પણ વાળ વગરાવવાં.

૨૩. અન્નપ્રાશન થઈ રહ્યા પછી બાલકને આગલા ખંડમાં આણવું, અને ત્યાં સંબંધીઓએ અને સ્નેહીઓએ તેને બેટા આપવી, અને આશીષો દેવી, અને ચુંબનો કરવાં, અને કુશલ ઇચ્છવું.

સાકરલાલ હુઝારામ દેસાઈ.

ગુજરાતી વાંચનમાળા સંબંધી વિચાર.

પહેલું ધોરણ.

આ ધોરણમાં કિન્ડર ગાર્ટનના ધોરણે એક 'ઈન્ફન્ટ રીડર' તૈયાર કરવો અને તેમાં ૩૦ પાઠ રાખવા. આ પુસ્તકમાં આજકાલે આસક્ષરી તથા નાના શબ્દો વગેરેનું ગાન આપવું કે જેથી પહેલી ચોપડીનાં વાક્યો સમજવાને તેઓ તૈયાર થાય. શેઠ સુંદરજી મુળજીની બનાવેલી પહેલી ચોપડીના જેવી પહેલી ચોપડી હશે તો ચાલશે. તેમાં સગભગ ૫૦ પાઠ રાખવા.

બીજું ધોરણ.

પાઠ ૮૦-૧૦

વિષયસમૂહ—૧ ધર્મ—માત્ર સામાન્ય હકીકત.

૨ નીતિ—સામાન્ય હકીકત નાની વાર્તામાં.

૩ સદ્ગુણ—પિતા તરીકેનો, બ્રાતા તરીકેનો, દેશજન તરીકેનો—સંવાદ યા વાર્તા.

૪ અધ્યયન—પ્રાચીન અને અર્વાચીન: તેનો ભેદ. શિષ્યે શું કરવું વગેરે.

૫ કુદરત ને તેના પદાર્થો—જેવા કે ઝાડ, પક્ષી, પ્રાણી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ઘર, નદી.

૬ ઘરમાં હમેશાં ઉપયોગમાં આવતા પદાર્થો—ચાસણો રાચર-ચીકું વગેરે.

ફૂગડાં, રમકડાં, ખાવાના પદાર્થો—જેમકે, બાજરી ઘઉં વ-નરૂપિત ને શાક.

૭ શરીર—શરીરના બહારના અવયવો ને તેનું સામાન્ય વર્ણન.

૮ રમતો ને તેનાં સાધનો—

૯ પરચુરણ—શ્વેત તહેવારના દિવસો લગ્ન, જન્મજીવાર સગાંવ-હાલાં ને તેનો પરસ્પર સંબંધ—

૧૦ ગુરુનાની સાહિત્યના સંદેશા રૂપે

ગ્રીજું ધોરણ.

પાઠ ૫૦—૧૦૦

વિષયસમૂહ—

૧ ધર્મ—નીચલા ધોરણમાં આપેલા પાઠોને વિસ્તારવા. પરમેશ્વરની બીડ, પરમેશ્વરની પ્રાર્થના, પરમેશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ. આવા બીજા પાઠો માંથી ને રમમય વાતોના રૂપમાં દાખલ થઈ શકે.

૨ નીતિ—નીચલા ધોરણના પાઠોને વિસ્તારવા. તે ઉપરાંત નીચેના વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ—

(અ) બોમ્બલી ગંજુ સેવક દેવાની અનિચ્છા.

(બ) મારી ગરુ બાઈ બાંદુ વગેરેમાં વહેંચીને ખાવાની રીત.

(ક) રમત ને અભ્યાસમાં મદદ કરવાની રીત.

(દ) મત ને પ્રમાણિકતાને ગમે તેટલે મદાય કરવાની વિનય.

૩ સદ્ગુણ—સત્ય, શ્રદ્ધા, પ્રમાણિકતા, ઉપમાર, દયા, દીનતા, આત્મબોધ (વાર્તારૂપે.)

૪ કાર્યવન—અભ્યાસમાં નિયમિતતા, મંજાગ: રમત (અભ્યાસ પછી) અસહન ગુરુસિદ્ધિ ને આજ્ઞા ગુરુસિદ્ધિની રીતિ વગેરે—

૫ કુદરત મને કુદરતના પદાર્થો: પરંતો, મરોવરો, દેવામરો મરોવરો (બાંધણીની ખુબી વગેરે.) અકવારી-આના દિવસ વર્ષના મરિના વગેરે મેળા—વાડી, ખેતર (બાપ દીકરાને પોંખ ખાવા લાઈ જાય ને આં ખેતરનું જુદી જુદી જાતનાં માંડાં સિ-લખુ આપે.)

૬ શરીર—ઈંદ્રિયો ને તેનાં કર્તવ્ય, વાળ, નખ, તંદુરસ્તી, કસરત, ટેવો.

૭ ઘરડપયોગી પદાર્થો—વાસણોના ઉપભોગોને તેની બનાવન, ઘરેણાં, ધાતુઓ, કંસારો, લુહાર, સોની, સર્પ, કાપડીઓ, મીઠાઈ, ને તેની બનાવટ બળતણ જુદી જુદી જાતનાં લાકડાં.

૮ ગુજરાતના વિકાસોના સાદી બાધામાં ને ધોરણને અનુકૂળ મળે પધના ફક્કરાઓ—

તા. ૬. આ ધોરણોમાં ધર્મ, નીતિ, વગેરેના ખાટો વાર્તાને નાની આખ્યાયિકાના રૂપમાં શીખવવા. પિતા પુત્રને સલાહ આપે અથવા મહેતાજી શિખ્યને કોય માટે ઠપક્ર આપે આવા ખાટો નીચલા ધોરણોમાં નકામા તેમ માનવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ જકના અંતઃકરમાં ધર્મ તથા નીતિનાં જે બી રોપવામાં આવે છે તે ત્યાં ગુપ્ત રીતેજ પડ્યાં રહે છે. બધિખ્યમાં અનુકૂળ પ્રસંગ તેને સજીવ કરે છે. અને તે દક્ષપ્રદ નીવડે છે. આવો આધુનિક દેખવણીકારોનો અભિપ્રાય છે.

ધોરણ ચોથું ને પાંચમું.

પાટ ૧૦૦—૧૨૭

વિષયસમૂહ—

૧ ધર્મને નીતિના પાઠો—ઉચ્ચ ક્રમમાં.

૨ સદ્ગુણ—સ્વદેશપ્રીતિ,—ભક્તિ,—રાજ્ય પ્રતિ વંશાદારી. સત્ય.
(જૂઠ્ઠોના પાઠ શીખવેલો નહિ.)

૩ ટૂંકાં જીવનચરિત્રો—તાતાભાઈ હરિદાસ, રામચંદ્ર, મુષિ-
જિંદર, બીજા, અકબર (આ માટે ૨
સમયવર્ણન તૈયાર કરવાં.)

૪ સંગોઢિયિયા—તારા, પૃથ્વી, મદ-બૂજોગ-દેશની આબોદવા

૫ પરચુરણ—સમુદ્ર, મદાસાગર, વદાસુ. જુદી જુદી પ્રજા, વે-
પારને તેમાં કાયદા, કલોગ, દેશની કામી દોલત,
૩, દાણા, કાચણા, ધાતુ, વણાટકામ, કસંચાકામ,
(સામાન્ય વર્ણન) રસ્તા, પોલીસ, પોસ્ટ ઓફીસ,
તાર ઓફીસ, આમિ, પ્રકાશ, દવા, પાણી.

ધોરણ ચોથું-પાંચમું.

ગુજરાતી મઘ પઘના ઉત્તમ નમ્નામો. કાકરા.

આરોગ્યવિધાના સામાન્ય નિયમો.

ધોરણ છટું ને સાતમું.

જે આગકો સ્થિતિને અથવા બીજાં કારણોને કારણે અગ્નિજ્વળા અગ્નિજ્વળા કરવાને સા-
મેલ થાય નહિ, તેને ગુજરાતી “વાંચનમાળા” કારણે ૪ ધખાખરા ઉપયોગી વિષયોનું
સામાન્ય જ્ઞાન આપી શકાય. માટે આ જે ધોરણોમાં નીચે પ્રમાણે પાઠોની યોજના મઘ
શકે. વિષયસમૂહ ન થાય તેની ફિકર નહિ.

છટુંગીનું કર્તવ્ય, મદગુખની આવસ્યક્તા, ધર્મની ને નીતિની અગત્ય, જુદી જુદી
જાતના ધર્મો, પેગંબરો, ધર્માધ્યક્ષાના ગેરજાલ, દિંદુસ્તાનના સોદાના સમનાં અ-
ધારમુ તથા તે સંબંધની રૂઢિ આર્થ લોકો દેવા દના ? દાનના દિંદુઓ કેવા છે ?
નેઓની અધમ ગિયનિનાં કારણો, નેમના કલ્પનિના કપાય. સોદાની રાજ્યકીય સ્થિતિ
ખ્રિસ્તિય રાજ્યજીવારમુ, આર્યાવર્તની પ્રાચીન મંથ્યાઓ, શિક્ષણપદ્ધતિ—આધુ-
નિક ને પ્રાચીન ખેતીવાડી, તેના પ્રકાર, ઓગરો. ખેડુ સોદાની સ્થિતિ સુધારવાના
કપાય, કર, એક, મીઠા-કલોગ, દેશનો આવાન નિકાસ, મદાર્મ, દિંદુસ્તાનની જુદી
જુદી જાતો પંથો જુદા જુદા પ્રાંતની રૂઢિઓ, ને પ્રાકૃતિક ગુણો, આજ્ઞાનાં રથાનો,
સાજાઓ, વેપારને કલોગનાં મોટાં મથકો. પ્રદર્શન,—તેનો ઉપયોગ; સામાન્ય મુમા-
દરી ને તેના કાયદા; તોજાન, સ્તીમર, સાદકજોન, બરક.

સોદાની સ્થિતિ—ખ્રિસ્તિય મત્તાથી દિંદુસ્તાનને જામ; દિંદુસ્તાન પ્રતિ ખ્રિસ્તિય રાજ્યનાં
કર્તવ્ય; વેપારમાં દરીદ્રાર્મ; વેપારમાં કુતરેલા પુરોગો જેવા કે
મી. નાનાની છટુંગીનાં કુંકા છવનચરિત્રો; અંદરો, મરતીકપ નદીની ને
પર્વતની રચના, જ્વાળામુખી પર્વતો; કાયદાની કોટી, શીજી, મેપીઆ
દેગો ને તે માટે રાખતી જોદતી માવચેની.

દિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તિય રાજ્યની સ્થાપનાનો પ્રેરણા, ખ્રિસ્તિય રાજ્ય રથાપ-

નારાઓ, આ સાર્વભૌમ સત્તા અને હિંદુસ્તાનના રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ. આખી દુનીઆમાં રાજકીય તેમજ વેપારની પ્રજ્ઞ તરીકે ઇંગ્લાંડની સ્થિતિ તેના ભિન્ન ભિન્ન ઉદ્યોગો, તેની ચઢતી, મોટાઈનાં કારણો. તેનો દરીઆઈ કાફલો, રશીઆ, જર્મની, આદિ ઇંગ્લાંડ તથા હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર તથા રાજકીય બાબતમાં પ્રલક્ષ રીતે સંબંધ રાખનારા દેશો ગાયકવાડ, નિઝામ, આદિ રાજ્યોના વિસ્તાર, વસ્તી, ઉપજ, કેલવણી વગેરે સામાન્ય વર્ણન, વસ્તી ગણતરી, દવાશાળા, આશ્રમસ્થાન. આ દેશની કેલવણીસંસ્થાઓ, કેલવણી સંબંધમાં પ્રજ્ઞનાં કર્તવ્યો, રંક તથા પૈસાદાર બનેને કેલવણી મળે તેવી ગોઠવણ; ધી નેશનેલ કોલેસ, થીઓસોફીકલ એસોસીટી (વર્ણન માત્ર), અલીગઢ કોલેજ, ધી સેન્ટલ હિન્દુ કોલેજ (બનારસમાં), ધી વાઇસરોય, ગવર્નર ને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર, લોર્ડ ટ્રિપન ને સ્વરાજ્યસત્તા લોર્ડ, કર્જન ને તેનાં કમીશનો, પુરાણ, કુરાન, મહાભારત, રામાયણ, વેદ, બુદ્ધ ને તેનો ધર્મ, જૈનધર્મ, સીયા ને સુની પંથ, આર સપ્રદાય વગેરે. આરોગ્યવિ ઘાના સામાન્ય નિયમો. જુદા જુદા પ્રકારના વ્યાધિ ને તેનું જોર ન વધે તેવા ઉપાય.

તા. ૬. આ બધાનું માત્ર સામાન્ય વર્ણન કરું.

શુજરાત ને તેની જમીન, તેના લોકો ને તેની ટેવો; તેનો ઉદ્યોગ; ધર્મસ્થાપકોનાં ચરિત્રો—શંકરાચાર્ય, બુદ્ધ, મહમદ, રામાનુજ, ચૈતન્ય, મહંમદ રાનકૃષ્ણપરમહંમ. હિમાલય પર્વત—કાશ્મીર, ટિબેટ, કાશી ને ગંગા, હરદ્વાર, જગન્નાથપુરી, લંકા, મુંબઈ, કલકત્તા મદ્રાસ ને અમદાવાદનું વર્ણન (તેના દેખાવ તેની રાજકીય ને કેળવણીની મંસ્થાઓ—મ્યુનીસીપાલીટી બીજા ઉદ્યોગ વીગેરે) દેશજનનાં કર્તવ્ય, દાદાબાઈ ને તેનાં કામ—હિંદુસ્તાનનો અર્થાત્મીત પ્રાચીન હુન્નર-કાચનાં કારખાનો, ચામડાં બનાવવાનાં કારખાનાં, જૂતળશાસ્ત્ર પૃથ્વી ને વાતાવરણ, જીવન (Life) ને આત્મા (Soul), મડદાંની વ્યવસ્થા કરવાની જુદી જુદી રીતો; શિશુશિક્ષણ, મુઆ પછી કરવામાં આવતી ક્રિયા, પુનરુત્થાપન, મગજ, બુદ્ધિ, વિજ્ઞાની, જુદા જુદા ફોનો, વાયરલેસ (દોરડાં વિનાનો) તાર, ટેલીગ્રાફી, એક્સરેજ (X-rays), દારૂ-કાશી-તથા ચાની માઠી અસર. પ્રજામત, પ્રેસ, એડિટરનાં કર્તવ્ય, કાગળ, કાચ: એ ઉપર અંચકારોના અંથોમાંથી ગઘને પઘના ફકરા.

તા. ૭. આ બધા પાઠો માત્ર એજ ધોરણમાં દાખલ કરવાના નથી. નીચલાં ધોરણોમાં પણ આમાંથી કેટલાક પાઠો દાખલ કરી શકાય. લેખકનો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે તો ભૂલચુક થવા સંભવ છે. વિદ્વાનો આ ચર્ચાને ઉપાડી લેશે ને શુજરાતની રંક પ્રજ્ઞને ઉત્તમ વાંચનમાળા મળે તેનો પ્રયાસ કરશે એવી લેખકની નમ્ર વિનંતિ છે.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

એન્જી. ઈન્સ્ટિ. સ્પ. પોરબંદર.

તા. ૬.—

જન્મચરિત્રોની જરૂર શી ? અને તે કેવાં પસંદ કરવાં ?

(૧) જન્મચરિત્રોની જરૂર શી ?

ક. વિદ્વાનો કહેછે કે માનુષ્ય એક નક્કલ કરનાર પ્રાણી છે. આમ છે માટેજ ઉત્તમ ગુણુવાળા મહાપુરુષોનાં જન્મચરિત્રો ક્રમતાં બાળકોને તથા બધી પ્રજાને નક્કલ કરવાને આપવાં એ અતિ લાભકારક છે. કેમકે તેથી નક્કલ કરવાની ઉત્તમ પશ્ચુ પ્રાપ્ત થતાં તેઓ પણ તેવાંજ ઉત્તમ પાત્ર થાયછે.

સ્વ. મહાપુરુષોનાં જન્મચરિત્રોને દર્શનની ઉપમા આપી શકાય કેમકે તે વિચારનાં—
નેની સાથે મુક્તાશ્વ કરનાં—આપણને આપણા ગુણુદોષનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાયછે. તે પછી દોષને દૂર કરવાની અને ગુણની શ્રદ્ધિ કરવાની દૃઢ હિત્ત જાગૃત થાયછે.

ગ. સત્ય બોધવાના સાબનાં અથવા ધર્મ ધરવાના બોધનાં અનેક ઉપદેશપાત્રો હૃદય પર જે અમર રહે તેના કરતાં દરિદ્રરાજાની કથા હૃદય પર વધારે અસર કરેછે. તેનાં કારણ એ છે કે કેવળ ઉપદેશપાત્રો એ અમૂર્ત વિષય હોવાથી શુષ્ક લાગેછે, સારે જન્મચરિત્રો એ દર્શનપાત્રો મૂર્ત વિષય હોવાથી રસમય લાગેછે. ને તે હૃદયને રસમાં રંગી નાંખેછે.

ઘ. નીતિની કશિપતવાતો કરતાં પણ જન્મચરિત્ર વધારે લાભકારક છે તેનું કારણ એ છે કશિપ વાતો મિથ્યા છે એનું જ્ઞાન થતાં તેનો બોધ જડી જાયછે સારે જન્મચરિત્રો સત્ય છે એમ પ્રતીતિ થતાં તે હૃદયમાં દૃઢ રહેછે.

ઙ. મહાપુરુષના જન્મચરિત્ર વિશે વિચાર કરીએ તો તે જગણે કોઈએક અથવા અનેક ગુણોના પુંજરૂપ હોય તેમ જ્ઞાન થાયછે, કોઈ મહાપુરુષનું જન્મચરિત્ર ધર્મ-પદ્મપુષ્પતાના પુંજરૂપ દશે તો કોઈનું ચરિત્ર, મત્સના, દયાના, પવિત્રતાના, પરા-પક્ષાર્થના, સ્વાશ્રયના, ઉદ્યોગના, સાર્યના, સ્વદેશપ્રેમના, ભક્તિના, કે વિદ્વત્તાના પુંજરૂપ દશે. અને તે પુંજરૂપ અવગ્રહ કરતાં જગણે એ તેજરાશિ પોતાનાં કિરણો આપણા તરફ પણ રેકતો હોય તેમ ખાતરી થશે.

(૨) જન્મચરિત્રો કેવાં પસંદ કરવાં ?

જન્મચરિત્રો ઇતિહાસનાં તેમજ લૌકિક કથાનાં, રાજાનાં તેમજ રંકનાં, હૃદયકામનાં તેમજ નીચકામનાં, સ્વદેશીનાં તેમજ પરદેશીનાં, પુરુષોનાં તેમજ સ્ત્રીઓનાં સેવાં જોઈએ. વળી તે પ્રાચીન કાળનાં તેમજ અર્વાચીન કાળનાં પણ પસંદ કરવાં જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે જન્મચરિત્રો સેવાં યોગ્ય છે.

દુઃખમાં ઘેર્ય ધરનાર મહાપુરુષોનાં—યુધિષ્ઠિર, નંગ

સત્યના પુનરૂપ—હરિશ્ચંદ્ર, દસરથ.

પરદુઃખભંગન—વિક્રમ, દધીચિ.

પિતૃભક્ત—રામચંદ્ર, શ્રવણ.

ભક્તિપરાયણ—દ્રુવ, પ્રહ્લાદ, નરસિંહ, મીરાં, અંબરીષ.

સ્વાશ્રયી ધર્મપ્રવર્તકો—શુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, કબીર, મહમદપેગંબર, શસસકા-
ઈસ્ટ, દયાનંદ, વિવેકાનંદ, હ્યુયકુ.

સ્વદેશપ્રેમી વીરો—પ્રતાપ, રીવાજ, યુયુરાજ ચક્રવર્તી, દાદાબાઈ, મી.
જસ્ટીસ તેલંગ, મી. જસ્ટીસ રનાડે, પીરોજશા.

સ્વદેશધર્મી બાળાઓ—લક્ષ્મીબાઈ, અહલ્યાબાઈ, ચાંદબીબી, રાણી
એલિઝાબેથ.

મહા સતીઓ—સીતા, સાવિત્રી, દેવદૂતિ, મંત્રેથી, દમયંતી.

વિદ્વાન સ્ત્રી પુરુષો—લીલાવતી, સરસ્વતી, આર્નાબિસાંટ, કાગિદાંસ, પ્રેમા-
નંદ, શેક્સપિયર, નવલ, નર્મદ, વ્યાસ, વાલ્મીકિ.

આવાં આવાં ઉત્તમગુણવાળાં ઘણાં જન્મચરિત્રો વાંચનમાળામાં લખાય તે ઉગતી
પ્રજાને અનુકરણ કરવાનાં ઉત્તમગુણવાળાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંતો મળતાં ભવિષ્યમાં અનેક લાભ થાય.

કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु युष्मा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यक्षायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽप्यमारमेदममृतमिदं प्रोहदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૩.

[માસિક]

જૂન, સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્-દર્શન.

હિન્દુસ્તાનના આ-
ધિક મહાપ્રજ્ઞો.

(૧. સરકાર્થ ૩-
પા નાહું.)

આપણી પાસસભાઓમાં પ્રગટતના અમણીઓ જે બાબો કરે
છે એથી સરકારની યાજ્ઞીય અને આર્થિક નીતિ ઉપર વાસ્તવિક અસર
કેટલી થાય છે એ વિશે કદાચ મનબેદ દોવા સંભવ છે. પણ એટલી
વાત તો નિરાંત બહુ છે કે પ્રજાપક્ષના સિદ્ધાન્તો, વગર વિચાર
યે-જેવા તેવા જાનથી-કે એક એ અમિતની કપોલકક્ષનાગાંધી
ઉપજેલા નથી: એ સિદ્ધાન્તોના મૂળમાં હોડી સત્યદષ્ટિ વિદ્યા અને સમંત્ર દેશના હિત
માટે ખરી લાગણી વિદ્યાજ્ઞમાન છે. વડી પાસસભાની છેલ્લી બેઠકમાં આંનરેબલ મિ. ગો-
પાળ કૃષ્ણ ગોખલે અને સરકારના અધ્યક્ષની સર એડવૉર્ડ જો વચ્ચે જે બેઠન મંડન
નયણાં, એ પાંચતાં દરેક વાયકને-નિષ્પક્ષપાત 'એન્થો દનિયન' સુદનિ-એટલી પ્રતીતિ
યદ હોવી જોઈએ કે મિ. ગોખલેએ પોતાનો પક્ષ બહુ હિતમ રીતે રચાણો હતો, અને
સર એડવૉર્ડ દ્વારા એનો સન્તોષકારક ઉત્તર આપી સકાયો નથી.

૧. મિ. ગોખલેના બાળકમાં પ્રથમ મુઠો એ હતો કે સરકારે ટંકશાળ બંધ કરી
અને રૂપીઆનો બાવ કૃત્રિમ રીતે ચડાવી દીધો, ખેડૂત વર્ગને બારે નુકસાનકર્મું છે. ખેડૂતોને
પોતાના માત્રના રૂપીઆ યોગ્ય ઉપજો છે, અને સરકારનરણું તો રૂપીઆમાં જ ભરવાનું
રહુ-એટલે પરિણામ એ થાય છે કે ખેડૂત ઉપર આડકનરી રીતે લગભગ દોડી વિધોડી

પડે છે. આપણા માણ હિન્દી પ્રધાન લૉર્ડ બ્લેન્ફિશ્ટને પહેર હિન્દી બજેટ પાર્લિમેન્ટ આગળ રજુ કરતી વખતે કહ્યું હતું કે “ જો કે રૂપિયાનો ભાવ ચઢાવવામાં આવ્યો છે, છતાં સાધારણ ઉપયોગના માલ (અનાજ વગેરે) ની કિંમતમાં ઘટાડો થયો નથી: ઉલટો વધારો થયો છે. રૂપિયાનો ભાવ ચઢાવવાથી ઈંગ્લેન્ડમાં પાઉન્ડ (સોના નાણા) નું દેવું પતાવવામાં હિન્દુસ્તાનને ઓછા રૂપિયા ભરવા પડે છે, અને તેથી હિન્દુસ્તાનની તિબ્બેરીમાં છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ઉપરા ઉપરી વધારો પડે છે.” મિ. ગોખલે પૂછે છે કે આમ રૂપિયાનો ભાવ ફરિમ રીતે વધારવાથી ખેડૂતને નુકશાન થયા શિવાય સરકારને નફો થઈ જતો હોય તો રૂપિયાનો ભાવ આ કરતાં પણ વધારે ઊંચો થું કરવા લઈ જતા નથી? ખરી વાત એ છે કે ઈંગ્લેન્ડની તિબ્બેરી ખાતાના લૉર્ડ્સ કમિશનરો (૨૪ મી નવેમ્બર ૧૮૭૯ ના એક લેખમાં) સ્પષ્ટ જણાવે છે—કે આ સુકિતથી સરકારને ખીજ લાભ ગમે તેટલા હો, પણ ખેડૂતને તો નુકશાન જ છે, એના કરોમાં તથા એના દેવામાં આડકતરો વધારો થાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ સરકારે કબુલ કરવી જોઈએ, અને એ ધ્યાનમાં રાખી ખેડૂતના કરોમાં ઘટાડો કરવો જોઈએ.

સર એડવર્ડ લૉએ મિ. ગોખલેના આ પ્રતિપાદનનું ખંડન કરવામાં એક હાસ્યજનક ભૂજ કરી. મિ. ગોખલેએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે ખેડૂતના માલની કિંમત ઘટવા તરફ છે, અને લૉર્ડ બ્લેન્ફિશ્ટને જે એમ માને છે કે કિંમત વધે છે એ ભૂજ છે. સર એડવર્ડ લૉએ લૉર્ડ બ્લેન્ફિશ્ટને બતાવેલાં મત મિ. ગોખલેને આરોપ્યો, અને પૂછ્યું જુરસાથી ફલીલ કરી કે—“ મહારા માનવન્તા બન્ધુ કહે છે કે ‘ સામાન્ય વપરાશની ચીજો મોંઘી થઈ છે. આ માનવું ખરૂં છે કે નહિ એ વિષે હું અત્યારે કંઈ પણ ફલીલ કરવા માગતો નથી. પણ ખરૂં છે એમ મંની લઈએ, તો પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સામાન્ય વપરાશના પદાર્થોનો મોટો ભાગ તો ખેડૂત જ ઉપજાવે છે. દાણા વેચીને ચોતાની અમુક જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે એ બાદ કરતાં, ખેડૂત માલ ખરીદનાર કરતાં માલ ઉપજાવનાર વિશેષ છે: એથી ઉલટું વસ્તીના ખીજ વગેરે ઉપજાવનાર કરતાં ખરીદનાર વિશેષ છે. એટલે ભાવ વધવાથી નફો ખેડૂતને જ

“ It appears too that the Government of India, in making the present proposal, lay themselves open to the same criticisms as are made upon Governments which have depreciated their currencies. In general, the object of such Governments has been to diminish the amount they have to pay to their creditors. In the present case the object of the Indian Government appears to be to increase the amount they have to receive from tax payers. If the present level of exchange is due to the depreciation of silver, the Government scheme, if it succeeds, may relieve the Government and others, who desire to remit money to England, but this relief will be given at the expense of the Indian tax payer or with the effect of increasing every debt or fixed payment in India including debts due by ryots to money-lenders.”

—Lords Commissioners of the Treasury. Despatch of 24th November 1879.

થયો છે. વળી, ખેડૂતને યોગ્ય માલના વધારે રૂપીઆ ઉપજતા હોવાથી, વાણીઆનું દેખુંબ-
રવામાં પણ ખેડૂતને શાયદો રહે છે”!

સરકારના પક્ષનું પોતાના જ એક અમલદારને હાથે આનું અગમ્ય એવું કહી
પણ નહિ થયું હોય! મિ. ગોખલેની દલીલ જ એ હતી કે બાવ ઉતરી જવાથી ખેડૂત વર્ગ-
ને ઘણે ભાગે માલ ખરીદનાર કરનાં ઉપગ્રવનાર જ છે-એ આપત્તિમાં આવી પડ્યો છે.

સર એડવર્ડ લોએ ચલણના પ્રશ્ન સંબંધે મિ. ગોખલેને એક બીજી અણુસમજણ આપી:-
મિ. ગોખલે કહે છે કે રૂપીઆની કિંમત કૃત્રિમ રીતે વધારવાથી દેશની તીબ્બેરીમાં-કોઈને
પણ નુકસાન થયા વિના-ખરેખરો લાભ થતો હોય, તો આટલેથી જ શું કરવા અટકો
છે? આ કરતાં પણ (સોના ચલણમાં) રૂપીઆની કિંમત (અર્થાત્ વિભાવતની હુંડીનો
બાવ) વધારે શું કરવા આંકતા નથી?-પરંતુ મિ. ગોખલેને ખબર નથી કે બાવ કરતાં
ખંડ મહત્ત્વ બાવની સ્થિરતાનું છે! સ્થિરતા ઉપર પરદેશી વેપારનો આધાર છે, અને એ
સ્થિરતા સંપાદન કરવા માટે સરકારને ચલણ સંગ્રામી પગલું ભરવું પડ્યું છે.

સર એડવર્ડલોએ મિ. ગોખલેની વિઠ્ઠાને વિશેષ માન આપી વિચાર કંબો દોત તો
એમને સહજ સમજાત કે એમનું અને મિ. ગોખલેનું દલિલિન્દુ એક નથી: સર એડવર્ડ
લોને અંગ્રેજ અમલદારનો પગાર સુકવવાની અને અંગ્રેજ વેપારીઓને સરજતા કરી આ-
પવાની ફિકર પડી છે, અને મિ. ગોખલેની નજર આગળ રહવારથી સાંઝ સુધી કામ કરી
જીવવા મથતો અને સરકારની મહેસૂલ અને વાણીઆનું દેખું કેમ ભરવું એના વિચારમાં
રાત્રિ શુનરતો ખેડૂત વિત્રાઈ રહ્યો છે. આ મેદાને પરિણામે, એકને સોના-રૂપાનાં ચ-
લણોના પરસ્પર બાવની સ્થિરતા વિશેષ મહત્ત્વની લાગે છે: બીજાને રૂપીઆની કિંમત ખરા
મુદ્દાની ચર્ચા પડી છે. આ બેમાંથી કયું દલિલિન્દુ આપણે સ્વીકારવા જેવું છે એ વિશે
વાચકને બહુ બોધની જરૂર પડે એમ નથી.

આ કૃત્રિમ ચલણથી માત્ર ખેડૂતને જ નુકસાન છે એમ નથી, પણ દેશના દરેક
ધન્ધાને ધક્કો લાગે છે. મિ. સુબલક્ષ્મ આપર એક ટંકાણે લખે છે. “The measure
in fact, has the effect of penalizing production while giving a
bounty to foreign imports”—“આ ઉપક્રમ દેશમાં માલ ઉપગ્રવનારને દંડે છે અને
પરદેશી માલને દક્ષિણ આપી વધાવી લે છે.” ઉદ્યોગરણુ તરીકે, આપણે કોલસાનો ધન્ધો
લઈએ. બંગાળના જેટલા કોલસાના (રૂપીઆની સ્વાભાવિક કિંમતે) ૨૨ રૂપીઆ ઉપજે,
તેટલાના હાલ (રૂપીઆની કૃત્રિમ કિંમતને લીધે) ૧૫ રૂપીઆ ઉપજે છે; અને પરદેશી
કોલસા ૨૨ રૂપીઆના જેટલા મળી શકે તેટલા હવે ૧૫ રૂપીઆના મળી શકે છે-એટલે
દેશી કોલસાને પરદેશી કોલસાની દરીદ્રાઈ વધારે સખ વેઠવી પડે છે.

“બંગાળી”-પત્રકાર (મિ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી) ના શબ્દોમાં, ‘With open
Mints our Currency was automatic. Now it is autocratic.’

આ અભિપ્રાય માત્ર કૌએસના પક્ષકારોનો જ નથી. 'કૌએસ બહારના મિ. મોઝીઝ જેવા વેપારના અનુભવી ગૃહસ્થે પણ મુંબાઈના વેપારીઓની એક સભામાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે સરકારની આ ચલણી નીતિથી સરકાર સિવાય કોઈને જ લાભ નથી વળી બંગાળા બેંકના ચેરમેન મિ. ડેવિડ યુએ ૧૮૯૯ માં કહ્યું હતું કે સરકારે આ નવા કાયદાથી લોકનાં રૂપાનાં ધરણાંની કિંમત ઉતારી નાંખી છે તે એટલી બધી કે એથી લોકને ૧૫૦ કરોડ રૂપીઆ જેટલું એક ક્ષણવારમાં નુકસાન થયું! લોક માટે ટંકશાળ બંધ થવાથી રૂપીઆની કેટલી તંગી થઈ પડી એ છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં ૨૬ ૩/૪ કરોડ રૂપીઆ સરકારે પોતે પાડ્યા એ ઉપરથી જણાશે. ટંકશાળ બંધ કરી પોતાની મરજી મુજબ રૂપીઆ પાડવાથી, સરકારને રૂપા ઉપર ૩૫ ટકા જેટલો નફો રહે છે એમ ગણતરી નીકળી છે: અને એ રીતે આજ સુધીમાં સરકારે ૬૫ લાખ પાઉંડનો નફો મેળવ્યો છે. આ નાણાં વિસ્તારમાં વ્યાજ કમાતાં કરવામાં આવ્યાં છે—પણ એક નરદ્ધ વિસ્તારના અમરતું જૂજ વ્યાજ મૂકે અને બીજી તરફ દોકડે બે દોકડે વ્યાજ વાણીઆ પાસેથી ખેંચતને નાણાં ઉપાડી સરકારભરણું ભરતું પડે છે એ મૂકો! સરકાર યોગ્ય વર્ગથી પોતાની વાર્ષિક ખજોરની જમે બાબતમાં જે પુષ્કળ બચત બતાવ્યાં કરે છે—એ ધણે બાબે આ માનિક ચલણનું પરિણામ છે.

જો હિન્દનો વહીવટ અંગ્રેજ નોકરો વિના થવો અશક્ય છે, અને એ નોકરોને અનુક્રમ સોના-નાણાંની રકમના જેટલા રૂપીઆ ધાય તેટલા રૂપીઆ પગાર તરીકે આપવાને હિન્દુસ્તાન બંધાએલું છે; તથા, જો હિન્દુસ્તાનને પરદેશી માલ વિના ચાલે એમ જ નથી, અને એ માલ રૂપીઆની કિંમત કૃત્રિમ રીતે પણ વધારવામાં આવે તો જ અંગ્રેજ ખરીદી શકાય એમ છે—તો સરકારે જે ચલણી નીતિ સ્વીકારી છે તે આવશ્યક હતી એમ કમુલ કર્ષી વિના આશય નહિ. પ્રશ્ન એટલો જ છે કે આ ઉપક્રમથી ખેંચતને વાસ્તવિક રીતે તું કશાન છે કે નહિ? અને જો છે એમ ઉપર જણાવેલી દલીલોથી સિદ્ધ છે, તો એને એ તું કશાનનો બદલો શી રીતે વાળી આપવો એનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી, મિ. ગોખલેની ખેંચતોનો કર ઘટાડવા માટે સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ છે.

‘અંગ્રેજો કનિડયનો’ કહે છે કે દેશીઓને હક આપશે તો દરેક જણ પોતાના વર્ગનું જ ખેંચશે! મિ. ગોખલેની દિમાચત, જે વર્ગના મુખમાં વાચા પણ નથી, જેને આપવા જતાં કાંઈક પોતા જેવા કેળવાએલા વર્ગનાં ખીસાને જ ખમતું પડશે—એ વર્ગ માટે છે.

*

*

*

*

*

મિ. નારાયણ વિ.
જી. ગોખલેની સ.
અના.

કૌએસ સમસ્ત દેશના રાજકીય અને આર્થિક મહાપ્રશ્નો ચંચામાં રોકાય છે, પરન્તુ તે તે સ્થળની ખાસ દરિયાદો બહાર લાવવા ઉપર એના અગ્રણીઓ તરફથી જોઈએ તેવું લક્ષ અપાતું નથી: આ ખામી દિનપરદિન વધારે ધ્યાન ખેંચતી થઈ છે. આ સંબંધમાં ખરો દોષ કૌએસનો છે કે કેમ એ વિષે અમે “માધ” ના અંકમાં કેટલીક ચર્ચા કરી હતી; સામાન્ય ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા વર્ગ ઉપર આની કેટલી બધી જવાબદારી છે એ બતાવ્યું

હતું; અને એ ખામી દૂર કરવા માટે કેવા આકારનો પ્રયત્ન થયો તેમજ એ એ વિષે પણ દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. હાલમાં “ગુજરાતી” પત્રના અંગ્રેજી લેખ લખનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ મિ. નારાયણ વિધ્ય ગોખલે-એમલે. જૂદાં જૂદાં વર્તમાનપત્રોમાં એક સૂચના બહાર પાડી છે, એમાં નિશ્ચયાર મંડળો (ડિરિટ્ટક્ટ એસોસિએશન) સ્થાપવાની અને એ મંડળો દ્વારા કોંગ્રેસ માટે કાયમ ફંડ ભેળું કરવાની જરૂર દર્શાવી છે. આ મંડળોની ફરતે તેઓ નીચે મુજબ જણાવે છે કે:—

- (૧) સ્થાનિક ફરિયાદો સરકાર આગળ રજૂ કરવી અને સ્થાનિક હિત ઉપર ખીજ રીતે દેખરેખ રાખવી; ઉદાહરણ તરીકે, લોકલ ફંડ, વીધેટરી, આબકારી અને જંગલ ખાતાના વહીવટ જાગતમાં સરકારને વખતો વખત યથો સૂચનાઓ કરવા જેવી હોય છે.
 - (૨) ઇલાકાના તથા સમગ્ર દિન્દી સામ્રાજ્યના પ્રશ્નો ઉપર સરકારને પ્રશ્નો પ્રસંગે અવગણ્યો કરવી.
 - (૩) રાજકીય આર્થિક અને કેળવણી સંબંધી પ્રશ્નોના અભ્યાસ અર્થે લાઇબ્રેરિઓ સ્થાપવી-જેમાં સરકારી રિપોર્ટ કાગલ વગેરે એકઠાં થઇ શકે.
 - (૪) મહોટાં રાજકીય હિતચાલનાં મંડળો-જેવાં કે મુંબાઇનું ‘પ્રેસિડન્સિ એસોસિએશન’-એની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો તથા મદદ કરતા રહેવું.
 - (૫) ‘ડિરિટ્ટક્ટ કોન્ફરન્સ’-નિહાઓના મેળાવણ બરવા.
 - (૬) ‘પ્રેસિડન્સિ કોન્ફરન્સ’-ઇલાકાના મેળાવણ તથા ‘દિન્દિયન નેશનલ કોંગ્રેસ’ બરવામાં અને એ માટે જોઈતાં નાણાં એકઠાં કરવામાં મદદ કરવી.
 - (૭) નેશનલ કોંગ્રેસ તથા ઇલાકા તથા નિહાની કોન્ફરન્સ માટે રેમિગેટો-પ્રતિનિધિઓ-પસન્દ કરવા.
 - (૮) હુન્નર તથા ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનો બરવાં.
 - (૯) આંકડા અને હકીકતો મેળવી, આપણા ધારાસભાના મેમ્બરોને પૂરી પાડવી-જે તેઓને ધારાસભામાં પ્રશ્ન પૂછવામાં અને ખીજ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે.
 - (૧૦) દરેક જણ પાસેથી વર્ષ દહાડે એક રૂપીઆ ઉધરાવીને વા ખીજ કોષ પદ્ધતિએ-કોંગ્રેસ માટે કાયમ ફંડ ભેળું કરવું.
- આ સૂચનાની નોંધ લેતાં મિ. મલબારી કહે છે કે—

(૧) લોક પાસેથી નાણાં ઉધરાવતા પહેલાં, એ નાણાંવડે જે કામ કરવામાં આવશે એથી લોકને લાભ થવાનો છે એવી લોકને પોતાને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ.

(૨) ગામડાંઓમાં સરકારી અમલદારની કેટલી સત્તા છે એ સુવિદિત છે. એ જોતાં, કોઈ પણ હિલચાલ સરકારવિરુદ્ધ છે એવી સમજણ ખોટી રીતે પણ જ્યાં સુધી ચાલતી રહેશે, ત્યાં સુધી એ લોકગ્રાણ થવાનો સંભવ નથી. માટે જેમ અને તેમ સરકારને સ્પષ્ટ રીતે અનુકૂલ રહી કામ ચલાવવું જોઈએ.

(૩) જો પેન્શન ઉપર ઉતરેલા સરકારી નોકરો આ હિલચાલમાં ભાગ લે, અને સરકારનું દૃષ્ટિબિન્દુ પોતે વધારે સારી રીતે સમજતા હોઈ પોતાનો જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપે, તો જ આ હિલચાલ ખરેખરી ફોતેલમન્દ થાય.

મિ. મલખારીએ કહેલી આ ટીકા અંગે આશ્ચર્ય: પોતાની તરફે સ્વીકારી વાચક આગળ મૂકીએ છીએ.

એક ચિત્ર.

મધુર કંઈ મન્દમન્દ રવવાય,
વીણાકર અંગુલિ નાયતી જાય;
રમણી રસપૂર્ણ મુકોમલ ગાય,
વિમલ પરિમલમય કુંજની છાય:

જીવનવન કિરકોટિલ મલકાય,
મદુલ અનુપમ 'સારંગમ' ઊલકાય,
સુખદ સૂરમન્ધ સુગન્ધ મુદાય,
કિછળી લંગી બિમ્બિ લલિત લલકાય:

હૃદયમાં પ્રણયરસો રેલાય,
મિલકણ રમરણુકરણ શું નહાય,—
અનિલ અદિ ગાનવિલ્લોન, ચન્દાય
અમીદય,—આત્મ સુરસભર છાય.

જાપાન વિષે થોડું એક.

જાપાનનું રાજ્ય નિખોન, યેમે, ક્યુસ્યુ, શિકોકુ અને ફુકુકોના ટાપુઓનું બનેલું છે. આ શિવાય ચીનદેશની પૂર્વ દિશામાં આવેલા પાસિફિક મહાસાગરોમાંના બીજા કેટલીક નાના દ્વીપો એ રાજ્યના તાબામાં છે. જાપાની રાજ્યનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૬૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ એટલે વડોદરા રાજ્યના કરતાં લગભગ ઓગણીસ ગણું છે. નિખોન નામનો જે મુખ્ય ટાપુ છે તે લગભગ ચિટનના જેટલો છે. આ રાજ્યનું આખું નામ નિહોન છે. આ નામ જાપાનીસ છે અને એનો અર્થ 'શ્વેતદેવ' એવો થાય છે.

જાપાનનું રાજ્ય 'પૂર્વ તરફનું ચિટન' કહેવાય છે. અને જે સ્થળે ચિટન પાશ્ચાત્ય યુરોપમાં આવેલું છે તેવે જ સ્થળે પૂર્વ તરફના એશિયા ખંડમાં જાપાન આવેલું છે. એ દેશના મોટા ટાપુઓમાં પહાડો છે અને તેમાં કેટલાક તો જ્વાળામુખી પણ છે. જમીન બહુ ટકાવ છે, ઋતુ સ્થાની સમશીતોષ્ણ છે. પણ ઉત્તર તરફના પ્રદેશો રીત વધારે છે. ખનિજ પદાર્થો એ દેશમાંથી પુષ્કળ મળી આવે છે. ગ્રાંથુ જમીનમાંથી નિકળે છે તેમજ અદિની પેઠે કોલસાની પણ ખાણો સ્થાં ધણી છે.

મહાસ તરફ જેમ લોકો ઓખા મુખ્યત્વે કરીને ખોરાક તરીકે વાપરે છે તેમ જાપાની લોકો પણ ઓખાનો વપરાશ વધુ રાખે છે. આહના છોડ્યા પણ ખૂબ થાય છે: એટલે સુધી કે કેટલેક દેશોએ આહના છોડવાની વાડો કરેલી નજરે પડે છે. સ્થાની જમીન શુભ્રસતતી બૂમિને મળતી આવતી હોવી જેમએ કેમકે જે સુરત જીલ્લામાં, ખેડ જીલ્લામાં, ભરૂચ જીલ્લામાં અને ખાનદેશ તથા નવસારી પ્રાંતમાં તંજાકુ તથા કપાસની સારી પેદાશ થાય છે તેમ જાપાનમાં ઘણે દેશોએ એ પાક સારો ઉતરે છે. ઘઉં તથા કોળનો ઉપયોગ જાપાનના લોકો આપણી પેઠે પુષ્કળ કરે છે.

જાપાનની એકંદર વસ્તી લગભગ પાંચ કરોડ જેટલી છે. લોકો શરીરે બહુ કઠાવર હોતા નથી પણ સારા બાંધાના નેચણ હોય છે. તેનો બહારનો દેખાવ ઘણે ભાગે શુભ્રા લોકોને મળતો આવે છે. શરીરે ઘઉંવણી જ હોય છે. રીતભાતમાં બહુ વિવેકવિનયથી વર્તે છે અને શોખીન તથા રસત હોય છે. કુલ જ્ઞાદિનો એમને બહુ શોખ હોય છે. હુંકામાં અનેક રીતે તેઓ રસિક છે. કેળવણીનો પ્રચાર બહુ સારો થયો છે. હાલ પ્રાથમિક કેળવણી સ્થાં ફરજિયાત કરવામાં આવી છે. જેમ શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે અમરેલી પ્રાંતમાં કરી છે તેમ સ્થાં આખા રાજ્યમાં દરેક નાના બાળકને અચૂક વર્ષ સુધી નિશાળે નર્ધ અભ્યાસ કરવો પડે છે. હવડાં હવડાં ઘણા જાપાનીઓ યુરોપ તથા અમેરિકા નર્ધ આવ્યા છે. સ્થાંના નવીન વિચારો જીવનના દરેક દેશમાં દાખલ થયા છે. એમ કહેવાય છે કે સને ૧૮૮૫ માં સ્થાંની સ્થિતિ બહુ સારી ન હતી પણ ત્યાર પછીથી બહુ નબળી જાપાન સફરી ગયું. માર્કિંવસ ઘટા નામના સ્થાંના એક મહાન પુરુષે હાલનું રાજ્યબંધારણ અનેક સ્થળેથી ઉત્તમ વસ્તુનું અનુકરણ કરી ઘડી કાઢ્યું છે. નૌકાસૈન્યનું બંધારણ ઈંગ્લેંડના નૌકાસૈન્ય

જેવું છે; જમીન ઉપરનું લક્કર દેવ કયાવતથી વાકેફ છે; ત્યાંની રાજાઓ જર્મન-રૂપ ઉપર ચાલે છે; વ્યાપારનું ધોરણ અમેરિકા, જર્મની, તથા ઈંગ્લાંડના ધોરણોનું મિશ્રણ કરી જપાનને ફાવે એવી નવીન રૂપનું છે. રાજ્યવંધારણ અમેરિકા અને ઈંગ્લાંડ એ બે દેશની નકલ કરી રાજવામાં આપ્યું છે. એક વિષયમાં તો એ કલમ રાજ્યો કરતાં પણ જપાન આગળ વધેલ છે, ત્યાં ટહોની મંત્રસભા અથવા 'કોન્સિલ ઓફ એડર્સ' એ નામની એક સભા છે. તે જેમ 'ધરણી આદિ વાળે' એમ ખરે જરૂરને પ્રસંગે રાજ્યવહિવટ ચલાવવાર અધિકારીઓને સલાહ આપે છે. બીજી રીતે ઈંગ્લાંડના જેવું જ રાજ્ય વંધારણ છે. માત્ર મિ. કેડો એટલે જપાનનો સહેનશાહ તે કેવળ અધ્યાધિક અને નિરંકુશ છે, બે કે કોઈ પણ દિવસ તે આ સત્તાનો ઉપયોગ કરતો નથી.

એ દેશમાં છાપો બહુ સેવા બળવે છે. ત્યાં જનતાં સુધી કોઈ પણ અંધારિત દાખ છાપા ઉપર મૂકવામાં આવતો નથી. અહિંના જેવો યોરો અંકુશ છાપા ઉપર ત્યાં નથી. તેથી ત્યાંના પત્રકારો ઘણી સારી જાતનીઓ મેળવી શકે છે અને પ્રગ્નને તેમજ રાજ્ય-સત્તા જમવને અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. ત્યાં બે પાઠશાળાઓ છે. તેમાંની ટોચી-ઓનું વિશ્વવિદ્યાલય મુખ્ય છે. વેદકશાસ્ત્ર, સિલ્પશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર આદિ અનેક શાસ્ત્રોનો ત્યાં સારી રીતે અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, સ્ત્રીજીવણી હીક છે. અને સ્ત્રી-ઓનું માત્ર સાદું જળવાય છે.

ટોચીઓ શહેર કલકત્તા કરતાં લગભગ દોનું મોટું છે. ચોરોડામા, કીએટો તથા નાગાસાકી એ બીજાં મુખ્ય શહેરો છે. અહિંના લોકો સિન્ડો નામનો ધર્મ પાળે છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને મત યપશા પીર નરેની પૂજા થાય છે. અદેશપ્રેમ એ તેઓનું એક આત્મ લક્ષણ છે. દરેક જપાની એમ સમજે છે કે તે ત્યાંની પ્રગ્નને માટે તથા જપાન દેશને માટે જન્મે છે અને દેશ કે પ્રાન પોતાને માટે જીવનનાર બેઠી નથી. આપણે અહિં જેમ રાજ્ય તે વિષયઅંશ રહેવાય છે તેમ ત્યાં પણ સહેનશાહનું શરીર પવિત્ર મનાય છે એટલું જ નહીં પણ લોકો તેને દેવોનો અંશ માને છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે ત્યાંનું રાજ-કુટુંબ તે સર્વકુલમાંથી કૃત્યમ યપલું છે. એવું પણ કહેવાય છે કે જેમ નેપાલની હાલની વસ્તી તે પ્રાચીન રૂપરૂતો તથા તીએટ અને ચીનના લોકોના સમિશ્રણથી થઈ હોય એમ લાગે છે; તેમ જપાનમાં પણ થયું હોયું જોઈએ.

સને ૧૮૮૯ માં બ્યારે જપાનમાં નવીન રાજ્યવ્યવસ્થા થઈ ત્યાર પહેલાં ત્યાંનું રાજ્ય ઘણું અંશે હાલના નેપાલના રાજ્યની પેઠે ચલાવવામાં આવતું હતું. નેપાલના રાજ્ય-વંધારણનું સ્વરૂપ કંઈક વિચિત્ર જેવું મિ. ચીમેન નામના એક ઇંગ્લેન્ડ લેખકને લાગે છે. પણ તેના કહેવા પ્રમાણે એ સ્વરૂપ જપાનના રાજ્યવહિવટના જેવું છે. તેના શબ્દોમાં કહીએ તો "The Nepalese form of Government is peculiar and the nearest analogy to it might perhaps be found in Japan before the great national transformation which ushered in the new era of Japanese progress. Just as the Mikado was then relegated

to a position of dignified impotence, whilst the real power was vested exclusively in the Shogun, and Shogunate itself had become hereditary in the Tokugawa family, so the Maha Rajah Adhiraj of Nepal has long ceased to be anything more than a dignified figure-head, whilst as his Prime minister, the leading representative of one of the great families of Nepal has enjoyed the complete monopoly of power, coupling with his official rank the exalted title of Maha Rajah." આ ફકરામાં જાપાન તે ઉપમાન છે અને નેપાલ તે ઉપમેય છે પણ આપણે જાપાન વિષે લખીએ છીએ એટલે તેનું રાજ્યબંધારણ એક વખતે નેપાલ હાલ છે તેના જેવું હતું એમ કહી ઉપમેય અને જાપાનનો પરસ્પર સંબંધ રહેજ નહીંએ છીએ. ખરી ઉપયોગી વસ્તુ જે સાધારણ ધર્મે તે તો કાયમ જ રહે છે.

મિ. મીરાજનો ઉપયોગ ફકરા જે એમના 'ધી મિડલ ઇસ્ટર્ન કંવેન્શન' નામના ગ્રંથમાંથી લીધો છે તેના હેતુ એ છે કે જેમ જાપાનની જૂનિ આપણી જૂનિને મળતી આવે છે તેમ ત્યાંના લોકો પણ આપણી સાથે જોડે તેઓ મંગોલીયન છે એમ કહેવાય છે તથાપિ મળતા છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવાનો છે. નેપાલી લોકો અહિંના રજપૂત હોવાનો દાવો કરે છે અને તે માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અસૌદાગી ચીતોડના ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે સીસોદીયા કુળના કેટલાક નરસનો માનુજૂમિનો ત્યાગ કરી સ્વાતંત્ર્ય ખાતર હિમાલયની તળેટીમાં જઈ રહ્યા ને ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ રાજ્યના મંડનકારે તે સીસોદીયા કુળના રજપૂતો; જે આજે નેપાલીઓ કિંયા ગુરખાઓ એ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

હવેનાં ઉદેપુરના મહારાણા તે પણ એ જ સીસોદીયા કુળના રજપૂત છે. ઉભય તે સૂર્યકુળના છે એમ આપણે સદુ માનીએ છીએ. રજપૂતોમાં સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી એવા રાજાઓ યર્ષ ગયા છે એ વાત ઇતિહાસે પણ કાંઈક અંશે સ્વીકારી છે. જેમ ઉદેપુરના રજપૂતો રણધીર, ટેડા અને પ્રેમસૌર્યથી ભરપૂર નરીકે મરાયા છે તેમ નેપાલીઓએ પણ નામના કરી છે. અંગ્રેજોએ જ્યારે ગયા સૈફાની યુદ્ધમાં નેપાલ સાથે વિશ્વલ આદ્યો ત્યારે તેઓએ કેવો માર ખાધો છે એ આપણે સદુને વિદિત છે. ત્યાર પછી નેપાલ જોડે સલાહસંપર્થી રહેવાનું સરકાર પસંદ કરે છે. આપણા દેશનાં બીજાં રાજ્યો જેવી નેપાલની સ્થિતિ હજુ પણ યર્ષ નથી તે એ ક્ષત્રિ બીજને પ્રતાપે.

ત્યારે ઉદેપુરના રાજ્યકર્તા તે સૂર્યવંશી તેમજ નેપાલના તે પણ સૂર્યવંશી; અને જાપાનના રાજ્યકર્તા નામ 'મ્યોદાય' એમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. ત્યાંના મિટ્ટેડાની સ્થિતિ યોગ્ય વખત ઉપર હાલના નેપાલના મહારાજાધિરાજના જેવી હતી. ત્યાંની પ્રજા શરીરના બાંધમાં દેખાવમાં અને નૈતિક બલમાં ગુરખાના જેવી છે. 'The Jap is a superior Gurkha' એમ આ લેખકે કોઇ દેહલે વર્ણવ્યું માલ છે. સ્વદેશપ્રેમ જોડેના ઉદેપુરમાં હતો અને છે તેના કરતાં વિશેષ નેપાલમાં છે અને તેટલો જ જાપાનમાં છે. સૂર્યવંશ સાથે નેપાલ, જાપાન અને ઉદેપુર સંબંધ ધરાવે છે. ભૌતિક, શારીરિક તથા નૈતિક ગુણો ત્રણે પ્રજાના

મળતા જણાય છે. ઉદેપુર પરરાજ્ય નીચે ગયું એટલે જળકર્તુ નથી જેવી સ્થિતિમાં જે મુકામ તેની નીચે તે દીપે નેપાલ કીક દીપે છે. જળપાનનું તેજ દુનીઆને આજ નાખે છે

કાર્યાધન એક ઠેકાણે કહે છે કે માણસોનું મન અને હૃદય એક જ મરણુ હોય ત-
થાપિ જૂના જૂના પ્રદેશમાં મુકામાથી તે કાષ્ટ કાષ્ટ જૂનો જૂનો ભાસ આપે આજે પણ એ-
મ જ છે જળપાનને પાશ્વર્ય પ્રગળા સમર્થ થયેથી તેમાં નવીન ઉત્પાદ પ્રેરણો છે. નેપાલને
તે નથી એટલે જળપાન જેટલું જળકર્તુ નથી. ઉદેપુર છાયામાં પડ્યું છે. એટલે ઉકડે પ-
ડેલા મણિ જેવું છે. પણ છે તો ત્રણે મણિ જ એમ અમારી પ્રતીતિ થાય છે. નહીં હો
આટલું બધું મળતાપણુ નહીં મળે અનાયામે જણાય નહીં.

પ્રાચીન સમયમાં હિંદુઓ દગીઆઈ માંગે વ્યાપાર પાગકા દેશો સાથે બહુ ચાલતો.
જના સુમાત્રા સુધી આપણા દેશીઓ ગયાની માખીતી મળી ચુકી છે, આજે પણ અહિંના
વતનીઓ પડ્યા પડ્યા તો પણ સાહસિક જણાય છે. તમારે તે કાવમાં અહિંથી થોડી મા
હમિક મળી જળપાન જાહેરે રહી નહીં હોય એમ પ્રણુ કહી શકે ? આજે પણ ત્યા જતા
હિંદુઓ જળપાનીઓની જોડે ભાઈચારાથી વતે છે આ બધુંબાન ઉત્પન્ન થવાનું કા
રણ કાષ્ટ બાલ નહીં પણ આતર હોય જોઈએ જળપાન જાહેર આપેલા હિંદુના નિધાર્થીઓ
ત્યાની પ્રગળા ગુણુ ગાય છે

જો એમ જ હોય તો પગી જળપાન આપણા દેશ માથે અનેક રીતે સકળાયલું છે
એમ માનવું જોઈએ જળપાન હોંદુ બાવક છે ધર્મ તો જળપાનને બુદ્ધે આપ્યો ગૌતમ બુદ્ધ
ગગાના પત્રિ તટ ઉપરથી દેશ પરદેશ ગયા અને બુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા મથ્યા. તે પ્ર-
ચારને પગિણામે બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો અનેક દેશમાં માનનીય ગણાયા—ચીન જળપાન તેજ
ધર્મ પાત્ર છે. ઉપગની હકીકતથી મીસોટીયા ગરુપતો સાથે કાલક સબધ દોનાનો સબ-
ધાર પાત્ર થાય છે નેપાલની સાથે એ દેશનો નન્યવહિવટ મળતો આવ્યો એ પણ એક વાત
ધ્યાનમાં લેવા જેની છે અને ચિતોડનામીઓ પોતાના દુરમનોની મથ્યા, કે બા, કે મ
તાની દરકાર કર્યા નગર જેમ લટવા છે, તેમ આજે જળપાની લોકો રશિઆની મોટાઈથી
ન અજાતા, કર્તવ્યપગયણુ દત્તિ દાખવવા નિકળી પડ્યા છે મુલાદ્ય થયો હોય એના ચિહ્ન
અનેક સ્થળે જણાય છે. વિના પ્રયામે હિંદુઓ જળપાની નિગધાર કુટુંબોને ધનની સ્થાય
આપના નિકળી પડ્યા છે. બચાગામ ને. મિસ. સચ્ચદેવી ગોસાલના અમર્યા બીજી યથાગ
તન કરીને પણ મદદ કરવાની સચ્ચાન થઈ ચુકી છે. તો અમને એમ જણાય છે કે પ્રધી
કાગે એમ સિદ્ધ થયે કે જળપાન તે આ પુરાણુ ભારતભૂમિનું સત્તાન છે આપણે તેને
જનની સ્થાય કરવી એ આપણો ધર્મ છે એમ પ્રણુ નહીં કહે ?

જળપાનનો અમે અનેક રીતે ઉદય ધગીએ છીએ પ્રણુ તે ધગીતમ કરો તથાસ્તુ!

નન્દનાથ, કે. દિક્ષિત.

ઉદ્યોગ અને આરોગ્ય, શારીરિક તથા માનસિક.

[પ્રો. માર્શલના એક લેખ ઉપરથી.*]

શરીર બુદ્ધિ તથા નીતિનાં આરોગ્ય અને બળ ઉપર ઔદ્યોગિક સામર્થ્યનો ધણો આધાર છે, અને એ સામર્થ્ય ઉપર વ્યક્તિની તેમજ દેશની ધનસંપત્તિ રહેલી છે. બીજી તરફથી જ્ઞેતાં, ધનનો મુખ્ય ઉપયોગ પણ એ જ છે કે દેશનાં ઉપર જણાવેલાં ત્રણે તરે-લનાં આરોગ્ય તથા બળ વધારવો.

કેટલાક ધન્યાઓમાં ઔદ્યોગિક સામર્થ્યનો આધાર કેવળ શારીરિક બળ ઉપર—એટલે કે મજબુત સ્નાયુ, સારો બાંધો અને શક્તિભરી ટેવો, એટલા ઉપર રહેલો હોય છે. હુંમરકળામાં જે દેશો પહોત છે ત્યાં ધણાખરા ધન્યા શારીરિક મજૂરીનાં જ હોય છે. એથી ઉલટું, ઈંગ્લંડ જેવા મુધરેશ દેશોમાં ધન્યાર્થી વર્ગનો પૂરો છૂટો ભાગ પણ કેવળ શારીરિક મજૂરીથી નિર્વાહ કરનારાઓનો નથી; એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી છે કે આખી ઇંગ્લંડની પ્રજાના સ્નાયુઓથી જેટલું બળ કાઢી શકાય તે કરતાં વીસ ગણું બળ કાઢવામાં ઈંગ્લંડનાં વસણવત્રો શેકાએલાં છે આપણા જેવા હુનર કળામાં—પહોત દેશમાં કેવળ શારીરિક બળથી લાખો મનુષ્યોને છવનનિર્વાહ કર્યા વિના છૂટકો નથી. પણ ખરૂં જ્ઞેતાં, આવા ધન્યાઓમાં પણ કેવળ શરીરબળ જમ થતું નથી. જે કે શારીરિક જમ સંદર્ભ કરવાની શક્તિ શરીરનો બાંધો અને હવા વગેરે ભૌતિક પરિસ્થિતિ એ એ ઉપર આધાર રાખતી જણાય છે, તથાપિ એમાં પણ સંકલ્પ અને ચરિત્રના બળની ઘોડી જરૂર પડતી નથી. આ બળ—જેને આપણે મનુષ્યનું ખાસ પોતાનું, પોતાના આત્માનું, બળ કહીએ અને જેમાં નિશ્ચય ઉત્સાહ અને આત્મસંયમ વગેરે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે—એ મનુષ્યની સર્વ ઉત્પત્તિનું નિધન છે: મહાન દૃષ્ટો, મહાન વિચારો, મહાન ધાર્મિક બાવોભાટે યોગ્યતા, એ સર્વમાં આ આત્મબળની જ પ્રતીતિ થાય છે. પણ જેમ એક તરફથી શરીર-બળ માટે આત્મબળ આવશ્યક છે, તેમ બીજી તરફથી આત્મબળ શરીરબળ ઉપર ઘોડો આધાર રાખતું નથી. §

* ઈંગ્લંડના ઉત્તમોત્તમ વર્તમાન અર્થશાસ્ત્રી પ્રો. માર્શલના "Economics of Industry" નામના પુસ્તકના એક પ્રકરણ ઉપરથી.

આ લેખમાંની ચર્ચા એક રીતે ઘણી સાદી છે. છતાં, એને અત્રે મૂકવાનું ખાસ કારણ એ છે કે એ ચર્ચા, આદિથી અન્ત સુધી, ઘણી સ્પષ્ટ છે—આપણા દેશના અનેક ગંભીર પ્રશ્નો તરફ સક્ષ જેવનારી છે: શારીરિક કેળવણી, ધાર્મિક બળ, શલસુધારો, સમાજસુધારો, ચાલકીમ હકો વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરે છે. તત્ત્વી.

§ બાળવિવાહ અટકાવ્યા વગર શરીરબળ ક્યાંથી લાવશે ? શરીરબળ વગર આત્મબળ ક્યાં રહેશે ? આત્મબળ વગર ધર્મબળ કે ઔદ્યોગિક બળ કરાની શી આશા ? ધર્મ તેમ જ ઉદ્યોગના અભિલાષીઓ બાળવિવાહ અટકાવનાર સુધારાની આવશ્યકતા નિર્વિવાદ રીતે સ્વીકારશે. તત્ત્વી.

દેશની હવા—એની ગરમી ઠંડી—એ પૂરોક્ત બળતું એક કારણ છે. ગરમ હવામાં હવા પ્રકારનાં બુદ્ધિ અને કળાનાં કૃત્યો થતાં નથી એમ નથી, પણ કોઈપણ પ્રકારનો શારીરિક કે માનસિક શ્રમ લાંબા વખત સુધી સહન કરવા માટે તો ગરમ હવા પ્રતિકૂળ છે ન.

હવનનિર્માહની જરૂરિયાતો—જેમાં ખોરાક મુખ્ય છે—એનો આધાર પણ દેશની હવા ઉપર ઘણો રહે છે. શ્રમથી શરીરને જે ધસારો લાગે એની ખામી પૂરી પાડવા માટે તેમજ શરીરની વૃદ્ધિ માટે, “નાઇટ્રોજન” જેમાં વિશેષ હોય તેવા ખોરાકની જરૂર છે. વળી, શરીરમાં દબેશો અસુક પ્રકારનો અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવો પડે છે, જેમાંનો કેટલોક સ્વાસ્થ્યગ્રસ્થે પરિણમે છે. આ અગ્નિ માટે, “કાર્બન” જેમાં મુખ્ય હોય અને જે બરાબર પચી શકે, એવો ખોરાક જરૂરનો છે. અન્ય સાચા રોંધવા ઉપર પણ એના સામર્થ્યનો ઘણો આધાર છે. હુશીઆર સ્ત્રી પાંચ રૂપીઆમાં કુટુંબના આરોગ્ય અને બળમાં જેટલી વૃદ્ધિ કરી શકે તેટલી બાળક પૈસા ખર્ચ્યા છતાં પણ આવડ વગરની સ્ત્રી કરી શકતી નથી. જ ગરીબ સોદામાં બાળકોની મરણમુખ્યતા વધારે હોય છે એનું એક કારણ સાફ રોંધતાં ન આવડતું એ છે. જે બાળકો જેમ તેમ કરીને શુદ્ધ છે તે મોટી ઉંમરે જતાં નબળાં રહે છે. લંડનમાં સનરમી અને અગરમી મહીમાં અનાજની સોંધવારી કરતાં મોંઘવારીના વખતમાં મરણમુખ્યતા આદરકા વધારે હતી. કોઈ જેમ પૈસાદાર થયા, અને ધર્મીદા સંસ્થાઓ વધી, અને પરદેશથી પરતું અનાજ આવવા માંડ્યું, તેમ તેમ બૂખની માહી અસરો ઘટતી ગઈ—જનાં, ગોચ ખોરાકને અન્નાને આજ પણ ગરીબ સોદામાં શારીરિક નિર્ભયતા જેવામાં આવે છે.

ખોરાક ઉપરાંત, હવનની બીજી જરૂરિયાતોમાં લુગડાં અને ઘર છે.†

આમબળા અને શરીરબળ પોષનારી બીજી ત્રણ બાબતો તે આશા સ્વાસ્થ્ય અને સ્થાન દેડ છે. ગુલામગિરી પગેરે ડુસામન્ટિક અને રાજકીય પરતન્ત્રતા અને દબાણના કા-

† સ્ત્રીઓને માથે રોંધવા કરતાં ઘણી વધારે ઉચ્ચ કરવું રહેલી છે. જનાં મામાન્ય રીતે, આ કરજ સારી રીતે બજાવવાથી સ્ત્રી દેશની સુખિતિ વધારવામાં કેવી સલામ થાય છે એ સદજ જણાશે. તન્ત્રી.

‡ આપણા જેવા લગભગ ગરમ અને અનિ પિશાળ દેશમાં આ બાબતની થોડી મરદેસી છે. જનાં છે ખરી ગરીબ સોદાને વસતી છૂટ હોય તો ઘણા રોગો થતા અટકે. અને સહેરામાં હવે ધીર વસ્તી થવા માંડી છે એનો છલાજ પણ થવો જોઈએ છે. તન્ત્રી.

§ પર પ્રગ્નને તન મત ધન મેંપી રેયાં એ એક જ ગુલામગિરી નથી. એક જ પ્રગ્નમાં એક વર્ગ બીજા વર્ગને દબેશ દબાએલો રોખે અને એનું સામર્થ્ય યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરવા ન દે એ પણ એક બીજી તરેહની ગુલામગિરી છે. પણ જેમ પરપ્રગ્ન ઉત્તરના વિદ્વાસમાં ફેરફાર ઉપયોગી થઈ પડે છે તેમ એક વર્ગ બીજા વર્ગ ઉપર અંકુશ ચલાવીને પણ એ વર્ગને વધારે ઉત્તર કરી શકે છે. આજ રીતે આપણા પ્રાચીન દ્વિદાસમાં આયોએ અને જ્ઞાનજોએ અનાયો અને મદોને મુધારવા વળત ક્યો છે. તન્ત્રી.

રજીસ્ટ્રી દેશના ઔદ્યોગિક સામર્થ્ય ઉપર કેવી માહીતી અસર થાય છે એના પુરાવાથી જગતનો સમગ્ર ઇતિહાસ ભરપૂર છે. સ્વાતન્ત્ર્ય અને આશા ભરી દૃષ્ટિ—એથી માણસને કામ કરવાનું મન થાય છે એટલું જ નહિ પણ કામ કરવાનું બળ પણ વધે છે. શરીરશાસ્ત્રીઓ આપણને કહે છે કે દુઃખ કરતાં સુખની પ્રેરણામાં રહી કામ કરીએ તો શરીરના તન્તુઓ યોગ્ય ધસાય છે માટે સ્વાતન્ત્ર્ય અવસ્થા જોઈએ તેમ, આશા વિના પરાક્રમ નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે. આ સ્વાતન્ત્ર્ય અને આશા માટે જનમાસનું રક્ષણ આવશ્યક છે. અને આ રક્ષણ સ્વતન્ત્રતા ઉપર કાંઈક પણ અંકુશ મૂક્યા વિના થઈ શકતું નથી. એટલે જનસુધારણાનો આ એક અતિ વિકટ પ્રશ્ન, આવીને ઉભો રહે છે કે, સ્વતન્ત્રતા માટે જરૂરનું એવું જે જનમાસનું રક્ષણ એ, સ્વતન્ત્રતાનો અતિશય ભોગ આપ્યા વિના, શી રીતે સિદ્ધ કરવું ?

કામ સ્થાન અને જાતસંબંધોમાં ફેરફાર એ પણ ઔદ્યોગિક સામર્થ્ય માટે જોઈએ બળમાં કારણબૂત છે. આવા ફેરફારોથી નવા વિચારો ઉપજે છે, જૂની રીતોની ખામીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, “કેવી અસંતોષ” પ્રેરાય છે, અને દરેક રીતે કાર્યોત્પાદક શક્તિમાં વૃદ્ધિ થાય છે. સ્થાનફેર થવાથી, વધારે શક્તિમન્ત અને સ્વયંબળવાળાં મગજને પોતાનું સામર્થ્ય બહાર પાડવા માટે પૂર્ણ પ્રયત્ન મળે છે, અને તેઓ મોટી સ્થિતિએ પહોંચી શકે છે. પોતાના દેશમાં ભવિષ્યવક્તા થવું—આચાર્યપદ પામવું ભાગ્યે જ બની શકે છે એ કહેવત મુજબ, આડોશીપાડોશીઓ અને સગાંવહાલાંઓ, પોતાના કરતાં વધારે સ્વતન્ત્ર અને પરાક્રમી પુરોના દોષો દાખા કરવામાં અને મુજો સ્વીકારવામાં પછાત રહે છે. આ કારણથી, ઇંગ્લેન્ડના દરેક જિલ્લામાં જેવામાં આવ્યું છે કે કામ કરવાની શક્તિ અને પરાક્રમ ધણું કરીને પરજિલ્લામાંથી આવી વસેલા લોકોમાં વિશેષ હોય છે.

આવાર સુધી આપણે જે સ્વતન્ત્રતાની વાત કરી તે બહારનાં ગ્રન્થનોથી સ્વતન્ત્રતાની; પણ એ કરતાં પણ ચરીઆતી સ્વતન્ત્રતા—જે આત્મસંયમથી આવે છે—એ ઉત્તમોત્તમ કામો સિદ્ધ કરવા માટે બહુ જ જરૂરની છે. જીવનભાવનાની જે ઉચ્ચતા ઉપર આ સ્વતન્ત્રતાનો આધાર છે તે એક તરફથી રાજકીય અને આર્થિક કારણોને લઈ થાય છે, અને બીજી તરફ માણસોની માંભોમાંથી જાતીય અસરથી અને ધાર્મિક અસરથી ઉત્પન્ન થાય છે: આ અસંદેશમાં, જ્ઞાનપણમાં માતાની અસર એ પ્રથમ સ્થાને છે.

શારીરિક તથા માનસિક આરોગ્ય અને બધા ઉપર માણસના ધન-ધાની પણ ઘણી અસર છે. ઉદાહરણ તરીકે, મિલના મજૂરોનું આરોગ્ય એમના ધન-ધાની ધણું અવાઈ જાય

* આપણો પ્રશ્ન એ છે કે આપણી વૃત્તિ માટે જરૂરની સ્થિતિ પ્રગતી સત્તા અને તે સાથે આપણું સ્વાતન્ત્ર્ય એ બેને અવિરોધી શી રીતે કરવાં ? સ્થિતિ પ્રગતિ પાસેથી સ્વરાજ્યના હકો દિનપરદિન વધારે મેળવતા જતું એ ખરો જ માર્ગ છે. તન્ત્રી.

‡ પરદેશ જવાની રૂતિ અને સરળતા લોકોમાં વધે તેમ કરવા દરેક દેશહિતેષીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તન્ત્રી.

† ધર્મની અને શ્રીકૃષ્ણજીની ઈચ્છિત મદદ સમજાશે. તન્ત્રી.

છે. આ સંબંધમાં સરકારે કેટલાક કાયદા-કર્ષા છે અને અમુક ઉમ્મરની અન્દરનાં છોકરાંએને કામમાં ન લેવાં તથા અમુક વખત કરતાં વધારે કામ ન કરાવવું છતાંદિ નિયમો કરી બાલકોની તનદુસ્તીનું સંરક્ષણ કરવા યત્ન કર્યો છે.

પૃથ્વીના લગભગ સઘળા દેશોમાં ગામડાં છોડી શહેરમાં વસવા તરફ લોકોનું વલણ છે. લ'ડનમાં ઈંગ્લંડની ઉત્તમોત્તમ પ્રજા આવી વસી છે. સૌ કરતાં વધારે પરાક્રમી બુદ્ધિશાળી અને શારીરિક બલવાળા લોક લ'ડનમાં આવીને વસે છે, છતાં એમ જોવામાં આવે છે કે એક બે પેઢી જતાં તેઓનું સસત્ર બલ ક્ષીણ થઈ જાય છે. આનું કારણ સ્વચ્છ અને ખુશી હવા તથા તનદુસ્તીને અનુકૂલ રમત એ એનો અભાવ છે. ઈંગ્લંડનાં મોટાં શહેરોમાં મં-

જૂર લોકો શહેર બહાર રહી સકે એટલા માટે વારંવાર જતી આવતી રેલવે ટ્રેનની ખાસ ગોઠવણ છે. અને શહેરે ખોટા ખાદ્યને પણ તેઓને માટે રહેવાનાં મકાનો બાંધવાનો યત્ન થાય છે. આ યત્ન બૂલબરેસો છે, કારણ કે એથી પરગામથી મજૂર લોકો વધારે આવવાનો અને એને પરિણામે એમની મજૂરીના દરમાં ઘટાડો થવાનો સંભવ છે. વળી શહેરને બદલે ગામડાંની ખુશી હવામાં ઉઘોચો ઉભા થાય તો મજૂર વર્ગની તનદુસ્તીમાં પણ લાભ થાય.

અમલના વખતમાં, પરસ્પર દરીદ્રાઈમાં જેઓ ફાયતા તેઓ સૌથી વધારે મજાનુત અને જુસ્સાદાર હતા, અને તેઓ પોતાની પાછળ સન્તાન પણ સૌથી વધારે મૂકી જતા. જનસુધારણાના પાછળના સમયમાં, અનેક કારણોથી ઉપસા વર્ગના લોકો મોટા પરણવા લાગ્યા અને પાછળ સન્તાન પણ થોડાં મૂકતા થયા, અને નીચલા વર્ગમાં એથી ઉતરો જ રિવાજ ચાલ્યો. આથી જો કે વસ્તીમાં ઘટાડો ન થયો, તો પણ નિર્મલ દરિદ્ર લોકની પ્રજા વધી. ઉપસા વર્ગના લોક, મોજશોખની છ'ટગી માગવા માટે, તથા બહુ છોકરાં થવાથી દ્રવ્ય વિભક્ત થઈ પોતાની સામાજિક સ્થિતિ ઉતરી જાય એવા બપથી, મોટા પરણવાનું અને છોકરાંની સંખ્યા કમી રાખવાનું પસન્દ કરે છે. આના કેટલાક કાયદા છે, અને કેટલીકવાર દેશ તરફ કર્તવ્યબુદ્ધિથી પણ આનું વલણ ઉપજે છે. પણ તે સ્થાને એટલું બાક રાખવાનું છે કે એથી દેશની જુસ્મ અને સમગ્ર વર્ગની વસ્તી ઘટે છે. દિવસે દિવસે લોકમાં જેમ કેળવણી વિદ્યા અને પૈસાનો ફેલાવો અને વધારો થાય છે, અને આરોગ્ય-શાસ્ત્ર તથા વૈદકશાસ્ત્ર સુધરતાં જાય છે, અને એનો લાભ મરકાર અને પરાંપકારી ધનિક દ્વારા લોકને મળે છે-તેમ તેમ લોકની શારીરિક સ્થિતિ મજાનુત થાય છે, અને જેનું તન તેનું મન એ નિયમાનુસાર એમનું આત્મજન પણ પોષાય છે. પરિણામે વ્યક્તિનું અને દેશનું ઔદ્યોગિક સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામે છે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

* આપણે ત્યાં આવો કાયદો કરાવવામાં લોકેરીયરના વેપારીઓનો હાથ હતો. અત્રેના કારખાનાવાળાઓ થોડે ખર્ચે વધારે લાભ ન લઈ જાય એ ધર્મિયાબુદ્ધિથી તેઓ આવો કાયદો કરાવવા પ્રેરાયા હતા એમ મનાય છે.

તન્ડી.

† આ ઈંગ્લંડ અને યુરોપને જ લાગુ પડે છે. આપણે ત્યાં લમની જવાબદારી સમજનામાં પોતાની દ્રવ્ય સંખ્યાની સ્થિતિ ઉપર થોડું લક્ષ્ય અપાય છે, એ શોખનીય છે, તન્ડી.

ત્રિપુટી અને હંદ્ર.

સર્વેત્ર દ્વિધીભાવમાં ત્રિપુટી વળગી રહેલી છે. પિંડમાં તેમ જ બ્રહ્માંડમાં વ્યક્તિમાં તેમ જ સમષ્ટિમાં, પ્રલગ્નાત્મામાં તેમજ પરમાત્મામાં, બંધે ત્રિપુટી વિંટળાયેલ છે. આ ત્રિપુટીનાં ભિન્ન ભિન્ન નામરૂપ એક સ્વરૂપ બંધે પ્રલભિતાત યતું નથી. સૃષ્ટિપ્રકરણ યથુ ત્યારથી જ એ પ્રકરણમાં મુખ્ય ત્રણ ગુણો ઉદ્ભવ્યા. તે વાતમાં સૃષ્ટિપ્રકરણો આરંભ માત્ર બહિર્મુખ ઉપાધિદ્વારા ગણવે કે અંતર્મુખ રહી તેનું અસ્તિત્વ જ અમાલ છે એમ સ્વીકાર કરવે એ વિશે મતમતાંતર ચર્ચાવ્યા વિના માત્ર દ્રવ્ય અને ગુણનો અંગીકાર હાક માની આગળ વધીએ તો અયોગ્ય નહિ દહેવાય. આ બે વસ્તુઓનાં બીજાં નામ પણ ઝોળખાણુ માટે અપાય છે; જેવાં કે: પદાર્થ અને અંતર્ગત તત્ત્વ; જડ અને ચેતન્ય; જડ અને ગતિપ્રેરક શક્તિ ઇત્યાદિ. જ્યાં જડએ ત્યાં આ બે: વસ્તુ અને તેની સ્થિતિ —તો હોય જ હોય. પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનના વિચારમાં કે વૃત્તિબહિર્મુખ પ્રદેશમાં એમ સર્વેત્ર ચેતન્ય ને જડ એ બે વાત તો રહેલી જ છે.

“બ્રહ્મ! જે માનસપ્રવૃત્તિરૂપે વિલસે છે” એમિદ્વાંતનું આખ્યાન કરવા અગાઉ નીચેનાં બે વાક્યો તપાસવા યોગ્ય છે:—

શ્રી શંકરાચાર્ય કહેલું છે કે:—

વિશ્વં દર્પણદશ્યમાન નગરીતુલ્યં નિજાંતર્ગતં,

પદ્યજ્ઞાત્માનિ માયયા બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।

યઃ સાક્ષી કુરુતે પ્રવોહસમયે સ્વામાનમેવાદ્યયં,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ હૃદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥

અર્થાત્—વ્યક્તિ તે જ સમષ્ટિ; આત્મા તે જ પરમાત્મા; માત્ર બહિઃ સૃષ્ટિ તે અંતર્ગતનું પ્રતિબિંબ છે; વિશ્વ એ માયાના આવરણથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મારૂપી દર્પણમાં જોવાતી નગરી સમાન છે અને મિથ્યા છે એનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આત્મા તેમ જ માયા કલ્પિત સૃષ્ટિનો એકાકાર કરાય અને એ પ્રમાંણે અદ્ય છે એમ બોધ સ્પુરી આવે ત્યારે નિવૃત્તિ મળે. “અદ્ય છે” એટલે હંદ્રભાવ ટળી અદૈતનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ; કારણ હંદ્રભાવ હોય ત્યાં સુધી સૃષ્ટિમંડાણુ મટતું નથી. સાધારણ શક્તિસ્તુતિમાં પેણુ ગવાય છે કે:

“હંદ્રભાવે સૃષ્ટિ મા તે રચી; તું તો એકાકી અદૈત રે; [અંબા આન ન તારી માયારે] ગુણ અગમ્ય કયા; તેના બ્રમે બાસે છે મા દૈત રે. [કમળ સોભામણું.

નહોતું કોઈ બપારે મા તું હતી; તું તો પૂરણુ અલની શક્તિ રે. ઇત્યાદિ.

અર્થાત્ જ્યાં હંદ્ર ત્યાં સૃષ્ટિમંડાણુ; પરંતુ વસ્તુતઃ આ સકળ એકાકી અદૈત જ છે, જેને “એકમેવાદિતીય” વર્ણવ્યું છે. “આ” અને “હું” અથવા “તે” અને “તું” એ વસ્તુ અલગ નથી. માત્ર માયારી એટલે અધકારથી પોતે છંદરાયો ત્યારે અલગનો ભાસ થવો માંડ્યો. “એક અદૈત” ની સામ્યાપરયા દૂર થઈ અને ગુણો અલગ સ્પુર્યો ત્યારે બ્રમ ઉત્પન્ન થયો; તે બ્રમથી દૈત બાસ્યું. પરંતુ જો “એક અદૈત”માં સામ્યભાવે રહેલ ગુણોનું ખડું રહસ્ય સમગ્રય તો, મનનો બ્રમ ટળે, જે ટળવાથી સમષ્ટિ-અષ્ટિ-લેહ ભાંગી જઈ એકાકાર જ વર્તી રહે.

“એક અદ્વૈત” માં સામ્યાવસ્થાએ ગુણ રહેલા છે જેમકે ખીજના અંતરમાં અંકુર પ્રથમ નિર્વિકલ્પ સ્થિતિમાં રહે છે. માટે જ “આ સમગ્ર”માં માયા રહેલ છતાં પોતાનું બળ વાપરી શકતી નથી. તે “શક્તિ” રૂપે છતાં શક્તિની અવભાસ કરાતી નથી.

પણી કહેલ છે કે:—

વીજસાંતરિવાંકુરે નિયમિતં પ્રાઙનિર્વિકલ્પં પુનઃ—

• માયા કલ્પિત દેશ કાલ રચના વૈચિત્ર્યચિત્રીકૃતમ્ । ઇત્યાદિ.

દેશ કાલની રચના માત્ર માયાથી કલ્પાપેક્ષી છે. એક માત્ર હંત્યજ્ઞ સમાન છે. આ કીકા વિસ્તાર હવે થી રીતે થયો તે પણ હુંકમાં જોઈએ તો અસ્થાને નહિં થાય:—

બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ સત્ ચિત્ આનંદ; અને માયામાં રહેલા ત્રણ ગુણો તે સત્, રજઃ, તમઃ. પ્રથમ આનો મેળ થતાવના યોગ્ય છે.

સત્ = તમઃ = - અ	} = ચૈતન્ય + જ્ઞાન	
ચિત્ = રજઃ = - વિ		} = બ્રહ્મ + માયા
આનંદ = સત્ત્વ = - મ		

તમસ્ એટલે સ્થિતિસ્થાપક ગુણ; અને રજઃસ્ એટલે ચલનામક ગુણ; સત્ત્વ એટલે વિરોધનાશક ગુણ. હવે સત્ત્વને અભાવે આનંદનો અભાવ અવશ્ય થઈ છે, કારણ કે વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ એટલું સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થજ્ઞાનવાદિના મત પ્રમાણે પણ વાયુતરંગોમાં વિરોધ ન હોય પણ સમાનભાવ હોય ત્યારે જ શ્રોતાને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે; તો બ્રહ્માંડમાં પણ એવી જ રીતે જ્યારે વિરોધી ભાવ મરી જાય ત્યારે આનંદ પ્રપન્ન છે. એક આનંદસ્વરૂપને માટે તો તમસ્ રજઃસુત્રી સામ્યાવસ્થા એટલે સત્ત્વ પ્રધાન એવી સ્થિતિની જરૂર છે. એવી મુક્તિ પામવા સારૂ સત્ત્વપ્રધાન કરવાનું ગીતા વિગેરે પુસ્તકોમાં અનુશાસન છે. આ સ્થિતિમાં એકાકારનો કેવલ આનંદ માત્ર રહે છે.

રજઃસુત્રમાં કુતુહલ આપોપાપણું જાણુભાવે છે, અને અભિમાની થવા અધિક તત્પરતા થયે છે. એથી કરીને જ સાંત નિરાસક્તિ જાતી રહે છે અને ચલનધર્મ પ્રકાર પામે છે. મનની ઊર્મિઓ સાંતિ સજી અધિક કટ્ટણી દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા મથન કરે છે. આથી વ્યાપાર વધે છે અને વ્યવહારમાં અપ્રજ્ઞા થાય છે. જેમ આનંદના સ્વરૂપને “શિવ”-અર્થનં અદ્વિતીય ચૈતન્ય (Consciousness) ગણ્યું છે તેમજ રજઃસુત્રો ગુણ વિષયનો માન્યો છે. ચૈતન્ય એક સ્થાનમાં નથી વસતું તેમ શિવ અર્થાત્ સર્વતઃ આનંદ સર્વોકારે સર્વ સ્થાને વ્યાપી રહે છે; પરંતુ વિષ્ણુને તો માત્ર હૃદયદેશ અર્ધજી કંઠો છે, એટલે તે અદ્વિતીય “નેતિ નેતિ” બ્રહ્મ નહિં, પણ માયા સદ વર્તમાન બ્રહ્મ જેમાં પ્રતિ આવશ્યક રીતે રહેલી છે. માટે જ આનું ઈશ્વર (બ્રહ્મ + માયા) નું સ્વરૂપ બધે વર્ણવ્યું છે:

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયોર્ડર્જુન તિષ્ઠતિ ॥

પણી, હૃપુડીકાંતરેઈશ્વરિયું સ્વતેજસા વ્યાસનમોઽવકાશમ્ ॥

વળા, ગુહાહિતં ગહરેષું પુરાણં ॥ અને હૃદાકાશેઽવસ્થિતૌંઽગુપ્તમાત્રાત્મા ॥ ઇત્યાદિ.

પણ આ બધું જ્યારે થાય છે? પ્રથમ તો જ્યારે એકાકાર ભંગ કરનાર શુણ્-તમસ્-અને જે ભંગ કર્યું તેના દૈતની સ્થિતિ કાયમ ટકાવી રાખનાર શુણ્ સ્ફુરે ત્યારે સૃષ્ટિપ્રકાશ થયો એમ સમજવું. “એકમેવાદિતીયં” મટી જ્યારે માયાશક્તિનું સ્ફુરણ શરૂ થયું કે લાગણું ન મન ઉદ્ભવ્યું, બુદ્ધિપે સૃષ્ટિ પેદા થઈ. આ ન શુણ્ અભાનો કે જેનો ધર્મ સૃષ્ટિ રચવાનો ન છે. પ્રથમ પ્રવૃત્તિ મનની; પછી અવયવો અને ઉપાધિઓની કે જેને સ્થિતિ ગણી છે; અને ત્રીજે પગલે લય એટલે એ બધાના અવિરોધીભાવરૂપી ચૈતન્યપ્રકાશ માત્ર. માનસિક સૃષ્ટિ કહો કે અભાની સૃષ્ટિ કહો પણ એ અદિતીયનો ભંગ કરનાર શુણ્ (Disorganizing tendency) તમસ્નો પ્રભાવ જણવો. આ સૃષ્ટિ, પછી બધી સમસ્ટિમાં દૈત પ્રકાશ પામ્યું, ત્યારે પ્રવૃત્તિ માત્રનું સ્થાન મધ્ય પ્રદેશ હૃદય-ગણાયું. આ સ્થિતિ, પછી વળા, સર્વના અવિરોધી ભાવનો પ્રકાશ દૈતમાં ન થયો એટલે સગુણ અભ, અથવા અભ અને માયા સાથે પ્રકાશ પામ્યાં (જે કે સત્ત્વ શુણ્નો પ્રભાવ છે) ત્યારે લય.

આ સમયે એક સાર્યક વાક્ય આપણા ખ્યાત કવિ અખાનું પણ તપાસીએ:—

“પિતા તણું વદન જે જુવે, માતાને ખેળે નવ મુવે.”

“તાત ભગતો આડી યાય, અખા સદુ માયા શુણ્ ગાય.”

અભ ને માયાનું વર્તન એક બીજાથી વિરુદ્ધ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી ૬૬; ત્યાં સુધી દૈધીભાવ; ત્યાં સુધી નન્મ પુનર્નન્મ; અને જેનું એકલા અદિતીય અભનું જ્ઞાન થયું તેનું ન સુક્ષિપ્તનું જ્ઞા. સુક્ષિપ્ત અર્થાત્ અલંતાનંદ, અભાનંદ, પૂર્ણાનંદ. જો જગતની લીલા સિદ્ધ કરવી હોય તો માતા-માયા-ના સ્વરૂપને બરાબર જાણવું; અદિતીય અભને ભગતો બધ થયું અને હૃદને માન્ય કરવું એટલે સૃષ્ટિમંડળ. વળા ઉત્પત્તિ રીતે, પ્રભાવ થાય ત્યારે જે મનની સ્થિતિ થાય તેમાં “હું તે ન તું” અથવા હું જે સત્તો હતો અને અજ્ઞાનથી આવૃત્ત હતો તે હવે પ્રગુહ થયો ત્યારે જે પ્રસન્નિતા થઈ તેથી “હું-તું-પણું” ટળી ગયું અને “એકમેવાદિતીય” ન રહ્યું. તે પહેલાં માયાનું આવરણ એક અંધકાર સમાન હતું; જે અંધકાર શ્રી શંકરાચાર્યે ત્રાહુથી ગ્રસ્ત થયેલ સૂર્યચંદ્રના અંધકાર સાથે સરખાવ્યો છે; તે એ કે:—

રાહુમસ્તીદિવાકરેંદુસદશી માયા સમાચ્છાદનાત્ ॥ ઇત્યાદિ.

એ બધી વાત જ્યારે થઈ? અભા માનસસૃષ્ટિ રૂપે વિલસ્યા ત્યારે; અર્થાત્ જ્યારે શુણ્, સામ્યાવસ્થા ટળી ગઈ પછી, અગમ્ય થયા ત્યારે; જ્યારે એક ન અદિતીય અભ મન રૂપી જગમાં દિલ્લયાલ થવાથી રત્નેશુણ્ (Activity)—અને માયાના સર્વ શુણ્ પ્રકાશ પામવાથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિબિંબ પેદા કરવા લાગ્યું ત્યારે, જુઓ કે શ્રીશંકરાચાર્યે એ ન અર્થનું પુષ્ટિકરણ રચ્યું છે કે:—

યથા સૂર્ય ઈકોઽસ્વનેકશ્ચલાસુ સ્થિરાસ્વસ્વનન્ય દ્વિમાત્ર્ય સ્વરૂપઃ ।

ચલાસુ પ્રભિન્નઃ સુધીષ્વેક એવ, સ નિત્યોપલબ્ધિસ્વરૂપોઽહમાત્મા ॥ ઇત્યાદિ.

એકાકારે અદ્વિતીય પ્રકાર; અને ત્રણે ગુણોનો લય કે સામ્યાવસ્થા; ત્રણે ત્રિપુટીનો લય. ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન. આમાં આવે ક્યું, અને અંતે ક્યું એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય નથી એમ ગણવામાં સાર છે એ વાત તો ઉપરનાથી સ્પષ્ટ થઈ હશે; કારણ કે ત્રિ-ગુણોમાં પણ આદ્ય અંત નક્કી નથી કરેલા તે ઉપરથી આમાં પણ એ જ રીતે મંદણ કરી છે એ સમજાશે. વળી આદ્ય અંત નક્કી કરાય એવું નથી, એ પણ સદજ્ઞ જોવાશે. ધ્યેય એ માનસિક સૃષ્ટિનો તમોગુણ બ્રહ્માને અર્પણ કરીએ તો, ધ્યાતા રજોગુણવાળા વિ-ષ્ણુને સ્વાધીન કરવો ઉચિત છે; અને શાંતગુણી શિવને ધ્યાન બાકી રહ્યું તે અર્પણ કે-રવું પડે. અને વસ્તુતઃ મારા અંકુશ જ્ઞાન પ્રમાણે હોવું પણ એમજ જોઈએ. આ ઉપરાંત આ વિષયમાં ઘણું લખાય; પરંતુ વિષયની મહત્તાને લીધે આટલું જ લખી તેથી અધિક માટે અધિક વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખી આ સ્થળે બંધ કરીદેવું ઉચિત માનું છું.

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

*જીવન-ચરિત્ર.

(જીવનશતી લાપાન્યા ચરિત્રલેખનનો ઇતિહાસ.)

જીવનચરિત્ર વિશે નિબંધ લખવાની રજાઆત કરતાં પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જીવનચરિત્ર એટલે શું ? અને તેથી શા ફાયદા થાય છે ? માટે પ્રથમ આ પ્રશ્નના ખુ-લાસા સારૂ વિચાર કરવો આવશ્યક છે.

(૧) જીવન ચરિત્ર એટલે શું ?

આપણે જ્યારે આ દુનિયા તરફ નજર કરીએ છીએ ત્યારે અનેક પ્રકારના આકારો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સુશોભિત વૃક્ષ, વેલીઓ અને ફુલો; નિર્મળ જળ પહેવસવતી નાની મોટી નદીઓ; ધૂધવાટ કરતો અદ્દાટ સમુદ્ર; પોતાનાં સન્તાનો રૂપી ઝાડોની ગીચ ઘટાને લીધે સૂર્યનાં કિરણોને પણ પ્રવેશ કરવા ન દે તેવાં જંગલો; નજર ન પહોંચે તેવાં બધાં-કર મેદાનો તથા રેતીનાં રણો; અને જાણે આકાશના ટેકા-ધાંબના રૂપે ઉભા હોય તેવા ગગનધારી ઉંચા પર્વતો; આ સિવાય અનેક પ્રકારના અજળજળ જોવા દેખાવો તેમજ પશુ

* આ લેખ સ્વ. શેઠ નારણદાસ કલ્યાણદાસ સ્મારકફંડનો ઇનામી નિબંધ છે, અને તે શેઠ. ભવાનીદાસ નારણદાસે “ ઘસઘસ ” માં પ્રસિદ્ધ કરવા અમને મોકલ્યો છે.

પક્ષીઓ પોતાની ખુબસુરતી અને મધુર ગાયનથી આપણને હેરત પમાડે છે. આ સર્વ ઈશ્વરની અપાર શક્તિના નમુના છે. પરંતુ આ સર્વ નમુનાઓ કરતાં બીજાં એક ઉત્તમ-એક પંક્તિનો નમુનો ઈશ્વરે બનાવેલો છે કે જેના તાબા અથવા કબજામાં આ સર્વ નમુનાઓ આવી જાય છે. અર્થાત્ એ ઉત્તમ પંક્તિનો નમુનો આ સર્વ નમુનાઓનું આધિપત્ય ભોગવે છે. આ નમુનો જો કે એક સાધારણ પ્રાણી રૂપે છે, તોપણ દુનિયા, સૂર્ય, ચન્દ્ર, ગ્રહ, વગેરે પણ તેની બરાબરી કરી શકતા નથી; ને અગ્નિ, વાયુ, પાણી, વીજળી, વગેરે શક્તિઓને પોતાના તાબામાં ગ્રામી તેમને મરજી મુજબ નગાવી શકે છે. ઈશ્વરકૃત નમુનાઓમાં આ નમુનો કે જેની તુલના બીજા કોઈ સાથે થઈ જ ન શકે તે આપણે-મનુષ્ય પ્રાણીઓ-છીએ. ત્યારે આવી ઈશ્વરની બનાવટમાંની ઉત્તમમાં ઉત્તમ મનુષ્ય જેવી વીજળી ખાસીયતો કેવી હોય છે, તેઓ કેવી અકલ્પ્ય પોતાનાં હયનકર્તવ્યો જાતવી ગયાં છે, તેમની રહેણી કરણી-રીતભાન-કેવી દતી, તેઓ આપણે માટે શું 'ઝૂકી' ગયાં છે, વગેરે બાજતો વિષે જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નકામો વખત ગુમાવવા જેવું છે એમ તો કોઈ નહીં જ કહે; પરંતુ તે પ્રયત્ન તો હવેટા ઉપયોગીજ ગણાશે. વાર, ત્યારે હવે સત્તાએ એ થાય છે કે, મનુષ્યોની ખાસીયતો કયા શાસ્ત્ર (અથવા વિદ્યા) દ્વારા જાણી શકાય છે ? આ સવાલનો જવાબ એ મળે છે કે, કોઈ એક મનુષ્યે પોતાના હયનમાં શું શું કર્યું છે, શું શું વિચાર્યું છે, તેની ઉપર શાસ્ત્ર પ્રસંગે પડ્યા છે, અને તેવા પ્રસંગોને સમયે તેણે પોતાની વર્તણૂક કેવી રીતની રાખી છે; વગેરે ને શાસ્ત્રદ્વારા આપણે જાણી શકીએ છીએ, તે શાસ્ત્ર હયનચરિત્રનું શાસ્ત્ર અથવા વિદ્યા એ નામે ઓળખાય છે.

(૨) ચરિત્રથી થતા લાભ.

જૂતકાળમાં ને કાંઈ બની ગયું હોય તેની માત્ર નોંધીને હયનચરિત્ર કહી શકાય નહીં. અર્થાત્ અમુક માણસ આટલા વરસ ઉપર થઈ ગયો, તેણે અમુક અમુક લાભો કરી કે દેશો કળા કર્યા, તેની આટલી દોષત હતી અથવા તેને આટલાં સંતાન હતાં; આવી આવી બાજતોથી ભરેલો લેખ ચરિત્રલેખ કહેવાય નહીં; પણ ચરિત્રલેખની મતલબો જુદી જ છે. બેશક જૂતકાળમાં શું શું બની ગયું તે ચરિત્ર બતાવી શકે, પરંતુ ને કાંઈ બની ગયું છે તે ઉપરથી માણસને ઉપદેશ આપવાની ખાસ મતલબ ચરિત્રની છે. ચરિત્ર ને ને બનાવો બની ગયા તેને તાજ કરીને શિખામણ આપે છે કે, જેથી હાલ અથવા ભવિષ્યે તેવા પ્રકારના બનાવો બનતાં-પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન પુરુષોએ કેવા પ્રકારની અકલ્પ વાપરી હતી તે જાણીને-થતી જૂલો સુધારી શકાય. વળી ચરિત્રથી બીજાં લાભ એ છે-કે, એક મનુષ્યના હયનના દૃષ્ટાંતથી બીજાને જેટલી અને જેવી અસર થાય છે તેટલી અને તેવી અસર બીજા કશાથી પણ થતી નથી. આ વિષેના દાખલા માટે પ્રાચીન કે અર્વાચીન પુસ્તકો જેવા કરતાં આપણી નજર આગળ તો રાજકર્ત્તા પુરોહીયન પ્રજાનો જ દાખલો ધણો ઉત્તમ છે. આ પ્રજાના આગેવાન મહાન પુરુષોનાં હયનકર્તવ્યો જોઈને આપણા દેશના આગેવાન પુરુષો તેનું અનુકરણ કરવાને પોતાનાથી બનતું કરવાનો પ્રયત્ન કરતા થયા છે. હિંદના સાગ્ય હિતચિન્તક મહાત્મા દાદાભાઈ નવરોજી, અને આનંદ મિત્ર ગાંધી એમણે સ્વદેશસેવા માટે આત્મહયન અર્પણ કર્યું છે; બેનીવારી

અને હિંદી સરકારની મહેસુલી રાજનીતિની ખામીઓ પુરાવા સાથે નામદાર સરકાર સન્મુખ રજુ કરવા માટે મિ. રોમેશચન્દ્ર દત્ત મહાન પ્રયત્ન કરે છે, અને તેની તપાસ માટે તે જાતે ખાસ શુદ્ધરાતમાં હાજર આવી ગયા છે; આપણા દેશનો ઉદ્યોગ ધંધો ઉત્તેજિત થાય તે માટે લોકોની ખાણો વિશે મિ. રાયા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; તેમજ પરાંપકારી લાગણીવાળા ગૃહસ્થોની મદદથી હાલ અનેક સ્થળોએ ધર્મોદા વિદ્યાશાળાઓ, લાઈબ્રેરીઓ, અને દવાખાનાંઓ આપણે જોઈએ છીએ; આ સર્વ યુરોપિયન પ્રમાણ ઉત્પન્નચરિત્રના દાખલાથી મજેલા લાભો છે. આ નિમિષ લખાવવાની પ્રવૃત્તિ પણ તે દશાંતના એક નમુના રૂપે છે.

જે ગરીબ સ્થિતિનાં માણસો પોતાની ગરીબાવસ્થાને લીધે પોતાનાથી કાંઈ બની ન શકે એમ માનીને ઉદાસીન થઈ રહેતાં હોય તેમને ઉદ્યોગી મનુષ્યોનાં ચરિત્રો ઉત્તેજીત કરે છે, અને ધણ મારીને ઉબા કરતાં કહે છે કે, એન્જનીન કાંકરીન કે જે મહાન પુરુષ થઈ ગયો તે એક મીણુબત્તી બનાવનારનો ગરીબ છોકરો હતો, અને તેણે પોતાના જીવનની શરૂઆત છાપખાનામાં એક સાધારણ મજૂર તરીકે કરી હતી; તેમજ મુંબઈના “ નિર્ણય સાગર ” છાપખાનાવાળા મિ. જાવજ દાદાજી ચૌધરી, એમનું જીવન પણ છાપખાનાના એક ગરીબ નોકરથી શરૂ થયું હતું, અને આજે તે છાપખાનું મુંબઈ ઈશ્વારના સર્વ છાપખાનાંઓમાં ઉત્તમ પંક્તિનું ગણાય છે તે તેના સ્થાપક મિ. જાવજની અસહજમરી મહેનત અને સતત ઉદ્યોગમત્તજ દળ છે. આવાં ઉપદેશક જીવનો જોઈએ તેટલાં મળી શકે છે, અને તે નિરાશ કે ઉદાસીન થતા સર્વ મનુષ્ય જીવનની નિરાશા અને ઉદાસીનતા દૂર કરવાને સારી રીતે શક્તિમાન છે. ચરિત્રથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, ગરીબ અને તર્કગર વચ્ચે કાંઈજ ફેર નથી. ગમે તેવો ગરીબ મનુષ્ય હોય પણ જો તે મનુષ્યજીવનનાં કર્તવ્યો યથાયોગ્ય રીતે જાળવે તો ઉત્તમ-મહાન-મનુષ્ય થઈ શકે છે એમ અનેક જીવનદશાઓથી જાણી શકાય છે.

મનુષ્ય કેવો થઈ શકે અને તેની ઉન્નતિમાં તે શું શું કરી શકે તે જીવનચરિત્રથી ખબર ઉત્તમ રીતે જાણી શકાય છે. કોઈ ઉન્નત જીવનના અવલોકનથી લાગણીઓ સતેજ અને અન્તઃકરણ જાગૃત થાય છે, અને તેથી તેની આશાઓમાં નવું જીવન આવે છે, તેમ જ નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય છે. તેની સાથે ઉદાસીનતા અથવા અશ્રદ્ધાનો સંદંતર નાશ થાય છે. મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવાના કામમાં મહાન મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો જે અસર કરે છે તે અપ્રતિમ છે. સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અવલોકનથી મનુષ્યનાં હૃદયોને બોલે એમાત્રુમ રીતે કમી થયા વિના રહેતો નથી. એવા મહાત્માઓ શું કરી અને કરી ગયા છે તે જાણવાથી તેમના વિચાર અને કૃત્યોની પાસે જઈ શકાય છે. વળી એથી વિશેષ નીચલા દરજ્જાનાં માણસો કે જેમનાં જીવન નીમક-હઠાસી, પ્રમાણિકપણું અને સતત ઉદ્યોગ આ સર્વોત્તમ મુંબોને લીધેજ ઉન્નત થયાં હોય જેમના સમ્પૂર્ણ જીવનમાં આ શુભો સર્વત્ર બરાઈ રહ્યા હોય, તેવાં મનુષ્યોનાં જીવન-વૃત્તાન્તો વાંચવામાં આવે તો વાંચનારના આચરણ ઉપર ઉત્તમ પ્રકારની અસર થયા વિનાં નજ રહે.

(૩) દરેક જીવન ઉપદેશક હોય છે.

ઉત્તમ જીવનચરિત્રથી થતા લાભ વિશે ઉપર દૃઢમાં દિગ્દર્શન કર્યું. પણ આ પ્રસંગે એક ખાસ અગત્યની બીજી બીના જૂલવી ન બોલે એ કે, દરેક જીવનમાંથી સાર-માદી મનુષ્યને ઉપદેશક ભાગ મળી શકે છે. જેમ ઉત્તમ જીવન ઉત્તમભાવ-વિચાર-સદ્ગુણો-રીતભાત-વગેરે સંબંધનાં બોધક હોય છે, તેમ જ સાધારણ જીવન પણ ઘણે અંશે બોધક-ઉપદેશક હોય છે. એક ધાર્મિક મહાપુરુષે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપતાં કહ્યું હતું કે, “ મરીને સડી ગયેલું કુટુંબ ગંધાય છે, પણ તેના સફેદ હીરાકણી જેવાં દાંત ચળકે છે. ” તે પ્રમાણે ગેર એવું કહે છે કે, “ જગતમાં કોઈપણ મનુષ્યજીવન એવું નથી કે જેની પાસેથી કોઈ રાહ્યા મનુષ્યને કંઈપણ શિખવાનું ન મળે. ” ગેરનો આ અભિપ્રાય અસરકારક સ્વીકારવા યોગ્ય લાગે છે. આ દુનીઆમાંનું મનુષ્ય તો શું પણ દુનીઆ પરની કોઈપણ સજીવ કે નિર્જીવ-સાધારણમાં સાધારણ-તરીકે પણ એવી નથી કે જે કોઈના ઉપયોગમાં આવતી ન હોય, અથવા મુક્ત અવસ્થામાંથી અવસ્થાનકારને તેનાથી કંઈ નવીન જાણવાનું ન જ મળે. જાણીતો ઉચ્ચ વર્નાવેષક સર વૉલ્ટર સ્કૉટ કહે છે કે, “ હું જ્યારે બાહુતી ગાડીમાં મુસાફરી કરતો ત્યારે મારી જોડે મુસાફરી કરતા સાધારણ મનુષ્યો જોડે હું વાતચીત કરીને તેમની પાસેથી કંઈક નવીન જાણી લેતો હતો. ” એવા માણસો કે જેઓ સારમાદી હોય તેઓ દરકા કુટુંબીઓનાં જીવનમાંથી પણ ધણું તત્ત્વ મેળવી શકે છે. આ વિશે અનુભવથી વિશેષ ખાતરી થઈ શકે તેમ છે. જાણીતા ગુર્જર લેખક સાક્ષરથી ગોવર્દનરામભાઈએ “ સંસ્કૃતીચન્ડ ” માં આવા પ્રસંગોનાં વિવેક આગેશાં છે તે ધણા સફળ વાચકો જોઈ શક્યા હશે.

(૪) જીવનચરિત્રો તરફ મનુષ્યોનું સ્વાભાવિક વલણ.

“ મનુષ્ય અનુકરણી પ્રાણી છે ” આ સિદ્ધાન્તની વિરદમાં હજી મુખી કોઈએ મદ-જના મેળવી નથી, અને ધણું કરીને મેળવશે પણ નહિ. સામાન્ય રીતે એવું જોવામાં આવે છે કે, દરેક મનુષ્યનું વલણ એકનું જોઈને અથવા એકને પગલે ચાલીને પોતાનાં કામો કરવા તરફ દર્શાવે હોય છે. મનુષ્યજાતિમાં આ ગુણ-સ્વભાવ-સ્વાભાવિક રીતે સર્વ જોવામાં આવે છે. નાનાં અણુસમજી બાળકો પણ જેવું નજરે દેખે છે તેવું પોતાની રમતમાં કરે છે. તેમજ મોટાં-વિચારશીલ મનુષ્યો પણ પોતાની સમાન કે ચરતી સ્થિતિનાં મનુષ્યોની રીતભાવ પ્રમાણે પોતાની રીતભાત રાખવાને પ્રયત્ન કરે છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી પણ આ વિશે પુરાવા મળી શકે છે.

यद्यदाचरति भेषस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाणं कुर्वते लोकस्तदनुवर्तते ॥

(જે પ્રમાણે મહાન પુરુષો વર્તે છે, તેનું જ અનુકરણ બીજા સધળા લોકો કરે છે. જે વસ્તુને શ્રેષ્ઠ પુરુષો પ્રમાણ ગણે છે તેને જ અનુસરીને બાકીના લોકો વર્તે છે.)

ખીછ કોઈ વસ્તુ કરતાં એક મનુષ્યને ખીજ મનુષ્યનું જીવન વધારે આકર્ષે છે. કોઈપણ મનુષ્યના જીવનને લગતી વાતો, તેના સુખદુઃખના અનુભવો, તેનાં સારાં અથવા માઠાં કામો-તરફ મનુષ્યનું મન વધારે ખેંચાય છે, અને તેથી તે પોતાને અનુકૂળ ઉપદેશ પણ અહણ કરી શકે છે. અનેક સ્ત્રીલંકા પુરુષને એકપત્નીવ્રતશાળી શ્રી રામચન્દ્રજીનું, અથવા જુગારીને પુણ્યશ્લોક નજરામનું અને કુટુમ્બકલેષી સ્ત્રીને વિદ્યાચતુરની ચતુર સ્ત્રી ગુણસુન્દરીનું દયાન્ત જોવી સારી અસર કરી શકે છે તેવી ખીછ કોઈપણ રીતે થઈ શકતી નથી. આનું કારણ પ્રાશ્નિમાત્ર ફીફોસોફર મિ. એમર્સનના જ શબ્દોમાં કહીએ તો એવું કે, “મનુષ્ય જે ચીજ છે, જાનો છે, અથવા વિચારે છે, તે મનુષ્યજ, ખીજું કોઈ પણ નહીં. તેમાં આ ચિત્તાકર્ષકપણાનું વિશેષ મોહિનીબળ કોઈ વ્યક્તિના જીવનની વાર્તા વખતે જણાઈ આવે છે.” જીવનચરિત્રો તરફ મનુષ્યોનું સ્વાભાવિક રીતે વલણ કેટલું હોય છે તે વિષે હાલ પ્રસિદ્ધ થતી અનેક નવલકથાઓ કે નાટકશાળાઓમાં પ્રેક્ષકોની થતી બીડ ઉપરથી પણ સારી રીતે અનુમાન કરી શકાય છે. ગદ્ય અથવા પદ્યમાં જે કથાન વાર્તાઓ-કહેવામાં આવે છે, નવલકથાઓ લખાય છે, તેમાં દક્ષિણ પણ મનુષ્યજીવનનાં તત્ત્વોજ સમાજોનાં હોય છે, અને નાટકશાળાઓમાં ભજવાતાં નાટકોમાં પણ કોઈ સ્ત્રી પુરુષોનાં આ જગજીમિપર ભજવાઈ ગયેલાં ચરિત્રો સિવાય બીજું શું હોય છે ? તેમજ ‘એક રાજા હતો અને એક ગ્રાણી હતી, તેણે આ પ્રમાણે કયું અને તે પ્રમાણે કયું’ આવી આવી વાર્તાઓ નાનાં નાનાં બાળકો બહુ ખુશી તથા હોંશયી સાંભળે છે. દૂકામાં કે જીવનચરિત્ર દક્ષિણ નવલકથારૂપે હોય, કોઈની આત્મકથારૂપે હોય, કે માદ રહી ગયેલી વાતોના સંઘટ્ટરૂપે હોય, પણ તે સાહિત્યશાસ્ત્રની એક શાખા રૂપે હોવાથી મનુષ્યોનું મન જીવનચરિત્રો તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ વળેલું રહે છે.

અહીં મુખી જીવનચરિત્ર વિષે સામાન્ય વિચાર કરીને (૧) જીવનચરિત્રની વ્યાખ્યા, (૨) તેથી થતા લાભ, (૩) દરેક જીવન ઉપદેશક હોય છે, (૪) તે તરફ મનુષ્યોનું સ્વાભાવિક વલણ, આ ચાર વિભાગો ઉપર દૂકામાં વિવેચન કર્યું. હવે જીવનચરિત્ર વિષે ગુજરાતી લેખનવ્યવસાય એટલે ગુજરાતી ભાષામાં જીવનચરિત્ર લેખનની સ્થિતિ અને તેમાં થયેલ જોડતો મુદ્દારો, વગેરે વિષયોને નીચેના ત્રણ મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચીને તે પર વિવેચન કરીશું:—

- (૧) ઇતિહાસ અને ચરિત્રની એકતા.
- (૨) આપણા દેશનું પ્રાચીન ચરિત્રલેખન.
- (૩) અર્વાચીન ચરિત્રલેખન અને તેનો ઇતિહાસ.

(અપૂર્ણ.)

જીવનલાલ અમરસી મહેતા.

શુજરાતી કવિતા અને સંગીત.

(અનુસંધાન પૃ ૦ ૫૫ થી.)

શરીરકાવપ્તના હાવભાવ—નૃત્ય પણ સંગીતનો ભાગ છે: અર્થહીન સુરમાત્રાઓના આરોહઅવરોહ—વાદ્યતન્ત્ર પણ સંગીતના ભાગ છે: અર્થવતુ ચન્દ્રશરીરવાળું, ગાન એ અર્થમાં, 'સંગીત'શબ્દ આ લેખમાં બહુમા વપરાયો છે. ગીતના ગાન ઉપરાંત સુરમાત્રાઓના આરોહઅવરોહ પણ આપણા કવિઓથી અગ્નિપ્રજ્વાલા નથી. વર્ણસંગાધના જૂઠાજૂઠા ભેદ સ્વરચ્છન્નના સંગીતભેદના જ સ્વરૂપ છે. પ્રાચીન કાળને જો રમ્યતા, ભાવની એકતા-અખંડિતતા લાગે છે તે વર્ણસંગાધમાં અનેક ગણી ઘાડી ઘાય છે. એ રવસંગીતનો ભેદ પ્રાચીન કવિઓથી અગ્નિપ્રજ્વાલા ન હતો, પણ દલપતકાવ્યમાં એવી સંગીતપ્રિયતા સ્વરૂપ દેખાય છે. યોગાંક વર્ણો ઉપર ક. દ. ડા. અને દલપતકાવ્યની અવગણનાનો કાલ હતો તે સમયે ભેળી વર્ણસંગાધ પખ્ અનાદર પામી હતી. તે વિચારસરગરી સમી છે અને નવીન ટીકાકારો ન જોઈ શક્યા તે વર્ણસંગાધનું રવસંગીત સદ્ભાગ્યે નવીન લેખકોએ સાચવ્યું છે. દાખલા અનેક છે, યોગાં જોઈએ.

ગિરિથી નમઝમ ઝરણું વહી જાય,

ગાન ત્હાં કુંડકુંડમાં યાય.

(કિતરસમચરિતનું આગાંતર.)

આંહુતું મ્હારું હૃદયે એ ચળિ કહો શેખ છે ?

(પ્રેમચપન.)

પડ્યમચી ! પડ્યમચી ! પડ્યમ ત્હારી કંઠાય !

(કુંડવિહાર.)

ગમ્બીર ધર્મર રવે સરિતા કુંદે છે.

(હૃદયથીજી.)

સરી જંઝર નાદ સમીર કરે,

તરીને તટમાં લદરી પ્રસરે;

ધરી ઉજ્જવલ તેજ, ધારી મધુરી,

નીતરી રવમાલ કંઈ અધુરી.

(રત્નેશનું રચન.)

કસારી તમસાઓના અવાજને આપતા હતા

(વસન્તવિજય.)

ડા. કુવલું કૌમુદીમાધવ અને ત્હેનાં બાંકુઓ, બાલાચંદ્રની હરિપ્રેમધંચદલીમાંની કેટલીક ગજલો, ગીતગોવિન્દ ચૂળ તેમ જ આગાંતર કૌ સુરમાલાના રવસંગીતનાં માધુર્ય અને સુરસના સુગમ કરે છે. યોડે યોડે અન્તરે એના એ રવ કાન ઉપર પડનાથી ત્હેમની રચિત મંજુલતા અખંડિત રહી પ્રલંબાય છે એ સ્વભાવે એવા સંગીતની સરલતા છે.

પણ વર્ણસગાઈના સંગીતથી વધારે સૂક્ષ્મ, વધારે કોમલ, વધારે દૂર રહી છૂપાઈને અર્થસૂચક, વધારે હૃદયગામી સંગીત આપણા એક વર્તમાન લેખકનાં કાન્યોમાં છે:

અહા ! શા આજ વર્ણાવે સ્વરો આત્મા પરે આશા.

આ ચરણમાંની અને એ ચરણથી શરૂ થતા કાવ્યમાંની લાંબી સ્થિરધોપણ સ્વરમાલાના સંગીતની ઝરમર કંઈ અનેક માધુર્ય આત્મા ઉપર વર્ષે છે. ભાવિની ગુણમાં પ્રતીતિરૂપ ભાસતું તેજ વર્તમાનમાં આશાદર્શન દે છે, ભવિષ્ય ઓળંગી વર્તમાનઆકાશમાં દૂર દૂરથી ઉતરતું એ એ ચરણમાંના સુલભ સ્વસંગીતનું અર્થસૂચન છે. એવું એક બીજું ગીત જોઈએ એટલે તે સંગીતનો સૂક્ષ્મ બેદ સમજાશે.

સખે ! તે દૂર માનસનાં મદને સ્વમાં આવે.

આથા અદૃશ્ય દેશ અને ત્હાંથી આવતાં સ્વમાંની લાંબી સ્મરર આ કાવ્યની લાંબી સુરમાલામાં હલેકતાં ઉતરે છે. સ્વમાંમાં આંખ્ય કેટલે જોઈ શકે છે, માનસદેશ કેટલા હોય અતક્ષરપર્ણ છે, સખાને કથની કથતાં કીધો અન્તરતમ આત્મા જોલે છે: એ સૌનું અશ્રુદ ભાન એ ચરણની મુવિશાળ સંગીતલહરીમાંથી સદગજ ન આવે છે. કાન્તનાં કાન્યોમાં આવા દાખલા વિરલ નથી. એમનો ધણું ખરાં અનન્યગીતોમાં ભાવ અને વર્ણનની વિશાલતાની હાથા સંગીતધારામાં બેટી ઉઘાડી ન દેખાય છે.

આકાશે એની એ તારા,
એની એ વ્યોત્સનાની ધારા,
તરણુ નિશા એની એ,
કહાં છે દારા એની એ ?

એ તો ત્હારે નહીં જોવાની,
આંખાડી એ નહીં હોવાની,
અન્ન સુધી રોવાની
ત્હારે દારા એની એ.

સાગરનાં મહાન મોજા સમાન ઉછળતા, સરતા અને શમતા સંકરાચરણની નીચલી કડી સ્વસંગીતના રસિક અભ્યાસીને કંઈ કંઈ અજ્ઞાપાળાં બતાવશે.

જલધિજલદલ ઉપર દામની દમકતી,
યામિની વ્યોમસરમાંહિ-સરતી,
કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે,
સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી.

પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુદાસ ધરતી:
તરલ તરણી સમી સરલ તરની,
પિતા! સૃષ્ટિ સારી સમુદાસ ધરતી.

ક. દ. હ. અને લેખને પ્રિય સંગીતબેદને અવગણતા તરંગનો ઓટ પછી વર્તમાન યુગર કવિતામાં સંગીતનાં વેદેષુ કેંપાં અને કઈ દિશામાં વહે છે એ આ કાવ્ય રપટ કરે છે.

પણ કાવ્યના સંગીતપીલાવની પૂર્ણ અપ્રધ્ય સહ આપણે જોઈ નથી. ત્યાં વર્ણ-સંગ્રહની મેચુલ વ્યંજનમાલા અને વિતારવતી પ્રસંગ સ્વરમાલા ઉભયનો સંગીત સંકાન થઈ, ભાવભેગાં સરી, રમધાનિ માથે છે ત્યાં ચન્દીચુકીનાં ગૂંચાનાં તેજ સમી કવિના સંગીતની મનોહરતા કંઈક અલૌકિક ઓતરવી રચાય છે.

આંભાણમે કાવ્ય જોડે,
મહારો મોરસિયા જોડે,
બહાસો પોદયાં દિ-રોડે—
જનું ત્યાં હાવાં.

જનમમાં દાખલ
વાતલર્પુ લાગતાં હોય તો

મોરસાના ટહોકાર સરીપડી પ્રસંગ સ્વરમાળ અને ના છે તો બહુ છે, નહીં તો કાંઈ સના જોડે જેના વ્યંજનની પુનરુદિતઓ એ સંગીતનગરી કુત્તેમાં નથી મળ્યા, લેખનાં સાર-જગાવી કાવ્યને કાવ્યના એક આદ્ય ટહોકા જેવું મું થાય નહીં ત્યાં મુખી એ બજ પરિ-ઉપાડયામાં અને કવિના અપ્રાપ્ય બાંધતા રહેતન છે. સાધેકતા કેટલી છે તે ઉપર કાવ્ય પ્રગટે છે.

રગમાં કવિતાનું રહિર છે, દેશમાં દનિદાસના કાઈ મહાકવિસપાપતના સમય હોય રતાની કમા છે: છતાં કાવ્યે કવિતા કવિની કાવ્યદેશની ઉપલપાયત દનિદાસમાં અદિ-લગીર નહીં થાય? એટલું જ પોઈ જનમાં પણ પ્રવૃત્તો, તેના જાણામુખી સમા બરડા છે એ રાજપ્રતિભાં એમને જાણે છે. છતાં અનેક દેશ અને પ્રત્યેમાં એટલો થોય ન ઉપલપાયતો થાય છે. આપણા દેશમાં અને પ્રાન્તમાં એ

પુરાણ સમયમાં નરિ અને તેને જ લોધે મંસારમાં, ધર્મમાં, હપનમાં, વિચારપદ-તે પર્તમાન સમયમાં કા- છે. એવી પહે આત્મનને નવ અનિતના વિજાળા વાગે છે અને અધિધમાં અદન્ટરનો પોઈ પોઈ વીજી હો છે. સાદિત્યના મુનર સરીરમાં પણ એ નવ તતન સુરના લાગે જ છે. આપણા દેશના વેદ, બારત, રામાયણ, યા-

એ સંગીત સંક્રમાંનાં જૂનાં ધર્મપુસ્તકો, ઇગ્ગાંડાંનાં શેકસપીઅર મિહનનાં કાવ્યો: વ્યામાં આપણે જે વદતા નરવેતનનાં સાદિત્યમાં પડતાં અપ્રય પગલો છે. આપણા મુનર પરિમાં નામાંપ એ વસન્તિકાનાં પગલો દલપતકાવ્ય અને નમેકવિનામાં પાને પાને નિ:સંકાપ નાનાનમણની નાડીપરીક્ષ કરી તેના ઓટપ થોજવામાં એ નરનાયોની મો-

ભાવનાઓનાં રૂપ એ રચી શકે, તેથીજ સંગીત કવિતાના પરમયોગસાચી કાન્તનાં કાન્તો ધણું જ ન્હાનકડાં છે. અતિ મંદુલ રવ ઝીણું ઝીણું ઝરણાંનાં હોય, સ્ત્રીનાં હોય કે બાલકનાં હોય: મીઠી દેવવાણીમાં પણ સુદૃઢ મુઘટ આસાનો સંભાર હોય છે. એ કાન્તની સમકાલીન સાક્ષરનક્ષત્રમંડલીની સંગીતપ્રિયતા ઉપર નેષ: એ સકલ સાક્ષરોની લલુપ્ત કવિતાનું એક કારણ એ સંગીતપ્રિયતા ઠીકી શકાય, પ્રિય તેટલું સ્તત્ય નથી. આપણા કવિતામય સંગીત પ્રતી પણ સાંકડી સીમાઓ રોપાઈ છે: એ સીમાઓ તૂટવી ધો છે. જ્યાં સાગરની મહાછોળ્યા મતલ પીરગળના ગર્જતી હોય, દેશસંસારનેહના મહામેધ ગળગતા હોય: એવી ભવ્ય ગંભીર ભાવનાઓનું શરીર ધઈ શકે એવો છન્દ આપણી ભાષામાં નથી એ ફરિયાદ કવિમુખટ નર્મદના સમયની છે અને હજી મટી નથી વિશાલતા, પ્રસસ્તતા, શૈર્ય, દક્ષતા, સંસારવિશ્વનાં મહાચિન્તન: એવા સમય અને મહાન ભાવ આપણી પ્રેક્ષની રંગોમાં ઉછળતા જોવા હોય તો મિશ્ટન કે વ્યાસવાદમીડિની મહાધ્વનિસ્રાવિણી કવિતાનું રૂપ લઈ શકે એવાં તત્ત આપણી ભાષામાં ધણવાં નેષએ. મિશ્ટની blank verse માં કે વ્યાસજીની અનુષ્ટુપમાં ગાનની હલેક નથી, તાલટપ્પા નથી, પણ 'A league-long roller thundering on the reef' ની સુભાવણા હેમના રંગેના મહાધોપ આત્મભૂમિના તટ ઉપર અથડઈ ઊંડા ઊંડા ચેતનમાં પડ્યા પારે છે.

પ્રયોગરૂઢી અને એવા શબ્દધર્મચેતાઓ દ્વારા માર્ગો, શેક્ષણીઅરૂ, બેન જોન્સન, રોન્સર અને આગળ જતાં મિલ્ટન જેવા સમર્થ કવિઓએ એ પગનાં બધા સાદિત્વમાં મંચી ગામ્યાં. આપણી ગુજરાતી પ્રજાની એ જીવનચરિત્રની પણ દ. પ્ર. ૧૮૪૮ થી આવી છે. પ્રજાજીવનની એ પણ છે પણ જાહાના દિવસ સમી કંઈક વાંચીને પોતાના ઉદરમાં એ સમાવે છે. ગુજરાતની સીમાપાર્ય નજર આપણી મઠી છે, સામરને ઓળંગી નવન આપણું નિરૂપે છે, સકલ પૃથ્વીના દેશસમાજમાં સત્તાનું સત્ત્વ તે ગ્રામી ગ્રામી થેર લાવે છે. આપારપ્રરતિમાં એ પગના સદુપયોગ કરતાં સન્તાન ગુજરાતે જોઈ જોઈ છે. પ્રેમચંદ્ર ચંપચંદ્ર, મોરારજી મોદળ-દાસ, મોદળદાસ તેજપાળ, મર મંગળદાસ નંધુભાઈ, જીવરાજ બાલુ, સર જમશેદજી જી-જીભાઈ, સર દીનશાહજી પીરીટ, જમશેદજી તાતા, લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, રમુજીલાલ જોરા-લાલ: જેવા વખિરૂપરો એ પગના પુત્રો હતા એ પણ હજી વીતી નથી મઠી એવી દન-જાની પણ નથી જિતી આપણી ગ્રેહિયા મંડલી માસી પૂરશે. એ પગના બાવચિત્તાર-આશા ઉન્નાદના સંચય દક્ષપતકાન્તમાં અને નર્મકવિતામાં વિરૂદ્ધ છે. ગુજરાતના નવજીવનના આર્ત પુષ્કર તરીકે સંસારસંજીવનના ઊંચ ઊંચ પ્રાણભાસ તરીકે એ કવિઓના દીર્ઘકૃતિ-શ્રમ મા જાણ્યો આપણા દનિદાસનું સોનાનું પાનું છે. પછીના સાહસોમાં એક ગોવર્ધનનાથ અપનાદ ગાળનાં—આ પ્રજાજીવનની મદાપગની અવગણના કે અજ્ઞાનતા છે, મુસાન વિચા-રપરિશીલન તો નથી દેખાતું. આપણામાં જે નવ જસ ૧૮૪૮ ની લગનમાં દાખલ થયાં તે જસ પરિચયને લીધે દાસના જમાનાને જૂનાં અને શક્તિજનું લાગનાં દોષ તો એ જાણ છે. પગાસ પંચાવન વર્ષ એક પ્રજાના દનિદાસમાં છે તો બદ્ધ છે, નદી તો કાંઈ નથી. એ મદાખસે હજી આપણા પ્રાન્તની ઊંડી અન્ધારી કુંતેમાં નથી ગયા, લેખનાં આર-અંસ આપણી રોરોમાં રમી નથી રહ્યા, અને એનું યાવ નદી ત્યાં સુધી એ જસ પરિ-ગિત કે પ્રસાદ છે એમ પણ માનવું એ જાણ જ છે.

પ્રજાજીવનના જીવનની એવી મદાપગના દનિદાસના કાંઈ મદાકિયતપાથતના સમય દોષ છે. એવા મમય દનિદાસની નિયંત્રણ જાણ છે, દનિદાસ રમે છે. સમાનતા, સ્વત-ન્ત્રતા, બંધુબાવનો ત્રિવેણીપ્રવર ફરકાવની કા-મંદેગની ઉચ્ચપાથત દનિદાસમાં અદિ-તીય છે: તેનાં પરિણામ ઊંચ બચિત્તમાં પણ પ્રજાજીવ, તેના જાણામુખી સમા બદલા અને જગના હજી તો સંજાણ-જોવાય છે. છતાં અનેક દેશ અને પ્રજાજીવમાં એટલો ધોય દેશ વિના પણ એવી મદાન ઉચ્ચપાથત યાવ છે. આપણા દેશમાં અને પ્રાન્તમાં એ ઉચ્ચપાથત પ્રસરી રહી છે અને તેને જ લીધે મુસારમાં, ધર્મમાં, જીવનમાં, વિચારપદ-નિમાં મદાદેશાર મંચા છે. એવી પથે આત્મનને નવ અનિજના કિલાળા વાગે છે અને સકલ રિસાઓમાં પ્રાણની પાંખો વીંચી ઉડે છે. માદિત્વના સુન્દર શરીરમાં પણ એ નવ વસન્તનું નવધોવન ચેતન ચરુતા લાગે જ છે. આપણા દેશના વેદ, બારન, રામાયણ, પા-દુરી લોકના પાદજામાંનાં જૂનાં ધર્મપુસ્તકો, દર્શિસાંમાંના શેક્ષણીઅરૂ મિલ્ટનનાં કાવ્યો: એ સહ દેશ ઉપર વહના નવચેતનનાં સાદિત્વમાં પડનાં અચલ પગમાં છે. આપણા ગુજ-રાતી માદિત્વમાં પણ એ વસન્તિકાનાં પગમાં દક્ષપતકાન્ત અને નર્મકવિતામાં પાને પાને દર્શન દે છે. વર્તમાનકાલની નાડીપરીક્ષા કરી તેના ઔપચ યોજનામાં એ નરનાયોની મ્દો-

ટાઈ હતી, એમનાં નિધન અને ચિકિત્સા ખરાં હતાં કે ખોટાં એ ઇતિહાસે કાંઈક જણાવ્યું છે અને હજી વિશેષ જણાવશે.

એવી પળમાં હન્દ કંઈ અનેરા જ ખીલાવ લે છે. વેદમન્ત્રો સમા ભવ્ય કે અનિયમિત હન્દો સંસ્કૃતમાં બીજા નથી. રામાયણ મહાભારત ભાગવત બહુધા યોગમાં યોગ બન્ધન-વાળા, યોગમાં યોગ ગાનવાળા અનુષ્ટુપ્ હન્દમાં જ છે. યાદુદી લોકના બાહ્યજની કડીઓ કેવી હન્દના માપ વિનાની છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે: તહેમના ‘સામ’—ધર્મજોત્રાણું સંગીત પણ આપણા સામગાન સમું, પારસીઓની ગાથા જેતું, ઇસ્લામીઓના કુરાનમન્ત્રો સમોવડું ઉત્ત અને ગંભીર છે. ઈંગ્લાંડના છપનની મહાપળમાં જ શેક્સપીયરની blank verse અને મિલ્ટનનું મહાયોગવતું પ્રાસવતા હન્દ સ્લામેનું ત્રાડન સંભળાયાં. આપણા ગુજરાતમાં પણ ગરબી કે દેશી રાગોથી ઓછા સંગીતવાળા સંસ્કૃત હન્દ નવજા બંધોનાં શરીર રચવા ક. દ. ડાએ લખ્યું કર્યાં. નવાં બલ ન્દાનાં ન હતાં, ગરબીઓમાં તે સમાય એમ નહીં ભાગ્ય હોય, સંસ્કૃત જ્ઞો તરફ લોકની પૂજ્યશુદ્ધિ હતી, નવાં ચેતનનાં એ શરીર અને તો નવાં ચેતન ઉપર કદાચ તે પૂજ્યશુદ્ધિ દેખે એમ હતું. વળી પુરાણ પિતૃકૃત સાથે પુનઃ સમ્બન્ધ યોગ્ય એ પણ હેતુ હશે. કે પછી મહાપળના ચિન્તનપરનો સંગીતકેસિ ઉપર અસાત જય કારણભૂત હો. પણ સંસ્કૃત જ્ઞો સત્કારના ક. દ. ડા. વીસરી ગયા કે સંગીતબન્ધનમાંથી છૂટતાં વધારે ગાદ બન્ધનમાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં પગલાં મેંડાયાં. કામજ ગાનવતી ગરબી-ઓમાં મહાકાવ્ય નહીં લખાય કે અતિશય અક્ષરબન્ધનપરાયણ સંસ્કૃત જ્ઞોમાં વીર-પુદ્-વીર, દેશવીર, ધર્મવીરના ભાવ નહીં ઉતરી શકે એ નર્મદે અનુભવથી જ્ઞેયું અને નવા હન્દ રચવા ચત્ત આદર્શ. તે પછી ગોવર્ધનભાઈએ સંસ્કૃત જ્ઞોને ગુજરાતીમાં સ્વીકારતાં ક. દ. ડા. ની સ્વરસંગીતપ્રિયતાથી રચાયેલું એક બન્ધન તોડી પ્રાસ વિનાના સંસ્કૃત હન્દ સ્નેહમુદ્રામાં લખ્યા અને શેક્સપીયરને તહેને blank verse માની. કવિતસંગીતના સમ્બન્ધનો ગુર્જર ઇતિહાસ આવો છે. નરસિંહ મીરાંની ગરબીઓમાં બાણણુ પ્રેમાનન્દે રાગદાળ-દેશી ઉમેર્યાં અને સામજે દોહા ચોગાઈ છપ્પા બેળવ્યા: ક. દ. ડા. એ પુરાણ માતૃભાષાના જ્ઞોનો આદર દીધો અને તહેમણે દીધેલા પ્રાસોને ગોવર્ધનરામભાઈએ દૂર કર્યાં. આટલેથી આપણી કવિતાના હન્દોનો ઉદ્ધાસક્રમ આપણે અટકાવશું કે એ વિકાસ હજી ચિકિત્સા દ્રશ્યું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણી કવિતાના ઉદ્ધાસવિકાસનો ઉત્તર છે. સુક્રોમજ સુન્દર સંગીતના સિતાર જ આપણે રમાડશું કે સાગરની યોગણુ ઘોરવતી કોઈ નવીન મહાભાવ તન્ત્રી બનાવી તહેના મહારવના આપણે ઉપાસક ચદ્યું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણી કવિતાના સંગીત સાથેના પુરાણ પરિચયની સાર્થકતાનો, આપણી છપનજયિની પળના જ્યાજ્યાનો અને આપણી કવિતાના ભવિષ્યનો ઉત્તર છે.

ન્દાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

બૂકવચનું વચ અને તે સંબંધી કલ્પનાઓ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૦ થી.)

બૂકવચને બંધાવાને કેટલો કાળ થયો તે શોધ મનોરંજક હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો એ વિગે અનુમાન કરવો અને શોધો કરવાને આકર્ષાયા છે. એ વખત નહીં કરવાને, જેમ યંકુમાપણીવાળા પ્રથમ એક સીસ્ટની લીટી નહીં કરે છે અને પછી તેના ઉપરથી આ-જીઆજીનાં માપ લે છે એવું કાંઈક ખોળી કાઢવાની જરૂર છે. અને એવું કાંઈક ખોળી કા-ઢવાને ઘણા વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. જૂસ્તર સમયમાં એક કાસ એવો હતો કે જે વ-ખતે આખો પૂરોપ અને અમેરિકાનો મોટો ભાગ જરૂર નીચે ઢંકાયેલો હતો. એ સમયને હિમસમય (ગ્લેશીયલ પીરીઅડ) કહે છે. હિમસમય પછીથી અમેરિકાના નાવગરાના ધોધ પોનાની અસર જગ્યાથી કેટલા પાછા ઢંક્યા છે, તે ગણતરી ઉપરથી આવી કાંઈક જરેમો રાખવા લાયક શીઝનની લીટી નિર્માણ કરવામાં આપે છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૯ માં જૂસ્તરવેત્તા આર. જલેકવેલ એમણે નક્કી કર્યું હતું કે નાવ-ગરાના ધોધ પ્રતિ વર્ષ ૩ ફીટ પાછા ઢંકે છે. આ દિસાએ હિમસમયને અંતે એ ધોધ જ્યાંથી પડતા હતા ત્યાંથી તે ઢંકતા ઢંકતા હાલની જગાએ આવતાં લગભગ ૧૦૦૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. એટલે કે હિમસમયને પૂરો થયાને ૧૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે. મહાન જૂસ્તર વેત્તા લેસ ૧૮૪૧ માં નાવગરાના ધોધ જોવા ગયા હતા. તેમણે જે જે જાખતો ઉપરથી ઉપરનો સમય નક્કી કર્યો હતો તેનું લક્ષ પૂર્યક મનન કરીને એમ ઠરાવ્યું હતું કે હિમસ-મયને પૂરો થયાને ૧૦૦૦૦ નહિ પણ ૩૧૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે. અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થા-નોના જૂસ્તરમાર્પણી ખાતા વાળા જી. કે. ગીલ્બર્ટ, ડબ્લ્યુ. અપેલ્ડમ અને બીજા જૂ-સ્તર વેત્તાઓએ ઉપરના બંને વિદ્વાનોની ગણતરીમાં જૂલ થવાનાં કારણો દર્શાવીને એમ જા-હેર કર્યું છે કે હિમ સમયને પૂરો થયા ને ૬૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ સુધી વર્ષો લાગવાં જોઈએ. વળી જે. ડબ્લ્યુ સ્પેન્સર નામનો વિદ્વાન પોતે ગણતરી કરીને લેસના ઠરાવને મળતો આવે છે. તે કહે છે કે હિમ સમયને ૩૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જોઈએ. જૂસ્તર સમયની આમ અમુક વર્ષમાં ગણતરી કરવામાં જૂલ આવવાનાં ઘણાં જ જાસં છે, એ આપણે કયુલ રાખવું જો-ઈએ. આ સમય નક્કી કરવામાં પીટ (વનસ્પતિ કોયલાનું પ્રથમ રૂપ) નાં પડ બંધાવામાં લાગતા વખતને ધ્યાનમાં લેવાય છે. પીગજેલા અનિજ પદાર્થવાળું પાણી બ્યારે શુદ્ધાઓની છતમાંથી શુદ્ધાઓમાં ઝરે છે ત્યારે રહેતે રહેતે તેમાંનો અનિજ ધનરૂપ ધારણ કરે છે અને ઝરેવાની જગાએ ઝુમ્મર ટાંગ્યું હોય એવી આકૃતિ બની રહે છે. આવી આકૃતિ કેટલે કાળે બંધાય છે એ વાત પરથી પણ આ સમય નક્કી કરવાનાં અનુમાન કરાય છે. તેમજ અમુક પડ પાણીના ઘસારાથી ક્યારે એટલે કેટલી સુદૃઢમાં ખવાઈ જાય છે તે ઉપરથી પણ અ-નુમાન કરાય છે. પરંતુ આ બધી જાખતોમાં જૂલ આવવાનો ધણો જ સંભવ છે એ આ-પણે યાદ રાખવું જોઈએ.

જૂદા જૂદા ભૂસ્તર-વેત્તાઓની મજૂરી પરથી નિર્માણ થતો આ હાલ ધણો તકાવત ભરેલો છે. કેંબ્રીઅન નામની સીસ્ટમ બંધાવા માંડી સારથી તે આજ સુધીના કાલની ગણના વોલ્ફેક્ટ નામનો વિદ્વાન ૭૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ અને મેકજી નામનો વિદ્વાન ૬૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ કરે છે! આ પૃથ્વી પહેલાં નેબ્યુલા રૂપે હતી એવી લેપ્લેસ નામના વિદ્વાનની કલ્પના માન્ય રાખીને અને ગરમીના નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને સર વુલ્ફ્યમ રોમસન નામના ભૂસ્તરવેત્તા એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે પૃથ્વીના કવચને નેબ્યુલા રૂપમાંથી ધનરૂપમાં આવ્યાંને ૨૦૦૦૦૦૦ થી ઝોઝાં નહિ અને ૪૦૦૦૦૦૦૦ થી વધારે નહિ એટલાં વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ જ વિદ્વાન વધારે મક્કમપણે જણાવે છે કે ૮૮૦૦૦૦૦૦ થી ઝોઝાં નહિ અને ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ થી વધારે નહિ એટલાં વર્ષે તે થયાં જ હશે. મી. કોલ આ સમય ૬૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષનો જણાવે છે. નવા શ્રવણ યુગના પ્રારંભથી આજ ૧૫૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ અનુમાન કરે છે. શ્રવણ સમયથી તે સિલુરીઅન સમય સુધી, ટ્રોપીયન સમયથી તે ત્રિઆસીક સમય સુધી અને જુરાસીક સમયથી તે હાલ સુધીના દરેક સમયને ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલે કુલ ૬૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ મી. મેસાઈ રીડ નામના વિદ્વાનનું કહેવું છે. કેંબ્રીઅન સીસ્ટમમાં મળી આવનાં પ્રાણીઓનાં શરીર સાદાં નહોતને ઘણાં વર્ણોનાં વર્ણો સુધી ચપસો હોય એવાં ફરફાર વાળાં હતાં. આ પ્રાણીઓનાં પૂર્વ રૂપની એધાણીઓ જે કે ગોળા ઉપર રહી નથી પરંતુ તે હોવાં જ નેહાં. આ કેંબ્રીઅન સમયના પ્રારંભથી હાલ ૨૪૦૦૦૦૦૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ મહાન ભૂસ્તરવેત્તા લેલ અને હોટનનું ધારવું છે. પ્રાચીન ભૂકવચનાં જલમલ પડોની સમગ્ર જાણ ૧૭૭૦૦૦ દીટની ધારે છે. પ્રાચીન ૧૧૪૦૦૦ દીટની, પ્રાચીન ૧૦૦૦૦૦ દીટની, પ્રાચીન ૭૨૦૦૦૦ દીટની, અને એચ. બી. વુડવર્ડ ૭૫૦૦૦૦ દીટની ધારે છે. એ વિદ્વાનની ધારણા પ્રમાણે ઇંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં ભૂકવચનાં એ પડોની જાણ ૫૫૦૦૦૦ દીટની છે. હવે જે સાધારણ રીતે જલમલ પડોની જાણ ૧૦૦૦૦૦૦ દીટની લાગે અને, જે કે કેટલાંક પડો ઘણાં જ ધીમે ધીમે બંધાય છે અને કેટલાંક તેના દરતાં ઝડપથી બંધાય છે તે પછી સાધારણ રીતે દર ૧૦૦૦ વર્ષે સરેરાસ એક ફૂટ જાણ વધી એમ માનીએ તો ૧૦૦૦૦૦૦ દીટનાં આ પડોને બંધાવાને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. આ ગણતરી બીજી રીતે કરેલી ગણતરીને મળતી આવે છે પછી એ સંબંધી આગળ કહીશું.

લેપ્લેસની નેબ્યુલાની કલ્પના વિશે અમે અગાડી ઇસારો કર્યો છે. એ કલ્પનાનું જરૂર નેહું હુંક વર્ણન આપવું ઠીક પડશે. એ ખજોળવેત્તાની ધારણા મુજબ આપણું સૂર્યમંડલ પ્રથમ વાદળાં જેવા તારાના એક સમુદાયનું હતું. મતલબ કે આપણી સૂર્યમાળાનો સૂર્ય અને એની આસપાસ ફરનારા ચંદ્રો, ઉપચંદ્રો વગેરે છુટા છુટા થયા તેની પૂર્વે બધું એક જ સ્થામાં હતું. એ નેબ્યુલાના કેંદ્રમાં ધગધગતો જોગો-જે હાલ આપણો સૂર્ય છે તે-હોઈને આખા નેબ્યુલાનો વિસ્તાર હાલ આપણી સૂર્યમાળાનો આધામાં આવો ચંદ્ર બધાં છે તેટલો હતો. આખું નેબ્યુલા કેંદ્ર તરફ એકઠું થઈ જવા માંડ્યું. જેમ થતાં થતાં તેના છેદનાં એટલે કિનારાના ગોળ ચકાકાર ભાગો છુટા પડ્યા. આ છુટા પડેલા ચકાકાર ભાગો મળી

નેપ્ચ્યુલાની પેઠે જ ગતિમાન હતા. કાલે કંડીને આ ચક્રો પણ તૂટી ગયાં છે. અને તેમાંથી કડકા છુટા પડી ગયા છે. આપણી આખી સૂર્યમાળામાં હાથ ચાલે નામના ગ્રહને એવું ચક્ર મોજુદ છે. બીજાં ચક્ર તુટી તુટીને તેમાંથી છુટા પડેલા નાના ભાગને અવશેષ રહેલા મોટા ભાગ જે ગ્રહ રૂપે યદ્ય ગયા છે તેના ઉપગ્રહ તરીકે યદ્ય ગયા. ગ્રહો મૂળ નેપ્ચ્યુલાના કેન્દ્રનો જે ભાગ કાયમ છે તેની આજુબાજુ અને ઉપગ્રહો જે ગ્રહમાંથી-એટલે કે છુટા પડેલા ચક્રનો ઉપગ્રહ વગરનો ભાગ તેમાંથી-પોતે છુટા પડ્યા તેની આજુબાજુ ફરે છે.

જો આપણે એ વિદ્વાનની કલ્પનાને માનીએ તો આપણી સૂર્યમાળાના બધા ગ્રહો અને સૂર્ય એક સરખા પદાર્થના હોવા જોઈએ. ઘણા કાલ સુધી આકાશી પદાર્થ શેના બન્યા છે તે જાણવાને કાંઈ સાધન નહોતું. ખરતા તાત્ત્વ જે આપણી પૃથ્વીપર પડે તે શેના બન્યા છે એ તપાસીને તે પરથી અનુમાન કરવા શીવાય બીજો રસ્તો નહોતો. પણ સુબાએ “સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ” નામનું યંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે જેનાથી તેજના કિરણનું પૃથક્કરણ થઈને તેમાં શું છે તે જાણવામાં આવે છે. અમુક પદાર્થમાંથી આવતાં કિરણોથી સ્પેક્ટ્રોસ્કોપમાં અમુક રંગની હોડીઓ જાડી ઝીણી વગેરે દેખાય છે તેથી એ કિરણની ઉત્પત્તિ થવાની જગ્યાએ અમુક ધાતુ, અધાતુ વગેરે પદાર્થ છે એમ નક્કી થાય છે. વધારે વિસ્તાર થઈ જવાના બંધથી આ ઉપયોગી યંત્રનું વર્ણન આહિં કરતા નથી. આપણી સૂર્યમાળા જે નેપ્ચ્યુલાની બની છે તે કેન્દ્રની તરફ સંકેચાતું ગયું એટલે એમ માન્યું જ પડે છે કે તેના દરેક ભાગનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ (specific gravity) સરખું નહિ હોય. લેખેએ એ પણ સૂચવ્યું છે કે નેપ્ચ્યુલા જે પદાર્થનો બન્યો હશે તે પદાર્થ પોતે પોતાના વિશિષ્ટ ગુરુત્વ પ્રમાણે ગોઠવાઈ જાય. બારેમાં બારે પદાર્થ કેન્દ્રમાં રહે અને દલકામાં દલકા પદાર્થ છેક છેલ્લો એટલે તેની બહારની દલ તરફ રહે. હવે જો આપણે આપણી પૃથ્વીનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૧ ધારીને બીજા ગ્રહોનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ કેટલું છે તેનો વિચાર કરીએ તો એ વિદ્વાનનું ધારનું ખરું લાગે છે.

ગ્રહ.	વિ. ગુ.	ગ્ર.	વિ. ગુ.
સૂર્ય.	૦-૨૫	ગુરુ.	૦-૨૪.
બુધ.	૧-૧૨	સનિ.	૦-૧૩.
શુક્ર.	૧-૦૩	યુરેનસ.	૦-૧૭.
પૃથ્વી.	૧-૦	નેપ્ચ્યુન	૦-૧૬.
મંગળ.	૦-૭૦		

આ આંકડાઓ નિયમસર ગુરુત્વ ઘટતું માલમ પડે છે એમ દર્શાવતા નથી એ વાત

જૂદા જૂદા જૂસ્તર વેત્તાઓની ગણતરી પરથી નિર્માણ થતો આ કાલ ધણો તકાવત બરેલો છે. કેન્દ્રીયના નામની સીસ્ટમ બંધાવા માંડી સારથી તે આજ સુધીના કાલની ગણના વોલકોટ નામનો વિદ્વાન ૭૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ અને મેકેન્જી નામનો વિદ્વાન ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ કરે છે! આ પૃથ્વી પહેલાં નેબ્યુલા રૂપે હતી એવી લેપ્લેસ નામના વિદ્વાનની કલ્પના માન્ય રાખીને અને ગરમીના નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને સર લુદ્વિગ ટોમસન નામના જૂસ્તરવેત્તા એવા અનુમાન પર આવ્યા છે કે પૃથ્વીના કવચને નેબ્યુલા રૂપમાંથી ધનરૂપમાં આવ્યાંને ૨૦૦૦૦૦૦૦ થી ઓછાં નહિ અને ૪૦૦૦૦૦૦૦૦ થી વધારે નહિ એટલાં વર્ષ લાગ્યાં હશે. એ જ વિદ્વાન વધારે મક્કમપણે જણાવે છે કે ૮૮૦૦૦૦૦૦ થી ઓછાં નહિ અને ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ થી વધારે નહિ એટલાં વર્ષ તો થયાં જ હશે. મી. કોલ આ સમય ૬૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષનો જણાવે છે. નવા જીવમય યુગના પ્રારંભથી આજ ૧૫૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ અનુમાન કરે છે. જીવરહિત સમયથી તે સિલુરીયન સમય સુધી, ડેવોનિયન સમયથી તે ત્રિઆસીક સમય સુધી અને જુરાસીક સમયથી તે હાલ સુધીના દરેક સમયને ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ એટલે કુલ ૬૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ મી. મેસાઈ રીડ નામના વિદ્વાનનું કહેવું છે. કેન્દ્રીયન સીસ્ટમમાં મળી આવતાં પ્રાણિયોનાં શરીર સાદાં નહોતને ઘણાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચપલો હોય એવાં દેરદાર વાળાં હતાં આ પ્રાણિયોનાં પૂર્વ રૂપની ઓધાણીઓ જો કે ગોળા ઉપર રહી નથી પરંતુ તે હોવાં જ જોઈએ. આ કેમ્બ્રિયન સમયના પ્રારંભથી હાલ ૨૪૦૦૦૦૦૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થયાં હશે એમ મહાન જૂસ્તરવેત્તા લૈસ અને હોટનનું ધારવું છે. પ્રાંહલ જૂકવચનાં જલમય પડોની સમગ્ર જાડાઈ ૧૭૭૦૦૦ ફીટની ધારે છે. પ્રાંહલ ૧૧૪૦૦૦ ફીટની, પ્રાંહલે ૧૦૦૦૦૦ ફીટની, પ્રાંહલ શીલિય ૭૨૦૦૦ ફીટની, અને એચ. બી. હુડવર્ડ ૭૫૦૦૦ ફીટની ધારે છે. એ વિદ્વાનની ધારણા પ્રમાણે ઈસ્ટ અને વેસમાં જૂકવચનાં એ પડોની જાડાઈ ૫૫૦૦૦ ફીટની છે. દર્બે જો સાધારણ રીતે જલમય પડોની જાડાઈ ૧૦૦૦૦૦ ફીટની લઈએ અને, જો કે કેટલાંક પડો ઘણાં જ ધીમે ધીમે બંધાય છે, અને કેટલાંક તેના કરતાં ઝડપથી બંધાય છે તો પણ સાધારણ રીતે દર ૧૦૦૦ વર્ષ સરેરાસ એક ફુટ જાડાઈ વધી એમ માનીએ તો ૧૦૦૦૦૦ ફીટનાં આ પડોને બંધાવાને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે. આ ગણતરી બીજી રીતે કરેલી ગણતરીને મળતી આવે છે પણ એ સંબંધી આગળ કહીશું.

લેપ્લેસની નેબ્યુલાની કલ્પના વિશે અમે અગાડી ઇસારો કર્યા છે. એ કલ્પનાનું જરૂર જોઈ તુંકું વર્ણન આપવું ઠીક પડશે. એ ખજોળવેત્તાની ધારણા મુજબ આપણું સૂર્યમંડલ પ્રથમ વાદળાં જેવા તારાના એક સમુદાયનું હતું. મતલબ કે આપણી સૂર્યમાળાનો સૂર્ય અને એની આસપાસ ફરનારા ગ્રહો, ઉપગ્રહો વગેરે છુટા છુટા થયા તેની પૂર્વ બધું એક જ સ્થામાં હતું. એ નેબ્યુલાના કેન્દ્રમાં ધમધમતો ગોળો-જે હાલ આપણો સૂર્ય છે તે-હોઈને આખા નેબ્યુલાનો વિસ્તાર હાલ આપણી સૂર્યમાળાનો આધારમાં આવો ગ્રહ જ્યાં છે તેટલો હતો. આખું નેબ્યુલા કેન્દ્ર તરફ એકઠું થઈ જવા માંડ્યું. જેમ થતાં થતાં તેના છેડાનાં એટલે કિનારાના ગોળ ચક્રાકાર ભાગો છુટા પડ્યા. આ છુટા પડેલા ચક્રાકાર ભાગો મળી

નેત્ર્યુક્તાની પેઠે જ ગનિમાન હતા. કાલે કરીને આ ચક્રો પણ તરી ગયાં છે. અને તેમાંથી કદામ છુટા પડી ગયા છે. આપણી આખી સૂર્યમાળામાંદાસ શનિ નામના મંદને એવું ચક્ર મોજવું છે. બીજાં ચક્ર તરી તરીને તેમાંથી છુટા પડેલા નાના ભાગને અવશેષ રહેલા મોટા ભાગ જે મંદ રૂપે યદ્ ગયા છે તેના ઉપમંદ તરફ યદ્ ગયા મંદો મૂક નેત્ર્યુક્તાના કેન્દ્રો જે ભાગ કાયમ છે તેની આજુબાજુ અને ઉપમંદો જે મંદમાંથી-એટલે કે છુટા પડેલા ચક્રો ઉપમંદ વગરનો ભાગ તેમાંથી-પોતે છુટા પડ્યા તેની આજુ-બાજુ ફરે છે.

જો આપણે એ વિદ્વાનની કલ્પનાને માનીએ તો આપણી સૂર્યમાળાના બધા મંદો અને મંદ એક સરખા પદાર્થના હોવા લેઈએ. ધણા મંદ મુખી આકાશી પદાર્થ શેના બન્યા છે તે જાણવાને કાંઈ સાધન નહોતું. ખરતા તારા જે આપણી પૃથ્વીપર પડે તે શેના બન્યા છે એ નજારીને તે પરથી અનુમાન કરવા મીઠાવ બીજે રસ્તે નહોતો. પણ શુભાએ “સ્પે-ક્ટ્રોસ્કોપ” નામનું યંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે જેનાથી તેજના સિરણનું પ્રત્યક્ષરૂપ ધઈને તેમાં શું છે તે જાણવામાં આવે છે. અમુક પદાર્થમાંથી આવતાં કિરણોથી સ્પેક્ટ્રોસ્કોપમાં અમુક રંગની લીંટીઓ જાડી ઝીલો પગેરે દેખાય છે તેથી એ સિરણની વ્યવસ્થા થવાની જગ્યાએ અમુક ધાતુ, અધાતુ પગેરે પદાર્થ છે એમ નક્કી થાય છે. વર્ષાર વિરનાર યદ્ જ-વાના બધથી આ ઉપયોગી યંત્રનું પાળન આદિ કરતા નથી. આપણી સૂર્યમાળા જે નેત્ર્યુક્તાની બની છે તે કેન્દ્રની તરફ સંકેતવાનું ગયું એટલે એમ માનવું જ પડે છે કે તેના દરેક ભાગનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ (specific gravity) સરખું નહિ હોય. લેખેસે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે નેત્ર્યુક્તા જે પદાર્થનો બન્યો હશે તે પદાર્થ પોતે પોતાના વિશિષ્ટ ગુરુત્વ પ્રમાણે ગોઠવાઈ જાય. બારેમાં બારે પદાર્થ કેન્દ્રમાં રહે અને દલકામાં દલકા પદાર્થ છેક છેલ્લા એટલે તેની બહારની દલ તરફ રહે. હવે જો આપણે આપણી પૃથ્વીનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ ૧ ધારીને બીજાં મંદોનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ કેટલું છે તેનો વિચાર કરીએ તો એ વિદ્વાનનું ધારનું ખરું લાગે છે.

મંદ.	વિ. ગુ.	મ.	વિ. ગુ.
સૂર્ય.	૦-૨૫	ગુરુ.	૦-૨૪.
બુધ.	૧-૧૨	શનિ.	૦-૧૩.
શુક્ર.	૧-૦૩	કુરેનસ.	૦-૧૭.
પ્લુટો.	૧-૦	નેપ્ચ્યુન	૦-૧૬..
મંગળ.	૦-૭૦		

આ આંકડાઓ નિવમસર ગુરુત્વ ધટનું માત્રમ પડે છે એમ દર્શાવતા નથી એ

ખરી પણ એટલું તો બતાવે છે કે સર્વની પાસેના પદાર્થોનું ગુરુત્વ વધારે છે. જે સર્વ પાસેના અણોમાં આનિટ હશે, તો તે અહિના કરતાં લગભગ બમણો ભારે હશે. અને છેડેના અણોમાં આનિટ હશે તો તે બુધ જેવો હલકો હશે. કેટલીક વખતે અણો અને ઉપઅણોની વચ્ચે વિશિષ્ટ ગુરુત્વનું આનું પ્રમાણ ભાલમ પડે છે. આપણી પૃથ્વીનો ઉપઅણ ચંદ્ર છે. ચંદ્રનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ પૃથ્વીના વિશિષ્ટ ગુરુત્વ કરતાં અર્ધું છે. ગુરુત્વ ચાર ઉપઅણો છે જેમાંના પહેલો ગુરુત્વ કરતાં ઓછા અને બીજા ગુરુત્વી વધારે વિશિષ્ટ ગુરુત્વ વાળા છે. વળી અણોની જ અંદરના પદાર્થોની વાત કરીએ. આપણી પૃથ્વી જ લેખએ તો તેનો હલકામાં હલકો ભાગ વાતાવરણ તે સૌથી બહારની બાજુએ છે. તેથી વિશેષ ગુરુત્વ વાળો ભાગ પાણી તે વાતાવરણની નીચે અને સફૂથી વધારે ગુરુત્વ વાળા ખનિજ તેની નીચે તેમાં પણ વળી ભૂકવચના કરતાં કેંદ્ર તરફના પદાર્થો વિશેષ ભારે. જાણીતો ખગોળવેતા લોકેર સર્વની અંદરના પદાર્થ પણ ગુરુત્વ પ્રમાણે એક ઉપર એક એમ ક્રોડલામાં ગોઠવાયા છે એમ કહે છે.

મુખ્ય નેબ્યુલાના કેંદ્ર તરફ સંકેતચાચાની વખતે છુટા પડેલા ભાગોમાં નેબ્યુલાના બહારના પડ જેટલા ગુરુત્વ વાળો ભાગ હોતો. હાલ જેમ સર્વના છેક બહારના પડમાં છે તેમ આપેના અણોમાં માત્ર “ મેટલોઇડસ ” જેવા પદાર્થો હતા. મુખ્ય નેબ્યુલામાંથી પ્રથમ કલા પ્રમાણે છુટાં પડેલાં ચક્રો તુટી નર્થ કેંદ્ર તરફ ગોઠવાઈને ન્યારે ગ્રહ બન્યા હશે સારે એવું ઉષ્ણતામાન ધણું જ વધી ગયું હશે. આથી એની અંદરના પદાર્થો વાયુ રૂપમાં આવીને પુનઃ પોતાના ભૂદા ભૂદા ઘટત્વ પ્રમાણે ગોઠવાયા હશે. અને એમનાથી છુટા થઈને થયેલા ઉપઅણોના અણો બહારના પડ જેટલા ઘટત્વનો પદાર્થ જ હશે.

આપણી પૃથ્વીનું બહારનું પડ અંદરના પડ કરતાં ઓછા ગુરુત્વ વાળું છે એ કહી મથા છીએ. આખા ભૂગોળના ગુરુત્વ કરતાં ભૂકવચનું ગુરુત્વ અર્ધું છે. ભૂકવચમાં ખડુધા ઓક્સિજન, સિલિકોન, કાર્બોન, ગંધક અને કલોચાઈન એવાં તત્ત્વો છે; અને ધાતુ વગેરે ભારે પદાર્થો કેંદ્ર તરફ છે.

પ્રસ્તુત વિષય ખગોળવિદ્યાનો ન હોઈને ભૂસ્તર વિદ્યાનો છે એટલે ખગોળ વિદ્યાને લગતી જે જે બાજતોથી ભૂસ્તર સંબંધી ફેરફારો થાય છે એવી એવી ઘણી મહત્વની બાજતોનું લખાણથી નહિ પણ માત્ર જરૂર જોઈું વર્ણન કરીશું. નીચે લખેલાં ૧ થી ૬ કારણોને લીધે ભૂસ્તર સંબંધી ફેરફારો થાય છે.

પૃથ્વીની દૈનિકગતિ:—મુખ્ય નેબ્યુલાથી છુટાં પડતી વખતે લાગેલા ધક્કાથી આપણી પૃથ્વીને જે ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેને લીધે તે પોતાના આંસ ઉપર ભ્રમરગાની પેઠે ચક્રરે ફર્યાં કરે છે. આ ગતિમાં એવું એક ચક્રર પૂર્ણ થવામાં એક દિવસ લાગે છે. માટે આ ગતિને દૈનિક ગતિ કહે છે. આ ગતિથી પૃથ્વીનાં દરેક બિંદુઓ સરખાં ગતિમાન થતાં નથી. ધ્રુવ બિંદુઓ જે પૃથ્વીની કક્ષિત ધરી એટલે આંત્રના છેડા છે ત્યાં આ ગતિ બીલકુલ નથી ત્યાંથી જેમ જેમ દૂર જતા જતાં એ તેમ તેમ ગતિનો વેગ વધતો જાય છે. વિ-

પુવ ઘટ ઉપર આ ગતિ વધારેમાં વધારે હોય છે. આ ગતિ ત્યાં દર વિપક્ષે ૫૦૭ યાંડ હોય છે, આ ગતિને લીધે પવનની દિશાઓ બદલાય છે. અને મહાસાગરોમાં વદનો પેદા થાય છે. અને તેમની દિશાઓ બદલાય છે. ઉત્તર દક્ષિણ વહેનારી નદીઓ ઉત્તર ગોળાર્ધમાં હમેશ પોતાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં પૂર્વ દિશામાં વધારે ધસતી છે. અને તેથી તેમની વહેવાની દિશા અને પાત્રમાં ફેરફાર થાય છે. રાજસ્થાનના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી સિંધુ નદી પ્રથમ ખંભાતના અખાતમાં મસતી લેતી. ખસતી ખસતી હાલ વહે છે ત્યાં ગઈ છે. કાંઈ કાંઈ ખસતી ખસતી ઈરાની અખાતને મળશે.

૨. પૃથ્વીની વાર્ષિક ગતિ પોતાના આંસ ઉપર ફરતી સૂતી પૃથ્વી સૂર્યની આ-
જુબાજુ ફરે છે. આ ગતિ ૩૬૫ દિવસથી રહેતી વધારે વખતમાં પૂરી થાય છે. આવા
એક ચક્રરથી આપણું એક વર્ષ થાય છે. જે માર્ગમાં પૃથ્વી સૂર્યની આજુબાજુ ફરે છે તેને
તેની કક્ષા કહે છે. આ કક્ષા ગોળ નદિ પણ લગભગ છે. લંબ ગોળને બે કંદ હોય છે.
સૂર્ય આ લંબ ગોળના એક કંદમાં હોય છે. સૂર્યથી પૃથ્વીનું છેલું સરેરાશ ૯૨૪૦૦૦૦૦ મૈલ
હોય છે. બીજી ગતિયોની અસરને લીધે પૃથ્વીની કક્ષા હમેશ બદલાય છે. અને તેથી કંદ-
લોક કાળ તે સૂર્યની પાસે અને કંદલોક કાલ સૂર્યથી દૂર થાય છે. આ પ્રમાણે કાંઈ વખત
પૃથ્વી સૂર્યથી આપામાં આવી હોય તેના કરતાં ૧૪૩૬૮૨૦૦ મૈલ પાસે આવે છે. આપ્ર-
માણે દૂરમાં દૂર અને પાસેમાં પાસેના છેડામાં આવવાનો વખત ધણે કાંઈ આવે છે. છેક
છેલ્લા આવો સમય ૨૦૦૦૦૦ વર્ષ પહેલાં આવ્યો હતો. તેની પહેલાંના આવો સમય
૬૦૦૦૦૦ વર્ષ ઉપર આવ્યો હતો. સૂર્યની ગરમી આપણને તેના છેડાના વર્ગના વ્યસ્ત પ્ર-
માણમાં મળે છે. આથી સદાજ ખાતી થશે કે પૃથ્વીના આવી હાલતમાં આવવાથી ધણી
બરતર ફેરફારો થયા હશે. આ સંબંધે અમે અગાડી ઘણું કહીશું.

૩. વિપુલ બિંદુઓનું પાણું હકકું. જે પૃથ્વીનો આંસ તેની કક્ષાની સપાટી-
પર લંબરૂપે હોત તો દિવસ અને રાત્રીની લંબાઈ આખું વર્ષ મરખી હોત. પણ આંસ એ
સપાટી સાથે ૨૩°૩૬' ડિગ્રીનો ખૂણો કરે છે એથી પ્રકાશદર્શક ગોળથી પૃથ્વીના બે વિપક્ષ
ભાગ યદને પૃથ્વીનો અમુક ભાગ અમુક કાળ સૂર્યની તરફ અને કંદલોક કાળ સૂર્યથી વિ-
મુખ રહે છે. આથી ઋતુના જલ્પીતા ફેરફાર યદને ઉન્નતાગાના દિવસો લાંબા અને શિયા-
ળાના ટુંકા થાય છે. વળી પૃથ્વી જે એક સરખા ઘટલનો ગોળો હોત તો તેની દૈનિક ગ-
તિનો આંસ હમેશ એક જ જગ્યાએ હોત. પરંતુ વિપુલતા આગળ ઉચ્ચ પ્રદેશો હોઈને
સૂર્ય અને ચંદ્રનું આકર્ષણ પૃથ્વીના આંસને આકર્ષે છે. અને તેથી જેમ ફરતો બમરડો
ડાલે છે તેમ તેના આંસ પણ બને છે. આથી આંસનો દરેક છેડો વાસકદત્તી વૃક્ષ વૃક્ષ
તાલ તરફ ફરે છે. આ ગતિને વિપુલ બિંદુઓનું પાણું હકકું કહીએ છીએ. આ પાણું
હકકું એમ બીજી મહા સંબંધીની ગતિયો ૨૧૦૦૦ વર્ષ એક ગોળ કરી રહે છે. મનસખ
કે ૨૧૦૦૦ વર્ષ શ્રીને અસલ ચિયનિમાં આવે છે. હાલ આપણા ઉત્તર ગોળાર્ધ શિયાળામાં
પૃથ્વી સૂર્યની પાસે હોય તેવી વખતે આવે છે. અને ૧૦૫૦૦ વર્ષ પછી તે પૃથ્વી સૂર્યથી
આપામાં આવી હોય તે વખતે આવશે. પૃથ્વીની કક્ષાની ગોળાકારમાં ફેરફાર થાય છે તે

૫. શુદ્ધરાતી: સુખ્ય: ધાતુનું ક્રિયાપદ રૂપ. પણ સંસ્કૃતમાં મૂળ ધાતુનાં એકવચન અને દ્વિવચન અથવા અનેકવચનમાં વપરાતા strong અને weak રૂપથી અનેક નથી. પરંતુ વર્તમાન કૃદન્તનું જ પ્રત્યયોદ્ધી રહિત રૂપ છે. અને કૃદન્તના પ્રત્યયો લગાડતા પહેલાં ગણ વિગેરેના ફેરફારો સાથે જ હોય છે, જેમકે પતત્તું “પડ” ગચ્છત્તું “જા” (૯ મો નિયમ જુઓ) ધ્રુવત્તું “ધ્રુવ” (ધ્રુવે છે) વિશ્યત્તું “ખીલ” વિશ્ય=ખીલ ખીલે છે) ધરત્તું “ધર,” તરત્તું “તર” ઉચ્ચલમાનું જળ (“knowledge” ના k ની માફક જ ઉડી જાય છે અને વ નો અગાળીતી મારક “જ” થાય છે) જૃણવત્તું “શુણ,” અગર “શુંણ” જાનત્ (જ્ઞા) તું “જાણ” જાગ્રત્તું “જાગ” અને રુદ્ધત્તું (૭ મો ગણ) “રૂઢ” (રૂઢવું) ધત્વાદિ થાય છે. (જાનીતે રુદ્ધમિ, જૃણોમિ, જાનતિ વિગેરે શુદ્ધરાતીમાં આવતાં જ નથી.)

૬. કેટલાંક શુદ્ધરાતી ક્રિયાપદોએ સંસ્કૃતનો મૂળ ગણ, તેવી જ રીતે બોલાતા ખીલ કોઈ શુદ્ધરાતી શબ્દનું અતુકરણ કરીને અથવા તે એજ શબ્દના કોઈ ખીલ રૂપનો અનુદાસ પાળીને વિશેષ આવવાથી બદલ્યો હોય એવું જણાય છે. જેમકે મુષ્ એને લુમ્ વિગેરે જણે પહેલાં ગણના હોય તેમ ભાવ વાચક નામ “મોદ” અને “લોભ” ના અનુદાસને લીધે “મોહે છે” “લોભે છે” એ રીતે થાય છે. “મુકેજો” માં મુશ્વત્ને બદલે તેનું જ ભૂત કૃદન્ત મુક્ત (કની સાથે) ગોઠવાઈ ગયું લાગે છે. “મરે છે” (મૃ વર્તમાન કૃદન્ત ચિયમાણ) પહેલાં ગણના “ભરે છે” અને “ધરે છે” ની સાથે અનુદાસમાં મળે છે. આવાં દૃષ્ટાંત જે કે ઘણાં છે તેો પણ તે કેવળ અપવાદો જ છે.

૭. મોટા સામાન્ય નિયમમાં તે વર્તમાન કૃદન્તનું રૂપ નિયમ પાંચમા પ્રમાણે લેવું (જેમકે પડ, જા ખીલ વિગેરે) અને તેને ત્રીજા અને ચોથા નિયમ પ્રમાણે રૂપાંધ્યાન કરવું. ઉદાહરણ તરીકે “પડ” પ્રતિધ્વનિત ક્રિયાનું “ઉ” (નિયમ ચોથા પ્રમાણે) + “હું” નિયમ ત્રીજા પ્રમાણે = “પડુંહું.” અથાપિ સુધી શુદ્ધરાતીમાં ન વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દો પણ કેટલીક વખતે તેમાં ઉમેરાય છે અને તેવીજ રીતે તેનું રૂપાંધ્યાન થાય છે. જેમ કે “ફળે છે” “શુંળે છે.”

૮. સાતમો નિયમ માન્ય રાખતાં સંસ્કૃત કૃદન્તના પ્રયય પહેલાંનો અંત્યાક્ષર સ્વર હોય કે વ્યંજન હોય તે સંખ્યાથી કંઈ બેદ જોવાનું રહેતું નથી. કારણ કે આવા સ્વર ઉડી જાય છે ને શુદ્ધરાતીમાં વપરાતાં સંસ્કૃત વર્તમાન કૃદન્તના અન્ય જોડાક્ષરમાંના “ય” અને “વ” શુદ્ધરાતી ઉચ્ચારણા અને આધારે જતા રહે છે: રમ કે એવા વકારના લોપનાં દૃષ્ટાંત જેમકે તેો ચિન્વત્માંથી “ચિને છે” જૃણવત્માંથી શુણે છે, ધ્રુવત્માંથી ધ્રુલે છે ” થાય છે. ગાવત્માંથી “ગાયે છે” ને કેણે “ગાય છે” થાય છે તે નિયમ ચોથા પ્રમાણે “યે” નો “ય” કેણેમાં યદ્ગમય છે. ને “દે છે” (વાત્ સંસ્કૃતમાં આ+એની સથિ એ થાય છે તેથી વ્યાજબી રીતે “દાએ છે” થવું જેમકે

જા ત્રીજા ગણમાં પણ છે અને તેનું વર્તમાન ફૂંદળું દદત્ થાય છે એમાંથી ગુજરાતીમાં “ દદે છે ” થતું જોઈએ. એજ રીતે “ દત્તે છે ” અગર “ દત્તે છે ” કોઈ કોઈ જગ્યાએ વપરાય છે. “ દે છે ” માં દદત્નો પેહેલો “દ” નાંતો રહ્યો હોય. અગર તો બીજો “દ” એક યદ્ ગયા હોય અથવા તો સંસ્કૃત પ્રમાણે સંધિ થઈને “ દાએ છે ” નું દે છે થયું હોય.) “ લે છે ” (લાત્) ગુજરાતીમાં “ લાયે છે ” થતું જોઈએ પણ તે “ દે છે ”ના અવાજનું અનુકરણ કરી “ લે છે ” થયું હોય એમ લાગે છે. “વા-ય છે ” (વાત્ અગર વાયત્ પેહેલો અગર એથો ગણ), “ કરે છે ” (કુર્વત્, જિપર કરેલા phonetics ના નિયમથી “ વ ” ઉડી ગયો છે) “ શુંલે છે ” (શૃણ્વત્), “ વરે છે ” (વરત્, પેહેલો ગણ.) સંસ્કૃત વર્તમાન ફૂંદળાનો ગુજરાતી વર્તમાન કાળમાં પ્રત્યય ઉડી જાય છે તેની સાથે તે પ્રત્યય પહેલાંના અર્થ તેમ સંયુક્તાકારના તો છેલા અર્થ-જન એક અથવા અનેક કારણથી ઉડી જાય છે.

૯. “ જાય છે ” એ “ યા ” (ય. યાત્.) માંથી નથી, પણ મચ્છત્માંથી. નિયમ ૫ મા પ્રમાણે થયું છે. ગુજરાતીમાં જાનો ભૂતકાળ સંસ્કૃત ગત્તમાંથી થયો “ ગયો ” છે એ આ કલ્પનાને નિશ્ચિત કરે છે.

પ્રકારનાં પ્રેરક વાપરીએ છીએ જેમકે “ તારે છે ” અને “ તરાવે છે ” “ વિસારે છે ” અને “ વિસરાવે છે ” વિગેરે. દાખલ થાય છે વગેરેમાંનું પ્રકારવાળું ૩૫ તરાવે છે ” વગેરેના “ વકાર ”માં આવ્યું જણાય છે.

૧૨. “ અનુભવે છે ” ક્રિયાપદ છે, “ સંભાને છે, ” “ પ્રમાણે છે ” એ નામમાંથી થયેલા સંમાનયતિ, પ્રમાણયતિ, (વ. ક. સંમાનયત્ અને પ્રમાણયત્) જેવાં છે. ઉચ્ચારશાસ્ત્રના જે નિયમથી ચોથા ગણના “ય”નો મુલંદ્રાતીમાં લેખ થાય છે તે નિયમના કોઈ અનુયાયી નિયમથી પ્રમાણયત્ જેવાં ૩૫ તેમ કક્ષમ ૧૧ માં કહેલાં પ્રેરક ૩૫ એ સર્વમાંનો “ અય, ” ઉડી જાય છે. તે પછી “ ચોરે છે ” પ્રમાણે ૩૫માંના થાય છે અને તે બ્યાજી છે.

શિક્ષણ આપનારી એક કોમેન્ટ પણ સ્થપાઈ ચૂકી છે. આમ યવાનાં ઘણાં કારણો છે—એક તો, પૂર્વ દેશની પ્રજાઓનું સ્વભાવથી જ ધર્મ તરફ વલણ હોય છે; અને બીજું, અત્યાર સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જે મહાન હિલચાલો થઈ છે એ ધર્મને જ લઈને થઈ છે. પણ પહેલાંની અને અત્યારની આપણી જરૂરિયાતોમાં ફેર છે એવાત ધ્યાન બહાર જવી ન જોઈએ. આજ તો એવી હિલચાલની જરૂર છે કે જેમાં હિન્દુ, મુસ્લમાન, પારસી, સીખ, અને ખ્રિસ્તી—સર્વ સરખી રીતે ભાગ લઈ શકે. ધાર્મિક હિલચાલ હાલ જોઈતા ઐક્યની વિરોધી છે.

- (૩) નવા શિક્ષણને અંગે જે ‘સામન્સ’ નું યાન આવે છે એણે કરી સ્વાભાવિક રીતે જ આપણા ધર્મ ઉપરથી બાળકોનું મન ઉઠી જાય છે. અને એમાં કંઈ ખોટું નથી.
- (૪) કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે અમે જૂના વહેમોનું શિક્ષણ આપવા માગતા નથી, પણ અમારા ખરા પ્રાચીન ધર્મનું આપવા માગીએ છીએ. વિચારમાં આ કહેવું ઠીક છે, પણ જ્યાં કૃતિ ઉપર ઉતરશે ત્યાં પ્રશ્ન થશે કે પ્રાચીન ધર્મ કોને કહેવો? જ્યાં ત્યાં નાતજાતના વાડા અને તરફતરેહવાર કુચાલો અને વહેમો આવી ઉભા રહેશે.
- (૫) ધર્મ એ નીતિનો પાયો છે એમ કહેવામાં આવે છે, પણ આ વાત તદ્દન જૂઠી છે. ધર્મને નામે અસંખ્ય પાપો થયાં છે. આપણા આલ્મોમાં નીતિ ક્યાં છે?—તેઓ કેવળ નિરુદ્ધમી અને અજ્ઞાન છે.
- (૬) આપણા નવીનોની નીતિ પૂર્ણ સન્તોષકારક નથી એ ખરું પણ એ વિરુદ્ધ જોઈતું કહેવામાં આવે છે તેટલું કંઈ જ નથી. ધરણ્યો નવીનોને’ કપકો દે છે, પણ ધરણ્ય પોતે જ કેવા છે!
- (૭) નીતિનું શિક્ષણ આપવાનું સ્થાન ઘર છે. નિરાજમાં નીતિને પોપણુ અપાય, પણ એનું પ્રથમ શિક્ષણ તો ઘરમાં જ મળવું જોઈએ. ધર્મશિક્ષણથી નીતિ સુધરશે એમ માનવું એ તદ્દન બ્રાન્તિ છે.

પ્રિન્સિપાલ પરાંજપેના આ લેખ સ્કામે પહેલી ચર્ચા પોતાની સહીના પ્રથમાક્ષરથી સહજ ઝોળખાઇ આવતા “F. G. S.” નામના પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિદ્વાને ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં ઉપાડી એમનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે ગણિતશાસ્ત્રીઓ અમુક વાત સ્વતઃસિદ્ધ માની આગળ ચાલે છે, તે રીતે મિ. પરાંજપેએ કહ્યું છે: ડૉ. ભાંડારકર અને મિ. જસ્ટિસ રાનડે જેવાઓએ બહુ સારી રીતે બતાવ્યું છે કે હાલ જે વહેમો ચાલે છે એ અસલ હિન્દુ ધર્મમાં નહોતા, અને એ વહેમોથી મુક્ત એવો સર્વમાન્ય ધર્મ પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી તારવી શકાય એમ છે.

સાર પછી મિ. પરાંજપેના બચાવમાં અને વિરુદ્ધ વર્તમાનપત્રોમાં ઘણું લખાયું છે. અને એમાં મિ. પરાંજપેનું ખરું તાત્પર્ય શું છે એ સંજન્યે પણ ઘણી ચર્ચા ચાલી છે. પણ એ સર્વ બાજુપર મૂકી, આ સંજન્યમાં અમારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જણાવીએ.

મિ. પરાંજપેના આ ટુંકા લેખમાં આટલી વાત સ્પષ્ટ છે: ધર્મ સર્વત્ર હાનિકારક મનાવા લાગ્યો છે, ધર્મ વિના નીતિ રહી શકે છે, આપણો ધર્મ વહેમોથી ભરેલો છે, અને આપણી શાળાઓમાં ધર્મશિક્ષણ દાખલ ન કરવું.

હવે આ બાબતમાં એટલું કહી વિના ચાલતું નથી કે મિ. પરાંજપે મનુષ્યજનમાં ધર્મનું સ્થાન બિલ્કુલ સમજી શક્યા નથી. યૂરોપનો લોકમત શાળામાં ધર્મ શીખવવાની બદલે વિરુદ્ધ હોય, પણ એથી ધર્મની આવશ્યકતા ઓછી માન્ય થઈ છે એમ માનવાને કારણ નથી. જ્યારે પ્રજામાં ધર્મ પ્રતિ અનાદર આવે છે, સારે રાજ્ય તરફથી શાળામાં કયો ધર્મ શીખવાય છે એની એને દરકાર રહેતી નથી; પણ જ્યારે ધર્મને માટે એના અન્તરમાં ખરી કાળજી ઉત્પન્ન થાય છે, સારે રાજ્ય તરફથી ખરો ધર્મ જ શીખવાવો જોઈએ એમ એને આગ્રહ પેદા થાય છે—અને પોતાનો ધર્મ સમસ્ત રાજ્ય સ્વીકારી શકે એમ લાગતું નથી, સારે સ્વાભાવિક રીતે ધર્મ પરત્વે સ્વાતન્ત્ર્ય ઇચ્છે છે, અને શાળાના શિક્ષણક્રમમાં ધર્મ દાખલ ન કરવામાં આવે એમ એ માગે છે. કેટલીકવાર ત્યાં મુશીબતે છે કે રાજ્યધર્મ નિર્માણ હોય છે અને પ્રજાના કેટલાક વર્ગને વધારે નીત્ર અને કૃત્કટ ધર્મ જોઈએ છે; તે વખતે નિર્માણ ધર્મનું ફરજિયાત શિક્ષણ એને નાપસન્દ પડે છે, અને પોતે પોતાની રીતે ધર્મ શિક્ષણ મેળવી લે છે. આ જ કારણથી ધર્મચુસ્ત રોમન કેથોલિકો પણ કેટલીક વખત રાજ્ય તરફથી અપાના ધર્મ શિક્ષણની વિરુદ્ધ પડે છે. બીજું, યૂરોપનો છેલ્લો દોઢસો વર્ષનો ધર્મ સંબંધિત મત તપાસશો તો સ્પષ્ટ જણાશે કે અસહમી સહીના અન્ત ભાગમાં યૂરોપમાં જે ધર્મવિરુદ્ધ લાગણી જોવામાં આવતી હતી એ ઘણે ભાગે તે વખતના વહેમો અને દુરાચારો રોડામે જ હતી, અને જેઓ દિશ્વિનિદિની વિરુદ્ધ લાગણી દર્શાવના તેઓ પણ પ્રકૃતિ ઉપરથી હિમ્મરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી સામાન્ય ધર્મ કબુલ કરના. યોરોક ભાગ એ કરતાં પણ આગળ વધી ધર્મ માત્રને નિષેધ કરતા હતા. પરંતુ આ સમયે લોકનું હિનિદાસતાન ધણું અપૂર્ણ હતું, જ્યાં ત્યાં નકારાત્મક દિલચાપ જ આવી રહી હતી, અને મનુષ્યના સમગ્ર આત્માને લક્ષમાં રાખવાને બદલે એના એક ખંડને—બુદ્ધિ માત્રને—અસાધારણ ગૌરવ અપાઈ ગયું હતું. આ કારણથી ધર્મસાધક યૂરોપમાં પ્રભાવોનું પણ એ યુગને જાન ન હતું, ધર્માધિકારી પુરોહિતો દોષ ધર્મના પોતાના ઉપર ચડાવવામાં આવતો, અને વધારે વિગૂઢ ધર્મ શક્ય છે એ વાત એમની સમજણમાં પણ જરાજર આવી નહોતી. ઓગણીસમી સદીના દ્વિતીય પાદથી આ લોકમતમાં સ્પષ્ટ ફેરફાર થયા લાગ્યો. જ્યાં ત્યાં દોષ જોવા એના કરતાં યુગ જોઈ એની જુજ કરવી એવી વૃત્તિ વધારે દેખાવા લાગી. સ્વાર્થ ધર્માધિકારીઓ સ્વા-મેનો આવેશ ઉતરી ગયો, અને ધર્મનું સ્વતંત્ર્યપર ચિચારમાં આવવા લાગ્યું, નકારથી સન્તોષ માનવાને બદલે, કાંઈક જાતે કરી જનાવતું એ વધારે હજી મનાયું, અને મનુષ્યને દેહ અને બુદ્ધિ ઉપરાન્ત હૃદય અને આત્મા છે—અને એને પણ સન્તોષવાની જરૂર છે એ યાન-દત્ત સમજાવા માંડી. ટુંકામાં—ધાર્મિક લાગણી તીવ્ર અને કૃત્કટ થઈ, અને ધર્મ પરત્વે સ્વાતન્ત્ર્યના જે યત્નો થયા એ ધર્મના ખેડન અર્થે ન હતા પણ ધર્મના અધિક સેવન અર્થે હતા. આ કારણથી, સાવ-સની શોષાને લીધે જડવાદનું પુનઃ અખ્યુત્થાન ચએલું તે પણ પાછું દબી ગયું. યૂરોપની સકલ તત્વજ્ઞાન અને ધર્મચિચારની ગતિ આજ પ-

યેન્ટ આ દિશામાં જ ચાલે છે. અને મિ. થરાંજીએ માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે એમને એટલું કહેવું જોઈએ કે આ વાત તેઓ સ્વીકારતા ન હોય તો આજ પર્વતનો પૂરાપનો એ સંબંધી દનિદાસ એમણે ઉઘરો જ નહીં.

ધર્મ ઉપર નીતિની રચના છે એ સિદ્ધાન્ત આજકાલ માન્ય થતાં સપળાં નીતિશાસ્ત્રમાં સ્વીકારાયો છે. કેટલાક ધર્મરતે ધર્મના ફલદાતા તરીકે સિદ્ધ ગણે છે; કેટલાક નીતિની આજી ફરમાવનાર તરીકે એને જુએ છે; કેટલાક એના સ્વીકાર વિના 'સાપેક્ષ' નાં જ્ઞાન તરવો જ અસિદ્ધ માને છે અને એ ન હોય તો વિશ્વ શૂન્ય અને અર્થહીન થઈ રહે અને કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન-લૌકિક જ્ઞાન પણ ન સંભવે એમ કહે છે; અને આ રીતે ધર્મ સિદ્ધ છે તો એની સાથે સંબંધ કરનાર ધર્મની આવશ્યકતા ખુલી છે. માત્ર તરવજાનની દૃષ્ટિએ જ ધર્મની આવશ્યકતા છે એમ નથી. દનિદાસદૃષ્ટિએ જોશો અને મનુષ્યસ્વભાવ છે તેવો લેતાં, ધર્મ એ નીતિમાં જળ પ્રેરે છે એ વાત પણ કોઈથી નિષ્પક્ષપાત રીતે નિષેધાય એમ નથી. ઠાણુવાર માની લક્ષ્યે કે વ્યક્તિને ધર્મ વિના ચાલે; પણ જન-સમૂહને તો ધર્મ જ નીતિના પંથમાં પ્રેરવા સમર્થ છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશે નહિ. અને આપણે વિચારવાનો જ પ્રશ્ન છે એ વ્યક્તિનો નથી, પણ સમૂહનો છે.

હવે, એમ કહેવામાં આવશે કે શુદ્ધ ધર્મ બહે આવશ્યક હો, પણ દિન્દુ લોકોએ આપો ધર્મ ક્યાંથી લાવવો? દિન્દુઓનો પ્રાચીન ધર્મ શુદ્ધ હતો? વળી પ્રાચીન એટલે ક્યારનો? આના ઉત્તરમાં અનેક મનભેદ પડશે. આવો વાંધો મિ. થરાંજીએ લે છે એટલું જ નહિ, પણ એમના કરતાં પણ વધારે મહાન પુરુષો—મિ. રાનોડેએ—એક સ્થળે દલીલના વેગમાં આજ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે: 'પ્રાચીન ધર્મ કોને કહેવો?' પણ એ જ મહાન પુરુષે એમની સ્વાભાવિક શાન્તિને સમયે પ્રાચીન ધર્મ તારણી કાઢવા ચાલ ક્યો છે. અને અમારે કહેવું જોઈએ કે અમુક કાળનો ધર્મ એ પ્રાચીન ધર્મ એમ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરી ચકાવ એમ નથી, માટે પ્રાચીન ધર્મની વાત નિર્ણય છે એ દલીલ અમને તાજા અનુચિત લાગે છે. પૂરાપમાં દ્યુધરે પ્રાચીન ધર્મ પુનઃ ઉભો કરવા બોધ કર્યો; અને આપણે ત્યાં છેવટ રાજરામ મોદનરાવ અને દયાનંદ સરસ્વતી સુધીના સુધારકોએ પ્રાચીન ધર્મના જ પુનરાવર્તનરૂપે પોતાનો બોધ પ્રગટ આગળ મૂક્યો છે—એ સર્વ શું સુધારાને દાનિશારક પ્રવળ દતા? બલકે, પ્રાચીન કાળ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી નથી એવો આજ પર્વત જગતમાં એક પણ ધર્મોપદેશ થયો નથી.

'પ્રાચીન' માટે પોષાર સુધારાને બાધક નથી અને શુદ્ધ ખુદિથી થાય છે એ કબુલ; પણ 'પ્રાચીન' કોને કહેવું એ પ્રશ્ન તો ઉભો જ રહે છે! આનો ઉત્તર કે—'પ્રાચીન' ના દિમાવતીઓ આ નિર્ણય એ રીતે કરે છે: પોતાના હૃદયને અમુક પ્રાચીનો તરફ પૂર્વભાવ હોય છે, અને પ્રાચીનોના સિદ્ધાન્ત એ વગરપ્રમ્ને સ્વીકારી લે છે; બીજાં, પોતાના હૃદયને અમુક સિદ્ધાન્તો સસ લાગે છે, અને એ સિદ્ધાન્તો જ પ્રાચીનોમાં જોઈએ એમ એ પ્રમાણ માને છે: આ બંને પ્રમાણપદનિનું મિશ્રણ ધર્મ એમની પડાય છે. દિન્દુસ્થાનમાં કોઈ એવો ધર્મવીર બને કે જે આખા દિન્દુ ભાવના સ્વીકારાવી શકે તો આપણા સર્વ મનભેદ દૂર થાય. પણ

છે, ત્યાં સુધી તો માત્ર કેટલાંક સામાન્ય તત્ત્વો જ તારવી શકાય છે; અને એમાં પણ પૂરે-પૂરી એકતા થવી કઠિન છે. આ આપણા સંક્રાન્તિકાળમાં મતભેદ જરૂરનો છે, અને અમને વિશ્વાસ છે કે આ અનેકતામાંથી જ તે દહાડે એકતા જન્મશે-અને તે અનેકતાનો હોય કરીને નહિ, પણ અનેકતાને પોતાના અન્તરમાં સંઘટી લઈને. ધાર્મિક વિકાસ-Evolution-નો સર્વત્ર આ નિયમ છે, અને આપણા ધર્મને પણ એ જ નિયમ લાગવો જોઈએ.

પણ હાલ મતભેદવાળા સંક્રાન્તિકાળમાં શું કરવું ? આ સ્થળે મિ. પરાંજપે સાથે અમે પરિણામે મળીએ છીએ. હજી હિન્દુસ્તાનમાં ઐક્યભાવના બંધાં સુધી જમી નથી, ત્યાં સુધી અનેકતાની-મતભેદની એક કમળી પણ એ ઐક્યને નુકશાનકર્તા છે; અને તેથી એ મતભેદને જો આગળી શકાય નહિ તો એને સાર્વજનિક શિક્ષણક્રમની બહાર રાખવો જોઈએ એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. ખરી વાત છે કે વિવિધ ધર્મનું જ્ઞાન તે તે ધર્મના વિદ્યાર્થીઓને એક જ શાળામાં અપાય તો ‘મ્હારો ધર્મ જ ખરો અને ખીજનો ખોટો’ એવો દુરાચલ મઠવા પામે તથા તે તે ધર્મનું શિક્ષણ પણ મતાધ-તાથી વિમુક્ત રૂપે રહે. પરંતુ હિન્દુસ્તાન જ્યાં અનેક ધર્મોથી ભરેલા વિશાળ દેશમાં આ પ્રયોગ અજમાવી જોતાં સરકારને સ્વાભાવિક રીતે ડર લાગે છે, અને તેથી સરકાર આ કાર્ય લે એ સર્વથા અસંભવિત છે. ત્યારે હવે ધર્મશિક્ષણ આપવાના એ માર્ગ રહ્યા કાંતો જુદા જુદા ધર્મવાળાઓ લૌકિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ એકત્ર આપતી એવી પોતપોતાની શાળાઓ સ્થાપી લે, અથવા તો લૌકિક શિક્ષણ સાર્વજનિક શાળાઓમાં લે અને ધાર્મિક શિક્ષણ માટે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ રચે. આમાંનો પ્રથમ માર્ગ એટલે કે જુદા જુદા ધર્મવાળા લૌકિક અને ધાર્મિક જ્ઞાનની જુદી જુદી શાળાઓ સ્થાપે-જેમકે મુસલમાનોની અલિગદ કોલેજ અને હિન્દુઓની બનારસ કોલેજ-એ પ્રયોગ અમને બંધકર લાગે છે. માત્ર ખીજો માર્ગ લેવા યોગ્ય છે. માળાપ છોકરાંઓને પોતાના ધર્મનું પોતાના ઘરમાં શિક્ષણ આપે, તથા જુદા જુદા સંપ્રદાય વાળા એકલા ધર્મશિક્ષણ માટે પોતપોતાની જુદી શાળા સ્થાપે તો ઠીક છે. આમ કરવાથી, દાદાભાઈ નવરોજી મહાદેવ ઓવિન્ડ રાનડે અને બદરદિન તૈયબજી એક શાળામાં બહી શકશે, અને દરેકને પોતપોતાના ધર્મનું પરિશીલન કરવામાં બાધ નહિ આવે. હાલ જુદી જુદી કોમના વિદ્યાર્થીઓને પણ પોતાની ધાર્મિક જરૂરિયાતો હોય છે, અને તે અનિયમિત અને અશિક્ષિત રીતે તો તેઓ પૂરી પાડી લે છે જ; એને બદલે નિયમસર પદ્ધતિથી, અને અધિકજ્ઞાની ગુરુ દ્વારા, એ પૂરી પાડી શકાય એટલી જ યોગ્યતા કરવાની છે. અને એ યોગ્યતા સાર્વજનિક શિક્ષણક્રમની બહાર આનગી પ્રયત્નદ્વારા જોઈ રીતે થઈ શકશે એમ અમને લાગે છે.

આ રીતે (૧) ધર્મશિક્ષણની આવસ્યકતાનો સિદ્ધાન્ત જળવાશે, અને (૨) એ જ સાથે દેશની પ્રજાના ઐક્યને બાધ નહિ આવે.

* સ્ટેન્ડલ હિન્દુ કોલેજ સ્થપાઈ તે વખતે સુદર્શનમાં એની જોડે લેતી વખત જ આ બધા અમે જણાવ્યો હતો.

અર્થશાસ્ત્રનો એક સિદ્ધાન્ત છે કે સાધારણ રીતે દરેક દેશના

હિન્દુસ્તાનના આ- વેપારમાં આયાત અને નિકાસ સમાન હોય છે. કારણ એમ છે કે થિક મહા પ્રશ્નો. (૨. આયાત અને પરદેશથી જે માલ આવે છે એની કિંમતનાણું રૂપે મોકલવામાં આ- નિકાસનું વૈષમ્ય.)

પતી નથી પણ સ્થાના માલ રૂપે જ મોકલવામાં આવે છે: જેમકે,

ઈંગ્લંડથી હું પાંચ હજાર રૂપીઆનું ગરમ કાપડ મંગાવું તો એ કાપડની કિંમતના પાંચ હજાર રૂપીઆ કાંઈ સ્ટીમરમાં ભરીને હું મોકલતો નથી; પણ ઈંગ્લંડનો વેપારી મારા ઉપર પાંચ હજારની હુંડી લખે છે, એ હુંડીના રૂપીઆ હું અત્રેથી ઈંગ્લંડ ધઈ ચલાવનાર ખીજા વેપારીને ભરું છું, એટલે ઈંગ્લંડમાં એ વેપારીના ધઈના રૂપીઆ લહેણા હતા એ પતી જાય છે. આ સામાન્ય નિયમને કેટલાક દેખીતા અપવાદ પણ હોય છે: દાખલા તરીકે, ઈંગ્લંડનો આયાત માલ નિકાસ માલ કરતાં વધારે હોય છે: આનું કારણ એવું નથી કે એટલે દરજ્જે પરદેશી માલ ઈંગ્લંડમાં દાખલ થઈ ઈંગ્લંડના માલને હાલવી દે છે અને ઈંગ્લંડના ધન્યાઓને નુકશાન કરે છે; ખરું કારણ એ છે કે ઈંગ્લંડ બહુ દ્રવ્યવાન દેશ છે અને એનાં નાણું ખીજા પ્રજાઓને ધીરેલાં હોય છે, એ નાણાંનું વ્યાજ ઈંગ્લંડમાં ભરાવું નેહએ, તે માલ રૂપે ભરાય છે. હવે, હિન્દુસ્તાનની આયાત અને નિકાસની જાણ તપાસીએ છીએ તો આયાત કરતાં નિકાસ વધારે જણાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ વધારાના નિકાસના ખદલામાં હિન્દુસ્તાનમાં શું આવે છે ?

આનો એક ઉત્તર એમ આપાય છે કે-અત્રે નોકરી કરતા અંગ્રેજ નોકરોની નોકરી; એ નોકરો દ્વારા દેશમાં જે ન્યાય અને સુલેહ વિસ્તરે છે તે; તથા જે નીતિ અને યુક્તિનો મુધારો થાય છે તે; તથા લોકના જનમાત્રનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે તે; તથા એ રક્ષણ અને મુધારામાંથી જે આર્થિક લાભ નીપજે છે તે. આ ઉત્તરના પ્રત્યુત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે આ સર્વ લાભ અંગ્રેજ નોકરોને જરૂરે દેશી નોકરો રાખવાથી પણ મળી શકે. પરંતુ આજ આપણે આ દેશી અને અંગ્રેજ નોકરો સંબંધી ચર્ચા બાબતુ પર રાખી, માત્ર એટલું જ તપાસીએ કે વધારાના નિકાસના ખદલામાં કોઈ પણ રૂપે હિન્દુસ્તાનને કાંઈ મળે છે ? અને મળે છે તો કેટલું મળે છે ? મળે છે એને હિસાબમાં લીધા છતાં પણ હિન્દુસ્તાનને કાંઈક ખોટ રહે છે કે કેમ ? અને રહે છે તો કેટલી રહે છે ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તર દરેક હિન્દુસ્તીઓએ જાણવા જેવા, મનન કરવા જેવા, અને હૃદયમાં લખી રાખવા જેવા છે. અને આ જ પ્રશ્નમાળા સંબંધે સિદ્ધાન્ત બાંધવામાં મિ. દાદાભાઈ નવરોજીએ એમનું આખું જીવન ગાળ્યું છે.

સાતેક વર્ષ ઉપર લોર્ડ વેલિંગ્ટન કમિશન આગળ આ વિષય ધણી છણાયો હતો, અને સરકાર અને પ્રજાના પક્ષ વચ્ચે યુક્તિ જપાક્રમી થઈ, આખરે એક વાત સમજાઈ આવતી હતી કે એનાં દરિયો-દુ બુદ્ધિ છે. વળી દાક્ષમાં આ વિષય ઉપર ગઈ બજેટની મીટિંગ વખતે આ. મિ. ગોખલે અને સર એડવર્ડ લો વચ્ચે કેટલુંક ખંડનમંડન થયું હતું-એ વિચારવા જેવું છે.

મિ. ગોખલેએ સર એડવર્ડ લૉની દલીલનો અનુવાદ કરી કહ્યું કે સર એડવર્ડ લૉના કહેવા પ્રમાણે નીચે સુન્ય વસ્તુસ્થિતિ છે:—

૪૭૫.૮ લાખ પાઉન્ડ } છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં આયાત કરતાં નિકાસનો વધારો.

એમાં ઉમેરવા જોઈએ ૨૧.૪ " " } દક્ષિણ આફ્રિકા અને ચીનની લઘાઈમાં પૂરા પાડેલા સામાન, હથિયાર, જનાવર વગેરેના.

કુલ નિકાસ . ૪૯૭.૨ લાખ પાઉન્ડ
એમાંથી બાદ કરવા જોઈએ ૧૪.૫ " —ઈંગ્લંડમાંથી હિન્દુસ્તાન ખાતે રૂપા નાણાંની નોટો ચલાવી અપાઈ તેના.

૪૮૨.૭ "

આ રકમનું શું થાય છે તેના ખુલાસો કરવો જોઈએ. તપાસતાં જણાય છે કે આ દલીલ જ રકમ હિન્દી પ્રધાન હાથ અંગ્રેજ નોકરોના પગાર વગેરેમાં ઇંગ્લંડમાં ખર્ચાય છે. એટલે જ એમ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દુસ્તાન વગરબદ્ધે કેટલોક માલ પરદેશ ચઢાવે છે એ ખોટું છે.

ઉપર પ્રમાણે સર એડવર્ડ લૉની દલીલ ટાંકી એના ઉત્તરમાં મિ. ગોખલે કહે છે કે— આ ખરૂં હોય તો ખરેખર આશ્ચર્ય જેવું છે ! અંગ્રેજ વેપારીઓનો નફો, અંગ્રેજ રીપર અને રેલવે કંપનીઓનાં ગુર, અંગ્રેજ નોકરો બારિસ્ટરો દાખરો વગેરે જગ્યાએ છે તે સર્વનું શું થાય છે ? એ સર્વ નાણાં ઇંગ્લંડમાં ભરવાનાં હોય છે; છતાં, એ માટે નિકાસી માલના રૂપમાં હિન્દુસ્તાનમાંથી કંઈ જ નથી જતું ? ન જતું હોય તો ખરેખર નવાઈ જેવું છે. પણ સર એડવર્ડ લૉનો હિસાબ તપાસતાં એમાં ભૂલ જણાય છે. સર એડવર્ડ લૉએ આયાતનો જ આંકડો લીધો છે એ સઘળી તરફની આયાતનો છે— પણ ખરૂં જોતાં જો આયાતના જવાબમાં નિકાસ હોવો જ ન જોઈએ એ આયાત કુલ આયાતમાંથી બાદ કરવી જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં રેલવે અને નહેરકામ કરવા સાર નાણાં જોઈએ તે ઇંગ્લંડમાં જામે મંગાય છે—એ નાણાં દર વર્ષે ભરી આપવાનાં હોતાં નથી. પણ દેવા રૂપે ઉપાડેલાં હોય છે, એટલે એના જવાબમાં નિકાસ માલ મોકલવાનો હોતો નથી. તેમજ, અંગ્રેજ નોકરોના પગાર વગેરેના ૪૯૦ લાખ પાઉન્ડ ખર્ચાયા અને એ ધ્યાનમાં લેતાં આયાત અને નિકાસ સરખાં છે એમ સર એડવર્ડ લૉએ જણાવ્યું, પરંતુ ખરૂં જોતાં આ ૪૯૦ લાખમાં હિન્દી પ્રધાને ઇંગ્લંડમાં ખરીદેલા કેટલાક સામાનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે, એટલે એ રકમ ૪૯૦ લાખમાંથી બાદ થવી જોઈએ. જો ત્રણ વર્ષનો અગ્રે વિચાર આપે છે એમાં રેલવે અને નહેર કામ વગેરે પબ્લિક વર્ક્સ ખાતે ૧૬૦ લાખ પાઉન્ડ ઇંગ્લંડમાં દેવા કરવામાં આવ્યા છે એના જવાબમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નિકાસ માલ મોકલવાનો હોતો જ નથી, એટલે એ રકમ આયાતમાંથી બાદ કરવી જોઈએ. એ બાદ કર્યા પછી હિસાબ તપાસશે તો આયાત અને નિકાસ વચ્ચે ૬૪૦ લાખનો ફેર જણાશે. અને હિન્દી પ્રધાનને નોકર ખાતે તો માત્ર ૪૮૦—૪૯૦ લાખ જ ભરવાના હોય છે, અને તેમાંથી પણ ઉપર જણાવેલી ચાલુ સામાનની ખરીદી ખાતેની ૨૦ લાખ પાઉન્ડની રકમ

બાદ જાય. એટલે લગભગ ૧૮૦ લાખની રકમનો આયાત અને નિકાસ વચ્ચે ફેર રહે છે-એનો ખુલાસો અંગ્રેજ નોકરોની નોકરીથી ચતો નથી, પણ વેપારીઓના નફા વગેરેથી જ થાય છે. અને આટલી હિન્દુસ્તાનને દર વર્ષે ચોખ્ખી ખોટ છે.

૪૮૦ લાખ પાઉંડ	{ આયાત કરતાં નિકાસ વધારે (સર એડવર્ડ લોએ બતાવ્યા પ્રમાણે.)
+ ૧૬૦ "	
કુલ ૬૪૦ "	{ રેલવે વગેરે માટે ઈંગ્લંડમાં દેવું કરેલું, એ ચાલુ ત્રણ વર્ષમાં ભરવાનું હોતું નથી. એટલે એના જવાબમાં નિકાસ એનો મોકલવાનો હોય ? માટે એ તરફની આયાત કુલ આયાતમાંથી બાદ જવી જોઈએ. (મિ. ગોખલે.)
૪૮૦ લાખ પાઉંડ	{ અંગ્રેજ નોકરોના પગાર- હોમ ચાર્જ-ખાતે (સર એડવર્ડ લોનો આંકડો)
- ૨૦ "	
૪૬૦ લાખ પાઉંડ	{ ઉપરની રકમમાં સામાન ખરીદીની રકમ આવી જાય છે એ બાદ થવી જોઈએ. (મિ. ગોખલે.)
૬૪૦ લાખ પાઉંડ	{ ખરા નોકરી બદલ " હોમચાર્જ " (મિ. ગોખલે.)
- ૪૬૦ "	{ નિકાસનો વધારો (મિ. ગોખલે.)
૧૮૦ લાખ પાઉંડ	{ ખરા નોકરી બદલ " હોમચાર્જ " (મિ. ગોખલે.)
	{ તદ્દનવગર બદલે હિન્દુસ્તાનમાંથી ગયા. (મિ. ગોખલે.)

સર એડવર્ડ લોએ મિ. ગોખલેનો જવાબ વાળતાં જણાવ્યું કે ૧૬૦ લાખ પાઉંડ રેલવે અને નહેર કામ ખાતે ઈંગ્લંડમાં ઉપાડેલા મિ. ગોખલેએ બતાવ્યા પરંતુ એમાંની રેલવે ખાતાની રકમનો એક તૃતીયાંશ જ ઈંગ્લંડમાં ખર્ચાય છે, અને નહેર કામનું ખર્ચ તો ઘણું ખર્ચે હિન્દુસ્તાનમાં જ થાય છે. એટલે ૧૬૦ લાખ પાઉંડ આયાતમાંથી મિ. ગોખલેએ બાદ કર્યા એ જૂલ છે. ખીજું, મિ. ગોખલે પૂછે છે કે અંગ્રેજ વેપારીઓના નફા વગેરેનું શું થાય છે ? એનો જવાબ એટલો જ કે એ નફા પાછો હિન્દુસ્તાનમાં જ મૂકી રૂપે રોકવામાં આવે છે: કારણ કે એવું કેણુ માંડું હોય કે હિન્દુસ્તાનમાં ૬-૮ ટકા વ્યાજ મળે એ છોડી ઈંગ્લંડમાં ૨-૩ ટકા વ્યાજ મળે ત્યાં નાણાં રોકે ? સરકારી નોકરો નાણાં બચાવે છે એ ક્યાં જાય છે એમ મિ. ગોખલે પૂછે છે. એનો ઉત્તર કે એમાંના કેટલાક તો ઘેરથી નાણાં મંગાવી અત્રે ગુજરાન કરે છે !

સર એડવર્ડ લોના આ ઉત્તર સંજન્યે નીચેના પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે.

- (૧) રેલવે ખર્ચના કે હિન્દુસ્તાનમાં ખર્ચાય છે એ કયુલ; પરંતુ આમાંથી અંગ્રેજ નોકરોને કેટલું જાય છે, એને દેશીઓને કેટલું મળે છે ? એ જ પ્રમાણે નહેર કામમાં પણ.
- (૨) અંગ્રેજ વેપારીઓ જ નફા હિન્દુસ્તાનમાં જ રોકે છે, એ પોતાની મૂડીના જોરથી દેશી ઉદ્યોગોને કેટલા બધા દબાવી દે છે એની મંજૂરતી કાઢી છે ?

(૩) સરકારી નોકરો વિલાપતથી નાણાં મંગાવીને પોતાનું ગુજરાન કરે છે, અને કાંઈ બચાવી શકતા નથી—તો જે વખતે રૂપાની કિંમત ઘટી ગઈ તે વખતે “કામ્પેન્સેશન એલાઉઅન્સ” (એટલે કે રૂપીઆ અને પાઉન્ડની કિંમત વચ્ચે ફેર વધી જવાથી ઈક્ષત નાણાં મોકલનારને થતા નુકસાનનો બદલો) માટે તેઓએ હિન્દુસ્તાન શા માટે ગળવી મૂક્યું હતું ?

* * *
મિ. ટાટા—જેના નામ સ્મરણ સાથે હિન્દુસ્તાનના આર્થિક મિ. ટાટાનો પર- શ્રેયની અનેક બધ્ધ યોગનાઓ દૃષ્ટિ આગળ ઉપસ્થિત થાય છે—એ લોકવાસ.

મહા પુરુષના પરલોકગાસથી હિન્દ એક કરતાં વધારે અર્થમાં વિ- શેષ દરિદ્ર થયું છે. મિ. ટાટા જતાં, હિન્દુસ્તાનનું આર્થિક દારિદ્ર્ય વિ- શેષ નિરાશા ઉપજાવે છે; તથા, હિન્દુસ્તાનને એક ભગીરથ આત્માની ખોટ પડી છે. આ મહાન આત્માના ગુણો-ગુણમાં અસાધારણ કાર્યશક્તિ ભરેલી હતી. દિંમત, સાહસ, ઉદ્ધારતા, બુદ્ધિમત્તા આદિ અનેક ગુણો એનામાં કેદાને કેદાઈ અદ્ભુત કાર્ય રૂપે પ્રત્યક્ષ થયા જ કરતા, અને એ સર્વની પાછળ વિશાળ દૌર્બદૃષ્ટિ અને સ્વદેશભક્તિ પ્રિદાનમાન હતાં. ચાલતી ફાલો ફાપદો લઈ જવાના લોભથી ટુનીઆમાં અસંખ્ય ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારી સાહસો ઉદ્ભવે છે; પણ પોતે નુકસાન વેઠી, પોતાના દેશને ભવિષ્યમાં લાભ થાય એટલા જ ઉદ્દેશથી નવા નવા પ્રયોગો અજમાવી જેનાર ધનવાન પુરુષ તો હિન્દુસ્તાનમાં આ એક જ હતો. રેશમના કાડા ઉછેરી હિન્દુસ્તાનમાં જ રેશમ શા માટે ન ઉપજાવવામાં આવે ?, ઈન્જિનના ફનો છોડ અગ્રે દાખલ કરી ઉંચું રૂ શા માટે તૈયાર ન કરી શકાય ?, હિન્દુસ્તાનમાં જ કોલસા અને લોહાની ખાણો ભરી છે તે છતાં એ પદાર્થો માટે આપણે પરદેશ ઉપર શા માટે આધાર રાખીએ પડે ?, ઘાટની નદીઓનાં અમાપ પાણી ઘટ્યા વધી જાય છે એમાં રહેલી વીજળીની શક્તિનો શા માટે ઉપયોગ ન થઈ શકે ?, ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો મિ. ટાટાના મગજમાં આવ્યા હતા, અને એ સંખન્ધમાં એમણે જે જે પ્રયોગો કરે કર્યા છે એ ક્ષણિક તુરંગથી કે વગરચિચારે કર્યા નથી. પ્રથમ પ્રયત્નમાં કેટલી કેટલી મુશી- બતો હોય છે એ વાત એમને પૂર્ણ લક્ષમાં હતી, અને નિષ્ફળતા એ જ સફળતાનું પ- ગથીયું છે એમ એમને દૃઢ વિશ્વાસ હતો, અને એ વિશ્વાસ તે માત્ર અન્ધ આગ્રહ જ ન હતો. જે જે કામ એ માથે લેતા તે સંખન્ધી પૂર્ણ માહિતી વિવિધ દેશોમાં શ્રી વિદ્વાનોની મદદ લઈ પોતે જાતે મેળવતા, અને કોઈ પણ પ્રયોગની એક તરેહમાં ખામી જોતા તો ખીજી તરેહ કેમ શોધી કાઢવી અને કેવો સુધારો કરવો એ તરફ એમનું કાષ્ઠ લક્ષ રહેતું. આવા પ્રયત્નોમાં ઘણું દ્રવ્ય દેખીતા લાભ વિના ખર્ચવું પડે એ સ્વાભાવિક છે—અને એ ખર્ચતાં એ તલ માત્ર પણ પાછા હકતા નહિ. જેને પૈસો કમાવો છે એને માટે તો આ કરતાં વધારે સરળ, નીવડેલા, અને વિજયદાયી ધન્ધાઓ અનેક છે; પણ મિ. ટાટાના પ્રયત્નો જાતે ધનાઢ્ય થવા માટે ન હતા. દેશના આર્થિક અબસુદ્ધના નવીન માર્ગો શી રીતે જડે એ ધ્યેયથી જ સર્વ ઉપક્રમે યોગ્યતા—અને એ સર્વમાં એ મહાન આત્માનાં બધ્ધ સ્વાર્થસાગ દિંમત અને બુદ્ધિમત્તા પ્રકાશે છે. પ્રશ્ન ! એ આત્માની અમર જ્યોતિર્માથી નવા દીપ પ્રકાશવો, અને આ ભારતભૂમિમાં લાખો રૂપીઆના દાનથી સ્થાપવા ઇચ્છેલી એમની શાળાને અસ્તિત્વમાં લાવી, વિસ્તારી, વિજયી કરી, અસંખ્ય ઉદ્યોગો ઉપજાવો !—એટલી અમારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

“ ખાંડાની ધાર.”

- “ રાગ હરિશ્ચન્દ્ર છોડી આઘ્યો શેર સલવાદી સતને કારણેછરે;
 વેઘ્યાં રાણીને કુંવર રોહીદાસ જ્યારી તારે વારણેછ રે. ૧
 લાં તો બેનો પગ ન ઠેરાવ શેરી નથી સોંચલીછ રે;
 મારગ ખરો છે ખાંડાની ધાર દીસે વાટ દોહલીછ રે. ૨
 સીપને ઉપનીતી રસ અપાર ઉડીથી ઉપર આવવાછ રે;
 માથે ત્રેહના ઉ(વૃ)ઠ્ઠા મેઘ મોતીને મેળાંવવાછ રે. ૩
 મુને રત્ન લાધ્યું ગમનું નામ સદ્ગુણના સાથમાંછ રે;
 બોગલ રનેહ રે કરીને ચિત્ત રાખ્ય હીરો આઘ્યો હાથમાંછ રે.” ૪

ભોજો.

સંસારમાં આવી રાત દિવસ અનેક વ્યાવહારિક વ્યવસાયમાં આપણે કાળ નિર્ગમીએ છીએ; કાળ એની મેળે વલો જાય છે, અને એમાં આપણું જીવન એક તણવત ખેંચાયું જાય છે એમ કહીએ તો ચાલે. કોઈ પણ કાયમ ઉદ્દેશ, અને એ ઉદ્દેશનું અનુસરણ, એ આપણને તદ્દન અજાત છે. પરમાત્માએ આપણને જે સંસારના પ્રસંગો રૂપી અક્ષરો આપ્યે છે એ જોડી એમાંથી આપણા જીવનનું એક અર્થવાળું પુસ્તક રચવાનું છે એ વાત આપણે તદ્દન વીસરી જઈએ છીએ. કોઈકવાર કામને, કોઈક વાર કોષને, કોઈક વાર લાભને, એમ અસંખ્ય વૃત્તિઓને વશ પડી રહીએ છીએ: એ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં દોરાઈએ છીએ. એ માહોમાહું કમલ કરે, આપણને સ્વામ સ્વામી ઉભી રહી ખેંચે, અને એ ક્રિયામાં આપણા કકડા થાય તો તે પણ આપણે વિવશ રહી થવા દઈએ છીએ! આ વાત બરાબર થાય છે? આપણે કોણ? આ દેહમાં અને આ વિશ્વમાં આત્માનું શું સ્થાન છે? આ દેહ મારાથી જોબો રહ્યો છે, અને આ આજુ વિશ્વ મારામાં પડેલાએલું છે. ઉભય ઉપર રાજ્ય ચલાવવું એ મ્હારો અધિકાર છે—એ અધિકાર ખોદ ખેંચું તો હું મારી જાતને શુભાં પું, આ દેહને અને આ વિશ્વને અર્થશૂન્ય કરી મૂકું પું—અને સર્વત્ર અન્યકાર છાઈ રહે છે. વસ્તુતઃ હું સત્ય-સ્વરૂપ છું, ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છું, અને આનન્દ-સ્વરૂપ છું: મ્હારો સિદ્ધિ આખા જગતમાં ચલાવવો, મ્હારી ‘સિવરિત્ત’ આખા જગતને પહેરાવવી,—કોઈના ઉપર વ્યુત્ક્રમ ન કરતાં સર્વને પુરીથી મ્હારા સત્-ચિત્-અને આનન્દ-સ્વરૂપ સ્વરૂપમાં જાણ આપવો, એ મ્હારી અધ્યાત્મ-રાજ્યભાવના છે.

લોક ખોદું કહે છે કે હરિશ્ચન્દ્રે રાજ્યપાટ લગ્યાં, અને રાણી અને કુંવરને વેઘ્યાં, અને પોતે પણ વેઘાગો! જીવ લોકે જીવ શરીરને એક સ્થાનેથી ખસી બીજે સ્થાને જતાં જોયો, આ શરીરને ખેંચા શરીરની મેળા કરતાં જોયો, અને એ ઉપરથી પોતાની ભાષામાં કહ્યું કે ‘હરિશ્ચન્દ્રે રાજ્ય લગ્યું’ હસ્યાદિ! વસ્તુતઃ, હરિશ્ચન્દ્ર સત્યસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વરૂપ અને આનન્દસ્વરૂપ હતો, એણે પોતાની અધ્યાત્મિક રાજ્યભાવના સિદ્ધ કરી, અને એ રાજ્યમાં પોતાને આત્મવત્ વહાણાં એવાં પોતાનાં પત્ની અને પુત્રને ભાગ આપ્યો.

* ખાસ પોપાક; “પટોળી;” “પ્રેમપટોળી” એ ભોળાનો રાખ છે.

રમરમુ રાખતે કે આ સધણું પોતાના ન્દાના સરખા “હું” ખાતર નહિ: દરિશનનું રાત્ર્ય જેમ વિશાળ-દેશ દામ પ્રસંગની અવધિ રહિત-દત્ત, તેમ એનો “હું” પણ વિશાળ હતો. એના ન્દાના “હું” ને તો એણે “અદુચરી”-અનન્ત ધૈર્ય અને લીલાવાળી ચૈતન્ય-શક્તિને ખોળે મૂકી દીધો હતો: અદુચરાજના સેવકો મા આગળ મરવડું રમતું મૂકે છે એમ.

તમને યશ કે દરિશન જેવા આપણાથી યી રીતે ધવાય? તમારી નમતા હું વ-ખાણું છું, અને એ નમતા ખસા હૃદયની છે એ પણ હું સમજું છું-પણ એટલું રમરમુ હસવાની જરૂર છે કે તમે દરિશન જેવા તો શું પણ દરિશન પોતેજ છો. પણ એ પણ કહેવું જોઈએ કે આ વિશ્વની નિષામક શક્તિ તમે માની લો છો એવી ધૈર્ય અને નિર્બળવાળી-અન્યાયી અને ક્રૂર-તથી. તમે દરિશનને ખેંચો માન્યો છે તો બસ માન્યો. એ શક્તિએ એના કપર એને લાયક કમોડીના પ્રસંગ નાંખ્યા છે, અને તમારે લાયક તમારા કપર છે. અને પોતપોતાના પ્રસંગમાંથી પાર કાઢે, એટલે જાનેનો જય સમાન થાય છે.

એટલું તો ખરું કે કંઈ વિના રાત્ર્ય નથી. હમણાં ચોરસ દલાલ કપર તમે પાંચું દશે કે જપાનીઓએ ફિંગર અને નાનચાનની સંગોળીબુમિમાંથી રશિયનોને દ-રાખ્યા સાધારણ રીતે તો લડાઈમાં એક લશ્કર ખીખ લશ્કરના પડખા નરડયા દશે કરે છે; પણ એવા પિંટ પ્રસંગો પણ આવે છે કે જ્યારે દુશ્મન સાથે સ્વામે રક્ષાથી આંખ મેળવી લડતું પડે છે. માર્ગ સાંકડો દોષ છે, અને દુશ્મનોની “ટ્રેન્સિટ”-ખાઈ-કપર ચાલીને જતું પડે છે.

“મારગ ખરા છે ખાંડાની ધાર દીમે વાટ લેવાથી છૂટે.”

“કુરુક્ષ ધારા નિદિના કુરુક્ષય્યા”

उपनिषद्

“...strait is the gate, and narrow is the way which leadeth unto life, and few there be that find it”—*The Bible*.

અરે! પણ આવું બળ કેમ આવે? પોઈ આધાર હેતું છે એમ નિશ્ચય કરો એટલે જોઈતું બળ એની મેજે આવશે. “મરીને માળવા લેવા” સ્વામે કપરે આપણી રહેવત આપણાઓની છે, જેઓ પોઈ આધાર લે છે, એ છરીને નથી લેના; મરીનેજ લે છે. “Into the valley of Death rode the Six Hundred”—રશિયન સાથે બેસેલેખાની લડાઈમાં હમે ધોડેસ્વાર અમેને સ્વામી તોપે મનુની ખીખમાં પડ્યા! અને લોડ રોજર્ટમે કંદહાર સીધું તે જખને હિન્દવીર નામના યુદ્ધ સિપાહીએ દુશ્મનની અમિ વર્ગોથી રહેલી તોપ કપર ધમી તોપને કબજે કરી! એ ધુરુષો

હતા ! ઉદ્દેશ ઉપર દૃષ્ટિ ચોંટાડી-સ્થામી નજરે કામ કરનારાઓ હતા. કાર્ત્ત્વિજ્ઞ યોગ્ય ન હોય છે કે "No King or man attempting anything considerable in this world need expect to achieve it except, tacitly, on those some terms, 'I will achieve it or die'."

પણ કિંચિત્ અને કંઈકાર કરતાં પણ વધારે ઘરણું, યુદ્ધના પ્રસંગે આપણું અન્તરમાં આવે છે. એમાં વધારે ચિંતિત યુદ્ધ થયું હશે એ વિશે તમને શંકા રહે છે ? શંકા રહેતી હોય તો—યોદ્ધાંક દૃષ્ટાન્ત વિચારો: સપણુ હજાર તોપથી પણ પાછો હડે એવો હતો ? છતાં કેવી અધમશક્તિ આગળ એ નમી પડ્યો ! યુધિષ્ઠિર રણમાંથી પાછું પગલું બરે એવા હતા ? છતાં, એક વિષમ પ્રસંગે 'નરો વા કુન્વરો વા' એમ બોલાઈ ગયું ! અને એ વખતે એમના હૃદયમાં એવું પ્રચંડ યુદ્ધ થયું હતું કે જોની સરખામણીમાં મહાબારતના સાતે કોઠા રમત જોવા હતા.

જો પરમાત્મા મેળવવો હોય તો એ મેળવવાનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ. એ નિશ્ચય કાંઈ મગજના વિચાર માત્રથી ઉપજતો નથી: સમગ્ર આત્માએ ઉઠી જઈને જોઈએ; હનુમાનજી સૂર્ય તરફ ઉડ્યા હતા એટલા વેગે. કવિઓ કહે છે કે સમુદ્રતળાએ પડેલી છીપને વર્ષા બિન્દુનું મોતી જીવવાનું મન થાય છે સારે તે ક્યાંથી ઉપડી ક્યાં મુખી પડેયો છે ! એમ જોને પરમાત્માથી મોતી અન્તરમાં જીવતું છે, એને તો એનો પૂરેપૂરો વેગ લાગ્યો જોઈએ. અને યદુપદેશ મારે એજે અન્તર ખુલ્લું રાખી બેસતું જોઈએ. એમ કરવામાં આવે તો પરમાત્માથી મોતી અન્તરમાં અમ્મા વિના નહિ રહે. અને એ મોતીની જોને કિંમત છે એની દૃષ્ટિએ ત્રેલોક્યનો ખમતો! પણ એક કોડી મુમાત છે.

" મુને રત્ન લાધ્યું મુખનું નામ સદ્ગુણના સાયમાં છ રે !

બોજસ મોદ રે કરીને ચિત્ત ગપ્પ દીશે આગ્યો હાયમાં છ રે. "

મિ. હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો “અજ્ઞાત વાદ”

દાહના જ્ઞાનામાં હર્બર્ટ સ્પેન્સર એક મહાન નતવેતા યદ્ય ગયો એ સ્ત્રી મદની જાણવામાં દશે. આ મહાન પુરૂષે દાહના સાયન્સના સિદ્ધાંતો તેમાં મુખ્ય કરીને યદિ-નિસવાના (Conservation of Energy) અને ઈર્વિનના ક્રાન્તિનિયમના (Evolution) સિદ્ધાંતોને તે એવી સામાન્ય રૂપ શીઘ્રશુશીમાં જતાયા છે કે આ શીઘ્રશુશી માત્ર એકલા જડ અને ચેતન વિશ્વને જ લાગુ પડતી નથી; પરંતુ દુનિયાસ, ધર્મ, રાજનીતિ વિગેરે યાત્રાને અને જનસમાજના સંયુક્ત સંબંધોને લાગુ પડે છે. સ્પેન્સરની શીઘ્રશુશીનો આ-ટલો જથો બટોલો વિસ્તાર થયો તેનું કારણ માત્ર વિચારવન્ત માણસોની સાથે નિષ્ઠ સંબંધ રાખનાર આ સામાજિક સાત્રોને તેની શીઘ્રશુશી લાગુ પાડવાની રીતિ જ છે. ઈર્વિન જે નિયમ એકલાં પ્રાણીવર્ગની કૃષ્ણિમાં લાગુ પાડે છે તેજ નિયમથી મોટાં મોટાં રાજ્યોની ચાલીપડની યદ્ય મોટા ધર્મોનાં કૃષ્ણિવિનાશ થયાં, અને સાયન્સ, કૃષિરસાન, મુંડીને મજુરી વિગેરેના સંબંધમાં આપણી આમપામ જે દમેશાં ક્રાન્તિ (Discoloration) અપક્રાન્તિ (Discoloration) ના મામલામાં જશે આજુ રજાં છે તે જથાં પદ્ધ આ નિયમથી કૃષ્ણ થયાં એમ એ જતાવી આપે છે. રાખણ નરીકે રોમના મોટા રાજ્યની પડતી અને જંગલી લોકોનું તેની પર થયેલું પ્રયત્ન એ, જેમ અંદરની ગરમી ઓછી થવાથી એક મદની પડતી થાય અને એક મુમદેતુના અથવાયથી તે મદમાં નવી ક્રાન્તિને અનુકૂલ દ્રવ્યના સમૂદમાં વીખરાઈ જાય, એના જેવું જ છે. જેમ એક આંગળાયાળા ઘોડામાં અને તેના ફરનાં પાંચ આંગળાયાળાં પૂરંતે વચ્ચે ધીમે ધીમે ભેદ વધતો ગયો તેમ જ ધનાદયના અને ગરીબતા વચ્ચે, માયન્સની અને વદેમની વચ્ચે કાયમ ભેદ વધતો જાય છે.

તે કે સ્પેન્સરના આતિ તીવ્ર કોષધનશક્તિથી કૃષ્ણ થયેલા તરોએ કંઈ નવો ધર્મ કે પંથ પેદા કર્યો નથી તોપણ ખરે દાહની કિલ્લી પ્રગળ કપર નથી જ અમરે કંઠાવાના “આગામ-વાદ”ને જન્મ આપ્યો છે.

આખા વિશ્વ કપર આવી રહેલા દ્રવ્ય (matter) અને ગતિ (Energy)ના મનન પરિક્રમણના સિદ્ધાંતો આધાર લઈ આ વાદ મિદ્દ કંદાતી તે યદ્દઆત કરે છે. આ સિદ્ધાંત એવો છે કે ત્યાં દ્રવ્યનો એકત્ર સમૂદ પ્રયત્ન પામે છે અને ગતિ ઘટવા માંડે છે ત્યાં ક્રાન્તિ થાય છે. અને ત્યાં દ્રવ્ય બિજ નિજ જાગ્રામાં વદંચાઈ જાય છે અને ગતિ વધવા માંડે છે ત્યાં અપક્રાન્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે ત્યારે વનરૂપિના રામા-યનિક પદાર્થોના એકત્ર થયેલા દ્રવ્યમાં સૂર્યનાં કિરણોની ગતિ દર યદ્દ ત્યારે તેની કોષસા-માં ક્રાન્તિ થઈ. અને ત્યારે અગણિત રજાં પડી આ કોષસો જાગ્રામાં આપ્યો ત્યારે તેનું એકત્ર દ્રવ્ય જુદા જુદા રાસાયનિક સાદ પદાર્થોમાં વદંચાઈ મયું અને ગતિ ગરમી રૂપે પ્રદીપ થઈ આ પ્રમાણે તેની અપક્રાન્તિ થઈ.

વાદમાં જેવા દેખાના તારાઓના દ્રવ્યથી (nebulous matter) કૃષ્ણ થયેલા સૂર્ય-બટો નરક નજરે કરીએ, નિર્જીવ જમલ્લ બિજ બિજ મજાનનો ત્વેદાએ, વનરૂપિ

ને પ્રાણીઓની હવનરચના તપાસીએ, મગજશક્તિની ઉત્પત્તિ કે જનસમાજની વિધિવિધિ કૃતિઓનો વિચાર કરીએ, તો સર્વત્ર એકજાતીય અને વિજાતીય થતાં માત્ર રૂપાન્તરો જ માલુમ પડે છે. જે મૂળ પદાર્થ સંપૂર્ણ રીતે સ્થિર રહી શકે એવો સંપૂર્ણ એકજાતીય ન હોય, તો આ એક અનિયમિત પદાર્થના નિયમિત અવયવોમાં થતા ફેરફારો આપ્યા કરે છે અને આ ફેરફારો અનિવાર્ય છે.

એક વાર શરૂ થયા પછી આ જુદા જુદા અવયવોમાં વહેંચાઈ જવાનો ક્રમ આવશ્યકતાને લઈને આપ્યાં જ કરે છે, અને ખાસ રહેલા બેદને વધારે દૃઢ કરવાને, સરખે સરખી ગીબોની એકત્રતા ફરી અને ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓને જુદી પાડી આમપામની સ્થિતિઓમાં ફેરફાર થયાં જ કરે છે.

આ ખરૂં જોતાં ઈર્વિનના “હૃદયગીતી લલત” અને “ગોચરની છત” એ કાવ્યદાનું વધારે બહોળું સ્વરૂપ છે. તોપણ આખરે આ સમગ્ર ફેરફારોનું પરિણામ છેવટની સમતોલતા છે, જે નિર્ણય પદાર્થોમાં સ્થિરતાને નામે અને હવપદાર્થોમાં મૃત્યુને નામે ઓળખાય છે. સૂર્ય અદો પોતાની ગરમી આપી દઇ એક સમાન મપાટી ઉપર આવી જશે ત્યારે તેમની આવી સ્થિતિ થશે. આ સ્થિતિમાં જે બહારથી કદ નવો ધક્કો લાગે તો પાછા તેઓ નાશ પામે અને વળી પાછા વીખરાઈ ગયેલાં દ્રવ્યમાં અને અસમતોલ ગતિમાં વિચ્છિન્ન થયા મોંશે.

આ ઉપરથી સ્પેન્સરના અચાતવાદના છેલા સિદ્ધાંત ઉપર અવાય છે, અને જે તે નાજ શબ્દોમાં મટીએ તો તે નીચે પ્રમાણે છે.

“મનુષ્યની જુદિથી માપી ન શકાય એવા કાળચક્રમાં, આ વિશ્વની, આકાશમાં નાના નાના સમૂહોમાં ઉત્કાન્તિ થાય છે; અને તેવાજ સમય પછી મોટા મોટા સમૂહોમાં અપકાન્તિ થાય છે. માત્ર સ્થાનિક સ્થિતિ હોય તેમ આ પ્રત્યેક કાન્તિ ઘડીકે આકાશના આ ભાગમાં અને ઘડીકે આકાશના પેલા ભાગમાં પ્રગળ થાય છે. આ ઉપરથી આપણી જુદિ માત્ર એમ સૂચવે છે કે આ કાન્તિઓની પુનરાવૃત્તિ કાળ અને સ્થળમાં અનન્ત છે. મોટામાં મોટામાંથી માંડીને તે નાનામાં નાના સુધીના આ વિશ્વના સર્વ ચમત્કારો દ્રવ્ય અને ગતિના રૂપમાં રહેલા બળના સતત ક્રમણના માત્ર પરિણામ છે. હવે જે આપણને આ દ્રવ્ય ને ગતિનો એવો જથ્થો આપવામાં આવે કે તેમાં વધારો તથા ઘટાડો કરવાથી કેં ધજ ફેરફાર થતો ન હોય, તો તેમાંથી આપણે ઉપર કહ્યા તે સમગ્રમાં લક્ષણો સહિત ઉત્કાન્તિ ને અપકાન્તિ થયા વિના રહે જ નહિ. જથ્થામાં કંઈપણ ફેરફાર થયા વિના આપણી ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાન થાય એવા રૂપોમાં નિરંતર બહાર પડતી આ વિશ્વની શક્તિ અચાત અને અચેય છે. માટે આપણે કહેવું જ જોઈએ કે આ શક્તિ સ્થલમાં અપરિમિત અને કાળમાં અનાદિ અનન્ત છે.”

આ માત્ર હર્બર્ટ સ્પેન્સરના અચાતવાદનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ છે. કહેવું જોઈએ કે અચાતવાદ અનીશ્વરવાદથી સાવ જુદા જ પ્રકારનો છે. કારણ કે જ્યાંસુધી ચોક્કસ પુરાવાથી આવાદની સાથે ટકી ન શકે એવો “અચાત નહિ પણ જ્ઞાન”-વાદ ઉત્પન્ન થયો નથી, ત્યાં

સુધી. આ વાદ ખુબી રીતે એવી ગૂઢ સક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે કે જે કે તે અગાત અને અજ્ઞેય છે તો પણ સર્વ ધર્મશ્રુતિઓ ઉત્પન્ન કરનારી સામણીઓની સાથે કંઈપણ એક-વાક્યતા ધરાવે છે. દાખલા તરીકે આ અગાતવાદમાં એવું કંઈ નથી કે જે પુનર્જન્મ અસંભવિત છે એવું કહી શકે. પરદાની પાછળ ગમે તે હોય અને કોઈથી છાતી કોઈ કહેવાય નહિ કે આત્માને નામે ઓળખાતી વ્યક્તિની ચેતના મૃત્યુ પછી સંદિ શકતી નથી અને બીજા અવતાર ધારણ કરી શકતી નથી, અને આપણું કંઈ પ્રમાણે આપણી તે અવતારમાં સારી નરસી સ્થિતિ થતી નથી. પણ જે કોઈ માણસ આપણી ભવિષ્યની સ્થિતિ આવી છે વા તેવી છે એમ કહેવા આવે અને આપણે સ્વર્ગમાં જઈશું દેવશોકના વૈભવ માણશું અને હૃદયસ્તુતિ કર્યા કરશું એમ ખાતરીથી કહે તો અગાતવાદી એકદમ કહેશે કે આ વાત કેટલેક અંશે અસાધ્ય છે અને કેટલેક અંશે અશક્ય છે.

વિદ્યાર્થી.

અર્થાપન.

“ વસન્ત ” ના આ વર્ણના બીજા અંકમાં “ યુગ્મચતી કવિતા અને સંગીત ” એ નામનો લેખ આવેલો છે. તેના પાછલા ભાગમાં હાલના કેટલાક કવિયોએ યોગેશ્વર નવા હદો અને રાગો વિશે કાંઈ સૂચના કરી છે. તે સૂચનામાં રા. નાનાલાલ કવિયે ડૉ. હ. રિદર્ષદ કૃત્રે મધુભૂતા હંદ રચ્યા છે તેવું દર્શાવ્યું છે. સાદિત્યની વાતમાં બિનમાહીતીને ક્ષીધે સદાની ભુલ રહી જાય એ ન ગમવાથી અમે એ હંદની રચના કોણે કરી તે વિશે અમારી જાણમાં જે છે તે લખીએ છીએ.

મેઘદૂતનો હંદ સાક્ષર શ્રી નવજરામબાઈએ નવો યોગ્યો હતો તે અરસામાં ડૉ. હ. રિદર્ષદ અને રા. દેરાસરીને વાતચીત થતાં ડૉ. હરિષે એવો કોઈ બીજો હંદ રચવાની ક્ષિત્તિ દર્શાવી. રા. દેરાસરીને પણ વિચાર જેમ અંગ્રેજીમાં બૅકવર્સ છે તે તેમાં જેમ પૂરેપૂરાં વાક્યો લખી શકાય છે તેવું કાંઈ યુગ્મચતીમાં કરવાની હતીજ. આ વાતચીત થયા પછી તે હંદના જાગૃત યદ્ય અને એક તત્ત રા. દેરાસરીયે નવું ઉપગમથી કહાડ્યું. આ હંદમાં રા. દેરાસરીયે એક લાંબું કાવ્ય લખ્યું આ કાવ્યનું નામ મધુભૂતા હતું. નવા યોગેશ્વર હંદનું શું નામ રાખ્યું તે ઉપર ઘણા વિચાર પડી એમજ ઠીક ધાર્યું કે જે કાવ્ય તે તત્તમાં પહેલું લખાયું તે કાવ્યનું નામજ આ તત્તને આપ્યું; માટે તત્તનું નામ “મધુભૂતા” રાખ્યું. રા. દેરાસરીયે “અમારાં આંસુ” આ તત્તમાંજ લખ્યાં છે. ડૉ. હરિલાલને આ તત્તની રચનામાં કાંઈ પણ હાથ હોય એવું અમારી જાણમાં તો નથી. અને વળા ડૉ. હ. રિદર્ષદ પોતેજ ચંદ્રના પુસ્તક ૪ થાના સાતમા અંકમાં લખે છે કે “૨૪૦ સાક્ષરશ્રી નવજરામના “મેઘદૂત” ભાષાન્તરમાંનો મેઘહંદ છે તે કોટિનોજ આ હંદ છે. અને તેના ચીજ સૂચવાયો છે. આ તત્તની યોજના... .. “ભુલભુલ” ના લેખક, અને તંત્રી (ડૉ. હરિદર્ષદ) ની કલ્પના ભૂમિથી યદ્ય છે.” આટલુંજ આ તત્તની રચના કોણે કરી તે જાણવા માટે બસ છે. અહિં કલ્પનાનો અર્થ રચના કરવાનો નથી !

Truth.

ગ્રન્થાવલોકન.

* કાવ્યરસિકા—આ રા. રા. અરદેશર રસમણ ખખરદાર નામના એક યુવાન પારસી કવિએ રચેલું પુસ્તક છે. એ પુસ્તક વિશે બીજું કંઈ પણ કહેતા પહેલાં આરંભમાં જ, એના કર્તાને એમની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટે ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. પારસી ગુજરાતી લેખકોમાં સંપૂર્ણ શુદ્ધ તેમજ સંસ્કારી ભાષા લખનાર તરીકે આજ સુધી માત્ર મિ. મલબારી જ અમારા જાણવામાં હતા. મિ. મલબારી કરતાં વધારે ધરમથુ પણ સંસ્કારમાં અને શુદ્ધિમાં એમના કરતાં ઉતરતી ભાષા લખનાર બીજા પારસી લેખક મિ. દાખરાજ મુખસિક છે. આ બંનેથી જૂદી જ હખતી, પણ મિ. મલબારી જેટલીજ બલકે કાંઈક વિશેષ શુદ્ધ, અને પૂરેપૂરી સરલ છતાં ગૌરવવાળી, ભાષા લખનાર આ ત્રીજા પારસી લેખક મિ. ખખરદારને બહાર પડેલા જોઈ એમને ખુશી ઉપજે છે. આપણે પશ્ચિમના સાહિત્ય-શાસ્ત્ર-તત્ત્વજ્ઞાનાદિના સંબંધમાં આવ્યા ત્યાર પછી આપણા દેશમાં સંસ્કારી અને ધરમથુ એવા બે વિભાગ દાખર થઈ ગયા છે, અને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જેવું કમનસીબ બીજી કોઈપણ ભાષા માથે આવી પડ્યું નથી તેવું ગુજરાતીને માથે આવી પડ્યું છે, અને તે એ કે એક જ ગુજરાતીની બે રીતી માત્ર ન પડતાં હિન્દુ ગુજરાતી અને પારસી ગુજરાતી એવી બે એક-એકથી તદ્દન સ્વતંત્ર ભાષાઓ બન્યાઈ ગઈ છે એમ કહીએ તો ચાલે. તે પણ હિન્દી અને ઉર્દૂની માફક સંસ્કૃતપ્રધાન અને ફારસીપ્રધાન બે શુદ્ધ અને ગૌરવવાળી ભાષા તરીકે વિકસી હોત તો ખાપ નહોતો પણ આપણે ત્યાં તો પારસી ગુજરાતીએ ખરા-ખોટાના, ઉચ્ચ-નીચના, બ્યાકરણ કોપ ઉચ્ચાર જોડણી આદિના નિયમો યથેચ્છ તોડ્યા માંડ્યા, અને આજ એ ભાષા એવી વિચિત્ર બની રહી છે કે શુદ્ધ ગુજરાતીના વાચકને તો એ વાંચતાં હાસ્ય જ ઉપજે છે, અને કેટલીકવાર અર્થ મૂળજો પણ કઠિન થઈ પડે છે. છતાં પારસી ગુજરાતીએ વિપુલ સાહિત્ય ઉપજાવ્યું છે, ન્યૂઝપેપરની ભાષા ઉપર બહોળી અસર કરી છે, અને એ સ્થિતિ જોતાં એવા પારસી લેખકોની જરૂર જણાય છે કે જેઓ આ બે શાખાઓને અસંજદ રીતે છૂટી પડી જતી અટકાવે. અને મિ. ખખરદાર જેવા પારસી યુવકો ગુજરાતી ભાષાને સેવા બજાવતા રહે તો આ કાર્ય કેટલેક અંશે સિદ્ધ થાય એમ આશા રહે છે. પારસી ગુજરાતીનું નવું વલણ પણ હવે એ જ તરફ છે.

રા. ખખરદારે એમના આ કાવ્યસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં કવિતાના સ્વરૂપ વિશે તથા કવિતાની ભાષા વિશે કેટલુંક લખ્યું છે. મિ. ખખરદાર જણાવે છે કે “અસાધારણ લાગણીની અસાધારણ ભાષા તે કવિતા. આમાં કવિતાનો સઘળો મર્મ સમાઈ ગયો છે. એક કવિતા (જેને આપણે “પવિત્ર કાવ્ય” દેવી” ના ઉપનામથી ઝાળખીએ છીએ તે) જોતા પર પ્રસન્ન થઈ અને એણે જેને મેતાનો કરી લીધો તે ભાવ્યશાળીને કવિ કહેવો ઉચિત છે; બાકી છોને બીજા કવિતા (નેટકણ) જેણે પોતાના મનમાં દેડકાવત કુલી સન્તોષ પામે !.....” એવા એ તો અમ્મતાની ભાષા જેવી કવિતા સ્વાભાવિક છે તેવી જ શુદ્ધ, સરળ, રસિક અને વચન જોડણી જ પ્રજા એવી જોઈએ. અલગતાં, અર્થગૌરવ તો ઉર્દૂ અને અખંડન જોઈએ.” આ કહેવું “અમાર છે, અને એણે વર્ણવ્યું વગેરે અંગ્રેજી મદાકવિઓએ ગઈ સદીને આરંભે કવિતા સ્વરૂપ રાખે જે જે વિચારો દર્શાવેલા અને અવગંભીને છે.

૨૮ ખજરદારનાં કાચો આ વ્યાખ્યાને કેટલે દરજ્જે મળતાં આવે છે એ જુદો પ્રશ્ન છે. અમને લાગે છે કે આ કાચસંમહનો લંગબંગ અર્થે ભાગ આ બાવનાથી વિમુખ રહીનેજ રચાયે છે. આરંભમાં “ કાચગાર ” એ વિષય નીચે ‘ કવિતા અને પદ્ધતીની તુલના, ’ ‘ કવિતા અને તાલની તુલના ’ ‘ કવિતા અને વીત્તગીની તુલના ’ ‘ કવિતા અને કેરીની તુલના ’ ‘ કવિ અને લીટીની તુલના, ’ ‘ કવિ અને ઝવેરીની તુલના ’ દબ્યાદિ પ્રયત્નોને ૨૮ ખજરદાર પોતેજ બાગે “ અસાધારણ લાભની અસાધારણ ભાગ ” કહી શકશે. અને આ જ કોટિમાં અમે ૨૮ ખજરદારનાં ઘણાંપણ નીતિસંબંધી કાચોને નાંખીએ છીએ.

“ હંમ બેસાડે ગારીએ, હંમ ખનાડે માર;

‘ રાક ’ નો ‘ મેક ’ કલે રિએ, ખીજે ‘ નર ’ ની ‘ નાર, ’

નથી હંમને હાડકું, નથી હંમને ખાડ;

પિના અડચણે બહાસથી, લટપટ કરતી લાડ.

કેંકે જનો જૂદું કહે, કરે જૂદું વળી અંત:

ખતાપચાને ચાપચા, મલના જૂદા દંત. ”

આ થોડીક લીટી સદજ દરિએ ચડી આવવાથી અંત મૂકી છે. પણ એ જ તરેહની પુષ્ટિ કરીએ—દરપતરામ અને સામજની દગથી લખાએલી—રચે રચે નજરે પડે છે.

૨૯ ખજરદારે ‘ મણિમાળ ચોસરબંધ ’ ‘ નવકાંઠરી (હોલ) બંધ ’ ‘ કચર પ્રબંધ ’ ‘ પવનચક્ષિ પ્રબંધ ’ વગેરે સાદચિત રચવામાં, અમને પોતે સ્વીકારેલા કાચ લશબ્દની વિરુદ્ધ જઈ, ટથા કાલશેષ ક્યો છે.

“ વર્ણવર્ણન ” કવિતાના નામને કાલક પ્રયત્ન છે. આ ભાગને અમે ‘ ઉનાળાનો શુભ્રમ, ’ ‘ મેઘની લવારી ’ ‘ વાદળના વિવિધરંગ ’ ‘ મેઘ ધનુષ્ય ’ ‘ આગ્રામાં મગધરા, ’ ‘ વિજીના અમકાર, ’ ‘ પરીઓનો દર્પ, ’ ‘ પહાડનો દેખાવ ’ ‘ ચરનાં દોર, ’ ‘ પાખીનો શાધ ’ વગેરે વિવિધ મનોહારી વિષયો ઉપર કાચો રચાએલાં છે. વધારે ૨૮ નવસિંદરાવની ગૂર-અંતર્યાદી પ્રતિબાનું અમે દર્શન થતું નથી, તથાપિ સાધારણ રીતે ખરા કવિના ભાવથી સદ્ગિ અવગ્રહન થયું છે એ સ્પષ્ટ છે. વર્ડ્સવર્થ અને સ્કોટ એ બે અંગ્રેજી કવિઓની સદ્ગિ સંગ્રહી કવિતાનો બેદ દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-સ્કોટ સદ્ગિ સ્ત્રીને નોંધ પાથી અને પેન્સિલ્લ લાદને બેઠે છે, અને વર્ડ્સવર્થ એના ઉપર ધ્યાન કરી એ ખ્યાલમાંથી વનન સદ્ગિ ઉપજાવે છે. સ્કોટને આમાં કેટલે અન્યાય થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે—પણ ૨૮ ખજરદારનાં સદ્ગિચિત્રો, નોંધપાથી અને પેન્સિલ્લની મદદથી રચાયાં છે એમ સદજ પ્રતીત થઈ આવે છે. આથી, ૨૮ ખજરદારનાં સચળાં કાચો કૃત્રિમ છે વા એમાં મનોહરતા નથી એમ કહેવાનું ના-પર્યં નથી.

“ ધરનાં ખાનાં તો, ઝરણે જળમાં મૂખ મુકે,
જળાનાં માનાં તે, દરખ ચર્ચે પી નિર્ભગ દબે;
ધરનાં રાનાં ચ, દશુ હશુ નીંગી ટાકે ધરનાં,
બિંજાનાં જાનાં તે, નમન હરિને એમ કરતાં.”

એ પંક્તિઓમાં ખરું અવલોકન છે, વર્ણનવિષય પ્રતિ ખરો હૃદયનો ભાવ પડી રહ્યો છે, ભાષા પણ પ્રસંગને અનુસરતાં પ્રસાદ માધુર્ય અને કૌમલતાથી અંકાએલી છે—હતાં એ કવિતાથી નીચેની કવિતાની કાંઈક જૂદી જ તરેહ છે એ સમજવા જેવું છે:—

“ The cock is crowing,
The stream is flowing,
The small birds twitter,
The lake doth glitter,
The green field sleeps in the sun;
The oldest and youngest
Are at work with the strongest;
The cattle are grazing,
Their heads never raising;
There are forty feeding like one ! ”—Wordsworth.

૧૩. ખખરદારની દૃષ્ટિ આગળ દલપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બે કવિઓ રહેલા છે. દલપતરામનાં અનુકરણ જોએ એ ક્યાં છે તેઓ એમનો વાર્તાસ અને હાસ્યરસ ઉપમતી શક્યા નથી—માત્ર નીતિબોધ ઉતારી શક્યા છે, અને તેથી એ અનુકરણ બહુ કવિતાના પ્રદેશની બહાર ચાલ્યું ગયું છે. આ જ પ્રમાણે મિ. ખખરદારનાં કાવ્યમાં પણ થયું છે. પરંતુ જોએ નર્મદાશંકરનું અનુકરણ કર્યું તેઓ વધારે કૃતેદમન્દ થયા છે: કાવ્ય એમ જણાય છે કે નર્મદના વિષયો કાવ્યોદ્ગારને વધારે અનુકૂળ હતા, અને એની દળમાં આવેશ અને નૂતનતા રહેલાં હતાં—જે હજી પણ ગુજરાતી વાચકનું ધ્યાન રાખી શકે છે. નર્મદે ઉઘાડેલા માર્ગે આગળ ચાલી, મિ. ખખરદારે—

“ ખરખર ખરતા, ફરફર રરતા,
સર સર સરતા સરતા;
ધર ધર ધરતા, ભર ભર ભરતા,
હરહર હરતા હરતા !

નળિયામાં પેસીને નીંકજે,
હહેરે ખજખજ લડતા;
જોર થકી ઉભરાઈ જમીન પર,
ધપ ધપ તૂટી પડતા !

તેડું તડું ભીંત અને બારી પર,
મીતિ તતડે આવેશે;

x x x x

ધસાદિ તરેહની ઘણી પંક્તિઓ રચી છે. આ પંક્તિઓ એક કરતાં વધારે રીતે ન-
મૈદનું સ્મરણ કરાવે છે: શબ્દાલંકાર નર્મદથી સ્થિત છે એટલું જ નહિ, પણ “ નળિયામાં
પેસીને નીકળે ” ધસાદિ વર્ણન ખાસ નર્મદની કલ્પનનું સ્મરણ કરાવે છે. નર્મદના સ્થિ-
તિત્રણમાં અમને ઘણે સ્થળે નોંધપોથી જ નજરે પડી છે, અને ઉપરની પંક્તિઓમાં
રૂ. ખજરદાર પણ અમને નળિયાં સ્થાને બેસી નોંધ લેતા ઉપસ્થિત થાય છે. એક
“ પાણીનો ઘોધ ” વર્ણવતાં રૂ. ખજરદારે નીચે પ્રમાણે કૃદન્તમાળા રચી છે:—

“ ચમક ચમકતાં, કમક કમકતાં, ઉતરે નીચે નમતાં;
ચલક ચલકતાં, છલક છલકતાં, રસમાં રંગે રમતાં.
કલિં ચમચમતાં, કલિં તમતમતાં, ખલતાં સંકટ ખમતાં;
બીડી બૂસહ બાવે ભમતાં, બેલ કરે મન ગમતાં.

અલિં અથડતાં, તલિં પછડતાં, કચડતાં ભચડતાં;
કલિં મથડતાં, કલિં લથડતાં, રગડતાં સપડતાં.
ખરડતાં મરડતાં તાતાં, તીત્રપણે તતડતાં;
ઘસડતાં ફસડતાં જાતાં, અકડતાં પકડતાં.

x x x x x x x

આ પ્રમાણે પંક્તિઓ આગળ આપ્યે જાય છે. આ વાંચી આજ તરેહનો અંચેજ ક-
નિ સધીનો ચત્ત અમને સાંભર્યો. “ How the water comes down at Lodore ”
એ શબ્દખંડમાં—

x x x x x x x

Rising and leaping.

9

Sinking and creeping,

Swelling and flinging,

Showering and springing,

Eddying and whisking,

Sponting and frisking,

Receding and speeding,

25

And shocking and rocking

And darting and parting,

And threading and spreading

And whizzing and hissing

And dripping and skipping

And falling and crawling and sprawling

50

And driving and riving and striving

And sprinkling and twinkling and wrinkling

Recoiling, tumbling, and toiling and boiling

60

And thumping and pumping and bumping' and 'jumping
And in this way the water comes down at Lodore

71*

Southey.

આ પ્રમાણે કવિએ “-ing” ના થોડા રચ્યા છે. આમાં જે નૂતનતા રહેલી છે એ બે સમજાવી છે. બાકી, વસ્તુતઃ અર્થની સાથે વર્ણુ અને સ્વરનું મળતાપણું ધોરેક, બે રચ્યો છે. શબ્દાલંકાર રચવાના આવા કૃત્રિમ ચતુર્તા સ્લામે થોડાએક ખરા રસિક ચતુર્તા મૂકી શકે, એટલે પારી અને ખોટી મહોર વચ્ચેનો ભેદ સમજાવશે:—

“The moan of doves in immemorial elms,
And murmuring of innumerable bees”——Tennyson

“The league-long roller thundering on the reef”——Tennyson

“The splendour falls on castle walls
And snowy summits old in story;
The long light shakes across the lakes,
And the wild cataract leaps in glory.”——Tennyson

“And more to lull him in his slumber soft,
A trickling stream from high rock tumbling down
And ever drizzling rain upon the left,
No other noise, nor people's troublous cries,
As still are wont to annoy the walled town,
Might there be heard; but coreless Quiet
Wrapt in eternal silence, far from enemies.”——Spenser

“It is a beauteous Evening, calm and free;
The holy time is quiet as a Nun
Breathless with adoration; the broad sun
Is sinking down in its tranquillity;
The gentleness of heaven is on the sea.”——Wordsworth

“प्रच्छाद्यसुलभं निदाः—”

“क वत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं

क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्त।”

* ૭૧ પંક્તિઓ વાંચતાં અમારા વાચકો યાદે, અને અમારા પ્રેસમાં “ing” પદ પૂટી પડે. માટે અમે પંક્તિઓની સંખ્યા માત્ર સ્લામી મૂકીને સન્તોષ વાળ્યો છે.

“ચલાપાઠાં દાદિ.....

.....સ્વનસિ મૃદુકર્ણાન્તિકચરઃ

કરં ધ્યાધુન્વત્યાઃ—”

“કાર્યા સૈકતલોનહંસમિથુના...

x x x x x x x

શુદ્ધે કુરુણમૃગસ્ય વામનયનં કણ્ઠ્યમાનાં મૃગીમ્

“પશ્ચાદેત્ય શનૈઃ કરામ્બુજવૃતે કુર્વાતિ વા લોચને ।

x x x x x x x

આનાંયેત પદાત્ પદં ચતુર યા સખ્યા મમોપાન્તિકમ્.

“આ લોકાન્તાત.....

તિષ્ઠત્યેષ ક્ષણમધિપતિઃ—

કાલિદાસ.

સ્થચ્છન્દોચ્છલદ્ચ્છકચ્છકુદરચ્છાતેતરામ્બુચ્છટા ।

કા૦ પ્ર૦

આ અવલોકન સમજી વખતે પાસે પડેલાં પુસ્તકોમાંથી યોગ્યક ઉતારા આપ્યા છે-
એ ઉપરાન્ત મિશ્નન લેખર વર્ગિલ વગેરે પાશ્ચિમીય કવિઓમાંથી, તેમજ અત્યલ ભવભૂતિ-
ભયરેવ આદિ સંસ્કૃત કવિઓમાંથી, તથા કાલિદાસમાંથી પણ ખીળાં, અનેકાનેક દૃશ્યન્તો
દાંડી શકાય.

માત્ર યોધના જ પડવા સાથે ધ્વનિની સમાર્ધ નથી. જૂદા જૂદા અર્થ અને ભાવનું
સૂચન વર્ણ અને સ્વરનાં માધુર્ય-કાઠિન્ય, વિસ્તાર-સંક્રમ, આરોહ-અવરોહાદિ દ્વારા કેવું
રસિક રીતે ધર્ષ શકે છે એ ઉપરનાં દૃશ્યન્તો ઉપરથી સમજાશે.

૨૮. ખખરદારનું કવિહૃદય ‘કાન્તદર્શી’ નથી, એમના સમ્બદ્ધલંકારના મત્તો ઘણી-
વાર ભૂલભરેલા જોવામાં આવે છે: છતાં અમે ખુશીથી જણાવીએ છીએ કે એમને કુદ-
રત પ્રત્યે ખરેખરી લાગણી છે. લાગણી ખરી હોય છતાં અલૌકિક ન હોય તો કાવ્યમાં
અલૌકિકતા નથી આવતી: અને એટલે દરજ્જે ૨૮ ખખરદારનાં કાવ્યો પણ ઉતરતી ભૂમિ-
કાએ વસે છે. જેટલે અંશે ૨૮ ખખરદારની લાગણી કૃત્રિમ નથી, એટલે અંશે એમનાં કા-
વ્યોમાં કાવ્યત્વ પણ છે.

ક આજના પ્રસંગને માટે તો આટલાં પણ ઘણાં છે. નીચે લીટીવાળા છાપેલા
શબ્દો શિવાય અન્યત્ર પણ ખૂબીઓ રહેલી છે.

ચુન્નરાત્રી કાવ્યોનાં યોગ્યક દૃશ્યન્ત ૨૮ કવિએ ચૈત્ર પિકમાં ટાંક્યાં છે.

“ ઝરણુ બહુ ઝરે છે, પ્હાડની આસપાસે,
 ખગખગ કરતાં તે, સૌ ધસે પૂર આસે;
 ધસીં ધસીં ધસીં દોડે હોર બુટી લઇને,
 પરવત ઉતરે છે, એક બીજે ચઢીને.
 સરખ સમ શરીરે, વક્તાથી વળેલાં,
 સરસર સરતાં તે, વાટ લેતાં જ વહેલાં;
 નમી નમી નમી નીચાં, ડોક નાખે ટળાને,
 કદણુ પર કુદી તે, ઊતરે ઊછળીને;
 ચળક ચળક ચાતાં વારિખિન્દુ વહે છે,
 છલક મલક છૂટી, રાત લેતાં રહે છે;—
 અધિક હર હમંગે, ટેકરા કૂદતાં તે,
 ધરણી જતુનીને તો, બેટતાં બાત બાતે. ”

આ અને,

“ ખીણો, ટેકરીઓ, ખેતર સૌ,
 લીલામાં લોભાયાં;
 રમત કરે ને ગમન રસિકયાં,
 આપે લાડકવાયાં.
 મંપ મળ્યો સહુએ બહુ રોહે,
 રાગે છે રંગીલાં;
 જ્યાં ત્યાં જ્યાં ત્યાં સઘળે સરખાં,
 લીલાં, લીલાં, લીલાં !
 જાયે રચળ ઊભો રહીને સ્થિર,
 પર્વત સાક્ષી પૂરે;
 બલિહારી વર્ગની ખતાવે,
 ઊરે પૂરે નરે. ”

આવાં કવનો કુદરત પ્રત્યે ખરી લાગણી વિના નીકળ્યાં છે એમ કોઈ પણ નહિ કહે. બહુકે આ પંક્તિઓમાં તો જાગી પ્રતિભા છે એમ અભિપ્રાય આપવામાં પણ આધ નથી.

રા. ખજરદારના આ પુસ્તકતું અવજોડન સમાપ્ત કરતા પહેલાં, એવે આ પાસી કવિને એમના પ્રકૃત ચત્ત માટે ફરી ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

જીવન ચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૦૨ થી.)

(ગુજરાતી ભાષાના ચરિત્રલેખનનો ઇતિહાસ.)

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર એમનો એક બીજા સાથે એવો નિકટનો સમ્બન્ધ છે કે, તેને જૂદા પાડવાનું કામ તદ્દન અશક્ય છે; કેમકે ચરિત્ર એ અમુક એક વ્યક્તિવિષયક ઇતિહાસ છે, અને ઇતિહાસ એ અનેકવ્યક્તિવિષયક ઇતિહાસ છે. ડૉ. રુમાઇસ પોતાના “કેરેક્ટર” (સદર્તન) નામના પુસ્તકમાં ચરિત્ર અને ઇતિહાસની એકતા વિશે લખતાં લખે છે કે, “ખરેખર ઇતિહાસ એ જીવનચરિત્ર જ છે. મનુષ્યસમુદાય ઉપર વ્યક્તિઓનો રાજ્યવ્યવસા અને સત્તા ચાલે છે, તેનો સંગ્રહ તે ઇતિહાસ”. એમસૌન ઇતિહાસની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ કરે છે:—“બધા ઇતિહાસ તે શું છે? માત્ર વિચારોનાં કાંઈનો સંગ્રહ છે. કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય એટલો બળવાન જુસ્સો માણસોમાં પોતાની બેહદ તૃષ્ણાઓના જોરથી પ્રસરી રહે છે તેની નોંધ તે ઇતિહાસ.” ડૉ. રુમાઇસ આગળ ચાલતાં કહે છે કે, “ઇતિહાસોના બનાવો વાંચવામાં આપણને રસ પડે છે, તેનું મુખ્ય કારણ એ જ કે, જે પુરુષોએ એ કામ કર્યું છે તેમની લાગણી, તેમનાં દુઃખ અને તેમના સ્વાર્થની સાથે તે નિમ્નજાત રાખે છે. ઇતિહાસ વાંચતી વખતે ધણી કાળથી મરણ પામેલાં માણસો (જીવનચરિત્રની પેઠે) આપણી સામે ભ્રાંતમાન ખડા થાય છે; પણ તેઓ મરણ પામ્યાં છતાં તેમની કહેણી-કરણી જીવંત રહી ગયેલી આપણને દેખાય છે; અને તેમજો જે જે કંઈ કારણ છે તેમાં જ ઇતિહાસનો રસકસ રહેલો હોય છે.” આ કહેવું ધણે અંશે સત્ય છે, તેની ખાતરીને માટે ઇતિહાસમાં શું શું દેખાય છે તે જાણવાનો આપણે આ સ્થળે ટૂંકમાં પ્રયત્ન કરીએ.

દુનીયાના સમગ્ર ઇતિહાસનાં માત્ર પાનાં જ ફેરવીશું એટલે નજર જ કરીશું તો નીચે પ્રમાણે આપણને જણાશે:—માણસોએ જંગલનાં પ્રાણીઓને જોર કરીને પ્રથમ પોતાનું રહેણું નીચેનાં જૂઠાં જૂઠાં ચાર ટેકણે કર્યું હતું. (૧) હાલના તુર્કી દેશમાં આવેલી તેઝીસ અને યુફ્રેટીસ નદીના કીનારા ઉપર; (૨) મિસર અને તેની નીચેના નાઇલ નદીના કીનારા ઉપર; (૩) હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ તટના કીનારા ઉપર અને (૪) ચીનમાં હોહાંગહો અને યાંગસીક્યાંગ નદીના કીનારા ઉપર. બાબેલન અને નીનીવાનાં બે મોટાં રાજ્યો ઊભાં થયાં, અને ગાઇઓમર્શનો વંશ ઇશ્વરમાં રાજકર્તા થયો. મિસર દેશનું રાજ્ય ધમધાકાર ચાલવા લાગ્યું તેવામાં મિસ સેમીરા નામની એક જીવાંમદ સ્ત્રી આઝીયાના તખ્ત ઉપર બેઠી, અને તેણે પોતાની શત્રુતા દોકોનો અવાજ હિંદુસ્તાન સુધી પહોંચાડ્યો. ત્યાર પછી સીસાસ-ટીસ અને હુનરત પેગમ્બર એ બે મહાન પુરુષો થયા. સીસાસટીસે પોતાની તરવારના જોરથી બીજા દેશને લૂંટીને લાંબી દોડત મિસર દેશમાં લરી, અને પેગમ્બરે પોતાની

કલમ તથા અક્ષતના જોરથી એક વર્ગનાં માણસોને મિસર દેશમાંથી દરીઆપાર કાઢી મૂકીને પોતે નવાં રાજ્ય તથા દીન રચાયાં. આ વખતે સુનાન દેશમાં શહેરો બાંધવા લાગ્યાં. ફીનીશીઆના લોકો સમુદ્રમાર્ગે મુસાફરી કરવા લાગ્યા, અને તેઓ જે જે જગોએ ગયા તે તે જગોમાં લખવા વાંચવાનાં બીજા (અક્ષરો) રોપતા ગયા. દાકટે જે સ્થાને પાથો નાખ્યા, અને સુલેમાન મોટા દબદબાથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ઈરાનમાં કાવાએ ગાવીઆની ઝૂંડો લેખો કીધો, અને જૂદાકને કહાડી મેલીને ફેરેદૂન તખ્તનીયીન થયો. આસ્તીયાનું રાજ્ય તૂટી ગયું અને તેની પશ્ચિમ દિશામાં રોમના રાજ્યનું જોર વધવા લાગ્યું. ઈરાનનું રાજ્ય જોરમાં આવ્યું, અને કેમોશરો તખ્તનીયીન થયો. ગોસ્તાદ ઘડ્યો, અને પારસીઓની દીન હુજરત જરયોસ્ત લઈ આવ્યો. યુનાનીઓ અને ઈરાનીઓ કસાકસી ઉપર આવ્યા અને સિકંદરનો તાપ તપવા લાગ્યો. સિકંદર મરણ પામ્યો, માણસના લોહીની નીકા વહેવા લાગી, કાથેજ નાખ્યું થયું, મિસર નખળું પડ્યું, સુનાન તરવારના મારથી દબાઈ ગયું અને દુનીઆનું રાજ્ય મેળવવાને રોમ આગળ પડ્યું થયું. તેમજ પહેલા કેસરના હાથ નીચે બીજા બધાં નાનાં નાનાં રાજ્યો આવી ગયાં. ઈસુખ્રીસ્તનો જન્મ થયો, અને તેણે દુનીઆમાં નવી દીન દાખલ કરી. રોમનું રાજ્ય આ વખતે ટકી રહ્યું હતું, પણ તેની પડતીનાં વાળ વાગી રહ્યાં હતાં તેની તેને ખબર નહોતી. અરેશર બાગેગાને પારસીઓની પાદશાહી અને દીન પાછી તાજ કરી અને રોમ ઉપર જંગલી માણસોનું લશ્કર તૂટી પડ્યું. મહમદ આ દુનીઆપર આવ્યો. રોમના રાજ્યના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા, અને ઈરાનના રાજ્યની ચડતીનો સૂર્ય પૂરે દિશામાં તેજ મારવા લાગ્યો. મુસલમાનો આગળ બડકાની માફક બહાર નીકળ્યા આવ્યા, અને પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશા મુઘી ફરી વળ્યા. યૂરોપમાં હાલના રાજ્યનાં બીજા રોપાયાં, અને શાર્લમેન આફ્રેડ તથા બીજા પુરો ઘડ્યો. મહમદ બીજાની હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને તેણે હિંદુઓની દેવમૂર્તિઓ તથા દેવસ્થાનોને ખંડિત કર્યાં; તેમજ હિંદુસ્તાનની દોલત લૂંટવા લાગ્યો. નોર્મન લોકોના બાદશાહ વિશ્વમે ઇંગ્લંડ સર કર્યું અને હાન્ગની બાદશાહતનો પાથો નખાવ્યો. ચોપનો અખલાર પૂર જોરમાં આવ્યો. ઈંગ્લેન્ડનો પહેલો ચાર્ટર (માગનાચાર) બાદશાહ પાસે બલાકારે લખાવી લીધો, અને રીબા રીબાને મારી નાખવાનો તથા રીબાવીને સાક્ષી લેવાનો ચાલ યૂરોપખંડના પાદરીઓએ પહેલ વહેલો દાખલ કર્યો. યૂરોપખંડમાં સારા સુધારાની સરઆત થવા લાગી, અને છાપવાના હુજરની શોધ થઈ. લગાઈમાં દારૂગોળો વપરાવા લાગ્યો, અને કોલેબસે અમેરિકાખંડની શોધ કરી તેથી આખી દુનીઆમાં નાણુંની વ્યવહાર થવા લાગી. એલામાં માર્ટિન લુથર, કાલ્વિન અને નોક્સ, બાદશાહો તથા પાદરીઓને ચઘરાવવા લાગ્યા, અને જે પોપની હકુમત હતી તે કેટલાક દેશોમાંથી તદ્દન ઉખડી ગઈ. રોમનકેથોલિકધર્મના લોકોની પડતી અને પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોની ચડતી થવા લાગી. તુરકી લોકોના ફતેહના ડંકા વાગવા લાગ્યા અને તૈમુરલંગ બાદશાહે અનેક મનુષ્યોનું લોહી રેણ્યું. હસમાનીઓએ ઈસ્તંબૂલ સર કીધું અને આખા યૂરોપને ધાસ્તીમાં નાખ્યું. હિંદુસ્તાનમાં અકબર બાદશાહ, અબુલફઝલ, બીરબલ અને તાનસેન જેવા મહાન પુરો ઘડ્યો થઈ ગયા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ, અને તે પ્રથમ મારામારી, લૂંટફાટ તથા વેપાર કરવા લાગી. સુબધ ઈંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યું. ઇંગ્લંડમાં પહેલા ચાર્લ્સ રાજાને ત્યાંની રૈયતે મરદન માર્યો, અને એક ખાટકીનો છોકરો (કૉ-

મુવેલ) રાજકર્તા થયો. ખાદશાહ બીજા જેમ્સને પાલોમેન્ટે તપ્ત ઉપરથી બહારી મુક્યો, અને ત્રીજો વિશ્વમ તેની જગોપર આવ્યો. મીરાજોએ ફ્રેન્ચરેવોલ્યુશનની કુંચી ફરવી, અને તે જ અરસામાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટ ફ્રાન્સની લગભ પોતાના હાથમાં લેવાની ધારણા કરી. તેની તે ધારણા તો પાર પડી, પણ તેના લોભની હદ આખા યુરોપખંડ સુધી લાખાઈ. અન્તે તે હાથો અને યુરોપખંડમાં શાન્તિ થઈ; પણ હિંદુસ્તાનમાં લગ્નધનાં વાજનો અવાજ બંધ પડ્યો નહોતો. એક ભાગ પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો એમ હિંદુસ્તાનના ભાગો ઇંગ્રેજને કબજે કરવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે તેમણે ફ્રેન્ચને હાંકી કહાડ્યા, દીપ્તે પાયમાલ કર્યો, સિંધીઆની કેડ ભાંગી નાખી, હોલકરને દાબી દીધા, મરેઠાનું રાજ્ય તોડી નાખ્યું, પીંદારાને જડમૂળથી નાશ કર્યો, અને છેવટે બજવાન શીખ લોકોને પણ તાબે કરી લીધા. આ દેશમાં ધનસાફ અને કેળવણીનાં મૂળ દાખલ કર્યાં, તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજનું રાજ્ય વૃદ્ધિ તથા સ્થિરતાને પામતું ગયું; અને હિંદુસ્તાનના સાચા શુભેચ્છકો મેશર્સ દાદાભાઈ નવરોજી, રેમેસચન્દ્રદત્ત, રામ રામભોલનરાય, મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, પીરજીરાહ મહેરવાનજી મહેતા, વગેરે મહાન પુરુષો થયા. વિજ્ઞાનવતવાસી પણ હિંદુતા હિતેચ્છુ મિ. હુમની આગેવાનીને લીધે ઈંગ્લિયન નેશનલ કોંગ્રેસ જેવા રાજ્યહારી મહામંડળની સ્થાપના થઈ, અને તેના પ્રતાપથી નામદાર ઇંગ્રેજ સરકાર પાસેથી આપણે કેટલાક હક્કો મેળવવાને ભાવ્યશાળી થઈએ છીએ.

દુનીઆની રાજઆતથી તે આજ સુધીના ઉપરના ઐતિહાસિક દૃષ્ટ સારાંશ ઉપરથી ઇતિહાસ અને ચરિત્રની એકતા વિષે સારી રીતે સમજ સકાય છે. દુનીઆપર જે જે ફેરફારો થયા હોય છે અને થાય છે તેનાથી ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો ભરાય છે, અને તે ફેરફારો કરનારા મહાન મનુષ્યો જ હોય છે. અર્થાત્ ઇતિહાસ અનેક મહાન વ્યક્તિઓના જીવનચરિત્રથી જ ભરપૂર હોય છે. એટલે જીવનચરિત્રને સામાન્યતઃ જે જે બાબતો લાગુ હોય તે સર્વ ઇતિહાસને માટે પણ હોઈ શકે, એ કહેવાની જરૂર હવે જણાશે નહીં. જે જે પ્રમાણે ઉત્તમ ચરિત્રગ્રન્થોની જરૂર છે તે જ પ્રમાણે એકંદર સમાજના કલ્યાણને માટે ઉત્તમ ઐતિહાસિક ગ્રન્થોની પણ સર્વથા આવશ્યકતા છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં હાલ મેકોલે, કાલોઇસ, ફૂડ, મીન, બકલ, વગેરે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકર્તાઓના પશ્ચિમથી ઉત્તમ ઐતિહાસિક ગ્રન્થો થયા છે. મેકોલે કૃત “ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ” છે તે વાંચશે પૃથ્વો છે, પણ તેમાં ફક્ત દશ થીસ વર્ષના ઇતિહાસનો જ સમાવેશ થયો છે. આ ઉપરથી તે ઇતિહાસ કેવી વિસ્તૃત રીતે લખાયો હશે તેનું અનુમાન સારી રીતે થઈ શકશે. આ ઇતિહાસની રચના એવી ઉત્તમ પ્રતિની છે કે, તે વાંચતાં વાંચનાર પોતે ઇતિહાસ વાંચે છે કે નવલકથા વાંચે છે તે વિષે ઘણી વખત ભ્રમમાં પડે છે. બકલ નામના એક લેખકે “ઈંગ્લંડની ઉત્તતિનો ઇતિહાસ” લખ્યો છે, તેનો માત્ર સારાંશ જ ૮૦૦ પૃથ્વો થાય છે. આ ઇતિહાસનો સારાંશ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સપ્તરત્રી કમળાસંકર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી પાસે કરાવીને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ પંક્તિમાં મુક્યાં થોડા રા. રા. રણજોડભાઈ ઉદયરામે ભાષાન્તર કરેલા “રાસમાળા” સિવાય કોઈપણ ઇતિહાસ-ગ્રન્થ નથી એ બહુ શોચનીય છે. અને આપણા દેશનો ઇતિહાસ ઉચી પંક્તિમાં લખવા માટે

ગુજરાતી વિદ્વાન મંડળમાંના કોઇ તરફથી કશો પણ પ્રયત્ન થતો નથી એ વિશેષ શોચનીય છે. મિ. રોમેશચન્દ્રે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સંબંધે ઘણો ઉડા અભ્યાસ કરીને કેટલાંક પુસ્તકો ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે, તેમાંનાં ચોડા ભાગનું ભાષાન્તર, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રા. રા. લક્ષ્મીશંકર મેઘરાજી ભટ્ટ પાસે કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; પણ બાકીના ભાગનું થવાની આવશ્યકતા છે. મરાઠાના ઇતિહાસ માટે સ્વર્ગવાસી ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તેમના મરણને લીધે તે પ્રયત્નનું પૂરું ફળ મેળવવાનું બની શક્યું નથી. મરાઠી ભાષાના વિદ્વાનોમાંના રા. રા. દત્તાત્રય બ્રજવંન પારસનીસ, ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈ, નારાયણરાવ ભવાનરાવ પાવગી, ખરે, રામચંદ, વગેરે ગૃહસ્થો અનુકરણીય પ્રયત્ન કરે છે. રા. રા. સરદેશાઈએ મરાઠી ભાષામાં “ હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો મુસલમાની રીસાયત, અને ભાગ ૨ નો મરાઠી રીસાયત ” એવાં બે પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. આ બન્ને અન્યો રા. રા. સરદેશાઈની સ્વતંત્ર શોધથી જ લખાયેલા છે, અને તે દેશી ભાષામાંના બીજા કોઇ પણ ઇતિહાસ કરતાં ઘણા સારા લખાયેલા છે એમ તે ભાષાના શાસ્ત્રીઓ જણાવે છે. તેમજ રા. મા. પાવગીએ “ હિંદુસ્તાનનો સાઘંત-સશસ્ત્ર ઇતિહાસ ” બાર તેર ભાગમાં તૈયાર કરવા માંડ્યો છે, અને તેના પૂર્વાર્દના છ ભાગ “ ભારતીય સામ્રાજ્ય ” એ નામથી બહાર પણ પડેલા છે. આ ઇતિહાસના પહેલા ત્રણ ભાગોનું ગુજરાતી ભાષાન્તર રા. રા. રંગુછોડભાઈ રામભાઈ વડીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમ ઐતિહાસિક અન્યો લખવા માટેના પ્રયત્નો થવાની, તેમજ ઉત્તમ ઐતિહાસિક પરભાષાના અન્યોનાં ભાષાન્તર થવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. ગુજરાત વિદ્વાનો તેમજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આ વિશે વિશેષ ખંત અને કાળજીપૂર્વક પ્રયત્ન કરશે તો તેમણે પોતાના જીવનકર્તવ્યોમાંનું અગત્યનું કર્તવ્ય અદા કરેલું ગણી શકશે.

(અપૂર્ણ)

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

બાલસિંહ ને મોતીબા.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ: મોહનપુરના પરાનો રસ્તો.

[બાલસિંહ, મિ. ઓરિટન તથા રસ્તે ચાલતાં માણસો પ્રવેશ કરે છે.]

એક માણસ—શ્યો ભાતુપ્રકાશ, એક આનો, ભાતુપ્રકાશ એક આનો.

બાલસિંહ—અહીં વર્તમાનપત્ર પણ જણાવું લાગે છે. (એક આનો આપી એક પ્રત લે છે ને વાંચે છે.) ઓરિટન સાહેબ, અહીં મરફી ચાલતી હોય એમ જણાય છે. આ વર્તમાનપત્ર લખે છે કે આકે દીવસ થયાં ઉદરો મરે છે ને બે દીવસ થયાં તણુ આર મરફીના કેસો થાય છે.

ઓરિટન—અહીં ત્યારે આપણે બહુ રોકાવું નહિ. નવાળ સાહેબે મરફી માટે શું બંદોબસ્ત કર્યો છે ?

બાલસિંહ—આ વર્તમાનપત્ર ઉપરથી આ કંઈ અહીં પહેલીવાર મરફી થતી નથી. પ્રથમ થઈ હતી, પણ આંપતા ઇલાજને લઈ નાણુદ કરવામાં આવી હતી. તે જ ઉપાયો ફરી પ્રહણુ કરવા નવાળ સાહેબને આ વર્તમાનપત્ર બલામણુ કરે છે.

બીજું માણસ—શ્યો કૈમુદી, બે આના, કૈમુદી, બે આના.

બાલસિંહ—આ વળી બીજું વર્તમાનપત્ર લાગે છે. (બે આના આપી લે છે.) ઓરિટન સાહેબ, દેશી રાજ્યોની હવા સાધારણ રીતે વર્તમાનપત્રોને અનુકૂલ નથી. માટે કોઈક દેશી રાજ્યમાં વર્તમાનપત્ર નીકળે છે, પણ અહીં તો એકને બદલે બે વર્તમાનપત્રો નીકળે છે. નવાળ સાહેબના રાજ્યમાં જાપાને સારી છૂટ અપાતી લાગે છે. અહીં લોકો ઘણાં બેગાં થયાં લાગે છે. (હિંદુ, મુસલમાનો, પારસીઓ જતા જણાય છે). રોક, આને લોકોની અહીં કેમ ફટ મળી છે ?

એક પારસી—આપને ખબર નથી કે કાસે અહીં પ્રતિનિધિઓની સભા ભરાવાની છે તેથી ગામે ગામથી પ્રતિનિધિઓ અહીં બેગા થાય છે ?

બાલસિંહ—હા, આ જાપામાં એ વાત લખી છે ખરી.

એક પારસી—તમે કાંઈ નવા માણસ લાગો છે.

બાલસિંહ—પણ આ કૈમુદી જાપામાં પ્રતિનિધિઓની બહુ સખ્ત ટીકા કરી છે. તે લખે છે કે તેઓ તો હાજર કરવા વાળા છે.

એક પારસી—અહીં જે છાપા છે, બાનુપ્રકાશ મધ્યમસર લખાણ કરે છે. કૌમુદી દરેકના ઉપર સહેજ વાતમાં ઉતરી પડે છે. કૌમુદી તીખાસ બહુ વાપરે છે.

બાલસિંહ—નામ પ્રમાણે તો—બાનુપ્રકાશમાં વધારે સપ્તાઈ હોવી જોઈએ, કૌમુદીમાં તો શીતળતા થટે.

એક પારસી—પણ આ તો, સાહેબ, તેથી ઉલટું છે, અહીંના નવાબ સાહેબ બહુ જ હુ-શીઆર છે. સૌની સાથે બહુ ચતુરાઈથી કામ લે છે. અહીં ધંધો વેપાર બહુ સારો ચાલે છે. કાપડની તથા રેશમની મીલો છે. કાગળની પણ મીલ છે. દરેક હુત્તરને ઉત્તેજન મળે છે. હું સાહેબ મિકેનીકલ એજીનીઅર છું ને માધવદાસ કાપડમીલમાં કામ કરું છું.

બાલસિંહ—બહુ સારું. તમારી મીલમાંથી કાપડ બહાર જતું હશે તેના ઉપર ડ્યુટી લેવામાં આવતી હશે.

એક પારસી—સરકારે ૧૮૯૨ માં જકાત નાખી એટલે સરકારની સલાહથી દરબારે નાખી છે. પણ ખીજી રીતે મીલોને દરેક જાતનું ઉત્તેજન મળે છે. અહીં દરેક માલ ઉપર પછી તે દરીઆ રસ્તે આવે કે રેલ રસ્તે આવે તો પણ સરખી જ જકાત પડે છે. જનમાલની અહીં બહુ સારી સલામતી છે.

બાલસિંહ—નહિ તો અહીં ક્યાંથી મીલો તથા કારખાનાંઓ હોય ને વેપાર પણ ક્યાંથી વધે ?

એક પારસી—સાહેબજી હું રૂબ લખાણ. ગુડમોરનીંગસર.

બાલસિંહ—ગુડમોરનીંગ.

ઓસ્ટિન—ગુડમોરનીંગ.

(પારસી જાય છે.)

બાલસિંહ—અહીં યોગ વખતમાં પણ લાલું જોવાનું મળ્યું.

[ચાકર પ્રવેશ કરે છે.]

ચાકર—નવાબ સાહેબ પધારે છે.

[બાલમશાહ તથા તેના દિવાન માગેશ્વર તથા હજુરીઓ પ્રવેશ કરે છે.]

બાલમશાહ—કેમ બાલસિંહજી ખુશીમાં?—How do you do, Mr. Austin? You are welcome here.

(શેકહેન્ડ કરે છે તથા ગુડમોરનીંગ કહે છે).

કેમ તમે તો કૃતેહનગર રોડેને ઉતરી ગયા ?

આલસિંહ—રેલ્વે ગાઈડમાં કૃતેહનગરથી મોહનપુર આવવાના રસ્તાના બહુ વખાણુ કર્યા છે, વળી આપનું નવું તલાવ તથા નહેરકામ જોવાની પણ ઇચ્છા થઈ. સવારનો વખત, એટલે જરા કસરત થાય તો સાફ.

આલમશાહ—હું એ બધું તમને બતાવત. તમે તો વળી બહુ ડાહ્યા જણાઓ છો.

આલસિંહ—મને મારી આંખે અતંત્રપણે જોવાની મરજી થઈ. થોડાં ઉપર બેસીને બધું જોઈ શકાય નહિ. અમે તો જોતા આવીએ છીએ ને તમારી રાજ્યકુશલતાનાં વખાણુ કરતા આવીએ છીએ.

ઓરિન—Yours is a model state.

આલમશાહ—હું તમારાં વખાણુ સાંભળવા આગ્યો નથી. આ મારા દિવાન સાહેબ આજમ નાગેશ્વરની હું તમને ઓળખાણુ કરાવું છું. હું મારા રાજ્ય કારોબાર માટે કોઈ પણ રીતે વખાણુને પાત્ર લોક તો તે વખાણુમાં તેમને અગત્યવો ભાગ આપવો જોઈએ, તેઓએ સંગીત કેળવણી લઈ હિન્દુસ્તાન તથા યુરોપ ખંડમાં મુસાફરી કરી છે, અને જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં બંધારણોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે.

(આલસિંહ ને ઓરિન નાગેશ્વર સાથે રોકેહેન્ડ કરે છે.)

નાગેશ્વર—તવાળ સાહેબ શુભચાહી છે. કોઈ દેશી રાજ્યના દિવાનને, પોતાના કાર્યમાં મને મળે છે તેવી રાજની સહાયતા બાગ્યે જ મળી શકતી હશે.

આલસિંહ—જેવા રાજ તેવા જ તેના દિવાન, પછી કહેવું શું ?

આલમશાહ—આપનો ઉતારો મુસાફરી બંગલામાં રાખ્યો છે. ત્યાં ચાલો મારી સાથે મોટોરકારમાં આપની ઇચ્છા હશે તો સાંજે આપણે બંદર ઉપર જઈ સ્ટીમ લોંચમાં સુગળ કરવા જઈશું. મુસાફરી બંગલાને મારા બંગલા વચ્ચે પ્રથમ ટેલીફોન હતો તેને બદલે હાલ અજમાયેશ ખાતર ત્યાં મારફોનીનાં વાયર લેસ ટેલીગ્રાફીનાં યંત્રો રાખ્યાં છે. એટલે આપણે ગમે તે વખતે એક બીજાની સગવડ પુછી મળી શકીશું.

[આલસિંહ, આલમશાહ, ઓરિન, નાગેશ્વર તથા તેના આગ્રિતો ગય છે.]

[આવાના વેશમાં મેઘરાજ તથા જોશીના વેશમાં નીલકંઠ પ્રવેશ કરે છે.]

મેઘરાજ—જોશીરાજ, હવે તો હું ચાકી ગયો.

નીલકંઠ—કેમ થાક ન લાગે ? પાંચ પાંચ દિવસની મુસાફરી, રસ્તામાં જે કાંઈ નાસ્તો વે-

ચાતો મળે તે ઉપર નીભાવ કરવો. કાંઈ સાહેબ લોકની પેટે રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં આપણાથી જમવા જવાય છે? ને ત્યાં આપણો કોઈ ભાવ પ્રેરે?

મેઘરાજ—તમે ક્યાં ઉતરવાના છો?

નીલકંઠ—હું તો અહીં કોઈને ઝાળખતો નથી.

મેઘરાજ—હું એ અહીં પહેલીવાર આવ્યો છું. ભોમ લાગ્યા તે અહીં આવ્યા.

નીલકંઠ—(આલસતા માણસને) ભાઈ, ધર્મશાળા ક્યાં આવી?

માણસ—આ મકાન દેખાય તે ધર્મશાળા.

નીલકંઠ—તમારે મારા બેથું ઉતરવું છે કે જુદું?

મેઘરાજ—તને રાંધતાં આવડે છે? જો પ્રસાદ લેવા તેડી જ તો તારી સાથે જમીએ. અમારે ત્યાંની શું? જે મળ્યો તે વજમાન.

નીલકંઠ—અમને બ્રાહ્મણને રસોઈ ન આવડે એમ હોય? હું સીધું મંગાવી રસોઈ કરીશ. ને મારા લાથનો આપ આજે પ્રસાદ લઈ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરો.

મેઘરાજ—અચ્છા! ચાલ, ધર્મશાળે જઈએ.

[સૌ જાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ: મોહનપુરની ધર્મશાળા.)

[મેઘરાજને નીલકંઠ પ્રવેશ કરે છે.]

મેઘરાજ—તે તો રસોઈ કરવામાં સાંજ પાડી. જમીને ઉઠ્યા ત્યાં સૂઈસ્ત થઈ ગયો.

નીલકંઠ—એક તોલકી તેર વાનાં માગે. બધું બેથું કરતાં વાર તો લાગેજ ના?

મેઘરાજ—સોપારી બોપારી છે કે કેમ? ચલમ તો મારી સાથે છે.

નીલકંઠ—(સોપારીનો ચૂરો કરી)—હ્યો સોપારી.

મેઘરાજ—તને જોશ જોતાં બરોબર આવડે છે?

નીલકંઠ—હા, મહારાજ.

મેઘરાજ—ત્યારે મારા જોશ જોશ ?

નીલકંઠ—આપની પૂર્વ અવસ્થાનું નામ કહો તો જોશ રહે.

મેઘરાજ—તે નામનો આદિ અક્ષર કહો તો બસ કે નહિ ?

નીલકંઠ—હા, તો બસ.

મેઘરાજ—આદિ અક્ષર “ મ ” છે.

નીલકંઠ—“ મ, ઠ ” સિંહ—આપનો જન્મ સિંહ ગ્રામીમાં છે, માટે આપ ક્ષત્રી કુળમાં અવતર્યા લાગો છો.

મેઘરાજ(હી (સ્વગત) —આ જોશી દુશીઆર લાગે છે.

ચાલ એને બે ચાર સપાસ પૂછી જોઈએ.

(પ્રકાશ) અમે તપ કરીએ છીએ તેનું ફળ શું ?

નીલકંઠ—તપઃફલં રાજ્યમ્—તપનું ફળ રાજ્ય છે. માટે તમને રાજ્ય મળવું જોઈએ. (સ્વગત) તારૂં તપ, બચ્ચા, કેવું છે એ દું જાણું છું. રાજ્યને બદલે તમાર્યાના જોશ મળશે.

મેઘરાજ—અત્યારે મને દશા શેની ચાહે છે ?

નીલકંઠ—શુકની—આ દશામાં ધાર્યું કામ ચાલ. (સ્વગત) શુકની પેડે, બચ્ચા એક આંખ ન ખોઈ એસે તેનું ધ્યાન રાખજો. (પ્રકાશ) પણ તમે તો ત્યાગીએટમે તમારે વળી કાંઈ કામના હોય ?

મેઘરાજ—અમને જોગીને છચ્છા કેવી ? આ તો મમતની ખાતર તમને પૂછું છું. (સ્વગત) —આ જોશી વિદ્વાન લાગે છે, તેના કહેવા પ્રમાણે જ ચરો.

નીલકંઠ—તમારે કાંઈ બીજું પૂછવું છે ? મને હાય જોતાં પણ આવડે છે. હાય બતાવવો હોય તો બતાવો.

મેઘરાજ—બતાવવાની અમારે જોગીને શી જરૂર ? પણ તારે જોયો હોય તો જો. આ તપ અમારે કેટલાં વર્ષ કરવું પડ્યો ?

નીલકંઠ—શિક સવાસ પૂછ્યો. એમ પૂછાં ને કે મારી આવરદા કેટલી ?

મેઘરાજ—જોગીને લાંબી આવરદાનું કામ શું ? તપનો જોમ જાલદીછેડો આવેતેમ સાફ.

નીલકંઠ—(હાય જોઈને) તમારી આવરદા તો બહુ લાંબી છે. પણ તપનો છેડો લાવવો તો તમારા હાથમાં છે.

મેઘરાજ—(સ્વગત) આ જોશી ખડું કહે છે. હાથની તપના જોવી અપ્રમ અવસ્થાનો છેડો.

સાહિત્ય એ જન સમૂહનું જીવન છે.

વિશ્વની અગાધ રચના કરનાર ઈશ્વરની એક અકસ્મિત શક્તિ મનુષ્યહૃદયવ્યાપાર-
વાહક વૃત્તિઓ છે. જેમ જેમ મનુષ્ય કુદરતની સમજણમાં આગળ વધતું ગયું, પ્લીન-પશુ
આદિ પ્રાણીથી પોતે એક છે એમ સમજ્યા સાથે જેમ જેમ તે સમજણ બાલ રમતી
કરતું ગયું તેમ તેમ તે સુધારાની યાચપર ચડતું ગયું, સુધરતું ગયું; અને તેમ થતાં તેના
ચાંત હૃદયના વૃત્તિવ્યાપારો એવાં તો ઉન્નત, સત્વભરપૂર જણાયા કે તે જ્યારથી ઉચ્છ્વાસ
દ્વારા બહાર આવ્યા ત્યારથી જ તે અમુક વ્યક્તિહૃદયને સંતોષ આપનાર મરી સમૃદ્ધિ-
હૃદયના સંતોષના સાધન બન્યા; દરેક વ્યક્તિને પોતાને જેટલો અને જેવો રસ જોઈએ
તેટલો અને તેવો બધો રસ આપનાર ને બન્યા. એવા જીવનરૂપ ચાંત હૃદયવૃત્તિવ્યાપારોની
જે આવલીઓ ઉચ્છ્વાસ દ્વારા બહાર આવી, અને તેનો સંગ્રહ કયાં તે જ આપણાં પ્રા-
ચીન પ્રસિદ્ધ વેદ, ઉપનિષદ, દર્શન, ઇતિહાસ, પુરાણ, સ્મૃતિ આદિ કહેવાયાં. વળી અન્ય
રીતે આ પ્રસંગે આજ ઉચ્છ્વાસ બહાર આવે; આ પ્રસંગપર આમ જ બોલાઈ જવાય;
એવા માનસિક વૃત્તિવ્યાપારનો અભ્યાસ કરી તે અભ્યાસ અંતે તેવા બોધ ભરપૂર દર્શન
રૂપે કાવ્ય, નાટક, ચંપૂ ઇત્યાદિ નામથી અંકિત ગ્રંથોમાં તે આપણું શાંત હૃદયવૃત્તિવ્યાપારનું
રસઝરણું સમાયું. એ સઘળા ગ્રંથોનું એકત્ર નામ આપણે આપણું આ દેશનું સાહિત્ય
કહી સમજીએ છીએ.

જે પ્રવૃત્તિ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્ય જેટલું ઉચ્ચ, ઉન્નત, શુણ્-રસથી ભરખય;
તેટલું જ તે પ્રવૃત્તિ ભૂત જીવન ઉન્નત શુણ્ રસપૂર હશે, વાં અર્વાચીનમાં વર્તમાન જીવન
તેવું ભોગવાતું હશે. આપણા સઘળા જીવનકળો આપણી આસપાસના આપણા સાહિત્યમાં
જ સમાયલા છે. અનેક હૃદયો ગળી ટપકી તેનાં રસઝરણુ ચાલી એકત્ર થએલ એ એક
રસસમુદ્ર છે. આપણું મોઢામાં મોઢું હૃદય છે. અનેક હૃદયરસ મળવાથી 'થએલ એ એક
અદ્ભુત જીવનરસ છે. સમા સમાના, આપણી વૃત્તિના નિયામક શાસક અને પોષક સઘળા
રસો તેમાંથી મળી આવે છે. ખરું જ્ઞાન, ખરી શુદ્ધિ, ખરી પૂજન, ખરી ભક્તિ, અને ખરી
મનઃસ્થિરતા તે બધાં આપણા આપણી આસપાસના સાહિત્યરૂપી રસસમુદ્રમાં જ રસ-
માયલાં છે. મનુષ્ય હૃદય જ એવું ધણએલું છે કે તે જાણે અજાણે. પણ પોતાના જ-
નમથી જ તેને કંઈ રખડતું રાતું હસતું આનંદ લેતું ઉભું છે. તે પરની ઉણુ શીતળ હવા
જ તેના શ્વાસોચ્છવાસ છે. તેથી જ તે જીવતું છે.

પ્રાકૃત, અશિક્ષિત મનુષ્યહૃદય પણ પોતે કાંઈ ઉખાણા, આમ્ય વાર્તા, વાર્તા, ગીત,
બજન આદિ સાંભળતાં તેમાં તહીન થાય છે. પોતાની હૃદયગીતો મોટે ભાગે તેવી કાંઈ
પણ પ્રકારની તહીનતામાં જ તે ગાજે છે. મનુષ્યહૃદયની છત્રદાની પ્રેમયુક્ત વૈરાગ્ય સ-
મતાપૂર્ણ વૃત્તિએ જ જો શુદ્ધિવાદ જોયા, તે તે બધા આપણા તે રસસમુદ્રમાં કણેકણ
રૂપે ભરેલા છે. આમ્ય વાર્તા, ઉખાણા, કહેવતો, વાર્તાઓ, ગીતો વગેરે સાહિત્યનો એક
ભાગ છે. સાહિત્યનું ઉન્નત સ્વરૂપ પૂર્ણબોધભરપૂર મૂર્તિ તે સદૃશ વિચાર અને પ્રેમ વાં

રાખ્યની તીવ્ર સંવેદનાથી ઉદ્ભવેલ. મનુષ્યહૃદયમાંથી મણુગંજીટ ફરતું, બહાર નવા જ સ્વરૂપમાં બીજા હૃદય રૂપે કુલું રહેતું કાવ્ય છે.-પદબાગ છે. મનુષ્યહૃદયના તીવ્ર હૃદયઆધાતો એવા તેા સૂક્ષ્મ પણ વેરાટ રૂપે યોગ્ય શબ્દ સ્વરસમતામાં બહાર આવે છે કે તે એકલા હૃદયને જ નહિ પણ આખા શરીરને મુદિથર કરી મૂકે છે. સચળા ઇન્દ્રિયોને તેમની પોતાની કાર્યપ્રવૃત્તિ જોવી મૂકાવી અનિચ્છાએ પોતાની પૂજા કરતી કરી મૂકે છે. હારમેનિયમ આદિ વાદ્યની સ્વર સમતા આપણા હૃદયને ચમકાવી હૃદયને રસમગ્ન કરી પોતા તરફ ખેંચે છે તે તે વાદ્યો કરતાં નથી; પણ તેની ઉપસ્થિતિમાં તેના હૃદયમાં મનુષ્યના શાંત હૃદય વૃત્તિઆપારોએ જે તન્મયના પૂર્વક વાસ કર્યો છે તે કરે છે. આપણા તે શાંત હૃદયવૃત્તિઆપારોની મોહન મૂર્તિ સાપ, હરિણ આદિ પ્રાણીને તથા કેટલીક કિતમ વન-સ્પતિને પણ દસાવી, રીઝાવી, આકર્ષિત કરે છે. આવી મનુષ્યહૃદયસંવેદનાની પૂર્ણ, પ-વિત્ર, જંગમજીવનમૂર્તિ જે કાવ્ય-સંગીત તે દરેક હૃદયને સદા સર્વદા દૃષ્ટ, પૂજ્ય છે. જીવનું જીવન છે.

ક્યારે જોમ સર્વ વસ્તુનું યુગ્મ રચ્યું છે; તેમ આ જગતના દરેક કાર્યમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, આંતર અને બાહ્ય, એવા બેદનું યુગ્મ અદૃશ્ય ઓપક રૂપે ખડું મૂક્યું છે. તેની ખરી સમજ ઓગળામાં જ આપણા જીવનનું યોગ્ય માણસ સમાવડું છે. પંચજાનંદ્રિયના સ્થૂલતરે જ્ઞાનવસ્તુને આપણે બાહ્ય સ્થૂલ પંચવિપયસેવનથી જૂઠા કરીએ છીએ; પરંતુ તેના બાહ્ય સ્થૂલવિપયસેવનથી આપણે આપણા જીવનની કેટલી બધી અવગણના કરીએ છીએ તેની આપણને સમજ પડતી નથી. તે સેવનથી આપણે ઘણી નીતિમતી મર્યાદાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; બધને માથે વઢોરીએ છીએ; રોગોને નિર્મમળ કરીએ છીએ; દિવ્યતાને દૂર કરી પ્રાકૃતના સમીપ ધમીએ છીએ; અને આજીવિએ અધોગતિ ઇચ્છતા થઈએ છીએ. તેના બાહ્ય સ્થૂલ પંચમહાવિપયના મોહક રૂપે આપણને આપણા નરમાદાના યુગ્મમાં જળાતું આપણું સ્ત્રીતનુ છે. તે તનુના બાહ્ય મોહમાં રૂપી જતાં આપણે ખરેખર કિતમ લખ્યા દોષથી ભરપૂર બનીએ છીએ. પરંતુ તે જ બાહ્ય સ્થૂલ દૃશ્ય સ્ત્રીનનુના દરેક વિપયને ઉપરથી નહિ અડકતાં આપણે છેક છેલ્લે તેના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને સ્પર્શીશું; તેા તે આપણને આપણી આપૂર્વ દિવ્યતા જ અર્પશે. તેના સ્થૂલ શબ્દને નહિ પણ તે શબ્દમાં સમાએલ સંગીતકળાની સ્વરસમતાને વિચારીએ, એવીએ; તેના ચર્મ સ્પર્શને નહિ, પણ તે સ્વર-સમતામાં રહેલ અસૌક્રિક અર્થસમતાને હૃદય સ્પર્શ કરીએ; તેના બાહ્ય ઉત્ત્ત્વલતા, ક્ષા-વણ્ય આદિ રૂપ રંગને નહિ પણ તેની તે સ્વરસમતામાં ભરેલી પ્રેમનીતિઓધની ઉત્ત્ત્વલ લાવણ્યને નિહાળીએ; તેના સ્થૂલ કોહી ચર્મ વિકારથી ભરપૂર સુરતરસપાન કે અધર રસપાન નહિ; પણ તેની તે સ્વરસમતામાં સમાએલ હૃદયસંવેદનાના રસનું પાન કરીએ; અને તેના વસન અલંકાર તથા સ્થૂલ તત્ત્વગત સ્થૂલ જગતના સ્થૂલ મુગંધભરપૂર પુખ્ત પદાગ કે અત્તર આદિ કરતાં તેના સ્વરસમતાની મૂર્તિ રૂપ. સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય રૂપમાં કોના છતાં મહા વેરાટ રૂપ મતિ સર્વ હૃદય આકર્ષક સંગીત કલામૂર્તિમાંથી તેના વખન વખનના આનંદ પોપક વચનકુસુમના સૂક્ષ્મપદાગ કોશની સૂક્ષ્મ તીવ્ર આનંદ પોપક ગંધને, તથા તેજ વચનકુસુમના અર્ક અત્તર રૂપ હૃદયસંવેદ્યઓપસ્રત ગંધ મુગંધને સુંધી બાહ્ય સ્થૂલતાને

દૂર રાખી આંતર સૂક્ષ્મતાને પૂછએ; તે આપણી સૂક્ષ્મ પંચતાનેંદ્રિયની પારની સૂક્ષ્મ પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયને. તેવા સૂક્ષ્મ પંચ વિષયોથી તૃપ્ત કરી શકીએ. તેવા વિષયસેવનથી તૃપ્ત થતાં આપણી નીતિભાવનાઓ પોષાય; બધ, રોગ, પ્રાકૃતતા દૂર જાય; અને આપણી ઉન્નતિ જ્યાં હોય ત્યાંથી જોતતી, શોધતી આપણી હૃદયગોદમાં બરાઈ વાસ કરતી થાય.

કાવ્યસંગીતને આપણી સૂક્ષ્મ આંતર પંચ જ્ઞાનેંદ્રિયને પોષક સૂક્ષ્મ આંતર પંચ મહાવિષયનું સૂક્ષ્મ મોહભરપૂર સ્ત્રીરૂપી રસતતુ છે. તે કાવ્યરસરૂપ સ્ત્રીતતુના ઉપભોગમાંજ આપણી પંચ જ્ઞાનેંદ્રિયની ખરી કેળવણી અને ખરી તૃપ્તિ સમાવડી છે. તેમાં જ આપણા એક જીવનની ઉન્નતિ સાથે અનેક મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિ સમાવેલી છે.

સર્વ પુષ્પરસ-પરાગને એકત્ર કરી મધુમક્ષિકાઓ જેન મધપૂડો બનાવે છે; તેમ સાહિત્ય પણ કવિ, પરિત, વક્તા, વિદ્વાન આદિ મધુમક્ષિકાઓએ મનુષ્યહૃદયના સમાસમાના વૃત્તિપ્રયુક્ત વિકારકુસુમરસનો બનાવેલ મધપૂડો છે. તે મધપૂડામાં મધુતમ મધુર રસ જ ભરેલો છે. મધસેવન જેમ શરીરપુષ્ટિને માટે એક અકરીર દવા છે, તેમ સાહિત્યસેવન એ મનઃપુષ્ટિને માટે છે.

જગતના હૃદય કાળથી અદ્યપિ પર્યંત અનેક પ્રજા રાજ્યવંશમાં ધુમી, મૂર્દસંસાર સુખનીતિરીતિમાં આગળ વધી, તે બધું દરેક વ્યક્તિગત સૂક્ષ્મ સત્ત્વ સાહિત્યસાધન રૂપ એક અપૂર્વ બારણીમાં એકત્ર થએલ છે. આજ યુધીમાં અસંખ્ય મનુષ્ય હૃદયો જગતમાં આવી રમી ચાલ્યાં ગયાં; પરંતુ તે બધાંના જીવનની કરી સંભારણા પાછળ રહી જણાતી નથી; તે બધાને કોઈ સંભાળતું નથી; તે બધાં નામોની આવડીઓ કપાઈ વેચાતી નથી; પણ તે ઘણાંમાંના જેઓએ સાહિત્યનો મુદારસ પીધો છે તે જ અમર થઈ ગયાં છે. તેઓએ તો પોતાના સૂક્ષ્મ શરીર પાછળ એવું તો કોઈ અપૂર્વ સૂક્ષ્મ શરીર મૂક્યું છે કે, તે વખતમાં પોતાના નહિ પરિચયવાળી પ્રજામાં પણ અત્યારે તે પૂજાય છે; માન પામે છે. જગતની મહાન ગણ્યાતી સમગ્ર પ્રજા તેમના તે શરીરને માન બરી દૃષ્ટિએ માન બધા હૃદયથી આકર્ષિત છે, બેટ છે. તેવા અમર મહાત્માઓએ પોતે અમર થવાની સાથે તે સમયના જન સમક્ષની હૃદયતમ વૃત્તિ-લાગણીઓને પણ અમરત્વ આપ્યું છે. દરેક જનમંડલ પોતે પોતાનું હૃદયદુઃખ બૂલતું; પોતાની જૂન કથની કહેતું જે અમરત્વ ભોગવે છે તે બધું તેને તેના હૃદયપર સુપુત્રોરૂપે રમતા અમર મહાત્માઓના ગ્રંથતનુથી જ છે.

આખા જગતનો દતિદાસ જેદમું; દરેક પ્રજાના અંતર્ગંગઆધાતો વિચારીયું; તો માલૂમ પડશે કે દરેક પ્રજા ત્યારે જ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે, જગદી છે, કે ત્યારે તેના રસ-સમુદમાં ભરતી થવા માંડી છે. જે પ્રજાના અમુક વ્યક્તિહૃદયમાં સાહિત્યરસ ઉભરાવા માંડ્યો અને તે રસ તેમાંના ઘણાં હૃદયો પીતાં થયાં; કે તે પ્રજાનો વિજયબાલસૂર્ય શુભ ભવિષ્ય સૂચક થયો જ. આપણા પર રાજ્ય કરતી ઈંગ્લીશ પ્રજાનો દતિદાસ પણ આપણને તે જ બોધ આપે છે.

પુરાણાદિમાં દેવ, ગંધર્વ આદિનું અમરત્વ કમેલ છે. અનેક કષ્ટદાયી ઉપાસના, યોગ,

જ્ઞાન આદિથી અમરત્વ પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે; તે હો વા ન હો; તેના પ્રત્યક્ષ પૂરાવા મળ્યા નથી ને મળશે એમ મનાય પણ નહિ. પરંતુ પ્રત્યક્ષ અમરત્વ ભોગવતા સાહિત્યરસમુદાય પી, તેમાં મત યએક મહાત્માઓનાં અદૃશ્ય શરીરો આપણી નજર આગળ જ અમર રહેતાં છે. દુનિયા પર અદ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કોઈ જણાયું નથી. જણાયું હોય તો તે તેની આસપાસનાં યોગ્ય હૃદય બહાર જગકયું નથી. પરંતુ ખરી અદ્યસિદ્ધિપ્રાપ્ત પુરૂષો તો સાહિત્ય રસમુદાયમાં તરતા મહાત્માઓ જ છે; અને જણાયા છે. તેમણે તે પોતાની સિદ્ધિપ્રાપ્તિ પોતાના અને પોતાની પાછળના અનેક જમાનાને દૃષ્ટ્ય કરી છે, પોતાનાથી હજારો કોસ દૂર વસતાં હૃદયો પર તેની સત્તા ચલાવી છે. વ્યાસ, ઠાળીદાસ, શેકસપીયર, ભવજીતિ, ભતૃંહરિ, બાણ, શ્રીહર્ષ આદિ અમર છે. તેમણે જે અદ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલ તે બધી તેના ગ્રંથશરીરમાં રહી આજે પણ અપૂર્વ સત્તા ચલાવતી આપણા હૃદયપર સામ્રાજ્ય બોગવે છે. અસંખ્ય મનુષ્યો વચ્ચે આમળ આવી એવા યોદ્ધા જ મનુષ્યોએ મહાત્મપદ, અમરપણુ મેળવ્યાં છે; સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેવાં અમરપણુ અને સિદ્ધિ સહેલાં નથી. કોઈ પુષ્પશાળી પવિત્ર મહાત્માઓએ જ પોતાના હૃદયને પ્રેમનીતિવૈરાગ્યમતી ઉચ્ચતમ ભાવનાના સમ્રાજ્યમાં ગાળી, પીગાળી, જનસમુદાય હવનરસરૂપે આગળ ધરેલ છે. તેવા ઉચ્ચ તપ, ઉપાસના અને હૃદયાર્પણમાં જ તેમને તેવાં અમરત્વ તથા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાં છે. બધું સમસાધ્ય છે; પરંતુ સાહિત્ય પાછળનો શ્રમ તો પ્રત્યક્ષ અમરતા જ અર્પે છે.

અમુક અક્ષરથી કૃતપત્ર યએક અમુક શબ્દોના સમૂહ મંત્ર રૂપે પૂનઃ છટિ સિદ્ધિ આપનાર જણાય છે; તે પણ તેવા સાહિત્યપૂર્વક અમર મહાત્માઓના સાહિત્યરસથી મત યએક દિવ્ય હૃદયના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શક્તિઆપારના અપૂર્વ દર્શનો છે. ॐ તત્ સત્ વમાત્મે નમઃ એ મહામંત્ર પણ અમુક અક્ષરથી વ્યક્ત શબ્દસમૂહ જ છે; જેના જપથી બ્રહ્માએ પોતે સિદ્ધિ મેળવ્યાનું કહેવાય છે. બધાં ભવિષ્ય સૂચનો પણ સાહિત્યમત પુરૂષોનો મનુષ્યના શાંતહૃદયશક્તિઆપારનો કોઈ અપૂર્વ દિવ્ય પ્રદાશમય કોણમાં બેસી કરેલ કોઈ અભ્યાસ જ છે.

કલ્હાન ચક્ર ગાંધી,

આપણા આજ્યુએટ.

પહેલા લેખમાં આજ્યુએટ ભાઈઓને કેવી વિકટ અને જવાબદારી ભરેલી સ્થિતિમાં વસવાનું છે તે બતાવ્યા પછી તાજેતરમાં તેવી સ્થિતિમાંથી જીવનનૈકા સફળતાંથી પાર લાવવા માટે જોઈતા ઉદ્યોગ ઉત્પાદ અને ઉત્તમગતી આવશ્યકતા બતાવવા પામર પ્રયત્ન કરેલ. તે ઉદ્યોગ અને ઉત્પાદનો અભાવ આ લીટીના લખનાર એકને જ જણાય છે તેમ તો નથી. વિદ્યા અને કેળવણીએ જે રસ્તાઓ ખુલા મુકવા જોઈએ તે રસ્તાના દરવાજાઓ હજી આપણા ભાઈઓને દૃષ્ટિગોચર થયા હોય એમ ભાસતું નથી. તેને માટે શ્રીમંત સરકાર શ્રી ગાયકવાડ સયાજીરાવે જાણપેલા નીચેના વિચાર આજ્યુએટ ભાઈઓમાંથી ફેટાકે તો વાંચેલ હશેજ. તોપણ દૂરી વાંચવાથી પુનર્વાચનના લાભ થશે માની નીચે દાંડું છું.

"Education, by instruction and example, is the great begueter of self-help. But it is the misfortune of India that its educated sons choose to be as helpless and unenterprising as the ignorant; for they allow their horizon to be limited by the alluring prospects of Government service. The educated class must break through the bonds of apathy and dependence. They must begin to work out new careers for themselves in a spirit of manliness and self reliance. Then only can any sensible improvement take place."

શ્રીમંત સરકારની શ્રદ્ધા વજનદાર તથા સમ્માનભરેલી છે અને તેમનો ઉપદેશ લાગતો અને લાભકારક છે એ તો સૌ કોઈ વાંચતાં વેતજ કહી શકશે.

આજ્યુએટ ભાઈઓએ લાંબા વખત થયાં ચડી ગયેલી આગસ હવે ખખેરી નાખીને જોઈએ અને મોટાંના મિથ્યા નડાક કરવાને બદલે વર્તમાનની પ્રવૃત્તિમાં માથાં भारી બહાર નીકળવું જોઈએ.

અજબત, આ ઉપરથી હાંલમાં ચાલી રહેલા વાણી વિનિમયના ખજાનસાદને ઉપેક્ષિત કરવા જેવું નથી. કારણ પહેલાં નેવો ખજાનગાટ ખૂબ નીમશે ત્યારેજ કોઈ પ્રવૃત્તિ પથ ભર થશે. કેટલાક સંધ શ્રદ્ધાથી જૂના સંપ્રદાયને વળગી રહેનારાઓ સુધારાનો કુધારો થશે એમ કહી શકે તેમ નવીનોનો તિરસ્કાર અને તેમની હાસ્યભરેલી ટીકા કરે છે ખરા. પણ તેઓની ટીકામાં જે કોઈપણ સત્ય હોય તોપણ બીજાઓએ જરાપણ પાછા હઠવાનું નથી. જ્યારે જ્યારે નવીનતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે ત્યારે હમેશાં બે તડાં પડે છે. માનુષી સ્વભાવજ કોઈ એવો છે કે જૂનું તે સાચું ને નવું તે ખોટું એમ માની રહે છે, તો તેવી ટીકાથી નાહિમત ન થતાં, જે કદાપિ કોઈ કુધારો થતો હશે તો પણ સત્ય અને સાર્વજનિક હેતુ માટેના ખરા પ્રયાસ હમેશાં શુભફળદાયી નીવડશેજ એવી આશાથી આજીવને આગળ વધ્યા કરવું જોઈએ. તેવા દેખીતા કુધારાથી હચકી ન જવાનું ધ્યાનમાં રાખવા જણવું જોઈએ કે દુધમાંથી ઘી લેવું હશે તો પહેલાં તેને બગાડવું જોઈશેજ. પ્રા-

રંભમાં બગડેલ ખાટો સ્વાદ થશે, તેમાંથી સ્વાદિષ્ટ દહીં બનશે, પછી દહીંમાં પણ પાણી ઉમેરી ખુબ વજોવવું જોઈએ ત્યારે તેમાંથી માખણ, અને તે પછી ધી યશે. તેમજ સાંસારિક સ્થિતિ રૂપી દુધમાંથી ધી લેવા નતાં, શરવાતમાં જે કદાચ કાંઈ ખટાશ લાગે તો તે પણ દરચુનર કડવી જોઈએ. અને પછી થવાના બળબળાટને અતે પુનરુત્થાન થઈ હેતુ બર લાવી શકાશે. સદ્ભાગ્યે હવે ખટાશનાં ચિહ્ન વિરામ પામ્યાં છે ને .બળમળાટ શરૂ થયો છે. આ સાંસારિક સ્થિતિના મહાપરમાં આનુચિતોએ શુરુ અને બ્રાહ્મણ તરીકે કામ કરવાનું છે તેટલુંજ નહિ પણ ઋત્વિજનું પણ કામ તેઓએજ બજાવવાનું છે. ન્યાં સુધી પ્રારંભથી તે અત સુધી એક અવાજે કામ નહિ થાય ત્યાં સુધી બધું સીધેસીધું પાર કિ-તરું મુશ્કેલ છે. માટે આ નવમેશ મામલામાં સરકારી નોકરીમાં હુમ્મ થયેલા જનોએ દેશોદ્ધારનાં કામમાં સવિશેષ ભાગ લેવાનો છે. નોકરીમાં લાગ્યા એટલું તો તેઓનું અને દેશનું એક રીતે સદ્ભાગ્યજ, કારણ તેથી સૃષ્ટિના સર્વ જીવોને પ્રવર્ત્તાવનાર પેટની તો તે-મને શિકર રહેતી નથી. ત્યારે તે હેતુ સિદ્ધ થયા પછી તો તેઓ પોતાની બુદ્ધિ, પોતાનો ઉન્માદ, પોતાની કાર્યશક્તિ અને પોતાની અંત વધારે જોરથી બતાવવી જોઈએ.

ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ પ્રયત્ન કયં રસ્તે કરવા ? તો કહીશ કે

‘ નહિ પ્રશ્ન એ ચાલે, ઉત્તર તમે લ્યોની શોધા પોતે;

ઉચ્ચો બાણ વિવાનો તમમાં, પુછો પછી ખીજને શું ? ’

તોપણ બિન બિન મતિવાળા પુરુષોનો હમેશાં મતભેદ થયા કરે છે ત્યારે કાંઈ સ-ર્વને આજ્ઞા થઈ શકે તેવો માર્ગ કાઢવા એ હહાપણ બરેલું છે એમ સૌ માનશે.

હાલના આપણા સર્વ વિવાદોમાં બધો ભાર ધર્મ પર મુકાય છે. મૂળ લેખો વાંચ્યા વિના તથા તે પર શ્રદ્ધાની વિચક્ષણ નગર કરી ગંભીર વિચાર કર્યા વિના, આપણા આ-નુચિતોમાંથી ઘણા તે સંબંધે રૂચે તેવા મત બાંધે છે. તો તેઓને કહેવાનું કે માનુષી મતિ સમર્થાદ છે-અમર્થાદ નથી. એકની બુદ્ધિમાં બધું આવી જતું નથી. સર્વને સર્વ બા-બત પર વિચાર કરવાનો અવકાશ મળતો નથી. જે બાબતો પર અનાદિકાળથી વિરૂદ્ધ મત ચાલ્યા આવ્યા છે તે બાબતોનો નીવેડો એક સ્વચ્છંદીપણે વર્તનારને પોતાને સ્વ-તંત્ર મતિવાળા કહેનારથી આવવાનો નથી. ત્યારે લોઈ એકન કહે છે તેમ જૂનો રસ્તે ઉભા રહી, અને માર્ગપર દીર્ઘદષ્ટિ નાખી, નવો માર્ગ અંત સુધી સારોજ છે એમ ખાત્રી કરી, પછીજ જૂનો તળવાનું હહાપણ રાખવું એ શું જોઈ છે ? વળી, આજ છે તેવા વિચાર સદાય કાળ તમારા રહેશે તેની ખાત્રી શું ? અપકવ વિચારો ઘણાના ફરી ગયા છે તેટલા હાખકા શું તમને વધારે સાવધ કરવા બરા નથી ? અસ્તુ: તે જે હોય તેમ ભરે રહે. કદાપિ તેમાં મત વિરૂદ્ધ પડતા હોય તો પણ એવી એકે બાબત નથી કે જેમાં મતભેદ નજર હોય ? ધર્મ, નીતિ, વ્યવહાર અને આચાર વગેરે વિષે લંબાણે કહી જમી રહેલી મતભેદની લડાઈ પાછી ચલવવા કરતાં ન્યાં કાઈના મતભેદ નજર હોય તેવી સત્તામત બ્રુમિપર ચાલવું એજ બહેતર છે.

આપણા હુમર ત્યાં આપણી કારીગરીનો વિષય એવો છે કે જેમાં ઝાઝો મતભેદ થયાનું કારણ નથી. અલબત્ત, તેમાં એ એમ કહી શકાય કે હુમર કારીગરીની પડતીનું કારણ દરિદ્રતા છે ને દરિદ્રતાનું કારણ આપણા સાંસારિક તથા વ્યાવહારિક રીતરિવાજો છે, તોપણ વિશાળપણે જોતાં તે રીતરિવાજોની હાજરીમાં પણ કારીગરીના ઉત્તેજન અર્થે કાંઈ કરી શકાય તેવું છે ખરું. જે કારીગરી દેશનો પૈતૃક વીજ દેશમાં જતો અટકાવે અને અને તો પરદેશનો પણ ખેંચી લાવે તેજ ઉત્તમ ગણાય ચંત્રસાધનની અખુટ સામગ્રી જોતાં વિદેશી વસ્તુઓ સાથે સ્પર્ધા કરી શકાય તેવું તો નથી. પણ તેજ કિંમતે જરા ઓછી ખુમાસવાળી વસ્તુઓ વાપરવામાં આવે તો ખર્ચખર તેટલું ઉત્તેજન પણ પરિણામમાં ધણુંજ લાભકારી થાય. ત્યારે કદાપિ પોતાનું શાંત શુવન તેજ ન શકાય, સ્વચ્છંદી દેવોને દાખી ન શકાય, મનની ઉજ્જગતી વૃત્તિઓને ખાળી ન શકાય, અથવા તો એવી તેવી લપમાં પડી જ્યાં શુવ ને ઉદ્ભેગ કરાવવો એ વાળખીધારી ન શકાય, તોપણ દેશને અર્થે તેટલોજ સ્પર્ધાત્યાગ તો થઈ શકે કે કેમ એ સવાલ હું મારા આન્યુએટ બાઈઓ પાસે મુકી, મારા નાનકડા પ્રશ્નનો વિચાર ફરી મળીએ ત્યાં મુઠીમાં કરી લેવા વિનંતિ કરું.

એક આન્યુએટ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथापमस्यात्मं सात्यस्तोजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मंदममृतमिदं प्रलेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતશ્ચમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતશ્ચમ્ । કુરુલાન્ન પ્રમદિતશ્ચમ્
મૂલ્યે ન પ્રમદિતશ્ચમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતશ્ચમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૫.

[માસિક]

અવૃદ્ધ (૧, ૨), સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્દર્શન.

(અનુસન્ધાન મનપર્ષ ૧૪ ૩૫૭ થી.)

વર્તમાન બ્રિટિશ
નીતિશાસ્ત્ર
(૨)

આગળથી યોગ્યકે અંકે અમારે, નીનિશાસ્ત્ર વંદ્યા-મનુષ્યે અત્યન્ન મનન
કરનારોએ-વિષય ઉપર આજકાલ કોઈકમાં કેમ કેમ સિદ્ધાન્તો પ્ર-
ચલિત છે, એ અંગ્રેજી વાચકને કોઈકે દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રયત્ન
આજમાં હતો. એ પ્રયત્નને અંગે પ્રથમ અંગ્રેજ પ્રજાના ખામ રા-
ખાવું સચન કરતો એવો જે જનગુખવાદ, એનાં-અન્યાય, મિત્ર, અને સિદ્ધાન્તિક-એ
તેજે આચાર્યોને મુખે પ્રતિપાદિત થએલાં તથા સ્વરૂપે બતાવ્યાં એમાં કનરોત્તર કેમ ફેર-
વાર થતા ચાલ્યા, અને આજ સિદ્ધાન્તિકના દાયમાં એ સિદ્ધાન્તે શું સ્વરૂપ લીધું છે એ
વિશે વાચકને બતલી મરગતા અને સ્પષ્ટતાથી કોઈકે ખ્યાલ આપેલ આજકાલ, એ સિ-
દ્ધાન્તથી તારન જુદા જ પાયા ઉપર રચાયેલું એક ખીન્નું જ નીનિનન્ય સંજોગે હોય
આ નીનિનન્ય રા. માર્કિનાનું છે. એજે યથાપિ યુનિવર્સિટીના વિદ્વાન પ્રોફેસરો ઉપર જન

અસર નથી કરી, તથાપિ જાંડ હૃદયમાંથી નીકળી મધુરંતેજસ્વી બાપા દ્વારા સંહામાના જાંડ હૃદયમાં પ્રવેશવાની અસાધારણ શક્તિને લીધે, ધાર્મિક જનમંડળમાં સારા પ્રસાર મેળવ્યો છે.

જનસુખવાદ જેમ બે-ચામંથી શરૂ થઈ મિલમાંથી નીકળી સિંગલિકમાં પરિપૂર્ણ વિશુદ્ધિ અને સિદ્ધિએ પહોંચ્યો, એ તરેહનો પૂર્વ દેશિકાસં ડૉ. માર્ટિનોના નીતિતત્ત્વને નથી. ડૉ. માર્ટિનોનું નીતિતત્ત્વ સુખ્યત્વે કરી બટલર. (અંગ્રેજ) અને કાન્ટ (જર્મન) એ બે પ્રાચીન આચાર્યોના સિદ્ધાન્તો ઉપર રચાયેલું છે; પણ બટલર-કાન્ટ-અને માર્ટિનો એમાં એક જ સિદ્ધાન્તનાં એક પછી એક આગળ ભરાતાં પગલાં નથી, એટલે માર્ટિનોને સમજવા માટે બટલર અને કાન્ટના અવલોકનની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. માટે આ સ્થળે, વર્તમાન સમયનાં નીતિશાસ્ત્રોનું જ નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી, આપણે માત્ર માર્ટિનો જ લઈશું; એના અન્તરમાં અન્ય તત્ત્વચિન્તકો એની મેળે આવી જાય તો બસે.

ડૉ. માર્ટિનો કહે છે કે મનુષ્યને અન્તર અને બહિર, તેમજ પ્રલક્ષ અને એની પાર, દૃષ્ટિ નાંખતાં ત્રણ પદાર્થો નજરે પડે છે: (૧) પોતે, (૨) જગત્, અને (૩) એ બંને થકી કોઈક પર પદાર્થ-જે ત્રણને અંગ્રેજી શબ્દો વાપરતાં આપણે (૧) Man, (૨) Nature, and (૩) God, અને આપણું એક પ્રસિદ્ધ ત્રિપુરીવચન લેતાં (૧) 'મન', (૨) 'માયા', અને (૩) 'મહેશ્વર' કહીએ છીએ. દરેક નીતિશાસ્ત્રનો ઉદ્દાપ આ ત્રણ પદાર્થોમાંના એક પદાર્થો ઉપરથી થાય છે—

(૧) કોઈક આ પરિદૃશ્યમાન જગત્તા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરી, તદનુસાર મનુષ્યનો વિચાર કરે છે, અને એના કર્તવ્યનો સિદ્ધાન્ત બાંધે છે. ઉદાહરણ તરીકે,—જગત્ કર્મકારણના સમ નિયમથી જડાયેલું છે, અને એ જ નિયમ મનુષ્યને પણ લાગુ પડે છે, એટલે પાપ-પુણ્ય માટે મનુષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની સ્વતન્ત્રતા નથી: એ જે કરે છે એ જગત્ની શક્તિઓને વશ રહીને કરે છે, અને એ શક્તિઓની વ્યવસ્થાને અધીન થવું એમાં જ મનુષ્યનું સુખ રહ્યું છે, અને એ જ કર્તવ્ય છે. આ એક પદ્ધતિ.

(૨) કોઈક આ જગત્ની પારના પદાર્થ-સમુદાય ઇશ્વર વા નિર્વિશેષ સત્-નો વિચાર કરી, એને આધારે મનુષ્યનું કર્તવ્ય ઠરાવે છે. અર્થાત્, એ ઇશ્વરની ઇચ્છા વા એસતતા-સ્વભાવને અનુસરવું એમાં કર્તવ્યનો સમાવેશ કરે છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા કોઈક ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યમાંથી સમજી લે છે, અને સત્નો સ્વભાવ એવો સર્વવ્યાપક માને છે કે મનુષ્ય પણ એની અન્દર આવી જાય છે—એટલે બંને રીતે મનુષ્યનો આત્મા જાણ રહે છે: એકમાં ધર્મશાસ્ત્રના વાક્યનું, અને બીજામાં સત્તા સ્વભાવનું દબાણ બહારથી આવી આત્મા ઉપર પડે છે: એમાંથી એકમાં આત્માની પોતાની પ્રતિજ્ઞા જળવાતી નથી.

(૩) વળી,—કોઈક મનુષ્ય ઉપર જ પ્રથમ દૃષ્ટિ નાખે છે, આત્મા પોતે અન્તરમાંથી જે

નિર્ણય આપે એને જ પ્રમાણ માને છે, અને ઈશ્વર સુદાને આત્મસુદામાં સંબળાતા ધ્વનિ ઉપરથી શોધી કાઢે છે.

આ ત્રણે પદ્ધતિઓને આપણે ક્રમવાર-જરા ક્રમચલાક્ર બાપામાં-(૧) જગત્પ્રધાન, (૨) ઇશ્વરપ્રધાન અને (૩) મનુષ્યપ્રધાન એ નામ આપીએ. આ ત્રણમાંની પહેલી એ પદ્ધતિઓનો, ઉપર ટુંકામાં સચ્ચેલાં કારણસર, ડૉ. માર્ટિનો ત્યાગ કરે છે. ત્રીજી પદ્ધતિ સ્વીકારે છે-પણ એ પદ્ધતિના કેટલાક પેટાભેદ બતાવે છે, અને એમાંના એક સ્વીકારી ખીજા ખોટા દર્શાવે છે.

(૩ ક) મનુષ્યમાં જે સુખદુઃખ અનુભવવાની શક્તિ છે એ જ કર્તવ્યશુદ્ધિરૂપે ભાસે છે એમ કેટલાક માને છે. એ જ શક્તિ કાળે કરી રૂપાન્તર પામી કર્તવ્યશુદ્ધિરૂપે જન્મો જન્મ છે એમ ખીજા કેટલાકનું કહેવું છે. કર્તવ્યશુદ્ધિ અન્ય દોષ પણ શક્તિનું રૂપાન્તર નથી, સહજસિદ્ધ છે, પરંતુ એના નિર્બળ્યો સુખદુઃખને દિસામે જ અપાય છે, એમ ત્રીજા કહે છે. જનસુખવાદીઓ આ વર્ગમાં પડે છે. જીવનને અનુકૂળ તે કર્તવ્ય એમ કહેનારા વિકાસવાદીઓ-ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓ પણ આ વર્ગમાં જ આવે છે; કારણ કે તેઓના જન્માવવા પ્રમાણે મુખ્ય એજ જીવનને ટકાવનાર વિનાશનાર અને વધારનાર શક્તિ છે.

(૩ જ) ખીજા એક પક્ષ કર્તવ્યશક્તિને સત્ય-અસત્યના જ્ઞાન રૂપે પ્રતિપાદન કરનારાઓનો છે. અર્થાત્ તેઓના મતમાં, વસ્તુસ્થિતિ શી છે એ જાણવામાં કર્તવ્યશક્તિ સમાએલી છે. એટલે આ સિદ્ધાન્તમાં વિદ્યતા-જ્ઞાન એમાં જ કર્તવ્યનિષ્ઠા આવી જાય છે.

(૩ ઘ) વળી, એક ત્રીજા પક્ષ એવો છે કે-કર્તવ્યશુદ્ધિ તે એક પ્રકારની લાગણી છે: જેમ સૌન્દર્ય આપણે લાગણી વડે ઓળખીએ છીએ તેમ કર્તવ્ય પણ લાગણી વડે ઓળખીએ છીએ; જે લાગણીના બેદરે કરી સારા-ખોટાના ભેદ પડે છે, પરંતુ એ મતમાં પણ, કર્તવ્યશુદ્ધિનું જે ખાસ સ્વરૂપ-અમુક કરવું જોઈએ, અમુક ન કરવું જોઈએ-એ લક્ષમાં રહેતું નથી.

માટે ડૉ. માર્ટિનો આ સર્વ પદ્ધતિઓથી પોતાની પદ્ધતિને જુદી પાડે છે અને કહે છે કે—

(૧) નીતિશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાવ મનુષ્યના પોતાનામાંથી થવો જોઈએ-ન જગત્માંથી અને ન ઈશ્વરમાંથી. એટલે, જેઓ મનુષ્યના અન્તરૂનો સ્વતન્ત્ર અભ્યાસ કરવાને બદલે, (ક) જગત્માં જ એને સમાવી દે છે, જે કાર્યકારણનો અન્ધ નિયમ બહાર જુએ છે

ઠગ્યા ઉભય શબ્દ ‘દ્વૈતશૂન’-વાદીઓ માટે પ્રચલિત છે. એને જુદે જુદે પ્રસંગે બરાબર છે: ખીજા ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ખોલતાં જે નિઃકમવાદ, એજ ફક્ત ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ખોલતાં ઉત્ક્રાન્તિવાદ.

તે જ અન્તરમાં કદાપી લાઇ, મનુષ્યને જગત્નો એક જડ પથરો કે વિવેકહીન પશુ જેવો પરતન્ત્ર માની લે છે, તેઓ ભૂલ કરે છે; તેમજ (સ્ત્ર) જેઓ એને સર્વથા હિંસરાધીન દરાવે છે તેઓ પણ મનુષ્યની કર્તવ્ય પરત્વે સ્વયંપ્રકાશ-સ્વતન્ત્રતાની ખોટી અવગણના કરે છે. મનુષ્ય કોઇ પૂતળું નથી, હંથરે મનુષ્યને સ્વતન્ત્ર બનાવ્યો છે, એ સ્વતન્ત્રતાનો સારો-નરસો ઉપયોગ કરવો એના ઉપર જ પાપ-પુણ્યની વ્યવસ્થા રહેલી છે-અને એ સ્વતન્ત્રતા તે હિંસરની સર્વશક્તિમતાને બાધ કરનારી નથી-એની જ સાધક છે, અને એના ન્યાય અને પ્રેમની સાક્ષી પૂરનારી છે.

(૨) મનુષ્યને હંથરે અન્તરદૃષ્ટિ આપી છે અને એ દૃષ્ટિ વડે એ પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે અને પોતાના કર્તવ્યનો નિર્ણય કરી શકે છે. આ અન્તરદૃષ્ટિ વડે મનુષ્ય બેઠ શકે છે કે એનામાં સત્યાસત્ય જણવાની, અને સૌન્દર્ય વગેરે માટે લાગણી ધરાવવાની, અને કર્તવ્યનિર્ણય કરી તે તરફ પ્રવર્તવાની શક્તિ છે-અને આ ત્રણે શક્તિઓ એક જ આત્મામાં ગુંથાયેલી છતાં, એક જ આત્માનાં ત્રણ સ્વરૂપ હોવા છતાં, એક એકથી જૂદી પાડી અવલોકી શકાય એવી છે. આ ત્રણમાંની છેલ્લી શક્તિ ઉપર નીતિની ધિમારત રચાયેલી છે.

(૩) અન્તરદૃષ્ટિ ફેરવતાં જણાય છે કે (ક) આપણે નીતિના વિષયમાં સારા ખોટાનો જે મત ઉચ્ચારીએ છીએ એ ચેતન ઉપર હોય છે, અચેતન ઉપર નથી-હોતો દરિયાઈ તોફાન કે મુગન્થી વાયુને આપણે નીતિપરત્વે સારાં-ખોટાં કહી શકીએ નહિ. (ખ) ચેતનના પણ બાહ્ય આચારને નૈતિક સારાખોટાપણું લાગુ પડતું નથી, આચાર તો ગમે તે હોય પણ જે આન્તર હેતુ (ઉદ્દેશ)થી પ્રેરાઈ એ આચાર ઉદ્ભવ્યો હોય એ હેતુ ઉપર જ નૈતિક સારાનરસાપણું રહેલું છે. (ગ) વળી વિચાર કરતાં એમ પણ સમજાશે કે જે ભૂમિઓ એની મેજે જ નીકળી આવે છે અને જેને રોકવા ન-રોકવાનો પ્રશ્ન જ નથી, એને પણ નીતિની વાત લાગુ પડતી નથી; પશુઓની આન્તર-વૃત્તિઓ એમને વિષય પ્રતિ પ્રેરે છે, એમાં એમની સ્વતન્ત્રતા જ હોતી નથી, અને તેથી એમને નીતિવાળાં કે અનીતિવાળાં કહી શકતાં નથી. (ઘ) વ્યારે એક કરતાં વધારે વૃત્તિઓ હૃદયમાં ઉદ્ભવી, એકી વખત આત્માને સ્હામ-સ્હામી તાણી જવા મથે છે ત્યારે જ નીતિનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. અને આ પ્રશ્ન ખાસ મનુષ્યને જ લાગુ પડે છે. (ઙ) એક કરતાં વધારે વૃત્તિઓની મનુષ્ય આત્મામાં એકી વખતે તાણાતાણુ થાય છે એમ કહ્યું એ ઉપરથી શિયાળ અને કુતરાના જેવી તાણાતાણુ સમજવાની નથી-અર્થાત્ જે વૃત્તિ જન્મી હોય તે છતી જાય અને આત્માને આ છત્તદાર સાથે કાંઈ જ લેવા દેવા નથી, એમ નથી. અને વૃત્તિઓ આત્માને ખેંચે છે, પણ એમાંથી કયી પસન્દ કરવી એ આત્માના સ્વાતન્ત્ર્યની વાત છે. એમાંથી ચડી-આતી પસન્દ કરવી એનું નામ નીતિ, અને ઉતરતી પસન્દ કરવી એનું નામ અનીતિ. (ચ) નીતિદૃષ્ટિએ વૃત્તિઓની, એક બીજાની સાથે સરખાવતાં, આ જે ઉચ્ચનીચતા પ્રતીત થાય છે એ વૃત્તિઓમાં જ રહેલી છે, અને તે સ્વયંપ્રકાશ છે; એ કાંઈ પરિણા-

મના દિસાખને લઇને ઉત્પન્ન થતી નથી. એટલે અમુક વૃત્તિને આચારમાં પરિણમવા દેવાથી સુખ થશે અને અમુકથી દુઃખ થશે એ વિચાર નૈતિક દૃષ્ટિએ તદ્દન અપ્રાસંગિક છે. પરિણામે સુખ થાઓ વા દુઃખ થાઓ, જે વૃત્તિઓમાં જે વૃત્તિ ચડીઆતી હોય એનો જ સત્કાર કરવો એમાં નીતિ રહેલી છે. અને જે વૃત્તિમાં કયી વૃત્તિ ચડીઆતી છે, એ એ વૃત્તિઓ તરફ નૈતિક દૃષ્ટિ ફેરવતાં સદ્જન સંબંધ આવે છે. (છ) જે વખતે મારી આગળ જે વૃત્તિઓ આવીને ઉભી રહે છે અને દરેક પોત-પોતાની તરફ મને ખેંચી જવા ચત્ન કરે છે, તે વખતે એક રીતે માફ રવાતન્ય અને બીજી રીતે માફ પારતન્ય પ્રતીત થાય છે. રવાતન્ય આવી રીતે કે બેમાંથી કયીને જય આપવો એ મદારા હાથની વાત છે. પારતન્ય એવી રીતે કે બેમાંથી કયીને જય આપવો ઘટે છે એ નિર્ણય કરવામાં હું સ્વતન્ત્ર નથી. આવે પ્રસંગે નીચ વૃત્તિને જય આપવા હચ્છું તો તેમ કરવાની મારામાં શક્તિ છે, પણ તેમ કરવાની મને છૂટ નથી. (જ) છૂટ નથી એ શું બતાવે છે? એ જ નીતિ એ મારા સ્વચ્છન્દની વાત નથી. કોઇક બીજાની મારા અન્તરમાં આસા થાય છે, જે અનુસરવાની મારી ફરજ છે. એ બીજું તે કોણ હોઇ શકે? કોઇક ઉચ્ચતર આત્મા જે જ્યાં જ્યાં નીતિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યાં ત્યાં સરખી રીતે રહેલો છે, અને જેની મિત્રતા મને મારા પાપ માટે સારમાય છે, જેને આસા કાઢવાનો પૂર્ણ દક્ છે અને એ આસા અનુસરવાની મારી પૂર્ણ ફરજ છે, અને ફરજ છે તેટલો જ-મારી વૃત્તિઓ શુદ્ધ થઇ હોય તો-આનન્દ છે. આ પ્રમાણે, નીતિનું તત્ત્વ તપાસનાં પરમાત્માનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થાય છે.

ડૉ. માર્ટિનોના વિશાળ નીતિતત્ત્વમાંથી આટલા મુખ્ય સિદ્ધાન્તો અત્રે તારવી કાઢ્યા. આ ઉપરાન્ત હૃદયના જુદા જુદા ભાવોનું વર્ગીકરણ, એમનો એક બીજાની સરખામણીમાં ઉચ્ચ નીચ ક્રમ-યોગેરે ઘણી બાબતોનું ડૉ. માર્ટિનોએ સવિસ્તર નિરૂપણ કર્યું છે.-પણ અત્રે જે અવગણન આદંબર છે તેમાં એટલે મુખી જગાની જરૂર નથી.

હવે આપણે ઉપરના સિદ્ધાન્તો સિદ્ધાન્તિકના સિદ્ધાન્તોથી ક્યાં ક્યાં જુદા પડે છે એ વિચારીએ:-

- (૧) આપણે જે સારા ખોટાનો નૈતિક મત ઉચ્ચારીએ છીએ એ આન્તર વૃત્તિ ઉપરાન્ત બાહ્ય આચારને લાગુ પડે છે એમ સિદ્ધાન્તિકનો સિદ્ધાન્ત છે. માત્ર આન્તર વૃત્તિને જ લાગુ પડે છે એમ માર્ટિનો કહે છે.
- (૨) નૈતિક મત બાંધવામાં પરિણામ જોવાનું છે એમ સિદ્ધાન્તિક કહે છે; માત્ર ઉદ્દિષ્ટ હેતુ જ જોવાનો છે એમ માર્ટિનો કહે છે. એકના મત પ્રમાણે સૂર્યનામાં પણ પાપ થાય છે; બીજાના મત પ્રમાણે સૂર્ય તે સૂર્ય, અને પાપી તે પાપી; અજ્ઞાન અને પાપ જાને જુદાં છે.
- (૩) કર્તવ્ય એ પરિણામે ઉપજતાં મુખ્ય દુઃખને લઇ નિર્ણીત થાય છે એમ સિદ્ધાન્તિકનો

મત છે; કર્તવ્યને મુખ દુઃખની ગણતરી સાંધે કાંઈ જ લેવા દેવા નંધી એમ માર્ટિનોનો સિદ્ધાન્ત છે.

(૪) સામાન્ય કર્તવ્યબુદ્ધિ સહજસિદ્ધ છે એ તો સિજવિકને પણ કમુલ છે; પણ વિશેષ કર્તવ્ય તો પરિણામના વિચાર ઉપરથી નક્કી થઈ શકે છે એમ એ માને છે. વિશેષ કર્તવ્યનો નિર્ણય પણ તે તે વૃત્તિઓ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં-એમના ઉચ્ચ નીચ ક્રમમાં-સ્વતઃપ્રતીત થઈ આવે છે એમ માર્ટિનોનું કહેવું છે. એક વિચારને અવલંબે છે, અને એક આન્તર દૃષ્ટિને અવલંબે છે.

(૫) મનુષ્ય ઉચ્ચ વૃત્તિને અનુસરવા ધારે તો અનુસરી શકે-એ સ્વાતન્ત્ર્ય ઉપર એની સારાખોરા માટેની જવાબદારી રહેલી છે, અને એ સ્વાતન્ત્ર્ય નિર્ણયવાની સાથે આખું નીતિશાસ્ત્ર પડી બાગે છે; કારણ કે નીતિશાસ્ત્ર સારાખોરાના અભિપ્રાયોમાંથી રચાઈ શકે છે, અને એ અભિપ્રાયો મનુષ્યનું કર્તવ્ય પરવે સ્વાતન્ત્ર્ય સ્વીકારી લે છે-આગ્રે ડૉ. માર્ટિનોનો સિદ્ધાન્ત છે. પ્રો. સિજવિકના મત પ્રમાણે-આ સ્વાતન્ત્ર્ય તત્ત્વદ્રવ્યા ખરું કશું વા ન હોય. નીતિશાસ્ત્ર એ તકરારનો નીવેડો લાગ્યા વિના આગળ ચાલી શકે છે.

(૬) નીતિમાં જે જવાબદારી અને કરજ રહેતાં છે, એમાંથી ડૉ. માર્ટિનો પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે; પ્રો. સિજવિક, આ જન્મમાં ઘણીવાર મુખ અને સદાચાર વિષ્ણુનાં પડેલાં નેવામાં આવે છે એમને મરણ પછી એકત્ર કરી આપનાર તરીકે-અર્થાત્ સત્ત્વસત્કર્મના ફલદાતા તરીકે-ધ્વિર સિદ્ધ થઈ શકે એમ મુકવે છે.

ડૉ. માર્ટિનોના ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાન્તોમાંથી, વેદાન્તી તરીકે આપણે ખાસ અનુમોદન આપવા જેવા ચાર સિદ્ધાન્ત:-

- (૧) આત્મ-અનાત્મ વિવેક : પ્રમાતા અને પ્રમેયનો ભેદ, અને પ્રમાતા ઉપરથી શાસ્ત્રનો ઉદાય.
- (૨) આન્તર ભાવ ઉપર ખાસ ભાર: જે કે પરિણામની અવગણના વેદાન્તને સર્વથા કષ્ટ નથી.
- (૩) પોતાની જાતને માટે મુખ દુઃખ રૂપ પરિણામની સર્વથા અવગણના: ફક્તાલિસ'ધિ-રહિત કર્તવ્યપદ્ધતિ.
- (૪) “શાસ્ત્રયોનિત્વાત્”-(અલક્ષ-૧.૧.૩.) ધ્વિર જ વિધિનિર્ણયનું શાસ્ત્ર રૂપાવે છે, એ માર્ગે ધ્વિરદર્શન.

હિન્દુસ્તાનના ગયા અંકમાં, હિન્દુસ્તાનની આવાત કરતાં નિકાસ વધારે છે એનું આથક મહા પ્રશ્નો: કારણ તપાસતાં એ બાબતો નજરે ચડી:—
(૩) યુરોપિયન અને દેશી નોકરો.

(૧) એક તો એ કે પરદેશી વ્યાપારીઓ આ દેશમાં જે નફો કમાય છે એ નફો એમને પોતાને દેશ મોકલવાનો હોવાથી, એ નફા પૂરતો માત્ર આ દેશમાંથી નિકાસ કરવો પડે છે—જેની કિંમત પરદેશથી અને આવવાની હોતી નથી: અર્થાત્ કે એમનો નફો એજ આપણા માણની કિંમત; આપણે એટલો માત્ર મોકલવાનો અને એના બદલામાં પરદેશથી કાંઈજ આવવાનું નહિ.

(૨) બીજી એક મોટી રકમ પરદેશ મોકલવાની તે અને નોકરી કરતા તેમજ હિન્દુસ્તાન ખાતે ઈંગ્લેંડમાં રહી નોકરી કરતા પરદેશીઓના પગારની. આ રકમ પણ પરદેશ નોકરી ન મોકલી શકાય, એટલે એને બદલે માત્ર ચલવવાનો હોય છે. આ માણનો બદલો તે એ પરદેશી લોકોની નોકરી.

પરદેશીઓનાં આ વ્યાપાર અને નોકરીથી હિન્દુસ્તાનને આડકતરે શો શો લાભ થાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે, અને શાન્તિથી વિચાર કરતાં, કેટલોક લાભ થાય છે એમ કહી શકાય. કંઈ વિના ચાલશે નહિ. તથાપિ આ સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે આ વિશેષ નિકાસ માત્ર પૈસા રૂપે કે માલરૂપે સીધા બદલા વિના પરદેશ ચાલ્યો જાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો, એ માણની કિંમત જોટલા પૈસા હિન્દુસ્તાનમાંથી કુદી પરદેશમાં જઈ પડે છે—જેના બદલામાં પરદેશી નોકરોની નોકરી સિવાય હિન્દુસ્તાનમાં બીજું કાંઈજ આવતું નથી.

આર્થિક દૃષ્ટિએ હિન્દુસ્તાનને આ એ બારે નુકશાનકારક બાબતો છે. આ બેમાંની પહેલીનો ઇલાજ એ છે કે જેમ અને તેમ હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના ખીસામાં એ નફો જાય એમ પોજના કરવી. આ માટે સરકારે તેમજ પ્રજાએ શું કરવું જોઈએ છે એ વિશે આવતા અંકમાં આપણે વિચાર કરીશું. આજ આ ઠેકાણે આપણે દેશી અને પરદેશી નોકરોનો સવાલ લઈએ.

મઠ ધારાસભાની બેઠકમાં લૉર્ડ કર્ઝને આ પ્રશ્ન કેટલાક આંકડા ટાંકીને ચર્ચા હતો, અને એ ચર્ચાને અંગે જણાવ્યું હતું કે—પોતે ધણા દેશોમાં ફરેલા છે અને જો કે ત્યાંના આંકડા મેળવી શક્યા નથી તથાપિ બહુ ખાતરી પૂરેક કહી શકે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સરકાર દેશીઓને જોટલી નોકરીઓ આપે છે તેટલી નોકરીઓ બીજા કોઈ પણ પરરાજ્યના તાબાના દેશમાં ત્યાંના વતનીઓને એ સગવડ તરફથી અપાવામાં આવતી નથી; (૨) હિન્દુસ્તાનના દેશી અને પરદેશી નોકર સંખ્યા ઈ. સ. ૧૮૬૭ પછીના આંકડાઓ મળી શક્યા છે અને એ ઉપરથી જણાય છે કે દિવસે દિવસે યુરોપિયન નોકરોની સંખ્યામાં ઘટાડો અને દેશી નોકરોની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે.

(૩) સરકારની રાજ્યનીતિ દેશી નોકરોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની છે. તથાપિ આ દેશમાં રાજ્ય અંગ્રેજોનેનું છે અને તેથી અંગ્રેજી હબની છાપ અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ ઉપર પાડતા રહેવા માટે અંગ્રેજ અમલદારો રાખવાની જરૂર છે; ખીલું, કેટલાંક ખાતાં એવાં છે કે જેમાં, કેટલુંક ખાસ તરેહની જુદી તથા સ્વભાવનું કામ પડે છે, અને તેથી એ નોકરીઓ માટે યુરોપિયનો અને યુરેઝિયનો જ લાયક હોય છે.

ઉપર જણાવેલા લોર્ડ કર્ઝનના પ્રતિપાદને પ્રજાનું બહુ ધ્યાન ખેંચ્યું ન હતું. પરંતુ હાલમાં, સરકાર તરફથી એક સવિસ્તર લેખ બહાર પડ્યો છે. એમાં માસિક પગાર રૂ. ૭૫-૧૦૦ થી માંડી રૂ. ૧૦૦-૨૦૦, રૂ. ૨૦૦-૩૦૦,..... એમ વધતાં વધતાં રૂ. ૪૦૦૦ થી વધારેના પગારની કુલ (લશ્કરખાતું બાદ) નોકરીઓ સને ૧૮૬૭ માં કેટલી હતી, ૧૮૭૭ માં-૧૮૮૭ માં-૧૮૯૭ માં-અને ૧૯૦૩ માં કેટલી થઈ; એ દરેક વર્ગના પગાર ઉપર એ જુદી જુદી સાલોમાં (૧) યુરોપિયન (૨) યુરેઝિયન (૩) હિન્દુ અને (૪) મુસલમાન નોકરો કેટલા કેટલા હતા; છતાં સંખ્યા બહુ વિગતવાર હકીકત આપી છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે છેલ્લાં છત્તીસ વર્ષમાં કુલ જગ્યાઓમાં ૧૩૪૩૧ થી વધી ૨૮૨૭૮ જેટલો એટલે ૧૧૦ ટકા જેટલો વધારો થયો છે. તે પૈકી જુદી જુદી કામોમાં જગ્યાઓનો નીચે પ્રમાણે વધારો-ઘટારો થયો છે:—

સને ૧૮૬૭ થી ૧૯૦૩ મુધીમાં.	યુરોપિયન.	યુરેઝિયન.	હિન્દુ.	મુસલમાન.
સેંકડે કેટલા ટકા વધારો.	+ ૩૬	+ ૧૦૬	+ ૧૭૯	+ ૧૨૯
રૂ. ૨૦૦ થી ૩૦૦ મુધીના માસિક પગારની જગ્યામાં કેટલા ટકા વધારો થયો.	— ૧૨	+ ૩	+ ૧૧	— ૨
રૂ. ૩૦૦—૪૦૦	— ૨૭	+ ૭	+ ૧૮	+ ૨
રૂ. ૪૦૦—૫૦૦	— ૨૭	+ ૮	+ ૨૧	— ૨
રૂ. ૫૦૦—૬૦૦	— ૧૯	+ ૩	+ ૧૩	+ ૩
રૂ. ૬૦૦—૭૦૦	— ૧૬	+ ૪	+ ૧૫	— ૩
રૂ. ૭૦૦—૮૦૦	— ૧૧	+ ૩	+ ૭	+ ૧
રૂ. ૧૦૦૦ અને એથી ઉપર.	— ૫	+ ૦	+ ૩	+ ૨
રૂ. ૭૫ ઉપરની જગ્યાઓના કુલ પગારની સરવાળામાં કેટલા ટકા વધારો.	+ ૫૦	+ ૧૨૭	+ ૨૦૪	+ ૧૨૯

* આ પત્રકો અમે “ ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર અને વાઈસ આઈઝ ” નાં પત્રકોની મદદ લઈ વાંચનારને વધારે અનુકૂળ પડે એવા રૂપમાં તૈયાર કર્યા છે.

• ફેક્ટમાં બતાવીએ તો, —

	યુરોપિયન.	દેશી.
૧૮૬૭ માં કુલ જાગ્યાના.	૩૫ ટકા	૪૫ ટકા
૧૯૦૩ માં „	૨૩ ટકા	૫૮ ટકા
	—૧૨ ટકા (ઘટાડો)	+૧૩ ટકા (વધારો)

આ આંકડા ઉપરથી સરકાર એમ બતાવવા માગે છે કે છેલ્લા ચાલીસ વર્ષમાં યુરોપિયન નોકરોની સંખ્યા નેટલી વધી છે તેના પ્રમાણમાં દેશી નોકરોની સંખ્યા વધારે વધી છે. અને આ વાત આપણે ઉપકાર સાથે સ્વીકારીશું. પરંતુ તેજ સાથે ઉમેરીશું કે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના વિવાદનું આરભાથી સમાધાન થઈ જતું નથી. ખરા વિચારવાના પ્રશ્નો આ છે :—

(૧) ભારે નોકરીઓ ઉપર યુરોપિયનોના જ ઘણા મોટા ભાગ છે એ વાત ખરી છે કે નહિ ?

(૨) યુરોપિયનોના ખીસામાં કેટલા રૂબીઆ જાય છે અને દેશીઓને કેટલા મળે છે ?

(૩) આ ખીજન પ્રશ્નના નિર્ણયમાં એમ નીકળે કે યુરોપિયનો બાદ મોટાટી રકમ લઈ જાય છે, તો એ રકમમાં ઘટાડો કરવાની સરકારે શી યોજના કરવી ઉચિત છે ?

(૪) સરકાર કહે છે કે અમારું વલણ રાજ્યવહીવટમાં દિનપર દિન દેશીઓને વધારવા તરફ છે: આ વાત અત્રે બ્રિટિશ રાજ્યવહીવટનો પાછલો ઇતિહાસ જોતાં કેટલે દરજ્જે ખરી જણાય છે ?

(૫) આમાંના પ્રથમ પ્રશ્ન સંબંધે નીચેનું કોષ્ટક રજુ કરવું બસ થશે.—

* આ કોષ્ટક “ ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર ” માંથી લીધું છે. ૩૧. ૭૫ અને ૫૦૦ વચ્ચેની નોકરીઓની સંખ્યા એમાંથી અમે મૂકી દીધી છે, તથાપિ એમાં જે જાણુયાનેગ લોકીકત હતી એ કોષ્ટક નીચે ટીકામાં જણાવી છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ મુઘીના પગારના નોકરો :-

ખાતું.	યુરોપિ- યન.	યુરેઝિ- યન.	હિન્દુ.	મુસલમાન.
સામાન્ય વહીવટ ખાતું.	૫૦	૨૩	૧૯	૧
કસ્ટમ.	૨૩	૫	૧	૧
કેળવણી.	૧૧	૪	૨૨	૧
એકસાઇન (આગકારી).	૪	૦	૧	૦
જંગલ.	૧૧૨	૦	૧	૦
જેલ.	૨૪	૦	૪	૦
ન્યાય.	૪૭	૧૨	૧૩૬	૨૨
જમીનની મહેસૂલ.	૪૦૪	૧૫	૧૬૬	૪૬
સિવિલ માર્કેટરી.	૧૪૭	૨	૧૧	૦
લશ્કરી વિસામ.	૮	૪	૦	૦
લશ્કરી વહીવટ.	૩	૩	૦	૦
ઓર્ડનન્સ (તોપખાતું).	૧૧	૦	૦	૦
અપીલ.	૩૫	૧	૧	૧
પોલીસ.	૨૭૨	૨	૩	૨
પોલિટિકલ.	૭૦	૧	૨	૧
પબ્લિકવર્કસ.	૧૭	૦	૧	૦
પોર્ટ ઓફિસ.	૧૪૫	૧૮	૪૮	૦
રજિસ્ટ્રેશન.	૧	૦	૧	૦
રોયલ ઇન્ડિઅન મરીન (નાવ).	૯	૦	૦	૦
મીટ.	૨૩	૨	૧	૦
સ્ટેટ રેલ્વે.	૧૩૧	૧૭	૯	૦
સ્ટેશનરી અને પ્રિન્ટિંગ.	૫	૧	૧	૦
લશ્કરી સામાન પૂરો પાડનાર તથા વહેંચનાર.	૨	૦	૦	૦
સબ્.	૧૫	૧૩	૦	૦
તાર.	૩૪	૦	૧	૦

આ કોષ્ટકમાં માસિક રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરની જગ્યાઓ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. એ જગ્યાઓ લગભગ બધી યુરોપિયનોની જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. માત્ર ન્યાયખાતામાં રૂ. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ વચ્ચેની જગ્યાઓ ઉપર યુરોપિયનો કરતાં હિન્દુઓ વધારે છે; પણ એનો અર્થ એટલો જ છે કે સર્વોર્ડિનેટ જસ્ટિસની નોકરીઓ દેશીઓને મળે છે; ડિસ્ટ્રિક્ટ જસ્ટિસની જગ્યાઓ ઉપર દેશીઓની સંખ્યા નહિ જેવી છે એ મુખસિદ્ધ છે, અને જે યોદી છે તે કોઈ કોઈ સ્ટેટ્યુટરી સિવિલિયન (જે વર્ગ હવે બંધ થયેલો છે) એમને બાદ કરતાં જ જસ્ટિસની યુરોપિયનોની સાથે પરીક્ષાની હરીફાઈમાં ઉતરીને પસાર થઈ આવેલાઓની છે. જંગલ, દાકનરી, પોલીસ, મરકારી રેલ્વે અને તાર ખાતામાં રૂ. ૫૦૦ અને ૧૦૦૦ વચ્ચે દેશીઓ કરતાં યુરોપિયનો ઘણાજ વધારે છે. રૂ. ૫૦૦ થી ઓછા પગાર ઉપર

પણ કસ્ટમ, લશ્કરી વહીવટ, ઘરગોશા અને સરકારી રેલવે એ ખાતામાં દેશીઓ કરતાં યુરોપિયનો વધારે છે. રૂ. ૫૦૦ ઉપરાંતના પગાર ઉપર કસ્ટમ, લશ્કરી દિસાખ, લશ્કરી વહીવટ, મીઠું, સરકારી રેલવે, સ્ટેશનરિ અને છાપખાનું, સન્દે અને તાર એટલા ખાતામાં યુરોપિયનોની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. રૂ. ૫૦૦ થી ઓછા પગાર ઉપર કસ્ટમ, સરકારી રેલવે, સન્દે અને તાર—એ ખાતામાં એ વધારે છે. કસ્ટમ, સરકારી રેલવે, સન્દે અને તાર—એમાં તો એ લોકોની સંખ્યાનું પ્રમાણ અતિ છે.

(રે) બીજો પ્રશ્ન એ છે કે યુરોપિયનો તથા દેશીઓને પગારની રકમ કેટલી કેટલી મળે છે? સને ૧૮૯૦ માં લશ્કરની અને પેન્શનની જગ્યાઓ મુદ્દા દરમિયાન રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરની જગ્યાઓના પગારના આંકડા સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૮૯૦ માં વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરના પગારનું અર્થ નીચે પ્રમાણે હતું:—

યુરોપિયન	વાર્ષિક પગાર રૂ. ૮,૭૭,૧૪,૪૭૧
યુરોપિયન	„ ૭૨,૮૬,૦૨૬
દેશી	„ ૨,૫૫,૫૪,૩૧૩
	કુલ રૂ. ૧૨,૦૫,૬૪,૭૭૦

તાત્પર્ય કે.—૧૮૯૦ માં વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦ ઉપરના પગારમાંથી,

૧૨ કરોડમાં, ૨૫ કરોડ દેશીને, અને ૯૫ કરોડ યુરોપિયન તથા યુરોપિયનોને જતા ૧૯૦૩ ના આંકડા પ્રમાણે, વાર્ષિક રૂ. ૯૦૦ ઉપરના પગારમાંથી નીચે પ્રમાણે રકમો વહેંચાય છે:—

યુરોપિયન	વાર્ષિક પગાર રૂ. ૫,૩૮,૮૯,૮૦૪
યુરોપિયન	„ ૧,૨૬,૬૧,૫૦૦
દેશી	„ ૩,૬૮,૬૦,૫૫૬
	કુલ રૂ. ૧૦,૩૪,૧૧,૮૬૦

*આ આંકડા અમે “કેસરી” પત્રમાંથી લીધા છે. “કેસરી” તદ્દન પ્રજાપક્ષી છે એ ખરું, પણ આંકડા ખોટા ઠાંઘા હોય એમ માનવાને કારણ નથી. સાધારણ રીતે જ્યાં આંકડા મૂળમાં જોઈ લેવાનો અમારો દિવાળ છે પણ અત્યારે અમારી “ઇન્ડિયા”ની કાઠિલ દાય ન લાગવાથી “કેસરી” ના ઉત્તરારથી ચલાવી લીધું છે.

દસ કરોડમાં સાઠાંત્રણ કરોડ દેશીઓને અને ફા કરોડ યુરોપિયન તથા યુરેઝિયનોમાં વહેંચાય છે. પરંતુ આ આંકડામાં લશ્કરી જગ્યાઓ તથા પેન્સનરી જગ્યાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી. માસિક રૂ. ૨૦૦ ઉપરની લશ્કરી જગ્યાઓ ઉપર દેશીઓ ભાગ્યેજ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ, તો ૧૯૦૩ ના અને ૧૯૯૦ ના આંકડામાં ધણું ફેર નહિ પડે.

(૩) હિન્દુસ્તાનની ઉપજનાં નાણાં યુરોપિયનો કરતાં દેશીઓને વધારે મળે એમ કરવાની સરકારની ઈચ્છા છે. 'ફરજ' એ શબ્દો અમે વિચારપૂર્વક વાપરીએ છીએ; કારણ કે બ્રિટિશ રાજ્ય જુલમી અને સ્વાર્થી રાજ્ય નથી, ન્યાયી અને હિન્દુદિતને લોકોમાં રાખી ચાલવા ઇચ્છતાં રાજ્ય છે. સરકાર આ ફરજ સમજે છે. એ ફરજને અમલમાં મૂકવાની આખતમાં આજ સુધી એમણે મને તેટલી શિથિલતા બતાવી દશે, પણ એનો વારંવાર સ્વીકાર કરવામાં તેઓ બિલકુલ પાછા પડ્યા નથી, અને હાલ તેઓએ જે આંકડા પ્રગ સમક્ષ મૂક્યા છે એમાંથી એક મદતની વાત આટકતરી રીતે એ નીકળી આવે છે કે સરકાર દેશીઓને વધારવાની બિવિધ માટે કયુલાત આપે છે. આ આંકડામાંથી તેઓ જે અનુમાન દર્શાવવા માગે છે એ અનુમાનની વિરુદ્ધ જ્ય એવી રાજ્યનીતિ સ્વીકારીને બિવિધતા આંકડા હાલના આંકડાથી ઉતર્યા કરવાને તેઓ નહિ તત્પર થાય એટલી તો આશા રાખી શકાય છે. ત્યારે જો સરકાર આ ફરજ સ્વીકારે છે તો એ ફરજે ફરજને અમલમાં મૂકી શકાય એવી છે એ જોઈએ. લોર્ડ કર્ઝન અને સરકારપક્ષ એમ કહેવું છે કે એક તાળાની પ્રજાને અત્રે જેટલી નોકરી વગેરેની અનુકૂળતા આપવામાં આવે છે તેટલી બીજા કોઈ દેશોએ આપવામાં આવતી નથી, અને આના ઉદાહરણ તરીકે મધ્ય એશિયામાં રશિયાની વર્ગલક્ષ તેઓ રજુ કરે છે. આ પ્રતિપાદનના જવાબમાં અમારા કેટલાક બંધુઓએ, બીજા રાજ્યના ઉત્તરા દાખલા ટાંક્યા છે. તેઓ બતાવે છે કે અમેરિકનોએ શિલિપાઈન ટાપુઓના લોકોને લગભગ પાર્લમેન્ટ જેવા દરો બક્ષ્યા છે; અને હિન્દુસ્તાનના ક્રૈંય સંસ્થાનોમાંથી એક સખાસદને ફોન્સની રાજકીય મહાસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે લેવામાં આવે છે; અને રશિયામાં લશ્કરી ખાતામાં ધણી મોટી જગ્યાએ એક તુર્ક અમલદારને રાખવામાં આવ્યો હતો. અમે આ પરદેશના દાખલાઓ કરતાં આપણા દેશનો અકબરનો દાખલો વધારે પસંદ કરીએ છીએ. અકબર પાદશાહ—જેનું અનુકરણ કરવામાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ પણ માન સમજે છે—એના ચર્પતમાં હિન્દુઓ ધણી મોટી મોટી નોકરીઓ ઉપર હતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે. લોર્ડ કર્ઝનનું અને હાલમાં જ દાર પડેલા સરકારી ઠરાવનું એક એમ કહેવું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજનું રાજ્ય હોવાથી અત્રેના રાજ્યવહીવટ ઉપર અંગ્રેજ છાપ બેસાડવાની જરૂર છે, તથા કેટલીક નોકરીઓ માટે યુરોપિયન-યુરેઝિયન જ લાયક છે. આમાંના પહેલા કારણના જવાબમાં અમારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અંગ્રેજ છાપે આજ સુધી દેશને ઘણો શાપેલો દેખા નથી; ગાંભીર્ય લોકોનું એટલે કે લગભગ વીસ કરોડ માણસનું સ્વાતંત્ર્ય તદ્દન નષ્ટ કયું છે, અને દેશને બિલકુલ અનુકૂળ નહિ એવી રાજ્યવહીવટની અતિ ખરચાળ અને શુચવાલાભરેલી સંસ્થાઓ ઉભી કરી છે, માટે હવે દેશી છાપ પણ સરકાર દ્વારા કરી અજમાવે એવી ધણીએ.

હિન્દહિતૈવીઓની પ્રાર્થના છે. બીજું, ખાસ. લાયકતાનો સવાલ સરકાર જેટલો આગળ ન લાવે તેટલુંજ ઠીક છે. આ દેશના દેશીઓ કાંઈ જંગલી પ્રજા નથી, તેઓએ સર્વ પ્રકારના રાજ્યવહીવટમાં કુસલતાના પુરાવા પુષ્કળ આપ્યા છે, અને ઉપરના એક પત્રકમાં જણાવી છે તે જગ્યાઓ યુરોપિયન-યુરેઝિયનથી પૂરવાને બદલે દેશીઓથી પૂરવામાં આવે તો તેથી સરકારના રાજ્યવહીવટમાં જરા પણ ખામી આવવાનો સંભવ નથી. રેલવે, તાર, પોલીસ, સન્દે, જંગલ, કસ્ટમ વગેરે ઘણાં ખાતાંઓ એવાં છે કે જેમાં દેશીઓને વધારવાની અમને ઘણી જરૂર જણાય છે. વળી એ પણ ધિયિત્ર છે કે દેશીઓ હાઇ-કોર્ટના 'વીફ જસ્ટિસ' તરીકે કામ કરી શકે અને સરકારના કાયદા સંબંધી મન્ત્રીનું પદ ભોગવવાને તેઓ નાલાયક ગણાય ! બધી વિષમતા ટાળી, સરકાર આ દેશી પ્રજાને વધારે ઉપયોગમાં લે તો દેશને દ્રવ્ય ભુદ્ધિ અને પરાક્રમમાં અથાગ તુકશાન થતું અટકે.

(૪) સરકાર કહે છે કે આમાં વલણ દેશીઓને વધારવા તરફ છે. સરકારનું આ કહેવું ખરા અન્તઃકરણનું છે એમ માનવામાં બાધ નથી. સરકારે આ વાત વારંવાર—૧૮૭૭ થી આજ સુધીમાં અનેકવાર—નોંધી છે, પણ હિન્દુસ્તાનના દેવયોગે એ બહુ અમલમાં આવી શકી નથી. અમે જોયું છે કે થર્ણ ક્રી સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ જેવા ઈંગ્લેન્ડમાં વસતાં અધિકારીઓ આ વલણની તરફેણમાં રહ્યા છે, અને અત્રેના સિવિલિયન અધિકારીઓ તથા વાઇસરોયો એની વિરુદ્ધ પડ્યા છે.

આનું કારણ અત્રેના અમલદારોની અદેખાઈ છે એ વાત સ્પષ્ટ જણાવી દેવામાં પણ ** ઈંગ્લેન્ડનાઓએ આંગકો ખાધા નથી. આજ સુધીમાં આ બાબતને લગતાં હિન્દુસ્તાનને કેટલાં કેટલાં વચનો અપાયાં અને તે હાર્ડ સિટન કહે છે તેમ "deliberate and transparent misinterpretation"—"ભણીપુછને કરેલી અને સ્પષ્ટ સમગ્ર જતી યુક્તિઓ" વડે કેટલી બધીવાર તોડવામાં આવ્યાં એનો દત્તિદાસ ધણો ખેદકારક છે. અને તેથી આ દિગ્ગદર્શન અમે અત્રેથી એકદમ બંધ કરીએ છીએ.

* જેમ એક તરફથી સરકારની સાંકડા મનની રાજ્યનીતિ આપણે વખોડીએ છીએ, તેમ બીજી તરફથી આપણે મત્રો, સોલ્ડનરિ, સર સ્ટાર્ડ નોર્થકોટ, ડ્યુક ઓફ ડેવનશીર વગેરેના ઉદાર ઉદ્દારો જોઈ ખુશી થવા જેવું છે.

** આ સંબંધના ઠરાવો અત્રે આપતા સિવિલિયનો "Jealousy"—"અદેખાઈ" થી અમલમાં નહિ આવવા દે એવું ૧૮૭૮ માં લોર્ડ સોલ્ડનરિએ બવિધ્ય બાખ્યું હતું.

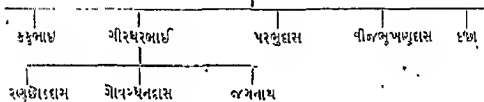
મહુમ રા. રા. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનું જન્મચરિત્ર.

પિતૃપક્ષનું વૃક્ષ.

જીવણદાસ ઝવેરી

મોરારદાસ

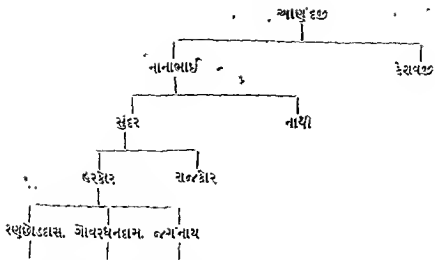
બગતીદાસ

જે પુરૂષનું જન્મચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું, તેનો જન્મ સંવત ૧૮૧૦ કારતક શુદ્ધ ૧ વાર રવીને દીવમે થયો હતો. એ દીવસ હિંદુઓમાં ઘણો મોટો નેહેવાર મણાય છે. કારણ હિંદની પુણ વૃત્તમાં લેકા કરતા હતા તે બદલીને કૃષ્ણે ગીરીરાજની પુણ દાખલ કરી ને એ મોટો અનકુટના ઓછવનો દહાડો વિષ્ણુભારગી કરે છે. અને સારી રીતે સામગ્રી તૈયાર કરીને દાદારહને ધરે છે. જેવો એ દિનમ યશસ્વી મણાય છે તેવોજ એ દહાડો જન્મ પામેલા રણછોડદાસ પણ યશસ્વી નીવડ્યા હતા.

એનું મોસાળપક્ષ પર્ણ મારા પ્રખ્યાત કુળનું મળાતું હતું. તે કુલના પુરૂષો બાવ નગરના રાજ્યમાં સારા મામીયા કાગ્યારી મણાતા હતા. એમના માતૃપક્ષનું વૃક્ષ નીચે દર્શાવેલું છે.

ગુજરાતના કેળવણીખાતાના પિતા મહુમ રા. રા. રણછોડદાસ ગીરધરભાઈનું આ જીવનચરિત્ર મહુમ રા. બા. મોહનલાલ રણછોડદાસે લખેલું તે રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પાસેથી અમને મળ્યું છે. અને તે માટે અમે એમનો ઉપકાર માનીએ છીએ. ગુજરાતના મહાન પુરૂષોના આવાં જીવનચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ જીવનચરિત્ર કેળવણી ખાતાની શરૂઆત ઉપર કેટલુંક અગત્યનું અજવાળું નાંખે છે એટલુંજ નહિ પણ તે સમયના ગુજરાતની રાજકીય આર્થિક અને સાંસારિક સ્થિતિનું પણ સાદું ચિત્ર દોરે છે. બાપા તથા જોડણી મૂળ લેખ પ્રમાણે જ રહેવા દીધી છે-જેથી તે વખતની લખવાની દખનું સ્વરૂપ પણ વાચકના સમજવામાં આવશે.

ઈસવી સન. ૧૮૦૩ ના વરસમાં એ પુરુષનો જન્મ થયો. તે વરસ પણ દતિદા-સમાં પંકાએલું છે. કેમકે ખ્રીડીશ મરકારે એજ વરસમા આગસ્ટની તા. ૨૯ મીએ મી-થીઆ પાસેથી ભરૂચ શહેર લડીને ૭તી લીધું હતું. નદીને રસ્તે એ વહાણોમાં કૌન્ય તથા તોપો લાવી પશ્ચિમ દિશાપરથી એટલે કુંભારીઆ ઢોળપર તોપનો મોરચો બાંધી ભરૂચ શહેરના મજાસુત કોટમાં ગબાર પાડી ત્યાંથી લસકર શહેરમાં દાખલ થયું ને અંગ્રેજ સરકારનો વાવટો કીલાપર ૧૨કવા લાગ્યો. તે વરસથી આજ સુધી ભરૂચની પ્રજા ખ્રીડીશ સરકારના રાજ્યનો લાભ ભોગવે છે. મુખ્ય લાભ વિદ્યાવૃદ્ધિનો છે. ગુજરાતમાંથી કેળવણીખાતામાં એજ પુરુષ જેવું આ જન્મચરિત્ર લખુછું તે પ્રથમ જ જોડાયા ને પોતાના તનુમનથી શ્રમ લઈને ગુજરાતમાં વિદ્યાનો ફેલાવો કર્યો. એક મેડિસ સરકારી કેળવણીખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટર એ પુરુષને “Father of Education in Gujarat” એટલે ગુજરાતની કેળવણી ખાતાનો પિતા એવી ઉપમા આપી ગયો છે, તે કેટલેક દરજ્જે ખડું છે એવું આ જન્મચરિત્ર વાંચવાપરથી જણાશે.

એ પુરુષની કેળવણી વિશે તથા એમના ભાગ્યેદવ વિશે વર્ણન કરતાં પહેલાં તેમાં જે સાધન ને સહાય રૂપ એમના પિતા તેમનું ચોટુક વૃતાંત લખવાની જરૂર છે. એમની માતૃશ્રી એમને બાળપણમાં એટલે આજરે [] સ્વરસની ઉમરે મુખરને મરણુ સાચાં હતા. માટે સારી આરોગ્યતા રાખવાનું તથા સદાચાર શીખવવાનું તથા કેળવણી આપવાનું એરે નું કામ એમના પિતા ગીરધરભાઈનેજ કરવું પડ્યું હતું. તેમના હસ્તગતમાં રહી ધૈર્યવાન સદ્ગુણી, ને વિદ્વાન થયા હતા, એ કુશળના પોતાના પિતા યકીજ એમને મળી હતી.

જે ઝવેરી કુટુંબમાં ગીરધરભાઈનો જન્મ મંવત ૧૮૩૩ મા થયો હતો તે ઘણી સારી સ્થિતિમાં નહોતું. કુટુંબમાં માણસો ઘણા હતાં પણ તેમાં કોઇ પરાક્રમી ધન્યા કે રોજગારમાં કુશળ ન હોવાથી પોપણુ ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલતું હતું. કુટુંબમાં ચાર ભાઈ, એક મેહેન, ચાર ભાઈઓની વધુઓ તથા ૧૬ માતા, તથા ભાઈઓનાં છોકરાં મળી ૫૬૨

* [] આવા કાઉસ કાઉસ છે એ જન્મ મૂળ લેખમાં પોલી રાખવામાં આવી છે.

વીશ માથુસો હતો. રેવાજી જવાનાં દોળાવપર સોંકડા એક માળવાળા ધરમાં કે જેનું ક્ષેત્રફળ પચાસાણાએ ૩૦૦ ચોરસ ફુટ થાય તેમાં રહેતાં ને ગરીબી હાલતથી. ગુજરાત ચક્રાવર્તી ગીરધરભાઈના મોટા બાઈ કુકુભાઈ નામે હતા તે એક વેપારી મારફતીઆને ત્યાં ગુમાસ્તા રહેતા ને સોસવાસો ૩૫ કમાય તેપર સૌનો ઉદર નિરવાહ ચાલતો હતો. એમના પિતા ભગતીદાસ પણ ધણી સારી સ્થિતિમાં કે ધનવાન નહોતા. તે પોતાના દીકરાઓને નાની ઉંમરમાં મુકી મરણ પામ્યા હતા.

પોતાના મોટા બાઈને કુકુભાઈ પોપણ કરવામાં સદાયભૂત ધવાને ગીરધરભાઈએ નાની ઉંમરથીજ ઉદ્યોગ કરવા માંડ્યો. બરચમાં સંન ૧૮૬૦ પેહેલાં બદામેનું ચતણું હતું. બદામે પૈસાની પચાસ એકાવન ચાલતી. એટલે દુકાનદારોને ત્યાંથી પચાસ કરતાં વધારે ભાવની બદામે વેચાતી લે ને તે બીજા લોકોને ચાલુ ભાવથી આપે એટલે સાંજ લગીમાં કામ કરનારો આને બે આના કમાય. એ રોજગાર કરવામાં રખણ ધણું હતો. પણ ગીરધરભાઈ તેનું કામ કરીને પૈસા લાવી પોતાના બાઈને મદદ કરે. તેમ કરતાં થોડાંક નાણાંની રકમ સંગ્રહ કરી મુતરીઆનો રોજગાર કરવા લાગ્યા એટલે મુતર કાંતનારીઓ પાસે મુતર ખરીદ કરી વણકરોને ત્યાં વેચે. તે વખતમાં એ રોજગાર સારો હતો. કેમકે તે દહાડે આજના સમય જેવા વરાળખંતથી ચાલનારાં મુતર કાપનાં કારખાનાં નહતાં, તથા ભરચનો વણાટ સારો પડતો ને તેમાં બનેલા માલ બહાર દેશવર ખાતે જતો. એવા ધંધા કરતાં ઉદરનીરવાહનું કામ ચાલવા લાગ્યું. ગીરધરભાઈ ધણું તીવ્ર શુદ્ધિવાળો હતા તથા સદાયરણી પુરોમાં તેમનો સમાગમ ધણો રહેતો તેથી જનમારગી ગોરકાઓની તથા એવાજ બીજા કેટલાક સાધુઓની સંગતથી શુદ્ધ લખવાનો તથા બોલવાનો સારો અભ્યાસ થયો. દેવનાગરી લીપી (એટલે બ્રાજમોધ) તથા ગુજરાતી લેખ ધણું સુંદર તેમને હાથ લાગ્યો તેમજ તે પુરોની સોળતથી વિચાર પણ ધણું ઉચી તરેહના એમના મનમાં ઠસવા લાગ્યા. આ જગ્યાએ મારે કહ્યા વગર છુટકો નથી કે ગીરધરભાઈના વડીલભાઈ કુકુભાઈ ધણું દેવબોળા તથા મૂર્તિપુજાપર ધણી અદ્વાયળા હતા ને પોતાનો ધણો કાળ દરરોજ પાઠપુજા કરવામાં તથા ભરચ શેહેરનાં ધણાં દેવાલયોમાં મૂર્તિઓનાં દરશન કરવામાં કાઢાડતા તથા જાદુ મંત્ર વગેરે ખરા અંતઃકરણથી માનતા. પણ એ જાતે પોતે એક ઈશ્વરને માનતા. લોકોમાં ચાલતા અનેક પ્રકારના મોટા વેહેમોને જરા પણ માન આપતાનહીં. હાંદુ શાસ્ત્રનું ખરૂં તત્વ સમજતા ને તે પ્રમાણે વર્તતા. તેમને સારા સાધુના સમાગમવાળા સારા સારા માથુસો સાથે જોળખાણ થઈ ને તે તેમને ધણી પ્રપ્ત લાગી. એમના બાપ ભગતીદાસ ભરચ શેહેરના આગલા નામીયા હાકેમ લલુભાઈને ત્યાં નોકર હતા તેને એક વાર દુકાનના વરસમાં લલુભાઈએ અનાજના કોદારનું કામ સોંપ્યું કે આ અનાજમોથી ગરીબ શુભે મરતા લોકોને અનાજ મફત લીખ દાખલ આપવું. તે વેળા એ ભગતીદાસના પ્રમાણીકપણા વિશે એવી વાત જાણવામાં આવી છે કે પોતાની ગરીબી હાલતે છતાં પણ સરકારી કોદારમાંથી પોતાના કુટુંબના ઉપયોગને સારૂં અન્ન લાવતા નહીં. પણ તેને બદલે પોતાની ધંરમવાસના એવી રીતે દેખાડતા કે પોતાને ઘેરથી સવારે કોદારે જાય ત્યારે શેર જુવાર પોતાના દેખાડને છેડે બાંધી લઈ જાય તે પેલા અનાજના દગલા પડ્યા હોય તેમાં તે નાખી દે અને એમ બોલે કે “લણું મંણું તંધા મારું કંણું.” મનકળ કે

લલુભાઈ તરફથી કોઈને મળુ અનાજ મળશે તો તેમાં ધરમાદા દાખલ માફ એક કણ પણ જશે તો ખરું.

એ ભગતીદાસના ઝોળખાણુને લીધે તથા પોતાના સારા ગુનરાતી બાળબોધ લેખને લીધે એ ગીરધરભાઈ ઉપર લલુભાઈની મમતા ચોંટી ને પોતાને ત્યાં આવવા જવાની પરવાનગી એમને આપી. એવું કહે છે કે લલુભાઈને જ્યારે સીધીઆ સરકારે પાવાગઢ ઉપર કેદ મોકલ્યા હતા ત્યારે તે જતી વખત પોતાના આણુસેને એમ કહી ગયા હતા કે “આ ગીરધરના હાથનો લખેલો કાગળ મોકલશે તો તે મારાથી વચ્ચાશે; બીજા કોઈના લખેલા કાગળો મોકલશે તો તે મારાથી વચ્ચાશે નહીં,” એવી મમતા ચોંટવા પરથી તેનો લાભ લલુભાઈએ સારી પેઠે ગીરધરભાઈને વાળી આપ્યો. મળસુદાર બીજાભાઈ જે લલુભાઈના મિત્ર હતા તે ઘણા પૈસાદાર હતા. તેમનો એક પુત્ર પ્રાણનાથભાઈ કરીને હતો, એ મળસુદારને લલુભાઈએ સલાહ આપી કે તમે આ તરફ પુરૂષ ગીરધરભાઈ જે આપણી ન્યાતનો છે તથા ઘણો વિચિત્રણુ, જુદીમાન ને પ્રમાણીક છે તેને ગુમારતો રાખી તમારાં નાણાંનો ઉપયોગ વેપાર શેજગારમાં કરો. એ સલાહ બીજાભાઈએ માન્ય કરી ત્યારથી ગીરધરભાઈનું નસીબ તેમની સાથે સંવન [] ના વરસમાં જોડાયું, એ દુકાન પ્રાણનાથ બીજાભાઈના નામથી પોતે સુનીમ દાખલ રહીને ગીરધરભાઈએ ચલાવી. તેમાં અનેક પ્રકારના શેજગાર કપો. દારાથી શેજગાર નાણાવટી તથા હુકીયામણુ વગેરેનો, તેમજ મારફતીઆનો એટલે કરીઆણું ખાંડ વગેરે માલ દેશાવરથી મંગાવતો તથા દેશાવર અંડાવવો. રૂનો ધંધો પણ કપો. તેમાં કપાસ લોદવાના આડ માંડતા અને રૂ મુબઈ ચલાવતા. લેણુદેણુનો શેજગાર તે વખતમાં સારો હતો તે પણ ચલાવા માંડ્યો. પરગણામાં તથા શહેરમાં તથા દેશાવરમાં “પ્રાણનાથ બીજાભાઈની” પેટી પકાઈ ગઈ. ને તેમાં લાભ પણ સારો પ્રાપ્ત કપો. આરબે સુનીમ દાખલ રહી કામ કરવાથી બીજાભાઈ ધણા રાજ થયા તેથી ગીરધરભાઈને પ્રાણનાથભાઈનો પંત્યાલો શેજગાર ચાલવાની જોઈ પણ કરી. એ પેટી વરસ લગી ચાલી. અને પ્રાણનાથભાઈ મરણ પામ્યા પછી તેમના પીત્રાઈ ભાઈ રઘુભાઈ જે તેમના વારસ થયા તેમણે થોડી મુદત ચલાવી ને અંતે રઘુભાઈના મૃત્યુ પછી, બંધ પડી, ત્યાર બાદ ગીરધરભાઈ [] વરસ જીવ્યા ને સંવત ૧૯૧૨ ના બાદરવા વદ ૧૩ ને શેજ [] વરસની ઉમરે મરણ પામ્યા.

ગીરધરભાઈ પિંડપોષક નહોતા પણ કુળપોષક હતા. પોતાનો ભાગ્યોદય થયા પછી પોતાના મોટાભાઈની તેમણે ઘણી સારી રીતે જરદાસ કરી હતી. કારણ તેમના શેઠની દુકાન ભાગ્યા પછી તે છેક બેશેજગારી થયા હતા તેથી તેમને જે આશ્રયની અગત્ય હતી તે પોતાના ભાઈ તરફથી મળી. તેમનું ઘર બંધાવી આપ્યું તથા કુકુભાઈને એકંજ પુત્ર જે મોટી ઉમરે એટલે પચાસ વરસે થયો હતો તેને બહુથી ગણાવી પાવરથી કીધો ને ધંધે લગાડ્યો. પોતાના બીજા ભાઈ પરજુદાસનું સરજણુ કપું એટલુંજ નહીં પણ તે સુવાપછી તેમની ઘણીયાણી તથા દીકરીને પાળી. દીકરી પરજુદાસને તેને છોકરાં થયાં છેક કનિષ્ઠ બધું વિજ્ઞાનખંડાસ હતા. તેમને પણ સારી રીતે જરદાસથી ઉછેરી વડીલાતની પરીક્ષા આપવી. ને ધંધો શીખવ્યો તે પણ સારા સમજદીવાન પછવાડેથી થયા. અંગ્રેજ સરકારે પ્રથમ તે વખતે રટાંપના કામંજી કાઢાડ્યા હતા. બરચની રૈયતે સંપ કીધો કે એ કાગળ કોઈએ દરનાવેજના કામ-

માં વાપરવા નહીં. વીજબુખબુદ્ધસે જાતે વકીલ હતા તેણે હીમત ચલાવી ને કાગળનો ઉપયોગ કર્યો તેથી લોક ટાળે મળી તેનો જીવ લેવાં તૈયાર થએલા એખબર ગીરધરભાઈને પડવાથી તરત તેની મદદે ગયા ને લોકને સમજાવી તે સંકટમાંથી પોતાના ભાઈને, કટમાંથી ફર કર્યો. એપરથી ગીરધરભાઈની સમયસચક્તા તથા શ્રાતુભાવ જણાઈ આવે છે.

એ સદૃશસ્થ પોતાના કુટુંબની સંભાળ લેતા એટલુંજ નહીં પંજુ મિત્રમંડળની તેમજ પોતાના તાબાના નોકરો કે દેણદાર આસામીઓની પંજુ બરદાશ કરતાં વખતો વખત અનાજ ફસલ ભરાવી આપતા તથા તેમના શુભાશુભ કાર્ય વેળાએ પંજુ સારી તપાસ રાખતા. વેપારી મંડળમાં સારી પ્રતિષ્ઠા હતી. ઘણા લોકો એમના અનુભવનો લાભ મેળવવા સલાહ પુછવા આવતા અને કજીઆ કંડાસનું સમાધાન કરવા પાછળ ઘણી કાળજી રાખતા.

અગર એમના મોટાભાઈ કકુભાઈની પેઠે એમણે ધર્મને બહાને પ્રવાસ કરેલો જણાતો નથી તોપણ પ્રવાસમાં એમની ચચળાઈ ને ખખડદારીનો એક દાખલો જણવામાં આવ્યો છે. એ પોતાના શેઠ પ્રાણનાથ ખીજભાઈને પરણાવા સારૂ બરાત લાઈને ભાવનગર તાબાના સાવરકુંડલા ગામ તરફ જવા સારૂ ભરથથી નીકળ્યા તે વેળા શેઠના પીત્રાઈવરગની સ્ત્રીઓએ ઘણુંક જેવર સાથે સંપ્યું હતું. મહી નદી ઉતરતાં જે ગાડામાં તે સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી તેને અકસ્માત ઘવાયી તે ઉધું વજનું ને પોટલાં પાણીમાં પડ્યાં તે વેળા એક ગાડવાળો પેલો જેવરવાળો દાખડો પાણીમાંથી કહાડી લઈ ચાલતો થયો ને એક ધાસના ગાડામાં સંતાડયેલું સ્ત્રીઓએ પાણીમાંથી બહાર નીકળી પોટલાં તપાસ્યાં તો જેરનો દાખડો ન મળ્યો તેથી રડાપીટ કરવા માંડી. આ બાબતની ખબર ગીરધરભાઈને ચતાંજ તેમણે પોતાના માણસોની ચોકી નદીના કીનારા પર તથા રસ્તાપર મુકી દીધી અને પોતાના એક યુવને તથા શુભાસ્તાને ઘોડા આપી પાસેના ગામમાં ગાયકવાડી યાત્રું હતું ત્યાં યાત્રુદારને જાહેર કરી મદત માગવા અરજ કરવાને મોકલવા સારૂ તૈયાર કર્યો તે દાખડો પેલા ગાડીવાળાથી ન જેરવાયો એટલે તેણે આવી જાહેર કર્યું કે તમારો જેવરનો દાખડો અનામત હાય લાગે તો મને શું આપસો. તેને જવાબ મળ્યો કે આ સોનાનો વેહેડ રૂ. ૫૦) નો છે તે મળશે. એટલે પછી ગાડીના ઝાડ લેતાં તે ગાડીવાળાએજ દાખડો રજૂ કર્યો. આ દાખડો આપવાની મતલબ એટલીજ છે કે અગાઉના વખતમાં મહીકાંઠાપર કોળી ને હુંટારાનો કેટલો ડર હતો તે સૌને જણીતો છે તેવા સમયમાં હીમત રૂખી સાવચેતીથી તપાસ મહીકાંઠા પર જ કરવી એ સહેલું કામ ન ગણાય.

ગીરધરભાઈના શેઠ પ્રાણનાથભાઈ ત્રીજવાર પરણ્યાંને સુરત જવાની તૈયારીમાં હતા તેવામાં તેમનું અકાળ મૃત્યુ ઘવાયી સઘળો દુકાન સંબંધીનો કારભાર તથા તેમની મીલકત જેવર સીલક વગેરે તેમના પીત્રાઈભાઈ વારસે રહુભાઈના હસ્તકમાં ગયું. શેઠની હવેલીમાં ચોરી થઈ તેમાં વારસામાં મળેલું સઘળું જેવર (આશરે બાર લગ્નરત્ન) ચોરાયું. એ વખત ગીરધરભાઈનું દૈવ પાધરું કે તે પરગણામાં ઉધરાણી ગયા હતા. શેહેરમાં નહીં તેમજ હવેલીમાં તથા દુકાનમાં પણ તે હાજર નહોતા. રહુભાઈની ખુદી ફરવવાને તથા ગીરધરભાઈ ઉપર શક લઈ જઈ સરકારમાં જાહેર કરી તેમના ઘરનાં ઝાડ લેવાને કે-

ટલાક તેમના સગાઓએ સલાહ આપી. રઘુભાઈનું ડાળ જોઈને તથા તેમની વિચિત્ર બોલવાની ઢપ ઉપરથી કોઈને એવો વેહેમ કે તે કમચકલ આદમી છે. પણ વાસ્તવિક તેમ નહોતું. તે ધણા વિચારશીળ ને સમજી ભણસ હતા. તેથી તેમણે પેલા નાંદાખોરાની વાત સાચી ન માની ને તેમને એવો ઉત્તર દીધો કે ગીરધરભાઈ એવા પ્રપંચી પુરૂષ નથી. તે પ્રમાણીક છે ને એવું કામ કદાપિ કરે નહીં માટે મારે એના ઘરનો ઝાડો લેવડાવવો નથી. મારા નસીબમાંથી એટલું દ્રવ્ય ઉતર્યું ને ગયું. પરગણામાં ગીરધરભાઈને ખંબર પડવાથી તે શહેરમાં આવ્યા ને પેશગેબત તપાસ ચલાવતાં એ કામ મરનાર શેઠના જીના રસોઈઆ તંથા ચાકરનું છે તેવી બાતમી લાગવાથી ધણી યુક્તિથી તજવીજ ચલાવતાં તેજ ચાકરથી ખોતો મળ્યો કે ચોરામણું ઘરેલું રસોઈઆની ઓરડી દશાશ્વમેધની ધર્મશાળામાં હતી ત્યાં સંતાડેલું છે. ને બટનો પગ ભોગજોગે ભાગેલો તેથી તેનાથી ચલાતું નહોતું. માટે તેની પાસે તેની ઓરડીની કુચી મેળવી પોતાના શેઠ રઘુભાઈને તથા તેના એક વિશ્વાસુ માનુસને સાથે લઈ ગીરધરભાઈએ પાછલી રંગે દશાશ્વમેધ પર જઈ તે ટોટડી ઉઘાડી તેમાં તપાસ કરી પણ કાંઈ દીઠામાં ન આવ્યું. સૌ ત્યારે નિરાશ થયા પણ ગીરધરભાઈને હીમત ન હારતાં એવું વિચાર્યું કે કદાપિ આ લાકડાનો ઝંજ મારેલો છે તેની નીચે ભોંયમાં દાટ્યું હશે. ત્રણે જણાએ મળી લાકડાની યડી ખસેડી તો તેની નીચે જમીનમાં માટલાં દાટી તેમાં જોવર ભરેલું હતું. તે શેઠને બતાવ્યું ને તેમને હવાલે કર્યું. એ રીતે પોતાપર આવેલું કમકે દૂર થવા પછી કેટલાક વરસ દુકાન નવા શેઠના સાથ તળે ચાલી. પછી તે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમનો દીસો તેમના એ જમાઈઓને વેહેંચી આપ્યો ને પોતે પોતાનો દીસો લઈ જીદા પડ્યા. (સંવત ૧૮ [])

ગીરધરભાઈને ત્રણ પુત્ર, વડીલ રઘુજીરાદાસ વચસા ગોવરધનદાસ ને કનિષ્ઠ જગન્નાથ ત્રણે પુત્રોને કુમળી વયથીજ સદબક્તી ને સદાચાર શીખવેલો સ્વચ્છતા રાખવી પ્રમાણીક પત્નું સાચવતું એવી ધણી શીખામણે દેવાથી તે પણ સારા કેળવાયા. દેશી નામાની રીત સંસ્કૃત તથા બાપાનાં (હાંદુસ્તાની બાપાનાં) પુસ્તકો વાંચવા સમજવા ને શુદ્ધ લેખનપદ્ધતી તથા મારા મરોડદાર અક્ષર લખવા વગેરે બાબતોમાં એ પુત્રો સારા હુશીઆર નીવડ્યા. ગીરધરભાઈની જાતનું લખાણ પણ શુદ્ધ ને સ્વચ્છ તેજ મુજબ તેમના પુત્રો પણ શીખ્યા. એ ગૃહસ્થના સરાશી દ્વંતર રાખવાની રીત તથા લખાણ તથા સ્વચ્છતા જોઈ તે વખતના યુરોપિઅન અમલદારો પણ ધણા રાજ ચએલા. કેટલીકવાર અદાલતમાં એમની પેદીના ચોપડા ગુન્નરમાં આવેલા પણ તે ઉપર જડજોનો એટલો વિશ્વાસ બેઠેલો કે એમાં કંઈ દગો કે અપ્રમાણીકપણું હોયજ નહીં.

(અપૂર્ણ)

અંખાદક—કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

બુદ્ધધર્મ*

ગૌતમબુદ્ધ જન્મનો જન્મ ઈ. પૂ. ૬૨૩માં કાશીની ઇશાન કોણે સો માસ/વર્ષ આપેલા કપિલવસ્તુ નામના ઉત્તર દિગ્દુરચાનના એક નગરમાં થયો હતો તેમના જીવન અને શિક્ષણના પરિણામ રૂપે બુદ્ધધર્મ નામની તત્ત્વવિદ્યા સ્થપાઈ.

એક મહાન આત્મા જે આ સુદૃષ્ટિપર અસંખ્ય જીવનનો અનુભવ મેળવીને સામાન્ય મનુષ્યજાતિની હદ કરતાં ઘણું ઉચ્ચ દરજ્જે ઉન્નતિક્રમમાં ચઢેલો છે, અને પરમાત્મની સાથે જ્ઞાનસંહિત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયેલો છે તેને દિગ્દુ અને બુદ્ધધર્મ “બુદ્ધ” એટલે બોધ પામેલો એ તરીકે લેખે છે. અને આ ટેકાણે જણાવવું જોઈએ કે “નિર્વાણ” શબ્દનો અર્થ, ધણીવાર બૂલથી કરવામાં આવે છે તેમ આત્મનિક વિનાશ (annihilation) નથી; અર્થના ચૈતન્યવિનાશ એમ પણ નથી. પણ નિર્વાણ તે ચૈતન્યના અનિશ્ચય વિકાસ રૂપ છે. અને તે વિકાસદ્વારા આપણા સર્વભંડળની હદમાં તે આત્મા સર્વસત્તા પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહીએ તો સાથે. ‘સર્વ પ્રકારના સ્થૂળ જીવનનો, તેમજ આ સ્થૂળ જીવનનો, તેમજ આ સ્થૂળ યશ્તિમાં મળી આવતી દરેક વસ્તુ તરફની ઇચ્છાનો વિનાશ’-આનો અર્થ નિર્વાણ શબ્દ સૂચવે છે ખરો. અને પ્રાયઃ આ કારણને લીધેજ નિર્વાણ શબ્દનો અર્થ આત્મનિક વિનાશ એમ કરવામાં આવ્યો હશે.

સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિના રૂપોધર્મો અનેલા જગતમાં અસ્તિત્વનો વિનાશ થયો એનો અર્થ એવો નથી કે આત્મનિક વિનાશ થયો, આપણા અનુભવમાં આવ્યાં છે તેવાં રૂપો જ્યાં નથી એવા ઉચ્ચ ચૈતન્યપ્રદેશનો પણ લોપ થાય છે એમ સમજવાનું નથી.

પણ તે “બુદ્ધ” તે “નિર્વાણી” કરતાં પણ કંઈ વધારે છે. મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ આખરે આવી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે એવું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું છે અને બુદ્ધધર્મના પોતાના મત પ્રમાણે પણ ઘણા આત્માઓએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે. પણ બુદ્ધની સ્થિતિ નિર્વાણ દરા પ્રાપ્ત કર્યા પછી સ્વેચ્છથી નીચલી જૂમિકા સાથે રહેને પોતાનો સંબંધ તૂટે એટલા માટે જેણે નિર્વાણના પૂર્ણ સુખનો પણ ત્યાગ કર્યો છે એવા મનુષ્યની સ્થિતિ છે. અને પોતે પોતાના પ્રેમ અને જ્ઞાનની શક્તિનો પ્રકાશ પોતાના નાનાભાઈઓના હૃદયમાં અને આત્મામાં પાડી શકે તે માટે બુદ્ધ, મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ જે વિશ્વ-પ્રદેશમાં રહી પોતાની ઉન્નતિ સાધે છે, તે પ્રદેશની સમીપ રહે છે.

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો ખ્યાલ આવ્યા શિવાય બુદ્ધ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણ

* Edith Ward “Light from the East”=“પૂર્વનો પ્રકાશ” એ નામના લઘુ પુસ્તકમાંથી.

‡ સિંહલદ્વીપના ધર્મશાસ્ત્રી પ્રમાણે: રીસ ડેવીડ્ઝ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૧૦૦, અને સિયામમાં મનાય છે તેમ ઈ. સ. પૂ. ૬૮૫.

પડવી અશક્ય છે. તે ધર્મ હવાત્માની અથવા વ્યક્તિની નિત્યતા પ્રતિપાદન કરે છે. તેમજ પ્રથમની ઉપાધિઓએ સુકેતું બીજા જેને “સ્કન્ધ” કહેવામાં આવે છે—તેમાંથી કલ્પન થતી એ અસંખ્ય ઉપાધિઓના જન્મ મરણ પશુ સ્થાપન કરે છે. યજ્ઞીવાર હવને મણકાની અંદર પરોવેલા સૂત્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે અને ઉપાધિને મણકા સાથે સરખાવવામાં આવે છે, અથવા વધારે સાદું દર્શન લેઈએ તો, જે હોડવા ભોંયની અંદર ચાલે છે અને દરેક વસ્તુ ત્રાસમાં યદુ શાખાઓ અને પાંદડાંઓને ખંડાર કાઢે છે, અને જે પાંદડાં વિગેરે ધિયાજો આવતાં નાશ પામી અદસ્ય થાય છે તે હોડવાઓનાં મળીઓ સાથે હવને સરખાવી શકાય. તે મળ અદસ્ય પશુ સ્થાયી છે. અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થના હોડવા જે તેને લીધે એક બીજા સાથે જોડાય છે તે દસ્ય તેમજ અનિત્ય છે, સર એટલે આનંદના શબ્દોમાં “કર્મ”નો નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

“Each man's life

The out come of his former living is:

The by gone wrongs bring forth sorrows and woes,

The by gone right breeds bliss,

He cometh, reaper of things he sowed.

(અર્થ) દરેક મનુષ્યનું હવન તેના પૂર્વ જન્મોના આચરણનું પરિણામ છે; યજ્ઞ કાળ પૂર્વે કરેલા અશુભ કૃત્યો શોકગ્રસ્ત અને દુઃખકર નીવડે છે; તેમજ જનકાળનાં શુભકાર્યો આનંદદાતા થાય છે;

મનુષ્ય વાવેલું સખવા આવે છે.

આ કર્મનો નિયમ તે પુનર્જન્મના નિયમમાંથી અવસ્ય રીતે પ્રસિદ્ધ થાય છે,

જન્મમરણનું ચક્ર જેની ધરી અશુભી છે અને જેની નાભિ શુભની બનેલી છે તે અકર્મણી મનુષ્ય કેવી રીતે સુક્ર શરૂ કરે તે સિખવતું; મનુષ્યનું બનિષ્ય તેના પિતાના દાસમાં જ છે એમ બતાવતું; અને આનો ખ્યાલ આત્મા પછી, કૃત્યો તેમજ વિચારો એવા પ્રકારનાં કરવાં કે એ પુનર્જન્મના કારણને તે કોઈ પણ પણ રીતે સદાચરૂ થાય નહિ, અને જનકાળનું કર્મ અપી જતાં સુખ-નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ સિદ્ધાંત તેમાંજ બુદ્ધધર્મનો માર આવી રહેલો છે.

સર્વ મનુષ્યોને શુદ્ધ વિચાર રાખવાનું અને પોતાના ખુદ પાસેના સિધ્ધાંતે ધ્યાન કરવાનું બુદ્ધ દેવ બાર દર્શને જણાવતા તેનું કારણ પણ આ જ હોતું જોઈએ એમ આપણને માલુમ પડે છે.

વળી બીજી રીતે તેનું આ પ્રમાણે ભાષાંતર છે:—

(૧) શુદ્ધ શ્રદ્ધા.	(૫) ઉદર નિર્વાહનાં શુદ્ધ સાધનો.
(૨) શુદ્ધ આરાગે.	(૬) શુદ્ધ પ્રયત્ન.
(૩) શુદ્ધ વાણી.	(૭) શુદ્ધ અપ્રમત્તતા.
(૪) શુદ્ધ આચાર.	(૮) શુદ્ધ ધ્યાન.

ઉપર જણાવેલા ભાષાંતરોમાંથી ગમે તે સંખેદો આપણે ગ્રહણ કરીએ તોપણ વિચારણાથી તો એક જ પ્રકારની છે.

પ્રથમ શુદ્ધ સત્યનું જ્ઞાન તેની પછી શુદ્ધ વિચારો; અને તે વિચારોને લીધે પોતે તેમજ પોતાના સંબંધમાં આવતાં સર્વ ઇવં-પ્રત્યે શુદ્ધ વાણી અને શુદ્ધ કર્મ; અને તે પછી ત્રણ પ્રકારની આત્મકેળવણી:—(૧) શારીરિક કેળવણી (શુદ્ધ ઉચોગ), માનસિક કેળવણી (અપ્રમત્તતા) અને (૩) આધ્યાત્મિક કેળવણી (ધ્યાન).

સર્વ બુદ્ધધર્મના પવિત્ર પુસ્તકોનો સાર એક સજ્જ અથવા શ્લોકમાં આવી જાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“To cease from all sin,
To get virtue.
To cleanse one's own heart,
This is the religion of the Buddhas.”

સર્વ પ્રકારના પાપ કરતાં અટકવું; સદ્ગુણ મેળવવા; પોતાના હૃદયને શુદ્ધ બનાવવું;—આ બુદ્ધોનો ધર્મ છે.

પંચ મહાજ્ઞતો (પંચસીજ) જે બુદ્ધ ધર્માનુયાયીઓને પાળવાનાં છે તે સર એક વીન આનોદે કવિતા રૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રદર્શિત કર્યા છે:—

“Kill not for Pity's sake—and lest ye slay
The meanest thing upon its upward way,
Give freely and receive, but take from none
By greed or force, or fraud, what is his own,
Bear not false impress, slander not, nor lie;
Truth is the speech of inward purity.”

Shun drugs and drinks which work the wit abuses;
Clear minds, clean bodies, need no soma juice,
Touch not thy neighbour's wife, neither commit
Sins of the flesh unlawful and unfit."

અર્થ—દવા ધર; દ્રોણે ખાંડો નદિ. રંગે જનનિકમના માર્ગ પર આવતા શુદ્ધ
શુદ્ધ પ્રાણીનો પણ તું વધ કરે.

* અસ્તેય—કિશરનાથી આપતું અને લેતું; પણ પારથી વસ્તુ બીજા પાસેથી જાતથી,
જોડથી કે કપડથી લેવી નહિ.

સન્ય—શુદ્ધ ગ્રાહી પુરવી નદિ; દ્રોણે માર્ગ આગ મદાવતું નદિ; શુદ્ધ જાતનું
નદિ; સન્ય તે આનંદશુદ્ધિની વાણી છે.

મદ્યમાંસનિષેધ—જે વસ્તુઓ અને પ્રવાહી પદાર્થો મનુષ્યને મદ્યમાન પનાર છે
તેનો ન્યાય કરે. શુદ્ધ મન અને શુદ્ધ શરીરને માંસપાનની જરૂર નથી.

અન્નચર્ય—તાણ પાંદડી (અન્ય દ્રોણ પણ)ની જોડે અડતું નદિ; તેમજ અંશાંશ
અને અન્યાયયુક્ત શારીરિક પાપ આચરવાં નહિ.

આ "વચ્ચગ્રીવ"—એટલે પાંચ મદાવતોનો નીચે પ્રમાણે તેમના દેવાવગમાં લોકો
ઉચ્ચાર કરે છે:—

(૧) હું પ્રાણીઓની અંદાશો વધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઉં.

(૨) હું ચોરી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઉં.

(૩) હું પરસ્પર સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા લેઉં.

(૪) હું ખાદ્ય પદાર્થો અને આગમ કપન કરે તેવી વસ્તુઓ નહિ ગાપરવાની
પ્રતિજ્ઞા લેઉં.

આ ઉપરથી દરેક મનુષ્યને જણાશે કે સર્વ પ્રકારની અંદાશો પવિત્ર છે તે વાત
આ અનિશ્ચય વિખ્યાન પામેલા ધર્મનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અને કુદૃષ્ટિના પવિત્ર પુસ્તકમાં,
સર્વ પ્રાણીઓને અવગણી દે છે એમ માનવાની અનિશ્ચય દરજ્જા દર્શાવવામાં આવી છે;
અને સર્વ અવગણી પ્રત્યે દવાની લાગણીથી વર્તવાની દરજ્જા પણ અગત્યની ગણ-
વામાં આવી છે. શુદ્ધના શિષ્ય પ્રમાણે જે દુર્ગુણોને લોપ મનુષ્ય સંપ બદાર થાય તે
દુર્ગુણોના વર્ગ પાંચમાં આવ્યા છે, અને આ દુર્ગુણોમાં અવગણી પ્રત્યે દવા નહિ

જાતાવવાના દુર્ગુણને મુખ્ય પદ આપવામાં આવ્યું છે. અને જે મનુષ્ય સાધુના ગુણ વિ-
વાય 'સાધુપણાનો ડોળ ધાલે છે' તે અધર્મમાં અધર્મ, 'સંધ બહાર કાઢવા પોત્ય છે' અને
સર્વ ભુવનોમાં તેને ચોર ગણવામાં આવે છે; સાધુના દશ પ્રકારના ધર્મ અથવા "દશ
શીળ" નામના પુસ્તકમાં બિહુકો-ધર્મસંધના સભાસદો-નાં કર્તવ્યનું વર્ણન આપેલું છે અને
તેઓને છંદગી ઉપર નિગ્રહ મેળવવાને અને તેને કેળવવાને ઘણાં વ્રત અને નિયમો
પાળવાં પડે છે.

પ્રુદ્ધ પોતાના જીવનસમયમાંજ બિહુકો અને શિષ્યોનો એક સંધ રચાવેલ અને
તે સંધને તેણે સમગ્ર મનુષ્યજાતિને સ્પષ્ટ રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવું વધારે ઉચ્ચ
અને અધ્યાત્મવિધાને લગતું શુભ શિક્ષણ આપ્યું એમ માનવાને અમને સખજાંકારણ
છે. કારણ કે તે તો પ્રુદ્ધ છે કે ઉપર જણાવેલું નૈતિક શિક્ષણ ગમે તેવાં ઉચ્ચ પ્રમા-
નું હોય તો પણ દક્ષ તે શિક્ષણ નિર્વાણ શબ્દથી સચવેલી આધ્યાત્મિક ઉત્તતિના ઉચ્ચ
પગથીયાપર મનુષ્યને લેઈ જવાને શક્તિવાન થશે નહિ. વધારે જ્ઞાન તેણે મેળવ્યું નેહએ.
અથવા જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિ જે શુભતાની (દીક્ષિત) ગુરૂ અથવા અર્હતનો ખાસ ગુણ
છે તે જ્ઞાન મેળવવાની શક્તિને મેળવવી નેહએ. જગતના સર્વ ધર્મસંધ્યાપકોની સર્વ
આવીજ રીતિ હતી.

જ્યારે પાશ્ચિમાત્ય મહાનગરને આ સંબંધી એક અતિધનવાન જુવાને પ્રશ્ન પુછ્યો
ત્યારે તેમણે પ્રથમ જવાબ આપ્યો કે નીતિના શિક્ષણ પ્રમાણે વર્તજે. પણ શુભ જ્ઞા-
નના બાવી શિષ્યે ખાનગી મીલકતનો સંપૂર્ણ ભોગ આપવો નેહએ અને છંદગીના વ-
ધારે સખત નિયમ અંગીકાર કરવા નેહએ. જેઓ ગુરૂના વચનાનુસારે ચાલવાને ખુશી
છે તેઓને તેમ કરવાની અત્યાવસ્થકતા છે.

પ્રુદ્ધધર્મ પ્રમાણેના તે મુચ્છુના માર્ગનાં (નાના તેમજ મોટા) પગથીયાં અને તે
માર્ગપર ચાલનારામાં નેહતા વિવિધ ગુણોનું મી. સી. ડબ્લ્યુ લેન્ગ્વિટર " *Indian
Masters* " એ નામના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરેલું છે અને તે આવતા અંકમાં
દુર્ગુણમાં દર્શાવવામાં આવશે.

(અપૂર્ણ.)

મહિપ્તસાહ નયુલાઇ દાર્શી.

ગરીબાઈ, અને પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાની રાજ્યનીતિ.

“ મી. ચેમ્બરલેનની હાલની આર્થિક નીતિના પરિણામમાં રોજ અને રોજગારનો વધારો થયો. યશ એમ કહેવામાં આવે છે. આ ભવિષ્યવાણી ખરી નીચડવા કેટલો સંભવ છે વિગેરે પ્રશ્નોની પરીક્ષા કરવાનો આ ઉપક્રમ છે.

આ પ્રશ્ન માટે, નાખવા ધારેલી જકાતનો દર અને પરદેશથી આવતા માલ ઉપર તેની રી અસર યશ એ બાજુ જરા કોરાણે મૂકીયું. આટલું સ્પષ્ટ જકાત નાંખવાની છે કે જે બધી આયાતની ચીજો ઉપર જકાત નાંખવામાં આવે નીતિ રોજ (રોજ- તો કેટલાક પ્રકારનો પરદેશી માલ ડ્રેફ્ટિંગમાં આવતો અટકે અને દારને રોજની મથા- તેની બીજી અસર એ થાય કે તેવા માલનું અમુક પ્રમાણ સ્વદેશમાં તી રકમ) માં વ- કૃત્ત્ર કરવામાં આવે. અમુક પ્રમાણ એમ કહેવાનું કારણ એ છે ધારો યશ ? * જે જેટલો માલ પરદેશથી આવતો બંધ તેટલોજ અને તેવા પ્ર- કારનો માલ આપણે સ્વદેશમાં નીપજવવાની જરૂર ન રહે, કા- બજુ કે જકાત નાંખવાથી તે માલની કીમતમાં વધારો થાય અને તેથી ખપ ઓછો થાય. આ મોંઘાસ્ત માત્ર આયાત થતા માલનીજ થાય એમ નહિ પણ સ્વદેશમાં બનતી ચીજો ઉપર પણ તેવી જ અસર થાય. તેથી આ જકાત રોજગારની બગરમાં બધું મંબીર આપણુ રૂપ થઈ પડવાનો પણ સંભવ ખરો.

એમ દલીલ કરવામાં આવે છે કે સ્વદેશના કારખાનાયાળાઓમાં હરીફાઈ એટલી બધી થશે કે તેથી માલની કીમત વધતી અટકશે; પણ જેઓ પ્રભુઓના અન્યો- આ પ્રમાણે દલીલ કરે છે તેઓ જે અગત્યની વાતો જુલી જાય છે. ન્ય વેપારનાં ધોરણો.

(૧) પહેલું એ કે—જકાતને લીધે દેશને (સ્વદેશને) ખરચે (જકાત એ આખા દેશનું ખર્ચ છે) નભાવવા પડે એવા કેટલાક એવા મન્યા લોકોમાં કૃત્ત્ર થાય છે કે જેને માટે દેશ કેવળ નાશાયક હોય છે, અને જે ધન્યાઓ સ્વદેશમાં ગમે તેટલી હરીફાઈ હોય તેમ છતાં તે માલને મોંઘો વેચવાથીજ નબી શકે છે; મતલબ કે કૃત્રિમ અને અ-

* “ Poverty Problem and a Protective Tariff ” એ મથાળાના “ ઇન્ડિયન રીવ્યુ ” પત્રના એક લેખ ઉપરથી. એમાં જણાવેલા વિચાર આપણા દેશ માટે પણ ધણા મહત્વના હોય અને મનન કરવાયોગ્ય હોઈ, એણે એક મિત્રનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. એમણે વિશેષ ચર્ચા માટે આ લેખ “ વસન્ત ” માં મોકલ્યો છે. તન્ત્રી.

§ અત્રે ઇંગ્લેન્ડના સંબંધમાં આ પ્રશ્ન ચર્ચા છે. તેથી જ્યાં જ્યાં ‘ આ દેશ ’ સ્વદેશ ’ વગેરે શબ્દો આવે એ ઇંગ્લેન્ડને લાગે છે.

ન્યાયથી ધન્યાઓ: ઉદ્ધરણ તરીકે, જકાતપેશવાળો પૂછે કે જમીનીમાંથી ખાંડ આવાત કરવાને કેકાણે જેમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે છે તે 'ખીટ' આપણા દેશમાંજ ઉગાડીએ તો શી હરકત? એનો જવાબ એ છે કે સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન કરેલી ખાંડ મોંઘી વેચાશે; જેથી લોકોની ખર્ચ કરવાની શક્તિ એટલી જધી થટી જશે કે આ એક ધન્યાને જેટલો નફો થશે તેના કરતાં ઘણું વધારે નુકસાન ખીજા ધન્યાઓને થયા વિના રહેશે નહિ.

(૨) ખીજું એ કે:—જકાતની નીતિથી 'ટૂટ્ટ'—એ નામનો વેપારનો પ્રકાર હમેશાં ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યાં સુધી આપણે કર આપ્યા વિના પરદેશી માલ મંગાવી શકીએ છીએ ત્યાં સુધી સ્વદેશી પ્રત્ન માટે માલની કિંમત ઉંચી રાખવા સાર તે માલ એકલકથી રાખવાના હેતુથી થતી મોટી કમ્પનીઓ કંઈ પણ કરી શકતી નથી; પણ જ્યાં આપણે જકાત શરૂ કરી ત્યાં આ કમ્પનીઓ ખીજા દેશો જેટલીજ સફલ થવાની. દેશદેશાન્તરની પ્રત્નઓનાં નાણાં અંદર અંદર રોકાયલાં હોવાની તથા આગળોટા વિગેરે માલને દેશાન્તર લઈ જવા લાવવામાં થતા નજાની વાતો આ સવાલમાં શુંસવારો ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેને હાલ જામૂ કિપર રાખીશું; પણ આટલું તોંધવું જોઈએ કે આ જે બાબતોમાં નકાર વધારે આપણને ધણો નફો આપ્યો છે જે નફો જકાત નાંખવાથી બંધ થશે; તોપણ આટલું સ્પષ્ટ છે કે માલની કિંમત માલથીજ અપાય છે અને જેમ જેમ આવાત ઓછી થશે તેમ તેમ નિકાસ-જેથી આવાતની કિંમત અપાય છે તે-પણ પ્રમાણમાં ઓછાજ થવાનો. આવાત બંધ પડે તો નિકાસ પણ બંધ પડવાનો. પ્રત્નઓ એક ખીજા સાથે રોકાયેલી ધન્યા કરતી નથી એ તો રોકડ અને સોનારૂપાના આવાત નિકાસના આંકિત કિપરથી સ્પષ્ટ સમજાય એવી વાત છે. પ્રત્નઓ હમેશાં માલના બદલામાં માલજ આપે છે. અને આ બદલોબદલો એક બાજુથી તમે બંધ કરશો તો ખીજી બાજુથી પણ સ્વતઃજ બંધ થવાનો. જે પરદેશમાં નાણાં રોકવામાં આવ્યાં ન હોત, પરદેશી આગળોટા વિગેરે વાહનનું ખર્ચ આપવાનું ન હોત, અને જે વેપારની ગતિ કુદાળાના આકારની ન હોત તો દરેક દેશનાં આવાત નિકાસ સરખાંજ ચાલ. બહારના આવાતને બંધ કરવાથી તેને અનુસરતો બ્રીટીશ નિકાસ બંધ થશે; અથવા આપણાં પરદેશમાં ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ બંધ થશે; અથવા આપણી આગળોટા વિગેરે વાહનનો અને તેવા પ્રકારનો ખીજો ધન્યા બંધ થશે; અને આમાંનું કાંઈપણ થશે એટલા પ્રમાણમાં સ્વદેશનો રોજગાર અને રોજ જે ઓછાં થશે. આ બધું સ્વતઃસિદ્ધ છે. પણ આ વાત ઉપર આમલ કરવાની આવશ્યકતા છે કેમ કે આના ઉપર પ્રત્નઓનો અન્યોન્યનો વેપાર મુખ્ય આધાર રાખે છે.

એક દૃષ્ટાન્ત. એક દૃષ્ટાન્તથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકશે.

માંસ કિંમત પાઉડ

એક મેન્ચેસ્ટરનો વેપારી પોતાની કલકત્તાની પેલી કિપર મુતરાડિ સામાનમાં નિકાસ કરે છે.

૧,૦૦૦

આગળોટા વિગેરે વાહન ખર્ચ મજુરી અને વીમા ખર્ચના.

૩૦

મુતરાડિ સામાન ઉપર ખર્ચ કાપતાં એાખ્યો નહિ.

૧૦૦

કલકત્તામાંની હમેશની નિકાસની વસ્તુ બુટ (શણ) નોંંમાલ;

અને ધઉના કોથળા માટે આજેન્ટાઈનામાં આ માલનો હમેશાં ખપ;
તેથી કુપરનાં વેચાણનો અવેજ શણુના સામાન તરીકે એ દેશમાં
શ્રીટીશ સ્ટીમરનાં માર્ફત મોકલાવાય; તે શ્રીટીશ સ્ટીમરનું બાઉ ૧૨૦
પાઉંડ; તેમાંથી ખરચના ૧૫ પાઉંડ બાદ જતાં બાકી પાઉંડ.

પાઉંડ. ૧૦૫

અ્યુએનોએયર્સમાં શણુનો સામાન વેચતાં મળતો નફા.

પાઉંડ. ૧૦૦

અંધો અવેજ એક શ્રીટીશ સ્ટીમરમાં ઈંગ્લાંડ મોકલતાં બા-
લના પાઉંડ ૧૩૦; તેમાં ખરચના પાઉંડ ૧૭ બાદ કરતાં
બાકી પાઉંડ.

પાઉંડ. ૧૧૭

એ રીતે ધઉના આકારમાં શ્રીટીશમાં આવતા માલ વિગેરેની
કિંમતનો સરવાળો.

પાઉંડ ૧૪૪૮

આ પ્રમાણે પરદેશના વેપારના જમે કિંમતનો કોડો નીચે મુજબ થાય:—

મેન્ચેસ્ટરની એક મેરીનું પરદેશવેપારખાતું પાઉંડમાં

૧૪

ઉ

૪૪૮૭ આ માલ મોકલતાં તથા તેનો અવેજ ૧૦૦૦) કલકત્તે મુતસલ માલ મોકલતાં
વિસાવતમાં પાછો આવતાં ઈંગ્લાંડને
જૂદી જૂદી રીતે થતો નફો ધઉના
આકારમાં પાઉંડ.

૩૦ ... (૧)

૧૦૦ ... (૨)

૧૦૫ ... (૩)

૧૦૦ ... (૪)

૧૧૩ ... (૫)

૪૪૮૭

૧૦૦૦) માલનો અવેજ.

ધઉના આકારમાં

૧૪૪૮૭

પ્રજ્ઞના અન્યોન્ય સાધેના વેપારનું આ સુગમ દૃષ્ટાન્ત છે. આથી માલના અવેગમાં માલ ન કેવી રીતે મોકલવામાં આવે છે, ઘણું કરીને તેમાં કેવી રીતે ત્રિકાણામક બદલો થાય છે, અને આપણી આયાત કરતાં આપણા માલનો નિકાસ કેમ ઓછો છે તે પણ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે. જે વધારો આવે છે તેને 'અદસ્થ નિકાસ' નો બદલો કહેવામાં આવે છે. 'અદસ્થ નિકાસ' એટલે-વહાણ વિગેરેના કુપયોગના આકારનો પરાક્ષ નિકાસ.

હવે આપણે વિચાર કરીએ કે જો આઈન્ડિયાનાના ઘઉં ઉપર કર નાંખવાનો છે, તો આપણે તરતજ જોઈ શકીશું કે ૧૦૦૦ પાઉંડની હિમ્મતના ઘઉંને માટે આપણે જ-કાતપૂરતી રકમ વિશેષમાં આપવી પડશે; એટલે વેપારની દૃષ્ટિએ જે ઘઉં ૧૦૦૦ પાઉંડનો મુતરાક માલ કલકત્તે મોકલવાના બદલામાં આવ્યા તે ઘઉં-જ-કાતપૂરતી વધારે રકમની હિમ્મતના મુતરાક માલના બદલામાં આવશે; અને આ જોટનો ધન્ધો છે એ વાત સ્પષ્ટ છે.

માલના બદલામાં માલનીજ ત્રેવડે થાય છે એ વાત એક બીજી વિચાર કર્યાથી પણ સુસ્થિત થશે. આપણા (ઈંગ્લંડ) દેશના મુનાના સિક્કાની સંખ્યા માલના બદલામાં મર્યાદિત છે, અને માલમાલની હિમ્મતના તદ્દાવન માત્રમાં આપવાનો માલનીજ લેવ ફ. કુપયોગ કરવાને બદલે પરદેશથી આયાત થયેલા માલને માત્ર પણ એજ મોકલાવાતા હોય તો સિક્કાનો જથ્થો તરતજ ખુટી જાય. ખરી લોકીત એજ છે કે એથી વિરુદ્ધ વાતજ બને છે; અને સિક્કાની ધાતુનું તાજતું હમેશાં આપણા લાભમાંજ રહે છે. અને તે પણ આપણા આયાત આપણા નિકાસ કરતાં વર્ષ દહાડે ૧૬૦,૦૦૦,૦૦૦ એજી ક્રોડ પાઉંડ જેટલો વધારે છે તો પણ, દશ વર્ષનો હિસાબ લઈએ તો ૧૮૫૨ થી ૧૯૦૨ સુધીમાં સીક્કાની ધાતુની સરેરાશ વાર્ષિક આયાતનિકાસ કરતાં ૬,૦૦૦,૦૦૦ સાક લાખ પાઉંડ જેટલી વધારે થયા જાય છે.

તોપણ હજી કેટલાક લોક એમ માનવાની ના પાડે છે કે આપણે પરદેશથી માલ ખરીદીએ તેમાં ખીટીશ રોજદારોના પેટ ઉપર પગ મૂકતો નથી. એ લોકો એવી દલીલ કરે છે કે-આપણે બહારથી ૧૦૦૦ એક હજાર પાઉંડની હિમ્મતનો ગ્રાહ સાંચો લઈએ; પરિણામ એ થાય કે આ સાંચો તૈયાર કરવાની મજૂરી ખીટીશ મજૂરને ન મળતાં બહાર વાળા લઈ જાય. પરંતુ આની સાથે તે લોકો એમ તો સ્વીકારે છે કે બીજા કોઈ ખીટીશ મજૂરો આ સાંચાના બદલામાં મોકલવાને કાઈ માલ તૈયાર કરવાના કામમાં અવસ્ય રોકાશે. પણ તે લોકો કહે છે કે આપણે હવે એમ ધારો કે તે સાંચો આપણા દેશમાંથી ખરીદ કર્યો. આ સાંચો તૈયાર કરવામાં કામે લાગેલા મજૂરોને આપેલી રાજ-પરદેશી સંચાને બદલે મોકલવાનો માલ તૈયાર કરવાવાળા મજૂરોને જ આપવામાં ખરચાય છે. એટલે ખીટીશ સાંચાકામવાળાને આપણે મજૂરી પૂરી પાડીએ છીએ એટલુંજ નહિ પણ બીજા કામકારોને પણ આપણે કામવાળા રાખીએ છીએ.

એક હાથુબર એમ ધારે કે કોનનડોયટની મોટર કાર માટે આપણે એક વકરે લખ્યો. ઉપર-પ્રતિપક્ષિઓની જે દલીલ લખી છે તે દેખીતી બહુ વિચારણીય લાગે છે, પણ તેઓ એક વાત ભૂલી જાય છે, તે એ છે કે જે મોટરકાર પેરીસથી મંગાવવામાં આવે તો તેના બદલામાં પેરીસ મોકલવાનો માલ તૈયાર કરનાર મજૂરો તેમને મળતી મજૂરી પણ માલ ખરીદવામાંજ વાપરે છે, અને તેથી તે પારીસના ગાડીના કારખાનાવાળાઓએ જેટલા માણસોને કામ પુર પાડ્યું, તેટલાજ ખ્રીટીશ માણસોને તેમનો માલ પૂરો પાડવા માટે એજ પારીસવાળા લોકો કામે લગાડે છે. આ પ્રમાણે ગાડી ખ્રીટનમાં બનાવવાને બદલે ફ્રાન્સથી મંગાવવામાં ચોખ્ખું રજા એ થાય છે કે ગાડી અને તેના બદલામાં મોકલવાનો માલ બન્ને સરસમાં સરસ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે; અને ધન અને મજૂરીના નશાના વધારેમાં વધારે ટકા સંપાદન થાય છે. એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ નથી કે તે ગાડી જે ખ્રીટનમાં બનાવવામાં આવી હતી તે એક પણ વધારાનો મજૂર કામે લગાડી શકત. મોંઘી બજારમાંથી માલ ખરીદવાથી ખીજી દિશામાં આપણી ખર્ચ કરવાની શક્તિ ઘટે છે; અને તેથી કામગરી અને મજૂરીનો દર બન્નેમાં ઘટાડો થાય છે. નફાત (Protection) નાંખવાથી અમુક બાગ્યશાહી ધન્ધાઓમાં નફા વિશેષ થાય એવું ઉત્તેજન થાય છે, પણ તેથી બાકીના બધા ધન્ધાને અને દેશનાં સામાન્ય સાધનોને હાનિ પહોંચે છે. જે લંડન અને પારીસ બન્ને સ્થળોમાં મોટરકારની એક કિંમત હોય તો, જે કે સાધારણ ઇંગ્લેન્ડ તો હમેશાં લંડનમાંથીજ ખરીદ કરશે; તોપણ કામગિરિના સત્તા ઉપર જોતાં એમાંનું ગમે તે સ્થળ ખરીદી માટે પસંદ કરવામાં આવે તેથી કંઈપણ તફાવત પડતો નથી. કેમકે જે તે પારીસ હોય તો ખ્રીટીશ ધન અને મજૂરીને સ્વીકારના બાડાંદાર તથા ખીજા વિશેષ માલ મોકલવાથી બદલો મળી શકશે. પણ જે લંડનમાં બનાવતાં તેની કિંમત ૧૦૦ એકસો પાઉંડ વધારે હોય અને તે આપવામાં આવે તો ખીજા કોઇ નિકાસના વેપારને બદલે જ મોટરકારનો વેપાર ઉત્તેજિત થાય, અને ખીજાં કારખાનાંઓ ઉપર જણાવેલી વધારાની કિંમત-પૂરતાં બૂખ્યાં રહે. સ્વદેશમાંજ માલ ખરીદવાની રીતની ગંધી વકીલાત એકજ વાતમાં સમાઈ રહે છે કે એક જણને ૧૦૦ સો પાઉંડનો સામગ્રી નફા મળે તે ૧૦૦ મજૂર અને વાપરનારોએને આઠાદીક અંકે પાઉંડનું નુકસાન થાય તેના કરતાં વધારે અસર ઉત્પન્ન કરે છે ?

આ દલીલ ઉપરથી આટલું નીકળે છે કે 'પ્રોટેક્શન' (નફાતની નીતિ) સ્વીકારવાથી (૧) કામગરી વધવાની નથી; (૨) રક્ષિત (પરદેશી માલ ઉપર નફાત એ સ્વદેશી માલની રક્ષા) ધન્ધાઓને તે સતેજ કરશે પણ પ્રમાણમાં નિકાસના વેપારોને હાનિ થશે. તેથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉદ્યોગની સ્થિતિનો મંજીર સ્થાનજ્ઞ થશે અને માલની કિંમતનો સર્વત્ર વધારો થશે.

નફાતથી માલોની કિંમત વધે છે. 'ટારીય' એટલે કે પરદેશ તરફની આપણી આર્થિક નીતિમાં સુધારો કરવા ઇચ્છનાર દરખાસ્તો ખ્રીટીશ કામકરને કેવી અસર કરશે તે ઉપર જરાક વિચાર કરીએ. ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે નફાત નાંખવાથી કિંમત વધે છે. આપણા (ઇંગ્લેન્ડ) દેશના અગ્રમુખ્ય અર્થશાસ્ત્રીઓમાંના ચાદ શાસ્ત્રીઓનો

આ નિર્ણય છે અને બધા રક્ષણસપ્રદાયના દેશોનો એજ અનુલવ છે કે કરને લીધે ચયેલો કિમ્મતનો વધારો માલ વાપરનારની કાયબીમાંથી નીકળે છે.

જુન ૧૯૦૩ માં ઇટલી ક્રાન્સ અને જર્મનીમાં થઈની કિમત નિચેના કોષક ઉપરથી જણાશે:—

એક ક્વાન્ટરની કિમ્મત.			જકાત.	આપણી કિમ્મત કરતાં કેટલું વધારે.
	શીલીન	મેન્સ.	શી. પે.	શી. પે.
ઇટાલી.	૪૪	૨	૧૩—૧	૧૬—૮
ક્રાન્સ.	૪૦	૮૬	૧૨—૨૩	૧૩—૨૩
જર્મની.	૩૫	૬	૭—૭૩	૮—૦
યુનાઇટેડ કીંગડમ (ઇંગ્લેન્ડ-વિન્) ૨૭		૬	૧—૦	

આ આંકડાઓનો અર્થ દોડતાં દોડતાં પણ સમજી શકાય એવો રમણ છે. માલ વાપરનારજ જકાત આપે છે, અને જકાત ઉપરાંત પણ એ કંઈક આપે છે. આ આંકડા ઉપરથી આપણા અગ્રેસર અર્થશાસ્ત્રીઓનો નીચેના અભિપ્રાયને ટેકા મળે છે કે આ માત્રી જકાત નાંખવાથી થયું કરીને-જે બીજી બધી પરિસ્થિતિ સરખીજ હોય તો થયું કરી માલના ભાવમાં જકાત જેટલો વધારો થાય છે.

વખતે એવું બને છે કે પરચુરણ ખરીદદારને જકાત જેટલોજ વધારો ફેટલાક ખાસ કારણોને લીધે કેટલીકવાર આપવો પડતો નથી. તેથી આ વાત ઠંકાર્થ જાય છે, અને પરદેશવાળાજ તે જકાત આપે છે એવો જમ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ આવું કયમિતજ બને છે અને વ્યાવહારિક વિચાર માટે તે વાત લક્ષ બહાર રાખીએ તો પણ ચાલી શકે. ખાંડ ઉપરની જકાતની વાત તપાસો. જે માંથી શેરથી વેચે છે તે જકાતના બે પસા પાઉંડ ઉપર ખુચીથી ચલવી શકે, અને તે રીતે તેનો બોળે ઘરાક ઉપર નાંખી શકે. પણ કંદોઇનો ધન્ધો કરનાર આ પ્રમાણે મીઠાઈ ઉપર બોળે નાંખી ન શકે, કેમકે મીઠાઈ આઉસમાં વેચાય છે અને તે રીતે એક પેનીનો બંત્રીસમો ભાગ તે મીઠાઈ ઉપર નાંખી શકે નહીં. તેજ પ્રમાણે સોદા લેમોનેટ. વેચનારાઓને પણ ખાંડની જકાત વેકવી પડે છે. અને એક મ્હોટી પેનીને તે કારણથી ૩૦,૦૦૦ પાઉંડનું નુકસાન થયું હતું. ખરૂં છે કે આવી બાબત વાપરનારાઓને અપરોક્ષ રીતે નુકસાન વેક્યું નથી પણ તોપણ કમખીરી અને રોજના સંકોચરૂપ નુકસાન તો થાય છેજ; કેમકે વ્યાજ ખરાબર આપી શકવા સારૂ એમણે દરેક દિશામાં કરકસર કરવીજ જોઈએ. આથી કરીને ઉદ્યમ ઝાઝો થઈ જાય છે. કેમકે નુકસાન થાય તેથી રીતે ઉદ્યોગની ખીલવણી થઈ શકેજ નહિ. કેટલીકવાર કારખાનાવાળાઓ પરચુરણ વેચવાવાળાઓ ઉપર વધારાનો બોળે નાખી શકે; પણ તે પ-

ચુરણુ દુકાનદારો વાપરનાર ઉપર નથી નાંખી શકતા. એટલે એને કરવું એમ પડે છે કે એનો નફો સમતોલ રાખવા સારૂ બીજી બીજાના ભાવ એને વધારવા પડે અથવા માલ હલકો આપવાની યોજના કરે. ભાવ ન બદલતાં માલ હલકો કરીને એના એ ભાવે વેચે.

હવે એક બીજો પ્રશ્ન પિચારીએ: “ જકાતથી ક્યાંદા કોને થાય છે.” ? નકરા

જકાતની ઉપજની વેપારના વખતના ભાવ અને જકાતના વેપારના વખતના ભાવ રીતે ખરેખર છે. વચ્ચેના તફાવતની રકમ એકદમ તો દેશ છોડીને જતી રહેતી નથી. ત્યારે આ વધારો ક્યાં જાય છે એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. એ- માંનો કેટલોક ભાગ તો સરકારની ત્રીજેરીમાં જકાતરૂપે જાય છે. અને આનો અમુક ભાગ જકાત ઉધરાવવાના ભારે ખર્ચમાં ખર્ચી જાય છે. જેથી કંઈ પણ નવી દોલત ઉત્પન્ન થતી નથી. બાકી જે રહ્યું તેને માટે કહેવામાં આવે છે કે-સાદા તંબાકુ અને ખાંડ ઉપરની જકાત ઝોછી કરવામાં તે વપરાશે. પણ આમાં કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. આ કર એછા દરાવવાનો તો મજુર લોકોનો હક ક્યારનોએ યર્થ ગયો છે. અને તેને ટારીફ- સુધારકોના કામમાં ઉપયોગમાં આવવા દેવો તે કેવળ ખોટું છે. ચહેસા ભાવનો એક ભાવ કારખાનાંવાળા લઈ જશે, પણ તેમને તેમની કાચી પેદાશ માટે વધારે પૈસા આપવા પડશે. છેવટના પૃથક્કરણથી એમ જણાય છે કે-કાચી પેદાશ જમીનમાંથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી જમીનદારને છેવટનો નફો મળવાનો કેટલોક અંશ વળી સંસ્થાનોના જમીનદારને મળવાનો કારણ કે એમ કહેવામાં આવે છે કે સંસ્થાનોના માલ નકરા આવવા દેવા. આનો અર્થ એવો થાય છે કે કોઈના લાભ માટે આપણા ઉપર કર નાંખવો. ત્યારે આ- ઠંડું નહીં છે કે વેપાર શેજગારની મંદી એ આનું અવશ્ય પરિણામ થવાનું. જમીનદારને જે વધારે ધન મળશે તે મોજગોખમાં ઉડાવું, એટલે કે તેનો દુરુપયોગ થવાનો. કોઈપણ કે- શમાં ત્યારે મોજગોખમાં કે લાલ્ચમાં અમર એવા કાંઈ બીજા માર્ગે ધનનો દુરુપયોગ થાય ત્યારે વેપાર શેજગારની મંદી યથા વિના રહેજ નહિ.

હવે માત્ર એકજ વાત વિચારવાની છે. નકરા વેપારની સંજ્ઞાનીતિમાં દરેક દેશ પોતે જેને માટે સહુથી વધારે લાયક હોય તે ધન્યો સારી રીતે ખીંચે, એટલે નફાના ટકા હમેશાં દરેક દેશણે સહુથી વધારે આવે. નકરા વેપારની વચમાં પડ્યું તે દરેક દેશને આ રીતે નુકસાનમાં નાંખવાનોજ માર્ગ છે. એનો એ પણ અર્થ છે કે કામકાર લોકોની પણ પરિસ્થિતિ નુકસાનભરી થવાની; એટલે એમની રોજ (રોજનો દર) પણ ઝોછી થવાની

ઉપસંહાર.

ત્યારે છેવટનો નિર્ણય એ થયો કે જકાતની સંજ્ઞાનીતિથી.—

(૧) શેજગારમાં વધારો થવાનો નથી, એટલે શેજમાં વધારો થવાનો નથી. ઉત્તરો કુદમની સ્થિતિમાં ગંભીર સંધાનજા થવાનો.

(૨) માલ માવના ભાવ વધવાના, અને તેથી ખરીદ કરવાની શક્તિ ઘટવાની, અને તેથી વેપારશેજગારમાં મંદી આવવાની.

(૩) બાવનો વધારે અંશભાગમાં સરકારને હાથ જવાનો પણ થશે બાગે જમીનદારોના હાથમાં જવાનો.

(૪) ધન અને રોજગાર (મજુરી) વધારે અસરકારક પ્રદેશ-દિશામાંથી રચાનપ્રદ થઈ જોછા અસરકારક વિષયોમાં રોકાવાનાં; જેથી એકંદર દેશને ધનનો ગેરલાભ.

આપણા લાખો સ્વદેશીઓ ગમે તેટલી કરકસરથી રહે તો પણ શારીરિક સંપત્તિ ખૂરી જળવી શકતા નથી. એની ઉપજમાંથી જે રકમ લઈએ તે યોગ્યમાં યોગી હોય તો પણ તેમના જીવનની મુશ્કેલીઓ વધારવામાંજ સરલ થવાની. ટુંકામાં, એનો અર્થ વધારે ભુખમરો અને વધારે શારીરિક સંપત્તિની ક્ષીણતા. પણ વિશેષમાં, ગરીબો પાસેથી તે સી-લીંગ લઈ તવંગર લોકને આપવાનો. આ ચાત લક્ષમાં લેતાં ક્રમ એજ કે મોજશોખનો અથવા એનનો જૂજ વધારો.

તોપણ આ લેખની આર્થિક દલીલ માત્રી હોય અને હું માનું છું કે તે સારી છે-તો જકાતની નીતિની એજ અસર થવાની. નીતિ ગરીબ પાસેથી લઈ તવંગરને પૈસા આપશે. ગાયનું દોહી... ... પાશે.”

ઉપરની દલીલો હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિને લાગુ પડે છે કે નહિ? અને નહિ તો ક્યાં ક્યાં નહિ? ટુંકામાં હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિમાં Protection (પરદેશી માલ ઉપર જકાતકારા દેશી માલનું સંરક્ષણ ઇષ્ટ છે તો કેવી રીતે એ સવાલ બહુ મહત્વનો છે અને આપણા ગુજરાતી અર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓને તે સવાલનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવાનું સર્વેમ સાર્જય આમંત્રણ છે.

સ્વદેશહિતૈષી.

પા.

પણ

હાથ આવતમાં વેચાય છે અને

નાંખી શકે નહીં. તેજ પ્રમાણે સોા લેમોનેડ. વેચન.

છે. અને એક મહોટી પેટીને તે કારણથી ૩૦,૦૦૦ ૧

કે આવી બાબત વાપરનારાઓને અપરોક્ષ રીતે નુકસા

ગીરી અને રોજના સંકાયરૂપ નુકસાન તો થાય છેજ;

સાથે એમણે દરેક દિશામાં કરકસર કરવીજ જોઈએ;

નંચ છે. કેમકે નુકસાન થાય તેવી રીતે ઉદ્યોગની ખ

કારખાનાવાળાઓ પરચુરણ વેચવાવાળાઓ ઉપર વધા

ગુજરાતના પંદરમા તથા સોળમા શતકના ભક્ત-કવિઓનાં જીવન.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૬ થી,)

કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે ' મહેતા ગૃહસ્થ નાગર હતા, ત્યારે ખીજી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે ' તે બિશુક આઘાણુ હતા ' અને રા. કાંઠાવાળા તેના ગોત્રનું નામ (કાશ્યપ, યજુર્વેદ, માર્કંદેયની શાખા, અને ત્રિપુર ગોત્ર) આપી વિશેષ ઓળખાણુ આપે છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે મહેતાતા કાકા માંગરોળમાં રહેતા, અને મહેતા ભક્ત થયા પછી તે જૂનાગઢ આવ્યા હતા. કમળનયતાઆર્ય જણાવે છે છે કે મહેતાના પિતા કૃતીયાણામાં મહેતાગીરી કરતા. આજે પણ મહેતાની આટકવાળા સઘળા નાગરો ગૃહસ્થ છે. તે જોતાં, મહેતા બિશુક નહિ પણ ગૃહસ્થ નાગર હતા. મહેતાનું વેવિશાળ પ્રથમ જૂનાગઢના દિવાનની દીકરીની દીકરી સાથે થયું હતું. એ દકીકત અમે ઉપર દર્શાવી ગયા. તે વખતે દિવાનપદ ઉપર ગૃહસ્થ નાગર હતા: તેથી જૂનાગઢ જેવા શ્રેયેરના દિવાનપદ પર રહેશે, કેળવાયશે ગૃહસ્થ નાગર, પાનાની કન્યા બિશુક નાગર આઘાણુને આપે એ સંભવતું નથી. વળી મહેતાનું ખીજી વખતનું વેવિશાળ જૂનાગઢના મળેવડી ગામમાં, ગૃહસ્થ નાગર રઘુનાથ પુરોષોત્તમને ત્યાં થયું હતું. ઈં પૂરાવા આપણી કલ્પનાને દલીલૂત કરે છે કે મહેતા ગૃહસ્થ નાગર હતા. મહેતાને કાકા માંગરોળ રહેતા હોય, તો પછી ભક્ત થયા પછી જૂનાગઢ આવવાનું સમજી કાઢણુ જણાવું નથી; તેમજ જૂનાગઢના નાગરો માંગરોળના નાગરોને એકદમ પોતાની કન્યા આપવા જાય એ સંભવિત નથી; તેથી મહેતાની માંગરોળ રહેવાની દકીકત ખીજી પૂરાવાને આભાવે, અમે ખરી માની શકતા નથી.

હવે યથા પંક્તિ ત્રણે વર્ષ, એટલે સંવત ૧૪૮૭ થી ૧૪૯૦ (અથવા ઈ. સ. ૧૪૩૧ થી ૧૪૩૪) સુધીમાં મહેતા સંજયી એટલીજ દકીકત મળે છે કે, તેને નોકરીએ વળગાડવા માટે તેના સંજયીઓએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે બધા શ્રમ તિરસ્કર જવાથી તેઓ નિરાશ થયા. સુભાગ્યે નોકરી મળી હોત તો મહેતા આજ ભક્ત-કવિથી ઓળખાતા હોત કે નહિ, એ સંવાદ છે. કારણ કે નોકરીના અભાવે પૂરતો અવકાશ હોવાથીજ મહેતા પ્રવાસી સંતના ટાળામાં બેસી, ઝાંઝ તાલથી કીર્તીત ગાઈ, સ્ત્રીઓની પેઠે નૃત્ય કરતા; સાધુઓ સાથે રમતા જમતા હોવાથી, આઠ આઠ દિવસો સુધી ઘેર પણ આવતા નહિ. આ પ્રમાણે મહેતાને નોકરી નહિ હોવાથી, તેમજ ખીજા ધંધા લેધમનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, સાધુસંતના સમાગમમાં પોતાનો ધણો ખર્ચ સમય વ્યતીત કરતા જો કે ભક્તિને અનુકૂળ આ સંયોગ હતો, તો પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિમાં તે એક અધમ પ્રસંગ ગણી શકાય. તેની આવી રીતિતિ જોઈને તેતાં આસરીયાને પણ ખેદ થયો; ઘેર પોતાની પુત્રી મોટી થવાથી મહેતા કેવી રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડશે, અને કયે પ્રકારે નાન જાતમાં બંને પક્ષની આબરુ રહેશે એ ચિંતા કરવા લાગ્યાં. અને તેમણે તે વિષે તેના કાકાના દીકરા પુરોષોત્તમને કહ્યું પણ ખરું! પુરોષોત્તમે, મહેતાને મહેણું દીધું કે ' તમારા જેવા કપૂતથી તો અમારું નામ જુડ્યું. ' આવા પ્રસંગોમાં ધણાં ઘરોમાં, દિવરની અને અન્ય સ-

સમોવડીયાની ખામીઓ, બોઝાઈ સહન કરી-શકતી ન હોવાથી મેહેણું ટુણું મારે છે, તે પ્રમાણે પુરપોત્તમની સ્ત્રી (કોઈ જવેરખાઈ કહે છે.) એણે મેહેણું માર્યું કે 'તમારા-કરતાં તો ધોખીના પથરા પણ સારા' અને એવાં એવાં ખીજાં કડવાં વચનો પણ કહેતી હશે. આર્થ સંસારની એક રીત એવી છે કે વ્યવહારપ્રસંગમાં એક ખીજાં, સમોવડીયાનાં મહેણું સહી શકતા નથી; અને સમોવડ સ્ત્રીઓ સદા મેહેણું ટુણુંનો પ્રહાર કરતી જ હોય છે, હવે મહેતા ધંધા વગર રહી રહ્યા મારે, સાધુ વૈરાગીઓમાં હરે હરે, પોતાના નિર્વાહ અને અર્થ જેટલું પણ કમાઈ લાવે નહિ, અને કાકાના દીકરા બોઈ ઉપર ભાર રૂપ પડી રહે, એ તેને ખટક્યા વગર રહે જ નહિ. સહોદર બ્રાતાને કદાચ ન ખટકે, પરંતુ એક પંક્તિ ઉતરતા કાકાના દીકરાને તો ખટકે જ! આ સ્થળે કોઈ એમ પણ કહે છે કે તેનો સહોદર બંધુ વંશીધર, નામનો અને કોઈના કહેવા પ્રમાણે મોહન નામનો જીવતો હોવાથી, નરસિંહ મહેતા તેને આધારે રહ્યો હતો; અને કાકાના દીકરાના આધાર ઉપર નહિ. પણ આ વાત ખરી માનવાને અમારી પામે ખીન્ને કંઈ પૂરવો નથી.

વૈરાગીના ધંધાથી પોતાની અને પોતાના કુટુંબની આખરૂં ખોઈ, નાન જાતની બ-ત્રીશીએ ચઢી, લોકોમાં ઉપહાસ પાત્ર બનવું, પુરપોત્તમને બિન્નકુલ રૂચુ નહિ; સારે પા-રકીજણી તેની સ્ત્રીને તો ક્યાંથી જ રૂચે? આ સંબંધમાં મહીપતિ બાવા કહે છે કે 'મહેતો એક વખત રમીને જાહારથી ઘેર આવ્યા; પાણીની તૃપા લાગી હોવાથી, બાબી પામે પાણી માગતાં (કોઈ કહે છે તેમ રનાન કરવા એસતી વખત સમોવડ માગતાં) બાબીએ તીક્ષ્ણ મહેણું માર્યું કે 'એવી શું કમાણી લાવ્યા છો કે પાણી પાઈ! મરજ હોય તો ઘરમાં જઈને પી લ્યો! ત્રિ દિવસ ગામમાં રૂઝા રખડી રહ્યા મારે છો, નિ-શ્ચમી રહી પથર બાગો છો, શરીરે હાથપુષ્ટ બની ખીજા ઉપર સત્તા ચલાવો છો, ખા-વામાં બહુ જ ચટણા ચઢ ગયા છો. મને લાગે છે કે પરજોડી-(તમારી સ્ત્રી) પોકો મ-કીને રોમે.' આ વાક્યબાણ મહેતાને તીવ્ર સરપ્રદાર કરતાં પણ વધારે સત્યરૂપ થઈ પડ્યાં. વિધાયક હૃદયે મહેતો બિન્ન થઈ સંતમંડળીમાં પાછા આવી બેઠા. એક સાધુની દૃષ્ટિ તેના તરફ પડતાં, તેનું ઉતરી ગયેલું મુખ જોઈ તેને કહ્યું કે, 'દુનીયાથી આમ ઉદા-સીન બનીને શું કરી શકીશ? હજી તો તારે ઘણું કાર્ય કરવાનું છે; માટે બોળા શંભુનું રમ-ગણ કર કે સ્થાય કરે' આ સાધુનું નામ કમળનયન 'આત્માનંદ' આપે છે, સારે કોઈ 'યો-ગાનંદ' પણ કહે છે. આ ભવિષ્યદાદી સાધુએ પોતાના અવધિજ્ઞાનથી સસ ભવિષ્ય કહ્યું વા તો સ્વેચ્છંદી ઉદ્દગારો જ કાઢ્યા એનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનો અમારી પામે નથી; તે પણ આ ભવિષ્ય સમય પરવે કેટલું સસ નીવડ્યું, તે જ અમે દર્શાવવા માગીએ છીએ. આપણા નાયક મહેતાને તે સમયે આ સપ્તોની કિમત હતી નહિ, અને હોય પણ નહિ. તો પણ અચાનક મહેતાના ભવિષ્યનો આ એક સુંદર વર્તોરો નીકળી આવ્યો હતો. આ બુદ્ધિમાં મહેતાનું કર્તવ્ય, મહેતાને ચચેલી મુશ્કેલી આગા, અને ઇશ્વરપ્રેરિત મહેતાના ક-તવનો સમાવેશ, ઉપરના ગૂઢ સપ્તોમાં ઠીક થઈ જાય છે. વારંવાર આવ્યાં મહેણાંથી મ-હેતા ઘણાજ કંટાળી ગયા હતા. આ વખતના મહેણાએ તેમના ઉપર સખન અસર કરી: મહેતો એકદમ સખેદ પાછે પગલે ચાલ્યા ગયા. અને જૂનાગઢથી ફર ગોપનાથ મહા-

દેવનું દેવદા દરિયાકિનારા ઉપર આવી રહેલ છે ત્યાં બધું શિવનું ભજન આરંભ્યું. ગોપ-
નાથ મહાદેવનું મંદિર તે સમયે અરણ્યમાં હોવાથી, મહાદેવ અપૂજ્ય રહેતા. કચરો પૂજે
વાળા મહેતાએ દેવાલય સ્વચ્છ કર્યું; અને શિવભજનનો આરંભ કર્યો; આ પ્રસંગે મહે-
તાએ સંકલ્પ કર્યો કે ‘મહાદેવની પ્રસન્નતા સંપાદન કરીને જ ઉઠતું, નહિં તો અહીં જ
પ્રાણુસાગ કરવો.’ સંભવિત છે કે, એક અળખા તો પણ સંગોવક ભોગમર્તિના કૂર હૃદય-
બેઠક મહેણાનો ભોગ થઈ પડેલ એક સંત પુરુષ, મૂઢના દુઃખથી પીડિત થઈ, બહાર ની-
કળી જાય, અને કદાચ તે દુઃખના સંયોગમાં યુનઃ ન આવવાનો નિશ્ચય કરે ખરો ! આવા
મહેણાં ‘દુણાંના પ્રસંગોએ કેટલાક આર્યશક્તિસંસાર દુષ્ટ અને નીરસ બનાવી દીધા છે; કેટ-
લાકને પોતાની જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરાવ્યો છે; અને અસંખ્ય પુરુષોને પોતાનાં સગાં,
સહોદર, સ્નેહી અને પ્રિયતમ પદાર્થોથી વિમુખ કરાવ્યા છે; અસંખ્ય પુરુષોનો સંહાર કરતાં
અસંખ્ય રણસંગ્રામો કરાવી, દેશો અસ્ત વ્યસ્ત કરી નાંખ્યા છે ! ! આ જ મહેણાંએ
નરસિંહ મહેતાના છવનમાં એક મોટો વિહાર કર્યો છે. આ સંયોગને લઈને જ મહેતાને
આપણે આજ બક્ષા-કવિ તરીકે ઓળખીએ છીએ ! અને ગુજરાતી કાવ્ય જે કંઈ રિધિતિ
અભાવે ભોગવે છે, તેનો મુખ્ય ભાગ, તે જ સંયોગને લઈને છે ! ખરેખરા આર્ય જનોને
શર અને આનંદ અદાવવાને, વ્યંગ અથવા સ્તેષ ઉક્તિ વાળા, આર્ય અળખાઓ સજા છે ! !
પૂર આનંદમાં મહેતાએ પોતાનું ઉત્તમ ભજન આધુ રાખ્યું. મહેતાએ અજન્મજનો ત્યાગ કરી
સાંધવું શરૂ કર્યું; ઉપવાસ ઉપર ઉપવાસ થયા; એક, બે, અને તેમ કરતાં, બરોબર સાત
સાંખા દિવસ સુધી, મહેતાએ એક નિશાથી શિવની આરાધના કરી. શિવજી પ્રસન્ન થયા. તે-
મણે વર વાચવાની આજ્ઞા કરતાં, મહેતાએ સવિનય ઉત્તર દીધો કે ‘હું બાળક અને અજ્ઞાન
હોવાથી વસ્તુની ઉત્તમતાનું મને જ્ઞાન નથી; માટે આપને ઉત્તમ જણાય તે જ મને આપો.’
શિવજીએ પ્રસન્ન થઈ તેની આજ્ઞા શ્રેષ્ઠ કર્યું કે ‘કૃષ્ણની રાસમંડળની લીલા અને ભક્તિ
મને પસન્દ છે; હું ત્યાં મુદંગ બળતું છું, માટે આજ, તને ત્યાં લઈ જઈ.’ એમ કહી નર-
સિંહને ગોપીના વેષમાં દારિદ્ર્ય લઈ ગયા. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ ગોપીઓના સમૂહમાં આ
એક નવન ગોપી ભેઈ, શિવજી પાસે તેની ઓળખાણ માગતાં, શિવજીએ નરસિંહને ઈ-
ચારત કરતાં, નરસિંહે સાક્ષાંત પ્રણામ કર્યો; રાસલીલા નરસિંહે સંપૂર્ણ ભેઈ આ રૂતન
ગોપીની ઓળખાણના શ્રી કૃષ્ણના પ્રજ્ઞા ઉત્તરમાં નરસિંહના પૂર્વ જન્મનું પણ સ્મરણ
આપ્યું હતું. નરસિંહ પૂર્વ જન્મમાં વ્યાધયોનિમાં હતો, અને અનિ તામરી હતો; તેના
અંત સમયે મહાત્મા પીપાહાએ તેને નરમસ્મરણ કરાવવાને લઈને, આવી હ્રસ્વ રિધિને
પ્રાપ્ત થયો હતો. પછી શ્રી કૃષ્ણે કહ્યું કે ‘નરસિંહને હું મારા બક્ષા તરીકે સ્થાપું છું.’ નર-
સિંહને આશિષ દઈ કહ્યું કે, ‘આ ભેઈ તેવી લીલા ગાતો રહેજે. તું મારી ભક્તિ કરજે.
અને દુઃખને સમયે ભારે માઈ સ્મરણ કરીશ ત્યારે હું તારી સમક્ષ આવી ઉભો રહીશ’
માથે શિક્ષા આપી ગયા કે:—

“રખે લોકાચાર મનમાંદિ મણતો, મુસ્તક સાટે ભક્તિ;
રાધા-કૃષ્ણનો વિહાર ગાજે, જુએ તેવી જુસ્તિ.”

આ શિક્ષાની સાથે નરસિંહ મહેતાએ પણ સત્ય જાણ પદ કરવાનો પ્રતિજ્ઞા કરી હતી,

અહીં તેને સંવત ૧૪૯૫ એટલે ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં કુંવરબાઈ નામની એક પુત્રીનો પ્રસવ થયો. સંવત ૧૪૯૬ એટલે ઈ. સ. ૧૪૪૦ માં પુત્રનો જન્મ થયો; પુત્રનું નામ શામળદાસ રાખ્યું હતું. 'શામળદાસ' નામ ધણું કરીને કૃષ્ણભક્ત ઉપરથી તેણે પાડ્યું હતું; શામળ=કૃષ્ણ અને દાસ=સેવક=કૃષ્ણનો સેવક. આ પ્રમાણે બે સંતાનો પેટે પડ્યાં; પણ મહેતાને કંઈ ઉદ્યોગ નહિ હોવાથી, પોપણ કરવાની શક્તિ નહોતી. સાધુસંતાનો અખાલમાં, તાળ વીણા લઈ નૃત્યથી બજન કર્તન કરતો, ખખજ ટોકતો, ઝાંઝ બજાવતો, અને શંખ ટુંકતો તેથી મંડપ ગાજી રહેતો; આવી રીતે વૈરાગી તરીકે નિશ્ચિંત ફરતા રહેવા માટે તેમજ નિર્વાહનાં સાધનો પ્રાપ્ત નહિ કરવા માટે, મહેતી કલહ કરતી. પણ મહેતાનો તે વિશ્વંબર પૂરૂં પાડે અન્ન એમ નિભાવો ચાલતો. કહેવાય છે કે 'જૂનાગઢના રાવ મંડળીકની માતા વૈષ્ણવી હતી, અને મંડળીક પોતે શિવમાર્ગી હતો; તે વૈષ્ણવો પ્રતિ વિશેષ દેખી હતો. તેવા સમયમાં નરસિંહની પ્રજાજી ભક્તિભાવના સાંભળીને, રાજમાતાએ તેને મળવા બોલાવ્યો, અને ત્યારથી તે તેના અન્નવત્તની તપાસ લેતી હતી'. આ પ્રમાણે નરસિંહ મહેતાને વિશ્વંબર અન્ન પૂરૂં પાડી દેતા.

(અપૂર્ણ.)

કુલચન્દ ઝવેરચંદ મહેતા.

ચન્દાનો સન્દેશો.

આવો, અન્દર આવો, બહાલાં, વાસમાં !

સન્દેશો શો લાવો ચન્દા બ્હેન જો ?

દામલ શીતલ મધુર મુધા વરસાવતાં,

નેહ ભરેલાં નમ્ર તમારાં નેન જો !

આવો, આવો, આવો અમ આવાસમાં !

“ હૃદયસરોરુદ જીવન સમગ્ર પોષજો !

જનસેવાનો ધરજો શાશ્વત ધર્મ જો !

પ્રેમ પિતાના પુણ્ય પુરાતન પન્થમાં,

સ્નિહ પરસ્પર કરજો દેવલ કર્મ જો ! ”

આવો, અન્દર આવો, બહાલાં, વાસમાં !

કાન્ત.

સર્વોપદેશ

इदं नमः सर्वेषां रक्षाया गच्छतः सर्वे एव सर्वोपदेष्टा मनु यश्चा
पमस्मिन्मय तेजो न भवत्यस्य पुनरो यश्चा न भवत्यस्य तेजो न भवत्यस्य
पुनरोऽयमेव न भवत्यस्य तेजो न भवत्यस्य पुनरोऽयमेव न भवत्यस्य

उत्तिष्ठ

सत्याग प्रमदितव्यम् । प्रमदितव्यम् । प्रमदितव्यम् । प्रमदितव्यम् ।
भूतै न प्रमदितव्यम् । सत्यागप्रमदितव्यम् । न प्रमदितव्यम् ।

उत्तिष्ठ

વર્ષ ૩, અક ૬.

[માસિક]

આપાક, સપ્ત ૧૯૬૦.

દિગ્દર્શન

ગયા માસનો મમસ્ત હિન્દને માટે મહોદય મહોદય આનન્દનો બનાવ મિ શ્રી
જશાલ મહેતાને સગરે 'સર નો ઇલિયા આપો એ છે એ
સર ફીરોજશાહ મહાન પુરવની પ્રતિષ્ઠા આ ઇલિયા આપો ન કાઈ પણ નધારો
કરી શકશે—તથાપિ આ બનાવ અર્થહીન નથી. મહેતા નેવા પ્રજા
પક્ષના સ્વતંત્ર અને નિર્ભય અગ્રણીને સરકાર તરફથી આ બન મને છે એથી ભવિ
બની પ્રજાપક્ષની હિલચાતો હાલના કરતા પણ વિશેષ માનવન્તી વજનવાળી સતેજ
અને ઉત્સાહયુક્ત થવાની આશા પટેલે સર શ્રીજી તરફે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે ધન
સાફના તાજવા લઈ આપ કરવી એમના માથે લી નહતું ખુશી રીતે, પ્રજાહિતમા જ
રાજ્ય હિત સમાજે છે એ સર સ્વીકારી મરદાદ મા પ્રજાહિતનું જ દક્ષિમિન્દુ રજુ
કરુ, એજ એમણે પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું છે અને એ કર્તવ્યમાં સમસ્ત પ્રજાના અગ્ર
ણી તરીકે ઉભા રહી પૂર્ણ વીરવતા જુરગથી રૂ ૧ મામે વારવાર ટકર લેવામા તેઓ
કદી પણ પાછા પડ્યા નથી. સર શ્રીજીના પ્રજાપક્ષની પ્રિમાયત એ દુરાગ્રહથી
પ્રેરણાસાની દરકારથી પ્રેરણાથી પ્રિમાયત નથી. મર શ્રીજીના હોને હાથમા લી-

ધેણા કોઈ પણ પ્રશ્ન સંબંધે, પૂર્ણ માહિતી મેળવ્યા વિના તથા એ પ્રશ્નને દીર્ઘ અને મર્મશાહી દૃષ્ટિથી અવલોકી લીધા વિના, માત્ર હસાયકને ધીર થઈ કદી પણ પ્રતિપાદન કર્યું નથી; તેમજ, લોકમતની પાછળ પાછળ ચાલીને લોકપ્રેરણા મેળવવાની રીત પણ સંરક્ષિત રાહે અવલંબી નથી.

એ મહાન પુરુષમાં પ્રેમપક્ષના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવાની—પ્રેમ પોતે જુવે તે કરતાં પણ પહેલાં જોઈ લઈ નિર્ણય આપવાની—અનુપમ શક્તિ છે, અને એ રીતે એ પ્રેમપક્ષથી દોરવાને બદલે પ્રેમપક્ષને દોરવાનું અસાધારણ સાધન ધરાવે છે. સંરક્ષિત રાખેલું સર્વથા અડગ અને નિષ્કલંક સ્વાતંત્ર્ય, એમની નિર્ભયતા, એમની દેશભક્તિ, એમની સ્વવિધ સખન્ધી પરિપૂર્ણ માહિતી, તેમજ હઠાપણ, મોજનાબલ, અત્યાચારકિત—આદિ વિવિધ ગુણોએ યુરોપિયન અને દેશી, સરકાર અને પ્રેમ ઉભય, વર્ગમાં માન સંપાદન કર્યું છે. આ વીર પુરુષ કોઈક સ્વતંત્ર પ્રેમસત્તાક રાજ્યમાં જન્મ્યા હોત તો એ રાજ્યના પ્રમુખ થાત એમ એમની પ્રતાપી મુખાકૃતિ સ્પષ્ટ કહી આપે છે. એમના રક્ત ઉપર હિન્દુસ્તાનની પ્રેમપક્ષની સકલ રાજકીય હિલચાલનો બોજો આવી પડેલો છે, પણ તે બોજો એ જોટલી નિઃસ્વાર્થતાથી તેટલાજ આનંદથી તથા સહેલાઈથી વહન કરે છે. પ્રેમજનના કર્તવ્યતા નમ્રતા રૂપ આ પ્રતાપી પુરુષને સરકાર તરફથી મળેલા કિતાબ માટે અભિનંદન આપતાં, અમારી જોટલી જ પ્રાર્થના છે કે—પરમાત્મા એમને દીર્ઘાયુ કરે, અને એમની સ્વદેશસેવાથી આ ભૂમિ કૃતાય યાઓ ! સો વર્ષમાં હિન્દુસ્તાનમાં બીજો શ્રેણશાહ મહેતા જાગે—એ સંભવ તો અમારી આશાની પણ બહાર છે.

*

*

*

*

*

આ સ્થળે અમે અમારા બન્ધુ “ગુજરાતી” પત્રના અધિપતિ રા. ઇન્દ્રારામ સર્વરામને પણ અભિનંદન આપવાની દરજ માનીએ છીએ. એ “ગુજરાતી”નો “આનન્દોત્સવ.” મના “ગુજરાતી” પત્રે ઘણી દૃઢતાથી અને હિમતથી પ્રેમપક્ષના પત્ર તરીકે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું છે, અને એ માટે દરેક ગુજરાતીને અભિમાન રાખવાનું કારણ છે. રા. ઇન્દ્રારામને ગુજરાતી સાહિત્યને પણ જેવી તેવી સેવા કરી નથી. અપર્યુટ કેટલુંક પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથ તેમજ ભાષાન્તર રૂપે આજ કાલ વાચકને જે સરળતાથી ઉપલબ્ધ થાય છે એ “ગુજરાતી” છાપખાનાને લીધે જ એમ કહીએ તો ચાહે. આશા છે કે રા. ઇન્દ્રારામ આ માર્ગે પોતાની પ્રવૃત્તિ અધિક વિસ્તારશે અને ગુજરાતી વાચકને હાલ કરતાં પણ વિશેષ ઉપકાર નીચે મૂકશે.

મારો સ્વાધ્યાય.

“સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય.” ૧ એ ધર્મની આજ્ઞા કરનાર શ્રુતિવાચ્ય છે. મને એ સિરસા-વધ છે. એ ધર્મનું આચરણ એ આ પ્રવૃત્તિનું મૂળ છે.

* * * *

સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય: । એ શ્રુતિવચનથી વસ્તુનિર્દેશાત્મક મંગલાચરણ થયું. શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે કે સ્વાધ્યાયનો અભ્યાસ કરવો સ્વાધ્યાય એટલે વેદ, અને વેદ એટલે જ્ઞાનરાશિ. શ્રુતિ જેને માન્ય ન હોય તેને માટે સુક્તિથી આ ધર્મનું પ્રતિષ્ઠાન કરવું જોઈએ. એકજ સુક્તિ બસ છે. પાશ્ચાત્યોનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ (Theory of Evolution) એમ માને છે કે શરીરગ્ના જે અગતો વિગેય ઉપયોગ થાય તે અગતુ કદ વધે, તેની શક્તિ પણ વધે અને જેનો ઉપયોગ ન થાય તેની શક્તિ ઓછી થાય, અને પશુજાતિ તે અંગ બરી પણ પડે. સાચું સ્વાધ્યાય જે મન મુદ્ધિ અને માનેન્દ્રિયનો વ્યાપાર છે તે જો ન કરીએ તો આપણા શરીરની જ્ઞાનસપાત્ક મર્ચ સામગ્રીનો કમો કમો કાઢ કાઢે નાથ થવાનો એટલે જે નિમગ્નિએ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ નિસર્ગીએ પાછા ઉતરવાનું અને તિર્થંગુ સ્થાવરગદિક યોનિને પ્રાપ્ત થવાનું. આપણા શાસ્ત્રોમા પણ સરધર્મનું આચરણ ન કરે તેને માટે આજ્ઞા જ પ્રજ્ઞાની સ્થિતિ થશે એવો ઉપદેશ છે સાચું “સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્ય:” [સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું]

“સ્વાધ્યાય” એટલે વેદ, અને વેદ એટલે જ્ઞાનરાશિ. જ્ઞાનરાશિમા સર્વનો સમાવેશ થયેલો છે અને તેની માથે મનુષ્ય ધનવન્તા પ્રમાણથી કૃત્તવ્ય થતા વિવિધ જ્ઞાનભાવનો તે-મજા સર્વ તદ્દનુકૂળ તર્ક અને અનુભવથી કૃત્તવ્ય થતા ધર્મ અને આત્મવ્યવસ્થા વિગેરે અતીન્દ્રિય વિષયોના જ્ઞાનનો. સાચું આ ‘સ્વાધ્યાય’ મા તે મર્ચને પ્રમગે પ્રમગે અવકાશ મળશે. કોઈકવાર અધ્યાત્મતત્ત્વનો વિચાર કરીશું, કોઈકવાર ધર્મોધર્મના નિર્ણયની પણ ચર્ચા કરીશું, તો કવચિત્ નાટકચેટકને પણ ધ્યાન મળશે, વળી કોઈકવાર આત્મગુણાળ થીજ અમાગ મદાધ્યાયીઓનો મત્કાર કરીશું, અને કવચિત્ ‘વડા કચોરી ને કસાગ’ પણ પીરસીશું.

વ્યાસ પૂર્ણિમા.

અં. ૭ વ્યાસપૂર્ણિમાનો અત્યંત માનવતો ઉત્તમ છે. યતિઓ-મંત્રામિઓના ચાતુ મામનો આજે આરંભ થાય છે

વ્યામાનિક બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્યોનું બાવનામય આવાહન કરી તેમનું પૂજન કરી પછી ચાતુર્માસવ્રતનો નિયમ ચેવામા આવે છે. અને તેઓ તે આટોપી છે તે પછી ગૃહસ્થ વર્ગ યતિઓનું પૂજન કરે છે. મુખ્યપ્રમા આજે સાગ્રહપીઠાધીશ શ્રીમન્ માધવતીર્થ મદારાજે આ સમારંભ કર્યો હતો.

સ્વદેશીઓની લાગણીની એ લોકોએ બીજાકુલ દરકાર કરી નથી એમ કહેવું જોઈએ. ગમે તેમ પણ આખરે થોડીકજ વિધવાઓ ફરીથી પરણવાની, સારે વધારે જરૂરનું કર્તવ્ય તો વિધવાઓનીજ સ્થિતિ સુધારવાનું છે, અને તે હાથમાં લેવામાં આવે તો સર્વને શયદોચાય.”

*

*

*

*

ઉપર જે વમજની વાત લખી છે તે ઉપર હું આપણા જનસમાજનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. માત્ર લક્ષની બાબતમાં જ એ સમાજ વમજમાં છે એમ નથી, પણ અત્યારના અહ વાંચતાં તો તે સમાજ લગભગ બધી બાબતોમાં વમજમાંજ છે. રાજ્ય-નીતિતત્ત્વચિંતકો એકવાર અસ્માનમાં ચડાવેલી પ્રજાસત્તાક રાજ્યરીતિના સંબંધમાં અંદેશો બતાવવા માંડ્યા છે. અર્થવેત્તાઓ તેવીજ રીતે અસ્માનમાં ચડાવેલી Free trade

નકસા વેપારની રાજ્યનીતિ સામાં પગલાં ભરવાની તૈયારી કરવા મંડી પડ્યા છે. કર્તવ્ય-બાવનાના શિખરે ઉપર ચડાવેલી સ્વદેસબક્ષિન પણ પૃથ્વીરાજ્યની બાવનામાં ડુબવા માંડી છે. તત્ત્વચિંતનમાં પણ અનેક તરેહના વિવાદો ઉપરિષ્ઠિત થતા જાય છે, અને તે સ્થિતિમાં એમનું બધુંજ સાફ, અને આપણું જૂનું બધુંજ ખોટું એ સિદ્ધાન્તને અનુસરી સલાહ આપનારા સુધારકોને ઘણો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. અધ્યાત્મતત્ત્વ શોધન કરનારી સભા (‘સાહકિકરિસર્ચસોસાઈટી’) જન્માન્તરના આપણા પ્રાચીન સિદ્ધાન્તને અનુમોદન આપતી જાય છે અને હું ધારું કે એ અનુમોદનને પરિણામે પાશ્વિમાત્મેના સર્વ જીવનસિદ્ધાન્તોમાં થોડો ઘણો પણ જરૂરી ફેરફાર થશે. આપણાં ધાર્મિક અને સામાજિક સિદ્ધાન્તોમાં આપણે જે સ્થિતિએ છીએ તે સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને આપણી સંસ્થાઓમાં આપણી રિઝિઓમાં અને રીનરીયાલોમાં વિવેકબુદ્ધિથી દૃષ્ટિ નાંખી આપણે માટે આવશ્યક ફેરફારનાં સ્થાનો નક્કી કરવાં એ જૂદી વાત છે, અને અત્યારે અત્યંત આવશ્યક છે. પણ બીજી પ્રજાઓનાં લક્ષ્યો અને સિદ્ધાન્તો જે હજી અપદશામાં છે, તેમને અનુસારે આપણાં પ્રાચીન જનસમાજની ગણે પુનઃરચના કરવાનો ઉપક્રમ કરવો એમાં ઉપર મી. સ્વીનીએ દર્શાવેલું જોખમ સમાવહું છે એમાં કાંઈપણ શંકા નથી.

+

+

+

+

અવ્યાસી.

*પ્રાચીન હિન્દુ જનસમાજમાં સમષ્ટિભાવના.

પહેલું હિન્દુ જનસમાજના બંધારણમાં ધર્મમાં અને જીવનના નિયમોમાં સામાજિક એકતાની ભાવના કેવી રીતે રાખવામાં આવી હતી તેના પ્રમાણો બેઠાએ, ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦ સુકત ૯૦ (પુરુષસુકત) માં કહે છે કે:—

યતુરુપં વ્યદધુઃ કતિધા વ્યકલપયન્
મુલં કિમસ્ય કૌ વાહુ કા ઝરુ પાદાવુચ્યેતે ।
ત્રાસળોડસ્ય મુલમાસીદ્વાહુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।
ઝરુ તદસ્ય યદ્વેદયઃ પદ્રપાં શૂદ્રોડજાપત ॥

પૂછે છે કે:—વિનાશ શરીરના જૂઠા જૂઠા અવયવો કેટલા હતા, તેનું મેં શું ? તેના બાહુ શું ? તેના ઝરુ શું ? તેના પગ શું ? જવાબ કે:—બ્રાહ્મણ તે તેનું મેં; રાજન્ય (ક્ષત્રિય) તે તેના બાહુ; વેદ્ય તે તેના ઝરુ; અને શૂદ્ર તે તેના પગમાંથી થયા.

બ્રાહ્મણાદિવર્ણની આ ભાવના એક ઉચ્ચ સામાજિક સત્યનું દર્શન કરાવે છે અને સમાજનાં જૂઠાં જૂઠાં અંગોએ એક બીજાની સહાયતામાં કેવી રીતે રહેવું એ પણ આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે—આ ઋગ્વેદમાં તમામ મનુષ્યજાતિને માટે આ ભાવના છે. પણ એક કોઈ પ્રજાને આ ભાવના સારુ પાડતાં સામાજિક વ્યવસ્થાની પૂર્ણ રચના આપણા આગળ ઉભી થાય છે. દરેક વર્ણ એક બીજા સાથે કેવો સંબંધ ધરાવે છે, અને કયાં કે નીચાં પણ બધાં એકજ શરીરનાં જૂઠાં જૂઠાં અવયવો છે એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાલક્રમે આ ભાવના બદલાઈ ગઈ અને સર્વ અવયવોનો પરસ્પર સંબંધ છિન્નનિન્ન થઈ ગયો—અને જૂદે જૂદે વખતે જૂઠા જૂઠા વર્ગોનું પ્રાબલ્ય વધી પડ્યું. પણ

* કેટલાક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દુઓ માત્ર આજ ને સ્વાર્થી અને સામાજિક ભાવના રહિત બની ગયા છે એમ નથી, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાનું જ દિત સંબાળવું એવી ભાવના ચાલતી આવી છે. આ આદ્યેપના ઉત્તરમાં લક્ષ્મી લક્ષ્મણ નામના ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના એક વિદ્વાને હમણાં હિન્દુસ્તાન વિન્યુ—પત્રમાં “ The Social Genius of Hinduism ” નામનો એક લેખ લખ્યો છે. એમાં કેટલીક ઉપોદ્ધાત રૂપે ચર્ચા કરીને, પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી ઉતારા ટાંક્યા છે. ઉતારા સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુ અપ્રસિદ્ધ વસ્તુ કરતાં પણ કેટલીકવાર વધારે બીસરી જવાય છે, માટે એ ઉતારા અમારા વાચક આગળ મુક્યા હોય તો ઠીક, —એમ ધારી અમે “ વસન્ત-ઓર્થિસ ” માં એનું ભાષાન્તર કરાવવાનો વિચાર કર્યો. એ ઉપરથી એક બે મિત્રોએ મળી ઉપરનો સાર-સંમદ તૈયાર કરી આપ્યો છે. તે માટે આ સ્થળે એમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આવી વિપરીત સ્થિતિ અન્ય-દેશોમાં અને અન્ય ધર્મોમાં પણ થયેલી વખતો વખત જોવામાં આવે છે.

સામાજિક એકતા માટે નીચેના ઋગ્વેદનો પણ પુરાવો છે. ઋગ્વેદ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૯૧—

સંગઘ્ઘ્વં સંવદ્ઘ્વં સં વો મનાંસિ જાયતાં ।

દેવા ભાગં યથા પૂર્વે સંજાનાના ડપાસતે ॥૨॥

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાનો સમાનં મનઃ સહચિત્તમેષામ્ ।

સમાને મંત્રમભિમંત્રયે વઃ સમાનેન વો હવિષા જુહોમિ ॥૩॥

સમાની વ આકૂતિઃ સમાના હૃદયાનિ વઃ ।

સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુસહાસતિ ॥૪॥

ભાવાર્થ:—

તમે એકઠા થાઓ; એકઠા થઈને બોલો; તમારાં મન એક થાઓ; જેવી રીતે પૂર્વે દેવો એકઠા થઈને પોતપોતાનો ભાગ લેતા તેવી રીતે. એક મંત્ર, એક મંડળી, અને એકઠાં મન એમનાં છે; એક સમાન મંત્રથી તમારું અભિમંત્રણ કરીયે છીયે, અને સમાન હવિથી અમે તમારું આરાધન કરીએ છીયે. તમારો નિશ્ચય એક થાઓ; તમારાં હૃદય એક થાઓ; તમારું મન એક થાઓ, કે જેથી તમે સુખી રહેા. બીજો મંત્ર કોઈએ બીજાના હકનું જોરબળથી દબાણ કરવું નહિ એમ અતાવતો હોય એમ જણાય છે. તેમજ ઋગ્વેદમાં પણ—(છઠ્ઠો અનુવાક સૂક્ત-૬૪)

સંજાનીઘ્વં સંપૃચ્ઘ્વં સં વો મનાંસિ જાનતામ્ ।

દેવા ભાગં યથાપૂર્વે સંજાનાના ડપાસતે ॥

સમાનો મંત્રઃ સમિતિઃ સમાનો સમાનં વ્રતં સહચિત્તમેષામ્ ।

સમાનેન વો હવિષા જુહોમિ સમાનં ચેતો અભિસંવિશઘ્વમ્ ॥

સમાની વ આકૂતિઃ સમાના હૃદયાનિ વઃ ।

સમાનમસ્તુ વો મનો યથા વઃ સુસહાસતિ ॥

આ મંત્રો ઉપર ઋગ્વેદના મંત્રોજ કવચિત્ પાસાન્તર સાથે છે. ભાવાર્થ એકનો એક જ છે.

લાલા લગ્નપતરાય ઉપરના ઉતારામાં ‘ સમાનો મંત્રઃ ’ એ પદમાં મંત્ર સ્પષ્ટનો અર્થ સમાન કાપદો એવો કરતા હોય એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે કે આ મંત્રોમાં એક સમાજની રચનાનાં મુખ્ય તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે આવે છે:—

(૬) સંવદ્ધ્યમ્—આપાતું એકથ.

(૫) દેવા ભાગં—ઉપાસતે—અન્યોઅન્યના હકને માટે આદરજીવિ.

(૪) સમાનં મંત્રમભિમંત્રયે.....એક ધર્મમંત્ર; એક પ્રકારનું સામાજિક જીવન અને કાપદો.

(૩) સમાનો મંત્રઃ। સમિતિઃ સમાનો । એક સામાન્ય (પ્રજાતું) લક્ષ્યહિત અને સમાનસભા ઇત્યાદિ

ઉપરના વિચારો નીચેના અર્થર્પમંત્રોમાં પણ સ્પષ્ટ છે. અનુવાક ૩-મંત્ર ૩૦ મો—

સહદયં સાંમનસ્યમવિદ્વેપં કૃણોમિ યઃ

અન્યોઅન્યમભિહર્યત વત્સજાતમિવાપ્સ્યા ॥૧॥

અનુવ્રતઃ પિતુઃ પુત્રો માત્રા ભવતુ સંમનાઃ

બાપા પત્ન્યે મધુમતીં યાચં વદતુ શન્તિવાન્ ॥૨॥

મા ભ્રાતા ભ્રાતરં દ્વિક્ષન્મા સ્વસારમુત સ્વસા

સમ્યજ્ચઃ સવ્રતા ભૂત્વા યાચં વદત ભદ્રયા ॥૩॥

યેન દેવા ન વિયન્તિ નો ચ ત્રિદિપતે મિથઃ

તત્કૃણ્મો નસ વો ગૃહે સંજ્ઞાનં પુરુષેમ્થઃ ॥૪॥

જ્યાયસ્વન્તઃશ્વિત્તિનો મા યિયૌટ સંરાધયન્તઃ સધુરાશ્વરન્તઃ

અન્યોઅન્યસૈ વરુગુવદન્ત એત સપ્રીચીનાન્થઃ સંમનસસ્કૃણોમિ ॥૫॥

સમાની પ્રપા સહ વોડનમાગઃ સમાને યોક્તેં સહ વો યુનગિમ

સમ્યજ્ચોડાગ્રિં સપર્યતારા નામિમિવાભિતઃ ॥૬॥

સપ્રીચીનાન્થઃ સંમનસસ્કૃણોમ્યેકસૃષ્ટીન્તસંવનેન સર્વાન્

દેવા ઇવામૃતં રક્ષમાણાઃ સાયં પ્રાતઃ સૌમનસો વો અસ્તુ ॥૮॥

ભાવાર્થઃ—

એક હૃદય, એક મન અને અવિદેય તમારામાં ‘દો ! આપનો જેમ પોતાના વત્સ

ઉપર પ્રેમ હોય તેમ તમે પરસ્પર ઉપર પ્રેમ રાખો: પુત્ર પિતાની મરજી પ્રમાણે આશો, અને માતાની સાથે એક મનથી રહેો. અને પત્ની પોતાના સ્વામિ સાથે શાન્તિથી વર્તો અને મધુરવાણી બોલો. ભાઈએ ભાઈઓમાં કે બહેને બહેનોમાં દ્રેષ કરવો નહિ; પણ એક-મેકમાં સંપર્સીને સમાન પવિત્ર કાર્યમાં જોડાવું અને મીઠી વાણી બોલવી. જેથી દેવો પરસ્પરથી છૂટા પડતા નથી તે પુરુષોમાં ઐક્યની અધિરૂપ (વિચારની એકતા રૂપ) મહા-મંત્ર હું તેમજા ગૃહને અર્પું છું: એકચિત્તવાળા થઈને તમે એકઠું આરાધન કરતા એક ધુત વહન કરો: એકમેક સાથે મીઠી વાણી બોલો, એક લક્ષ્ય રાખો, એક મનના યાઓ. તમે એક પરબે પાણી પીઓ, એક રસોડે—સાથે બેસી જાઓ, એક જોતરે તમને જોડુંછું. જેમ પદ્મની નાભિમાં આરા એકઠા થાય છે તેમ એકઠા થઈને અગ્નિની પરિચર્યા કરો. એક મંત્રથી હું તમને એકઠા કરું છું. એક નેતાની આજ્ઞામાં રહેો જેવી રીતે દેવો એકઠા રહી સવાર સાંજ અગ્નિનું રક્ષણ કરે છે તેવી રીતે તમે પણ એકઠા બાધાળુ યાઓ.

તેજ પ્રમાણે અથર્વના છઠ્ઠા અનુવાકના ૭૩-૭૪ મંત્રો પણ કહે છે કે:—

एह यातु वरुणः सोमो अग्निर्वृहस्पतिर्वसुभिरेह यातु ।

अस्यश्रियमुपसंमातसर्व उपस्य चेतुः संमनसः संजाताः ॥१॥

योवः शुष्मो हृदयेष्वन्तराकूतिर्या वो मनसि प्रविष्टा ।

सांक्षीवयामि हविषा वृतेन मयि सजातारमातिर्वो अस्तु ॥२॥

इहेवस्तमापयाता ध्यस्मत्पूषा परस्तादपथं वः कृणोतु ।

वास्तोष्पतिरनु वो जोहवीतुमयि सजाता रमातिर्वो अस्तु ॥३॥

ભાવાર્થ:—

વરુણ, સોમ, અગ્નિ, બૃહસ્પતિ, વસુ બધા અહીં આવો; બધા એકઠા એક મનના થઈને અહીં આવો; અને આ બળવાન રક્ષણ કરનારની કીર્તિ વધારો: તમારા મનમાં જે બીજી ઇચ્છામાં જે જુદાઈ હોય તમારા સાધ્યાધ્યમાં જે જુદાઈ હોય તે બધું હું ધૃત હોમીને રદ કરું છું; ભાઈઓ ભાઈમાંજ તમારું મન રમો: અહીંયાંજ રહેો: મારાથી દૂર ન જાતો. પૂષા તમારો માર્ગ સગવડવાળો કરો: વાસ્તોષ્પતિ તમને હમેશાં બોલાવે તમારું મન મારામાં ઠરે.

संवः पृथ्यन्तां तन्वः सं मनांसि समुव्रता ।

संषोडयं ब्रह्मणस्पतिर्मगः सं वो अजीगमत्

॥१॥

संज्ञपनं वो मनसोऽथो संज्ञपनं हृदः

अथो भगस्य यद्गान्तं तेन संज्ञपयामि वः

॥२॥

યથાદિત્યઃ વસુમિઃ સંયમૂર્ચુર્મહિરુપ્રાવદ્રણી યમાનીઃ

‘૧વાત્રિજામબદ્ધગીયમાન ઇમાંજનાન્સં મનસસ્કૃધોહિ ॥૩॥

આવાર્ધઃ—

તમે એકલા થાઓ, એક મનના થાઓ; બ્રહ્મણુરુપતિ અને ભગ એમણે તમને અહીં એકલા કર્યા છે. તમારા મનનું ઐશ્ય થાઓ; તમારા હૃદયનું ઐક્ય થાઓ; તમારે ભાગ્ય-માં જે કંઈ ન્યૂનતા હોય તે આનાથી મટશે. જેમ સમયિતવાળા આદિત્ય વસુ અને મરુત સાથે એકલા થઈને રહે છે તેમ તમે પણ-ઓ ત્રણ નામવાળા પ્રભો, તમારી આ પ્રજાને એક મનની કરો—

૨. લઘપતરાયે મનુસ્મૃતિ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી વિશેષ ઉતારા આપી બ્રાહ્મણા-દિક વર્ણ અને ગાર્હસ્થ્યાદિ આશ્રમેના ધર્મો બતાવી આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાનું હુ-ત્કૃષ્ટતા બતાવી છે.—તે પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે:—

અધ્યાપનમધ્યયનં યનં યજનં યાજનં તથા

દાનં પ્રતિપ્રદં ચૈવ બ્રાહ્મણાનામકલ્પયત્

॥૮૮॥

પ્રજાનાં રક્ષણં દાનમિગ્ધાધ્યયનમેવચ ।

વિપયેશ્વપ્રસક્તિશ્ચ ક્ષત્રિયસ્ય વિજાનતઃ

॥૮૯॥

પશૂનાં રક્ષણં દાનમિગ્ધાધ્યયનમેવચ ।

વણિકૂપર્થં કુસીદંચ વૈશ્યસ્ય કૃષિમેવચ

॥૯૦॥

એકમેવ તુ શૂદ્રસ્ય પ્રભુઃ કર્મ સમાદિશત્ ।

એતેપામેવ વર્ગાનાં શુશ્રૂભામનસૂયથા

॥૯૧॥મનુ ૦ અધ્યાય ૧.

ભણું બણાવું, યરા કરવા કરાવવા, અને દાન આપવું અને લેવું એ છ બ્રાહ્મણનાં કર્મ કરાવ્યાં; પ્રજાનું રક્ષણ દાન આપવું, અને યરા કરવા તથા ભણવું અને વિપયમાં આ-સક્તિ રહિત રહેવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ કરાવ્યો : પશુનું રક્ષણ, દાન આપવું, યરા કરવા અ-ધ્યયન કરવું વેપાર કરવો વ્યાજ વટંતરનો ધંધો અને ખેતી એટલાં વૈશ્યને માટે કરાવ્યાં, અને પરમેશ્વરે શૂદ્રને માટે એકલ કર્મ બનાવ્યું અને તે આ વર્ણોની વિના આદેખાઈએ શુશ્રૂયા.

આ વાક્યોમાં એક બીજાની સેવા દરેકે ક્ષેત્રી રીતે કરવી તે સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે બ્રા-હ્મણને પોતાને માટેના નહિ પણ બીજાને માટે અભ્યાસ કરવાની આરા કરવામાં આવી છે : એટલે બીજાને શીખવવું-જે એક સ્પષ્ટ રીતે સામાજિક ધર્મ છે. ક્ષત્રિયને પણ સ-ભ્ય કરવાનું હહેવામાં તથા આવ્યું પણ લોકનું રક્ષણ કરવાની આરા છે. આ ખાસ ધ્યા-નમાં રાખવાનું છે. કુંકમાં બ્રાહ્મણને સર્વને માટે ભણવાનું, ક્ષત્રિયને સર્વને માટે રક્ષણ ક-

રવાતું, વૈશ્યને સર્વને માટે વેપાર કરવાતું અને પૈસો પેદા કરવાતું, અને શૂદ્રને સડને માટે મજૂરી કરવાતું—એ પ્રમાણે દરેકને માટે સમાજના હિતને સારૂ ધર્મ બતાવાયા છે.

પછી અમારી આશ્રમવ્યવસ્થા જુઓ. કૌર્મપિણુ પ્રજામાં મરત અને પ્રરજ્યત કે-
ળવણી ધાર્મિક વૃત્તિ સાથે આપણામાં બનેલી છે તેવી દેખાડી શકાશે ? દિવ્યમાત્રને—આ-
દ્ય ક્ષત્રિય વૈશ્યને—પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપવાની દુરુદ હતી. અને વિદ્યાર્થીને
અત્યંત ન આપે તેને મહાપાપ લાગશે એમ મનાવવામાં આવ્યું હતું. ત્રીજા અધ્યાયના
૧૧૫ માં શ્લોકમાં મનુભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે.

તપોવિશેષૈર્વિવિધે વ્રતૈશ્ચ વિધિચોદિતૈઃ ।

વેદઃ કૃત્સનોઽધિગન્તવ્યઃ સરહસ્યો દ્વિજન્મના ॥ મનુઃ ૨-૧૬૫

દરેક દિવે ખાસ તપનાં આચરણ કરીને વિધિપ્રતિપાદિત વિવિધ વ્રત કરીને આ-
ખે વેદ સહસ્ય સાથે બહુવે—વળી

ન હાયનૈર્ન પલિતૈર્ન વિત્તેન ન વન્ધુભિઃ ।

ઋષયશ્ચક્રિરે ધર્મે યોઽનૂચાતઃ સ નો મહાન્

૨-૧૬૪

વર્ષથી, પળીયાં આવેથી, પૈસાથી, કે જગ્યાથી માણસ મોટો નથી. ઋષિઓએ મોટો
એને કયો છે કે કે જે સાડગવેદનો અભ્યાસ કરનારો છે. વેદાધ્યયન જેણે ન કર્યું હોય
તેવા બ્રાહ્મણો સાથે વ્યવહાર પણ રાખવામાં આવતો નહતો; અને તેવા બ્રાહ્મણો પાસેથી
કે સય કરનાર પાસેથી કે અધર્મથી ધન કમાનાર પાસેથી બ્રહ્મચારીએ બિશ્વા ન લેવી
એવો નિયમ હતો.

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત—ઓક્ટિસ.]

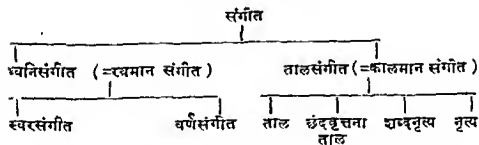
ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત.

આ મથાળાથી રા. ન્હાનાશાસ્ત્ર દલપતરામ કવિના હાથનો લેખ વસન્તના શાસ્ત્રન તથા ચૈત્ર (સંવત્ ૧૯૬૦) ના અંકમાં આવી ગયો છે. તે વિશે એ બોલ બોલવાની ફરજ ધારીને મ્હારા વિચાર દર્શાવવાની રજા લઉં છું.

સંગીત તે શું? કવિતા જોડે હોનો શો સંબંધ, કેટલે અંશે, અને કેવી? ?- વગેરે પ્રશ્નોની સવિસ્તર ચર્ચા મ્હેં એ વિષયના લેખમાં કરેલી છે તેથી, તેમજ રા. ન્હાનાશાસ્ત્રના આ લેખનો ખરો એક સંગીત તરફ નહિં પણ હન્દ તરફ જ છે તેથી, અહિં એ પ્રશ્નોની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી, છતાં એટલું તો કહેવાની ફરજ પડે છે કે રા. ન્હાનાશાસ્ત્ર, જેમ હન્દનો સ્વ-હન્દ અનાદર કરવામાં ગુજરાતી કવિતા અને ભાષાના તત્ત્વરૂપનું વિરમરણ કરે છે, તેમજ સંગીતના ખરા સ્વરૂપને પણ ટોરાજોજ મૂકતા જણાય છે. એટલુંજ નહિં પણ હન્દ અને સંગીત એ બે વસ્તુઓના સ્વરૂપની વિશદ કદપનાજ હેમના મનમાં ન વિકસતાં, બેનું કાંઈ ધ્રુમસ જેવું ઝાંખું નિશ્ચય યદ્ય ગયેલું જણાય છે. એમ ના હોત તો એમની આ ચર્ચામાં કાવ્યમાં સમાવું ફરજીય-

* સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૪, ૫ વગેરે જુઓ.

‡ સુદર્શન પુ. ૧૪ અંક ૫ માં સંગીતના આ બેક વિશે જોવું. જે લોકોએ એ ચર્ચા જોઈ નહિં હોય હેમની માહિતી માટે થોડુંક થોડુંક લખીયું. સંગીતના મુખ્યભેદ તથા પેટાભેદ નીચેના ઝાડથી જણાશે:—

સ્વરસંગીત—તેજ શુદ્ધ સંગીત છે. સ, રિ, ગ, મ, પ, ઘ, નિ એ સપ્ત સ્વ-રના (તથા હેમના પેટાભેદ કોમલ ત્રીવ વગેરેના) અનુક્રમ, સંખ્યા, વગેરેને લઈને ર-ચનાન્તરથી થતું મધુર સ્વરૂપ તે જ સ્વરસંગીત.

વર્ણસંગીત—એટલે વર્ણોનુપ્રાસ (અક્ષરસમાધ) અથવા પદલાક્ષિત્ય, તથા યમક (rhyme) જેને સામાન્ય રીતે પ્રાસ કહે છે, તે.

તાલ—આપણી ગીતકલામાં સ્વીકારાયલા સર્વ તાલ,—ચોનાલ, ત્રિનાલ, એકનાલ, ઝંપા, વગેરે; તેમજ પાશ્ચાત્ય ગીતકલાના તાલ.

સંગીતીય માપ (સ્થાન પ્રયત્નાદિકતું) હોય છે, આટલે અંશે અને આ પ્રકારે વર્ણસંગીતમાં રવમાનનું અસ્તિત્વ છે. માટે વર્ણસંગીતને પણ રવમાન સંગીતનો પેટાબેદ ગણવો અયથાર્થ નથી. તો પણ જેમ સ્વરસંગીત સંપૂર્ણ અર્થે રવમાન સંગીત છે તેમ વર્ણસંગીત નથી જ, અપૂર્ણ અંશે ને નિયન્ત્રિત પ્રકારે જ રવમાન સંગીત છે. ”

‘ સંગીત ’ શબ્દનો શિથિલ ઉપયોગ એટલો બધો (ખાસ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં) થતો આવ્યો છે કે સંગીતની વિશાળમાં વિશાળ અર્થમર્યાદાની પણ પહાર જતા રહેવાનું ઉદાહરણ રા. ન્દાનાલાલના આ લેખમાં એક સ્થળે મળે છે. ‘ શરીરલાવણ્યના હાવભાવ ’ ને પણ સંગીતનો ભાગ રા. ન્દાનાલાલ કહે છે ત્યાં આ અદ્ભુત શિથિલતા જણાઈ આવે છે. સંગીતમાં લાલિત્ય, માધુર્ય, આદિ છે; તેમજ શરીરલાવણ્યના હાવભાવમાં પણ લાલિત્ય, માધુર્ય આદિ સમાયલાં છે; અને એ બંનેમાં સૌન્દર્યસંપાદક તત્ત્વ જાડું તપાસીશું તો symmetry (સમપ્રમાણતા) જણાઈ આવશે. આ કારણથી કવિત્વની ઊંચી શાળ ભારીને હેવા લાવણ્યના હાવભાવને કારણવાર કવિત્વરીત્સા સંગીતનું નામ કોઈ આપે તો જૂદી વાત છે. પણ સાત્ત્વીય અવલોકનમાં પણ હેને સંગીત કહેવામાં વિચારની અને વચનની શિથિલતા જ આવે છે.

સંગીતના ખરા સ્વરૂપના વિસ્મરણ વિશે હવે વધારે ના લખતાં, છન્દ, વ્રત્ત, તરૂની રા. ન્દાનાલાલની વૃત્તિનું જરાક અવલોકન કરીશું. આ વિષયની પૂર્ણ વિસ્તારયુક્ત ચર્ચા

• હેમનું પાત્ર આ પ્રમાણે છે:—

“ શરીરલાવણ્યના હાવભાવ—નૃત્ય પણ સંગીતનો ભાગ છે. ” ઉપરની ટીકા કરતી વખત હું આ વચનનો એમ અર્થ સમજતો હતો કે શરીરલાવણ્યના હાવભાવ અને નૃત્ય એ બે જૂદી વસ્તુઓ રા. ન્દાનાલાલે ગણી છે. પણ વળી એમ સંશય પડે છે કે એ હાવભાવ તે જ નૃત્ય એમ બેને અભિન્ન ગણ્યાં હોય. જે તેમ હોય તો ઉપરની ટીકા લાગૂ નહિ પડે; પરંતુ એ અર્થ સ્વીકારવામાં બે ભૂલો મહત્ત્વની પેશી જાય છે.

(૧) હાવભાવ તે નૃત્યનાં આનુષંગિક અંગમાત્ર છે; નૃત્યના તત્ત્વસ્વરૂપમાં હેમનો પ્રવેશ થાય જ નહિ. તેથી હાવભાવ તે નૃત્ય એમ કહેવામાં મોટો દોષ આવશે.

(૨) નૃત્ય (અર્થાત્ અમુક નિયમાનુસાર અને રસિક રીતે ચરણની વધતી ઘટતી ત્વરાયુક્ત ગતિ) તે સ્વરૂપતઃ કાલમાન સંગીત જ છે; હેમાં રવનો સંબન્ધ છે જ નહિ. તેથી આ લેખમાં ખરૂં જોતાં રવમાન સંગીતનો જ વિચાર છે ત્યાં આ કાલમાન સંગીત અસ્થાને આવે છે; કાંઈ નહિ તો એ વિશે બોલવાનું પ્રયોજન તો નથી જ વિત્તમ થતું.

‘ શરીરલાવણ્યના હાવભાવ ’—એ વચનનો અર્થ સમજાય એમ નથી. લાવણ્ય તે અમૂર્ત વસ્તુ છે, અને સૌન્દર્યની એક છાયા સમયે છે. તો ત્હેના હાવભાવ વળી શી રીતે હોય ? શરીરના લાવણ્યમય હાવભાવ—એમ કહેવાનો હેતુ હશે કે શું ?

હેં હેમના ' વસન્તોત્સવ ' નામના ગદ્ય કાવ્ય વિશે બીજે પ્રસંગે જ કરી છે. તેથી અહિં પુનરુક્તિ ના થાય એ રીતે થોડુંક જ બોલવાનું ધારણું. રા. ન્દાનાલાલની, હેમના મતથી અમુક ગૂઢ (પણ બીજા લોકોની જડ બુદ્ધિને ન જણાય હેવા) આન્દોલનવાળી ગદ્યરચના, ગદ્યની પંક્તિઓમાં સ્વૈચ્છિક અને અપ્રયોજન કડકા પાડીને પદ્ય તરીકે માની લીધેલી રચના,—તે પદ્ય નથી એ હું એ લેખમાં અનેક રીતે બતાવી ચૂક્યો છું. માટે તે જરીથી પ્રતિષ્ઠાન કરવાની પુનરુક્તિ તો નહિ જ કરું. માત્ર હેમના એ અક્ષરણુ ફૂ ઉચ્છ્રંખલપણાના સમર્થનમાં હેમણે આ લેખમાં શું મૂચવવાનો યત્ન કર્યો છે તેનું જ સા-રાસારપણું અહિં તપાસારો તો બસ છે.

ગુર્જરકવિતાના શરીરબધારણું સિંહાવલોકન રા. ન્દાનાલાલે કર્યું છે તે તપાસવાને થોડા વિનાશ, હેમણે તે ઉપરથી કાઢેલા સિદ્ધાન્ત તરફ જ વળીશું. પરંતુ તેમ કરતા ખેલાં એ સિંહાવલોકનમાં પ્રસંગવચાત્ એક બે વચનો સંગીતને સંબન્ધે હેમણે કહેલાં છે તે સ્વીકારતાં અચકાતું પડે છે તે કલા વિના ચાલતું નથી. 'અખાના ખરૂં-ધાવ પણ કાંઈક સોનારૂપામાંથી ગળવેલું સંગીત ગળવે છે.'—આ વાક્યનો શો અર્થ છે તેજ સમજતું પ્રથમ તો અચકું થઈ પડે છે. ગમે તેમ હો, પણ અખાના (સંગીત પક્ષે) શુદ્ધ હખામાં સંગીત બોવાની અદ્ભુત શક્તિ હજી સૂકી તો કાઠિનામાં બેઠી નથી. એ શક્તિ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં કવિતા અને સંગીત બંનેનાં ખરાં સ્વરૂપને ભૂલી જવાનો ભય છે, માટે તે પ્રયત્ન કરવાનો લોભ આપણે નહિ રાખીએ.

વળી રા. ન્દાનાલાલને મતે ગુર્જર કવિતામાં " એકજ તાનની પુનરુક્તિનો દોષ નથી; રાગની વિધિવિધતાની જે મનોમગ્નતા છે તે આપણી પ્રાચીન કવિતામાં વિદ્યમાન છે."—આ વચન પણ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કરે છે. ગીતમાં એકતાનતા (monotony) નો દોષ બહુધા આપણા ભારત સંગીતમાં—દાલના સમયમાં ખાસ છે જ;

* તાનસુધા પુ. ૧૩ અંક ૧ થી ૩ પ. ૪૦-૫૮ જુવો.

ફૂ રા. ન્દાનાલાલની ઉચ્છ્રંખલરૂપિ જેમ હન્દના વિષયમાં રમે છે, તેમ બાપાના પ્રદેશમાં પણ તોશન મચાવતી જણાય છે. ' સમાપ્તે છે ' એમ જૂતકૃદન્તનો જ ધાતુ બનાવેલો બેઠી કાઠને પણ ચમત્કાર લાગશે. તેમજ,—

" ચન્દ્રીશુક્રીનાં ગૂંથાનાં તેજસમી કવિતા સંગીતની મનોહરતા " આ વાક્ય હેમના આ લેખમાં બેતાં પ્રથમ તો ચન્દ્રીશુક્રી એ શબ્દો શા હેતુથી વાપર્યા છે તે જ નથી સમજાતું. પણ ન્દાનો ચન્દ્ર અને ન્દાનો શુક્ર અથવા હેવો કાઠપિણુ અર્થે બતાવવા માટે આ અપૂર્વ રૂપો—સંસ્કૃત વ્યાકરણના સર્વ નિયમોને લાત મારી બનાવેલાં રૂપો—કેવળ રમણજી લાગે છે. રા. ન્દાનાલાલની ઉદ્ધત ઉચ્છ્રંખલતાનું સ્વરૂપ બતાવવા માટેજ આટલી નોંધ લીધી છે. નવા શબ્દો બાપામાં ઘડીને દાખલ કરવાનો હક જેમ સામર્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે, તેમ તે હક વિવેકની મર્યાદાને પણ વશ છે એ માદ આપવાની આવશ્યકતા જણાય છે.

પાશ્ચાત્યસંગીતમાં જે વિવિધતા (variety) નો શુભ મનાયો છે તે આપણામાં નથી તે વાત સર્વ સંગીતના અભ્યાસકોને પરિચિત છે. તે લોકો તુરત કહેશે કે પ્રાચીન ગુજરાત કવિતામાં જણાતાં ગીતો, દેશીઓ, ઢાળ, ગરબીઓ, વગેરેમાં કડી ઉપર કડી એક જ પ્રકારના સુર તાણતી આવ્યે જવાથી એકતાનતા પામે છે. અપવાદ માત્ર દયારામભાઈની કેટલીક ગરબીઓમાં છે. પણ તે સર્વમાં નહિ. અને દયારામભાઈને પ્રાચીનમાં છેક ના ગણાય.

બસ, હવે રા. ન્દાનાલાલના મહાન્ સિદ્ધાન્ત તરફ જોઈએ. આ લેખના આરંભમાં સચવ્યા પ્રમાણે રા. ન્દાનાલાલે પોતાનો લેખ 'સંગીત' વિશેનો કરીને, ધર્મો છે, છતાં હેમનો જોકે 'છન્દ વૃત્ત' તરફ છે. એટલુંજ નહિ પણ પ્રચ્છન્ન રીતે હેમની છન્દહીન રચનાની જ હિમાયત કરવાનો આ પ્રયાસ છે. અને તે હેમણે હિમ્મતથી સ્પષ્ટ રીતે ના કરતાં આમ 'સંગીત'ને નામે લોકોનું ધ્યાન ખેંચવાની કૃતિ રા. માટે કરી હશે તે સમજાતું નથી. વરતું કે વહુતું નામ દેવાની શરમ પળાય છે તેમ હેમણે પણ પોતાને અતિ પ્રિય વૃત્તહીન રચનાનું નામ દેતે શરમ પાળી છે કે શું ? કે આ વિષયમાં સાક્ષાત્ રહામેથી હુમલો કરવામાં વિજ્યની આશા ન હોવાને લીધે, આ આડકતરે માર્ગે જઈ પશ્ચપરાવર્તન (flank movement) ની યુક્તિ આદરી છે ? તેમ હોય તો એ યુક્તિમાં એ વિજ્ય પામ્યા નથી; અને તહેમાં એ મુખ્ય કારણો છે:—(૧) સંગીત શબ્દ હેમણે અનેક અર્થમાં વાપર્યા છતાં મુખ્ય ઉપયોગ તો 'શુદ્ધ સંગીત', ગાન, રવમાન સંગીત, એ લોકપરિચિત અર્થમાં જ થયો છે; અને એ સંગીત અને છન્દ એ બે બહુજા-ભિન્ન ભિન્ન,—આત્મસ્વરૂપે ભિન્ન-પદાર્થો છે; સંગીત (શુદ્ધ સંગીત) તે રવમાન સંગીત છે; અને છન્દ તે તો કાલમાન સંગીતનો પણ એક અપ્રધાન પેદાભેદ છે, અથવા તેથી પણ એક ક્રમ વધારે દૂરનો ભેદ છે; અને તે બેમાં સમાનતાનું તત્ત્વ ઘણુંજ આપું અને પ્રત્યેકના આત્મસ્વરૂપથી તદન વિલક્ષણ છે. એટલે સંગીતને નામે છન્દના વિષયની ચર્ચા કરવામાં અનાયાસ વિદ્વજતાજ આવી છે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

જીવનચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૧૪૫ થી)

(૬) આપણા દેશનું પ્રાચીન ચરિત્રલેખન.

કેટલાકો તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળે જીવન ચરિત્રો લખવાનો પ્રચાર નહોતો; પણ સર્વ વિચારશીલ પુરુષોને આ આશ્લેષ વજનદાર લાગતો નથી. બેશક હાલ જે પ્રકારના લેખને “ ચરિત્રલેખ ” કહેવામાં આવે છે, તેવા પ્રકારના ચરિત્રલેખો લખવાનો રીવાજ પ્રાચીનકાળે આપણા દેશમાં નહોતો એમ કહેવું એ ખોટું કહેવાશે નહિ; પણ ઉપરનો આશ્લેષ તો તદ્દન પાયા વિનાનોજ લાગે છે. મહા-ભારતમાં એક વાક્ય એવું છે કે “ મહાત્માનાં ચ ચરિતં ધ્યોતવ્યં નિત્યમેવ હિ ” અર્થાત્ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર પણ નિત્ય સાંભળવાંજ નોંધવું, આ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે કે, મહાભારત રચાયાને સમયે ચરિત્રની અગત્યતા વિદ્વાનો સ્વીકારતા હતા. એટલુંજ નહિ પણ આ વાક્યમાં “ નિત્ય ” શબ્દ છે તેથી વધારે સ્પષ્ટ એ થાય છે કે, ચરિત્રવાચન-અવશેષકનની અગત્ય ખાસ કરીને ગણવામાં આવતી હતી. જાણીતા ઇતિ-હાસલેખક હર્નસ્ટ ટોડ સાહેબ કહે છે કે, “ જે નીતિએ દર્શન જેવા ગૂઢ વિષયોપર અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે, તે નીતિ ઉપર ઇતિહાસ-ચરિત્ર-વિદ્યા ન જાણવાનો દોષ મૂકવો એ કેવળ હાસ્યજનક છે. ” રામાયણ, મહાભારત અને શાહનામું વગેરે જે પ્રાચીન ગ્રન્થો હાલ જોખૂં છે, અને જે ધાર્મિક લાગણીવાળા જ્ઞાનોના પ્રાચુર્ય યદ્યપિ પડ્યા છે, તે ગ્રન્થો ચરિત્રગ્રન્થો જ છે એમ કહીશું તો તે ખોટું કહેવાશે નહિ. રામચન્દ્રજીનું ચરિત્ર રામાયણમાં, તેમજ કૃષ્ણ અને પાંડવોનું ચરિત્ર મહાભારતમાં તે ગ્રન્થોના વિદ્વાન કર્તાઓએ ચીત્રેલું છે. તેની સાથે બીજાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોનાં ચરિત્રો તે ગ્રન્થોમાં ચીત્રાયેલાં છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજાપતિનામણિ, કુમારપાળચરિત્ર, શ્રીમદ્દશકરાચાર્ય, દ્વયાશ્રયમહાકાવ્ય, રઘુવંશકાવ્ય, કિશોરાનુનીય કાવ્ય, અવદાનચતક, દિવ્ય અવદાન, પૂર્વરામ (મહાવીર) ચરિત્ર, ઉત્તર રામચરિત્ર, વિક્રમોર્વશીય, શાકુન્તલ, મુદ્રારાક્ષસ, વગેરે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં અનેક સ્ત્રી-પુરુષોનાં જીવનજ્ઞતાન્તોનો સંગ્રહ છે. અને તેને લીધેજ હજારો વર્ષ ઉપર યદ્યપિ ગમેલા દશરથ, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, રાવણ, મંદોદરી, વાલી, સુગ્રીવ, પરશુરામ, હનુમત, દ્રોણાચાર્ય, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, દ્રૌપદી, અનસૂયા, વિક્રમ, ભોજ, દિશીય, ચન્દ્રગુપ્ત, અશોક, ભદ્ર-હરિ, બુદ્ધ, શંકર, ગોતમ, વિશ્વામિત્ર, ભારહાજ, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, પુરંદર, દુષ્યન્ત, શકુન્તલા, વગેરે વગેરે મનુષ્યોનાં જીવન વિષેની કાંઈકે કાંઈકે હકીકત આજે હજારો વર્ષો વીતી ગયા પછી પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ. જે કે તેમનાં સચિત્તર ચરિત્રોથી આપણે બેનશીય રહીએ છીએ, તોપણ ઉપર જણાવ્યા મુજબના કેટલાક ગ્રન્થોદ્ધારો આપણા પૂર્વજોના ઇતિહાસ-ચરિત્રોને લગતી જે જે બાબતો જાણવાઈ રહી છે તેને નહોત તો આજે આપણે આપણા પૂર્વજો વિષે એક અદ્યર પણ જાણતા નહોત, અને તે મહાન મનુષ્યોનાં જીવનજ્ઞતાન્તો મર્ચોરી ગ્રાટ અન્ધકાર નીચે દબાઈ ગયાં હોત.

(૭) અર્વાચીન ચરિત્રલેખન અને તેનો ઇતિહાસ.

આ લખાગને નીચેના પેટાવિભાગોમાં વહેંચીને તે વિષે પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરી શું તો વધારે સ્પષ્ટીકરણ થઇ શકશે એમ જણાય છે. (ક) પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું ચરિત્રલેખન, (લ) આપણા દેશમાં શરૂ થયેલું ચરિત્રલેખન, (ગ) ઉત્તમ ચરિત્રલેખન કોને કહેવો ? (ઘ) ચરિત્રનાયકના સ્વભાવની સર્વ વિગતો અને ગુણ દોષ ચરિત્રમાં આવવા જોઈએ કે નહિ ? (ઙ) આત્મચરિત્રલેખનનો પ્રચાર, (ચ) ગુજરાતી ચરિત્રલેખનો, (છ) લખાવા યોગ્ય ચરિત્રો, (જ) માસિક અને સાપ્તાહિક પત્રોનું કર્તવ્ય.

(ક) પાશ્ચાત્ય પ્રજાનું ચરિત્રલેખન. પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો સંબંધ હિન્દુસ્તાન સાથે થયા પછી કેટલાક વર્ષો વીતતાં આપણા દેશમાં સ્વતંત્ર ચરિત્રલેખનનો પ્રચાર થયો છે, એટલા માટે આપણા દેશના ચરિત્રલેખન વિષે વિચાર કરતાં પૂર્વે પાશ્ચાત્ય ચરિત્રલેખન સંબંધની હકીકત ટૂંકમાં જણાવવી જરૂર છે, અને ચરિત્રલેખનના ઇતિહાસમાં આ વિભાગને તેટલા માટેજ પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્વતંત્ર જીવનચરિત્રો લખવાની વિદ્યા લાંબા કાળથી દાખલ થયેલી હોવાથી લાં તે સારી રીતે ખેડાયેલી છે; અને તેથી પૂર્વકાળમાં તે દેશોમાં થઇ ગયેલા મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં સ્વતંત્ર જીવનચરિત્રો મળી શકે છે. જે કે બહુ પ્રાચીનકાળમાં તો આપણા “ રામાયણ ” અને “ મહાભારત ” જેવા ગ્રંથો લખવાનો રીવાજ લાં પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે. એશીઆમાઇનર કે જેને મુસલમાનો “ રૂમ ” કહે છે લાં આશરે ત્રણ હજાર વર્ષો ઉપર ત્રાય નામનું એક શહેર હતું. લાંના ખાદશાહનો પુત્ર વાન કુવર યુનાન દેશમાં ગયો હતો, ત્યારે ત્યાંના રાજાની એક સ્ત્રીને ફાસલાવીને તે પોતાને દેશ લઇ ગયો. આ ઉપરથી યુનાનના રાજાએ ત્રાય શહેર ઉપર ચડાઈ કરી અને ક્રીસ્ટાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો દશ વર્ષ સુધી રહ્યો હતો, તેથી શહેર તથા ક્રીસ્ટાનો સદંતર નારા થયો હતો. આ બનાવ ઉપર યુનાન દેશના તે સમયના મહાનકવિ હોમરે “ રામાયણ ” જેવો એક કાવ્યગ્રંથ લખ્યો છે. ત્યાર પછી કેટલાક વર્ષો જતાં પ્લૂટાર્ક નામનો પ્રખ્યાત રોમન ચરિત્રલેખક થયો હતો. આ પુરુષ પ્રાચીન સમયના ચરિત્રલેખકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેણે ગ્રીક અને રોમન મહાન સ્ત્રી-પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો એવી ઉત્તમ રીતે લખેલાં છે કે, તે લખાયાને આજ અદ્યારસો ઉપરાન્ત વર્ષો થઇ ગયા છતાં પણ યુરોપ અને અમેરિકાની પાઠશાળાઓમાં વખણાય છે. તેજ પ્રમાણે મોંટેઇન નામનો એક ચરિત્રલેખક પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. આ બંને ચરિત્રલેખકો વિષે પ્રખ્યાત લેખક સેમ્યુઅલ સ્માર્થસ નીચે મુજબ લખે છે:—“ ગતકાળના મહાન લેખકોમાં જે બે પુરુષોએ કાર્યસિદ્ધ અને વિચારસિદ્ધ મહાત્માઓનાં લક્ષણ ઘડવામાં સૌથી વધારે સત્તા વાપરી દોષ તેવા પ્લૂટાર્ક અને મોંટેઇન થઇ ગયા છે. તેમાં પ્લૂટાર્કે અનુકરણને માટે ગ્રેમ-દી-પંથી અંકિત થયેલા અપૂર્વ નમુનાઓ જતાવ્યા છે; અને મોંટેઇન, જે પ્રજામાં માણસ જનનું મન પરાપરથી અત્યંત ધ્યાન આપતું આવ્યું છે તેવા ફરી ફરી હકતા પ્રતો ઉ-

પાડીને તેનું તળાઈ તપાસી વળ્યો છે. જન્મેએ પોતાની કૃતિ-બહુધા જીવનચરિત્ર રૂપે બહાર પાડી છે; તેમાં વર્તન અને અનુભવના છક ચષ્ઠ્યએ તેવા દૃક્ષન્તો સમાવેલા છે."

ઐતિહાસિકમાં પંચ ધણા વિખ્યાત ચરિત્રલેખકો થઈ ગયા છે. સેમ્યુઅલ જોનસન, બુહામ, સ્કોટ, ઝૂર, સાઉથી, પ્રાયર, ફોર્સ્ટર, મેકેલે, વગેરે વિદ્વાનોએ જાણીતા મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો લખેલાં છે. બૉઝવેલ નામના એક સમર્થ લેખકે સેમ્યુઅલ જોનસનનું જીવનચરિત્ર બહુજ ઉત્તમ રીતે લખેલું કહેવાય છે. પ્લુટાર્કના ચરિત્રગ્રન્થો લખાયાને લગભગ બે હજાર વર્ષો થયા આખ્યા છતાં અદ્યપિ પર્યન્ત સર્વેકાળમાં સર્વ વર્ગના વાચકવર્ગનું લક્ષ ખેંચવાને અને બાંધી રાખવાને તે યાથી શક્તિમાન થયો છે, તે વિશે સ્માર્થસ નીચે મુજબ કહે છે:—“ પહેલું કારણ તો એ કે, એના ગ્રન્થોનો વિષયજ મહાન પુરુષો છે. તેમણે જગત્પા ઇતિહાસમાં મોખરાની જગા રાખી છે. બીજું કારણ એ કે, તેમની શૃંગીની વધારે બહાર પડતી વાતો અને પ્રસંગો જેવાની તેનામાં શક્તિ હતી, તેમજ તેનું ખ્યાન કરવાનું તેની કલમમાં બળ હતું. એટલુંજ નહિ પણ તેના પ્રત્યેક યોદ્ધાનું વર્તનચિત્ર આપવાની તેનામાં અપૂર્વ શક્તિ હતી. ”

જીવનચરિત્રો લખવાનો શાખ પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં દિવસે દિવસે એટલો બધો વધતો જાય છે કે, કોઈ કવિ, પરિત, વિજ્ઞાની સરદાર, પ્રધાન, શૌધક, કે રાજ મરણ પામે કે જીવત તેના જીવનને લગતાં સાહિત્યો એકઠાં કરી, તેનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર બહાર પાડવા માટે ત્યાંના વિદ્વાનો અધ્યાગ મહેનત કરે છે. તેમજ તે દેશોમાં આવી મહેનત કરનારાઓને તેમની મહેનતના બદલા તરીકે ઉત્તેજન પ્રણ તેવુંજ સાફ મળે છે. ત્યારે આપણા દેશમાં માત્ર લેખનવ્યવસાયનો ધંધો લઈ બેસનારા ધણી માફી હાલતમાં રહે છે, ત્યારે તે દેશોમાં માત્ર લેખનવ્યવસાયનો ધંધો કરનારા મોટા ગ્રીમંત થઈ પડે છે, અને વળી રાજદરબારમાં તેમજ મોટા માણસોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામે છે.

(ત્વ) આપણા દેશમાં શરૂ થયેલું ચરિત્રલેખન, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની ચરિત્ર-

લેખન તરફની વધતી જતી પ્રવૃત્તિ વિશે જેમ જેમ આ દેશના મુખ જનો જાણીતા થતા ગયા તેમ તેમ તેમના મનની પ્રવૃત્તિ ચરિત્રલેખન તરફ થવા લાગી. રા. રા. પ્રાણુલાલ મયુરાંદસ તથા રા. રા. આનંદરાવ ચાંપાણીએ મળીને “કોલંબસનો જ્ઞાન્ત ” નામના ઇંગ્લેજ પુસ્તકનું મુદ્રણોત્તરમાં ભાષાન્તર કરીને સન *૧૮૩૯ ની સાલમાં પ્રથમ બહાર પાડ્યું હતું. ત્યાર પછી સન ૧૮૫૮ મુધી એકે ચરિત્રગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ થયેલો નથી; પરંતુ “જોહન પ્રસારક ” નામના માસિકપત્રમાં સન ૧૮૫૧ ની સાલમાં બેન્જમીન ફ્રાંકલીનના જીવન-

* જુઓ તેડીવ પબ્લીકેશન એન્ડ બોક્સ પ્રેસીડેન્સીના ૧૮૬૪ મુધીનો “ એન્ડ્યુ-કેશન સોસાયટી ” ના પ્રેસમાં છપાયેલો રીપોર્ટ આ પુસ્તકની સન. ૧૮૫૨ ની સાલમાં બીજી આવૃત્તિ થઈ હતી તેમ આ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે. મેં જે પુસ્તક જોયું છે તે ૧૮૫૨ ની સાલનું હતું. ૧૮૩૯ ની સાલની આવૃત્તિનું પુસ્તક મને મળી શક્યું નથી; પણ સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ સાલ લીધી છે—જી. અ.

એ (તેણે પોતાનું નામ જણાવ્યું નથી) કરીને સન ૧૮૫૮ માં મહાત્મા રામ રા-
હનરાયનું જીવનચરિત્ર બહાર પાડ્યું હતું. આપણી ભાષામાં સ્વતંત્ર ચરિત્રગ્રન્થની શ-
રૂઆત કોલેબસ સરખા મહાન શોધક પુરુષના જીવનચરિત્રાન્તથી, અને દેશી મનુષ્યોના ચ-
રિત્રગ્રન્થની શરૂઆત રામ રામ મોહનરાય સરખા મહાત્મા-ખરા દેશહિતૈષિ પુરુષના જી-
વનચરિત્રાન્તથી થઇ છે એ આપણી-ગુજરાતી-ભાષાના ચરિત્રના સાહિત્યને શુભ શુકનરૂપ
ગણવા યોગ્ય છે. તેમજ માસિકપત્રો દ્વારા ચરિત્રો લખાવાની શરૂઆત બેન્ગળીન ક્રાં-
ત્કલીન જેવા ઉદ્યોગી અને માત્ર આત્મબળથીજ ગરીબાઈમાંથી વધીને ઉંચી પદવીએ પ-
હોંચેલા મહાન પુરુષના જીવનચરિત્રાન્તથી થઈ છે તેપણુ તેવીજ રીતે શુભ શુકનરૂપ ગણાશે.

(અપૂર્ણ.)

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

અખો-એનો ઉપદેશ તથા એનો સમય.

અખો ભક્ત બહુશ્રુત હતા; પરંતુ તેણે કોઈ શાળામાં જઈ રીતસર અભ્યાસ
કયા હોય એમ લાગતું નથી. પોતાની ઉત્કંઠા અતિ તીવ્ર હોવાથી બ્યાંભ્યાંથી જ્ઞાન સંપાદન
કરવા તત્પર રહેતો. એક તરફ એનું મહણ કરવાની મનોરત્તિ, બીજી તરફ પોતાની પ્રકૃ-
ષ્ટિત થયેલી બુદ્ધિ, અને ત્રીજી તરફ તેણે શોધવા માંડેલ સત્સંગ એ બધાને લીધે,
મુખ્ય વાત-તેનો સંસાર તરફનો કંટાળો, વિમુખ્ય રૂત્તિ-તેને એવી સતેજ રાખ્યા કરતી કે
પરિણામે સત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સરણિએ સરલિત રીતે ચર્યો. સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મ-
ણોને શાસ્ત્રમાં કુરાળતા પ્રાપ્ત કરવી મેહેલી હતી અને આ સોની ભાઈ તો પ્રથમથી પો-
તાના ધંધામાં પડી ગયેલ એટલે એનો પ્રસંગ હોય પણ શી રીતે ! એવા લોકો તો
સાધુ સંતના અખાણમાં જઈ તેઓની સાથે રહી અત્યંત શ્રમ વેડે સારે જ જ્ઞાનનો લેણ
પણ પામે. આવા અખાણ પણ રચાને રચાને જેવામાં આવતા. બોરસદના કવિ વસ્તાનો
સમય અખા ભક્તથી પહેલાં ગણી શકાય, અને તેઓ જુરાનપુરના અખાણમાં જ રહેતા.
ત્યાં કથા, વાર્તા, હરિગીત વિગેરે ભક્તજનો શ્રવણ કરાવે, અને મહાન સંત મુખ્ય ભાગ
લે કે જેમાં અન્ય ભક્તો માત્ર શ્રોતાપદ ધારણ કરે. ગુરૂ વિના જ્ઞાન નહિ એ સમ-
જ તો પણ કાગળી ચાલી આવતી હતી તે છેક કવિ પ્રીતમદાસ બારોડાના સમય સુધી
જેવામાં આવે છે. સંત વિના મુક્તિદાતા કોઈ નથી એ ચોક્કસ રીતે સર્વના હૃદયમાં ફસી
ગયું હતું. ગુરૂસેવા કરવી, અને તેની આજ્ઞાનુસારજ ભજન કીર્તન કરવાં એમાંજ દેહનું
સારથ્ય મનાતું. આ ઉપરથી જ્યાં જ્યાં આજ્ઞા અખાણ રચપાયા હતા સંતનાં ટોળાં
પર્યટન કે યાત્રા નિમિત્તે એક સ્થળ છોડી અન્ય સ્થળે જતાં ત્યાં અખાણના મુખ્ય
કાવ્ય ભાગ લેનાર તો તેના સંગમાંથી દૂર જવા પામતા નહિ, અને સર્વ કાળ તેજ પો-
તાનો આશ્રમ કરી રહેતા; પરંતુ રચાને રચાને નવા શ્રોતાજન સિખપદ મહણ કરતા.

આ સ્થિતિ વસ્તાના સમયથી પ્રીતિમાં નથી. નય સુધીની સિદ્ધ થઈ તેમાં અખા ભક્ત આવી જાય છે. આવા આવા સત્સંગમાં ગોમાં પછી શાંતિભેદ થશે અંશે ન જોવાતો. તેથી ગમે તે શાંતિના માણસને સુધી, અવસ્થામાં જ્ઞાન સંપાદન કરવાની મના ન હતી. પરંતુ એટલું સત્ય છે કે આજના ન્યાયાસીનો આગ્રમ હોય ત્યાં શાસ્ત્રનું ખરું રહસ્ય એકલા દ્વિજ લોકો જ સાંભળવાને મંત્રન કરવા અધિકાર પામ્યા છે એમ ગણાવું. આથીજ દંતકથાને આધારે અખા કામરૂં દર્શાવ મૂકીએ તો તેને છુપી રીતે એક સંન્યાસીને આગ્રમે કથા સાંભળવી પડતી કે બ્યાંથી તેને જ્ઞાન થયું અને સંન્યાસીને પણ તેના નૈસર્ગિક જ્ઞાન સંબંધે ખાતરી થાય છે.

આવા આવા પ્રસંગો ચાલતા રહેલ માટેજ અખા ભક્તને લખવું પડેલ હશે કે: “વેપટેક છે આડી ગડી, પેકો તે ન શકે નીકળી.” વળી સદુ સદુ પોત પોતાના મત પ્રતિપાદન કરવાને સંયોગરીપણું સિદ્ધ કરવા મથન કરતા એ નિરૂપયોગી કાલક્ષેપ થતો તે ઉપર પણ તે લખે છે કે:—“ખટ દર્શનના જુજવા મતા, માંદો માંદો ખાધા ખતા; એકનું યાખું બીજને હણે, અન્યથી આપને અધિકો ગણે; અખા એજ અધારો ફૂંચા, જગડા ભાંગી કોય ન મુવે.” આવાં આવાં વાક્યો સારી અને વધારે સત્યવાળી સમજ આપવાને અર્થે રચાયેલ કે અધ્યાપિ હરકોઈ જ્ઞાનીની ઝળહાએ રહ્યાં છે. આવા આવા વ્યવહારમાંથી રહસ્યહોદન કરેલ જ્ઞાનના સંયોગયોગી દુચ્ચક્રથી તેનો વ્યવહારજ્ઞાનનો ઉંડા અનુભવ તથા ધિકાર સૂચવાય છે; અને તેમાંથી ખરો સર્વમાન્ય અર્થ કાઢી આપે છે. કે: આવા જગડા એ ખરા જ્ઞાની સંત વર્ગનું કામ નથી, કારણ કે, એથી તેઓ ખાતરી અને છે: “ખાતરી ત્યાં માયાનો ભાગ, માને માયા પામે ભાગ;” અને વળી બે બ્રહ્મજ્ઞાન લેવા આ-વંનારને તો કાંઈ પ્રીતિ અપ્રીતિ રહેવુંજ ન જોઈએ, ત્યાં સ્વામીસેવકભાવ પણ રળી જવા

માં હરકોઈ ડૂબાડ્યું રહેવા માગતું હતો. નિબંધમાં અહંભાવ પ્રકટ કરવો એ અણુઘટતી રીતિ મનાયેલી છતાં આ સ્થળે જો સમાચારી છેક નમ્રભાવે એ બોલ હુસાડવાની મના ન હોય તો એમ કહેવું જોઈએ કે સંસારમાં દયારામ જેવાના સ્વમતપ્રતિપાદન કરવામાં દુરાચર હતાં માત્ર કવિત્વશક્તિ સારાં હોઈને, અખ્યા-ધીરાચી ઉત્કૃષ્ટપણું વિદ્વદ્ગંમાં ભોગવે, તેના કરતાં વિદ્વાનો અખ્યાની કવિતામાં કદાચ લેહેર કે સ્થાપિત કાવ્યધો-રણાનુસાર રસ નહિં અનુભવવાથીજ, અને કદાચ વાણી ભાષા પરત્વે અપકર્ષ લાગવાથી, અખ્યા-ધીરાને નીચા પદે બેસારી, દયારામ જેવાનાં શૃંગારમાં સંતાયેલ વેદાંતમતોમાં આનંદ માને, એ મદ્દત તારકસિક્ક જ્ઞાન આપતાં અખ્યા ધીરાનો પદોને અને વાક્યોને અણુઘટતો અન્યાય કરવા જેવું છે; એ કહેવું મર્યાદા ઉલ્લંઘન કયું નહિં કેહેવાય. આમ કરવું એ ભાષા કે શાંતિના આચર કર્મો જેવું છે.

આગળ પણ એમ હતું કે પ્રેમાનંદ ધિગેરના સમયમાં અને તે પછી પ્રીતમદાસના સમય સુધી પણ એમ માનવામાં હતું જે કવિતાનો ધંધો તો ભાટ ચારણોનોજ, એ વર્ગ, એટલું તો સત્ય છે કે, અયપણુથી કવિતા કર્યાજ કરતા અને તેથી મોટપણે સ્પર્શ કાવ્યકર્તા થાય એમાં નવાઈ નહિ. છતાં પણ ગુજરાતમાં પ્રીતમદાસ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા જેવી કવિતા કરી શક્યો એમ કહેવાય છે; અને ધીરા પણ એટલીજ અગર સેહેજ ઉમી કે નીચી પદવી ઉપર રહ્યા હતો. પણ તે ઉપરથી એમ ન કહેવાય કે એ જાતિ વિના અન્ય જાતિથી કવિતા સારી ન થાય; અને આ વાત તો સ્પષ્ટ છે. આવી રીતે મન લોકોનાં પહેલેથી એકજ સરણિયે રહેલ એટલે અખ્યાને એમ લખ્યું પર્યુ કે: “શાંતિની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યનાં કેમ વરણવીશ.” પોતે પણ કવિ કહેનારાવવા ધ્વજીતો નહતો. આ વખત પણ એવો હતો કે જ્યાં ત્યાં ધ્રુવર આગમવાની તીવ્ર વૃત્તિ લોકોમાં પ્રસરી હતી અને ધૂર્તતા દારકાર વધી હતી. તેવામાં ગુજરાતમાં જૈન લોકો પોતાના મત પ્રમાણે પ્રક્રિયા મૂકતા, સૈવવાદી પોતાના મત પ્રમાણે અને વંશજીવો પણ તેજ રીતે કરતા હતા. કેટલાક કેવળ નીતિનો બોધ કરતા અને તેથીજ માત્ર સંતોષ વાળતા. તેમાં વળી જૈન મતનો જતિ—ઉદયરત્ન, સં. ૧૬૬૨ નો, જ્ઞાન નીતિ સાથે ધંતરમંતરમાં અને પૈદ્ધકમાં પ્રવીણ હોવાનું શુભાન ધરાવતો; એવા બીજા પણ અન્ય સ્થળે નીકળી આવતા.

રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ બધા ઉપર-અખો કહે છે કે;—“પંડ-પખાજે પૂજે પા (હા) જી, મનમાં જાણે હું તે જાણુ; આપે આતમ બારે ભમે, મુરખ સામું માંડી નમે.” એ બધાં ભિન્ન ભિન્ન મતો સંગઘે પણ એ લખે છે કે;—“શુણુ ગાવા તે શુણિયું કર્મ, ધાર-શુ ધ્યાન યોગીનો ધર્મ; ભક્તિ વૈરાગ્ય વૈષ્ણવ કહે કથી, પણ વસ્તુપણમાં કર્તવ્ય નથી... દેવ નહીં ત્યાં રીતજ કથી, એમ અખા જો જો અભ્યસી. કરતા કોણુ ને સાધન કશું.....બહુ વિષ છે શાસ્ત્રનું જાળ. ઉર્ણનાભિ મૂકે નિજ લાળ; છવ જુધ્યે કરી શુંથ્યા શંથ, મમતે સહુ વધારે પંથ. પણ જ્ઞાન તો છે આતમમુક..... મુક્તિ ભક્તિ એવાં છે બ્રમ, પણ જોડથી અજાણે આતમ ધર્મ.”

ધર્મા જાતિ કે બાપાનું અભિમાન અથવા આચર્ય ખરું તત્ત્વ જાણવામાં કોઈ રીતે વિવ્રકારી ન થવું જોઈએ; છતાં જ્યાં ત્યાં એવું જોવામાં આવતું કે સંસ્કૃત બાપા અને બ્રાહ્મણ જાતિ તરફ ધણું માન અને વસતુ, તેથી અખાએ એક ચાપકો માયાં છે;— “શુભરી સંસ્કૃત શું બળી દત્તી બાર્મ, સ્થા વેદ વાંચ્યા કરમાબાધ; વ્યાધ તે શું બળ્યો તો વેદ, ગણકા શું સમજતી બેદ; વળી અપચતી સમજે રીત, અખા દરિ તેના, જેની સાચી રીત.” કદાચ માનીએ કે શુર આપણા જે ને ન કરવા અને બાપા ઇત્યાદિ સમય-ને માન આપી એ પ્રમાણે સ્વીકારીએ; પરંતુ શુરએ તો આ (અખાના) કાળમાં કેવા થઈ ગયા છે તે જુઓ; “વૈષ્ણવ બેખ ધારીને ફરે, પરસાદ ટાણે પત્રાવળાં બરે; રાંધ્યાં ધાન વખાણુતા જાય, જેમ પીરશે તેમ જાજાં ખાય; કીરતન ગાઇને તોડે તોડ, અખો કહે જુવાનીતું જોર.” આરો સ્વાર્થ, આવી ધૂનતા, આવું લ'પટપાણું, આવું જોખનનું જેમ મારકાર શુરવર્ગને નામે ઝાળખાતામાં વ્યાપી રહેલ દત્ત. તેઓ અજ્ઞાન લોકવર્ગને ઉપે માગે દોરતા એમ અખાનું માનવું હતું, અને એક આંધળો બીજા અંધ પુરૂષને દોરી જાય એવા શુર શિષ્ય જોવામાં વારંવાર આવતા હતા. એવાઓ ગમે એટલી અહિરૂઢપચાદ કે વિધિથી પૂજન વજન કરે તો નેથી શું ? મનની શુદ્ધિ થયા, વિના સર્વે નિરર્થક. “તિલક કરતાં ત્રેપન વર્ણા, જાપમાળાનાં નાકાં ગયાં; તિરથ ફરિ ફરિ થાક્યા અર્ધ, તોયે ન પોતા અશરણુ માર્ગ. કયા સુણી સુણી ટૂટ્યા કાન, તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.” ઇત્યાદિ.

જ્ઞાનવચનને આગળ ધરે, ઝોથે રહી વિક્રમ આવરે; વદે ખરો પણ ખળતા કાળે. (૫) હવે નિઃદકશાની કહિયે સોય, પેહેલું દોષનું દર્શન હોય; સંતે સંભાગમમાં તે કરે, લાંછન નેહને રહિયે ધરે; આત્મજ્ઞાન તણી કરે વાત. (૬) ભ્રમશાનીને અંતર ભર્મ; હટે વસ્તુ પણ નં સમજે ભર્મ; અંતર અન્ય કિપાસન કરે, કરતા હરતા આપ ઉચ્ચરે. (૭) હુકશાની સિદ્ધિને વસ્તુ લખે, કહે પ્રહરજ્ઞાન નોહે સિદ્ધિપખે. (૮) શકશાની તે અંથ બહુ ભણે, બહુ વાંચે બહુ પાઠે ભણે; અંથપ્રતીતે માને વાત, સમ્યગ્ બાસે નહિ સાક્ષાત; (૯) શૂન્યવાદિને શૂન્યે શૂન્ય, વિશ્વ નહિ નહિ પાપને પુન્ય. ” આવા આવા અનેક છળ કપટ; ધૂર્તતાદેહ ગના પ્રકારે આખાના સમયમાં પ્રવર્તતા હતા તેની ટીપ તેના પોતાના જ શબ્દોમાં આપીએ તો વધારે અસરકારક ગણાય અને વળી પ્રસ્તુત વિષયમાં આવશ્યક છે એમ વિષયના મથાળાના શબ્દોથી સિદ્ધ થાય છે. આવા આવા બેદ દર્શાવી તેમનાથી ચેતીને સાલવાની સક્ષાદ આપે છે અને તેઓના ફેદ દૂર કરી પરમાર્થને પ્રીછવા આગ્રહ પુનઃ પુનઃ ઉક્તિથી કરે છે. છેવટ શુદ્ધ શાની દસમો રાખી તેનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—“ શુદ્ધજ્ઞાની તે રૂપ અરૂપ, મંદિ નિધ આગ્રે છે તદૂપ; મર્મસંદિત છે સર્વાતીત, જે પોપક આપે ઉદ્ગી-
ત આખા અનિર્વચની તે આપ. જ્ઞાન લાગે તે લહે અમાપ ”

વેરી દુઃખ દેનાર, વેરી કદે વાતો આપી. ” “ વિપ્ર હણે ને તાત, વિપ્ર હણે ને નારી; વિપ્ર હુટ બંધાર, વિપ્ર નેરાવર નરી; વિપ્ર હણે ને પુત્ર, વિપ્રવણ વાકે રૂંદે; વિપ્ર ને સુગંધી ખાય, વિપ્ર ને સદમી લૂટે; વીચ કોડ વાંક હોય વિપ્રના, દેશવટો તો દીછએ; સામગ કહે સાખો શાસ્ત્રની, વિપ્રપ્રાણ નવ લીછએ; ” તથા “ સ્ત્રીના વાંકે ચત સદમ હોય નેને નવ હણવી. ” આ પ્રમાણે સ્ત્રી અને બ્રાહ્મણને પદપાનથી નેવામાં આવતા; તેઓનો ગમે તેવો ખોટો અપરાધ હોય છતાં ને એમાંથી કોઈને દણુવાં નહિં એનું જોધ-જ્ઞન અને તો સામજીનું છે. છતાં ધણા અંગે એ પ્રમાણે આવરણ કરવા તરફ લોકોનું સામાન્ય વલણ પણ હશે.

સામગ પોતાના સમયના વણિક વર્ગનું વર્ણન કરે છે:—“વણિક તેડનું નામ, તોડ ઝોણું નવ તોડે; વણિક તેડનું નામ, જાપે જોડ્યું તે પાળે, વણિક નેડનું નામ, જાજ સંલિત ધન વાળે. ” આનો નમુના તરીકે ઉદ્દૃષ્ટ વાણિયાનું વર્ણન છે; પરંતુ તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે તેઓ પોતાના ધંધાને અર્થે નોખ ઝોણું તોળતા, જૂઠું જોતી છેતરના: ફટલાકનાં ધન કૃષ્ણાવવામાં આમાં જૂઠાં અનેક પ્રકારે કરના દગે, વળી ખાતું કહે છે કે:—“વણિક માંલિ મુખ વીચ, રીસ અં: નહિં અંગે; ચોરીચોરી જરજૂઠું, અંકાર આપે નહિ સંગે; અધર્મ, અન્યા, અભિમાન, માન નાન તો ન મળે; નિદા નીચ સ્વભાવ, જુઠું કોઈનું ન બળે. ” સામજીના વખતમાં “ અદારે વર્ણ ” હતા કે જેનાં ખરાં સ્વરૂપ “ સવણ મદોદરી સંવાદ ”માં છેવટે પ્રકટ કર્યા છે; તે જો કે છે તો એક દાસ્તખ્તાનક પરંતુ કાંઈ કાંઈ એમાંનું મદણ કરી અનુમાન કરતાં છે કે જોડું નહિં પડે. દર્શાવ તરીકે વેદિયા આગળ સામગ જોડાવે છે તે જેનાં વેદિયા એરસે પંચનંદમાં વાર્તાશ્રી વર્ણવેલી મૂર્ખ પંડિતો, જેનું એનું જોડાવું અને વર્નન પણ હોતું જોઈએ કે જેથી વ્યવહારિક બાબતોમાં ને લોકોનો કાળેકાળે એકઠો નીકળી ગયો હોય પણ ખરો વળી વેદિયાને પંડિતથી નોખો પાડ્યો છે અને પંડિતના મ્દોમાં યાદપણવાળા ચળ્દો મંડ્યા છે, જેથી એમ અનુમાન કરાય કે પંડિત પંચમાં પૂછ્યા સાચક હોયો જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે એકલા વેદનોજ માત્ર પાઠ કરનાર જ જે હોય અને તે ઉપરાંત કાંઈ જીજ્ઞે અભ્યાસ કરી પોતાને કેળવેલ ન હોય એવાઓને સંસારિક જ્ઞાન ન જ હોય, અને નેવાઓને પંડિત કરતાં ધણા નીચા પડે સાચક ગણના જોઈએ જ.

(અપૂર્ણ.)

શંભુપ્રસાદ શિવપ્રસાદ મહેતા.

હું ખાસ બંધનને
ઉત્તરિતો છે.

હું ફરી જન્મ લેવાનો
શરો ત્યાગ કરવો જો.

ધ્યે, કોઈ અથવા દ્વેષ અને તેના સંબંધી પુરુષોની ઉપાધિ પ્રત્યેના રાગને વાસ્તે તેના હૃદયમાં કાંઈપણ સ્થાન મળવું નોંધ્યે નહિ. રાગનો સાગ કરવો તે ઉપરથી શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રેમ જે જીવાત્માઓ વચ્ચે સાંકળરૂપ છે, અથવા જે પ્રેમ વિશાળ સર્વગત અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યેનો છે તેનો ત્યાગ કરવાનો નથી.

ચોથું પગથીયું “અર્હત”નું છે. અર્હત તે યોગ્ય વંદનીય પુરુષ છે. આ સ્થાનમાં બાકીના પાંચ બંધનના શેપભાગને પણ દૂર કરવો નોંધ્યે, તેઓ નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) શરીરમાં જીવનેજી ગમે તેવા ઉચ્ચ પ્રકારનું શરીર હોય તો પણ તેમાં જીવવાની ઇચ્છા. (૨) શરીરરહિત જીવનેજી. (૩) અભિમાન, પોતાનું મહત્વતા, અથવા કાર્યસિદ્ધિના ભાનનો અભાવ; ઉચ્ચનીય વચ્ચે ભેદાભાવ; સર્વને એકરૂપ માનવું તે. (૪) આત્મસ્થિરતાનો આભાવ. પોતાના ઉપર આવી પડતા સંકટથી આત્મસ્થિરતાના ભંગનો અથવા અંચળતાનો સંભવ. (૫) અજ્ઞાન. આ સ્થાનમાં તે શબ્દ વિચિત્ર દેખાય છે.

અજ્ઞાન દૂર કરવું એટલે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું તે. આપણા હાલના સર્વમંડળને લગતી વ્યવહારિક સર્વજ્ઞતા.

આ પગથીયું મુકયું કે મનુષ્ય “અસેખ” બને છે. તેણે હવે કાંઈ વધારે જાણવાનું રહેતું નથી. તે નિર્વાણી કહેવાય છે. “ જો કાંઈ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે નાશ થયો તો તેમને જણાવજો કે તેઓ જુદું બોલે છે. જો કાંઈ એમ શિખવે કે નિર્વાણ એટલે જીવનું તો તેમને કહેજો કે તેઓ ભૂલ કરે છે. તેઓના પરિમિત જ્ઞાનની પેલીપાર થું છે તેમજ કાળરહિત, આકારપરિમિતજીવનરહિત આનંદ થું છે તે તેઓ સમજતા નથી.

આવી ઉચ્ચ અને ભવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષ સંબંધી “મેતાસૂત્રમાં” નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે જે માતા પોતાની જાંઘનીના ભોગે પણ પોતાના એકના એક બાલકનું રક્ષણ કરે છે તે માતા જેવી રીતે પ્રેમ રાખે છે તેવો પ્રેમ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે રાખો. અમર્યાદિત શુભેજી પ્રેમ સંકળ જગતમાં ઉચ્ચે નીચે સર્વે બાળુએ સંપૂર્ણ રીતે ભિન્ન અથવા વિરોધી સ્વાર્થવિના પ્રસરે. જ્યારે મનુષ્ય જગતાં ઉંઘતાં બેસતાં સુતાં સર્વ સમયે આવી મનની સ્થિતિમાં રહે છે ત્યારે “ આ જાંઘનીમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારની પવિત્રતા મળી શકે ” એવું ઉત્તમ કથન ખરું પડે છે. શુદ્ધતા શિક્ષણ મનુષ્યના આત્માને વાસ્તે જગદુદ્ધારક અને મનુષ્યજાતિના પાળક થવાનું આવું ભવ્ય અને સર્વોત્કૃષ્ટ પદ દર્શાવે છે. પણ તેનો આરંભ જગતમાં તેમજ જૂઠાં સહજુણી જીવન ગાળવામાં થયો નોંધ્યે.

મણિલાલ નથુભાઈ દાશી.

બાલસિંહ ને મોતીબા.

પ્રવેશ-૫ મા.

સ્થળ: મોહનપુરનું બંદર.

(સ્ટીમ લોન્ચમાં ગાયન થાય છે.)

(સ્ટીમ લોન્ચમાંથી આલમશાહ, બાલસિંહ, નુરખીબી, ચાયતબખ્તે, મિ. ઓરિન ને મીસ પીઅરસન બંદર ઉપર ઉતરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

બાલસિંહ—આજે ચાંદનીમાં બંદરકાંડે સ્ટીમલોન્ચની સફર કરવાથી મને બહુ આનંદ થયો. નુરખીબીસાહેબ તથા ચાયતબખ્તેસાહેબનો કંઈ ફાયદો નેવો છે. ફરીઆની સપારી ઉપર તેમના મધુર ગાયનનો પ્રભાવ ઓર જ છે. મીસ પીઅરસન અને મિ. ઓરિનને અંગ્રેજી રાગ ગાયા તેની કહર કરવા બેટલી ને કે માશમાં સહૃદયતા નથી તોપણ તે કાનને પ્રિય લાગતો હતો. એક ખીખના આનંદમાં સાંઝે યથાશક્તિ વધારો કર્યો છે. આવી ગરમત આપના માટે હું આપનો દીલોગતનીથી ઉપકાર માનું છું.

ચાયતબખ્તે—સાંઝે ગાયું, પણ ખીસદર, આપે તથા બાલસિંહજીએ ન ગાયું.

બાલસિંહજી—આપના ગાયનની મનોહર અસર મારા કંઠોર કંઠથી જુમી નાખી એ મને આપને ગેરહત્તા કરવા જેવું લાગ્યું. મારા મિત્રને એકલા ગાવાનું કહ્યું હોત તો હીક હતું.

આલમશાહ—હીક મારી મરકરી કરે છે. સંગીત સમજવા માટે અભ્યાસ કર્યો છે, પણ પોતે ગાવા માટે નહિ! કેલેજમાં રેસીટેશન વખતે આપનું ગાયન મેં સાંભળ્યું હતું. તે વખતે આપનો કંઠ મને મધુર લાગતો હતો. માત્ર શરમને લીધે આપે ગાયું નહિ એમ લાગે છે.

બાલસિંહ—તે વખતનો કંઠ અત્યારે પણ હશે એમ કહી શકાય નહિ. પુરપનો કંઠ વિહાર પામે છે, પણ સ્ત્રીનું મથું કહી મધુરતા છોડતું નથી. વળી કેલેજમાં મારા ગાયનને શરમાવવા માટે આવી પરીઓ નહોતી.

ઓરિન—બાલસિંહ સાચું કહે છે, નવાજ સાહેબ. આજની સફરથી મને ઓર આનંદ થયો છે. મુસલમાન રાજ્ય-કર્તાઓ સ્ત્રીઓને જનાતામાં ગોંધી રાખે છે,

પણુ આપ તો તેમને વ્યાજબી સ્વતંત્રતા આપો છો, ને સંસારનું સુખ ભોગવવા આપો છો એ ખરેખર આપે બહુ સ્તુત્ય પગલું બસું છે.

મીસ પીઅરસન—બાલસિંહજી, રજપૂતોમાં પણ 'parda system' પળાય છે નહિ વાર ?

બાલસિંહજી—તે આપથી ક્યાં અજાણ્યું છે ?

મીસ પીઅરસન—પણુ આપ જેવા કેળવણીના રાજ્યમાં પોતાની રાણીઓને એ પ્રમાણે કેદ નહિ કરો એવી મારી ખાતરી છે.

બાલસિંહજી—જનનામાં રહેતી રજપૂતાણીઓ પોતે કેદ ભોગવે છે એમ તેઓ પોતે પણ માનતી નથી. શુદ્ધ રજપૂતાણીઓ જનનામાં પણ પોતાના ધણીના હૃદય ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે.

નૂરખીબી—હું ત્યારે જનનો પાળતી ત્યારે હું કેદમાં હોઉં એવો મને કદી આભાસ થયો નથી. બાલસિંહજી—જોયો આ પ્રત્યક્ષ પુરાવો ?

આયતબખ્તે—મેં તો એ વર્ષજ જનનો પાળ્યો ત્યાં બીરાદર ગાદીનશીન થયા ને મીસ પીઅરસનને મારાં ગર્વનંસ તરીકે રાખ્યાં ને ત્યારથી અમો જનનો પાળતાં નથી. મને તો જનનો બિલકૂલ પસંદ નથી.

બાલસિંહ—પણુ આપને જ્યાં જનનો પળાતો હશે તે રાજ્યમાં પરણવાનું થશે તો ?

આયતબખ્તે—પણુ મારા બીરાદર એમ નહિ થવા દે એવી મારી ખાતરી છે,

આલમશાહ—બાલસિંહ, હું ઇચ્છાવરનું ધોરણ દાખલ કરવા ઇતેજ્જર છું. સારા કેળવાયેલા શાહજનદાઓના પ્રસંગમાં આયતબખ્તેને લાવવાથી હું ધારું છું કે પ્રેમલગ્ન થઈ શકશે. પણી રાજ્યની બેટી રાજ્યમાંજ આપવી જોઈએ એ જુના રીવાજને હું વળગવા માંગતો નથી. પ્રેમ વિનાનું લગ્ન સુકું છે, ને વૈભવને લક્ષ્મી તેમાં કાંઈ પણ રસ નાંખી શકતાં નથી.

ઓરિયન—આપ આપની કેળવણીને દરેક રીતે શોભાવો છો.

નૂરખીબી—તમામ સાહેબ તદ્દન નશીન વિચારના છે. મને અહીં ફક્ત તો તેઓ અમને જેટલી સ્વતંત્રતા આપે છે તેટલી પણ વધુ પડતી લાગે છે.

મીસ પીઅરસન—ધણા વખત સુધી પાંખરામાં પુરાએલા પક્ષીને છુટું કરીશું તો તે બહુ ઉડી શકશે નહિ. તેની પાંખજ ઝલાઈ ગયેલી હોય છે. પણુ આયતબખ્તે સાહેબની પાંખ તેવી ઝલાએલી નથી.

આયતબખ્તે—હું તો મારા બીરાદરના વિચારને અક્ષરે અક્ષર મળતી છું.

બાલસિંહ—શ્રીને ચોખ્ખ સ્વતંત્રતા આપવી એજ પુરપનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. પણુ દેશ

કાળનો પપ્પ સાથે વિચાર કરવાનો છે. જુની રૂઢીઓ એકદમ તોડી પાડવાની નથી, પણ તે રૂઢીઓને ધીમે ધીમે નવા જમાનાને અનુકૂળ કરવાની છે.

આલમશાહ—ત્યારે જવાની રૂઢીને તમે કેવી રીતે ફાટના જમાનાને અનુકૂળ કરવા માંગો છો ? કેટલાએક રીવાજો તો એકદમ નાશુન કરવા જોઈએ. તે વિના તેઓ ખમે તેમ નથી.

બાલસિંહ—ત્યાં સુધી આપણામાં સંસ્કૃતિ એક સાથે ધણી સ્ત્રીઓ પરંતુ છે, ને ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓ વપર તેમનો વિશ્વાસ નથી ત્યાં સુધી જવાનાનો રીવાજ અંધ પડશે નહિ. જમાનાનો રીવાજ અંધ કરતાં પહેલાં સંસ્કૃતિ પોતાની નીતિ સુધારવી જોઈએ, એકપક્ષીયત પાળવું જોઈએ, ને સ્ત્રીને સંસ્કૃતિ કેળવણી આપવી જોઈએ. પછી ઓગ્રસ ઓછી કરી નાખે તો દરેક નથી. પણ અંગ્રેજોની પેઠે સ્ત્રીઓનો કાચ બગડામાં લઈ બહાર જવા નીકળવાનો રીવાજ અમર નેમને ગાડીમાં સાથે કેળવવાનો રીવાજ આપણા દેશમાં, હું ખાઈ છું કે, દહાડાનો નથી. ઓગ્રસ જે શોષમાં નથી તેવા જાલણુ પાણીવા તથા દહાણી શોષમાં પણ આમ સરખેને નંચે મૂકીને ફરવાની કેટલેક દાખલ થઈ નથી. આજ પારસીઓ અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરે છે. યશી આખા દેશમાં ફેલાવેલમની રૂઢી દોષ, અને આખી પ્રજા આચારવિચારમાં રવાનાં દોષ તોણ તોણ સંસ્કૃતિ પોતાના ખાનગી જીવનમાં મનપાવું કરી શકતાં નથી એ પુરોષવાંજ સુદૃઢમાં આપણે ક્યાં નથી જોતા ?

મીસપીઅરસન—આપ દહાડાં સંસ્કૃતિ વિચારના છો.

એલિટ—દહાડાં તેમને જોવાનવ્યનો અનુભવ નથી.

ચાલનખખ્તે—આપની સાંજીને આપ ફેરવી છૂટ આપે છે ને જોઈશું.

એલિટ—દહાડાં મદારાજ સાદેજ પરંતુ નથી, પણ હું ખાઈ છું કે પોતાની સાંજીને મદારમાં જોઈથી મૂકી તેઓ મારી આપેલી કેળવણીને એજ નહિ લગાડે.

(મીસ પીઅરસન તથા ચાલનખખ્તે પાતો કરે છે.)

આલમશાહ—તે તો મારી ખાતી છે. બાલસિંહજી, કાલે હું કામમાં દોષ. કાલે પોત્ત વખતે આપને તથા મિ. એલિટને પ્રતિનિધિમત્તમાં હાજર થવા મારે તેડું મોકલીશ. Good night.

મીસપીઅરસન—બાલસિંહજી, કાલ મચારે ચાલનખખ્તે સાહેબને નવ વાગેને મળવા પધારશો તો તેઓ ખુશ થશે.

બાલસિંહ—(મી. એલિટની દરવાજા મંબનિ લઈ) અમે ધણી ખુશીથી આવીશું.

(તો એક બીજાને સુદનાપટ કહે છે ને જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ હો.

સ્વળ-ચાચત બખ્તેનો મહેલ.

[ચાચતબખ્તે તથા બાલસિંહ તથા ચાચતબખ્તેની દાસી જુમાબુ
પ્રવેશ કરે છે.]

ચાચતબખ્તે—પધારો, બાલસિંહજી આપે અમારા ઉપર બહુ મહેરબાની કરી.

બાલસિંહ—એમાં મહેરબાની શું? ઑરિન સાહેબ મારી સાથે આવવાના હતા, પણ
અહિં આવવા તૈયાર થયા કે તરતજ મીસ પીઅરસન અમને મળવા
આવ્યાં. એટલે ઑરિન સાહેબ રોકાઈ ગયા ને હું એકલો અહિં આવ્યો.

ચાચતબખ્તે—(સ્વગત). મીસ પીઅરસને મારા કહેવા પ્રમાણે જ ક્યું છે. (પ્રકાશ)
શીકર નહિ. આપે તરતી લીધી તે માટે ઉપકાર માનું છું. આપ આ પીશો ?

બાલસિંહ—હું આ પીધને આવ્યો છું માટે માફ કરશો.

ચાચતબખ્તે—શરીને પીઓ. એટલું અમારું માન રાખશો એવી આશા રાખું છું.

બાલસિંહ—તકલીફ ન હો તો વધારે સાફ. પણ આપનો આગ્રહ હોય તો મારે કહેવું
જોઈએ કે હું હિંદુના લાગનો આ પીઉં છું.

ચાચતબખ્તે—જુમાબુ, જા હિંદુ પાસે આ કરાવી લાવ.

(જુમાબુ જાય છે.)

બાલસિંહ—આટલા આગ્રહની રીત આપને મારફ નહિ આવે. માટે આ કરાવતું
મોકલ રાખો.

ચાચતબખ્તે—કેમ મારફ ન આવે ?

બાલસિંહ—હિંદુએ આ કરવો જોઈએ એટલું જ નહિ પણ હિંદુએ અહીં લાવવો
જોઈએ. વળી અહીં આપ બેસાંડો તેથી અમારા ધર્મ પ્રમાણે અહીં અ-
મારાથી આ પી શકાશે નહિ.

ચાચતબખ્તે—હવે હુકમ અપાઈ ગયો. શીકર નહિ, તેમ કરીશું. હું ધારતી નહોતી કે
આપ આટલા બધા ધર્મચુસ્ત હશે.

બાલસિંહ—પોતાના ધર્મ મુજબ વર્તવામાં હું હોય સમજતો નથી.

ચાયતબખ્તે—આપનામાં દોષ દોષ નહીં.

બાલસિંહ—મારામાં પણ અનેક દોષ હશે. આપના પદપાનને લીધે આપને બધે વ્યુદ્ધ બામે.

ચાયતબખ્તે—પદપાન હોય તો તેનું કારણ આપની મનોદર છે. કુચ્ચ બાવના, અસાધારણ નિકતાને મીઠી છબાન છે.

બાલસિંહ—પોતાના બાઈના મિત્ર હોય આપને સ્વાભાવિક રીતે પદપાન ચાયવ.

ચાયતબખ્તે—આપને આવમશાહે મહેલમાં કુતારો ન આપ્યો તેને મારે હું દીકરીરહું. ગામ બહાર આપનો કુતારો એટલે આપ ચાલીને અહીં આવો ત્યારે ન મળી શકાય.

બાલસિંહ—મારા મિત્રે, મારો ધર્મ જરાજર મચવાય નેટલા ન મારે બહાર કુતારો આપ્યો હશે.

ચાયતબખ્તે—આપનો ધર્મ અહીં કેમ ન સચવાય ?

બાલસિંહ—આપ મુસલમાન અને અમે હિંદુ એટલે એક બીજાની રહેણીમાં તફાવત. અમને મુસલમાનના ઘરનું પાણી પણ ન ખાયે.

ચાયતબખ્તે—ત્યારે રત્નપૂતે મુસલમાનને પોતાની દીકરીઓ કેમ પરખાવી હશે ?

બાલસિંહ—કંઈક દબાવ્યું લીધે ને કંઈક સ્વાર્થને લીધે. પણ મુસલમાનને પરખ્યા પછી રત્નપૂત કન્યાઓ હિંદુ રહી શકી નથી.

ચાયતબખ્તે—રત્નપૂતો મુસલમાનની બેટીને પણ પરખ્યા છે ને તેમને રાત્રી ગાદી પણ મહેલી છે.

બાલસિંહ—હા, એમ બન્યું છે ખરું.

ચાયતબખ્તે—ત્યારે ધારો કે કોઈ મુસલમાન કન્યા આપને પરખ્યાનો નિયમ કરી બેઠી હોય ને મુસલમાન સિવાય બીજા રીતે આપ તેની ખામી કાઢી ન શકો તેમ હોય તો આપ તેની સાથે માલો કરશો ખરા ?

બાલસિંહ—હું રત્નપૂત કન્યા સીરાય બીજાને પરખી શકું તેમ નથી.

ચાયતબખ્તે—અફસોસ ! (મૂંઝાં આવી પડી ત્યારે છે. બાલસિંહ તેની મદદે ધાપ છે ને પોતાના રૂમાલ વની પવન નાંખે છે.)

બાલસિંહ—(સ્વગત) આ કન્યાનો મારા ઉપર સાચો પ્રેમ છે. પણ તે પ્રેમ હું કેવી રીતે સ્વીકારી શકું ? આહા ! છે કાચની પૂતળી, ગરબહાને પણ રૂપમાં હકાવે તેવી છે. મુનિવરને પણ ચળાવે તેવી છે. પણ મેં તો પ્રથમથીજ ભાઈની નજરથી તેના સામું જોયું છે, તેથી ખીજી રીતે મારાથી જોઈ શકાય જ નહિ. મારા મિત્રની બેન તે મારી બેન. (પ્રકાશ) બેન સ્વસ્થ થાઓ.

ચાયતબખ્તે—(સ્વસ્થ થઈને) બેનનું સંબોધન મને નહિ આપો.

બાલસિંહ—હું ખીજું સંબોધન આપી શકું તેમ નથી. ખરા રજપૂતે જોને એક વખત બેન કહી અથવા તો મનથી બેન બોલી તેનો તે સદા ભાઈ જ રહેશે.

ચાયતબખ્તે—મારી તમામ આશાઓ નાશ પામે છે. મારા દુઃખ સામું જુઓ, નિર્દય થાઓ નહિ. તમારા વિના એક ક્ષણ પણ મારાથી છૂટી શકાશે નહિ.

બાલસિંહ—બેન, તમે આમ બોલો નહિ. અમારું જતી મનોવૃત્તિને શાંતી રાખો. મને તમે ખીજો આલમશાહ જ લેજો. ને આલમશાહ તમને જેટલે દરજ્જે આપે છે, તેટલે જ દરજ્જે હું ચાહું છું એમ સમજો.

ચાયતબખ્તે—શું તમારો નિશ્ચય તમે કોઈ પણ રીતે ફેરવી શકો તેમ નથી ? અમારા માં પિત્રાઈ ભાઈ 'બેન' કહે તેથી તેમની સાદી યવામાં કાંઈ વાંધો આવતો નથી.

બાલસિંહ—અમારી ક્ષત્રીની રીતિ જુદી જ છે.

ચાયતબખ્તે—પણ અબળાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રીનું કર્તવ્ય નથી ?

બાલસિંહ—તે વખત આવશે સારે સ્વધર્મે ચુકીશ નહિ.

ચાયતબખ્તે—તે વખત આવ્યો જ છે. કામથી તમારે માફ રક્ષણ કરવું જોઈએ.

બાલસિંહ—પણ તમારી અસાર સુધીની માગણી તો મને કામને વશ કરવાની હતી. મારો ને આપનો ધર્મ શું છે, તેનો વિચાર કરશો તો કામથી તમારું એની મેજે રક્ષણ થશે.

ચાયતબખ્તે—બાલસિંહજી, હવે હું વિશેષ આપને કહી શકતી નથી આપની જાણી મોકલશો તો ઉપકાર માનીશ.

બાલસિંહ—મારી જાણી આલમશાહ પાસે છે. છતાં આપને જોઈતી દરજે તો આલમશાહ

મારફત મંગાવશે તો તેમની મારફત મોકલી આપીશ. તેમ ન કરીએ તો લોકો ખોટો અપવાદ દે.

ચાચતબખ્તે—તે પણ સારે મને મળી શકે તેમ નથી. હું કેવી અભાગણી કે હું ૨૦૮-તાણીને પેટે અવતરી નહિ.

બાલસિંહ—આપના નસીબમાં આપ હાલ ઈન્છો છો તેથી પણ વધારે સુખ લખ્યું હશે.

(યુમાયુ આ લઈને આવે છે.)

બાલસિંહ—હવે હું રમ ચાહું છું. વખત ઘણો થયો છે.

ચાચતબખ્તે—આપ આ પીશે ?

બાલસિંહ—તે પણ આપ જાણો છે કે લઈ શકાય તેમ નથી.

ચાચતબખ્તે—સારે હું તો તમામ રીતે નિષ્ફળ થઈ.

બાલસિંહ—આપના બાઈ મેમાનગીરી કરે છે તે આપજ કરો છો. આપનું કશ્વાણ ચાચો બાઈ તરીકે માફ કદી કામ પડે તો મને બોલાવવામાં જરા પણ આનાકાની કરશે નહિ. મારી ફરજમાં હું તે વખતે ન્યૂનતા આવવા દઈશ નહિ.
(જાય છે.)

ચાચતબખ્તે—(સ્વગત) શું ગયા ? માફ હૃદય ચોરી ગયા ? આ અસ્મ શું ખીછ વસ્તુથી તૃપ્ત નહિ થાય ? નહિ ! નહિ ! એ તો બાલસિંહને જાદુ દેવા કરશે. ઇસ્કનું સ્થાન બદલવું અસંકેપ છે. બાલસિંહ સ્વીકારે વા તરછોડે પણ તેજ મારા છગરનો શહેનશાદ છે ને તેજ મારા વિચારનું કેંદ્ર રહેશે.

(સૌ જાય છે.)

હરજીવન ભગવાનજી શુકલ.

વનવગડાની કોયલ.

વનવગડામા ચ પકવણી કોયલ એક જ દીદીશ,
 લોકો કહે છે કાળી કોયલ વાતો એ તો ખોગીશ,
 મધુર મધુર આવાળી ગ્રેમી પ્યાનો પીતી પાતીશ,
 અમર આશની આબાણને હાંઓને હાંચાતીશ
 વનવગડામા વસમી વાટે એકલડો હું શરતોશ,
 ઘોર ભયાનક રાતે વૃક્ષે બેઠી બેઠી ટોકીશ,
 “કદિન રાતના આ રસ્તા છે સરળ પથને કાળેજી,
 “સરજી છે મુજને બ્રહ્માએ પર્થોગજ તુજ માટેજી”
 મેં કહ્યું ‘ચાલો ને મેના આપણ સાથે ફરુજી,
 ‘વનવગડાની વાટે ઘાટે મુખદુખ સાથે રહેજી.”
 પણ મેના મગફરી માલી મરણને બોલીશ,
 “પર્થો એમ ઘાશે ના બોળા અમે પખી જાંજળીજી
 ‘પ્રેમસુધાગ્રસપાન એકને પિંડ અમારો રહેજી,
 “પ્રેમ વિના મુજાં ચ પકવણી કાળી ચમકેજી,
 ‘ચ પકવણી દેહ અમારો હૃદયરાગ વિનાસીજી,
 ઉભરાતો રમ ઝીલના માટે નતુર પથી રહેજીજી
 ‘અર્જા એકલા વૃક્ષે વૃક્ષે મનગમતા મુખ લેજીજી,
 ‘સજી મુખ સ્વચ્છદી આતુ વીહારિ નામ નિસારીજી
 “કહેા પથી ક્યમ સાથ તમારી જ્ય અમારે ચાહેજી”
 કહ્યું પછી મેં સાબળ મેના પ્રેમ પ્રેમને આણેજી
 ‘ચ પકવણી દેહ તમારો કનક પાળે વમીજીજી,
 “મુનર્ણ-મય પજરને પ્રેમે હૃદયમારણે બાણજી,
 જ્યાર લેઈ ચતુરાઈ કરીને પ્રેમજરે નવરાવુજી,
 ‘હૃદયેથી નીકળતા રસને કરસપુટમા ઝીવશુજી
 પ્રીતે પાન કરી કરીં તેતું જીવન આપણુ વહીશુજી,
 ‘પ્રેમ એજ પ્રીતમ છે મેના પ્રીતમ પાન કરશુજી,
 “જુએથી હરિ-નામ હચારી વિના પ્રેમ શુ કરશુજી”
 તોપણ અધીરી મેના બોલી “અમે પખિડા ડરીએજી,
 માનની કૂરતાની જાગે કદાચ ફરીને પડીએજી,
 વચન આપ્યું મેં તે ગ્રહિતને કનકપજરે લીધીજી,
 સાથે માથે વનવગડામા આનંદેથી ફરીએજી
 કલો લોક કોયલ શી કાળી? કાળી કોયલ બોલીશ,
 ચ પકવણી કોયલ લીધી નજરો નજરે દીદીશ
“બાળ.”

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૩, અંક ૭.

[માસિક]

આપણે, સંવત ૧૯૬૦.

દિગ્દર્શન.

શક્ત્યુત્તરના અંકમાં સાંખ્ય-યોગ-પૂર્વભાષા-વેદવિદ-અને ન્યાય એ પાંચ દર્શ-
નોની ઉત્પત્તિ અને તેઓના આન્તર સંબંધ વિષે કેટલુંક
પદ્ધર્શનમાં વેદાન્તનું સ્થાન. નિરૂપણ કરી, નીચેના શબ્દોથી એ લેખ સમાપ્ત કર-
વામાં આવ્યો હતો:—

“આ સમયે એવા તત્ત્વદર્શનની જરૂર હતી કે જે સામાન્યમાં સામાન્ય જનને પણ
ઉપયોગી થાય, તેમ વિદ્વાનમાં વિદ્વાનને પણ સંપૂર્ણ સન્તોષ ઉપજાવી શકે; પૂર્વોક્ત દર્શ-
નોની ખામીથી મુક્ત હોય અને છતાં એના સારા ભાગની અવગણના ન કરે. આવું
દર્શન આ ભૂમિમાં કુતિના સમયથી હયાત હતું; જીર્ણ દર્શનો અને ધર્મોની ચરતીપડતી
વખતે પણ એનું તેજ સર્વથી હ્રાપ્ત થયું ન હતું. ખરા ધાર્મિક આત્માઓ કોઈ કોઈ પણ
હમેશાં ખૂણે ખોચે પડ્યા રહેતા. એમના આત્મામાં અને જીવનમાં અને ઉપદેશમાં
વેદાન્ત દર્શન અગ્રણ્ય કરતું હતું. વેદાન્તદર્શન—જે મહાતેજની અન્ય દર્શનો ભાગેલાં
કેરણ છે—એણે પુનઃ જન્મ ધારણ કર્યો, પુનઃ સામાન્ય સ્થાપ્યું. એની એકલા ક્યાં
રહી છે અને કેવી રીતે રહી છે એ વિષે આપણે આગળ વિચાર કરીશું.”

આ પ્રતિષ્ઠા સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ કરવા માટે તો એક મોટો અન્ય લક્ષ્યો પડે : પ્રત્યેક દર્શન જે અત્રે માત્ર એની ખીજવસ્થામાં જ લેવામાં આવ્યું છે તેને બદલે એનો સમગ્ર ઇતિહાસ અવલોકવો પડે; વળી હજી સુધી આ સર્વ વિષયના અન્યોના પૂરા અર્થ પણ નિર્ણયિત નથી થયા એ નિર્ણયિત કરવા પડે; વેદાન્તદર્શનના પોતાના ઇતિહાસમાં પણ કેવાં કેવાં પગલાં ભરાયાં છે એ અનેક અન્યોનાં વચનો ટાંકી તેનો અર્થ નક્કી કરી બતાવવું પડે; એટલું જ નહિ પણ એ સર્વની પરસ્પર સુચણીના તાર પણ ઉકેલી આપવા પડે. આજના દિગ્દર્શન માટે આ ભગીરથકાર્ય માથે ન લેતાં, વેદાન્તદર્શનના યોગ્ય એક ખાસ સિદ્ધાન્તોનું સૂચન કરીએ અને એ પૂર્વોક્ત દર્શનમાંથી કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યા છે એ બતાવીએ તો બસ છે.

મૂળ સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે પરમાત્મસાક્ષાત્કારને અટકાવનાર વસ્તુ પ્રકૃતિ-પુરુષનો અવિવેક છે. આ કારણથી, પ્રકૃતિનું વિકારિત્વ અને પુરુષનું અવિકારિત્વ બતાવી બંને વચ્ચેનો ભેદ એવો તરતો કરી આપવો કે એ બેની એકતાની કદી પણ બ્રાન્તિ થવા ન પામે—આ મૂળ સાંખ્ય દર્શનનો ઉદ્દેશ હતો. સાંખ્ય દર્શને બતાવેલી આ વિવેકની આવશ્યકતા વેદાન્તને માન્ય છે. શારીરકભાષ્યના આરંભમાંજ શંકરાચાર્ય આશ્ચર્ય સાથે ઉદ્ગાર કાઢે છે કે—

વિષય (જેય) અને વિષયી (જાતા) જેવા અન્ધકાર અને તેજની માફક પરસ્પર સ્પર્શ વિરુદ્ધસ્વભાવવાળા પદાર્થોને લોક એક કરી માને છે એ કેટલું આશ્ચર્ય!

પરંતુ સાંખ્ય દર્શન એના ઐતિહાસિક ક્રમમાં આટલેથીજ અટક્યું નથી. અને એણે જે આગળ પગલાં ભરી છે એમાં વેદાન્તને અને એને મતભેદ પડે છે. સાંખ્યે પ્રકૃતિમાં વિકારિત્વ એ એનો ખાસ ધર્મ જોયો, એટલે એમાંથી આગળ જતાં નીચેનાં પગલાં ક્ષિપ્ત થયાં: વિકારિત્વ પ્રકૃતિનો ખાસ ધર્મ છે તો તે બહારથી શા માટે આવવો જોઈએ? પ્રકૃતિના સ્વભાવ રૂપે જ એને શા માટે ન માની લેવો? અર્થાત્, ઇન્દ્રિય એને વિકાર પમાડે છે એમ માનવાની જરૂર ન રહી. પ્રથમ તો સાંખ્યદર્શન પ્રકૃતિ ઉપરથી ઇન્દ્રિય 'સિદ્ધ થઈ શકતો નથી' એટલું કહીને જ અટક્યું. પણ જો સિદ્ધ થઈ શકતો નથી, તો પછી એના અસ્તિત્વમાં શું પ્રમાણ?—એમ સહજ પ્રશ્ન થાય છે; અને એ પ્રશ્ન સાથે જ ઉત્તર પણ અપાઈ જાય છે કે—ઇન્દ્રિય નથી જ, આમ અસિદ્ધિમાંથી નિષેધ ઉપગમી કાઢવામાં આવ્યો.

યોગદર્શને સાંખ્યમાં બે સુધારાવધારા કર્યા. સાંખ્ય પ્રકૃતિ-પુરુષના વિવેક આગળ આવીને અટક્યું હતું, એથી આગળ જઈ એ વિવેક સિદ્ધ કરવાના માર્ગો યોજ્યા. એ માર્ગો જેટલે સુધી અન્તઃકર્ણ શુદ્ધ કરી જ્ઞાન ઉપગમવવામાં, વેદાન્તના પરમ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવામાં, ઉપયોગી લાગ્યા તેને તેટલે સુધી વેદાન્તે સ્વીકાર્યા. પણ વેદાન્તના જ્ઞાનમાર્ગની ગોળુતા થતી જોઈ એક-શાંકરવેદાન્તી ત્રીકાકરે પોતાના યોગથી ભરપૂર અન્યમાં વચ્ચે ત્યાંસુધી લખ્યું કે—

હવે આ સંબન્ધી વેદાન્ત શું કહે છે એ સાંભળીએ.

ગ્રે. ગ્રીન એક સ્થળે લખે છે કે પ્લેટોએ પ્રાચીન ગ્રીકતત્ત્વજ્ઞાની સોક્રેટિસની દૃષ્ટિથી તૈપાસ્મા, અને સોક્રેટિસને એ તત્ત્વજ્ઞાની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો. વેદાન્ત એક તરફ સાંખ્ય અને બીજી તરફ યોગ વૈશેષિક અને ન્યાયને આ રીતેજ તપાસે છે. વેદાન્તસત્ર એક પાદમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને બીજા પાદમાં એનુંજ ખંડન કરે છે. આ પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગતાં પ્રતિપાદનો એ જાનેની પાર રહેલા ઉચ્ચતર સત્યના સૂચન અર્થે છે. વિધારિત્વ બેશક પ્રકૃતિમાં અંકારી રહેલું છે, પણ તેજ સાથે એ વિધારમાં પણ કાંઈક રચના—ચેતન્યની છાપ—પ્રતીત થાય છે. ત્યારે એમાંથી એક જ વાત સમજાય છે કે વિધારિત્વ બદલના ચેતનમાંથી આવીને પ્રકૃતિમાં પર્યુ નથી; અને તે જ સાથે એ પ્રકૃતિનું પોતાનું પણ નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ તો અન્ધ છે, અને આ વિધાર તો અહ્યુતરચનાવાળો છે. માટે ઉચ્ચ પક્ષને યોગ્ય ન્યાય આપવા માટે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને એક બીજાથી જુદા ન રાખતાં, એમની માંડોમણિ શુદ્ધણી માનવી—શુદ્ધણી તે દોરાના જેવી નહિ, કારણ કે દોરાઓ તો એક એકથી જુદા હોય એકલા શુદ્ધાય છે. જલ વસ્તુ પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને જુદાં માની એકાં શુદ્ધીએ તો તો જ દોપનો સાંખ્યને હર લાગ્યો હતો એ દોષ કાયમ રહે—પ્રકૃતિમાં વિધારિત્વ બદારથી આવી પડે, પ્રકૃતિ પોતે સ્વભાવે અવિધારી ફરે ! માટે મૂળથીજ પ્રકૃતિ અને પરમાત્માને એકાં માનવાં, એમ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે.

એ સિદ્ધાન્તમાં કેટલાક પેટામતભેદ છે. વિશિષ્ટાદૈતવાદી પરમાત્મા અને પ્રકૃતિનો સંબન્ધ આત્મા અને શરીરના જેવો માને છે; શુદ્ધાદૈતવાદી પરમાત્માને પ્રકૃતિરૂપે પરિણુમી રહેલો ગણે છે; કેવલાદૈતવાદી પ્રકૃતિને પરમાત્મામાં અસ્તિત્વ કરી કદપેલી દર્શાવે છે. અને એ પેટાભેદના પણ પેટાભેદ અનેક છે. પણ એ સર્વ મતમાં આટલું સમાન રીતે સ્વીકાર્યએલું છે કે (૧) પરમાત્મા છે, સાંખ્ય કહે છે કે એ નથી એ ખોટું છે; (૨) પરમાત્મા અને પ્રકૃતિ એક બીજાથી તદ્દન વીખૂટાં નથી, નૈવાયિક કહે છે તેમ આચાર્ય પ્રકૃતિ એક પદાર્થ, અને પરમાત્મા બીજો પદાર્થ, એકે બદારથી બીજા ઉપર પોતાની ઇચ્છા ચલાવી કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યાં, એમ નથી.

(અપૂર્ણ.)

દેશીઓને કારે ચલવાનો ઘણો શોખ છે, અને એ રીતે તેઓ પુષ્કળ વખત અને પૈસાનો વ્યય કરે છે એવો એક આરોપ ઘણા તરફથી મુકાતો આપણે એક ખોટો આરોપ. સાંભળીએ છીએ. પરન્તુ નીચે આપેલા આંકડા—જે ‘ યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા ’ ના એક લંડનના પત્રમાંથી અત્રે ઉતાર્યા છે—એ જો બરાબર હોય, તો આ દેશના વતનીઓને બહુ આત્મનિન્દા કરવાનું કારણ ગણાવું નથી. એ ખબરપત્રી જણાવે છે તે પ્રમાણે—

ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સમાં બ્યારે ૧,૫૦૦,૦૦૦ કુલ દિવાની દાવા દાખલ થયા હતા, ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ૩,૩૩૬,૫૩૧ થયા હતા—એટલે કે ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સ કરતાં આશરે બમણા. હવે આ બે દેશની વસ્તીનું પ્રમાણ લો. ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સની કુલ વસ્તીમાંથી “ જેઓ કોર્ટ ચલાવે નેટલી ઉમ્મરના નથી ” તેઓની સંખ્યા બાદ કરતાં દર નવ-દસ માણસે એક માણસનું પ્રમાણ આવે છે; અને એ જ રીતે અત્રે ગણતરી કાઢતાં દર આઠીસ માણસે એક માણસ આવે છે—અર્થાત્ ઈંગ્લેન્ડ અને વેલ્સના લોક અહીંના લોક કરતાં ચારગણા લઠકારા છે. મુકરદમાનો પ્રકાર ધ્યાનમાં લેતાં પણ આપણે બહુ શરમાવા જેવું નથી; ઈંગ્લેન્ડ વેલ્સના મુકરદમાનો મોટો ભાગ છેલ્લાછૂટકા વગેરે લમને લગતા દાવાઓનો હતો; અને આપણે ત્યાં ૨૦ ટકા તો માત્ર રેવેન્યુદાવાઓ હતા.

હિન્દુસ્તાનના બધા પ્રાન્તો કાંઈ એક સરખા શાન્ત કે કઠણાખોર નથી. બંગાળમાં મુંબાઈ છલાકા કરતાં મુકરદમાનું જોર વધારે છે. પરંતુ હિન્દુસ્તાનના સર્વ પ્રાન્તોએ હવે એકલા રહી વખાણ કે નિન્દા સાંભળવાં થયારત છે, અને એ રીતે લેતાં ઉપરનું પ્રમાણ આવે છે—જે ખોટું નથી.

અમને લાગે છે કે આપણે ત્યાં કેટલીક જગલી અને તદ્દન ગરીબ વસ્તી (પંચ મહાલ વગેરેમાં) છે એને સ્વાભાવિક રીતેજ કોર્ટ ચલાવવાનું હોતું નથી, એટલે ખરેખર પ્રમાણ કાઢવા માટે આવી વસ્તીના આંકડો બાદ કરીને હિસાબ ગણવો જોઈએ. તોપણ, ગાળો ધણો રહે છે, અને આપણે વિલાયતના લોક કરતાં વધારે કઠિયાખોર છીએ એમ માનવાને કાંઈજ યાપ જણાતો નથી.

હતાં, આપણે ગરીબ દેશ હાલ કરતાં પણ વધારે સંપત્તીને અને ધરમેજે મુકદ્દા કરી લે તો ધણો લાભ યાવ. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર મેક્સિકોનીસ લખી ગયો છે કે “ હિન્દુસ્તાનના લોક કોર્ટ ભાગ્યે જ ચડે છે.” આ પ્રશ્ન આપણે આજ પણ વધારે ન બતાવી શકીએ ?

મારો સ્વાધ્યાય.

દાદાભાઈની જયન્તી.

આજે (તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર) શેઠ દાદાભાઈ નવરોજીની જયન્તી છે. ગયા અઠ્ઠમાં હું તત્વજ્ઞાનની વ્યાસપૂર્ણિમા વર્ણવી ગયો-આજે પણ વ્યાસપૂર્ણિમા જ છે: માત્ર જુદા પ્રકારની. દાદાભાઈનું નામ આપણા દેશમાં 'household word' ધેરધેરપ્રસિદ્ધ થયું છે. મુંબાઈમાં ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં એક જાહેર સભા મળી હતી. 'પાંચ વાગતેથી લોક આવવા માંડ્યા હતા. મુંબાઈના અગ્રગણ્ય રાજ્યદારી પુરો, દાદાભાઈ શેઠના અંગત મિત્રો, અને તેમના જીવન તરફ ભક્તિની નજરથી જોનારાની સંખ્યા સારી મળી હતી. સર શ્રીરાજશાહ મેહેતા પ્રમુખપદ લેવાના હતા. પણ તબીબતની નાહુસ્તીને કીધે તે પ્રસંગે આવી ન શકવાથી સહુના મનમાં બહુ નેરાસ્ય થયું. ઓનરબલ મી. જસ્ટીસ બટુદીન તૈયબજીએ પોતાની હાજરીથી સભાસ્થાન દીપાળ્યું હતું. આપણા બીજા દેશી જજ અને કોન્સેસના હીમાયતી મી. જસ્ટીસ ચન્દાવરકર 'ગેરહાજરીથી નજરે ચડ્યા' હતા.

આ સભામાં ચાર ઠરાવો પાસ થયા. (૧) દાદાભાઈ નવરોજીને ૮૦મી વર્ષગાંઠ પ્રાપ્ત થવાનું અભિનન્દન આપવાનો. (૨) તેઓ જે મહત્ત્વ કાર્ય લઈએલા છે તેમાં વધારે વધારે ફતેહ મેળવે એવી આશા રાખનારો, અને નોર્થ લેન્ગ્વેજ પરગણું જેના તરફથી પાર્લમેન્ટમાં જવાને તેઓ ઉમેદવાર છે તે તેમને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટી કહાડે એવીને વિનંતિ કરવાનો. બાકીના બે માત્ર રીતસરના હતા.

ફરામજી કાવસજી હોલના તખ્તા ઉપર આ કાળના મુંબાઈના વક્તાઓનાં મને આજ પહેલવહેલાં દર્શન થયાં. દશ વર્ષ ઉપર જે મહાપુરો એ સ્થાન શોભાવતા તે સાંભરી આવ્યા. મારી આંખો જાણે તેઓ ન માત્રુમ પડવાથી બટકવા લાગી. ઝવેરીલાલ ઉમીયા-શંકર યાત્રિક, જસ્ટિસલેલંગ મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે વગેરે ક્યાં? અધુરામાં પુરા મી. શ્રીરાજશાહ (હજી એમને સર લખવાની ટેવ નથી પડી) પણ નહતા. પ્રેક્ષિસરં ગોખલે બહાર ગામ; અને ચીમનલાલ, ગોકલદાસ પણ હાજરતો હતા પણ સંતાઈ ગયલા. એટલે પ્રસંગ ગંભીર છતાં જરા હુજો લાગતો હતો. વારુ, ગયા કંઈ પાછા આવતા નથી. જે આપણા અગ્રણી હોય તે ખરા. સભાનું કામ સર બાલચન્દ્રને પ્રમુખ નીમવાની દરખાસ્તથી ચાલ્યું.

પહેલો ઠરાવ આપણા વિદ્વાન મિત્ર રા. સમર્થે રજૂ કર્યો. જેમ એક તરફથી જૂનાને અભાવે જરાક હુખાશ લાગી, તેમ આપણા સહાધ્યાયીઓને તખ્તા ઉપર એકને જરા આનંદ પણ થયો. સમર્થે સારો વક્તા છે. જરાક સ્વરની ખામી છે. બાકી આગળ જતાં એની બાહોશી બહુ ખીલવાનો સંભવ હતો. દાદાભાઈને અભિનન્દન આપતાં વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું. લોર્ડ કર્ઝેનની 'personality' આત્મીય પ્રભાવનાં વખાણ કર્યો. તેની રાજનીતિ વખોડી. 'centralized despotism' અને 'statu quo' 'salutation' 'એકાચત' અને 'દબાવી દેનારી' રાજ્યસત્તા એ બે શબ્દોમાં એની રાજ્યનીતિનું વર્ણન આપી જરા સભાને વિચારગ્રસ્ત કરી દીધી. શબ્દો જરા તેજ તો છે

પણ સત્યવિહીન નથી. લોર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ સુદાબલો કરવાનું મન થાય છે. ક્યાં રીપનનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, ક્યાં કર્ઝનનો કલકત્તા કોરપોરેશનનો એક્ટ ક્યાં કેળવણીની બાબતમાં ખાનગી ઉત્સાહને ઉત્તેજન ! અને ક્યાં નવા યુનિવર્સિટી એક્ટમાં ખાનગી ઉત્સાહને ગમે મૂકાયલાં ધંડીનાં પડો ! આ પ્રસંગે કેટલું ગણાવીએ, પણ સમર્થનની વાત સંતોષી છે. આ રીતિતિ સ્લામે-બ્રીટીશ પ્રજાની ન્યાયયુક્તિમાં શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ-ઉદ્બોગ સિવાય બીજું કંઈ શરણ નથી. પરમાત્મા દુઃખ નાંખીને આપણી શ્રદ્ધાને કસે છે. ઉદ્બોગને અંતે સત્યને નિર્વિવાદ જય જ છે.

જુવાન મંડળીને આવેશથી દેશના કામમાં યોગ્ય તયારી કરી ઉલુકત રહેવાનું અને પોતાની વિદ્યા અને શક્તિ દેશની સેવામાં સમર્પણ કરવાનું પ્રોત્સાહન, શુભ પ્રોત્સાહન, કર્યું હતું.

પછી મી. જ્ઞાનરબાઈ-એક મુસલમાન શુદ્ધ સમર્થને ટેકા આપ્યો. તેમણે દાદાબાઈના સંબંધમાં કેટલીક સારી સારી વાતો કરી કહ્યું કે-દાદાબાઈના શબ્દનો મુખ 'c' થી શરૂ થતા ચાર શબ્દમાં સમાયેલો છે. દાદાબાઈના પોતાના જ શબ્દો: 'consistency', 'courage', 'conscience' અને 'consecration' એક અક્ષરથી શરૂ થતા ચાર શુભરાતી શબ્દો ક્યાંથી કહાડવા ? નાના, લોક તરત સમજી જાય તેવા, ચાર શુભરાતી શબ્દો આ ચાર શબ્દોને માટે શોધી કહાડવાનું એક ધનામ કહાડશે ! 'courage' ને માટે એક શબ્દ મને જરૂર છે: "હાતી." ધનામ કહાડે તો એક ચતુર્થાંશ મળે આપણે.

દાદાબાઈના શબ્દની કુંચી આ ચાર શબ્દોમાં આવી જાય છે. (૧) Consistency = એકરૂપતા, વાત હાથમાં લીધા પછી તેને છેક સુધી વળગી રહેવું. અને મુનિશ્વત દક્ષિ-કતથી સિદ્ધાન્તરૂપે પ્રતિપાદન કરતા જવું. વિગેરે વિચારની consistency અને conduct = આચારની consistency નો આમાં સમાવેશ થાય. (૨) Courage = હાતી એ તો બહુ પ્રસિદ્ધ છે. 'હાતી' વગર કંઈજ કામ નથી ચઢ શકતું. (૩) Conscience અંતરાત્માને પુછી પુછીને કામ કરવું તે. આ ગુણની વાત બધાએ કરીએ છીએ પણ આ ચારમાં મૂકવાનું બળ તો ચોડાને જ હોય છે. અને જેને તે બળ પૂરું હોય તેનામાં બીજું કંઈ બલે ન હોય પણ તે 'મહાન'ની કોટિમાં ગણાવા લાયક છે. અને (૪) 'Consecration' = 'यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो तद्याराधनम्'। સદાચરણના આ ચાર પાયા ઉપર જેટલો વિચાર થાય તેટલો જાણે. એક બીજી પણ વાત જ્ઞાનરબાઈએ કહી. પોતે ઇંગ્લંડમાં હતા ત્યારે સને ૧૮૬૫ ના સપ્ટેમ્બરની. ચોથી તારીખે ૭૫ વર્ષ પૂરાં થયે વાનપ્રસ્થ થવા જ્ઞાનરબાઈએ દાદાબાઈ શેઠને વિનંતિ કરી. એમનો તો બહુ શુભ ઇશિદો હતો. પણ દાદાબાઈએ જવાબ લીધો કે—'My work is my food... I shall cease to work when I shall cease to breathe'—'મારું કામ મારો ખોરાક છે. હું જ્યારે શ્વાસ લેતો બંધ ચઢ્ય ત્યારે કામ કરતો બંધ ચઢ્ય.'—પર્યે-તેર વર્ષની ઉંમરે. આટલો ઉત્સાહ એ એક હિંદવાનને માટે અસાધારણ નથી ? હાલમાં પોતે નોર્થક્સેમ્થના વોટર્સને સમજાવવામાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે. સવારના

જેવી રીતે ઉપર ભૂમિમાં બીજાં વાર્ષિકાંથી વાર્ધનારો ફળે પામતો નથી તેમ મૂર્ખ બ્રાહ્મણોને દાન ભોજન કરાવ્યાથી દાતા આદરનહીં, ફળ પામી શકતો નથી. આવી રીતનાં આજ અર્થનાં સેકડો બીજાં વચનો મનુષ્યાંથી તેમ અન્ય ધર્મસૂત્રો અને સ્મૃતિ-ગ્રંથોમાંથી મળી શકે છે :

ગૃહસ્થના જીવનમાં પરાયે જીવનની ભાવના આપણા પ્રાચીન બંધારણમાં કેવી ઉગી છે ! આયે જીવનના પંચમહાપથના નિયમમાં રહેશે ભાવ કોઈ પણ બીજી પ્રજાના બંધારણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે ? આ પંચમહાપથોનાં બીજાં વેદમાં છે, અને સતપથશાંત્રણને જ જૂનામાં જૂનાં શાસ્ત્રોમાંનું એક છે તેમાં આ મહાપથો સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યા છે.

“ઋણં હ વૈ જાવતે યોડસ્તિ । સ જાયમાન એવ દેવૈમ્ય ઋપિમ્યઃ પિતૃમ્યો મનુષ્યૈમ્યઃ ॥”

ધર્માદિ મન્ત્રો જ્ઞેવામાં આવે છે, જેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

ભાવાર્થ:—

અરેઅર જગતમાં આપણો જન્મ થાય છે તે દેવ ઋષિ પિતરૂ અને મનુષ્યના ઋણને લઈને જ થાય છે. એટલે જ્યારે આપણે યજ્ઞ કરીએ છીએ ત્યારે દેવ ઋણ જ અદા કરીએ છીએ; વળી વેદનું આપણે અધ્યયન કરવાનું છે તે વેદાધ્યયન એ ઋષિઓનું ઋણ સાદ કરવાનું છે; તેમ જ જ્યાં પ્રજાની ધન્યતા થાય છે ત્યાં પિતૃના ઋણનું દાન થાય છે અને અંતિમ્ય કરવામાં આપણે મનુષ્યનું ઋણ આપીએ છીએ.

આ ઉતારામાં ચાર ઋણની વાત કરવામાં આવી છે પણ સૂત્ર અને સ્મૃતિઓ તે તેના પછીની છે તેમાં પાંચ મહાપથો ગણાવવામાં આવ્યા છે. મનુમાં પણ પાંચ છે અને પંચ પંચસૂતાદ્યોપ પરિહારાર્થે આવશ્યક છે એમ જણાવેલું છે. નીચે એ વિષયના તમામ વચનો આપ્યાં છે. જે સતપથનાં વચનો સાથે સરખાવ્યાથી ખુદ પહેલાંનાં અને ખુદ પછીના કાળની આપણી ભાવનાઓનો ખ્યાલ આપણને આપશે. મનુ ત્રીજો અધ્યાયમાં—

વૈવાહિકેડમૌ કુર્વાત ગૃહં કર્મ યથાવિધિ ।

પંચયજ્ઞવિધાનંચ પાર્તિકાન્વાહિકાં ગૃહાં ॥ ૬૭ ॥

પૃચ્ચસૂનાઃ ગૃહસ્થસ્યં ચુંહી પેષણ્યુપસ્કરઃ ।

કણ્ઠની ચોદકુમ્ભથ્થ બચ્ચંતે યાસ્તુબ્રાહ્મણ ॥ ૬૮ ॥

તાસાં કર્મેણ સર્વાસાં નિષ્કલ્પ્યથે મહર્ષિભિઃ

પૃચ્ચ કલ્પતા મહાયજ્ઞાઃ પ્રત્યહં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

અધ્યાપનં મહાયજ્ઞઃ પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દૈવવલિર્મૌતો ગૃધ્રજ્ઞોડતિથિપૂજનમ્ ॥ ૭૦ ॥

પઞ્ચૈતાન્યો મહાપદ્માન્ન હાપયતિ શક્તિઃ ।

સુગૃહેડપિ વ્રસન્નિષ્ણં સુનાદોષૈર્ન લિપ્યતે ॥ ૭૧ ॥

દેવતાતિથિમૃત્તાનાં પિતૃણામાત્મનથ યઃ ।

ન નિર્વપતિ પઞ્ચાનામુચ્ચવ્રસન્ન સ જીવતિ ॥ ૭૨ ॥

ભાવાર્થ—

વિવાહની વખતે પ્રકટ કરેલા અગ્નિમાં ગૃહસ્થે પાંચમહાપદ્મ કરવા. ગૃહસ્થના ઘરમાં પાંચ દિ'સાનાં સ્થાન છે: મુલ્હો, ઘંટી, સાવરણી, ખાણીઆ, અને પાણીયાઈ; તે સ્થાનમાં થતી દિ'સાના પાપમાંથી છુટવા સાર પાંચ મહાપદ્મ ગૃહસ્થે કરવા. તે પાંચ મહાપદ્મ તે— ભણાવતું (બ્રહ્મપદ્મ), તર્પણ (પિતૃપદ્મ), અગ્નિને હોમ આપવો (દિવ્યપદ્મ), હવતાં પ્રાણીને ખવરાવતું (જીવપદ્મ) અને અતિથિની સેવા કરવી. (મનુષ્યપદ્મ) આ પાંચ મહાપદ્મ શક્તિ પ્રમાણે જે કરે તેને ઉપર કહેલાં પાંચ દિ'સાના સ્થાનનાં પાપ લાગતાં નથી અને આ પ્રમાણે દેવતાનું અતિથિનું કુટુંબના પોષ્યવર્ગનું અને પિતૃઓનું તથા પેતાનું પોષણ જે નથી કરેતો તે હવતાં જતાં મુલા બરાબર છે.

૬૮-૬૯-૭૧ ની ભાવના પ્રમાણમાં આધુનિક જૈનોની અસરવાળી છે. ૭૨ ના શ્લોકની ભાવના બહુ જ વિચિત્ર અને મુંઝર છે.

વળી ૭૬ માં શ્લોકમાં અગ્નિદોષના મંજવમાં લખાયું છે કે:—

અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગ્નાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાગ્નાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥ ૭૬ ॥

ભાવાર્થ:—

અગ્નિમાં આદિતિ આપેલી સર્વ પાસે જાય છે; સર્વથી વૃષ્ટિ થાય છે. વૃષ્ટિથી અન્ન પાકે છે અને અન્નથી પ્રજા જન્મે છે. ગૃહસ્થાશ્રમની પ્રશસ્તિ મનુ ભગવાન નીચે પ્રમાણે કરે છે.

યથાવાયું સમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વેન્નન્તવઃ ।

તથાગૃહસ્થમાશ્રિત્ય વર્તન્તે સર્વ આશ્રમાઃ ॥ ૩-૭૭ ॥

યસ્માત્ત્રયોઽપ્યાશ્રમિણો જ્ઞાનેનાન્તેન જ્ઞાન્વહમ્ ।

ગૃહસ્થેનૈવ ધાર્પન્તે તસ્માન્નયેષ્ટાશ્રમો ગૃહી ॥ ૩-૭૮ ॥

ભાવાર્થ:—

જે પ્રકારે વાયુના આશ્રયથી સર્વ જીવ રહે છે તે પ્રકારે ગૃહસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરી બીજા સર્વ આશ્રમ રહેલા છે. ત્રણે આશ્રમને જ્ઞાનથી તથા અન્નથી દિન દિન તૃપ્તિ પામેલા વાળા પાળે છે માટે ગૃહસ્થાશ્રમવાળા સહુથી શ્રેષ્ઠ છે:—તેમ જ.

સ સંધાર્યઃ પ્રયત્નેન સ્વર્ગમશ્વપમિચ્છતા ।

મુખંચેદ્દેષ્ટતા નિત્યં ચોડધાર્યો દુર્બલેન્દ્રિયૈઃ ॥૧-૭૯॥

ભાવાર્થ:—

માટે પરલોકમાં અક્ષય સ્વર્ગ મુખની ઇચ્છા રાખનાર તથા આ લોકના મુખની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષે ગૃહસ્થાશ્રમ નિત્ય ધારણ કરવો. દુર્બલ ઇન્દ્રિયવાળાથી તે ધારણ થઈ શકતો નથી.

વારુ. મનુ. ૩-૧૧૮ માં જે વિચાર દર્શાવ્યો છે તે દરતાં વધારે જોરથી તે વિચાર બીજે કોઈ ઠેકાણે દર્શાવ્યો છે ? આ શ્લોકમાં મનુ ભગવાન કહે છે કે—

અર્થં સ કેવલં મુક્તે ચઃ પચન્વાત્મકારણાત્ ।

યજ્ઞશિષ્ટાશનં હોત્સત્તામન્નં વિધીયતે ॥

ભાવાર્થ:—

જે માણસ પોતાને માટે રસોઈ કરાવી જમે છે તે, અને દેવને જમાડતો નથી તે કેવળ પાપ જ ખાય છે, અન્ન નહિ. યજ્ઞ કર્યા પછી શેષ રહેલું અન્ન તે જ સારા પુરુષોનું અન્ન છે. તેમ જ ભગવદ્ગીતામાં પણ:—

મુજ્જતે તેત્ત્વં પાપાઃ યે પચન્વાત્મકારણાત્

યજ્ઞશિષ્ટાશનઃ સંતો મુચ્યન્તે સર્વેકિંચિદ્વિધૈઃ ॥

ભાવાર્થ ઉપર મુજબ.

પછી આપણા આતિથ્યના નિયમો જુઓ.

અપ્રણયોડિતિધિઃ સાયં સૂર્યોદ્ગો ગૃહેમૈવિના ।

કાલે પ્રાત્તોસ્ત્વકાલે વા નાસ્પાનશ્નગૃહે વસન્ ॥૧-૮૧॥

ભાવાર્થ:—

સાચકાલે અતિથિ આન્યો હોય તેને ગૃહસ્થે પાછો જવા દેવો નહિ. વખતે આન્યો હોય કે કવખતે, પણ તેને જમાડ્યા વિના, રાખવો નહિ. તેમ જ મનુ. ૩-૧૧૪ માં.

મુવાસિનીઃ કુમારીથ રોગિણો ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિમ્યોડમ એવતાન્મોજવેદવિચારયન્ ॥

ભાવાર્થ:—

મુવાસિની, કુવારી, ગર્ભિણી સ્ત્રીયો અને રોગી જનોને તથા અતિથિને લગાર પણ આનાકાની કર્યા વિના પહેલાં જમાડી દેવાં.

વળી આગળ આલે છે કે:—

મુક્તવત્સય વિપ્રેનુ સ્વેનુ મૃત્યેનુ ચૈ વહિ ।

મુજાયાતાં તતઃપથાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૩ ।૧.૭૬।

ભાવાર્થ:—

આ બધાને—જાણણોને પોતાના નોકરોને બધાને જમાડ્યા પછી જે બાકી રહ્યું હોય તે દમ્પતીએ જમવું.

તેમ જ-મનુ. ૪. ૩૨ માં કહે છે કે જે જલ્મચારી સંન્યાસી વિગેરે રમોછ કરતા નથી તેમને ગૃહસ્થે અન્ન આપવું અને અન્ન જળ આદિ વધે તેમાંથી કુટુંબની શક્તિ પ્રમાણે વૃક્ષાર્દિ પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓને ભાગ આપવો. આપા આપા નિયમો યોગ્ય પળાવાથી વિલાયતના જેવાં Poor houses (ગરીબોને મજૂરી કરાવી ખાવા આપવાનાં ઠેકાણાં) જેમાં કેટલીવાર દયા આવે એવા અશક્ત અને ધરણ માણસોને પણ કામ કરવાની ફરજ પડે છે.) અને Orphanages (અનાથ બાળકોને લેલેરવાનાં ઠેકાણાં) કહાડવાની જરૂર રહેતી નહોતી.

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત-આંદ્રિશ.]

ગુર્જર સાક્ષર જયન્તી.

૪.

નર્મદાસંકરનું જન્મદિન.

The man whom Nature has appointed to do great things is, first of all, furnished with that openness to Nature, which renders him incapable of being insincere. To his large, open, deep-feeling heart, Nature is a fact: All hearsay is hearsay. He has a basis of sincerity, unrecognized because never questioned, or incapable of question. Mirabeau, Mahomet, Cromwell, Napoleon: all the great men I have heard of have this as the primary material of them.

Carlyle: Heroes and Hero-worship.

આજે નર્મદાસંકરની જયન્તીનો દિવસ છે. આપણા મોટા સાક્ષરોની જયન્તી ઉજવવાનું પગલું ભરવામાં આ સભાએ આપણા દેશની જૂની રીતોને નવા પ્રસંગોમાં સફલ કરવાનું એક રમણીય અને ઉપયોગી કામ આદર્યું છે. ગુજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નર્મદાસંકર અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે અને હમેશ ભોગવશે. એ પુરુષરતનું સ્મરણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકની શુભ વૃત્તિનું અનેક રીતે પોષણ દે છે. આ શુભ સ્મરણમાં મને ભાગ આપ્યો છે તેથી હું આ સાહિત્યસભાનો આભારી છું.

નર્મદાસંકરનું જીવનચરિત અપ્રસિદ્ધ નથી. તેમના પિતા મુરતના વડનગરા નામરે જામણ હતા. તેઓ પણ ગુજરાતના અર્વાચીન વિકાસની સાથે એક રીતે સંબંધ ધરાવનારા હતા. તેઓ લઢીયાનો ધંધો કરતા. આપણા દેશમાં સરકારે ફેળવણી આપવાની શરૂઆત કરી સારે મુંઝાણમાં એક સિલાહાણનું છાપખાનું સ્થપી તેમાં ચોપડીઓ છાપવામાં આવતી. અને આ છાપખાનામાં લખવાનું કામ લાલસંકર દેવે કરતા. એટલે લાલસંકર દેવેના હાથનાં લખેલાં પુસ્તકોથી આપણા દેશમાં ફેળવણીનું ખીજ શાખું છે એમ

* તા. ૨૪ મી ઓગસ્ટે, અમદાવાદમાં શ્રેષ્ઠાધાર્થી હોલમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભા (પૂર્વની ધી મોશીઅસ એન્ડ લિટરરી એસોસિએશન) તરફથી નર્મદાજયન્તી ઉજવવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે ઉપસો લેખ વંચાયો હતો. પ્રમુખ સ્થાન પ્રો. આનન્દસંકર આપુર્વાર્ધ કુવને આપવામાં આવ્યું હતું. લેખ વંચાયા બાદ મી. શાસ્ત્રીએ નર્મદાસંકર સમ્યન્ધીના પોતાનાં 'reminiscences' કલાં હતાં અને સંગીતસાસ્ત્રી મી. ભવેએ "રસિકકાં નવ કરશે દોઈ શોક" એ પદ ગાયું હતું.—રજનિતરામ વાલ્સાર્ધ (એ. સેક્રેટરી) પ્રમુખ તરીકે કહેલા યોગ્ય શબ્દોનું તાત્પર્ય આવતા અંકમાં હું નોંધીને આપીશ—તન્ત્રી.

કંઈ શકાય. તે ને લાલસાંકરે દેવના દીકરા નર્મદાસંકરે પોતાની સ્વચ્છતિથી લંબેસાં પુસ્ત-
કાંથી શુદ્ધતા સંહિતની અને શુદ્ધતાના જનમંજુની અનન્ય અને અપૂર્વ સેવા કરી.

આમ આપણા સાહિત્યના કૃતિદાસની સાથે નર્મદાસંકરનો મંબંધ પેટી ઉતાર છે. નર્મદાસંકરે મુંબાઈમાં જ ઉછર્યા હતા. ન્દાનપંથમાં તેઓ બહુ શાણ્ડી અને દાંડકી પ્રકૃતિના હતા. અભ્યાસકાંડમાં પંથુ રમતગમતથી તે દૂર રહેતા અને બાલ્યમાંથી જ બુદ્ધિચંમ-
ત્કારે તેા તેમનામાં જણાયો જ હતો. કોમેજની પ્રવેશક પરીક્ષા પાસ કરી તેઓ કોમેજમાં દાંખલ થયાં, પંથુ આઠ માસ પછી કોમેજ છોડી પંડી. તેમના પિતાની આજ્ઞાથી નર્મ-
દાસંકરે મુસ્ત નંઈ ઘર માંડ્યું, અને એક ન્દાની સરખી નોકરી સ્વીકારી. વિદ્યાભ્યાસની અવેરમાં નર્મદાસંકરે વિદ્યાશુરુએલું મન સીરી રીતે સંપાદન કર્યું હતું.

મુંબાઈની હવા નવી કેળવણીનો આંછ નાંખતો પ્રકાશ, સત્ત્વવાળું મન, અને વૈય-
નું સાંમીખ, એ ચારે તરફ આ વખતે નર્મદાસંકરમાં એકાં થયાં હતાં; અને તેના સંયુક્ત બળે તેની મનોવૃત્તિઓ અનેક દિશાઓમાં ઉછાળા મારતી હોય એમ જણાય છે. મુસ્ત નંઈ ઘર માંડે અને કંઈક ઠેકાણે પડે તેના હેતુથી પિતાએ એમને મુસ્ત મોકલ્યા, પણ દેવથોગે તેમનો પહેલો ગૃહસ્થાશ્રમ એ વર્ષમાં જ આટાપાયો. મુસ્ત જવાનું અને નોકરી કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન આવી રીતે નષ્ટ થવાથી નર્મદાસંકર પાછા મુંબાઈમાં આવ્યા.

નર્મદાસંકરને નવા જમાનાનો રાગ બરાબર લાગ્યો હતો. નિબંધો લખવા, મંજુઓ રચાવવી, તેમાં ભાષણો આપવાં અપાવવાં વિગેરે ઉંચી આકાંક્ષા વાળા અને જનસમાજને ફાયદો કરનારાં કૃત્યો શરૂ થઈ ગયાં હતાં. 'વિદ્વાન દાખલ પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનો' ઉત્તેજક અભિલાષ તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યો હતો. મુસ્તમાં હતા તે દરમીયાન કવિ દલપનરા-
મનું નામ અને તેમની કવિતાનું પણ કંઈક ચાલુ થયું હતું. મુંબાઈમાં આવ્યા પછી કોમેજમાં દાખલ થયા પણ મન મનોરથ કરવામાં જ ચુકાનું રહેતું. "બંબકાદાર હોહો મેળવી કે મહાં વિદ્યા બહી કે મુધારાનાં કામ કરી કોઈ પ્રકારે દુનીઆમાં નાંખાંકિન થી રીતે યાજ તેની નં તુલના અને ખુદાઓ સાત દિવસ ઉઠ્યાં કરેતાં હતા." આ નં અંરસાંમાં નર્મદાસંકરને 'કવિ' થવાનો પંથુ અભિલાષ થયો. ધીરા ભગતની પદોથી કવિ-
તાનો અભ્યાસ આરંભ્યો હતો. તે ઉપરથી તેવાં પદો બનાવવાનું મન થયું. એક એ બનાવ્યાં 'આવી રીતે કવિતા બનાવવાનો અભ્યાસ રાખ્યાથી મન કરીને દાંમ થાય' એવી ગણતરી કરી કવિતા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને આખરે 'બંધનું કમોનું બેરી કરવી એ બંધુ આંનેદને માટે છે ને મને નંરે પદો બનાવવાથી જ આંનેદ થાય છે તારે દુ તો એ નં કાંમ કરીશ. શેરે બુધારે તો મંળી રહેશે."—એ મહાન નિશ્ચય સાથે નર્મદાસંકરે પોતાનું કવિજીવન શરૂ કર્યું.

'શેર બુધારે તો મંળી રહેશે' એ કેવી શ્રદ્ધા! ધનનો વેરાંબ એ મ્હોટાઈ કમાવાનું પહેલું પગથીયું છે. હોદ્દાનો અભિલાષ હોડી દઈ નર્મદાસંકરે 'કવિ' મંધને પ્રસિદ્ધિ મેળવ-

વાંતો નિશ્ચય કર્યો. તે પછી 'કવિ'ની સામગ્રી સંપાદન કરવામાં કેટલોક કાળ સ્વાભાવિક રીતે ગયો. સંસ્કૃત વ્યાકરણ, હંદ:શાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર વિગેરે સર્વ સિદ્ધ કર્યા વિના 'કવિ' પદ ધારણ કરવું એ નર્મદાશંકરને ઠીક ન લાગ્યું. આ બધું સંપાદન કરવામાં કેટલી ખંત અને કેટલી નમનતાઈ કવિને વાપરવી પડી હશે તેનો એક દાખલો નવલરામે નોંધી રાખ્યો છે. પિંગળની શોધ કરતાં કોઈ ટેકાણે પિંગળ જડે નહિ. અને પિંગળ પાક પડ્યા વિના કવિતા શી ? આખરે સુરતમાં પિંગળ તો નહિ પણ પિંગળની ગરજ સારે તેવા એક ગ્રંથનો પત્તો લાગ્યો. ગ્રંથ એક કડીયાના કબજામાં. પણ તે ભાષ્યએ નર્મદાશંકરને ઉતારવા સારૂ તે ગ્રંથ ઘેર લઈ જવાની સાફ ના પાડી. એટલે સવારના પહોરમાં, લઈ ખડીયો કલમ ને કાગળ, મુંબઈની કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી, ન્યાતે નાગર બ્રાહ્મણ, નર્મદાશંકર લાલશંકર કડીયા મા'જનને ઘેર જાય અને બે તેટલું હંદરચનાવળીમાંથી ઉતારી લાવે. એક ખીજતે ત્યાં વળી ચિત્ર કાઢ્યો હતો તેને માટે પણ નર્મદને એવી જ મહેનત પડી. ચિતારા પાસે સવારે ચિતરાવે અને પાછો એમાં અક્ષરો ચોગ્ય સ્થાને પૂરીને તે કાઢ્યો. માછાં તરત પહોચાડી દે. આ પ્રમાણે નર્મદાશંકરે હંદ:શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. અને રસ અલંકારના ગ્રંથોનો પણ તેવી જ રીતે પરિચય કર્યો. બધી સામગ્રી સંપાદન કર્યા પછી સને ૧૮૫૮ ના નવેમ્બર માસમાં નોકરીનું રાજીનામું આપી નર્મદાશંકરે દારદા સેવનમાં કાલ નિર્ગમન કરવાનું કઠિન વ્રત લીધું. આ વખતે નર્મદનું વય ૨૪ વર્ષનું હતું.

નર્મદાશંકરના જીવનચરિત્રનું એક પ્રકરણ અને મુખ્ય પ્રકરણ અહીં સમાપ્ત થયું. આ પછીનું તેમનું જીવનવૃત્ત તેમના ગ્રંથોમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. પણ તેમના ગ્રંથો ઉપર આવતા પહેલાં 'કવિ' થવાનો ઉચ્ચાભિલાષ, અને તેને માટે સામગ્રી સંપાદન કરવામાં વાપરેલી ઉંચી ખંત: એ બે વાત ઉપર જરા ટકવાનું મન સ્વાભાવિક રીતે ધાય છે. 'Earnestness' એટલે કે ખરાપણું-સલનિષ્ઠા એ મહોટાધનું પ્રથમ લક્ષણ છે. તે આટલા ઉપરથી નર્મદાશંકરમાં આપણે જોઈએ. યૌવનના આરંભમાં આપણું મન દરેક બાબતની છાપ સેવા બહુ તયાર હોય છે. અને તે વખતે જે અભિલાષો આપણા ઉપર અમલ લેખે છે તેનાથી જ આપણું જીવન બહુધા ઘડાય છે. આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ કે તે કાળના નર્મદથી એાછી વિદ્યા અને શક્તિવાળા કેટલાક માણસો મહોટા હોવા ઉપર ચડેલા છે અને ઘણું ધન સંપાદન કરી શક્યા છે. તે કાલે નર્મદે પણ એવો અભિલાષ રાખ્યો હતો તો તે સિદ્ધ કરવામાં કંઈ જ શ્રમ કરવો ન પડત. કોઈ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો હતો તો વખત જતો અનાયાસે હોદ્દો માન આપણે વિગેરે સર્વ જાતનો જીવનને મીઠું કરનારો વૈભવ નર્મદાશંકરને પ્રાપ્ત થાત. પણ તેવો સંધળો અવકાશ છોડી 'શેર જીવાર'થી સંતોષ માની કવિતામાં જ આપણું જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય, તે પછી તે સારૂ ચોગ્ય સામગ્રી સંપાદન કરવા પાછળ આવી ખંત, અને આખરે નોકરીનું રાજીનામું આપી પૂર્વના નિશ્ચયને અમલમાં મૂકવાનું બળ ! એ બધામાં મહોટાધનનાં તરવો જ નર્મદાશંકરમાં તે પ્રકટ થતાં હતાં એમ આપણે હવે જોઈ શકીએ છીએ. આવા નિશ્ચયો કરવાનાં મન જ હજારોમાંથી એકને થાય; મન થતાં હશે તો નિશ્ચય પણ તેવા હજારોમાંથી એક કરી શકે; અને નિશ્ચય થાય તો અમલમાં મૂકવા જેટલા વૈરાગ્ય અને બાળવાળા પણ કોઈક જ-એ

જનસ્વભાવની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર જ્યારે જરાજર ધ્યાન આપીએ ત્યારે ચોવીસ વર્ષની ઉમરના એક જુવાનના માનસિક બળની ક્ષમતા ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેશે નહિ. મુંબાઈમાં નિવાસ અને કલમની અનન્ય ઉપાસના-એ એ મુખ્ય બિનાઓ સિદ્ધ થઈ.

આજથી નર્મદ 'કવિ' લેખક અને પ્રજાને ઉપદેશ કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આ સ્વીંગ તેણે કેવી રીતે પાર પાડ્યો તે અજ્ઞપ્તું નથી. મુંબાઈમાં હજી સુધી 'કવિ' એ શબ્દ મર્મદાસકરનો જ બોધક છે. આટલા ઉપરથી 'કવિ' જનમંડળની હૃદયગુહામાં કેવો પ્રવળ પ્રતિધ્વજ પાડી ચક્રા છે એ સહજ સમજાયે. નજરે જોનાર કહે છે કે કવિને જોવા માટે લોકો શેરીએ શેરીએ એકઠા થતા. કવિ કામ પ્રસંગે સુરત ગયા હોય ત્યારે સાંધી પાછા ફરે ત્યારે બંદર ઉપર તેમને લેવા માટે દશ દશ હજાર માણસ સામું જાય. આમ કવિ કેવળ પોતાની શક્તિથી પોતાની પાછળ ભક્તોનું એક મ્હોટું મંડળ એકતું કરવા સમર્થ થયા. અને હજી પણ કવિના નામની સાથે ગગળા થઈ જનાર કવિના રસનો પ્રસક્ત સ્વાદ આખનાર તેમના ભક્તો હયાત છે. કલમથી પ્રસિદ્ધ થવાનો તેમનો મનોરથ સર્વ રીતે સફળ થયો. તે સફળતા તે હલકી લોકપ્રિયતા માત્ર જ નહિ. લેખક અને શારદાના ઉપાસક તરીકે ગુજરાતી બાપાની તેમણે અદ્વિતીય સેવા બજાવી. ગુજરાતી બાપાના પ્રથમ કોપકર્તા તરીકે તેમ જ ગુજરાતી બાપાના અર્વાચીન ગદ્યના પ્રથમ પ્રજોતા તરીકે નર્મદાસકરની કીર્તિ જ્યાં સુધી ક્ષતિહાસ રહેશે ત્યાં સુધી કાયમ રહેશે. તેમનાં પદો પણ ગુર્જર સાહિત્યમંડળમાં તેમને હંસુ સ્થાન આપે છે.

પૈસા સંબંધે કવિનું જીવન અંતમાં અનેક કારણોને લીધે દુઃખી થયું એ વાત પણ સહુ જાણે છે. છેવટે નોકરી કઢી ન કરવી એ ટેક મિત્રોની આજીજીથી એમને છાડવો પડ્યો. જે દિવસે કાલજાદેવી રોડ ઉપરની પોતાની ઓરડીમાં કવિ ગોકલદાસ તેજપાસના ધર્મખાતાના એકેડરીની જગાનો અખત્યાર લેવા ગયા તે વખતનો દેખાવ એક નજરે જોનાર પાસેથી આટલે વર્ષે આ લેખકે સાંભળ્યો છે. કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં. કેવળ વિધિને વચ થઈ કવિને આખરે નોકરી સ્વીકારવી પડી. સર્વ જાણે છે કે આ વખતના કવિ, તે 'કવિ' થવાની અભિપ્રાયવાળો જુવાન ઉત્સાહવાળો, કંઈ કામ કરવાને ટમટમી રહેલા ઉમંગવાળો કાન્તદર્શી 'કવિ' નહતો, પણ અનુભવથી ધીરો પરેલો વિપત્તિએ પરમાત્મામાં શ્રદ્ધાવાળો કરેલો, પ્રાચીન વિદ્યાના વિશેષ પરિચયે દેખતો કરેલો, પ્રવૃત્તિમાર્ગને જાણુ માની નિવૃત્તિમાર્ગને ચરણ થયેલો સુરતનો નાગર આદ્યજી નર્મદાસકર લાલસકર દેવે હતો.

કવિ પોતે કહી ગયા છે કે સને ૧૮૫૯ જે અરસામાં એમણે કલમ માવથી નિર્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતથી તેઓ 'સંસ્કારી' મુદારક થયા. એટલે એમનું કવિજીવન એમના મુદારકજીવન સાથે જ શરૂ થયું એમ કહી શકાય. કવિતાકારા એમણે મુદારાના વિષયો ઉપર બહુ અસરકારક ઉપદેશો કર્યા અને તે કવિતામાં દેખાતી કવિના આત્માની સસનિજાથી મુદારાના સંબંધમાં તેઓ મુંબાઈના જનમંડળ ઉપર સંગીન સંસ્કાર પાડી ચ-

કયા. યોગાં વૃષ્ણના ગાળામાં ત્રૈધ્વચિત્ર, હિંદુઓની પડતી વિગેરે સુધોરા સાર પ્રોત્સાહન કરે એવાં આપણા જનસમાજનાં દયાજનક ચિત્રો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને એ કાવ્ય-અંશોને સુધારાનું ‘આદ્યબલ’ એવું કોષ/કવાર નામ આપવા સુધી પણ મિત્રમંડળમાં હિંમત ધરતા. તાત્પર્ય કે પોતાની આ કૃતિઓથી કવિ પૂર્ણ સંતોષ પામ્યા હતા, પોતે પોતાને કૃત-કૃત્ય માનતા હતા, અને નવલરામભાઈ કહે છે કે ‘આ વખતનો કવિના જીવનનો કીર્તિરંગ ન્યારોજ હતો.’

હિંદુઓની પડતી તેમણે સને ૧૮૬૪ માં લખી. નર્મદા સને ૧૮૬૫ માં બહાર પડ્યું. તે પછી કવિ નર્મદાશ કરવામાં રોકાયા. તે દરમિયાન તેમના વિચારો ધીમે ધીમે બદલાતા ગયા, અને પરિણામ એવું આવ્યું કે સુધારાના ‘આદ્યબલ’નો લખનાર કવિ ‘ધર્મ વિચાર’ માં પ્રાચીન ધર્મનો ચુસ્ત ઉપાસક અને આવેશવાન ઉપદેશક થયો. આ વિચારસંક્રમણ વૃદ્ધાવસ્થા કે મરણસામીપ્યનું ચિહ્ન નહતું એમ રા. નવલરામ પોતાનો જાનથી નિઃશંક કહે છે. અને તે કાલનું તથા નર્મદની પોતાની પ્રવૃત્તિના પ્રવાહનું દૃઢન કરતાં આપણને પણ તે વિચારસંક્રમણ રસાભાવિક લાગશે, તેના હૃદયના ખરાપણાની જ સાક્ષી પૂરશે, તથા સત્યશોધન અને સત્યસ્વીકાર કરવાના તેના ઉદાત્ત વ્રતનો જ પુરાવો આપશે.

‘ધર્મવિચાર’માં નર્મદાશંકરે પોતાના વિચારસંક્રમણનાં કારણો સ્પષ્ટતાથી આપ્યાં છે. ‘સંન્યસ’ લખવાના પ્રસંગે જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણો જોતાં એની દૃષ્ટિમર્યાદાનો વિસ્તાર થયો, અને તેને નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું અને તે પ્રકાશથી જોતાં સુધારાના વિચારો ઉપર-ચોટિયા જણાયા, અને પ્રાચીન વિચારોમાં કવિ દૃઢ થયા એ વાત માનવા જેવી છે. નર્મદાશંકરનો એક મિત્ર આ નીચેના પ્રસંગને પણ વિચારસંક્રમણનો આરંભ કાળ માને છે:-

“કોસનદાસ-બાવો કરીને એક નર્મદનો પરમ પ્રિય મિત્ર હતો; (જેને નર્મદે ‘પ્રેમ શૈર્વ’ ની કવિતા અર્પણ કરી આપણા સાહિત્યની સાથે હમેશાં જોડ્યો છે.) “તે કો-સનદાસને ત્યાં એકવાર એક મિત્ર પહોંચ્યા આવ્યો જે વાંસળી બહુ સારી વગાડી જાણુતો હતો. તેને નર્મદાશંકરને વાંસળી સંભળાવવાની ઇચ્છા થઈ. એટલે તેમને વાલ-કેશર જેવી શાન્ત જગામાં એક બંગાલામાં એક દિવસ એકઠા થવાની ગોઠવણ કરી. વાંસળી બગાવવામાં આ માણસ એટલો બધો કુશળ હતો કે તેણે સર્વ શ્રોતાઓને તહીન કરી નાંખ્યા અને એક કલાક સુધી નર્મદાશંકર પણ જાણે સન્નાધિચ્છત થઈ ગયો. આ અનુભવ પછી શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની વાંસળી અને તેણે ગોપીજનોને ઉત્પન્ન કરેલો મોહ વિગેરે વાતોમાં નર્મદાશંકરને સત્યના અંશો જણાવા માંડ્યા અને તે વૈષ્ણવ તથા આપણા પ્રાચીન ધર્મ ઉપરથી, ધર્મની આખ્યાયિકાઓ ઉપરથી તેણે શંકાની શુદ્ધિ છોડી દઈ શ્રદ્ધાની નજરથી અવલોકવા માંડ્યાં, અને તે બધું જોમ જોમ તેવી રીતે જોવાનું ગયું તેમ તેમ તેને તે બધામાં નવાં નવાં સત્યો સમજાતાં ગયાં.”

વાંસળીની વાતના ખરાપણા વિશે સંસય લાવવાનું કંઈ કારણ નથી તેમ જ તે પ્રસંગે નર્મદના મનનું વલણ બદલાયું હોય એ અસંભવિત નથી. ગમે તેમ હો પણ ધીમે ધીમે જ તેના વિચારોનું આનું સંક્રમણ ચમું હતું એટલું એનાં પુસ્તકો ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે. મનને શિક્ષણ આપનાર વિપતિ વિગેરે દેખાવાં માંડ્યાં હતાં. ‘સુધારકો’ લોકોને અપ્રિય છે તે વસ્તુવિપતિની પણ પ્રતીતિ ઘડી હતી. ‘સુધારકો’ના અંતઃકરણના ખરાપણા વિશે એનું મન સંકાપા પણ લાગ્યું હતું. અને આ બધી પરિસ્થિતિએ જગાડેલા વિચારપ્રવાહ પ્રાચીન સારણ (channel) માં જતાં, સુધારાના ‘બાઈબલ’ના પ્રભુનાને સમીતન સિદ્ધાન્તોનો વાસ્તવિક સ્વીકાર કરાવવા શક્તિવાન થયો અને જ્ઞાનમાર્ગનું ચરણ શોધી આપી ‘કવિ’ પાસે ગવરાવ્યું કે—

ઘટ ઘટમાં તું રામ—ટેક.

રામ ઉપજાવે રામ બચાવે,	
મારે તે પણ રામ	રામ રામરે ઘટ ઘટ૦ ૧
રામ સુ મતિ દે	ગમ કિરતી દે,
દે મુક્તી પણ રામ	રામ રામરે ઘટ ઘટ૦ ૨
રામ ભિતરમાં	રામ બદિરમાં,
સહુનો સાક્ષિ રામ,	રામ રામરે ઘટ ઘટમાં તું રામ.

આ સ્થળે કહેવું જોઈએ કે સુધારાનું ‘બાઈબલ’ પણ કેવળ સત્ય વિદીન નથી. કોઈ પણ ખરો માણસ કેવળ અર્થ વિનાનું જોડે છે એમ કદી સમજવું નહિ. પશ્ચિમની રહેણીને નમુના દાખલ રાખી તેની નકલ રૂપ સુધારો કરવાનો માર્ગ છોડી દઈ નવા સંયોગોને અનુકૂલ થવા રૂપ આપણા જ દરિમિન્દુથી આપણી પરીક્ષા કરી આપણા પ્રાચીન પ્રવાદથી વિશ્લેષ ન થાય તેવી રીતે સાધ્ય વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી ફેરફાર કરવા—તેની હીમાયત કરવી એમાં કોઈજ ખોટું નથી—સર્વથા આવશ્યક છે. અને આટલું ધ્યાનમાં રાખ્યા પછી નર્મદના ‘બાઈબલ’ માંથી આપણે ધણે ઉપદેશ લઈ શકીએ છીએ. તે સત્યનિષ્ઠ, તે શ્રદ્ધા, તે સત્ય જોવાની અને નિરૂપણ કરવાની શક્તિ, દરીક્ષા અને અસિદ્ધિત જનસમાજ આગળ તે કહુ સત્યો તે રીતે રજુ કરવામાં સમાયલી નીડરતા, તે સ્વાત્માર્પણ, તે અંતરાત્માનો જુસ્સો, તે ‘હૃદયદ્રવ્યનો ઉજાટ,’ ડુંકારમાં સમાજભક્તિમાં તે દૈવી સર્વસ્વદાન, જે ‘સુધારાના બાઈબલ’માં અને નર્મદશંકરના જીવનચરિત્રમાં પગલે પગલે જણાય છે તેના ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે. સુધારાના સવાલોને વેગથી પ્રસિદ્ધિમાં આણવામાં, ઘટ માનેલા માર્ગે પોતે ચડનારામાં અને જનમંડળને ચલાવવાનો યત્ન કરવામાં, અને આખરે આત્મનિરીક્ષણ કરી પોતાના જ ઉપદેશોના સુધારા સંબંધી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા ઉપર પોતાનું અને જનસમાજનું આવેશથી ધ્યાન ખેંચવામાં નર્મદશંકરે આપણા દેશની અપૂર્વ સેવા જન્યવી. સુધારાના સિદ્ધાન્તોનો આરંભથી એના મન ઉપર વેગવાન કાબુ નહતો, તે સિદ્ધાન્તને રજુ કરવામાં સત્ય અને નિર્દેશતા અથવા ગ્રેમ અને શોષનો માર્ગ ન સ્વીકાર્યો હતો, તે નર્મદશંકર પણ તે ઠાસના અનેક સાધારણ માણસોની

પેટે શંકામાં ને શંકામાં ને નિર્વાણુ પામત. નર્મદાશંકરના આત્માનો આ ઇતિહાસ એક પ્રસિદ્ધ સત્યની સાક્ષિ પૂરે છે કે યોગ-અનન્ય યોગ, પછી તે ગમે તે વસ્તુમાં હોય તે, પરિણામે સત્ય વસ્તુનું દર્શન કરાવે છે.

નર્મદાશંકરે સુરતના પોતાના બંગલા ઉપર 'પ્રેમ અને શૌર્ય' નો મંત્ર આલેખ્યો હતો. આ બે પરમ સિદ્ધાન્તને પહોંચાડનાર ભ્રમિઓને પોની જીવનનીકાનો ધ્રુવ ફરનાર કેટલા વિરલા છે? અને એમાં શો સક છે કે આ કાલમાં આપણા જનસમાજની આ બે અમૃતવધી છે. બધુઓ! આપણા મુકદ્દાવ જીવન ઉપર જરાક નજર કરો. આપણે જે રીતનું જીવન ગાળાએ છીએ તે રીતનું જીવન તો આપણાં વક્ષો .પણ ગાળે છે. તે પણ આપણી પેટે પૃથ્વીમાંથી જીવનરસ ખેંચી પોતાના શરીરનું પોષણ કરે છે. તે પણ આપણી પેટે પુષ્પપરાગથી ફલોત્પત્તિ કરે છે. બધુઓ, આપણામાં શું વૈશેષ્ય છે જેથી આપણે મનુષ્યાત્વનું અભિમાન રાખવાને હકદાર થઈએ? જીવવાનો યત્ન કરો, જીવનના કાંઈક લક્ષ્ય નક્કી કરો, તે સિદ્ધ કરવાને 'પ્રેમ અને શૌર્ય' નો મહામંત્ર રાખી સત્-પ્રયત્નો કરો.

નર્મદે આપણા જનસમાજની સાંપ્રત સ્થિતિ સંબંધે જે જે જ્યાં જ્યાં લખ્યું છે તેના સત્ય અંશ ઉપર હું તમારું સવિશેષ ધ્યાન ખેંચું છું. હું ખાત્રીથી કહું છું કે જે ઉંચા અભિમાનથી એના એ લેખો ભરાયા છે તે અભિમાનથી આપણે ભરાઈએ તો ગયેલી સ્થિતિ પાછી કમાવામાં કંઈ વિલંબ નહિ થાય. અભિમાન, અભ્યાસ, વિચાર, નિશ્ચય, ઉત્સાહ અને આગ્રહ એ દરેક કામમાં વિજયનાં પગથીયાં છે. અને ધૈર્યથી એનું અવલંબન કરીએ તો એનું શું છે કે જે આપણે પુનઃ સંપાદન ન કરી શકીએ? નર્મદ ખરું જ કહે છે કે:—

‘ રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ ઉતાવળા કાયરનું રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું.
ધીરવીર જે હોય તે જ ખૂબ સંકટ સામે યાયે,
ખાડ પેઠે રણુમાં રહે ઉભો, લેશ ન ત્યાં ગભરાયે; રણુ તો ધીરાનું’

અને અંતે,

ભણી વધારો બેસ્સા સહુ જન પણ કળાજમાં રાખો,
ધેસે એ જીતી જાણો તો રાત્રી નીચે નાંખો; રણુ તો ધીરાનું
ભણી બોધ ના સંકટ હોરો, સંકટમાં ના બ્હીઓ,
કહે નર્મદ સહુ વીર ધીર થઈ જસ લઈ જુગ જુગ જીવો.
રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું
નહિ ઉતાવળા કાયરનું, રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું.

બધુઓ! આપણે બ્યારે આપણી પોતાની પરીક્ષા કરતા થઈશું ત્યારે જ આપણું

સત્ય આપણને સમજશે. આપણે અત્યારે અનેક રીતે અસંગત રહેવાનાં ઠાણો છે; તેનો ઉપાય પણ આપણા હાથમાં ન છે. અને તે ઉપાય એ ન કે 'ધીરવીર' થવું, આપણે આપણું શીલ (character) જાળવવું. નિઃસંશય સમજીને, અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી, કે શીલ એ ન સર્વને માટે સર્વ કાલ માટે અમૂલ્ય ચિંતામણિ છે.

મહાભારતમાં એક આખ્યાયિકા છે કે પ્રદુલાદ નામના એક દેવે શીલ ગુણ ધારણ કરી મહેન્દ્રનું સર્વ રાજ્ય લઈ લીધું અને ત્રણે લોક વચ કયાં ત્યારે હન્દ્ર બૃહસ્પતિ પાસે ગયો અને પોતાનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેનો ઉપદેશ કરવા વિનવતી કરી. બૃહસ્પતિએ ઉપદેશ તો કયો પણ વિશેષ જ્ઞાન સાર શુભચાર્ય પાસે તેને મોકલ્યો. હન્દ્ર શુભચાર્ય પાસે ગયો. તેણે પણ ઉપદેશ કયો પણ વળી વિશેષ જ્ઞાન સાર પ્રદુલાદ પાસે ન મોકલ્યો. હન્દ્ર બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરી પ્રદુલાદ પાસે જઈ પોતાના કલ્યાણનો માર્ગ પુછ્યો. કેટલેક કાળે પ્રદુલાદે પણ તેને ઉપદેશ કયો. હન્દ્રે પ્રદુલાદ શુરની બહુ સારી શ્રેવા કરી. અને તેની શુરભક્તિ ઉપર ખુશ થઈ પ્રદુલાદે તેને વરદાન માંગવા કહ્યું. હન્દ્રે આનાકાની કરી પણ પછીથી કહ્યું કે "ને તું મારું કલ્યાણ કરવા ઈચ્છતો હોય તો મને તારું શીલ આપ." પ્રદુલાદ વચનથી અત્યંત ગેરેસો એટલે દા કહી.

પ્રદુલાદ આના પરિણામનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં એક હાવારપ મોટી કાન્તિ-વાણું દેહધારી તેજ તેના શરીરમાંથી નીકળીને આશુ. પ્રદુલાદે તેને પુછ્યું કે તું કોણ છું? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે હું શીલ છું. તું મને જવાની રજા આપે છે એટલે હું જાઉં છું. પછી તેણે ન તેજવાળો બીજો પુરુષ નીકળ્યો. તેને પુછતાં ઉત્તર આપ્યો કે હું ધર્મ છું. જ્યાં શીલ રહે છે ત્યાં ન હું રહું છું. તે પછી એક ત્રીજો પુરુષ નીકળ્યો, તેને પુછતાં જવાબ મળ્યો કે હું સત્ય છું. જ્યાં ધર્મ રહે છે ત્યાં હું રહું છું. તે પછી ચોથો પુરુષ નીકળ્યો. તેને પૂછતાં તેણે કહ્યું કે હું જત્ત છું. જ્યાં શીલ ધર્મ અને સત્ય રહે છે ત્યાં ન હું રહું છું.

આટલા એક પછી એક ગયા તે પછી એક પ્રચંડ દેહવાળો પુરુષ હાવારપે પ્રદુલાદના શરીરમાંથી નીકળ્યો. તે જોઈ પ્રદુલાદ જરા વિસ્મય પામ્યો અને પૂછ્યું કે ભાઈ તું કોણ છું? તેણે કહ્યું કે હું બળ છું અને જ્યાં જત્ત રહે છે ત્યાં ન હું રહું છું. આમ પ્રદુલાદના શરીરમાંથી અનુક્રમે શીલ, ધર્મ, સત્ય, જત્ત અને બળ, ગયાં. તે બધાના ગયા પછી એક અદ્ભુત કાન્તિવાળો દેવી નીકળી. તે દેવપતિએ તેને પૂછ્યું ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે, "હું દેવી લક્ષ્મી છું. હે વીર! સત્યપરાક્રમ પ્રદુલાદ! હું આજ મુઠ્ઠી તારે વિશે રહેલી હતી પણ હવે તું મને રજા આપે છે માટે હું જાઉં છું. પછી લક્ષ્મીને વિશેષ પૂછતાં તે મહાદેવીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે પ્રભો! જે બ્રહ્મચારીને તે ઉપદેશ કયો તે હન્દ્ર હતો, ત્રણ લોકમાં જે તારું એકર્ષ્ય હતું તે હવે તેણે લઈ લીધું છે. હે ધર્મજ્ઞ શીલ-વરે તે ત્રણ લોકને છુટા દના તે બધીને દેવાધિપતિએ તારા શીલનું દરજ્જું કર્યું છે. હે

મહા બુદ્ધિશાળી ! ધર્મ, સત્ય, વ્રત, બલ અને હું. લક્ષ્મી એ બધાનું મૂલ શીલ છે.”* આમ કહી લક્ષ્મી આશ્વાં ગયાં અને ઇન્દ્રે દૈત્યોને છૂતી પોતાનો વૈભવ પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો.

ઇન્દ્ર જ્યાં સુધી શીલવિહીન હતો ત્યાં સુધી દૈત્યા સર્વ વૈભવ બોગવતા હતા, પાછો જ્યારે શીલસંપન્ન થયો ત્યારે દૈત્યોને છૂતી સર્વ વૈભવ પોતે જ પ્રાપ્ત કરી શક્યો એ આ આધ્યાધિકાતા રૂપકનો અર્થ અત્યંત ગંભીર હોવાની સાથે સુરપટ છે.

ત્યારે આપણે પણ આના ઉપરથી બોધ લઇએ અને શીલને સિદ્ધ કરીએ તો આપણાં ગયલાં ધર્મ, અને બલ લક્ષ્મી સુદ્ધાંત આપણી પાસે આવીને ઉભાં રહેશે. નર્મદ પણ જીવનભર આપણી પરીક્ષા કરી કહે છે કે:—

“સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા, જિતેન્દ્રિયપણું, સમદમે, શાન્તિ સંતોષ, મહાત્મા ઔદાર્ય, સત્ય પ્રમાણિકપણું, દયા પરોપકાર, ગુણુગ્રપણું એ મનુષ્ય માત્રના ઉચ્ચ સદ્ગુણો આપણામાં અત્યારે નિસ્તેજ છે. કેવળ સંસારી સ્વાર્થ, સંશય, ભ્રમ, જૂઠું, કપટ, અપ્રમાણિકપણું, અસંતોષ, આશા, તૃષ્ણા, લોભ, ધનવંત કે મિત્રના આશ્રયથી ઉદ્ભવ બોગવો, સ્વાશ્રયનો વિચાર જ નહિ, ખીજાનું સાઈ ખમાય નહિ, સ્ત્રીવિષયમાં લલુતા, દામચોરી, કાળચોરી, વચનચોરી, ધનચોરી. એ સર્વજ્ઞ જોવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી સદ્ગુણ પાળવા જ” (આ શબ્દો ઉપર હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું) “એવી ભક્તિ નહિ થાય ત્યાં લગી ધર્મ અર્થ કે દામ કોઈ પણ વિષયમાં ખઈ જોડું ઉત્તરું કાર્ય પોતાના આ લોકના કે પરલોકના કલ્યાણને અર્થ કે આ લોકના સર્વેના કલ્યાણને અર્થ થવાનું નથી. અનેક પ્રકારની અન્યવસ્થા છતે પણ ધીરજ રાખવી, દુઃખને ખમવું, પણ નીતિનું ઉદ્ધાન કરવું નહિ એવી નિશ્ચય બુદ્ધિ વ્રતિ થયે જ લાભ છે.”

અને એક ખીજે ઠેકાણે:—

“ધીટ થઈને દુઃખ વેઠવું, બુદ્ધિનું અભિમાન મૂકી પરંપરાનું ધર્માચરણ પાળવું, પરદેશી ધર્મ નીતિ વસ્તુ ઉપર મોહ ન રાખવો, નિશ્ચય તથા ખતે અને ધૈર્ય તથા સત્યે ઉદ્બોગ કરવો.”

ખીજા શબ્દોમાં, ધીરવીર થવું, શીલનું સેવન કરવું, એ જ આપણી અત્યારની અસંતુષ્ટિનાં કારણો દૂર કરવાનો, અને આપણે જ વાંકે ખોવાઈ ગયેલાં આપણાં જળ પગલમ અને લક્ષ્મીનો પુનઃ સંયોગ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો ઉપાય છે.

બધુઓ ! વખત ઘણો યઈ ગયો છે. નર્મદજયન્તીને દિવસે આપણે આટલો બોધ લઈને જઈએ તો તે ઓછું નથી. નર્મદ સત્યનિષ્ઠ હતો. ખરો હતો. સતરવરૂપ પરમાત્માએ ‘સુધારા’ની જૂલ સમજાવવા સાર એને આપણામાં મૂક્યો હતો. તેટલા સાર પહે-

લેથી છેલ્લે સુધી પૂર્ણ આવેશથી અને સત્વનિષ્ઠથી તે સુધારાના યુગમાં ધૂમ્યો અને તેનું સત્વાસત્ય જાણી અનુભવી ‘ધર્મવિચાર’ રૂપી વસીયતનામું આપણે માટે તે ચૂકી ગયેલ. ખરાપણું એ એના જીવનની કુચી હતી. નર્મદ ખરે ગુજરાતી હતો. ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતનું સાહિત્ય, ગુજરાતના રીતરીવાજ, ગુજરાતનો ધર્મ, ગુજરાતની જીભી તથા ખા-
મીઓનો તે પૂર્ણ અભ્યાસી હતો. તેણે જે લખ્યું છે તે ખરી સ્વદેશભક્તિથી ખરા જ-
ન્મુભાવથી ખરા પ્રેમ અને સૌર્યથી લખેલું છે. તેનું આખું જીવન જાણે આ એ ભાવના-
ઓનો ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને હૃદયોને સાક્ષાત્કાર કરવામાં જ ગાળ્યું છે. ગુજરાત
આને માટે તેનું અત્યંત આભારી છે. અને આજ આ સમા તેના આત્માને અત્યંત પૂર્ણ
શાન્તિ ધરે છે.

તથાસ્તુ.

ઉત્તમજ્ઞાન કેશવજ્ઞાન ત્રિવેદી.

* * ઉપરનો લેખ વંચાઇ રહ્યા બાદ, રા. રા. ગણપતરામ શાસ્ત્રી—આપણા
પ્રાન્તના એક માન યામતા માણ ૩. એ ઈન્સ્પેક્ટર—જેઓ આ પ્રસંગે હાજર હતા,
તેમણે નર્મદાશંકર સંજયની પોતાનાં સ્મરણ સભાને જાહેર કર્યાં. તેમાં એક એ બાબત
જાણવા જોગ હતી. રા. શાસ્ત્રીજીએ જણાવ્યું કે નર્મદાશંકરનો એવો રિવાજ હતો કે
જે જે મ્હોટા પ્રશ્નો એમને વિચારવા જેવા લાગે તે તેઓ એક ભીંત ઉપર નોંધતા અને
મિત્રો એકઠા થાય ત્યારે એ પ્રશ્નની ચર્ચા ઉપાડવામાં આવતી. કેટલીકવાર ‘રાજ્યરંગ’
જેવા વિષયના પ્રશ્નની ચર્ચા આખું અઠવાડિયું પહોંચતી. એક વખત “feeling” ને
માટે થોડા ગુજરાતી શબ્દ વિશે મિત્રમંડળમાં ચર્ચા ચાલી. આખરે “લાગણી” શબ્દ
નક્કી થયો. આજકાલ ‘feeling’ માટે આ શબ્દ એવો સાધારણ થઈ ગયો છે કે
સૌથી પહેલો એ કોણે વાપર્યો એ કોઈના જાણવામાં નથી. પણ ખરું જોતાં આ શબ્દ
પ્રથમ વાપર્યાનું માન નર્મદાશંકરને છે. આ તો એક સાધારણ દાખલો છે. પણ ગુજરાતી
ભાષાની નર્મદાશંકરે કેવી સેવા કરી છે એ આથી સમજાય છે. ખરેખર, નર્મદાશંકરને
ત્યાં હમેશાં કેવી હચી જાતની વાતો ચતી એ વિશે શાસ્ત્રીજીએ આપેલી હકીકત ઉપરથી
આપણને ખ્યાલ આવે છે.

તન્મી.

મહામ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈનું જીવન ચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી.)

એમની ઉપર એકવાર ફોજદારીનો ચારજ આવેલો. એક ધાંચીના ખત પાછળ વસુલ ભરવામાં ચેરમચુંથ ચએલું તે પરથી કામ સેસન કોર્ટમાં રજુ ચએલું. તે દસ્તાવેજ તથા ચેરાએલું જોઈ તપાસ કરી જહજે એવો હુકમ આપેલો કે આવા વૃદ્ધ માણસથી એ કામ થાય નહીં. સળખ આરોપી બીનતકસીરવાર છે એમ કહી રજૂ આપી.

એ પુરૂષની મુખચર્ચા ઘણી તેજસ્વી તથા બગ્યાદૃતિની હતી. કંદે ઠીંગણા, ગાર વર્ણ, ચપળ નેત્ર, શરીર આરોગ્ય ને કસાએલું હતું. છેક હેંસી બાસી વરસની ઉમ્મર લગી ધર સંસાર ચલાવવામાં મચેલા રહેતા. પોતાની સ્ત્રી યુવાવસ્થામાંજ મરણ પામતાં બીજીવાર લગ્ન ન કર્યા ને બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળ્યું. પોતાના પુત્રોની વહુઓ નાહાની વયની હતી તેમને ધરધંધો, સ્વયંપાક સ્વાદિષ્ઠ બનાવવો, સ્વચ્છતા રાખવી તે પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું વગેરે વગેરે બાબતોમાં સારી શીખામણ આપી તેમને મુધાર્યાં તે પછ્યાડેથી તેમને ઘણું ચાદ કરતાં હતાં.

સ્વભાવે ઉગ્ર હતા પણ ઉગ્રપણું વિવેકબહાર ન હતું. કેટલાક તમોગુણી માણસો જેમ હદ બહાર જતા રહી પોતાનાં કાર્યમાં વિશ્વ આણે એવો તમોગુણ એમનામાં નહોતો. પરોપકારી હતા. ઘણા ચોગ્ય સંત, સાધુ, બ્રાહ્મણ વગેરેને યથાયોગ્ય સહાય કરતા. એ ગુણને લીધે પોતાની સાતિમાં સારી પદ્ધતિ ધરાવતા હતા. દયાનો ગુણ પણ એમનામાં સારો હતો. ઘણી વખત હાથ તળેના માણસો કે પરગણાની આસામીઓ પર વાંકને લીધે ક્રોધે ભરાતા ખરા, પરંતુ યોદ્ધાવાર પછી ક્રોધ સમાવી તેમને સારી શીખામણ દઈ તેમને દુભા કરી તેમના મનનું સાંત્વન કરતા. સાહસિકપણનો ગુણ એમનામાં જન્મથીજ હતો. જે તેમ નહોત તે કંગાલ સ્થિતિમાંથી ઉદ્ધોગ ને આગ્રહે કરીને સારી હાલતમાં જઈ સકાય નહીં. એમના પુત્ર રણછોડદાસને મુંબઈ મોકલ્યા તે એમના કાળમાં એક પ્રકારનું સાહસ ગણાય. મુંબઈનું સ્થળ એટલે કાળું પાણી ને મૃત્યુસ્થાનની જગા એ સમયમાં ગણાતી હતી. તે પોતાના જીવાન ગમર જેવા હોકરને પોતાની સારી હાલત છતાં મોકલવા એ થોડું ધૈર્ય ને હીમત ન કહેવાય.

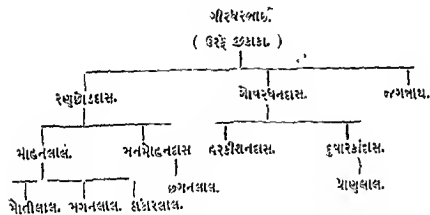
એ પુરૂષમાં એક ગુણ એવો સારો હતો કે એમનાં વખાણ કોઈ એમને મોઢે કરે તો તે બીલકુલ પોતાને ગમતું નહીં. ઘણી વેળા એવું બનેલું કે કોઈ અજાણ માણસ આવી એમના સદ્ગુણનાં કે સત્કર્મનાં વખાણ કરવા લાગે તો તેને કહેશે કે તમે બાટ છો ? બાટાઇ થું કરવા કરો છો ? તમારે જે પ્રયોજન હોય તે કહો. એમ કહી તેને વારતા

સાદે વિસ્તારવાળું કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં મૂકી એ પુરૂષ સંવત ૧૮૧૨ ના બાહરવા

૧૬ ૧૩ ને રાજ દેવલોક થયા સારે એમની પાછળ ઓછવ થયો હતો. જે મુદસ્ય મોટી વયે પોંચી વ્યાખાદી અવસ્થામાં મરણ પામે છે તેમની પાછળ મુજરાતી રીવાજ પ્રમાણે રણકુટો કરતા નથી પણ ભગતોની ટોળી બોલાવી વાજતે ગાજતે ભજન કરતા સ્મશાન લગી તેનું શબ બાળવા લઈ જાય છે. તેમજ યથુ પાછા આવતી વખત પણ તેજ મંડળીઓનું ભજન થાય છે. જેમાં પણ કુટર્તા નથી ને ભજન ગાય છે. એ મરી ગયા સારે લોક કહેતા કે બાર દીકરાનો બાપ મુઝો. એ ઘણો ભાગ્યશાળી છે.

ખાવા પીવામાં સ્વાદીઆ હતા પણ નિયમિત આહારી અને શરીર કસાએહું તેથી હજાર અવસ્થામાં પણ શરીર ઘણું આરોગ્ય રહેતું, મરતી વખતજ એક દોઢ માસનો મંદવાડ ભોગવ્યો હતો.

મરણ વખત એમનો સ્વર્ગી વંશ પુરૂષ વર્ગનો નીચે મુજબ હતો.

એમને ઇંચિછ ભાપાનું જ્ઞાન ન હતું તથાપિ મુગ અને વિદ્યાન કોષ ઇંચિજ સાથે મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા રાખતા. પ્રથમ ભરૂચમાં સદર અદાલત હતી તે વખતે લેખિત એક વાવર મી. રોબર્ટ નામે હતો તેમની મુલાકાત એમને થયેલી, અને તે એમની પાસે દિંદુસ્તાની ભાષાની સુંદરદાસની તથા દાદુજી વજીરની વાણી સાંભળવાનો બહુ શોખ રાખતો હતો. વારંવાર એમને તેડાવીને નાના પ્રકારની વાણી એમના મુખારવિંદથી સાંભળી ખુશી થતો અને તે પોતે પણ માદ કરવાને માટે ચમ કરતો હતો.

એ પોતે જ્યારે ૮૬ થયા સારે પોતાના ઓરડામાં નિત્ય પોતાના પુત્ર તથા પાંત્રાને સાથે સમય વીલ્યા પછી સર્વેને એસાડી પ્રાચીન ઇતિહાસ તથા સહબોધ વાણીના પ્રમંગલ્યા નાના પ્રકારનો નીનિનો અને સસ ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. ઘણા અંગ્રેજીની વાણી એમને મુખે રહેતી હતી.

હવે આપણા મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. રણુછોટાસને વિધાવ્યાસને આરંભ થયો સારે કેળવણીનાં સાધન ક્યાં હતાં તે જણાવવું જોઈએ. વાણીઆના છોકરા આઠ દશ વરસની ઉંમરે ગામડી મેહેતાશની નિશાળે ભણવા બેસતા, ત્યાં બે ત્રણ ચાર વરસની મુદત સુધીમાં આંક, કકો, નામાં વગેરે શીખતા ચાલતા દ્રાઈદ્યની ધાતો કે શેરીઆં મણીકાં લેખાં થોડાં ઘણાં આવડે. વાંચવાનાં પુસ્તકો તો હોયજ શાનાં. અશુદ્ધ લખતાં શીખે. એ રીતે કેટલોક વખત ગુમાવ્યા પછી પંદર સોળ વરસની ઉંમરે કોઈ શરાફ કે મારફતીઆની દુકાને દાખલ થાય. ત્યાં કેટલીક મુદત લગી ઉમેદવારીથી કામ કરે. નામું લખવાની સંમત તથા તોલ બારદાન, વીઆજ જણવાની રીત, વટાવ, મુદત કાપવાના હીસાબ વગેરેમાં ખીલીતી મેળવી હુશીઆર થાય તો તેની લાપકી મુજબ છ દશ કે બાર રૂપીઆનું વરસાન જારી થાય. બહુ કુશલતા પ્રાપ્ત થાય તો વીશેક વરસની ઉંમરે ગુમાસ્તો થાય. ચડતાં ચડતાં મુનીમ કે કીલીદાર થાય. નોકરી મેળવનારને વાસ્તે એ ઉપક્રમ હતો. કેટલાકના બાપ નેસ્તી ગાંધી વગેરેની દુકાન માંડતા હોય તો તે ધંધામાં પડે ને માહીતી મેળવે. વાણીઆઈ લખાણ એટલે કાનામાત્રના ઢેકાણા વગરનું જે લખાણમાં કાનામાત્રનું ઢેકાણું નહીં તો પછી ક્લસ્ટ દાર્થ કે જોડાશર તો તેમાં હોયજ ક્યાંથી.

એવી સ્થિતિમાં આંક, હીસાબ, લખવું, વાંચવું વગેરેનો અભ્યાસ કરી આસરે પંદર સોળ વરસની ઉંમરે પોતાના પિતાના હાથ તજે રણુછોટાસ દુકાનમાં રહ્યા ત્યાં અક્ષર મુધારવાનું તથા નામું લખાવવા વગેરેનું જ્ઞાન મેળવતાં ચાર પાંચ વરસ લાગ્યાં. એ મુદતમાં એમણે ધર્મ સંબંધી પુસ્તકો, જેવાં કે ભગવદ્ગીતા વિષ્ણુસહસ્રનામ વગેરેનો અભ્યાસ વિમળાનંદ સ્વામી તથા કોઈ તેવાજ પુરોના હાથ તજે કરેલો જણાય છે. કેમકે એમનાં હાથમાં લખેલાં સંસ્કૃત કે ભાષાનાં પુસ્તકો ઘણાં જોવામાં આવે છે. દાદુધર્મીઆવા અમૃતરામજી તથા રિદ્ધિરામજીનો સમાગમ એ મુદતમાં થવાથી હાંદુસ્તાની બાપાનાં પુસ્તકો વાંચવા સમજવાનો સારો મદાવરો કરવામાં આવ્યો હતો. એવા સતસમાગમને લીધે બાળબોધ લખાણ સાફ ને શુદ્ધ પ્રાપ્ત થયું એટલુંજ નહીં પણ હાંદુધર્મની કેટલીક અથોગ્ય રૂઢીઓપરથી પણ તેમને તિરસ્કાર આવવા લાગ્યો. એ બાવા અમૃતરામજીનો એમના ઉપર ઘણો ખ્યાર હતો. કારણ કે સુંદરદાસજીની વાણી એઓ ઘણી સારી રીતે વાંચી સમજતા હતા. એ બાવાએ પોતીકા અંતકાળ સમયે એમના મુખારવિંદ્યથી વાણી શ્રવણ કરતાં કરતાં તેમાં તલીન થઈ પોતીકો દેહ છોડ્યો હતો.

એમની એકવીશ બાવીશ વરસની ઉંમર થઈ તે વેળા બ્રીટીશ સરકારને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં લગાડ્યો ચાલતી હતી. તેથી તોપખાનું વગેરે ગોડે લસ્કર ભર્યમાં રહેવું હતું. ને તેથી કેટલાક અંગ્રેજોને પણ ભર્યમાં રાખવાની જરૂર પડતી. સરકારી કીમી-અન દેવળ હતું તેના રક્ષણ સાર એક અંગ્રેજ મિ. ટક્કર નામે રહેતો હતો. અસલ તે લસ્કરમાં હતો પણ લગાઈના કામ સાર નિર્ભળ થવાથી સરકારે તેને ભર્યમાં રાખેલો હતો. તે માસીક પગાર લઈ કોઈ અંગ્રેજ ભણતર આપે તો તેને શીખવતો. રણુછોટાસને અંગ્રેજ ભણવાની મરજી થવાથી એમના પિતાએ સરકારને સોંપ્યા ને માસીક લ

વાજમ આપવા કમુલ કર્યું. અંગરેજ બહુવનારને સુજરાતી કે હીંદુસ્તાની કંઈજ આવડતું નહોતું, તે પશુ માયાકુટ કરતાં અંગરેજનો થોડો અધ્યાસ આવ્યો. વાંચતાં આવડ્યું, લખતાં આવડ્યું, પણ તરબુમાની બહુ હરકત પડતી. શિક્ષકને શિષ્ય બેઠા આસાક તેથી તે અધરે કામ પણ કેટલેક દરબજે પાર પડ્યું. મીસ્તર ટકર પોતાના વિદ્યાર્થી પર ઘણી મમતા રાખતો. તેમાં વિશેષે કરી રણુછોડદાસ કપર. અંગરેજના હાથ નજે શીખવાથી અંગરેજ બોલવાનો મહાવરો એમને હીક થયો.

એક વખત મુંબઈના લાર્ડ ખીપપ કાર સાહેબ બરૂચમાં દેવળની તપાસણી કરવા આવેલા. તે વખતે મીસ્તર ટકરે પોતાની કને અંગ્રેજ બહુનાર શિષ્યોની પરીક્ષા લેવા ખીપપ સાહેબને વીનંતી કરી. તે પરથી તપાસતાં તેમની નજરમાં રણુછોડદાસની આસાકી મારી આવી. તેમણે પુછ્યું કે તમે મુંબઈ આવશો તો સારી નોકરી હું તમને અપાવીશ. તેમણે પોતાના તીર્થરૂપને પુછી તેમની આસા મેળવી સાહેબને હા કહી. ખીપપ સાહેબ સુજરાતની સરકીટ પુરી કરી પાછા મુંબઈ ગયા ત્યારે એ વાત કરનલ જરવીસને કહી કે સુજરાતમાં ભરૂચ શહેરમાં એક અંગરેજ બહેનો તરણુ પુરૂષ ધણો 'દુશીઆર મારા બેવામાં આવ્યો છે તેને જો તમારા હાથ નજે ફેળવણીઆતું છે તેમાં રાખશો તો તે ધણો કપયોગી પડશે.

ખીંડીની લગ્નધર્મ થયા પછી એટલે પંચવાન રાજ અંગરેજ મરકારને સ્વાધીન થયું તે અવસરે મુંબઈ મળે એક મંળી સ્થાપન ધર્મ. તેનો હેતુ ફેળવણી આપવાનો તથા તેને સાર સારા લામક પુસ્તકો તૈયાર કરવાનો હતો. તે પરથી તેનું નામ Bombay Native Education and School Book Society મુંબઈ દિંદ નિશાળ તથા પુસ્તકમંળી એવું પાડ્યું હતું. તેનો પદીવટ એક સરકારી લરકરી અમલદાર જેનું નામ ક્યાપૂટન જરવીસ હતું તેને સોંપવામાં આવ્યો હતો. સરકાર તરફથી પણ તેને આરો આશ્રય મળતો. એવા કારખાનામાં આરંભે લામક માણસોની જરૂર હતી. મુંબઈમાં દક્ષિણી મંળમાંથી તો થોડા પુરૂષો જડી આવતા પણ સુજરાતી માણસો મળવા મુશ્કેલ હતા. તેને વખતે લાર્ડ ખીપપ કાર સાહેબની ભલામણ મંજુર થઈ ને રણુછોડદાસને ભરૂચથી બોલાવવાનો ફરાવ થયો.

ઈસવી સન ૧૮૨૫ માં એ ખાતામાં રણુછોડદાસ જોડાયા. તે વખતે ૩. ૪૦) નો દરમિયો કચો હતો. ને વાટખરચી એટલે ભરૂચથી મુંબઈ જતાં સુધીનો ખરચ તથા ભરૂચથી નીકળ્યાને દીવસથી પગાર ચડતો. એ વખતે દેશી નિશાળોને સાર પુસ્તકો રચવાનું કામ આવતું હતું ને એમને સોંપવામાં આવ્યું.

મરાઠી તથા સુજરાતી બેક કામ સાથે ચાલતાં હતાં. પ્રથમ વર્ણુમાળા તૈયાર કરવામાં આવી. વર્ણુમાળા એટલે મોટે અક્ષરે સુજરાતી તથા બાળબોધ મળકારો કાંગળો પર છપેલા. અ આ ક કાના અક્ષરો પછી બાલખડી-પછી જ્ઞેકાર-પછી એકાકારી શબ્દ દ્વિઅકારી શબ્દ વગેરે પાંચ છ માત અક્ષરોના શબ્દો, શબ્દોના અર્થો, તેમજ અખિત કામ સાર અંક તથા રકમો તથા સાદા સરવાળા બાદબાકી-ગુણાકાર-ભાગાકાર-બાંકણી ને વિ-

વિધ સરવાળા બાદમાંથી ગુણાકાર વગેરેના કામજો તૈયાર કરી પાટીઓપર કે લુગંપના લાંબા પંખાપર ચોટી છોકરાના વર્ષ આગળ તે ટાંગતા ને તેમાંથી શીખવતા એ રીતે કેળવણી આપવાનું કામ તે વખતના ઇંગ્લાંડમાં ચાલતા લાનક્યારટ્ટીઅન ધોરણને અનુસરીને ગુજરાતમાં ચાલતું. વર્ણમાળાના અક્ષરો ઘણા સારા ગણાય છે. હળુપણુ તેનો બેરો મળી શકતો નથી. એ સીધાપ લિપિધારા-બોધવચન-ડાડરલીની વાતો—ઈસપનીતિનીકંથાઓ આગમિત્ર-પંચોપાખ્યાન-ભૂગોળ-ખગોળ, વિદ્યાના હિંદુ લાભ ને સંતોષ વગેરે પુસ્તકો વાંચન કામને સાર, તથા ગણિતને સાર પૂર્ણાંક, અપૂર્ણાંક (હટનશૂત) તથા શિક્ષામાળા બામ ૧ અને ૨, કર્તવ્ય ભૂમિતિ વગેરે. એ બધાં શાળા-પુસ્તકમંડળી તરફથી તૈયાર થતાં હતાં તેમો રણછોડદાસની મદદ લેવામાં આવી. પણ દક્ષિણ તથા ગુજરાતમાં દેશી નિશાળો સ્થાપન કરવાનું સરકારે વધારે અગત્યનું જાણી તેને સાર મહેતાજીઓ ધવાને યોગ્ય માણસો શોધી કાઢવાનું તથા તેમને બણાવી તૈયાર કરવાનું કામ રણછોડદાસને માથે પડ્યું. તેથી ધોડી મુદતમાં મુંબઈથી તેમને પાછા ગુજરાતની મુસાફરીએ મોકલ્યા. અમદાવાદ, સુરત વગેરે ઠેકાણે ફરીને તથા મુંબઈમાંથીજ કેટલાક માણસો શોધી કાઢાયા. પ્રથમ સુરત ભરત ને અમદાવાદને સાર છ માણસો તૈયાર થયા. તેમની સાથે જઈ ને શહેરોમાં નિશાળોનો આરંભ કર્યો.

સરકારી નિશાળો સ્થાપન કરવી ને તેમાં બહુનોદા આવે એવી રીતે કામ કરવું એ તે વખતમાં આજના જેવું સહેલું નહોતું. ગામડી મહેતાજીઓનું જોર, બહુતરનો પ્રકાર આજુ રીવાજથી જુદો, લોકને દર કે મરકાર અમારા છોકરાને બણાવીને લશ્કરમાં રાખશે કે વટલાવશે વગેરે અનેક વિદ્યો હતાં. તે ખસેડી નિશાળો આબાદ કરવી એ સહેલું કામ નહોતું. માટે તે કારણથી રણછોડદાસને એ શહેરોમાં કાંઈક મુદત ગાળવી પડેલી. સારા સારા લોકોને મમળવી તેમના છોકરા નિશાળમાં દાખલ કરાવ્યા. એવી રીતે કામ કરી પાટી પાછા મુંબઈ જઈ બીજા મહેતાજીઓ તૈયાર કરી કર્યાઓમાં નિશાળો કદાવી: જેવા કે ઓરપાડ-કાલીઆવાડી-વલસાડ-ગમવાડી-અકલેશ્વર-જામનગર-આમોદ-નડીઆદ વગેરે મોટા કર્યાઓમાં નિશાળો સ્થાપન થઈ. ગુજરાતમાં આશરે વીસેક નિશાળો થઈ ત્યારે સરકારે રણછોડદાસને ગુજરાતની નિશાળોના હ-સ્પેક્ટર એવો ઓધો આપી રૂ. ૮૦૦ નો દર માસે પગાર કરી ગુજરાત ખાતે મોકલ્યા. નિશાળો આબાદ હાલતમાં આવતાં ઘણી મદદ મળી.

(અપૂર્ણ.)

શતના પંદરમા તથા સોળમા શતકના ભક્ત-કવિઓનાં હવન.

(અનુમત્યાન ૫, ૨૦૨ થી.)

* નરસિંહ મહેતાને પોતાના મુદમસાદમાં, પ્રથમ ચિંતા કુંવરબાબા લલમ કરવાની થઈ હતી. તેણે કુંવરબાઈ અત્યારે તમે પદોન્ન્યાં દતાં આ મમયે મ્હેની પોતાના બાવનો દેવ કાઢી, પોતાના મદીવરનો આશ્રય વાચતી હતી. તેના તે વિલેપાનમાં તેને રૂપ આપવાને " પારકી દૂશે મદના કરે પ્રાણીયા, પુણ્ય માણી મરે વાન બારી." નું પદ આપેલું એમ ના. કનિઠાસમ દેવાઈ હતી. તે વચનમાં મહેતા દર્શાવેલું થયું, ત્યાં જે રસદેવી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા મનને સીધાબા દતા, તે દેવતાએ માન લેવગ નહીં દતા; દર્શાવેલું દેવતાએ કૃષ્ણ મનને પૂરીના લાગી પેળી દયા નાંદી, તેની પૂરીનું વેવિચાર કવિ પ્રેમાનંદના કહેવા પ્રમાણે જનામાં કયું દનું. ના કારણથી દેવતાએ જે નિચનનર પામેનાં વાચન ગામનાં વેવિચાર થયું દનું. અમને જના તપારે મંબલિન વાંચે છે. કામનું પ્રેમાનંદ કવિએ, તેના પૂર્ણ ખર્ચે જતાંતો એકવ કરી, તેના બીનનાં ગુણકાંના નેવારે રૂપો છે, તે મમય નરસિંહ મહેતાના કાજને એટલે બધા પામે દનો કે તપારે ખરી દરેકન મળવાનો પૂરો સંબંધ દનો. તેથી આજ સત્યમારે તમે પાડી, હવે તમે મેલી જનકાઓના અનુમાનિક શોધ કપર એટલે બરોત્તર કામી સમય નહિ. જનગતવનામારે તેમજ શ્રી મણીકરે કીમણીનું કહેલું પદ એટલે છે કે કુંવરબાઈ જનામાં પરબાઈનાં દતાં તે પદ કુંવરબાઈને વાચન કે જનામાં પરબાઈનાં એ નકમરે અમારી માનીતવા પ્રમાણે એવી અગત્યની નથી. કુંવરબાઈનાં લલમ મંબલ ૧૫૦૨ એટલે ૧, ના ૧૮૫૦ માં, અગ્રીવાર વાંચી જનરે મળતો મંબલ છે. કુંવરબાઈના મમદાનું વાચન આજ ન મહેતા દનું. સામય મહેતા પદ તેણીના સામર પદમાં કોઈ નહકના નવની છે; પાડી તે કુંવરબાઈના પતિ, રીત, કોટાઈ વા કોટાઈ દોવા એકમે; પદ કોમ તેનો વિર્ણવ એક કરી સકવા નથી.

પૂરીને પરબાઈ, પુવ પોત તમે પદોન્ન્યાસી, તેના લલ મંબંથી મહેતાને ચિંતા થતા લાગી તે મમયની ઉમળીતવાનું જનમ પામેન. તેને પોતે કહેવાં પોતામાં મારી મન કયું છે. સામયમારું વેવિચાર, વચનમદના તમારે પ્રણાન મદન મહેતાને ત્યાં થયું દનું. કન્યાનું તમા મુરમેના દનું. કોઈ કમજા મેરી કરે છે. (તેની તમે સાન પડેની દની તારે સમ થયાં દતાં) સામયમારની ગમનું તમા ખમીતવા દનું. શ્રી કીમણી અને કમગતવનામારે કરે છે કે "સામયમારની જીવે પિયરથી મુરમેના કરેના, અને માયર પડવાના "કમજા મેરી" હોના." શ્રી કૃષ્ણની લખિને લાને. મુરમેનાનું તમા, નરસિંહ મહેતાએ કમજા મેરી-સુરમી-સામયમાર (કૃષ્ણ) ની જી. પાડ્યું એ મંબલિન છે. સામયમારની આજ તમેની જમરે એટલે કે ૧૬ ના ૧૮૫૦ માં તેના લલ થયાં દતાં અને તે દેવતાન મા ૫ ને પ્રાર્થાને રિને થયાં. એન, કવિ દર્શાવ દેવતાએ છે. સામયમારનું વિશ્વમાં શ્રીકૃષ્ણ-કવિમણીક મદિન પુષાર્થ દતા એક કરે છે. સામયમારની માતા તરીકે.

અથવા સુરસેનાની સાસુ તરીકે, અથવા બચીબાઇની વેવાણુ તરીકે ભગવતી રૂકિમણીજી હતાં. રૂકિમણીજીએ નરસિંહ મહેતાના ગૃહમાં, શામળદાસના આ વિવાહ પ્રસંગે, સ્ત્રીઓને ઉચિત, ઉત્સવો કર્યા હતા. જનનમાં રૂકિમણીજીસહિત શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પધાર્યા હતા; આ પ્રમાણે શામળદાસનાં લગ્ન મોટી ધામધુમથી ચલાં હતાં. અહોભાગી શામળદાસને, રૂકિમણીજી માતા હતાં, અને શ્રીકૃષ્ણ પિતા હતા !!!

પુત્રપુત્રીનાં લગ્ન પ્રસંગે વીત્યા; પછી તેમાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણે આશ્રય આપ્યો હોય, અથવા કોઇની કલ્પના પ્રમાણે, કોઇ ભાવિક વૈષ્ણુવે સહાય કરી હોય, અથવા ગમે તેમ હોય, તો પણ આટલું તો ખચિત છે કે તે કાળે મહેતા પ્રતિ માનદૃષ્ટિથી જોનારા ધણા લોકો હતા એમ જણાય છે. ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં એટલે સંવત ૧૫૦૮ ના અંતમાં, માણેક મહેતા સ્વધામ પહોંચ્યાં. અને ત્યાર પછી તુરત જ શામળદાસનું પણ મરણ થયું. આ પ્રમાણે મહેતાના જીવનમાં, આપણે ક્રમપૂર્વક સંયોગો ઉપર લક્ષ આપીશું તો સદજ જણાશે કે અતુકમે જંગળ રૂપ બધા સંયોગો પસાર થઇ, મહેતાને ભક્તિમાં ગુંથવા માટે ચિંતામુક્ત કરતા ગયા. પુત્રીને સુખી કરવા માટે ચોખ્ખી સ્થળ શોધી તેનું લગ્ન થવું જોઇએ; તે પણ થયું; એક દોઢ વર્ષના અંતરમાં પુત્રનાં પણ લગ્ન થયાં; હવે મહેતાને જંગળ રૂપ, ભક્તિમાં કંઠકરૂપ, માણેક રહ્યાં હતાં; તે પણ અમે ઉપર દર્શાવી ગયા તેમ, મરણ પામ્યાં. આથી મહેતા જંગળમુક્ત થયા. આ અતુકળ સંયોગો જ સ્વચ્છ કરે છે કે મહેતાનું જીવન, આ જગતની જંગળમાં સપડાઇ, ઘાણીના બગદારની માફક સંસારનાં જોતરાં ખેંચી, માત્ર પોતાનો અથવા પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવી, અંધકારના ખૂણામાં પડ્યા રહેવા કરતાં, કંઈક કુચ્છતર આશયવાળું હશે. અને ભક્તિ જેવો કુચ્છતમ આશય બીજો કયો હોઇ શકે? તેના જીવનનું સાદૃશ્ય ભક્તિમાં જ હોવાથી. આવા સંયોગોને પ્રસંગે મહેતાને અપાર દર્પ થતો, નરસિંહ મહેતાએ તે વખતે ત્રણેક કવનો કવ્યાં છે, જે ઉપરથી આપણને પૂર્ણ ચિતાર મળે છે કે મહેતા પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમમાં અત્યંત ચિંતાતુર હોઇ સુખી નહતા, મહેતાના મરણ પ્રસંગે શોક કરી, કવિવર જગન્નાથની માફક—

પાતે ચ સંપ્રતિ દિવં પ્રતિ વન્ધુરસ્તે
કસ્મૈ મનઃ કથયિતાસિ નિજામવસ્થાં
કઃ શીતલૈઃ શમયિતા વચનૈસ્તવાધિમ્ ॥

રહન કરવાને બદલે, મહેતા આનંદની રેલમાં ગાઇ ગયા કે:—

‘ભલું થયું’ બાંગી જંગળ સુખે બજશું શ્રી ગોપાળ ’ (ત્રેમાનંદ)

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રયના દુઃખી, આપણા ભક્ત કવિને, તેનાં પ્રિયતમ સંબંધી-સ્ત્રી પુત્રનાં મરણ પ્રસંગે દર્પ થયો જણાય છે. અને ભક્તિ ઉપર વિશેષ ભાવ ચોંટયો. સ્ત્રી પુત્ર

કરનાં ભક્તિના અધિકતા દેવ, આપણા કવિને પ્રિયતર હતા; તેનું શુદ્ધ દર્શન તેનાં તે સ-
મયનાં કવનો કરાવે છે. આ સાધુને પુનઃ કેમ કન્યા આપે તેમ નહોવાયી, શરીરી લક્ષ્મીનો
પ્રસંગ આવ્યો નહિ. તેમ ભક્તિમાં વિશ્વરૂપ થઈ પડ્યા માટે, મહેતાને પણ શરી લક્ષ્મી કર-
વાની દૃષ્ટિ હતી જ નહિ. ૧૧૧ સામગદાસના મૃત્યુ થઈ તેની શુણ્ણવાન વિધવા સ્ત્રી
સુરસેના પણ ભક્તિમાં લીન રહી હતી; કહે છે કે નરસિંહ મહેતાનાં બાકી રહેલાં ૨૫૦૦૦
પદો તેણીએ તેને (નરસિંહને) નામે રચી, સત્ર લાખ પદ પૂર્ણ કર્યાં હતાં.

ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી મુક્ત થયા પછી, મહેતાએ વૈષ્ણવ ધર્મ છોડી પાળવા માંડ્યો.
આથી નાગરો તેનો ઘણો દેવ કરતા, અને ઘણી રીતે તેને પજવતા. મહેતાને ઘેર કેટલા
એક નાગરો જતા, અને ત્યાં જઈ તેની મસ્કરી કરતા. જે નાગરો નાત આજે મહેતાને
માટે અભિમાન ધરાવે છે, તે જ સાતિના ગૃહસ્થોએ મહેતાને અનેક પ્રકારે દુઃખ દીધું.
પણ મહેતો ડગ્યા નહિ. તેણે દહતાથી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, સતત પછી
ભજન અને લીલાગાન જરી રાખ્યાં. તેના ઘરમાં સાધુસંતનાં ટાળાં પણ પાંચ ૧૪૮૦
તેમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી. કવિ નર્મદાસંકરના માનવા પ્રમાણે કેટલીક નાગરો ૧ ગમે તેવી
થઈ હતી; પણ એ સંબંધિત જણાવું નથી. રા. કીકણી કહે છે કે 'સ્ત્રીએ !
વાધી, આવી રીતે નરસિંહને આશ્રય આપે, તો તેમના પતિ નાગરો તેમને ગયા જણાવ
પગર રહે નહિ.'

ગયા જણાવ

૧. સામગદાસ

કે નરસિંહ

કમળનયનાચાર્ય જણાવે છે કે મહેતાને નાતે પજવવામાં પ્રથમ પ્રસંગ રા.
વૈષ્ણવ ધર્મ ન ગ્રહણ કરે એવો જોખનો; પણ તે નિરર્થક ગયો. મહેતો હમેશાં પ
તળેટીએ શમોદર કુંડમાં સ્નાન કરવા જતા. ત્યાં રસ્તામાં દેડ લોકો રહેતા, તેમની દ્વારો
ઉપર વિશેષ શ્રદ્ધાને લખે, નરસિંહ મહેતાને ભક્ત બોલી, પોતાને આંગણે કીર્તન કરવા
આવવાની વિનંતિ કરી. મહેતો જાની પુરૂષ હોવાથી, વિચાર કર્યો કે 'દેડ લોકો હલકી વ-
ર્ણના છે, પણ નિમનું મન હલકું નથી; બીજું મનુષ્યની રૂઢિ દૃષ્ટિએ તેઓ અશ્વમ છે,
પણ ધર્મરત્ન દૃષ્ટિમાં તેઓ લેશ પણ અયોગ્ય નથી; તેમજ તે સમાન દૃષ્ટિ દરકોઈ આત્મા
ને, દરકોઈ સ્થિતિ અને સંયોગમાં પણ તેની ભક્તિ ઉપરથી ભક્ત તરીકે સ્વીકારે છે; ધ-
ર્મરત્ન સમાન દૃષ્ટિને પદ્મા પદ્મી નથી; અને પદ્માપદ્મી છે ત્યાં અશ્વર્થ નથી.' એમ વિ-
ચારી, ભજનને માટે બધી સામગ્રી તૈયાર રાખવા સંબંધી સચના આપી, ઘેર ગયા રા-
ત્રિએ પ્રસાદ લઈ ત્યાં ગયા, અને ભજન કીર્તન કરી ઉત્સવ કર્યો. બધા દેડ વૈષ્ણવ ખુશી
થયા, અને મહેતો તા. ગૃહગ બંધવતા ઘેર ગયા. પ્રાતઃકાળ થયું હતું, તેથી પૂજન ઉપર
જતા શિવમાર્ગી નાગરો મહેતાના આવા દગ જોઈ, તાળોએ લઈ, હાસ્ય કરતા હતા. મહેતો
બધું સમજતા, પરંતુ અણસમજીને ગો ઉપર દેવો એમ વિચાર કરી, મૌન ગ્રહી
ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે ભક્તિમાં તલીન બનેલા આ ઉદાર મનને, ટાળ, હાસ્ય કે ચેષ્ટા,
કેસાની પરવા રહી નહિ. તે મોહું મન બીજાને અણસમજી માની સંતુષ્ટ રહ્યું. ૧૧૨
એવામાં કોઈએ કહ્યું કે 'મહેતા તમે એવા તે કેવા છો કે, નાત મથી જોતા, જન નથી

જોતા, અને ઢેઢ વગેરે ગમે તે વર્ણ સાથે રમે છે, બટકો છે, નાચો છે, ખંદો છે, ફૂદો છે, અને સ્વચ્છંદતાથી વર્તો છે ” ! ! મહેતાએ તેનો શાંત ચિત્તે.—

‘ એવા રે એવા અમો એવા, તમે કહો છો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં જે બ્રહ્મ કહેશે તો, કરશું દામોદરની સેવા રે.

એ પદથી ઉત્તર આપ્યો. મહેતા કહે છે કે ભક્તિ કરતાં બ્રહ્મ કહેશે તો પણ અમે તો દામોદરજીની સેવા કરીશું. આટલા દિવસ મન ધરમાં વિશેષ હતું, પરંતુ હવે ઇશ્વર ઉપર યથાથી તેના ગુણનું ગાન થેર થેર ગમે તે જગ્યાએ ગાઈશું. આગાર અને કર્મ ધર્મની જે વાતો છે, તે મને સ્મરકર નથી ’ આમ કહી ભક્તિ કરતાં પોતાને બ્રહ્મ આણે છે, તે ઉપર નરસિંહ મહેતાએ, પોતાના દેવનો દોષ કાઢી પોતાને હતભાગી ગણાવ્યા રહ્યો. આ પ્રમાણે દેવવાણમાં હરિશ્ચંદન કરવાથી મહેતાને શાંતિની બહાર મૂકવામાં આવ્યા તો સહનહોતાને માથે ચોટિલ આ કલંકથી (શાંતિ બહાર મૂકવાના) પોતાની યતી ગીલાનું ગુંથવા માન્ય હતું; પરંતુ પોતે ત્યાં જવાથી શાંતિજનો તેના ઇન્દ્રદેવની નિંદા કરશે, એ ભય થવું જે હોવાથી, તેણે શાંતિનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ વખત શાંતિ બહાર મૂકાણું મહેતાને જંગમરમાત્રાએ તેને સ્વપ્ન દાખું ને શાંતિમાં જમવા જવાની આજ્ઞા કરી. મહેતા ગયા તેમ, મસા ગયા; ત્યાં તેને શાંતિથી અલગ બેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાં પણ મહેતા શ્રી ચન કરે છેતનમાં ચકચૂર બની રહ્યા હતા ! અકસ્માત્ એવો બન્યો કે, પ્રત્યેક નાગર પો-
રક સંસારી એક એક ઢેઢ દેખવા લાગ્યો; એ જોઈ, બધા લગ્નજાત યજ્ઞ, મહેતા ઉપર ધકારતી કરેલા તિરસ્કારને, શ્રી કૃષ્ણના કોપના કારણરૂપ જાણી, અથવા પોતે પણ મહેતા જન્મચક્રિતમાં આવી ગયાનું સમજી, મહેતાને શાંતિમાં લીધા. આમ પોતાનું બૂધણુ રખાવી મહેતા પછી શાંતિમાં જમવા ગયા નહિ. શુદ્ધ બક્ષોને યતી સહાયનું આ એક અપૂર્વ દર્શન છે. ! ! ! આર્યશાસ્ત્રમાં એનું પણ કચન છે કે ભક્તિ કરનારની પરીક્ષા લેવા, તેની કસોટી કરવા, તેને ભક્તિથી ચલિત કરવા, દેવો મનુષ્યદ્વારા અસંખ્ય પ્રતિબંધનો નાંખે છે; પરંતુ શુદ્ધ બક્ષો તે અંતરાયોથી બચી, પરમેશ્વરની પરમ આસક્તિ નહિં છોડતાં, લૌકિક બળને લેશ માત્ર નહિ ગણકારતાં, પોતાના દૃઢ નિશ્ચયમાં ચલિત થતાં નથી. તેથીજ તેમનું સ્મરણીય નામ સમગ્ર વિશ્વમાં અમર રહ્યું છે. સત્યવીર હરિશ્ચંદ્રને સત્યથી ચલિત કરવા, મહાસુનિ વિશ્વામિત્રે તેને અસલ સંકષ્ટો આપ્યાં ન હોત તો, હરિશ્ચંદ્રની કીર્તિ આટલી ન હોત; તેમજ બલિરાજને તેની પ્રતિજ્ઞાથી ચલિત કરવા, શુક્રાચાર્ય અને વાગ્મનંદ જેવી શુદ્ધ કસોટીઓ ન હોત તો બલિરાજની આખ્યાયિકા પ્રતિ આપણી આવી માન-દષ્ટિ ન હોત એ નિશ્ચય છે. આપણી આર્યોવર્ત્તીય પ્રસાદિત બ્રહ્મિ તંત્રી પ્રવિત્ર આખ્યાયિકાઓથી પરિપૂર્ણ છે. ! ! !

મહેતાના પ્રસંગમાં વધારે પ્રસિદ્ધ અહલુત અકસ્માત તો, જૂનાગઢના રાવ મંડગિકની સભામાં, પોતાની તેમજ સંન્યાસીઓની વચ્ચે થયેલા વાદવિવાદ વિષેનો છે. એ પ્રસંગ સંવત ૧૫૧૨ એટલે ઈ. સ. ૧૪૫૬ માં બન્યો જણાવવામાં આવે છે. દરબારમાં રહેલા

તેમજ વગસતાવાળા નાગરો, શિવમાર્ગી સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, તેમજ તે બંધાને લઇને મંદિરો રાગ, અને બીજા ઘણા લોકો, મહેતાની વિરુદ્ધ હોવાથી, તેમજ નરસિંહ કોઈ ધર્મ છે અને કૃષ્ણને નામે સ્ત્રીઓ સાથે રાસલીલા અને વિહાર કરી લોકોની નીતિમાં ખલલ પહોંચાડે છે. એવી નિંદાવાણીથી, નરસિંહ મહેતાને તેના વિચારોની સત્યતાનું પ્રતિપાદન કરી આપવાની આજ્ઞા કરવામાં આવી. વૈષ્ણવ ધર્મના આ પ્રચારક, અને શંકરધર્મના ઉચ્છેદકને આ પ્રમાણે વિધન આવી પડ્યું. આ સાચીતિ એવી રીતે ઘણાં સાંભળવામાં છે કે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ, દામોદર સ્વરૂપમાં પ્રગટ થઇને, નરસિંહ મહેતાના ગળામાં, હીરની દોરીવાળા મોગરાનો હાર, પહેરાવ્યો; આ પ્રમાણે આ કસોટીમાં પણ નરસિંહ વિજયી નીવડ્યો. જૂનાગઢના વૃદ્ધ પુરોહી એવી કથા મને છે કે, આટલું છતાં પાછળથી પણ નાગર લોકોએ નરસિંહને પગવચામાં આંગ્રો ખાધા નથી. આવી વિપત્તિમાં મંદિરોની માતા મરણ પામવાથી મહેતાનો બધો આશ્રય જતો રહ્યો. પાછળનો બધો સમય તેણે લોકોની નિંદા સાંભળ્યા વગર, કૃષ્ણકીર્તનનાં ગાન શ્રવણ કરવામાં, તેનાં કાન્યો બનાવવામાં, અને સાધુસંતની સેવામાં વ્યતીત કર્યો છે. ૬૬ વર્ષની વયે, મંદિરોના જુલુ પછી સાતમે વર્ષ વૈકુંઠવાસી થયા જણાય છે. તેનું જુલુ ઈ. સ. ૧૪૭૭ ના વર્ષમાં અને ૧૪૮૦ ના આરંભમાં, એટલે સંવત ૧૫૩૬ માં નોંધીએ છીએ. નાગરોની તેના પ્રતિ ગમે તેવી અપ્રીતિ કે અભાવ હતો, તો પણ તેમણે તેની સઘળી કિતર કિયા કરી હતી !

નરસિંહ મહેતાનો પુત્ર શામળદાસ શુભરી જન્મી, તે અપુત્ર મરી ગયા જણાય છે. તેની પુત્રી કુંવરબાઈ, પછી તેની સાથે રહી, બકિતમાં લીન થઇ હતી. શામળદાસ ની વિધવા સ્ત્રી પણ તેજ પ્રમાણે બકિત માટે તેની સાથે રહી હતી. કહે છે કે નરસિંહ મહેતાને એક બીજી પુત્રી હતી પણ તે કુમારિકાજ રહી હતી.

સાધુ પુરોહોને જે સાંસારિક ઉપાધિ હોય છે, તેથી મહેતા વિરુદ્ધ નહોતા. નાત, જાત, સગાં સંબંધી, રનેલીઓ અને અન્ય લોકોની બંધીથી તીવ્રે ચલાઈ, જનમંદગના ઉપદાસનું પાત્ર જનતાં છતાં પણ, આપણા આ ભક્તકવિએ કૃષ્ણ રાસગાનમાં-ગૂણે બકિતમાં પોતાના ઉવનનો અંત આણ્યો છે ! ! !

(અપૂર્ણ.)

કુલચન્દ્ર ઝવેરચન્દ્ર મહેતા.

ગુજરાતી કવિતા અને સંગીત.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૮ થી.)

(૨) સંગીત, છન્દ, વગેરેની આ ચર્ચા કરવામાં રા. ન્હાનાલાલ પરિણામે એમ આણુવા મથે છે કે ગુર્જર કવિતાને પોતાના શરીરખંધારણ માટે આજ સુધી સ્વીકારાયલા છન્દવૃત્તથી જ અટકવું એ અનિષ્ટ છે. પણ તે કોટિનો ફક્તાર્થ કોઈ અસાત નવા છન્દ, વૃત્તના સ્વીકારમાં થવાનો, છન્દ અને વૃત્તના હિત ત્યાગમાં નહિ; અને રા. ન્હાનાલાલની માનીતી રચના (૩) તો છન્દ વૃત્તને લાત મારી ફેંકી દેવામાં આનન્દ માને છે. આ કારણથી, ખાસ કરીને, હેમની આ ચર્ચા વિજયિની નીવડી નથી.

હાનું સ્પષ્ટીકરણ કરીશું. રા. ન્હાનાલાલ કહે છે:—

“આપણા કવિતામય સંગીત ફરતી પણ સાંકડી સીમાઓ રેપાછ છે: એ સીમાઓ તૂટવી ઘટે છે. જ્યાં સાગરની મહાછોળો સતત વીરગર્જના કરતી હોય, દેશસંસારસ્નેહના મહા મેઘ ગડગડતા હોય, એવી ભવ્ય ગંભીર ભાવનાઓનું શરીર થઇ શકે એવો છન્દ આપણી ભાષામાં નથી એ ફરિયાદ કવિસુભદ્ર નર્મદના સમયની છે અને હજી મટી નથી.”

આ બાલદર્શને સુંદર વચનોમાં તથ્યાંશ શો છે તે જરા તપાશિયે. પ્રથમના જ વાક્યમાં કવિતાના સંગીતની વાત કહી છે અને આખર કહેવું છે છન્દ વિશે. તે વચનમાં સંગીત અને છન્દનો ગૂંચવાડો તો ઉઘાડો જ છે; તે વાત તો કોણે જૂઠીશું; કેમકે રામગિરિ આદિક ગાગને વૃત્ત કહેનાર અને રાગ અને છન્દ એ ઉભયને પર્વાચરણ ગણી બોલનાર કનેથી વધારે વિશદતાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. પરંતુ હેમનું તાત્પર્ય,—કાંઈક ઉદાર અર્થ કરીને—એમ સ્વીકારીશું કે સંગીતક્ષમ છન્દ વૃત્ત વગેરે પદ્યબન્ધનાં સ્વરૂપોને લાલ જે સીમાઓ છે તે તૂટવી ઘટે છે. આમ હેમનો આશય હશે. તો તે વિશે પણ મ્હને તો એમ લાગે છે કે સીમાઓને તોડવાની ઉચ્છેદકૃતિ ના સ્વીકારતાં તે સીમાઓનું સાંકડાપણું (જો હોય તો તે) મટાડીને વિશાળ પ્રદેશ કરવામાં શો બાધ છે? અને માટે જ એ સીમાઓ તોડવાથી, અથવા, ખીજા શબ્દોમાં કહિયે તો છન્દ માત્રને કાવ્યકળામાંથી દેશનિકાલ આપવાથી નહિ, પણ છન્દોનાં યોગ્ય અને વિષયાનુરૂપ રૂપાન્તરોથી ઇષ્ટસિદ્ધિ થશે. ભવ્ય ગંભીર ભાવનાઓને અનુરૂપ છન્દ આપણામાં નથી માટે—છન્દનો ત્યાગ કરવો? અલબત્ત નહિ; પણ તહેવા યોગ્ય છન્દ પેદા કરવા—એટલું જ પરિણામ શ્વે છે. છતાં રા. ન્હાનાલાલ તો પોતાની કૃતિમાં છન્દત્યાગ જ પૂજ્ય ગણે છે; જો કે તેમ કહેતાં આ ચર્ચામાં પોતે છેવટ સુધી અચકાયા છે.

તેમ વળી, ઉપર કહેલી ભાવનાઓને માટે અનુકૂળ છન્દ આપણામાં નથી એ ફરિયાદ શું સર્વાંશે સાધાર છે? મ્હારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો હેમાં તથ્યાંશ બહુ નથી લાગતો. એ જ ‘કવિ સુભદ્ર’ નર્મદના રોળાવૃત્ત, તેમજ, કવિત, ફૂલણા, છપ્પા આદિક

અનેક છંદો તેમ જ સંસ્કૃત શ્લોકોમાંથી વસન્તવિલસ, મન્દાકાન્તા વગેરે અને લહેમાંથી, ગોમ્ય મિશ્રણ તથા રૂપાન્તર વડે, ઉત્પન્ન કરી રાગમાં બીજા સ્વરૂપો, સમર્થ કવિને હાથે, એજ મ્હોટી મ્હોટી બાવનાઓને અનુકૂળ શરીર થઈ સકશે. હાતા નિર્દેશન મારે રા. ન્દાનાલાલે સ્તુતિવિધય કરેલું કાવ્ય જ લખ્યે:—

“જલધિજલદલ ઉપર દામની દમકતી,
યામિની બ્યેમસર માંદિ સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિકૃજન કરે,
સાગરે બાસતી બન્ધ બરની;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુદ્ધાસ ધરની.”

આ કાવ્યમાં જે કાંઈ બન્ધ કરવાનો ભાગ છે તેહું દર્શન કરાવવામાં વર્ણ-સંગીત કરતાં જૂલણા છન્દનું ગરબીર આન્દોલન, તેમજ અન્તિમ ભાગમાં નવીન રીતે દાખલ કરેલું અર્ધ ચરણનું પુનરાવર્તન, વધારે મદદ કરે છે.

‘દેશસંસારનેહના મહામેધ’ ની મર્જના રૂપા કાવ્યની બાવનામાં નથી તે સ્વીકારવું જ નોંધ્યે. પણ હેંથી બન્ધ બાવનાઓને મર્તિમંત કરવી હોય તો તે કરવાનું રાગાર્થ આ અને હેંવા છન્દનાં રૂપાન્તરોમાં નથી એમ કિયો વિચારશીલ પુરુષ કહી સકશે ?

છન્દનો ત્યાગ જ છંદ માનનારા રા. ન્દાનાલાલના મુખમાં જૂના પ્રકારની દેશીઓ ગરબીઓ વગેરે તરફ આદરનાં વચન નોંધ્યે પરસ્પર વિરોધને લીધે આશ્ચર્ય લાગે છે. એઓ લખે છે:—

“આપણા પ્રાચીન કવિયોને લેખને અનુકૂળ છન્દ જ આપણા તળપદ રૂઝગોમાંથી મળતા, સંસ્કૃત અને કાંસી શ્લોકોના બંધાર ઉપરવા પહેલાં પણ આપણા દિવિધૃવજ્ઞેને

* રા. ન્દાનાલાલ ‘સંસ્કારબરણ’ કહે છે. પણ હેમની કામા માગીને હું જૂલણા શબ્દ વાપરું છું. કેમકે છન્દ અને રાગ એ બે સ્વરૂપતઃ જૂદી વસ્તુઓ છે તે હું દલ બૂલી નથી સક્યો.

** જૂની દેશીઓ વગેરેમાં પણ એક પ્રકારનું માપ, પોતપોતાનું જૂદી જૂદી નિયમનું, છે અને હોવું જ નોંધ્યે; ના હોય તેટલે દરજ્જે છન્દોબંધ જ મળાય, પછી ગમે તો તે જાણી નોંધને યોગ્ય અથવા અયોગ્ય, રસિક અથવા અરસિક સ્વાતન્ત્ર્યને લીધે હો, અથવા કેવળ દોષમય હો. પણ નિયમસર માપ તો ખરાંજ; અને તેથી એ રચનાઓને છન્દનું નામ બરાબર જ અપાય છે, આ વિષયને સુપરિત કરવાનો પ્રયાસ સ્વર્ણના વિદ્વાન નવલરામભાઈએ બહુ સારી રીતે આરમ્ભ્યો હતો.

§ ‘છન્દ’ અને ‘રાગ’ એ બે વસ્તુઓનાં સ્વરૂપના વિસ્તરણનું એા વર્ગી બીજું ઉદાહરણ છે. જૂની દેશીઓમાં જે રાગ બતાવ્યા છે તે તો હેમના છન્દોબંધ અધારણથી સ્વતન્ત્ર જ છે, બીજી રીતે સંબંધેજ નહિ; તે સંગીતનું સ્વરૂપ સમજનારને અગમ્ય નથી.

પોતાના સહ રમનાં યોગ્ય સ્વરૂપ આપણા + દેશમાંથી જડતા એ વાત નવા કવિયોના મનનશ્રમને પાત્ર નથી ?”

આમ કહીને દ્વિતીય શો જણાવવો છે તે સ્પષ્ટ સમજાતું નથી. હેમના આ લેખમાં જન્દટતનો ઇતિહાસ આંધ્રો છે તે ઉપરથી કાંઈક ભાસ એમ થાય છે કે જૂની દેશીઓનો ત્યાગ કરીને સંસ્કૃત જન્દટતનો સ્વીકાર કરવાથી અનિષ્ટ બન્ધનો ઉમેરાયો છે. પણ તેથી કાંઈ એમ તો થતું નથી જ કે માપ માત્રનો ત્યાગ કરવો. અને મ્હારે બતાવવાનું એ જ છે કે જન્દનો નિતાન્ત ત્યાગ ઇષ્ટ છે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન અહિં પેલું નિષ્ફળ થાય છે.

આમ એક સ્થળે જન્દટત કરતાં દેશીઓનો મહિમા વધારે મનવવા છતાં, વળી અન્ય સ્થળે રા. ન્દાનાલાલ જન્દટતના સ્વીકારને કાંઈક સચિત રીતે મહત્ત્વ આપતા જણાય છે:-

“ ગુર્જરીના નવજીવનના આર્તપુકાર તરીકે સંસારજીવનના ઊંડા ઊંડા પ્રાણમેશ તરીકે એ (દક્ષપતરામ તથા નર્મદાસંકર) કવિયોના કીર્તિલેખ સમા કાવ્યલેખ આપણા ઇતિહાસનું સોનાનું પાનું છે. પછીના સાક્ષરોમાં એક ગોવર્ધનભાઈ અપવાદ ગણાતાં—આ પ્રજાજીવનની મહાપળની અવગણના કે અજ્ઞાનતા છે,* સુસાતવિચારપરિશીલન તો નથી દેખાતું. આપણામાં જે નવાં બ્રહ્મ ૧૮૪૮ ની લગભગમાં ઘખલ થયાં તે બ્રહ્મ પરિચયને કીધે હાલના જમાનાને જૂનાં અને શક્તિશાળી લાગતાં હોય તો એ ભૂલ છે. પચાસ પંચાવન વર્ષ એક પ્રજાના ઇતિહાસમાં છે તો બહુ છે, નહિ* તો કાંઈ નથી. એ મહાબ્રહ્મ હજી આપણા પ્રાન્તની ઊંડી અંધારી કુંભેમાં નથી ગયાં, હેમના સારાંશ આપણી રોગરગમાં રમી નથી રહ્યા, અને એવું થાય નહિ* ત્યાં સુધી એ બલ પરિચિત કે પુરાણ છે એમ પણ માનતું એ ભૂલ જ છે. ”

અહિં સૂચવેલાં મહાબ્રહ્મની પુરાણતાનો પ્રશ્ન ચૂંચવાનું કોરાણે મૂકતાં, આ વચનનું તાત્પર્ય જ જોઈએ, અને તે એમ જણાય છે કે તે બ્રહ્મનો ભાર ખમવાને યોગ્ય જન્દ-

+ સંસ્કૃત વૃત્તો આપણા દેશનાં જણે ના હોય એમ રા. ન્દાનાલાલ માને છે કે શું? એ સંભવતું તો નથી. તો આ વચને જરાક અર્થહીન થઈ પડે છે;—“આપણા દેશમાંથી જડતા” એ વચન.

* આ સાહસભર્યા આરોપ સ્વીકારતે અચ્છાતું પડશે. હાલના કવિયોમાં પ્રજાજીવનથી વિચ્છેદ નથી એટલું જ નહિ*, પણ, જરાક અવલોકન કરતાં જણાશે કે, તેઓ પોતાના સમયના પ્રજાજીવનનાં નવનવાં સ્વરૂપની ઘોષણા કરનારા પ્રતિનિધિરૂપ જ છે. આ બાબત આ લેખના મુખ્ય વિષય જોડે માત્ર પ્રાસંગિક સંબંધ રાખે છે તેથી વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.~ ‘સુસાતવિચારપરિશીલન’ આપણા હાલના સાક્ષરોમાં નથી એ તો વળી સવિશેષ અન્યાયયુક્ત અને અપરાધ આરોપ છે.

જ્ઞાત દ્વપતરામ તથા નર્મદાસંકરે સ્ત્રીકાર્યાં હતાં. આમ અર્થે જણી સકે. પણ તેમ કરતાં તો રા. ન્દાનાલાલના જન્દના નિતાન્ત ત્યાગ સાથે વિરોધ આવે છે. પરંતુ હેમની આ લેખમાંની બધી દલીલોમાં એજ પ્રમાણે દ્વિતાર્થમાં ક્ષતિ આવે છે. તે તો છીક પણ વળી આગળ જતાં રા. ન્દાનાલાલ લખે છે:—

“પણ સંસ્કૃતજ્ઞો સત્કારતા ક. દ. ળ. વીસરી ગયા કે સંગીતજન્યનમાંથી છૂટતાં વધારે ગાદ જન્યનમાં શુદ્ધરાત્રી સાહિત્યનાં પગલાં મંડાયાં.”—

તે વચનમાં વળી નવો વિરોધ આવીને ઉભો રહે છે. જન્દજ્ઞનો સ્ત્રીકાર ક. દ. ળ. એ દાખલ ક્યાં તે મહાજ્ઞોને યોગ્ય કૃતિ ઘટ્ટ એમ કહીને, વળી તેજ માટે હેમને દોષ દેવામાં આ સખલન થાય છે. એમ પણ નહિં કહેવાય કે આ છેલ્લા વચનમાં તો માત્ર જન્યન ઉમેરાવાનો દોષ બતાવ્યો છે. કેમકે જ્ઞોને યોગ્ય પાત્ર બે જન્દજ્ઞ ગણ્યાં તો તે જન્યનરૂપ થાયજ નહિં. સંગીતને પણ રા. ન્દાનાલાલ જન્યનરૂપ ગણે છે તો પછી જન્દને તો ગણેજ હેમાં આશ્ચર્ય નથી—એ જગત પ્રસંગવશાત્ નોંધવા જેવું છે.

રા. ન્દાનાલાલ લખે છે:—

“પિરાણતા, પ્રસસ્તા (?), કૌર્ય, દક્ષતા (?), સંસારપિથનાં મહાચિન્તન: એવા સખલ અને મહાન ભાવ આપણી પ્રત્ની રંગમાં ઉછળતા જેવા હોય તો મિશ્ઠન કે વ્યાસ વાસ્તીકિની મહાધ્વનિસંસારિણી કવિતાનું રૂપ લઈ શકે એવાં જ્ઞાત આપણી બાપમાં ઘડાયાં જોઈએ.”

મ્હેં ઉપર કહ્યું છે કે “હેવાં જ્ઞો ઘડાયાં જોઈએ” એ વચનમાં સૂચવેલી ન્યૂનતા ખરૂં જોતાં શુદ્ધર પદશાસ્ત્રમાં છે જ નહિં. તોપણ રા. ન્દાનાલાલ અહિં કહે છે તેમ “હેવાં જ્ઞો ઘડાયાં જોઈએ” તેમ હોય, તો પણ તે જ્ઞાત છે, હેમની રચના જેવાં અજ્ઞાત નહિં. ‘ઘડાયાં’ શબ્દમાં જ કોઈ ઘાટ, અમુકનયમથી બંધાયેલો આકાર, એ અર્થ શમાયો છે. અને રા. ન્દાનાલાલને તો,—હેમના ગદ્યના કડકાઓ જોતાં તો ઘાટ ઘડવાનો છે જ નહિ. રા. ન્દાનાલાલને એક ન્દાની સરખી વાતની યાદ દેવાની જરૂર છે. ‘જ્ઞાત’ શબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ ‘ફિરવેલું’ ‘રૂપાન્તર પામેલું’ છે; અર્થાત્ ગદ્યને પદ્યના રૂપમાં મૂકેલું એમ અર્થ છે. અંગ્રેજી verse શબ્દનો અર્થ પણ તેજ રીતે (verso=turn) પદ્યનું સ્વરૂપ સૂચવે છે. Metre શબ્દમાં પણ માપ એ અર્થ છે. રા. ન્દાનાલાલનાં ગદ્ય કાવ્યોમાં કોઈ પણ પ્રકારનું માપ નથી તે તો ઉઘાડી વાત છે. હેમાં ગદ્યનું ખરૂં રૂપાન્તર પણ નથી. મ્હેં ‘વસન્તોત્સવ’ ની ચર્ચામાં જતાવેલું જ છે કે આપણી બાપાનું જન્યારણ અંગ્રેજી બાપાના જન્યારણથી જૂદું જ છે; અને તેથી આપણા જન્દ: શાસ્ત્રમાં અંગ્રેજી જન્દ:શાસ્ત્રનાં તત્ત્વનો પ્રવેશ યદ્ય સકતો જ નથી; આપણો પદ્યનું સ્વરૂપ સ્વરોના લઘુ-શુરુપણના માપ ઉપર આધાર રાખે છે; અને અંગ્રેજી પદ્ય accent ના ધોરણ ઉપર રચાય છે; અને આપણી બાપામાં accent એ વસ્તુ છે જ નહિ (અંગ્રેજી બાપાના accent જેવા accent નથી જ.) આ કારણથી અંગ્રેજી blank verse વગેરેનાં દ-

શાન્તો રા. ન્દાનાલાલ આપે છે તે વ્યર્થ થાય છે. હેમની નવીન ગદ્ય કાવ્યની રચના પણ અંગ્રેજી accent નું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ તે હૃદયમાં દોરાવાનું પરિણામ છે. પોતાનાં કાવ્યોમાં કોઈકે પ્રકારનું આન્દોલન છે એમ એ માનતા હોય તો તે ભ્રમજ છે. આન્દોલનનું તત્ત્વ આપણી ભાષાને માટે—શું ? લઘુ ગુરુનું માપ—તે જ; અને તે તો હેમની કૃતિમાં છે જ નહિ, તો પછી હેમની કૃતિમાં આન્દોલન હેમની કલ્પનાની પ્હાર તો હોવાનો સંભવ રૂ-હેતો નથી. એઓ કદાચ એમ માનતા હશે કે હેમની ગદ્ય રચનાઓમાં ‘શુન્ન’નું તત્ત્વ આવે છે. પરંતુ ગમે તે ગદ્ય શું છ તો સકાય. શુન્ન તો શબ્દો તથા વાક્યોમાં પ્હારથી રેડાનાર પદાર્થ છે. માટે તે થકી કંઈ પદ્ય બની સકતું નથી. શુન્ન તે જૂદી વસ્તુ છે. સંગીતક્ષમતા તો પદ્ય રચનામાં જ આવી સકે.

પણ રા. ન્દાનાલાલના વચન તરફ પાછા વળિયે. એ કહે છે વ્યાસ વાલ્મીકિની કવિતાનું રૂપ લઈ સકે હેવાં જતું આપણી ભાષામાં ધણવાં જોઈયે, પણ એઓ ભૂલી જાય છે કે વ્યાસ વાલ્મીકિની કવિતા બહુધા અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં જ છે. અને તે છન્દ તો આપણી ભાષામાં સારી રીતે દાખલ થઈ ચૂક્યો છે. તો પછી તે જ પદ્ય ધણવાં જોઈએ એમ કહેવાનું પ્રયોગન શું રહ્યું ? ખરી વાત એ છે કે વ્યાસ વાલ્મીકિની કવિતાની ભવ્યતા એ અનુષ્ટુપ્ છન્દના ઉપર આધાર રાખે છે તે કરતાં વધારે હેમની વાણીની અદ્ભુત સરસતામિત્ર ગમ્ભીરતાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. ગમે તેમ હો, પણ છન્દની ખામી જે ન્દાનાલાલ બતાવે છે તે તો વાસ્તવિક નથી. કાંઈ સમર્થ કવિની ખામી છે, છન્દની નથી.

રા. ન્દાનાલાલ લખે છે:—“વેદમન્ત્રો સમા ભવ્ય કે અનિયમિત છન્દો સંસ્કૃતમાં ખીજ નથી. રામાયણ મહાભારત ભાગવત બહુધા યોગમાં યોગ બન્ધનવાળા યોગમાં યોગ ગાનવાળા અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં જ છે.”

આ લખતી વખત એઓ ભૂલી જાય છે કે વેદમન્ત્રો ‘અનિયમિત’ છન્દોમાં નથી; અને એ મન્ત્રોમાં સમાયેલું આન્દોલન તો સ્વર (accent) ના અંશને લીધે છે; અને સ્વર (accent) નું તત્ત્વ તો લૌકિક સંસ્કૃતથી માંડીને આજની બધી પ્રાકૃત ભાષાઓ સુધીમાં હ્રુમ થયું છે. તેમજ રામાયણાદિકના છન્દ યોગમાં યોગ બન્ધનવાળા છે, તે ખરું; પણ યોગ પણ બન્ધનવાળો છે, રા. ન્દાનાલાલની ગદ્યકવિતા જેવા કેવળ બન્ધનહીન નથી. અનુષ્ટુપ્ છન્દને “યોગમાં યોગ ગાનવાળો” કહેવામાં વળી રા. ન્દાનાલાલ છન્દ અને સ્વરસંગીતનો ભ્રમમય મૂલ્યવાદો કરે છે.

જો ગાનશબ્દથી સંગીતક્ષમતા હિંદિ હોય તોપણ ભૂલ્ય છે; કેમકે (મ્હે) કવિતા અને સંગીતના લેખમાં બતાવ્યું છે નેમ) અક્ષરમેળ વૃત્તો કરતાં માત્રામેળ છન્દોમાં

* અનુષ્ટુપ્ કરતાં પણ ઓછા બન્ધનવાળો છન્દ મનહર છન્દ (કવિત) છે. તે પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

સંગીતક્ષમતા વિશેષ હોય છે; અને અનુષ્ટુપ્ છન્દમાં તેા અક્ષરના લઘુગુરુત્વનું નિયંત્રણ (જત્રીસ અક્ષરના આખા શ્લોકમાં છ અક્ષર સિવાય) બિલકુલ પ્રવર્તેતું નથી, માત્ર અક્ષરની સંખ્યાનું જ બંધન છે; તેમ માત્રાની સંખ્યાનું પણ તત્ત્વ હેમાં નથી; તેથી એ તો સવિશેષ સંગીતક્ષમ અને છે.

“ચાહુદી લોકના બાઈબિલની કડીઓ કેવી છન્દના માપ વિનાની છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે; હૈમના ‘સામ’-ધર્મસ્તોત્રોતું સંગીત પણ આપણા સામગાન સમું, પારસીઓની ગાથા જેતું, ઇસલામીઓના કુરાન મન્ત્રો સમોવડું ઉત્તર અને ગમ્તીર છે.”

૨૮. ન્હાનાલાલ મૂળ હિંદુ બાપાના બાઈબિલ વિશે બોલે છે કે અંગ્રેજી બાપાન્તર વિશે તે ખાતરીથી કહી સકાતું નથી, પરંતુ હિંદુ, અરબી, જંદ વગેરે બાપાઓનું તેમજ તે બાપાઓનાં છન્દ:શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરીને જ ૨૮. ન્હાનાલાલ આ વચન ઉચ્ચારવાનું જોખમ જોરે છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો વિષય છે. પરંતુ તે વાત કોરાણે મૂકીને પણ એટલું જ ફરીથી કહીશું કે આપણી ગુજરાતી બાપા અને હેતું છન્દ:શાસ્ત્ર જુદા જ ધોરણ ઉપર છે—લઘુ ગુરુ, સ્પરશી માત્રા, એ તત્ત્વ ઉપર છે; એટલે આ મ્હોટી મ્હોટી વાતો માત્ર વિષયાન્તરતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને સામાન્ય જનને પારિલના આડમ્બરમાં આંછ નાંખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૨૯. ન્હાલાલને મતે આપણા પ્રગળવનના પ્રવર્તતા મહાક્ષોબ, રૂપાન્તર, વગેરેને અનુકૂળ રૂપના છન્દો ઉત્પન્ન થવા જોઈએ. અત્યાર સુધીનો ગુજર છન્દરચનાનો વિકાસ અવશોકીને એ કહે છે:—“આટલેથી આપણી કવિતાના છન્દોનો ઉદ્ધાસક્રમ આપણે અટકાવશું કે એ વિકાસ હજી વિકસવા દઈશું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણી કવિતાના ઉદ્ધાસ વિકાસનો ઉત્તર છે. સુકોમલ સુન્દર સંગીતના સિતાર જ આપણે રમાડીશું* કે સાગરની ઘોષણા ઘોરવતી કોઈ નવીન મહાભાવતન્ત્રી બનાવી રહેના મહારખના આપણે ઉપાસક થઈશું એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણી કવિતાના સંગીત સાથેના પુરાણ પરિચયની સાર્થકતાનો ડું આપણી જીવનજીવિની પળના જ્યાજ્યાનો આપણી કવિતાના ભવિષ્ય-

* જે અંગ્રેજી પદરચનાના મોઢે ૨૮. ન્હાનાલાલને છન્દ જોડે વેર કરાવ્યું છે તેજ પ્રકારના અંગ્રેજી બાપાના મોઢની છાયા આ ‘રમાડું’ શબ્દના ઉપયોગમાં પડી છે. વાદને સંબન્ધે અંગ્રેજીમાં “to play” ક્રિયાપદ વપરાય છે (જેનો સાધારણ અર્થ ‘રમવું’ ‘રમાડવું’ થાય છે). તે ગુજરાતીમાં આ રીતે વાપરવામાં કોઈકે અયોગ્યતા થઈ જાય છે.

ડું ઉપર એક સ્થળે અનુષ્ટુપ્ છન્દના ‘ચોટમાં ચોટ ગાનવાળા’ પદ્યવિશે પ્રસન્નતાથી ૨૮. ન્હાનાલાલ બોલ્યા છે તેથી એમ લાગે છે કે પદ્યને ગાન જેમ જુદાં તેમ છટ એમ એ ધારતા દશે. અને આ વચનમાં કવિતાના સંગીત સાથેના સંબન્ધને એઓ છટ ગણતા જણાય છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે છન્દના ત્યાગનો ઉપાય ગુમરીતે અ-

તો ઉત્તર છે. ”+ .

હાવા ગમ્ભીર ભવિષ્યની જવાબદારી રા. ન્હાનાલાલે છન્દહીન રચનાવડે પોતાને માથે સ્વીકારેલી જોઈને હાથુવાર હાસ અને હાથુવાર ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. ‘એ’ કહ્યું છે તેમ રા. ન્હાનાલાલ જે ન્યૂનતા માને છે તે પૂરવાનો માર્ગ છન્દના ત્યાગમાં નથી, પણ યોગ્ય છન્દના સ્વીકારમાં છે. અને ‘સમર્થ’ કવિને માટે એ પ્રકારના છન્દની રચના અપ્રાપ્ય નથીજ. બાકી રા. ન્હાનાલાલને તો હજી સૂધી એ અનુરૂપ છન્દ જડવો નથી એ તો સ્પષ્ટજ છે; અને હેમણે સ્વીકારેલે માર્ગે એ જડવાનો સંભવ હોય એમ મને તો લાગતું નથી.

કુમસ, તા. ૨૯-૬-૦૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ભિન્નત ગણે છે. આમ એક રચને છન્દનો લાગ તે સંગીતથી વિશ્લેષ કરાવનારો થાય છે, અને બીજા વચનમાં એજ છન્દનો લાગ સંગીત અને કવિતાનો સંશ્રેય કરાવનારો બતાવાય છે;—આ પરસ્પર વિરોધ રા. ન્હાનાલાલની આ વિષયમાં વિચારની વિશદતાની ખામી બતાવી દે છે.

+ આ કાંઈક અર્થભરેલા અને કાંઈક અર્થહીન શબ્દોવાળાં વાક્યોનો સાર એટલેજ જણાય છે કે ભવ્ય ગમ્ભીર ભાવનાઓ માટે અનુકૂળ છન્દ નવા થવા જોઈએ. જે એટલુંજ છે તો રા. ન્હાનાલાલના ‘વસન્તોત્સવ’ માં તો ગામ્ભીર્ય નહિ પણ લાક્ષિત્ય પ્રવર્તે છે;—તો ત્યાં છન્દનો ત્યાગ કરવામાં આ પ્રયોજન તો નહોતું જ.

વસન્ત.

इदं सत्ये सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ग्रहोदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૬.

[માસિક]

આશ્વિન, સંવત્ ૧૯૧૦.

ગુર્જર સાક્ષર જયન્તી.

મણિલાલ નલુભાઈ.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૦૬ થી).

૨. સંસારસુધારો.

(૨.) હવે હું મણિલાલના “સંસારસુધારક” તરીકેના સ્વરૂપ ઉપર આશુ ધુન્ધી;
ધારા’ તરફની મણિલાલની દૃષ્ટિનો પણ એમના દત્તિકાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસાદર
સારો ખુલાસો થઈ શકે છે. વાર્ય

પાથ

હું આ સંબન્ધમાં આપની આગળ સ્થાપવા એ માણું છું કે મણિલાલ સુધારાવાદ,
વિરોધી નહતા; ઉલટું, સુધારો જે સ્થળે આવીને અટક્યો હતો અને અધિય થઈ આ-
દતો, સાંધી એને એક પગથીયું ઉચે ચલાવી, વધારે મનજૂત અને સ્વદેશાભિમાનના પ્રતીન
ઉપર મૂકી, પોતાના દત્તિકાસને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી એમાં જે દોષ જણાયો તે દૂરંઆવો
સોફમનરૂપી ન્યાયાસન આગળ સુધારાના કેસની નવી દાવાઓરુદ્ધ દાખલ કરનાર મર્મિસુધી
હતા. એમને સુધારાના અગ્રણીઓએ - સ્વીકારવાને જદલે પ્રતિપક્ષી, અણ્યા: એ સુધન એ
દત્તિકાસમાં એક ખોટું પગલું બરાબું છે, એમ મારો નમ્ર મત છે. કે મન

આ બતાવવા માટે આ બીજા વિષયના હું ત્રણ પેટા ભાગ પાડીશ:

(૧) પ્રથમ તો મણિલાલના સમયમાં સંસારસુધારાની શી સ્થિતિ હતી એ વિષે થોડુંક બોલીશ.

(૨) પછી મણિલાલનાં સંસારસુધારા અંગ-ધી વિચારો જણાવીશ.

(૩) અને છેવટે, મણિલાલ જેને “જૂનો સુધારો” કહે છે તેનાથી એમનો પોતાનો નવીન સુધારો કેવી રીતે જૂદો પડે છે એ બતાવીશ.

(૧) આપણા ઇતિહાસનાં છેલ્લાં સાઠ વર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં સમજાય છે કે ૧૮૪૫ થી પંદરેક વરસ સંસારસુધારાના જીવંત કાળ હતો; ૧૮૬૪-૬૫ મણિલાલનો થી દસ પંદર વર્ષ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવાના પ્રયત્નો થવા સમય.

સાચા; ૧૮૭૫ પછીથી ધાર્મિક પુનરુત્થાન—ચિઓસોફિકલ સોસા-ટ્રિ આર્યસમાજ વગેરે દિલ્લાસ—નો સમય આવ્યો; ૧૮૮૫-૯૦થી રાજકીય ઉત્સાહ બહાર પડ્યો—અને આજ આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સાથે લાગી ઉપસ્થિત થઈ છે. એકને વખતે બીજા ન હતી એમ સમજવાનું નથી; તેમજ, ધર્મ જે આ દેશમાં હંમેશાં એક મહા પ્રશ્ન રૂપે હાજર ન રહે છે એની આ ચારે જગ્યાનાં કોઈ કોઈ દિલ્લાસ દેખાયાં જ રહી હતી. તો પણ ઇતિહાસ સમજવા માટે સામાન્ય સત્રોનો (Generalizations નો) પયોગ કરવો લાજબી ગણાતો હોય તો મને લાગે છે કે—ઇતિહાસમાં આપણા છેલ્લાં સાઠ નેની ન્હાની યુગવ્યવસ્થા કાંઈક ઉપર પ્રભાવે થવી જોઈએ. આથી સમજાશે કે મણિલાલે શું દેશસેવાની ધુરા ઉપાડી તે વખતે મેડમ બ્લેવેટસ્કીએ જગવેલો ધર્મયુગ તુરંતજ શરૂ મેલો હતો, અને એની અસર નીચે રહી મણિલાલે આપણાં પ્રાચીન પુસ્તકો અને યાત્રાનું અવલોકન કર્યું, અને સંસાર સુધારાના પ્રશ્નને પણ ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનને અંગે વિચાર્યાં. બીજું, સુધારાના ઉપદેશમાં ગમે તેટલું સત્ય હશે પણ તે સત્ય નર્મદે જાત બલધી બતાવેલી અને મણિલાલે પણ પ્રત્યક્ષ જોએલી ખામીઓને લીધે નિર્દોષ થઈ હતું; અને સુધારાનો ઉત્સાહી “બોધકાળ” ક્યારેનોએ અસ્ત થઈ ગયો હતો; ‘કર્મકાળ’ નિર્ભગ પસાર થયો હતો; ‘સુધારા’ના વીર નર્મદે સુધારો ત્યજી પ્રાચીન પ્રવેશ કર્યો હતો, અને ‘સુધારો’ પ્રવૃત્તિમાર્ગ ઉપર રચાએલો છે અને તે નિવૃત્તિપરા-માર્ગજનોને અનુકૂલ નથી એવો સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો હતો. આશાથી ઉજળતો સુધારક પામી નિવૃત્તિમાર્ગમાં શમી ગયો અને મરણશય્યા ઉપર મણિલાલને આવી મતલબનું ગયો કે—“હવે તો આ દેહનો અન્ત આવે તો હીક કે ધરનાં માણસ દેરાન ઇટકે. અમે તો હવે એકલા પડ્યા, અમારા બંડતો અમારા મિત્રો અમારા રને-જમને બગડેલા વહેમી દરાવી વેગળાં થયાં. પણ ખરી વાત હું હાલ કહું છું તે જ શી હૃદય જાણે છે. જવાનીઆ સુધારાવાળા મારી ઉપર કરડી નજર કરતા હશે કહું છું કે તેમના જ મંડળમાં એક જુવાન ઉછેરે છે જે પરિણામે મારા જ વિ-ને ગણે ઉતારશે.” પણ મણિલાલની ઇતિ સુધારા તરફ પાછલા કાળના નર્મદના

જેવી નહતી. મણિલાલે સંસારસુધારાને પ્રાચીન ધર્મને અંગે મૂક્યો ખરો, પણ તેથી સુધારા પ્રત્યે અનાદર જણાવ્યો એમ માનવું જૂઠઠરું છે.

હવે હું બીજા પેટાવિષય ઉપર એટલે કે મણિલાલના સુધારા સંબંધી વિચારો ઉપર આવું છું. જેઓ મણિલાલને સુધારા વિરુદ્ધ માનતા હોય સુધારા સંબંધી તેમના મનનાથે હું અત્રે એમના કોષોમાંથી નીચેના કિતારા રજુ વિચારો. કંઈ છું.

“નવીનતા એ પારંગ, પરાક્રમ, સાહસ, સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ છે; પ્રાચીનતા આયંસ્ય, સ્થિરતા, જડતા, પારતંત્ર્યનો માર્ગ છે. ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધનો જે વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા લાવે છે. પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપજાવે છે; પ્રાચીનતા પોપે છે, સાચવે છે, સંપ્રદે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી. કબરે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને આવશ્યક છે. વિશ્વનો નિર્બાદજ તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગક્ષેમનાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા એ અંગ છે.”

“પ્રાચીનતા એ પ્રત્યેક દેશના અખુટ યત્રનો બંદાર છે. નવીનતા તે બલનો વ્યય કરવાનો જગર છે; નવીનતા એ પૂર્ણ જોરથી છોડી દીધેલું ‘એનજિન’ છે, પ્રાચીનતા તેની ગતિને નિયમમાં રાખનાર ‘એક’ છે.”

“એક પાસા દીકાં છાપાં, માલા કંઠી, રામ નામનું રતન. અને પંદાંતળી ગાતો નીચે હાર્યા, સ્વાર્થ, જૂઠું, અને અનાચારના અંગારા ધખધખતા હોય છે; બીજી પાસા સત્ય, દેશભક્તિ, ભ્રાતૃભાવ, સર્વનું એકપણું, રિવાજિમાત્ર, દંભારિનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ હુંની જ પૂજા અર્થાં કરવાની યુક્તિઓના વિચાર હોય છે. અનાચારને ટાંકવાની કીબી પીછોડીઓ વળવાની રચના હોય છે.”

“પ્રાચીન પક્ષ સ્વતઃ વર્તમાનને સમજી ભવિષ્યમાં ઉતરવાને કહેશે ઉદ્ભવ્યો નથી; આમ માનવાનું કારણ એટલુંજ છે કે પ્રાચીન પક્ષ ઉપર જે કશું અને પ્રીતિ તથા આદર થયાં છે તે બહુ ભાગે, સોમાં પંચાણું જેટલે ભાગે, કેવલ વહેંચરૂપે, અર્ધ શ્રદ્ધારૂપ, સ્વાર્થ સાધવાના એક પ્રકારરૂપ, કે ધાર્મિક નીતિમાત્ર ગણવાની લાલસાના એક માર્ગરૂપ દેખાય છે; પ્રાચીન પક્ષની સમગ્ર પ્રતિષ્ઠા બેઠનું જ પ્રાધાન્ય દેખાય છે. નવા નવા પંથ, સંપ્રદાય, આચાર્ય, અને તેમના શિષ્યોના કલહ, વિગ્રહ, દ્વેષ અને હઠ્યોના પ્રકારો, ગુરુ અને આચાર્યોને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી અર્ધ ચનાર પામરોની કર્તવ્યશ્રદ્ધતા; એવિના બીજું પ્રાચીન પક્ષની પ્રતિષ્ઠામાં કપચિત્ જ નજરે પડે છે. અને એ પક્ષની મુખ્ય હીમાયત કરવા છતાં આવો સ્વીકાર કરવામાં અમોને કશો બાધ જણાતો નથી, કેમકે પ્રાચીન પક્ષ જ્યાં સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી લવિષ્યનું દર્શન પામ્યા વિના કેવલ પ્રાચીન એ નામને જ પૂજે છે ત્યાં સુધી તે કલ્યાણથી અતિ વિદૂર જ છે એવું અમારું મન

પ્રાચીનો પણ એજ પ્રકારની જુલ કરે છે. પ્રાચીન વાર્તાને સમજવાથી, સાંભળવાથી, કે પોતાના મતાનુસાર ગૃહવાથી, તેને વાર્તાને અંગે એવી એવા તર્કજનકમાં તે બસાઈ પો છે કે નવીનતાનું નામ પણ સહન કરી શકતા નથી. આવા પ્રસંગમાં ઉભય પક્ષનું જ્ઞાત જ્ઞાન હોવું બહુ આવશ્યક છે. પ્રારબ્ધયોગે તેનું કાંઈક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગ મને પોતાને મળેલા છે એ વાત કહેવામાં કદી આત્મશ્લાધા થતી હોય તો ક્ષમા યાચું, પણ સંસારમાં મનુષ્યે કર્તવ્યકર્તવ્યના વિચાર બાંધવા તેમાં એ જ્ઞાન પરમોપયોગી છે, ને મને તે જેવું ઉપયોગી થયું છે તેવું અન્યને થાય એ મારી પરમવાંછના છે, એટલે આ રીતે તે વાત કહેવી પ્રામજ છે.

પ્રાચીન મતો ને સિદ્ધાન્તો-ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, આચાર સંપન્ન-વિશેષતા તેમાં પણ મને સત્ય સમજાયું છે. નવીન મત અને નિશ્ચયો વિચારતાં તેમાં પણ મને સત્ય જણાયું છે. પણ જે પૂર્ણ-આખું-અવિકૃત સત્ય છે તે તો ઉભયથી પર છે એમ મારે મત છે. આમ હોવાથી મેં મારા મનમાં અમુક સિદ્ધાન્તો રાખેલા છે, જે મારા જેમ બાંધનાર પરિતોને તો સહજ સમજાવા લાગે ન તથાપિ મુનઃ સંક્ષેપે તેમને કદી જાણ વધા એ, આ પ્રસંગે, મને આવશ્યક જણાયું છે. મારા ઘણાક મિત્રો ઉભયે પક્ષમાં છે તેમને ને મારે બાબત દૃષ્ટિએ મતભેદના વિષયોમાં પણ આંતર વિચારવર્ચામાં અંતર મ મળાયું છે. તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે 'તમારા વિચારોને શોધો અન્યથા સમજે છે અને વહેમમાં વધારો થાય છે.' શોધો તે કીધા? વહેમ તે ખરો વહેમ કે વહેમ નહીં એ જુદી વાત છે, પણ જમ થાય છે ખરો. નવીન મતાનુયાયી મિત્રો સાથે આવા ઝઘાળે ને લીધે કેટલાક દુરાચારી નવીનો એમ પણ જતાવે છે કે 'તમારા સિદ્ધાન્તો અનિયત છે. તમારે કશું ધોરણુ નથી. તમે શોધપ્રિયતા માટે ગમે તેમ લખો છો, બોલો છો, આચાર વિચારમાં ફેર પાડો છો.' આ પણ જમ છે. ઉભયે વાર્તા જનવા સરખી છે. મારે નવીનો કહે છે તેવો એકાકાર વર્ણવ્યવહાર માન્ય છે, પણ આલસી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા શુભ રીતે તોડવી એ વાત મને અત્યંત અમાન્ય છે. નવીનો કહે છે તેમ વહેમ આવ મને અત્યંત લાગ્ય છે, પણ વહેમ એ સજ્જનો તેમજે માનેલો અર્થ મને લાગ્ય નથી. દાન કરવાથી કે આલસ્ય જમાડવાથી પાપ થશે એ વાત નવીનો કહે છે તેમ હું ખોટી માનું છું, તથાપિ કર્મનો નિયમ અને નિર્દોષભૂત પ્રારબ્ધાદિવ્યવસ્થાનો હું દૃઢ બકત છું. નિત્યકાર અપરોક્ષજ્ઞાન એ જ પૂર્ણ તત્ત્વ એમ માનવા છતાં સાકાર ચૂર્તિ આદિનો હું અનાદર કરતો નથી; અગ્નિ તાપવો, પ્રાણ દમવો, આદિ કષ્ટક્રિયાનો આદર ન કરતાં છતાં, ચેતન અને મનોબલની પૂર્ણ સત્તા અને રાજયોગનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારું છું. આ તો અનંક વાતમાંથી ચોટા ઉઠાદરણુ છે જેમાંથી એમ જણાય છે કે કાંઈક પ્રાચીન કાંઈક નવીન એવી વ્યવસ્થા મને અંગીકાર્ય છે, અર્થાત્ ઉક્ત જમનો અવકાશ છે.

ત્યારે ક્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સત્ય સમજાય લાંબી તેને લેવું-સત્ય પરં ધોમદિ; જમાતમક અપવાદોનો ભય ન રાખવો એજ મારો મુખ્ય નિશ્ચય છે. ગ્રેફિસર હક્કીને પ્રેતાવદનના પ્રયોગ જતાવવા માટે, આતરી કરવા સારૂ જતાવવા માટે, નિમંત્રણ થયું ત્યારે ઉત્તર લખ્યું કે 'વાત ખરી હોય તોપણ મને તેમાં નથી' રાજવાદનને ખોડું, ત

રક્ત, ગુહ, જમ, કહેવામાં 'રક્ત' અને તેની ખાતરી કરવા વખતે રક્ત નહિ, એવી નવીન પંથના આચાર્યની વૃત્તિ અને અત્યંત અનાદરણીય છે. તેનીજ સાથે 'પ્રાણજોડક્ય-મુક્ષમાર્ગ' એવી એકાદ ક્રયાને આધારે આદ્યજી તો વિષ્ણુભગવાન પુરોહિતમનું મુખ છે મારે તેજ ઈશ્વર છે, તે કહે તે સત્ય છે, એવા અર્થ પ્રાચીનમાત્ર પણ મને અત્યંત હાસ્યાર્પદ લાગે છે. આંખો, કાન અને ગુદિ ખુલ્લાં રાખી જે નિર્મુખો લાય આવે તેને આધારે, પરમ સત્યનું અનુમાન બાંધતા રહેવું એજ સત્યાન્વેષણનો સિદ્ધાન્ત મારો આધાર છે. તે સત્ય મને ત્યાં સમગ્રયુગ દશે ત્યાં મેં જનાવ્યું છે, તેમાં પ્રાચીન કે નવીનનો ભેદ માની શબ્દ ભાવને લીધે હું એકને વગળવા કે બીજાને પરદરવા પ્રવચ્છો નથી. મને ત્યાં પણ સત્ય તે સત્ય જ છે.

પરંતુ યોગ, પ્રાણવિનિમય, પ્રેતાવાદન, અર્દન અભેદવાદ, દત્તારિના અનુવાદ કરી જનાવવાની મારી પ્રવૃત્તિને લીધે કેઈ પ્રાચીન મતાવલંબી એમ ધારે કે દરેકે હું છતાં વાળ મરી ડોકું ફેંચાવતી વધુમાવને પ્રેતાવાદનના સંસ્કારગ્રાસ્ય માનીશ, બગચાં એડીને આ-વનાદ માવને મહેરો સિદ્ધ માની સંદેશ, જાણા માનતાથીજ જ્ઞાન યજ્ઞ એ સ્વીકારીશ, શુરુપદ મારણ કરીને આર્યધર્મને ઉદ્ધારવાની જરૂરિતને નમીશ; અથવા કેઈ નવીનો એ-મજ માને કે મેં આવી વાતોમાં સત્ય કહ્યું તો નવીન વિચાર સંગમિને હું સ્પર્શતો પણ નહિ હોડ, સ્ત્રીઓના પૂજ્યત્વને, અસંયત ઇન્દ્રિયબલવાળી બાલ વિધવાનાં દુઃખના માર્ગને યુરોપાદિ દેશમાં પ્રચાણના લાભને, નાત જાતના ભેદ એક પારસા રાખી અખંડ અભેદ લાવને, હું સ્વીકારતો જ નહિ હોડ; તો તે ઉભયે પશુના વિચાર ખોટા છે. મારે આમણિ એકે પણ 'મારો' નથી, સત્ય જે જણાય તેનો 'હું' છું. વહેમ, રોગ, અનાચાર, કુટિલતા, એ જપાને ઉભય પક્ષમાંથી તજવાનાં છે, ઉભયમાં સત્ય છે, તે નિષ્પટાપાનથી સંયોજ પદમ સત્યનો આકાર સમજવાનો છે.

પ્રાચીન મતાનુયાયીમાંના કેાઇકે કહે છે, નવીનોમાંના પદોક્તઅર્થસંગમિના સંસ્કારવાળા યજ્ઞાક ને વાત અનુમોદે છે, કે 'તમે તો પ્રાચીન વચનોના નવીન અર્થે યોગ્ય છે.' આ અપવાદ અજ લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી, પરંતુ એ અપવાદના પ્રસંગે ઉપર મારું દુ-ર્લેસ નથી એમ જણાવવાનેજ અજ તેનું સ્મરણ કર્યું છે. તેજ અર્થસંગમિ ખરી છે એમ જનાવવાનાં કારણ તે તે પ્રસંગે જણાવવા હું સુમો નથી. જેવો આ અપવાદ છે તેવો એક બીજો પણ નવીનો મારો ઉપર અપવાદ લાવે છે કે મિથ્યાદેશાભિમાનથી આવી-પ્રાચીન મતનેજ સત્ય કહેવાની-પ્રવૃત્તિ યાવ છે. આ પણ સંપંધા જમ છે. શબ્દમાવને આધારે સત્યાસત્ય કહેવાનો આસદ્ગત નથી તો અમુક વાત પ્રાચીન છે મારે સાચી છે એમ કહેવામાં દેશાભિમાન માનવાની મિથ્યા ઈર્ષ્યા કેવલ મદ જનોના વિપ્રજ્ઞાએજ દોષ, અન્યથા તો સંભવે નહિ. સત્ય જણાય તેજ સમગ્રયુગ એમાં વાસ્તવિક દેશાભિ-માન છે, પણ જે લોકો એમ કહે છે કે પ્રાચીનમાં કશું દેશાભિમાન યોગ્ય છે નહિ તેમની વાત તો અનાદરણીય જ છે."

"રમ છે કવિ! ધીરજ એનું જ નામ, કશું પણ એનું જ નામ કે વિજાવનથી

પ્રાચીનો પણ એજ પ્રકારની ભુલ કરે છે. પ્રાચીન વાર્તાને સમજવાથી, સાંભળવાથી, કે પોતાના મતાનુસાર ગૃહવાથી, તેને વાર્તાને અંગે એવી એવા તર્કજ્ઞાનમાં તે ભરાઈ પડે છે કે નવીનતાનું નામ પણ સહન કરી શકતા નથી. આવા પ્રસંગમાં ઉભય પક્ષનું સં-ક્ષાત્ જ્ઞાન હોવું બહુ આવશ્યક છે. પ્રારબ્ધયોગે તેનું કાંઈક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રસંગ અને પોતાને મળેલા છે એ વાત કહેવામાં કશી આત્મસ્થાધા થતી હોય તો ક્ષમા યાચુ છું, પણ સંસારમાં મનુષ્યે કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિચાર બાંધવા તેમાં એ જ્ઞાન પરમોપયોગી છે, ને અને તે જેવું ઉપયોગી થયું છે તેવું અન્યને થાય એ મારી પરમવાંછના છે, એટલે આ સ્થાને તે વાત કહેવી પ્રાપ્ત છે.

પ્રાચીન મતો ને સિદ્ધાન્તો-ધર્મ, વ્યવહાર, નીતિ, આચાર સર્વને-વિશેષકર્તા તેમાં પણ અને સત્ય સમજાયું છે. નવીન મત અને નિશ્ચયો વિચારતાં તેમાં પણ અને સત્ય જણાયું છે. પણ જે પૂર્ણ-આયુ-અવિદ્યુત સત્ય છે તે તો ઉભયથી પર છે એમ મારો અદ્વ છે. આમ હોવાથી મેં મારા મનમાં અમુક સિદ્ધાન્તો રાખેલા છે, જે મારા લેખો વાંચનાર પરિતોને તો સહજે સમજવા હશે જ તથાપિ યુગ સંક્ષેપે તેમને કદી અતાવવા એ, આ પ્રસંગે, અને આવશ્યક જણાયું છે. મારા ઘણાક મિત્રો ઉભયે પક્ષમાં છે તેમને ને મારે બાલ્ય દૃષ્ટિએ મતભેદના વિષયોમાં પણ આંતર વિચારવ્યસ્થામાં અંત્ય મ-મજાયું છે. તેમનું કહેવું એમ થાય છે કે 'તમારા વિચારોને લોકો અન્યથા સમજે છે, અને વહેમમાં વધારો થાય છે.' લોકો તે કીધા? વહેમ તે ખરે વહેમ કે વહેમ નામ? એ જુદી વાત છે, પણ જમ થાય છે ખરે. નવીન મતાનુયાયી મિત્રો સાથે આવા ઐશ્વ-ને લીધે કેટલાક દુરાવેલી નવીનો એમ પણ જનાવે છે કે 'તમારા સિદ્ધાન્તો અનિયત છે. તમારે કશું ધોરણ જ નથી. તમે લોકપ્રિયતા માટે ગમે તેમ લખો છો, બોલો છો, આચાર વિચારમાં ફેર પાડો છો.' આ પણ જમ છે. ઉભયે વાર્તા બનવા સરખી છે. મારે નવીનો કહે છે તેવો એકાકાર વર્ણવ્યવહાર માન્ય છે, પણ ચાલતી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા શુભ રીતે તોડવી એ વાત અને અત્યંત અમાન્ય છે. નવીનો કહે છે તેમ વહેમ માત્ર અને અત્યંત સ્વાન્ય છે, પણ વહેમ એ શબ્દનો તેમજો મારેલો અર્થ અને આલ્ય નથી. દાન કરવાથી કે બ્રાહ્મણ જમાડવાથી પાપ ટળે એ વાત નવીનો કહે છે તેમ હું ખોટી માનું છું, તથાપિ કર્મનો નિયમ અને તદંગજ્ઞ પ્રારબ્ધાદિવ્યવસ્થાનો હું દૃઢ ભક્ત છું. નિરાકાર અપરોક્ષજ્ઞાન એ જ પૂર્ણ તત્ત્વ એમ માનવા છતાં સાકાર ભૂતિ આદિનો હું અનાદર કરતો નથી; અગ્નિ તાપવો, પ્રાણ દમવો, આદિ કલ્પક્રિયાનો આદર ન કરતાં છતાં, ચેતન અને મનોબલની પૂર્ણ સત્તા અને રાજયોગનું અસ્તિત્વ સારી રીતે સ્વીકારું છું. આ તો અનેક વાતમાંથી થોડાં ઉદાહરણ છે જેમાંથી એમ જણાય છે કે કાંઈક પ્રાચીન કાંઈક નવીન એવી વ્યવસ્થા અને અંગીકાર્ય છે, અર્થાત્ ઉક્ત જમનો અવકાશ છે.

સારે સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સત્ય સમજાય ત્યાંથી તેને લેવું-સત્ય પરં ખીમદિ; જમાત્મક અપવાદોનો ભય ન રાખવો એજ મારો મુખ્ય નિશ્ચય છે. ગ્રેફિસર હક્ષ્મીને ત્રેતાવાદનના પ્રયોગ અતાવવા માટે, ખાનરી કરવા સારૂ અતાવવા માટે, નિમંત્રણ થયું ત્યારે ઉત્તર લખ્યું કે 'વાત ખરી હોય તોપણ અને તેમાં રસ નથી.' ત્રેતાવાદનને ખોદું, ત-

સુધારાના કેટલાક અંગ્રેજીઓ જે ન્યાય કંઈ છે એનો ચર્ચાસ પણ સુધારા-
વાળા તરફથી મણિલાલને થતો તમે જોયો છે ?

(૨) મણિલાલ પ્રાચીન અને નવીન—ચાલતી રિવાજ અને સુધારા—એ બે તરફનો
સમન્વય કરવાનું કહે છે.

(૩) એટલુંજ નહિ, પણ પ્રાચીન પણ કરતાં નવીન તરફ પોતાનું વલણ સ્પષ્ટ બતાવે છે.

(૪) વિશેષમાં, મણિલાલ સુધારાનું સામાન્ય તત્ત્વ જ બતાવીને બેસી રહેતા નથી,
પણ ‘સુધારા’ની વિધવાવિવાહ શિવાયની બધી દલમે—ઓકિંગવણી, લમવયમાં
વધારો, સમુદયાનની આયસ્યકતા, કન્યાવિક્રય અને શાનિબન્ધનની અનિષ્ટતા વગેરે-
સ્વીકારે છે. અને એના પ્રતિપાદનમાં કેટલીકવાર એવો હસાદ અને આશ્ચ-
ર્યકારે છે કે હું આપને એટલે સુધી પૂછી શકું છું કે આમાં ઉત્સાહી અને પ્રા-
સુધારાનાં લખાણો એક પણ ‘સુધારાવાળા’ની કલમથી નીકળેલાં બતાવશે ?

(૩) હારે મણિલાલના અને ‘સુધારાવાળાઓ’ના ‘સુધારા’માં ભેદ શો ? પરિણામે
ભેદ નથી, માત્ર નામનો જ ભેદ છે—એમ ‘સુધારાવાળા’ માનતા
સુધારા “જુનો” હોય, અને મણિલાલનો સુધારો એમને ઇષ્ટ હોય તો આ ભેદ
અને મણિલાલનો. ઉપર બાર મૂકવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. પણ જે કાંઈ પણ
ભેદ પ્રતીત થતો હોય તો તે—ચાલતી સુધારાની રીત, અને
“Reform on National Lines”—એ બે વચ્ચે જે ફર છે તે જ. અને સારી
રીતે જોતાં સમજશે કે “Reform on National Lines” એને કેવળ અર્થદીન
રાખો કહીને તિરસ્કારી કાઢવા એ ખોટી વિચારધુનિ છે.

હવે આ માં પણ સુધારો એકદમ યદ્ જશે એમ મણિલાલનું કહેવું નથી.
સુધારાને કૃતિમાં લાવતાં કેટલી સુસીબતો નડે છે એ મણિલાલને અનુભવી નડતી પોતે
સુધારાનું કાર્ય આરંભ્યું તે વખતની એક નોંધમાં એ લખે છે કે:—

“ગુજરાતમાં જુના કે નવા બીજા કોઈ સુધારાનું જળ દત્તું નહિ. આવા સમ-
યમાં મારી મહેનતની અસર થાય પણ તે મારા ઉપર લોકોને વિશ્વાસ હોય તો જ. મારા
લખવાની અસર થઈ એમ હું માનતો નથી, પણ હાલનો જમાનો જુના સુધારાને મૂકી
કાંઈક દિન્દુ ધર્મની છાયા હોય એવા સુધારા તરફ વળે છે એ તો હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું.
આ ક્રમમાં હજારો દિરસે પણ મારાથી મદદ બને તો તે કરવી એ આશ્ચર્યનીજ હું
મથા કહું છું. કેમકે એમ ખરે રૂપે થાય એમાંજ હું દેશનું કલ્યાણ માતું છું.”

નારે (૧) ‘દિન્દુ ધર્મની છાયા’—એ મણિલાલે ઉપરોક્ત સુધારાનું એક ખામ

લક્ષણુ. દુર્ગાસમીની “ માનવધર્મ સભા ” જેવી સુધારાની પદ્ધતિ—પોતાના દેશને અને પોતાના ધર્મને સર્વ દેશો અને ધર્મો કરતાં અધિક માનનાર હોયને—નાપસન્દ પડે એ સ્વાભાવિક છે. તેમજ ધાર્મિક ઇતિહાસ અને મનુષ્યસ્વભાવનું જેને યથાર્થ જ્ઞાન છે એ સહજ સમજી શકે છે કે એ ચાર ધર્મો લઈ એના સામાન્ય અંશો એકઠા કરી એને કલમવાર ગોઠવવાથી નવો ધર્મ ચાલી શકતો નથી.

(૨) મણિલાલનું એક એવું કહેવું હતું કે “ સુધારા ” ના પરિણામમાં મુખ્ય અને સગવડનો મોહ, તથા આચારની ઉછુંબલતા એ જ આવ્યાં છે. આમાં કેટલું સત્ય છે એ વિચારવાનું મારું આજનું કામ નથી. મારે ઉપયોગી વાત એટલી જ છે કે મણિલાલે જે તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકાર્યું હતું તેમાં આત્મસંવર્ધનને પ્રાધાન્ય મળેલું હોવાથી આ નવા દોષો એમને ખાસ અસચિકર થઈ પડ્યા હતા.

(૩) મણિલાલનો ત્રીજો આક્ષેપ એ હતો કે સુધારાવાળાઓ અન્દરથી બહારના આચાર ઉપર અસર કરવાને બદલે, બહારના સુધારાથી અન્તરને ફેરવવા માગે છે, એ ખૂલ છે. દાખલા તરીકે, ભાવનાની એકતા અને સંપ સાધવાને બદલે બહારનાં નાનગાં તનાં બન્ધન માત્ર સગવડ ખાતર જ તોડે છે, અને અન્તરના વિરોધ અને કલહો તો એવાને એવા જ રહેવા દે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ મણિલાલના તત્ત્વજ્ઞાનનું જ હતું.

આ તત્ત્વજ્ઞાનની ખાસ અસર જનસમાજનું બન્ધારણ તથા સ્ત્રીપુરુષના સંબન્ધમાં, તથા સ્ત્રીકેળવણી એ વિષયોમાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. જનસમાજ અનેક વ્યક્તિઓનો સમુદાય નથી, પણ એક શરીર છે, અને એનાં અવયવરૂપે વ્યક્તિઓ છે,—અને તેથી હક એવી વસ્તુ જ નથી, માત્ર ધર્મો—ફળદેશ—છે. સ્ત્રીપુરુષના સમાન હકની વાર્તા પણ આ જ તત્ત્વ જ્ઞાનના ધોરણે એ જૂઝભરેલી ગણે છે. ટેનિસનના “ Princess ” નામના કાવ્યમાં અને ફ્રેન્ચ શિલ્પકર્તા કોમ્ત અને એના અંગ્રેજ અનુયાયી ફ્રેડરિક હર્નિસનના લેખોમાં સ્ત્રીના બન્ધારણ વિષે તથા તેમની કેળવણી વિષે જેવા વિચારો જણાવેલા છે તેને મળતા વિચારો મણિલાલે “ નારીપ્રતિષ્ઠા ” માં પ્રતિષ્ઠાપન કર્યા છે. “ નારીપ્રતિષ્ઠા ” ‘ હિન્દુ સોસાયલ કલબ ’ નામે એક મંડળીની મીટિંગોમાં ચાલેલા વિવાદ-માંથી ઉદ્ભવ્યું છે, અને તે કોમ્તની ‘ પોઝિટિવ પોલિટિક્સ ’ નામે મહાન ગ્રન્થની મદદથી લખાયું છે એમ મણિલાલ પોતે જ જણાવે છે. ‘ સુધારાવાળાઓ ’ એ માનેલા સ્ત્રી પુરુષના સંબન્ધમાં કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું નથી એમ મારું કહેવું નથી. મનુષ્યના સર્વ આચાર વિચારની પાછળ એ આચાર વિચારનું કંઈને કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન તો રહ્યું જ છે. કારણ કે એ આચારવિચારનો અર્થ એવું નામ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે. પરંતુ વધારે એકસ રીતે જોતાં એ “ તત્ત્વજ્ઞાન ” સ્પષ્ટ “ જ્ઞાન ” રૂપ યથુ હોતું નથી, હજી એ ગર્ભિત “ તત્ત્વ ” રૂપ જ છે: એ આચારની પાર જઈ એની યથાર્થતા અને પરિશુદ્ધિ અર્થે કંઈ પણ તત્ત્વવિ-

* અને તેથી જનસમાજ કરતાં “ જનતા ” એ પાણિનિનો શબ્દ વાપરવો અને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

આર સ્પષ્ટ રીતે બાંધવામાં આવે સારે જ તે આચાર વિચારને આપણે તત્ત્વવિચાર ઉપર રચાએલા કહીએ છીએ. મણિલાલના પહેલાંના “મુધારા”નું સ્વરૂપ આપ જોશો તો જ-ણાશે કે એમાં સામાન્યબુદ્ધિ (Common-unphilosophic-sense)થી પ્રતીત થતી ‘સમાનતા’ અને ‘સમાનદષ્ટ’ને આધારે જ સર્વ વાત કરવામાં આવે છે. છેક મણિ-લાલના વખતમાં, ‘મુધારાગ્રામીઓ’ તરફથી મદારા વૈકુંઠવાસી મિત્ર પ્રેદિસર દાશીરામ સેવકરામ દવે તેઓએ ‘સ્ત્રીપુરુષના સમાન દષ્ટ’ની ચર્ચા નીતિશાસ્ત્રની રીતિએ ઉઠાવી હતી. તે સમયે એમના મન ઉપર શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન (metaphysics) કરતાં નીતિશાસ્ત્ર (moral philosophy)ની વધારે અસર હતી એ મારા જાણવામાં છે. આ પ્રયત્ન પણ એક પ્રાચીનપંચીને હાથે જ થયો હતો એ જાણવા જેવું છે, અને તે પણ સુધારાના ઉત્તરકાળમાં, અને મણિલાલના પ્રયત્નોથી ઉદ્દેશાને. મણિલાલમાં જ મુધારા પહેલ વહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે—તત્ત્વજ્ઞાન બાંધી તેમાંથી ખરો ‘મુધારો’ કોને કહેવો એ નિર્ણય કાઢવામાં આવે છે. અત્રે કોઈ કહેશે કે જનસમાજ (society)ને વ્યક્તિઓનો સમુદાય (aggregate of individuals) માનો કે વ્યક્તિઓને જનસમાજના અવયવો માનો, સ્ત્રીપુરુષના દષ્ટની વાત કરે કે તેમની પરસ્પર શરૂઆતની વાત કરે, પણ પરિણામ તો એક જ છે: મંડળના અવયવો અને અવયવોનું મંડળ, એકના દષ્ટ એ બીજાની દૃષ્ટ-ઉભય પરસ્પરાપેક્ષી શબ્દો છે. આ કહેવું ઠીક છે, પણ વસ્તુ કયા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોવામાં આવે છે એના ઉપર ઘણો આધાર છે અને એટલાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જ જોઈ કે ખરું થઈ જાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જનસમાજ એ વ્યક્તિઓનો સમુદાય નથી, પણ વ્યક્તિઓ એ જનસમાજના અવયવ છે એ પ્રમાણે—યુરોપની અરાદમી મૂંઠાનો સિદ્ધાન્ત કહી જઈ—ઓગણીસમી સદીને જરૂરે સંલ સ્વપાત્ર કે તેની સાથે યુરોપનું બધું જનસમાજ, શાસ્ત્ર બદલાઈ ગયું, અને એની અસર નીતિ, કાયદા, ધર્મ વગેરેમાં પણ થઈ એ વાત યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને જાણીતી છે. યુરોપના આ મહાન વિચાર પરિવર્તની પ્રતિધ્વનિ ઈંગ્લંડમાં ઓક્સફર્ડ પાઠશાળામાં પણ થયે હતો, અને તત્ત્વજ્ઞાનનો એક વિચાર મનુષ્યના આખા આચારવિચારના જ-ધારણ ઉપર કેટલી અસર કરે છે એ ત્યાં પણ જોવામાં આવે છે. ‘મુધારાગ્રામી’ અને મણિલાલ વચ્ચેનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવવા માટે હું આપની આગળ કાર્લિનસ ન્યૂમનના જીવનચરિત્રના એક પુસ્તકમાંથી ઉદાહરણ પાંચું છું:—

“The Fellows were now selected on that ancient foundation not as clubable men, who would sit long over their port, but as men of mind, or, in the vague disparaging phrase of unreformed Oxford, as “Noetics.” This appellation was changed, by-and-by, into the more modern, though hardly more definite one of “Liberals.” Chosen, not for their congenial habits, but in the hope that they would prove original thinkers and independent inquirers, these men “represented a new idea, which

was but gradually learning to recognize itself, to ascertain its characteristics and external relations, and to exert an influence upon the University." They knew little of the past, and nothing at all of Rousseau, Kant, or Goethe. Yet they belonged to the movement of Rationalism; for "they called everything in question; they appealed to first principles, and disallowed authority as a judge in matters intellectual." Any German critic would without hesitation have assigned to them a place in the Aufklärung, or sect of enlightenment which, dating back to Locke, Voltaire and Hume, had resolved the social, nay the metaphysical order into atomic forces, and substituting the reason of the individual for public tradition, free contract for Divine Right, self-consciousness for religious meditation, was bound to enter upon a conflict which Church and State in England, as it had already overthrown the European system abroad.

આ ઉતારામાં "Noeties" ના વિચાર અને "Aufklärung" (પ્રકાશવાદ, બુદ્ધિવાદ, વ્યક્તિવાદ, સ્વાતન્ત્ર્યવાદ)ના વિચારનું જેવું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તેવું સ્વરૂપ આપને 'સુધારાવાળાઓ'ના વિચારમાં નજરે પડશે-અને એ વિચાર સામે જેમ ઓક્સફર્ડમાં અને આખા યુરોપમાં ઝડપે ઉપડ્યો, તેવીજ રીતે આપણે ત્યાં પણ થએલું બેશી-માત્ર એટલું કે, 'સુધારાવાળાઓ' માટે પૂર્ણ માન સાથે, અને એમણે કરેલી દેશસેવા માટે પૂર્ણ ઉપકારશક્તિ સાથે, હું એટલું કહેવાની છટ લઉં છું કે પૂર્વોક્ત બુદ્ધિવાદ અને સ્વાતન્ત્ર્યવાદમાં તેા ઉપ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રયત્ન હતો, અને એનું આપણા 'સુધારાવાળાઓ'ને તેાં સ્વપ્નું પણ ન હતું. આ માત્ર કહેવાનો અર્થ ખોટા ન કરશો: હું 'સુધારાવાળાઓ'ના ઉત્સાહનો અને દેશ દાઝનો ન્યકાર નથી કરતો, પણ એમના વિચારમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું દર્શન નહોતું થતું એ હું સારી રીતે જણાવવા માગું છું. એક તો આ વસ્તુસ્થિતિ જ સ્વતઃ-અંતિદાસિક દૃષ્ટિએ-જણવા જેવી છે, અને બીજું હું એમ માનું છું કે તત્ત્વજ્ઞાન એ મનુષ્યની સર્વ પ્રગતિ-ઓનો આત્મા છે. મણિલાલના સુધારા સંબંધે આજ આટલું વિવેચન બસ થશે.

(અપૂર્ણ.)

આનન્દશંકર બાપુભાઈ કુવ.

મુસલમાન એન્જ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સ.

“ કોન્ગ્રેસ છે કોન્ગ્રેસ, આના ચાર પડશે. ” અમદાવાદના સ્ટેશન ઉપર એક ગાડી-વાળાને આ રીતે ભાડાની બાબતમાં મારા માણસ સાથે રંગઝગ કરતો મેં સાંભળ્યો. એક આનો વધારે લેવા માટે ‘કોન્ગ્રેસ’ તું બદાતું સાંભળી હસતું આવ્યું. જરાક વિચાર કરતાં મુંબઈ ધલાકાની મોહોમેડન એન્જ્યુકેશનલ કોન્ફરન્સને ઉદ્દેશીને એણે ‘કોન્ગ્રેસ’ શબ્દ વાપર્યો હશે એમ જણાયું. વખત મળે તો કોન્ફરન્સની સુલાકાત લેવાનો સંકલ્પ તે જ વખતે મેં કર્યો.

હું એક ટુંકી અને રંગબેરંગી મુસાફરીમાંથી પાછો ફરતો હતો. છેલ્લા ત્રણ દિવસથી હમેશા પચીસ પચાસ સો માઇલની મુસાફરીનો પ્રસંગ હોવાથી યાક પુષ્કળ લાગ્યો હતો; ધણે ભાગે રાતની મુસાફરી હોવાથી ઉઘની ભૂખ પણ પુષ્કળ હતી. વકીલાતના ધન્ધામાં જૂદા જૂદા સામાજિક ચરના અસીસોની સ્થિતિને અનુરૂપ, રહેણીના અનુભવ વખતે-વખત લેવા પડે છે, તેમાં આ વખતે ત્રણ દિવસના ટુંકા અરસામાં આવા અનુભવોમાં અસાધારણ વિચિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ હતી. એક ઠેકાણે તો અત્યંત વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરનારો રજવાડાના ગેર બંદોબસ્તની, હજી સુધી કોઈ દિવસ નહિ અનુભવેલી, અગવડો ભોગવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આ સ્થિતિમાં ક્ષિત્તિમૌ શાયી ક્ષિત્તિદાપિ ચ પર્યક્કશયનઃ ક્ષિત્તિચ્છાકાહારી ક્ષિત્તિદાપિ ચ શાલ્વોદનરુચિઃ ॥ એ ભર્તૃહરિની પંક્તિઓનું ચિંતન અને તેના અનુભવનો સ્પષ્ટાકાર કરવામાં મુશ્કેલી મન ક્ષણ ક્ષણના સ્થિત્યંતરોના હર્ષવિષાદના પ્રસંગોનો અનુભવ કરતું હતું. ત્યાં, માતૃભૂમિમાં પગ મૂકવાથી અને ‘કોન્ગ્રેસ’નું નામ સાંભળવાથી એકદમ આનંદ થયો, અને મોહોમેડન કોન્ફરન્સને રમરણે તે કોમના ખાસ પ્રદ્યોત તથા આપણી અને તે કોમની વચ્ચેના અન્યોન્ય સંબંધોના ગંભીર પ્રશ્નો મગજમાં ઉભરાઈ આવતાં હું મુસાફરીની મ્યાનિ બૂલી ગયો, અને ફરી એકવાર ધીટીસ સલતતનના એક ‘citizen’ તું જીવન ગાળવા લાગ્યો.

મહારા મિત્ર પ્રેસિડેન્ટ...ના અણુમાત્રા વિવેકથી મોહોમેડન કોન્ફરન્સની સુલાકાત લેવાનું મને બની શક્યું હતું. આ કોન્ફરન્સ તે મુંબઈ ધલાકાના મુસલમાનોનું ચોથું કોન્ફરન્સ હતું. દરેક કોમમાં અને નાતજાતમાં આગળ પડતા અને સમૃદ્ધિવાળા કેળવણલા સજ્જનોનું શું કર્તવ્ય છે તેનો ખ્યાલ નવાજઝાદા નસરુલ્લાખાન જગતને સારી રીતે આપે છે. રાજકુમાર કોલેજની અને પાછળથી ઇંગ્લેન્ડની કેળવણી લીધા પછી સંપાદન કરેલી યોગ્યતાને પોતાની કોમના હિતમાં વાપરવી એના જેવું સત્કૃત્ય આ જમાનામાં બીજું એક પણ નથી. નવાજઝાદા નસરુલ્લાખાન સચીનના ખાનદાનના નખીરા છે અને કાઠી-વાવાડ રજપુતાના વિગેરે દેશી સંસ્થાનોના નખીરાઓ પોતાની હિંદુ કોમના હિતમાં આવા જ પ્રકારનો ભાગ લે તો તેઓ કેટલું સારું કરી શકે તે વિચારવા જેવું છે. નવાજઝાદા નસરુલ્લાખાન આ તમામ હીલચાલના આત્મા છે અને હિંદુ પ્રગ્નના અને હિંદની સર્વ પ્રગ્નના સામાન્ય હિતને વિરોધ ન કરનારાં એવાં સર્વ પગલાંઓમાં એ પ્રદાશયને અતઃકરણપૂર્વક

વિવિધ ઇચ્છાએ છીએ. નવાબશાહ નસરુલાખાને કરેલી આ કોન્ફરન્સ સાર પ્રમુખની પસંદગી માટે પણ એમને સુખારકબાદી આપવી જોઈએ. પ્રમુખ સાહેબ નવાબ વિહાર-ઉલ્લ-મુલક—એક જુના જમાનાના... ધર્મચુસ્ત પણ હિંદુસ્તાનની આજની પ્રગતિયોગિના ભાનવાળા છે. મુસલમાન કોમનું બહુ કરવાની એમની પૂર્ણ કાળજી છે, પણ તેની સાથે હિંદુ કોમને પણ માન આપનારા છે. અને વિશેષમાં હિંદની સર્વ પ્રજાઓનું એક કરવાને ઉત્સુકતા દર્શાવે છે. મુસલમાન કોમની સ્થિતિ તથા સાધ્યસાધનનું એમને ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન છે, અને જે ખરી લાગણી અને પરિપક્વ જુદિથી એમણે જૂદા જૂદા પ્રશ્નો ઉપર વિચારવાન અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે તેને માટે આપણને માન ઉપજે છે. નિમાજનો વખત થયે ગમે તે કામ હોય તે પડતું મૂકી જમીન ઉપર એક નાની સાદી નાંખી નિમાજ શરૂ કરનાર પ્રમુખ સાહેબે મુસલમાનોના મન પર ઘણી અસર કરી હોવી જોઈએ.—મારા મન ઉપર પણ યદ્યપિ હુતી—આ કોન્ફરન્સના ઉપપ્રમુખ તરીકે પ્રમુખ સાથે જેટલા આપણા માનવંતા પૌરજન રા. બા. લાલચંદર ઉમીયાશંકરને જોઈને પણ મને ઘણા દર્પ થયો. તેમના બાપણ વખતે હું હાજર હતો, અને મુસલમાન કોમના બધા માટે એઓ સાહેબે જે ઉચી કાળજી દર્શાવી તેને માટે મુસલમાનોએ એમનો ઘણો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ છે. અને એટલું જ ઇચ્છવાનું છે કે જેવી રીતે હિંદુ યજ્ઞને મુસલમાનોને માટે કાળજી રાખનાર આ ગૃહસ્થ નીકળ્યા છે, તેવી જ રીતે યોગ્ય પ્રયત્ન મુસલમાનો હિંદુઓના હિતની હીલચાલોમાં એવા જ ઉત્સાહથી ભાગ લે. આમ થાય તો હિંદની બે મોટી કોમોમાં એખત્રાસ ઘણો વધે અને પ્રજા તરીકેનાં આપણાં પ્રયત્નોનાં સમાધાન કંઈક નજીક આવે.

મુસલમાનોનું કોન્ફરન્સ દ્વારા કેળવણીનું જ હતું. નેશનલ સોસાયટી કોન્ફરન્સ હિંદુઓના સામાજિક સવાલો અર્થે છે. અને કોન્ફરન્સમાં હિંદની સર્વ કોમોના સામાન્ય પ્રશ્નોનો હિદાયોદ્ધ થાય છે. મુસલમાનોને પણ સાંસારિક સવાલો નથી એમ નથી. તેમ હિંદુઓને પણ કેળવણીના સવાલોમાં કંઈ વિચારવા જેવું નથી એમ પણ નથી. પરંતુ હિંદની આ બે મોટી કોમોએ પોતપોતાના સવાલો આમ જૂદા જૂદા ચર્ચવાનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. અને બંને કોન્ફરન્સમાં એકલા યદ્યપિ આખી પ્રજાને હાથમાં લેવા લાયક પ્રશ્નો અર્થે છે આ મંરયાઓ આ રીતે જોતાં આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી છતાં, આપણા હાલના પ્રશ્નોમાંના અમુક અમુક પ્રશ્નો કોમવાર ચર્ચનારાં, કોન્ફરન્સની મહા સંસ્થાનાં, અંગો છે એમ કહી શકાય.

મુસલમાનોની કોન્ફરન્સમાં હું બે દિવસ ગયો હતો. ત્યાં રેવરન્ડ મી. કીંગે બાપણ આપતાં એક વાત કહી જે વાતે મારું જરા ધ્યાન ખેંચ્યું. તેઓ એક દિવસ રેલ્વેમાં સુસાઈરી કરતા હતા. ગાડીમાં એક જણનો સંગાથ થયો. તેમને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો?

* આ પેરેગ્રાફ લખાયા પછી મુસલમાનોએ નેશનલ મોડમેડન એસોસીયેશન નામની સભા-રચાણાનું અને તેમનાં કોન્ફરન્સ અને હિંદુ કોમની સાથે કંઈક અંશમાં વિદોષનો બાસ બાપણો વિગેરે દ્વારા આપવામાં આવ્યાનું સાંભળ્યું છે. આ લેખના અંતના ભાગમાં તેમજ અંધે બે મળેલા લખ્યા છે.

જવાબ મળ્યો કે હું બ્રાહ્મણ છું. વિગ્રેય પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે હું અમુક દેશી રાજ્યમાં જન્મ્યો છું, અને અમુક સેશન્સ ભરવા ગયો હતો. ત્યાં સેશન્સમાં ફાંસીની શિક્ષા પણ કરવી પડે છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી, મી. કીંગે જરાક મહેલું માર્યું કે તમે બ્રાહ્મણ નથી બ્રાહ્મણ ક'ઈ ફાંસી દેવાનું કામ ન કરે; તેઓએ તો ધર્મોપદેશ કરવાનો છે. અને વિશેષમાં ઉમેર્યું કે તમે આ પ્રમાણે તમારા ધર્મથી બ્રહ્મ થયા છો માટે જ એમે (ક્રિશ્ચિયન પાદરીઓ) અહીં છીએ. મી. કીંગે કહ્યું કે—આટલું મેં કહ્યું સારે તે બ્રાહ્મણ જન્મે કાન પકડ્યા. અને મી. કીંગે પકડી પણ બતાવ્યા! આથી સર્વ ઓતાંજનોને હાસ્ય આવ્યું અને મને પણ આવ્યું. પણ ખરૂં જોતાં આ વાત ઘણી ગંભીર હતી.

બ્રાહ્મણ જન્મને કાન પકડવાનું ક'ઈ જ કરણ નહોતું. કારણ કે બ્રાહ્મણ ધર્મના ખરા દિવસોમાં ન્યાયવ્યવહાર બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતો, અને ધર્મશાસ્ત્રના પ્રશ્નોનાં સમાધાન બ્રાહ્મણો જ કરતા. આ વાત મી. કીંગના સંગ્રામી તે વખતે બૂઝી ગયા હશે. જો યાદ હત તો તેઓ કહી મી. કીંગના આવા આલેપને પરિણામે કાન ન પકડત. પણ યાદ નહોતું એ જ શું સ્મયવે છે? પણ તે જૂદી વાત છે. ધર્મોપદેશ કરવો તે બ્રાહ્મણનું કામ છે એ ખરી વાત છે. અને તેમાં આપણા લોકોનું આ નવા યુગમાં અમુક પ્રકારનું શૈથિલ્ય દેખાય છે તે વાત પણ વિચારવા જેવી છે. અને એ વાત ખરી છે કે આપણો બ્રાહ્મણ સમાજ હજી સુધી નવા યુગનું માહાત્મ્ય સમજ્યો નથી. જેનોની સલાઓ ભરાય છે, વૈશ્યો કોન્ડરન્સો ભરે છે, પણ હજી એકે ખરી બ્રાહ્મણસભા—બ્રાહ્મણ સમરતની સભા—બ્રાહ્મણોનાં ખાસ કર્તવ્ય ઉપર વિચાર કરનારી સભા નથી મળી એ વાત જોયા જેવી છે. ખરેખર જો આપણો બ્રાહ્મણસમાજ ક'ઈક વિચાર કરે તો તેમની આ યુગમાં ખાસ ફરજ રી છે તેનું એમને કંઈક ભાન થાય.

એમ કહેવામાં આવશે કે એમાં સનાતને મળવાનું શું કામ છે? હું પણ એમ જ કહું છું કે મળવાનું શું કામ છે? હું મોટા મંડળે બાંધી લાંબાં લાંબાં બાપણો કરવા કરાવવાની બક્ષામણ કરતો નથી. માફ એટલું જ કહેવું છે કે અસારે બ્રાહ્મણ પણ આખી પ્રજાથી જૂદી જ કોઈ નાત હોય તે પ્રમાણે પોતાની નાતના જ સવાસો ઉપર ધ્યાન આપવાના પ્રયત્નો કરે છે, પણ તે કરવા ઉપરાંત—પ્રજાની (nation) રિયલિટી તરફ નજર ફરી શું કરવું હજી છે, તેનો વિચાર કરવાની બ્રાહ્મણોની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી પોતાની ફરજ ચૂકે છે. આપણો ઇતિહાસ—આપણા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શદ્ર સર્વને અન્યોન્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર તથા પ્રજા રૂપી શરીરનાં જૂદાં જૂદાં અંગ (જેની આખા શરીરની અમુક અમુક બાબતોમાં ચિંતા રાખવાની ફરજ છે) તરીકે એ પ્રમાણે ગણે છે. અને આપણી અસારની જૂદી પ્રતિષ્ઠામાં આ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું હોય એમ જણાય છે. વૈશ્યો—વૈશ્યના છેકરાઓને બહાવવાની, એમની નાતોમાં અમુક અમુક ફેરફાર કરવાના વિચારો કરે છે. પણ પ્રજાશરીરના ધનસંપ્રદ કરનાર એક અંગ, તરીકે આપણી અસારની રિયલિટીમાં તેમની રી ફરજ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો તેઓ વિચાર કરતા હોય એમ નથી જણાતું. આ મુસલમાનોની સભામાં મી. કીંગે એક બદ્ધ સારી વાત કહી હતી

તે આ સ્થળે સાંભરે છે. સુસલમાનોનાં બાળકોને કેળવણી આપવાની ભલામણ કરવાની એક ડરજ એમણે એ કારણથી સમજાવી કે—અહારે તમે હુન્નરકળાથી વિમુખ છો, અને તેનું પરિણામ એ થાય છે કે તમારે અર્ધાયાથી કાચું ધન વિલાયત જાય છે, ને સાંતા લોકો તમારા ઉપર નિર્વાહ કરે છે અને તમે બુખે મરો છો. પણ તેમણે જરાક હસતાં હસતાં કહ્યું કે (હું મારી સ્મરણશક્તિ પ્રમાણે તેમના જ શબ્દોમાં કહું છું) “ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે બે જણ લડે ત્યાં ત્રીજો ખાઈ જાય. એ કહેવતમાં જરાક ફેરફાર કરીને હું કહું છું કે બે જણ જ્યાં ઉઘે છે ત્યાં ત્રીજો ખાઈ જાય છે.” કોન્સરન્સ આ વાત ઉપર ધ્યાન આપે તો તે બહુ કરી શકે, અને આ વાત ઉપર દરેકનું ધ્યાન ખેંચાવું જોઈએ. હવે, હિન્દુસમાજમાં આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું કામ ખાસ કરીને વૈશ્યોનું છે. અને આપણો વૈશ્ય સમાજ જ્યારે પોતાનું મંડળ જૂડું સ્થાપે છે ત્યારે પોતપોતાના ખાસ પ્રશ્નો ચર્ચવા ઉપરાંત પ્રજાસરીરનું એ જે અંગ છે તે અંગ તરીકે પ્રજાના વિષયો ઉપર પણ એમણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ઔદ્યોગિક કેળવણીનો સવાલ કોન્સરન્સ ચર્ચે છે, પણ કોંગ્રેસ તો માત્ર ઉત્સાહ પ્રેરી શકે, અને દિશા બતાવી શકે. પણ જ્યાં સુધી આપણો વૈશ્યસમાજ ઔદ્યોગિક કેળવણી અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો સવાલ ઉત્સાહથી હાથમાં નહીં લે ત્યાં સુધી એ સવાલોનાં વ્યવહારિક સમાધાન વિદ્વર છે. આપણામાં ધિર યથેલી વર્ણવ્યવસ્થા આવા પ્રકારનો નવીન યુગને અનુસરતો વ્યવહાર હાથમાં નથી સ્વીકારતી અને તેથી ઘણા વર્ષોને અનુભવે પ્રાપ્ત કરેલી વ્યવસ્થા ઉપર જ આક્ષેપો થાય એ સ્વાભાવિક છે.

આ જ પ્રકારે બ્રાહ્મણોનો ધર્મ છે એમ આ દિશામાં વિચાર કરતાં સહજ મનમાં આવે છે. અને સુસલમાનોએ પોતાની કેળવણીનો સવાલ જેમ ઉત્સાહથી હાથમાં લીધો છે, તેવી રીતે આપણા બ્રાહ્મણસમાજે હિંદની વિવિધ પ્રજાની કેળવણીનો સવાલ હાથમાં લેવો જોઈએ. આપણી વર્ણવ્યવસ્થામાં બ્રાહ્મણો ઉપર અધ્યાપનની ફરજ નાંખી છે. તેમણે વખતો વખત અત્યાર સુધી તો પોતાની ફરજ આ દિશામાં અદા કરી હોય એમ કોઈ કહેવા માગે તો કહી શકાય. ગુજરાતકોલેજમાં બાપણ આપતાં આપણા સાક્ષર શિરોમણિ ગોવર્ધનરામે ઉચ્ચ પ્રકારના બ્રાહ્મણોએ વખતોવખત જનસમાજને અધ્યાપનના વિષયોમાં પૂરતી મદદ કરી છે એવું સાબીત કરવા યત્ન કર્યો હતો. ને બ્રાહ્મણોનો આ દાવો ખરો હોય તો આ જમાનામાં એમની એ ફરજ છે એમ આપણે સહજ સમજી શકીએ છીએ. ત્યારે હું કદાચ એવી સૂચના કરું કે આપણા બ્રાહ્મણો અત્યારના સવાલોમાંના અધ્યાપન વિષયના સવાલો હાથમાં લઈને કોન્સરન્સની મહા સંસ્થાની Education (કેળવણી) શાખાની ફરજને અંગીકાર કરે તો શું? આપણે એટલું બધું કરવાનું છે કે એમાં કદાચ આપણે શ્રમવિભાગ કરીએ તો શું? આ એક સૂચના જ છે અને તે વિષય હું ચર્ચવા માંગુ છું એટલી જ ધ્વજ આ ઉપરથી બતાવું છું. કોન્સરન્સ પ્રથમ કેળવણી ઉપર ઠરાવો ઘણા કરેલા છે, હજી કરે છે, પણ તે ઠરાવોને અનુસરતું વિશેષ કામ બ્રાહ્મણસમાજ હાથમાં લે તો હું ધારું છું કે આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં આપણે મોટું પગલું તીવું કહેવાશે. મારે અર્ધાઆ સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દથી જનમતી બ્રાહ્મણો

એવી વિવક્ષા નથી. જન્મથી બ્રાહ્મણ હોવા ન હો, પણ કેળવણીના સવાલને પોતાનો કરનાર આ નવીન યુગમાં એક વર્ગ ઉત્પન્ન થવો જ જોઈએ એમ હું માનું છું. આચારમાં અને સંવ્યવહારમાં કદાચ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્યો એકલા ન થઈ શકે, પણ કેળવણીના વિષયનો વિચાર કરવા જૂઠા જૂઠા વર્ણના અધ્યાપનશાસ્ત્રીઓ એકલા થવાનો ચત્ત કદે તો તેમાં કંઈ જ બાધ આવે તેમ નથી.

અધ્યાપનના વિષયમાં આપણો હિન્દુ સમાજ સામાન્ય પ્રવાહમાં પડી ગયો છે. એ વાત અનિષ્ટ નથી પણ નવીન યુગની ખાસીયતો સમજતાં, જૂઠી જૂઠી કોમોના પ્રયત્નો જોતાં અને અત્યારની અધ્યાપન નીતિ જોતાં તે વિષયમાં ભારે શ્રમની આવશ્યકતા છે એમ સહુ કોઈ સમજી શકશે. અને તે સમજશે તો પછી તે વિષયમાં વિશેષ સભા, અને વિશેષ શ્રમની આવશ્યકતા સમજવામાં દરકત નહિ આવે. અને આ રીતે તે સવાલ ચર્ચવામાં આખી પ્રજા-હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ક્રિશ્ચિયન, તેમ જ હિન્દુઓના 'પણ જૂઠા જૂઠા વિભાગોની ખાસીયતો ધ્યાનમાં લઈ શકાશે. જૂઠી જૂઠી હીલચાલો ટોરી કહેવાય છે પણ તે જ્યારે સામાન્ય હીલચાલોના વિશેષ અંગ નરીકે થાય ત્યારે જ આપણી અત્યારની જરૂરીયતોને કંઈ પણ જવાબ મળી શકે એમ હું માનું છું. કારણ કે તે વિના તો જૂઠાં હોવાનાં આપણી પાસે એટલાં બધાં ચિહ્નો છે, કે આવું નવું ચિહ્ન ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર નથી, એટલું જ નહિ, પણ જે એકતા, પ્રગતિ એકતા, સિદ્ધ કરવા આપણે ચત્ત કરીએ છીએ તે એકતા સિદ્ધ કરવામાં વિઘ્નકર્તા છે એમ સદજ સમજશે. અધ્યાપનનો સવાલ સર્વ સવાલના મૂળ જેવો છે; અને તેને માટે કંઈ પણ કરવાનું બાકી છે.

ચાલતા યુગને 'Industrial' (ઔદ્યોગિક) યુગ એવું નામ મળ્યું છે. ત્યારે આપણી ફરજ છે કે આપણી પ્રજાની ખાસીયતોને વિસ્તાર ન પાડતાં નવીન યુગના તરફનો પણ સ્વીકાર કરવો, અને તે તરફ વધારે ને વધારે પોણા પામે તે પ્રમાણે આપણી અધ્યાપન સંસ્થાઓ બાંધવી. 'Higher Education' (ઊંચેજની કેળવણી) ની જરૂર છે. પછી તે પણ નવીન યુગની ફરજને અદા કરવાની સવિશેષ યોગ્યતા સંપાદન કરવા સમર્થ હોવી જોઈએ એ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. તેમ જ જેઓ તેટલે સુધી ન પહોંચી શકે તેમ હોય તેવા વર્ગને માટે, (અને કમનસીબે આ વર્ગ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે) થોડું ભણવાની સાથે નવીન યુગના સમારંજને ઇન્સાફ આપવાની શક્તિ આવે એવી કેળવણી આપવી જ જોઈએ એ વાત પણ તેવી જ સ્પષ્ટ છે. આને માટે વિચાર થોડો કરવાનો છે કારણ કે દિશા તો સમયે આપણને જતાવી છે, પણ તેને અમલમાં મૂકવા માટે દરેક ખાંડમાં મજતુત સંસ્થાઓ અધ્યાપનશાસ્ત્રીઓની અને લાગવગવાળા તથા ધનવાન સદ્ગૃહસ્થોની સહાયો સ્થળે સ્થળે થવી જોઈએ. અને દરેક મોટા સહેરમાં એવા પ્રકારની શાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. આમ જ્યાં સુધી નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણો કહેવાતો ઉદય ધજો ફરે છે એમ હું તો માનું છું.

કેળવણીના સામાન્ય સવાલ ઉપર હું ત્યાં 'ધાર્મિક કેળવણી' ના સવાલ ઉપર પણ એ વિચાર કરીએ. સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ હિન્દુ ધર્મનું શિક્ષણ આપનારી ખાસ શાળા છે, જેમાં

હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓ ન જાણી શકે. તેમ જ અગ્રીમહત્તી મેહોમેડન કોલેજ છે. તે વિષયમાં વસન્તના તન્ત્રીએ જે અભિપ્રાય—પરાંત્યેના ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપરના લેખનું વિવેચન કરતાં જતાં આ હતા—તેનું સ્મરણ થાય છે. હિન્દુ અત્યારની મુંઝવણુ-દિલ્હીમાં વસતી જૂદી જૂદી કોમોનું જૂદાપણું વધારે ને વધારે સ્થિર કરવાથી છૂટશે નહિ, પણ તે બધી પ્રજાઓ પોતપોતાનું વૈશેષ્ય ન ખોતાં તેમનું ઐક્ય દિવસે દિવસે વધારે સ્વીકારની જગ્યાએમ કરવામાં, એ મુંઝવણનો કંઈક ઉપાય છે. હિન્દુ ધર્મ ઉપર, અરે ! ધર્મ માત્ર ઉપર, પાશ્ચિમી વિદ્યાની અસરથી અને આપણી ક્રમ પ્રાપ્ત અધોગતિથી થયેલી અનાસ્થાનો આપણી પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રસંગ જોતાં, હિન્દુ કોલેજની સંસ્થા તાત્કાલિક દૃષ્ટિએ એક ઉપયોગી સંસ્થા છે. પણ તે સંસ્થા આપણી પ્રજાના પ્રદ્યોનું અતિમ સમાધાન છે એમ તો નથી જ; અને તેને માટે કેવી સંસ્થા ઉત્પન્ન કરવી એ સવાલ વિશાળ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જોતાં અત્યંત ગંભીર થઈ જાય છે. અને અત્યારે દરેક કામ—પોતપોતાના ધર્મોની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ દ્વારા ધાર્મિક અને સાંસારિક કેળવણીનો સંયોગ કરવાનો ઉપક્રમ કરે છે. તે માર્ગને સાર્વજનિક સંમેલનના પહેલા પગથીયા તરીકે ગણીને જ તે માર્ગનો સત્કાર આપણા વિચારવંત અગ્રેસરો કરે છે. બેશક આમાં એક સંકટ પણ સમાવડું છે. તે એ કે આવી રીતે વૈશેષ્ય-જૂદાપણું-સ્થિર થયા પછી સંમેલન થઈ શકશે કે કેમ ? હું તો અત્યારે એટલું જ કહી શકું છું કે જે પ્રભુએ અત્યાર સુધી આપણને દર્શાવે છે, એ જ પ્રભુ આપણી ભૂમિ માટે આગળના પગલાને માટે પણ જોઈતી સરજતા કરી આપશે. "The duty that lies nearest thee, and thy next will be clearer," એમ તત્તલખના શબ્દો ક્રદાધરે કહ્યા છે. અને એ જ બુદ્ધિથી, અને એ જ શ્રદ્ધાથી આપણા મુંઝવણુ ભરેલા સવાલો આપણે હાથ ધરવાના છે એમ હું માનું છું.

કેળવણીના આપણા હાલના પ્રશ્નોની ગંભીરતા અત્યારનાં કરતાં ઘણી જ વધારે સમજવવાની આવશ્યકતા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે. કોમવાર પ્રવ્રત્નો કર્યા વિના જૂદી જૂદી દિશાઓમાં આપણે જે જે તરેહની કેળવણી લેવાની છે તે સિદ્ધ થવાનો મંજવ નથી. ધર્મવાર કેળવણીનો સવાલ હાથમાં લીધા વિના ધાર્મિક કેળવણી જોને માટે અત્યારે સર્વ તરફથી વાજની પુકાર ઉઠે છે તેનાં સાધનો તયાર થવાનાં નથી, અને તેમ છતાં ખ્રીસ્ટીય સલ્લતનતના વાવટાને માત્ર આપનારી દિલ્હી સર્વ કોમોનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવાની પણ એટલી જ ગંભીર આવશ્યકતા છે. આ દેખાતાં જૂદાં જૂદાં સાધ્યોનું એકીકરણ પણ સાથે સાથે-થઈ શકે એવા પ્રકારની એવા હેતુવાળા સંસ્થાઓ અને શિક્ષણક્રમો ન્યાંસુખ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી આપણી કેળવણી અથવા ખીજાં શબ્દોમાં આપણા અસ્તિત્વના મહોટામાં મહોટા પ્રશ્નો હજી ઉભા જ છે એમ કહી શકાય. અને એટલા સાર કેળવણીના અંગનો ખાસ અભ્યાસ કરનાર તે ઉપર ખાસ વિચાર કરનાર યોગ્ય સજ્જનો ઉત્પન્ન થવાની પરમ આવશ્યકતા પ્રતીત થયા વિના અરહેશે નહિ. અને એટલા માટે મુસલમાનોની આ હીલચાલ જોટલા અંશમાં દિલ્હી ખીજા કોમોની ચિરુદ્ધ નથી અને દિલ્હી પ્રજાના સામાન્ય હિતોને વિકર્મતા ન હોઈ ઉઘટી પોષક છે એટલા અંશમાં પૂરું અનુમોદન અને સાદાધ્યને પાત્ર છે.

*તા. ૬-ઉપરની કલમના છેલ્લા વાક્ય વિશેષણનું દૃષ્ટિર્મિંદુ આ કોન્ફરન્સ ખરખારત થયા પછી એકલા થયેલા મુસલમાનોએ બરેલા એક પગલાથી સ્પર્ધા છે. તેમણે એક નેશનલ મહોમ્મદન એસોસિએશન સ્થાપ્યું. નવાબઝાદા નસરુલ્લાખાન એના પ્રમુખ થયા. અને તેને અંગે જે બાપણો થયાં તેમાં આ લેખમાં જે અવિરોધ માની લીધો છે તે અવિરોધ બુદ્ધિને ચળ કરે એવાં બાપણો થયાં. અત્યંત દીક્ષગીરીની વાત છે કે આટલો ઉત્સાહ અને અન્યોઅન્ય સ્નેહભાવ દર્શાવી કેળવણીનું કામ પુરું કર્યા પછી મુસલમાનોને આ નવીન પગલું લેવાનું. કહેવું જોઈએ કે આ પગલાથી આ વખતે મળેલા મુસલમાનોએ હિંદુ-ઓએ અને હિંદુની પ્રજાના અંગ્રેસોએ હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે સંબંધ વધારવાનું અને પ્રજાનું ઐક્ય સિદ્ધ કરવાં જે જે પગલાં લીધાં છે તે બધા ઉપર પાણી ફેરવ્યું. નસરુલ્લાખાને પોતાના બાપણ દરમીયાન ઉત્તર વિભાગના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારા સભામાં સ્થાન મેળવવા પોતે કરેલી ટ્રાસીસના સંબંધમાં બોલતાં જણાવ્યું હતું મુસલમાન હોવાથી મને તેમાં વિજય ન મળ્યો. એના ઉત્તરમાં એટલું જ કહેવાનું કે કોન્ફરન્સ મુસલમાનોનો કોઈ દિવસ પહોંતી રાખવા હચ્છતી નથી. લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલના સુધારા વધારા સાથે કોન્ફરન્સે મંજૂર કરેલા બિલમાં મુસલમાન પારસી વિગેરે બ્રાહ્મી સંખ્યાની કોમોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું બની શકે તે માટે કોન્ફરન્સે કેટલી કાળજી રાખી છે તે જોતાં આજે આજે કોન્ફરન્સ અથવા તેના હીમાયતીઓ સામે બીજાકુલ ટકી શકે તેમ નથી. લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સીલમાં પ્રતિનિધિત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં સ્વદેશવત્સલતા અને યોગ્યતા સિવાય બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ પસંદ કરનારા સ્વીકારતા નથી એ મશહૂર વાત છે. કોન્ફરન્સ પણ મી. બ્રુહીન તથાબજીને કેટલું માન આપે છે, અને મર્ફમ મી. સવાણીને વખતો વખત પ્રતિનિધિનું પદ આપવામાં કોન્ફરન્સના હીમાયતીઓએ કોઈ પણ સંકેત રાખ્યો નહતો એ વાત ઉપર આ સ્થળે સર્વ નિષ્પક્ષપાત્ર અને દૂર દૃષ્ટિવાળા મુસલમાન બાધઓનું ધ્યાન ખેંચવાની હું જરૂર માનું છું, હું એમને એટલું જ કહેવા માગું છું કે. "United we stand; Divided be fail" એ સુપ્રસિદ્ધ સૂત્રમાં રહેલા પરમ ગંભીર સત્યનું સ્મરણ કરો; અને આપણાં અત્યારના ગંભીર પ્રયત્નોનું સમાધાન એકબીજાં રહેલું છે તે વસ્તુમાત્રેના પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર કરો. યાદ રાખો કે રા. બા. લાલસાંકર ઉમીયાસંકર મી. રમણભાઈ મહીપતરામ વિગેરે હિંદુ સજ્જનો મુસલમાનના હિતને પોતાનું હિત ગણે છે. તમે મુસલમાનો પણ એવો જ સહભાવ તમારા હિંદુ બાધઓ ઉપર રાખો. ઐક્યમાં સર્વનું શ્રેય છે. જુદાઈમાં સર્વનું અનિષ્ટ છે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

આપણા આન્યુએટા.

આન્યુએટાની ફરજ દેશના મગજ તરીકે રહી, તેને માટે તીવ્ર લાગણી ધરાવી, ઉત્તમ ઉમદા અને ઉચ્ચ વિચારો કરવાની છે; અને એટલેજ સમાપ્તિ થતી નથી પણ તે વિચારોને આચારમાં મૂકાય એવા ઉપાયો શોધી આપવાની છે. ત્યારે જે જે વિષયમાં મનુષ્યના મગજને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે તેવા સર્વ વિષયમાં આન્યુએટાને ઉત્તરવાનું છે. અને એમ કરતાં એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે બધા લોકો બધા વિષયમાં માથું મારવાની અભિલાષા રાખશે તો કોઈથી લાભકારી વધારો બતાવી શકશે નહિ. શોધ્યતા પ્રમાણે પોતાની ફરજોના વિભાગ પાડી સૌએ પોતપોતાના વિષયમાં પ્રવિણતા મેળવવાની આવશ્યકતા છે. હાલના સમયમાં સાહિત્ય તરફ કેટલાક આન્યુએટાનું વલણ સારી રીતે દેખાય છે, અને તે સાફ બિંધ્ય બતાવનાર છે. જે કે તેમાં સ્વતંત્ર શોધ કે નવા વિચારો ઉપજાવવાનું થતા નથી તોપણ જે પ્રયાસ થાય છે તે બિંધ્યમાં સાફ ફજ લાપરોજ. હજી વધારે દરકાર તે વિષય તરફ બતાવાય એ હટ છે; કારણ વાળીનું સર્વને કામ છે, અને જેમ જેની બોલવાની શક્તિ અને સમજાવવાની રીતિ અસરકારક તેમ તે વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચે છે. સાહિત્યનો અભ્યાસ આ જને ગુણોને કેળવતો હોય તે વિષય સૌએ પ્રમથજ દાય લેવાનો છે. હાલના આન્યુએટામાંથી હજી એવા મ'ખ્યા બધે મળી આવશે કે જેને ગુજરાતીમાં સ્વભાષામાં પાંચ જણ વચ્ચે બોલવું દરી અથવા કાંઈ સમજાવવું દરી તો મુશ્કેલી પડશે. જ્યાંસુધી લોકોનો મોટો ભાગ ગુજરાતીજ સમજનારો છે ત્યાં સુધી જે પોતાને કાંઈ સંગીન લાભ આપે તેવા ફેરફાર પગબર કરતા દરી તો ગુજરાતીમાંજ બોલવાની આવશ્યકતા છે. ત્યારે પ્રથમ વિષય જેના તરફ આપણા આન્યુએટાને દૃષ્ટિ નાખવાની છે તે સ્વદેશનાં સાહિત્યની છે. લખનારનું કહેવું એમ નથી કે સાહિત્યનાં સર્વ પુસ્તકોને સર્વેએ અભ્યાસ કરવો, અગર તેના સર્વ પ્રદેશોમાં સર્વેએ ફરી વળવું. ઉદેશ માત્ર એજ છે કે સ્વભાષા સરજતાથી, સપાટાથી, અસરકારક રીતે અને સમજાવી શકાય તેવી રીતે બોલનાં સર્વ આન્યુએટ પહેલાં શીખવાનું છે.

તે પછી બીજે વિષય સાંસારિક રીતરિવાજોનો છે. આપણા ક્યા આન્યુએટ તે રિવાજોનું અધ્યયન કર્યું છે ? તેનાં કારણો શોધ્યાં છે ? તેની અસરોનો વિચાર કર્યો છે ? તેનાં પરિણામો સંબંધે નિષ્પક્ષપાત અને અસરકારક વિવેચન કરેલું છે ? આપણી શાંતિઓમાં કેવા કેવા રિવાજો છે તેનું સવિસ્તર બયાન શું જરૂરનું નથી ? અને જ્યાં સુધી તે દરીકત બહુજ ચોક્કસપણે આપણા જણવામાં નથી, રહેણીકરણીનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન નથી, પ્રચલિત અને પ્રસ્તુત આચારની માહેતી નથી, ત્યાં સુધી સાંસારિક મુદ્દાના આપણા મડગપટો માત્ર મિથ્યા ઘેંઘાટ જ લેખાય છે. આદિ આવી ગણેલા ધ્યેયના સપાટા પછી આના જેવા જેવા ગરીબ ગણાતા ગામમાં કારજદાર પછાડે બીતાં બીતાં લખું તોય ઓછામાં ઓછા દસ દહાડે રૂપિયા ખરચાયા હશે. વિદ્યાર્થીઓ નિશાળમાં બેઠે છે ત્યારે માસિક ચાર આનાની શી બારે પડે છે એમ કહી દ આવે છે ને કોઈ કોઈ તો નિશાળ છોડવી પણ દે છે. અને આમ ખાવાપીવામાં, ખોટી નામનાની ખાણેશમાં, વાદવાદ

કેદરરાવવાની ઉત્કંઠામાં અદગત પૈસો ખરચી નાખવામાં આવે છે; ને આવી આવી બાબતોપર લક્ષ રાખી, લોકોને ખરા રસ્તાનું બાન આપી કંઈ ને કંઈ સુધારો કરવા તરફ આપણા માન્યુએટો કંઈ પણ પ્રયાસ ન કરે તો તેઓની વિદ્યા અને કેળવણીથી દેશને કયા લાભ ખીન્ને મળવાનો હતો ?

આવા રીતરિવાજોમાં આધુનિક સમયે એક ખાસ સાવચેતી રાખવાની છે; ને તે એ છે કે લોકોને નિરસ્કારની રીતિથી નેવાનું કે બોલવાનું મળી આવે એવી બાબતો છેલ્લી નહિ; પણ બાળકમ, યુવકયુવતી, કન્યાવિકલ્પ વગેરે વગેરે વિષયો-ને માટે ધણાખરા બાળોનો મત હવે ફરતો નેવામાં આવે છે તેવી બાબતોને ચર્ચા દાનિદારક રીતિઓ દ્વારા કરાવવાને યથાસક્તિ પ્રયત્ન કરવા થટે છે. આની સાથે કેળવણીના ખરા લાભ પણ પ્રાપ્ત થવાનો નેતાવવા જોઈએ છે. તે લોકો કેળવણી માત્ર કમાણી માટેના છે ને કેળવણીથી કમાણી-રાજ્યદરબારી તોફારીની કમાણી ન મળે તો તે કેળવણી તદ્દન નકામી એમ માની બેઠા છે. તો તેમને ઘણા દુઃખાંતરી કેળવણીના સાચાને સર્વ વખતે મળના લાભ સારી પેઠે સમજાવવા જોઈએ. અને જેમ છોકરાની તેમ છોકરીની કેળવણી પણ આવશ્યક છે એ પણ સમજાવવું જોઈએ. ગયા વસ્તીપત્રકને વખતે છોકરીની શ્રેયશ ધણું કરી આર ટકા નેટશી હતી તો જુઓ, હજી તો સોમાં આરજ છોકરી બને છે; ને દેશની આવીજ સ્થિતિ રહે તો ઉદ્યોગી આશા ક્યાં રહી ? !

કેળવણીને ફાલ્ય કેમ વધારે થાય એ જેમ ખાસ સાવધાનીથી વિચારવાનું છે તેમ કેળવણી ઉત્તમ પ્રતિની કેવી રીતે અપાય એ માર્ગોનું પણ અવલોકન સફળતાથી માન્યુએટોએ ન કરવાનું છે. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ફેર પડતો નથી અને પડતો હશે તો યજ્ઞોત્ત જ્ઞાન. આજ આટલા માન્યુએટો થયા તોપણ યુગસતીની વાંચનમાળા ફેરવાવું કે નથી બનાવવાનું કોઈએ આજ સુધી મન પર લીધું ન હતું. હાલ પણ જ્યારે તે ફેરફાર આવશ્યક લાગ્યો છે ત્યારે માન્યુએટ બાકાઓમાંથી કેટલા યોગ્ય છે તેમાં લક્ષ આપ્યું છે ? શીખવા માટે વિદ્યાર્થીઓને સરળ થાય અને શીખવવા માટે શિક્ષકોને સુગમ પડે તેવાં પુસ્તકો યુગસતીમાં કેટલાંક લખાયાં છે ? દત્તિદાસ, જુગોળ, ગણિતશાસ્ત્ર કે વ્યાકરણાદિ વિષયોમાં કયા માન્યુએટ બાગ લીધો છે ? તેઓ એમ કદાચ માનના હશે કે તે કામ તેઓની બુદ્ધિને હલકું લાગે છે ને તેઓના હોવાને અહમ્મતું લાગે છે. પણ ને કોઈ તેમ માનતું હોય તો તેમાં તેમની મોટી જૂઠ થાય છે એમ કહેવામાં કોઈને પણ અસંકેપ જાણે પડશે નહિ. ને કેળવણીના અધિકારી જેવા માન્યુએટો તે વિષયો પર ધ્યાન ન આપે તો પછી કોણે આપતું ? નાનાં બાળકોને શીખવનારનું કામ કેટલું બાર છે ને કેટલું ઉપયોગી છે તે હવે ચર્ચાનો વખત રહ્યો નથી. પણ નેના શિક્ષકોને શિક્ષણમાં સારા માર્ગ બતાવે, નવા સુધારા સચે અને કાંઈક વિદ્વતાભરી ચર્ચો ચલાવે તેવી મદદ આપનાર પુસ્તકો યુગસતીમાં કેટલાં છે ? માત્ર એ કે ત્રણ જૂનાં યર્ધ ગયાં છે તેવી સંતોષ માની બેઠા છે. માન્યુએટ શિક્ષકો હશે તેને તો ખાતરી થઈ હશે કે જેમ શિક્ષણપદ્ધતિનાં પુસ્તકો વધારે વંચાય તેમ વધારે લાભ થાય છે. ત્યારે શું એ લાભ યુગસતી શિક્ષકોને પણ આપવો અને આપણાં બાળકોનું શ્રેય કરવામાં સરળતા ઉમેરવી એ હજી નથી ?

મનની ડેળવણી સાથે તનની ડેળવણીને વિસરવાની નથી. સદ્ભાગ્યે તે તરફ દબે ચક્ષુ સાથે બંધ રહેલ નથી. તોપણ નાનાં બાળકોને ઉમંગ સહિત રમતગમતોમાં ભાગ લેતાં શીખવવાનું બાકી છે. શિક્ષકો પોતે બાળકો સાથે બળવું શરમભરેલું ગણે છે. પણ તેમ ન ગણતાં બાળકોનાં અંગ બળવાન થાય એવી એવી રમતો શિક્ષકોએ સાથે રહી નાનપણથી જ શીખવવાની છે. આપણા ગુજરાતી બાળકોનાં તન 'કતાયેલાં ને કાકડાં' ગણાય છે તે શું શરમભરેલું નથી ? અલબત્ત, ખોરાકને અભાવે અને અતિશ્રમ દેવાને લીધે તેમ ચતુ દશે. પણ તે છતાં તેમાં કાંઈપણ સુધારો થાય તેમ નથી ? જો આજુ-એટ બાળકો પોતાના મન પર કાંઈ પ્રમાણિક પ્રયત્ન કરતાં તત્પર થાય તો બાળકશાસ્ત્ર અનિષ્ટ રીવાજો નીકળી બ્રહ્મચર્યનું તેજ બાળકોમાં ન વધે ? અને તેની સાથે ગોચર થાય તો કેસરત પણ કરાવવામાં આવે તો પણ શું આપણે બધા સાથે એવાને એવાજ નમાણા રહીશું ? પૂર્વ તરફની-આપણી-હવાને દોષ દેવાય છે. આપણાં દવા પાણીજ નરમ કરનાર છે એમ કહેવાય છે. પણ મતિદાસનું અવલોકન કરનાર આમ ક્યાં સુધી સાંભળી રહેશે ? શું એ સૈદ્ધાંત પહેલાં આપણી તરફ પણ લગભગીને ઝપાઝપીતો સમય ન દતો ? શું બગીચા એ ભાગ પડાવતા નહિ હતા ? તે વખતે આપણા આપદાદા પણ શું સાથ નાલિમત ને કમળેર જ દશે ? કાંઈએ પણ તે બળેદાઓમાં ભાગ લીધા નહિ દોષ ? કાંઈ મુશ્કેલીઓ વેડી નહિ હોય ? યા અમ્યા નહિ દોષ ? શ્રોત્રીકેશો અનુભવો નહિ હોય ?

રજપૂતોનો ક્ષાત્ર ઉદ્દેશ કાંઈ જેવો તેવો ન હતો. મરાઠાઓનું શાર્વ કાંઈ બદારનો આડંબર ન હતો. કાઠીવાવાડના કાઠીઓને જુરસા કાંઈ લેખાં વગરનો નહોતો. ત્યારે ક્યાં પાણીનો દોષ ક્યાં રહ્યો ? નહિ કે આપણે હાલના વખતમાં બળેલાનું કે મોટી કમળાનું કામ છે પણ શરીરસંપત્તિનું નો સર્વને કામ છે. ખેતીમાં, કાગીગરીમાં, મુશ્કેલીઓ અમ્યામાં ને જુદીને પિકસાવવામાં તનજેરનું મુખ્ય કામ છે. બાળપણમાંથી તેનું શિક્ષણ મળે તોજ મોટી ઉમરે તે ખીસે અને તેમાં પણ મોટાને સમજાવવાનું તથા શિક્ષકોએ અમલમાં લાવવાનું કામ છે અને તે કામ સફળ રીતે થાય તેવા પ્રયાસ કરવા એ આ પળા આજુએટોની પવિત્ર ફરજ છે.

(આગળ ચાલુ.)

એક આજુએટ.

અવનચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૪૬ થી)

સન ૧૮૬૪ સુધીમાં દેશી બાપામાં જે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં તે વિષે ના. મદાર, સરકારે મુંબઈ એન્જીનેયરિંગ સોસાયટીના પ્રેક્ષકોનાં હાથેથી એકેદરે રીપોર્ટ ઉપરથી જાણાય છે કે, ૧૮૬૪ સુધીમાં ગુજરાતી બાપામાં કુલ ૬૨૮ પુસ્તકો છપાયાં હતાં, તેમાં “ કોર્સઅસનો ટ્રાન્સ ” અને “ રાજા રામમોહનરાયનું ચરિત્ર ” એ બેજો * પુસ્તકો અવનચરિત્રને લગતાં હતાં. આ ૯૮ સાલ સુધીમાં મરાઠી બાપામાં કુલ ૬૬૧ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હતાં જેમાં અવનચરિત્રને લગતાં નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હતાં:—

(૧) સોક્રેટીસ ચા રાતેહાસ-૧૮૫૨; (૨) ઘર્ષાલક-૧૮૫૪; (૩) કો. લંચસવૃત્તાંત-૧૮૫૧; (૪) રાજા રામમોહનરાયનું ચરિત્ર-૧૮૫૮; (૫) નાના ફાડનર્વાસચા વૃત્તાંત-૧૮૫૬.

ગુજરાતી બાપામાં ૧૮૬૪ સુધીમાં એ અને મરાઠી બાપામાં પાંચ ચરિત્રમંથ્રો અને કુલ એકેદરે પુસ્તકો અનુક્રમે ૬૨૮ અને ૬૬૧ બહાર પડ્યાં હતાં તે ઉપરથી જાણાય છે કે, ગુજરાતી કરતાં મરાઠી સાહિત્ય તે સમયે આગળ પડતું હતું, અને તેજ પ્રમાણે હાલ પણ ગુજરાતી કરતાં મરાઠી સાહિત્ય ઘણું વધતું છે. જોકે છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં ગુજરાતી લેખનખાસાયમાં થિદિ થતી આપણે જોઈએ છીએ; પરંતુ ચરિત્રલેખન તરફ જોઈએ તેવી રીતે ચુર્નક સાક્ષરોની પ્રતિ જાણી નથી એ દિલગીર થયા જેવું છે. સરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી જાણાય છે કે, સન ૧૯૦૦ ની સાલમાં ગુજરાતી બાપામાં કુલ ૨૨૩ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હતાં, પણ તેમાં ચરિત્રને લગતાં (૧) લેશ્યદનું અવન, (૨) નામાંકિત નારીઓ અને (૩) રા. બહાદુરજી અવનચરિત્ર, એ ત્રણજ પુસ્તકો હતાં. આ ત્રણ પુસ્તકોમાંનાં પહેલાં બે તો બાપાનરજ છે, અને ત્રીજું એક પુસ્તક અવન ચરિત્રને લગતું છે. એટલે એકેદરે ૭૫ પુસ્તકે “ ચરિત્ર ” ને લગતું એક પુસ્તક, અને ૨૨૩ પુસ્તકે “ અવન ચરિત્ર ” ને લગતું એક પુસ્તક ૧૯૦૦ ની સાલમાં લખાયું હતું. સન ૧૮૬૪ સુધીમાં ગુજરાતી ૬૨૮ પુસ્તકોમાંથી ચરિત્રને લગતાં બે અને ૧૯૦૦ માં ૨૨૩ માંથી ત્રણ, આ તથાવત ચરિત્રલેખનના સંજયમાં બહુ દિલગીરી ઉપવનવારો જણાય તેવા છે. કારણ કે પચાસ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદત સુધી બાપા ખેડયા પછી-વિદ્યામાં અને વિદ્યાનેની મંખ્યામાં બહેલો વધારો થયા પછી-અવનચરિત્રલેખન-

* રા. રા. રજાહોબાદ ઉલ્લાસે “ જયોજનું અવનચરિત્ર ” લખેલું છે, તે પણ જૂતા પખતનું છે; પરંતુ ૧૮૬૪ સુધીના સરકારી રીપોર્ટમાં તે પુસ્તકનું નામ જોવામાં આવતું નથી, તેથી એમ લાગે છે કે તે ૧૮૬૪ પછી બહાર પડ્યું હશે.

ની અગત્ય સારી રીતે પીછા-પાછી-અર્ધા સદી જેટલી લાંબી મુદત સુધી ઉન્નતિ તરફ ચાલ્યા પછી-પણ આવી રિધિતિ દૃષ્ટિએયર થાય એ ભવિષ્યને માટે કેવી આશા આપે ? કુદરતી શક્તિવાળા વિદ્વાન ગૃહસ્થો ઉચ્ચતમ નવલકથાઓ-કલ્પિત જીવનચરિત્રો કે કલ્પિત નાટકો લખવામાં પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકવાને બદલે વિશેષ ઉપયોગી એવાં સ્વદેશીય સત્ય ચરિત્રોનું એકીકરણ કરવામાં રોકે તો તે ખરેખર ઉપયોગી થઈ પડે. કારણ જેઓ આપણા દેશમાં જન્મી દેશની કીર્તિમાં ઉમેરો કરનારા મોટા મનુષ્યો થઈ ગયા છે તેમનું જીવનચરિત્ર તો હજારો વર્ષ પછી પણ તે વખતની પ્રજાને પોતાના અનુભવનો “લાભ” જાણે તેઓ જીવતા હોય તે પ્રમાણે આપે છે. તેઓ તેમનાં હૃદય ઉપર સત્તા ચલાવે છે, તેમને આશા આપી ઉત્તેજે છે, તેમની આગળ મહાન દક્ષિણે રજુ કરે છે, અને જ્યારે માણસો હંચી ઘેરણાથી જીવનપર્યંત પોતાનું કર્તવ્ય કરી રહે છે ત્યારે પણ તેમની અસર પૂરેપૂરી નાશ પામતી નથી આટલા માટે જ મહાન મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો આપ્યે કરીને ઉપયોગી ગણાય છે.

(ગ) ઉત્તમ ચરિત્ર ગ્રન્થ કોને કહેવો ?

ઉત્તમ ચરિત્રગ્રન્થ કોને કહેવો તે વિષે ઉપરના વિવેચનમાં કેટલુંક સ્પષ્ટીકરણ થયું છે, તોપણ કાંઈક વિશેષ યવાની આવશ્યકતા જણાય છે. મૂળ દર્શન લેવું તે મહાન મનુષ્યનું હોવું જોઈએ, અને તેની મૂર્તિનું દર્શન કરાવવા માટે જે દર્પણ ધરવામાં આવે તે પણ નિર્મળ-ચોખ્ખું-નિર્દોષ હોવું જોઈએ. જેમણે આ જગતમાં આવીને શાશ્વત કલ્યાણનાં કાર્યો યથામતિ અને યથાશક્તિ કરીને પોતાના જીવનનું સાર્થક કર્યું છે; જેમણે પોતાના સહુવર્તન, સહુશુષ્ણ અને હંચા વિચારોવડે લોકોને સન્માર્ગ બતાવ્યો છે તેવા મનુષ્યો તે મહાન-મોટાં મનુષ્યો કહેવાય છે. આવાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રો લખતાં લેખકે “યસુચૈવ કુટુંબકમ્” એવી રૂતિ રાખવી જોઈએ, અને આવાં જ મનુષ્યોનાં ચરિત્રો પ્રજા સમક્ષ મૂકવાં જોઈએ. આ ઉત્તમ ઉદેશ લક્ષમાં રાખીને લખાયેલાં આદર્શ ચરિત્રો ઇંગ્રેજ બાપામાં તો ઘણાં છે. તેમાંનાં પ્રાચીનકાળમાં પ્લૂટાર્કનાં લખેલાં ચરિત્રો, અને અર્ધા-ચીન કાળનું બિહુલકૃત જોનસનનું ચરિત્ર, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. મરાઠી બાપામાં અર્ધાચીન સ્વતંત્ર ચરિત્રગ્રન્થ “વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચીપલનકરનું ચરિત્ર” છે, અને ગુજરાતી બાપામાં સાક્ષરશ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીકૃત “સુત ગોકુલજી ઝાલા અને વેદાન્ત” તથા સ્વર્ગવાસી રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ કૃત “દુર્ગારામ ચરિત્ર” અને “કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર,” એ વગેરે છે. એક જ માણસની આંધળ પેદાશીના તસવીર તે માણસની હંચાઈ જેટલી મોટી હોઈ શકે છે, અને તે જ માણસનો ફોટોગ્રાફ કેબીનેટ સાઈઝમાં પણ લઈ શકાય છે. ફોટોગ્રાફર ને કુશલ હોય તો કેબીનેટ જેટલી નાની સાઈઝમાં પણ તે માણસના ચરીતનું પ્રતિબિંબ, તેના દેખાવ અને તેના મોઢાપરના તસના રાખ અથવા

ચીતળા નીકળ્યા હોય તો તેનાં ચાહાં, વગેરે બરાબર ઉતારી શકે છે; પરંતુ ઓછા પેદ-
-દીંગ તસવીર તૈયાર કરનાર ચિત્રકાર જોઈએ તેવો કુશલ ન હોય તો તે સર્વ પ્રકાર
પોતાની આખી-મોટી હખીમાં પણ બતાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે ચરિત્ર ચિત્રકારના
સંબંધમાં છે. જેટલાઈનાં લખેલાં ચરિત્રા નાનાં પણ આગેદુજ્ય ઉતારેલા ફોટોગ્રાફો જેવા
હોવાથી ચરિત્રનાયકના ખરેખર પ્રતિબિંબ રૂપ છે. ડૉ. જૉનસનનો અભિપ્રાય એવો છે
કે, “ કોઈપણ માણસનું ખરેખરું અવનચરિત્ર લખવું હોય તો તે લખનારે તેને જ્ઞાતોજ્ઞત
જાણવો જોઈએ. અર્થાત્ ચરિત્રકારનો ચરિત્રનાયક સાથે પૂર્ણ પરિચય અથવા તો સાફ
સંબંધ કે નિકટ સહવાસ હોવા વિના તેના હાથે ઉત્તમ ચરિત્રલેખનનું કામ થવું શક્ય નથી.
જોનસનનો આરો અભિપ્રાય હતો; પરંતુ ઈંગ્લેન્ડ બાણમાં કેટલાંક એવા ઉત્તમ ચરિત્રકારો
મોજૂદ છે કે, તેને આ અભિપ્રાયનો અપવાદ હોવા છતાં તે ઉત્તમ ગણાય છે, તેમ
છતાં એટલું તો કબૂલ કરવા યોગ્ય છેજ કે, ચરિત્રકાર ચરિત્રનાયકને આપો આપ-સારી
રીતે જાણતો હોય તો તે પોતાના ચરિત્રકથનમાં અગત્યનો મોહ લાવી શકે છે, અને તેથીજ
ઈંગ્લેન્ડ બાણમાં રાસિટસ કૃત આગ્રિકોલા, રૅપરકૃત મૂરનું ચરિત્ર, જૉનસનકૃત સાવેન્
ગુજરાતી બાણના ચરિત્રકથનોમાંના સારામાં ગ્રન્થ યોગ્ય છે; પણ તે ઈંગ્લેન્ડ બાણના જૂદા
જૂદા કથનોના આધારથી લખાયેલું હોવાથી “ સ્વતંત્ર ચરિત્રકથન ” માં રમકે ગણ્યું નથી.
અને પોપનાં અવનચરિત્ર, ઓગ્રેવેકૃત જોનસનનું ચરિત્ર, લોકાર્ડકૃત ર્ફોર્ડનું ચરિત્ર,
કોર્બોલકૃત કાનિંગ્નું ચરિત્ર, અને મૂરકૃત બાઈરનનું ચરિત્ર; વગેરેમાં એ પ્રકારની
અદ્ભૂત મોહિની રહેલી છે. તેજ પ્રમાણે રા. રા. મનઃમુખ્યમ સૂર્યરામ કૃત ગોકુલજી
જાણવું ચરિત્ર, રા. સા. મહિપતરામ કૃત કરચનદાસ, દુર્ગારામ અને પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર,
મિ. કેકેઆદ બહેગમજી મજેબાનકૃત શ્રેઃ ફરદુનજી મજેબાનનું ચરિત્ર, રા. રા. કૃષ્ણરાય
ભોળાનાથ કૃત ભોળાનાથ સારાબાઈનું ચરિત્ર, કાશીબાઈ કાનીટ કૃત ડૉ. આનંદીબાઈ
જોશીનું ચરિત્ર, વગેરે ગુજરાતી ચરિત્રકથનોમાં છે.

જે પ્રમાણે એક મનુષ્યનો ફોટોગ્રાફ બરાબર ખૂલતો દેખાય નેટલા માટે તેની આસ-
પાસનો દેખાવ પણ ફોટોગ્રાફમાં ઉતારવો પડે છે. તે વિના ફોટોગ્રાફ જોઈએ તેવો દેખા-
વમાં આવતો નથી-તેજ પ્રમાણે ચરિત્રલેખનને માટે પણ છે. એક મનુષ્યનું અવનચરિત્ર
લખનાં, તેની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનારા જીજ્ઞાસુઓના ચરિત્રને લગતો ભાગ પણ
આવવો જોઈએ-આત્મા વિના નજ રહે. અને તે સર્વના સંમિશ્રણથી ચરિત્રકથન તૈયાર
થાય તે ખરો-ઉત્તમ ચરિત્રકથન થાય. ઉપર દર્શાવેલા ચરિત્રકથનોમાંના પણામાં આ ખૂબી
વાચકો જોઈ શકે છે.

(ઘ) ચરિત્રનાયકના સ્વભાવની સર્વ વિગતો અને ગુણદોષ ચરિત્રમાં
આવવાં જોઈએ કે નહીં ?

મનુષ્ય સંઘનીપ્રિય પ્રાણી છે, અને તેનો હિતમાં એક જીજ્ઞાસુ સાથે પરિચય ચાલતો
હોય છે. આ વ્યવહાર વખતે તેના ગુણદોષ જોવા અત્યંત સ્વરૂપમાં દેખાય છે તેવા અત્યંત

સ્વરૂપમાં તે માણસને ખાસ આપણી સામે એસારીને નોંધએ સારે કહી દેખાય નહિ. અર્થાત્ ચરિત્રનાયકની ખરી જોગખાણ કસવનારા વ્યવહારના નાના મોટા પ્રસંગોનું છે. માટે નાના નાના પ્રસંગોને ક્ષુદ્રક ગણી કહાડી ન નોંખતાં તે સર્વનો સમાવેશ ચરિત્રગ્રન્થમાં ખાસ કરવો નોંધએ. એવી જીણી જીણી વાંતો બરવાથી ચરિત્રગ્રન્થનું ભૂખણ કમી થાય છે, એમ કોઈ ધારે તો તેમની તે ધારણા ભૂલ ભરેલીજ ગણાશે. વિખ્યાત પ્રાચીન ચરિત્ર લેખક પ્લુટાર્કે ત્યારે ચરિત્ર લખવા એસંતો સારે-પાછળ જણાવવા પ્રમાણે-તેને પરિપૂર્ણ કરવા તથા એાંપ આણવા સાર ચરિત્રનાયકના ચરિત્રને લગતી ઘણી જીણી જીણી બાબતો નોંધવાની તે નંરેર ધારતો હતો, અને ચરિત્રનાયકનાં લક્ષણો જણાઈ આવે એવી નાની નાની બાબતો, પંકની ખાસીયતો, ધાટપૂટ, ટેવો અને લક્ષણો વગેરેની નોંધ કરતો હતો. પણ સર્વ ચરિત્રલેખકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી પ્લુટાર્કની એક ખૂબી એ હતી કે, તે આવી ક્ષુદ્રક બાબતો ઉપર લક્ષ આપતો હતો ખરો; પરંતુ તેની સાથે તેને તે અત્યંત પ્રાધાન્ય કહી આપતો નહોતો, અથવા તેના કરતાં વિશેષ મહત્વની બાબતને ભૂલી પણ જતો નહોતો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે તો તે તેના વિષય સંબંધી એકાદ વાર્તા લખીને તે ઉપરથી તે વ્યક્તિનું લક્ષણ તેના વર્ણનને એવું તો સરસ બતાવી આપે છે કે, રસ કે અલંકારથી ભરેલાં વર્ણનોનાં પાનાંનાં પાનાં ભરવાથી પણ તે ઘઈ શકે નહીં. ચરિત્રનાયક વિષેની આવી જીણી જીણી પણ ચરિત્રલેખનને માટે અસંત ઉપયોગી એવી બાબતો તેનાં નિકટવર્તી સ્નેહી શિષ્યા અભ્યને જણાવતો માર્ગ નથી, અને એટલા માટેજ ચરિત્રકારે ચરિત્રનાયકને જતોજત જણાવે નોંધએ એમ જોનસન કહેતો હતો. આ ઉપરથી કોઈપણ મનુષ્યનું શુભચરિત્ર લખવાની જવાબદારી તેના નિકટવર્તી સ્નેહી-સંબંધીપર આવી પડે છે એ સહેજે જણી શકાય છે, અને જેમનાપર આવી ફરજ આવી પડે તેમણે પોતાની જવાબદારી સમજીને પોતાના કર્તવ્યમાં સાગરું એ ઉચિત છે.

શુભચરિત્રમાં જે પ્રમાણે ચરિત્રનાયકના ગુણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે દોષો-અવગુણોનું પણ વર્ણન કરવું નોંધએ કે કેમ? આ એક આ વિષયને લગતો અગત્યનો સવાલ છે. “ મનુષ્યના અંતર્બાહ્ય સ્વરૂપનું ખરેખરું ચિત્ર તે શુભચરિત્ર ” આવી ચરિત્ર રજીની વ્યાખ્યા જે માન્ય ગણવામાં આવે તો, જે પ્રમાણે ચિત્રમાં પ્રદાશ અને છાયાનું યોગ્ય સંમેલન થવાથીજ તેને યથાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે ચરિત્રનાયકના ગુણ અને દોષ એ બન્નેનું યથાર્થ વિવેચન જેમાં હોય તેનેજ ચરિત્ર કહી શકાય. જે ચિત્રમાં માત્ર પ્રદાશ હોય અને છાયાનું નામ પણ ન હોય તે ચિત્ર જે પ્રમાણે વિલક્ષણ દેખાય, તેજ પ્રમાણે જે ચરિત્રગ્રન્થમાં ચરિત્રનાયકના કેવળ સુતિપાદોજ હોય અને દોષ વિશે ઈસારો પણ ન હોય તે ગ્રન્થ ચરિત્રગ્રન્થ તરીકે ગણવા એ બરાબર નથી. એવા ચરિત્રગ્રન્થોથી લાભ પણ જો? કારણ ચરિત્રદારા ઉપદેશ આપવો એ ચરિત્રલેખનના ઉદ્દેશમાંનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. વળી જે મનુષ્યોમાં સર્વ ગુણોજ હોય કે દેખાય-અવગુણ અથવા દોષ લેશમાત્ર ન હોય-તે મનુષ્યને મનુષ્ય કહેવાય પણ શી રીતે? તેવા મનુષ્યને તો હેવદૂત ગણવો નોંધએ ! વળી તેના ગુણોની બરોબરી આપણાથી કોઈ કાંઈ અર્થ શકવાની નથી એમ સમજીને માણસો તેવા ચરિત્રદારા-બોધ મેજી

વવાને બદલે ઉલટા નિરાશ થઈ જાય તો પછી એવા ચરિત્રથી લાભ શો ? અને કોને ? મોટા મનુષ્યોની ખામીઓનાં દર્શનો ઘણી વખતે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ડૉ. જૈન-સન કહે છે કે, “ જો માણસોના ચાલ-ચલણની, શક્ત ઉત્તળી બાજુન જતાવવામાં આવે તો આપણે નાકમેદ થઈ માથે હાથ દબાને બેસવું પડશે; કેમકે તેમની કોઈપણ રીતે નફા કરવાનું આપણાથી બનવાનું નથી એમ આપણે ધારીશું. જો કોઈ માણસ છવન-ચરિત્ર લખવા બેસે તો તે તેણે જેવું હોય તેવું જ અરેબર લખવું જોઈએ-ચરિત્રનાયકની ખામીયોતો અને તેના હોય-દુર્ગુણો પણ જણાવવા જોઈએ. કેમકે તેમ કરવાથી તેની ચાલ સમજાય છે;” કેટલાક લેખકો ખોટા-ખરાબ-ને સારા રૂપમાં મૂકી ચરિત્રનાયકના દુર્ગુણોને પણ સદ્ગુણરૂપે જતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ રીત પણ બેસક સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. મુજરાતી બાપામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છવનચરિત્રનાં પ્રસ્તકોમાંનાં કોઈ કોઈ પ્રસ્તકોમાં આવેલ પ્રયત્ન થયેલો છે; પરંતુ આવા પોકળ પ્રયત્નમાં લેખકો અરેબરી સરજના મેળવી શકતા નથી, કારણ કે મુરા વાચક હોય તો પાંચતાની સાથેજ તેની પોકળતા પારખી શકે છે. આ પ્રમાણે થાય તેના કરતાં જે સત્ય સ્વરૂપમાં હોય તેજ ચરિત્રમાં જતાવવું એ સંગતમ છે. ચરિત્રનાયક પોતાનો સ્નેહી અથવા નિકટનો સંબંધી હોય માટે તેના અવગુણો-દુર્ગુણો જાહેરમાં ન મૂકતાં, તે અવગુણોને સદ્ગુણના રૂપમાં જતાવવાનો ખોટો પ્રયત્ન કરેલો એ એક રીતે મિત્રે કે સંબંધીએ વિતરાગનું કામ કરવા બરાબર થાય છે. માટે ચરિત્રલેખકે ચરિત્ર લખતી વખતે કોઈ પણ બાજુનો પક્ષપાત ન કરતાં એક પવિત્ર-નિખાલસ અંતઃક-બુનો આયાધીશ જે પ્રમાણે મુકારો આપે તે પ્રમાણે-“ ઘમુર્ધૈવ કુટુંબકમ્ ” આ સ્ત્ર પ્રમાણે-પોતાની વૃત્તિ રાખીને ચરિત્ર લખવું જોઈએ. આ પ્રમાણે થવાથી ખોટાપણાના હોયમાંથી તદ્દન મુક્ત જ રહેવાશે, અને ચરિત્રનાયકનું અરેબર ચરિત્ર પ્રભ સમક્ષ મુકવાની પોતાની ફરજ તેણે અદા કરેલી ગણાશે.

(અપૂર્ણ.)

છવનલાલ અમરશી મહેતા.

હિન્દુ જનસમાજમાં સમષ્ટિલાવના.

(અનુસન્ધાને પૃષ્ઠ ૨૫૩ થી.)

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિઃશ્વેતાઃ પતિભિર્દેવૈસ્તથા ।

પૂજ્યા મૂપયિતવ્યાથ્થ વહુકલ્યાણમીપ્સુમિઃ ॥

બહુ કન્યાણની ધર્મીય રાખનારા કન્યાનાં માત પિતા, ભાઈ, પતિ તથા દીવરે કન્યાનું સન્માન કરવું અને તેમને વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જમારવાં.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દૈવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તિત્રાફલાઃ ક્રિપાઃ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે તે કુળ ઉપર દેવતાઓ સંતુષ્ટ રહે છે અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓનું સન્માન થતું નથી તે કુળની તમામ યશ આદિ ધર્મક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે.

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યવાણ તત્કુલમ્ ।

ન શોચન્તિ તુ યત્રૈતા વર્ધન્તે તદ્દિ સર્વદા ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીયો શોક કરે છે તે કુળ ઝટ નાશ પામે છે અને જે કુળમાં સ્ત્રીઓ શોક-દંકાસ કરતી નથી તે કુળની સદા ચઢતી થાય છે.

જામયો યાનિ ગૃહાનિ શપન્ત્ય પ્રતિપૂજિતાઃ ।

તાનિ કૃત્યાહતાનીવ વિનશ્યન્તિ સમન્તતઃ ॥

ધરતું સન્માન ન મળવાથી જેના ઘરની સ્ત્રીઓ ઘર ઉપર શાપ દે છે તે ધર-ધરની વસ્તુઓ જાડુથી નાશ પામે. તેમ સર્વથા નાશ પામે છે.

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા મૂપયાચ્છાદનાશનૈઃ ।

મૃતિકામૈર્નરૈનિત્યં સત્કારેપૂત્સેવયુઃ ચ ॥

મારે સમૃદ્ધિની ધર્મીય રાખનાર પુરુષે કુળની સ્ત્રીઓને સપરમે તથા ઉત્સવને દીવસે વસ્ત્ર આભૂષણ અને અન્ન (મન માનવું) આપી તેમનું સદા સન્માન કરવું.

સંતુષ્ટો ભાર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા તથેવ ચ ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર ચૈ ધ્રુવમ્ ॥

જે કુળમાં ધણી ધણી આણીને બને છે એટલે સ્ત્રીથી તેનો ભર્તાર સતુષ્ટ રહે છે અને ભર્તારથી સ્ત્રી મંતુષ્ટ રહે છે તે કુળમાં સદા કલ્યાણનો નિવાસ છે.

यदि हि स्त्री न रोचेत् पुमास न प्रमोदयेत् ।

अप्रमोदास्युनः पुंसः प्रजन न प्रवर्तते ॥

• ઠારખુ કે જો સ્ત્રી (વસ્ત્રાભૂષણ કરીને) શોભાવમાન ન થાય તો તે પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન કરી શકે નહિ. અને સ્વામિની પ્રમજતા વિના સતતિ ઉત્પન્ન થશે નહિ.

स्त्रियां तु रोचमानाया सर्वं तद्रोचते कुलम् ।

तस्या त्वरोचमानाया सर्वमेव न रोचते ॥

સ્ત્રી જો વસ્ત્ર આભૂષણથી ઝગકતી હોય તો આખું કુળ હીષે છે અને તેણીનો ઝલ-ઘાટ ન હોય તો આખું કુળ ઝાણું પડી જાય છે.

ગૃહસ્થ જો શુભગત મેળવવાને બે દરકારી કરે અને પોતાની આત્મવિકાસે સાફ ખીજા મનુષ્યો પર આધાર રાખે તો તેને દેશ માથે રજા ભોગવવા પડે છે તે નીચેનો શ્લોક જણાવે છે.

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।

तेन ते ग्रेय पशुता व्रजन्यजादिदायिनाम् ॥

બુદ્ધિ વિનાના ગૃહસ્થો પારકાના અન્ન ઉપર આત્મવિકાસ ચલાવવાનું શોધે છે તેઓ મરણ પછી તે કારણ કીધે અનાદિ આપનારના પશુની અવસ્થાને પામે છે એટલે તેને ઘેર ઘેર ચક્રને આવરે છે.

ગૃહસ્થ જીવનમાં પરાધર્મ બુદ્ધિ કેટલી પ્રચલિત હતી તે નીચેના શ્લોક પરથી જણાશે -

दातारो नोऽभिवृद्धता वेदाः सततिरेव च ।

श्रद्धा च नोमाव्यगमद्वेषेय च नोऽस्त्विति ॥

અમાગમાં-અમાગ કુળમાં દાતાર પુરુષો વૃદ્ધિ પામે, વેદાભ્યાસ અને મતતિની વૃદ્ધિ થાઓ ધર્મ ઉપગ્રથી શ્રદ્ધા ન હોઈ જાઓ અને અનાથને સાડ અમને બહુ ધન સપત્તિ મળે.

બ્રાહ્મણ અને ખીજા દ્વિજોએ (ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોએ) ઉદરનિર્વાહ કેમ ચલાવવો તે સંબંધીના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે, તે શ્લોકો પ્રજ્ઞની ઉચ્ચ ધાર્મિક વૃત્તિ દર્શાવે છે.

અદ્રોહેજૈવ ભૂતાનામમ્યદ્રોહેણ વા પુનઃ ।

યા વૃત્તિસ્તાં સમાધાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥

આપત્કાળ શિવાય ખીછ વખતે જોઈ કોઈ જીવને. પીડા ન થાય અથવા જેમ અને તેમ ઓછી પીડા થાય તેવા વૃત્તિનાં સાધનો આછાણે અંગીકાર કરવાં જોઈએ.

સર્વાન્પરિત્યજેદર્યાન્ સ્વાધ્યાયસ્ય વિરોધિનઃ ।

યથા તથા ધ્યાયંસ્તુ સા હાસ્ય કૃતકૃત્યતા ।

વેદાભ્યાસમાં વિદ્ય રૂપ ધન મેળવવાના સર્વ પ્રકારનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. (અને તે પ્રકારે શુદ્ધિ થાય ત્યાગવું) પણ અભ્યાસ કરવો કારણ કે વેદાભ્યાસ તે એના જીવનરૂપ ખરેખર સાચું છે.

ઘયસઃ કર્મણોઽર્થસ્ય શ્રુતસ્વામિજનસ્ય ચ ।

વેપચામ્બુદ્ધિસારૂપ્યમાચરન્વિચરોરિહ ॥

આ સંસારમાં ગૃહસ્થ આછાણે પોતાના વધ કર્મ ધન જ્ઞાન અને કુટુંબ (જાતિ) એ સર્વને અનુકૂળ આવે તેવાં વસ્ત્ર પહેરવાં અને તેવી વાણી તથા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો.

અધાર્મિકો નરો યોહિ યસ્ય ચાપ્યનૃતં ધનં ।

હિંસારતથ યો નિસ્વં નેહાસૌ મુખમેધતે ॥

જે પુરૂષ અધાર્મિક છે. જેનું અસત્ય એ જ ધન છે અને જેનું ચિત્ત સદા હિંસામાં લાગેલું છે તે આ શ્રેણીમાં પણ સુખ પામતો નથી.

ન સીદન્નપિ ધર્મેણ મનોઽધર્મે નિવેશયેત્ ।

અધાર્મિકાણાં પાપાનામાશુ પસ્યન્વિપર્યયમ્ ॥

ધર્મ પ્રમાણે આચરતાં દુઃખ આવી પડે તો પણ તેણે કદાપિ અધર્મ પર મન દોરવું નહિ. કારણ કે અધર્મથી આસનારા પાપી પુરુષોનો તરત નાશ થઈ જતાં તે જોશે.

નાધર્મશ્ચરિતો લોકે સયઃ ફલતિ ગૌરિવ ।

શનૈરાવર્તમાનસ્તુ કર્તુર્મૂલ્યાનિ કૃન્તતિ ॥

આ સંસારમાં અધર્મનું ફળ ગાય (અથવા પૃથ્વી) ની માફક જલદીથી જણાતું નથી. પણ ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામીને તે અધર્મ આચરનારનાં મૂળ પણ ઉખેડી નાંખે છે.

यदि नात्मानि पुत्रेषु न चेतुत्रेषु नप्त्यु ।

नवेव तु कृतोऽधर्मः 'कर्तुर्मवीति' निष्फलः ॥

અધર્મ કરનારને અધર્મનું ફળ મળ્યા વગર રહેતું નથી 'કદાપિ તેને પોતાને વિષે ન મળ્યું' તો તેના પુત્રને મળે છે. પુત્રને પણ ન થયું તો તેના પૌત્રને ગાય છે. પણ નિષ્ફળ જાતું નથી.

अधर्मैषैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।

ततः सपत्नाञ्जयति समूलस्तु विनश्यति ॥

અધર્મથી થોડો સમય મનુષ્ય સુખમાં વધે છે. અને સર્વ સાફ સાફ એટલે ઉગળું ઉગળું દુઃખ દેખે છે. અને શત્રુને પણ હરાવે છે. પણ આખરે મૂળ સહિત અર્થાત્ સર્વથા નાશ પામે છે.

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।

ધર્મં चाप्यસુલોદર્કી લોકોવિકૃષ્ટમેવ ॥

અર્થ અને કામ ધર્મ વિરુદ્ધ હોય તો તેમનો ત્યાગ કરવો તેમ જ કોઈ કર્મ ધર્મ વિરુદ્ધ ન હોય પરંતુ થોડું વિરુદ્ધ હોય અને મરિણામે દુઃખ દેનાર હોય તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો.

(અપૂર્ણ)

[વસન્ત-ઓદિસ.]

બાલસિંહ ને મોતીબા.

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ: આલમશાહનો દરબાર.

(આલમશાહ, દિવાન નાગેશ્વર, બાલસિંહ, ઓરિટન, પ્રતિનિધિઓ, હજુરીઓ, પટ્ટાવાળાઓ, કચેરીના આકારમાં પ્રવેશ કરે છે. ગેલેરીમાં એક બાજુ નૂરખીબી, ચાપતખાન્તે, મીસ પીગ્મરસન વિગેરે બાનુઓ તથા બીજી બાજુ મૃદસ્યો પ્રવેશ કરે છે.)

નાગેશ્વર—પ્રતિનિધિ સાહેબો, વાર્ષિક રિપોર્ટ તથા બજેટની છાપેલી નકલો એક માસ પહેલાં આપને મોકલવામાં આવી હતી. માટે તેમાં લખેલી હકીકત અહીં હું ફરી કહી આપને કંટાળા આપવા માગતો નથી. આપ આ રાજ્યના દરેક ખાતાના કામથી મુવિદિત છો, આપ રાજ્યની દ્રવ્યસ્થિતિ પણ સારી રીતે જાણો છો. હાલમાં આપને પરિશ્રમ એટલો જ આપવાનો છે કે નામદાર નવાબ સાહેબ કેટલાએક નવા કાયદા, જેના ખર્ચાઓની છાપેલી પ્રતો આપને અવલથી જ મોકલવામાં આવી છે, તે જાણથી દાખલ કરવા માગે છે. તે બાબતમાં આપની સંમતિ લેવાની છે, ને તે બાબતમાં આપને જરૂર જણાય તે મુદ્દારા સચવવાના છે. પ્રથમ તો કંપનીનો કાયદો જે બ્રિટિશ ઇન્ડીઆમાં લાગુ છે, તે આપણા મુલકમાં જરૂરભેગા ફેરફાર સાથે દાખલ કરવાનો છે. આથી વેપારને બહુ હિતજન મળશે. ધનાઢ્ય લોકો પોતાની મંડી ભેગી કરી, કંપનીએ રથાપસે ને તેથી મોટા પાયા ઉપર વેપાર થઇ શકશે. હાલમાં કાયદો નહિ હોવાને લીધે કંપનીને નુકસાન ગમે તો પૈસાદાર માણસોને તમામ નુકસાન ભોગવવું પડે એ બીકથી પૈસાદાર લોકો કંપની કાંટાં અચકાચ છે.

પહેલો પ્રતિનિધિ—દિવાન સાહેબ, આ ધારો જેમ બને તેમ જલદી દાખલ કરવાની જરૂર છે. કંપનીના ભાગીદારો પોતાના ભાગના પ્રમાણમાં જવાબદાર ફરે તો તેથી આ દેશની મંડી આપણા રાજ્યમાં જ રહેશે ને નવા ઉદ્યોગોને જન્મ આપશે.

નાગેશ્વર—ખર્ચામાં કાંઈ ફરફેર સચવવો છે? (કોઇ નહિ બોલવાથી) ત્યારે તે જેમ તેમ પસાર કરવામાં આવે છે. નામદાર નવાબ સાહેબની તેને બહાલી મળવાથી તે અમલમાં મૂકાશે.

આલમશાહ—હું તેને બહાલી આપું છું.

નાગેશ્વર—નામદાર નવાબ સાહેબનો વિચાર આ રાજ્યના ન્યાયખાતાને સદા માટે સ્વ-
તંત્ર બનાવવાનો છે. વિદ્વાન ન્યાયાધીશોની જ નિમણૂક થાય તે તેમને પો-
તાની ફરજ બજાવતાં કોઈનાથી ખીવાતું કારણ ન મળે તે માટે સુર પુર-
વોની સહાયતાથી ધારાનો ખરડો ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. અમુક લાયકાત
વાળા જ ન્યાયાધીશો નીમવા એ એમાં દર્શાવ્યું છે, ને દરેક જગ્યાનો પગાર
મોટો રાખવામાં આવ્યો છે, જેથી અમલદારનો મોલો સચવાય ને તેને રૂ-
સવત લેવાની લાલચ ઓછી રહે. નિમણૂક કરતાં પહેલાં જાહેર ખબરથી
અરજીઓ મંગાવવી. જાહેર ખબરમાં પણ અમુક લાયકાતવાળાએ જ અરજી
કરવી એમ જણાવ્યું. આ અરજીઓ રાજ્ય કાઉન્સિલે તપાસી ઉમેદવારોને જાતે
જોઈ સૌથી લાયક ઉમેદવારનું નામ પસંદ કરવું એટલે નામદાર નવાબ સાહેબ
તે રાખસની નિમણૂક કરશે. સદરજુ અમલદારની નિમણૂક થયા બાદ તેની
સારી ચાલચલગત સુધી તે પોતાના હોદ્દાથી દૂર કરી શકશે નહિ. તેની
ચાલચલગત વિશે સવાક હડે ત્યારે તેનો નિવેડો પ્રતિનિધિસભા કરશે. ના-
મદાર નવાબ સાહેબ એમ માને છે કે જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યનું ન્યાયખાતું
સુધર્યું નથી, ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી. જ્યાં રાજ્યનું સુખ છે ત્યાં
સારાં માણસો વસે છે ને જ્યાં શુદ્ધ ન્યાય મળી શકતો નથી ત્યાં પ્રજાને
સુખ નથી. આ ધારાના ખરડામાં તમામ વિગતો આપી છે એટલે આ વિશે
હું વધારે લ'બાલુથી બોલવા માગતો નથી.

ખીજે પ્રતિનિધિ—આ ધારા માટે અમે નામદાર નવાબ સાહેબને ધન્યવાદ આપીએ
છીએ. એમની કારકીર્દીમાં આવે ધારો હો યા ન હો તેથી કોઈ
ફરકાર થવાનો નથી, કેમકે તેઓ સાહેબ તે ધારા મુજબ જ કા-
મ લે છે, પણ રાજ્યના ભવિષ્યના હિત માટે આ ધારાને વધાવી
લેવાની જરૂર છે. આ ધારા માટે પ્રતિનિધિઓ પોતાની સંમતિ
તાળીઓના અવાજથી આપશે એવી આશા રાખું છું.

(તાળીઓના અવાજે.)

આલમશાહ—મારા રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની ખુશાલીથી મને ખુબ ખુશી ઉપજે છે.
આ ધારાને હું ઘણી ખુશીથી બહાલી આપું છું.

નાગેશ્વર—મહેસુલ ખાતું વધારે સારા પાયા ઉપર લાવવાને માટે પણ ધારા ઘડવાનો
વિચાર કરવામાં આવે છે,

ખીજે પ્રતિનિધિ—ધારાઓ કરતાં ધારાઓનો અમલ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ

વધારે જરૂરનું છે. કાગળો ઉપર સારા ધારાઓ હોય પણ તેનો અમલ ન થતો હોય તો શું કામના ? હાલમાં મહેસુલ ખાતા માટે ધારા નથી. પણ મહેસુલ ખાતું એવા સારા ધોરણે ચલાવવામાં આવે છે કે પ્રજા એકંદર સુખી છે. બહુ ધારા કામના નથી.

નાગેધર—અમલદારોને આપણી સત્તા વાપરતાં અટકાવવા માટે ધારાઓ અવશ્યના છે. અલખતાં ધારાઓ છતાં પણ અમલદારોની મુનસરી ઉપર રાજ્યનું ધણું કાર્ય રહેશે. ધારાઓ અમલમાં કેવી રીતે મૂકાય છે એ રાજ્યકાઉન્સિલ બહુ કાળજીથી જોતી રહેશે. ને વખતે તેમાં ફેરફાર કરવા જરૂરના લાગશે તે કરાવતી રહેશે. આજ દવે મારે એ ધારા વિષે જોલવાનું રહ્યું છે. એક તો ગણિકાઓને અટકાવવાનો ધારો ને બીજો દારૂ વેચવાની મનાઈનો ધારો. પણ તે વિષે જોલતાં પહેલાં મારે આપના વિચાર જાણવાની જરૂર છે.

ચાંધો પ્રતિનિધિ—હાલના જમાનાની રિયનિ જોતાં આ એ ધારા દાખલ કરવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે. ગણિકાઓને આપણા મુલકમાં આવવા નહિ દીધો તો પશુદત્તિવાળા પુરુષોને પોતાની ટંતિ તૂટ કરવાનું મણિ કાઢી માધન નહિ મળવાથી તેઓ ખાનગી કુટુંબોની નીતિ બગાડવા શૂકશે નહિ. આથી બકરી કાઢતાં પેસે હાટ એવું થશે. વળી કેટલીક ગણિકાઓ સંગીતમાં કુશળ હોય છે. તેમના જવાથી સંગીતની આપણા દેશમાં સી દરા થશે તે વિચારી જીવેલ દારૂની કુહાનો બંધ કરશો તો જેને તે પીવાનું વ્યસન છે તે ધુણી રીતે ઘરમાં બનાવશે, અગર બહારથી લાવશે, પણ પીધા વિના રહેશે નહિ. દારૂની બદીમાં આથી ઘટાડો થશે નહિ. ઉલટું રાજ્યની મહેસુલ વગર કારણે ઓછી થશે. માટે આ એ કાયદા દાખલ નહિ કરવા જોઈએ એવો મારો આધીન મત છે.

ખાંચમે પ્રતિનિધિ—ગણિકાથી કલાકનો ધંધો વધ્યો, ને દારૂથી ગણિકાનો ધંધો વધ્યો. ગણિકાવાડમાં કલાકની જેટલી કુકનો છે તેટલી બીજો નહિ હોય. એ તો ખરું છે કે ગણિકાની ને કલાકની કુકનો બંધ કરવાથી તમામ લોકો કુમારે જતાં નહિ અટકે, પણ આ કુકનો રાખવી એ અનીતિને સાધન કરી આપવા બરાબર છે. મન અને સાચાથી કોઈ માણસ અમુક ખરાબ કર્મમાં રચિ રાખે પણ તેને તે રચિ તૂટ કરવાનું સાધન નહિ મળે તો કર્મથી તો ખરાબ નહિ ચાય. માટે હું આ ધારાઓની ધણી ખુશીથી વિભાવતી છું છું.

છઠ્ઠો પ્રતિનિધિ—સંગીત ને વૃત્તકળા ઓછી ન થવા પામે તથા ઔપધ માટે દાર મળી શકે તેનો તો અવસ્ય રસ્તો થવો જોઈએ.

સાતમો પ્રતિનિધિ—જે લોકો ગણિકા ને કલાલના ઘરાગો છે તેમને માટે શું ? લાંબા વખતનું વ્યસત તેઓથી છોડાશે નહિ.

નાગેધર—આ તમામ બાબતોનો અમે વિચાર કર્યો છે. પ્રતિનિધિઓએ પોતાના વિચારો જણાવ્યા તે અવસ્ય ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. હાલ તુરતમાં તો એટલું જ કરવું બસ થશે કે નાયકો તથા કલાલની દુકાન શહેરમાં હાલ પૃથક્ પૃથક્ છે તેને બદલે એકજ ઠેકાણે ભેગી રાખવામાં આવશે. ને તે જગ્યાઓનો કોણ કોણ ઉપયોગ કરે છે તેની ખાનગી ટીપ રાખવામાં આવશે. જે ગણિકાઓ ફક્ત સંગીત ને વૃત્ત ઉપર પોતાની રોજ ચલાવે છે તેમની તે વિષયોમાં પરીક્ષા લઈ તથા તેમની ચાલચલનનો તપાસ કરી તેમને સરડીશીકેટ આપવામાં આવશે, ને તેમને સામાન્ય ગણિકાઓના લગામાં રહેવાની રજૂ પાડવામાં આવશે નહિ. પણ તેમની ચાલચલન બાબત ફરીઆદ આવશે તો તેનો તપાસ કરી તેમનાં સરડીશીકેટો રદ કરી તેમને મજેલી છૂટ લઈ લેવામાં આવશે.

આલમશાહ—હું ધારું છું કે જુદા જુદા વિચારો ધરાવનારા તમામને આ ગોઠવણ પસંદ આવશે. મારા ગ્રન્થમાં ધર્મ ને નીતિ પ્રસારે તેને માટે હું હમેશાં ઉત્કંઠા છું. આ ગોઠવણ મુજબ ધાત્રમાં ફેરફાર કરી સુધારેલો ખરડો આવતી સભામાં રજૂ કરવામાં આવશે.

આઠમો પ્રતિનિધિ—મારે બજેટના સંબંધમાં એ બોલ કહેવાના છે. ઉપજ તથા ખર્ચનો અડસટો જોતાં એમ માલુમ પડે છે કે આશરે પાંચ લાખ રૂપિયા વરસ આખરે વધશે. મારા મત પ્રમાણે ખર્ચ કરતાં ઉપજ વધારે હોય ત્યારે, રાજ્યે કર ઓછા કરવા જોઈએ. ગ્રન્થના ખર્ચ ઉપરાંત રાજ્યે રૈયત પાસેથી વધારે લેવું નહિ જોઈએ. માટે હું વિનિતિ કરું છું કે રાજ્યે એકાદ કર માફ કરવો જોઈએ.

નવમો પ્રતિનિધિ—મારી પણ તેજ વિનિતિ છે. વિશેષમાં મારે એ કહેવાનું છે કે હમણાં જાહેર બાંધકામો જેવાં કે રોડ રેલ્વે, પાણીના બાંધકામ વિગેરેનું ખર્ચ ફાળવ પડેલાં નાણાંમાંથી અગર ચાલતી ઉપજમાંથી કરવામાં આવે છે, પણ આ બાંધકામોનો લાભ ભવિષ્યની પ્રજાને પણ મળશે. તેમના ખર્ચનો તમામ બોલે હાલની પ્રજા ઉપર ન-

હિ પડવો જોઈએ. આવા ખરચ માટે રાજ્યે કરજ કરવું જોઈએ. ને તે રાજ્યની સામાન્ય ઉપજમાંથી ધીમે ધીમે ત્રીશ ચાલીશ વર્ષે અદા કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી પ્રજા ઉપર કરનો ભોળો છે તે કરતાં ઓછો કરી શકશે.

નાગેશ્વર—બહેના સંબંધમાં જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તે ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે. તે વિચાર આ મારી સરત બહાર રહી ગયા નથી. તમે સૌ જાણો છો કે અંગ્રેજ સરકારની સમિતિ વિના દેશી રાજ્યકર્તા કરજ કરે તો તેને મારે તેનો વારસ જપાવવાદાર નથી, એવો ધારો હાલ ચાલે છે. કેટલાએક દેશી રાજ્યો પોતાના મોજશોખ માટે તથા વગર જરૂરના કાર્ય માટે કરજ કરના, તેઓ આ ધારાથી પોતાની જમીર ઉપર કરજ કરતાં અટકશે. આટલો બે-સક આ ધારાથી લાભ છે, પણ તેથી દેશી રાજ્યોની આંત્ર સાવ તુટી ગઈ છે. એટલે દેશી રાજ્યો અંગ્રેજ સરકારની બાંહેધરી વિના હલકા બ્યાનના દરથી કરજ કરવા અશક્ત છે. આવી સ્થિતિમાં કરજથી દૂર રહેવામાં દરેક દેશી રાજ્યનું હિત રજું છે. માટે દુકાળ જેવા અકસ્માતના પ્રસંગો માટે રાજ્યે સંગ્રહ કરી રાખવો જોઈએ, તેમજ બચાવેલા પૈસામાંથીજ તેણે જાહેર બાંધકામો કરવાં જોઈએ. પણ તેની સાથે અમે એક બાબત એ ધ્યાનમાં રાખી છે કે આ રાજ્યની તીજેરીમાં જ્યારે જ્યારે ફાજલ નાણાં હશે, ત્યારે ત્યારે અદિના સાહુકારો તથા વેપારીઓને તેમાંથી બ્યાનખી બ્યાને ધીરધાર કરવામાં આવશે. આથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે વેપાર ઉદ્યોગને સાઈ ઉત્તેજન મળશે. વળી આપણા બચતો ભવિષ્ય પ્રગતને વગર ટોકડે લાભ મળે છે, ને જે કહેવામાં આવ્યું. તે બાબતમાં મારો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ બને તેમ આવની પ્રગતને આપણી ઋણી રાખવી, આપણે તેમના ઋણી રહેવું, એજ આ જમાનાનું કર્તવ્ય છે.

દશમે પ્રતિનિધિ—દમણાં આ શહેરમાં મરડી છે તો તેને માટે દરબારે શું કર્યું છે, તે દિવાન સાહેબ જાહેર કરશે, એવી આશા રાખું છું.

નાગેશ્વર—મરડી માટે આંપતા ઉપાય લેવાનું કામ આ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીનું છે. મ્યુનિસિપાલિટી ઉપર નામદાર નવાજ સાહેબનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. દરેક દુધાઈ છું કે આજને માટે કંઈ કામ રજું નથી.

આલમશાહ—એરી બરખાસ્ત.

(પ્રતિનિધિઓ જાય છે.)

આલસિંહ—આજે દુ વસંતપુર જવાનો છું. મારી બેને મને ખાસ તેજઓ છે. મારા મિત્ર સિદ્ધસિંહ પણ મને જખનો વખત માદ કરે છે.

આલમશાહ—અહીં મરકીથી તો ખીતા નથી ?

બાલસિંહ—તે તો ઓરિન સાહેબને પૂછી જુઓ.

ઓરિન—ખીતા ન ખીવાની વાત નથી. પણ મરકી હોય ત્યાં રહેવાથી મને સ્વાભાવિક રીતે કપકો મળે. (સ્વગત) એક મીસ ખીઅરસનને લીધે કહો તેટલા દિવસ રહેવા હું તૈયાર છું.

આલમશાહ—ત્યારે મારે આગ્રહ કરવો નકામો છે. મેં તો ઓછામાં ઓછા એક અડવાડીઆ સુધી આપની સોબતની આશા સખી હતી.

બાલસિંહ—મને પણ આપની સોબતથી જાડુ લાભ થાત. તોપણ આ બે દિવસમાં પણ મને થણું જોવાનું ને મનન કરવાનું મળ્યું છે. આઠ દિવસ રહ્યા હોત તો મારા મગજમાં ખરે અપચો થાત.

આલમશાહ—ટૂંક વખતે રોજન ઉપર હું હાજર થઈ જઈશ. દરમ્યાનમાં જો કોઈ ફરમાસ કરવી હોય તે બેલાસક કરશો.

બાલસિંહ—આપ અમારી અત્યંત ફીટર રાખી અમને શરમિંદ કરી નાંખો છો. અમારી બરદાસમાં કાંઈપણ ઉણું રહેતું નથી. આપના દુકમ મુજબજ આપના અમલદારો અમારી ખાતર બરદાસ કરે છે.

(સૌ જાય છે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ: મોહનપુરનો રસ્તો.

[મેધરાજ અવેરીના વેરામાં તથા નીલકંઠ આકરના વેરામાં પ્રવેશ કરે છે.]

મેધરાજ—ગાડીવાળાને કહે કે અહીં રોકાજો.

નીલકંઠ—સારું સાહેબ. (જાય છે.)

મેધરાજ—આ અવેરીના વેરાથી બાલસિંહની ઠીક ખબર રખાય છે. અત્યાર સુધી મેં એનો પીછો છોડ્યોજ નથી. હમણાં પ્રતિનિધિ-સભામાં ગયો છે તેમાંથી નીલકંઠને કે ગાડીવાળાને તેની વાંસે ગાડી આરી મૂકવાનું કહીશ.

[નીલકંઠ ફરી પ્રવેશ કરે છે.]

નીલકંઠ—સાહેબ, હું ગાડીવાળાને કહી આવ્યો.

મેઘરાજ—હીક, પેલી બાઈ જય છે તેને યુક્તિથી અર્થિ બેસાવી લાવ.

નીલકંઠ—બહુ સારું, સાહેબ (જાય છે.)

મેઘરાજ—આજ સવારે બાલસિંહ આયતળખતેના જે મહેલમાં ગયો હતો, ત્યાં પેલી જય છે તે સ્ત્રી હતી. તે તેની ગેલ્લી હતો. ત્યાં શું થયું તે હકીકત તેની પાસેથી મેળવી શકાશે.

[નીલકંઠ બુભાષુ સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

મેઘરાજ—આવો, પધારો આપ આયતળખતે સાહેબ પાત્રે રહે છે કે ?

બુભાષુ—હાહ.

મેઘરાજ—મારી પાસે બહુ પાણીદાર જવાહીર છે તે આપનાં બાઈ સાહેબ લેશે ? મારી પાસેથી કીશાયત બાવે મળી શકશે.

બુભાષુ—તે ખરું, પણ હાલમાં શાહજાદી સાહેબની તખીયત સારી નથી. તેમની તખીયત સારી થશે ત્યારે વાન.

મેઘરાજ—એમની તખીયત કેટલું થયાં સારી નથી ?

બુભાષુ—આજથી તેમની તખીયત જમડી છે.

મેઘરાજ—તો પણ તેઓ સભા બેસા માટે પધાર્યા છે એ કેમ ?

બુભાષુ—તેનું તમારે શું કામ ?

મેઘરાજ—કામ વિના નહિ પૂછતો હોઉં. આપને તરફી આપુંછું તે ખાતર મારા તરફથી આ નજવી બેટ સ્વીકારશે.

(એક હીરાજડીત વીંટી આપે છે.)

બુભાષુ—(સ્વગત) આ કોઈ મોટા જવેરી લાગે છે તેને જવેરાત વેચવા માટે મારી મદદ લેઈએ છીએ. વીંટીનો હીરા સાચો ને કીમતી છે.
(પ્રકાશ) તમને કહેવામાં અડચણ નથી, પણ આ તમારી સાથે છે એ તમારું માણસ છે ?

મેઘરાજ—હાથ એની શીકર નહિ રાખો. એ તો સાવ બેવકૂફ છે.

નીલકંઠ—(સ્વગત) હું બેવકૂફ છે કે હું તેની પછી ખખર પડશે.

પુમાપુ—આજ સવારે રાજનગરના બાલસિંહજી ચાલતખખતે સાહેબને મળવા આવ્યા હતા. શાહનદી સાહેબનો તેમના ઉપર પ્રેમ છે પણ તે પ્રેમનો બાલસિંહજી-એ અનાદર ક્યો હોય એમ જણાય છે. બાલસિંહજી તેમને મળાને ગયા ત્યારથીજ શાહનદી સાહેબ તદ્દન લેવાઈ ગયાં છે. માટે હમણાં યોગ દીપસ મુધી તમે તેને મળી શકશો નહિ. પાછાં તે ખુશ મીઝજમાં આવે ત્યારે તમે તેને મળવાની તક લેશો તો તમારો માલ ખપાવવામાં હું તમને બનતી મદદ કરીશ.

મેઘરાજ—બહુ સાહે આપની મહેરબાની છે તો માફ સાહેબ થશે. (પુમાપુ જાય છે.)
(સ્વગત) આ વાત પણ દીક કાને આવી. એક દીરાની વીંટી તેની પધારે કીમત નથી. બાલસિંહના સહયુક્તોજ તેની જાજ બનશે ને તેમાંજ તે પડશે.

નીલકંઠ—(સ્વગત) આ વાત સાચી હશે તો કાણુજણે તેમાંથી કેવાં પરિણામો આપશે. આ લુચ્ચો મલકતો લાગે છે. તેનો તે દુરપયોગ કરતાં ચૂકશે નહિ. હવે મારાથી આ માણસથી એક કાણુ પણ દૂર રહી શકાય તેમ નથી. (પ્રકાશ) વોય બાપસિયા, મને તો જામ લાગી છે.

મેઘરાજ—કામ તો કાંઈ થયું નહિ. ઉંલટી એક કીમતી વીંટી ગુમાવી. કહેવત છે કે વાણીઓ કેમ તણાયે કે લોભે લોભે. આજમાં પુરૂં વળી તેને જમાડવો પડશે.

નીલકંઠ—પેટ સાહે તમારી નોકરી કંઈક ની ? હું અહીંયાં જૂમે મફતું. બાપજી, તમે મને નોકર રાખો તો માફ મુજરાન ચાલે.

મેઘરાજ—(સ્વગત) મારે એક માણસની જરૂર છે ખરી. આવો પરદેશી કાંઈ રાખ્યો હોય તો દીક. વળી તેનામાં અકલ પણ જોઈએ છે. એટલે મારા વિચારની તેને ગંધ પણ આવી શકે તેમ નથી.

(પ્રકાશ) દીક. પણ હું પગાર આપી શકું તેમ નથી, પેટ વડીએ નોકર રહેવું હોય તો રહે.

નીલકંઠ—શેક, તમે આવા મોટા ઝવેરી તે કાંઈ પગારે નહિ આપો ?

મેઘરાજ—હમણાં ધંધો ક્યાં ચાલે છે ? આ તો તારા ઉપર દયા આવે છે તો તને પેટ વડીએ રાખવાનું કહ્યું.

નીલકંઠ—પણ પાછળથી પગાર કરી દેશો ના ?

મેઘરાજ—મારે કમાણી, યંશે તો જોઈશ.

નીલકંઠ—હીક ત્યારે મને તમે હવિતદાન આપ્યું.

હું તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમારી પાછળ આવીશ. (સ્વગત) તારો પીછો છોડું તો વીઠ્ઠલજીના લોહીનો નહિ.

મેઘરાજ—આજો ત્યારે વીશીએ જઈએ. (સ્વગત) આ રાત્રીમાં પોલીસ દેખતી છે ને ઇનસાર ચોખ્ખો છે, અહીં કાંઈ હી વળે એમ છે નહિ. અહીં તો ભલે આ-લસિંહ મળ કરે. હવે તો જ્યારે વસંતપુર જાય ત્યારે પાત.

(સૌ જાય છે.)

બીજો અંક સમાપ્ત.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्वारमं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारमेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૩, અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત ૧૯૬૧.

દિગ્દર્શન.

મહાન સાયન્સપંડિત હેકેલ, એમના " Riddle of the Universe " નામના
પુસ્તકના આદિપ્રકરણમાં, એમિલ દુ બ્વા-રેમન્ડ નામે વિદ્વાને
માસંગિક નોંધ. ૧૮૮૦ માં બર્નિસ ચહેરમાં આપેલા એક ભાષણમાંથી સાત કૂટ
પ્રશ્નો ટાકે છે: (૧) પદાર્થ યા દ્રવ્ય (matter) અને ક્રિયા
(motion)નું તાત્વિક સ્વરૂપ, (૨) ગતિનું કારણ, (૩) ચૈતન્ય યા જીવન (life) નું કારણ,
(૪) પ્રકૃતિની નિયમબદ્ધ રચનાનું કારણ, (૫) સંરક્ષક યા વેદના (sensation) અને
જ્ઞાન (consciousness) એનું કારણ, (૬) નિયાર (rational thought)
અને ભાષા (speech) નું કારણ (૭) હિમ્મત યા પ્રયત્નમાં સ્વાતંત્ર્ય-અર્થાત્ પુરુષાર્થ
(free will) એનું સ્વરૂપ. આમાંના (૧)-(૨)-અને (૫) ના ઉત્તર એમિલે અ-
સાધ્ય જણાવ્યા હતા; (૩), (૪), (૬) ના ઉત્તર દુ:સાધ્ય જણાવ્યા હતા; અને (૭) પરતે
પોતાની અનિશ્ચયતામંડે રિયલિ જણાવી હતી. હેકેલના મત પ્રમાણે, (૧)-(૩)-(૫) નો ખુ-
લાસો 'substance' એટલે કે 'અધિષ્ઠાન સત્ત્વ'માં મળે છે; (૩)-(૪)-(૬) નો પરિ-

જીવવાદ-(Theory of Evolution)-થી મળે છે; અને (૭) માં માની લીધેલું સ્વાતન્ત્ર્ય કપોલકલિપત હોઈ, પ્રશ્ન જ સંબલતો નથી. આ સર્વ પ્રશ્નોનાં વેદાન્તમાં સમાધાનો થઈ ગયાં છે.

* * * * *

ડૉ. હુચિન્સન નામે એક વિદ્વાને ઑક્ટોબરના " Contemporary Review " માં પશુઓના લક્ષસંબંધ વિષે એક લેખ લખ્યો છે. એમાં એમણે બતાવ્યું છે કે પશુ પક્ષીઓમાં બધી તરેહના લક્ષસંબંધો જોવામાં આવે છે પરંતુ એમનો મોટો ભાગ એકપત્નીને વળગી રહે છે. કેટલાંક પક્ષીઓમાં-જેમકે કોકિલામાં-પશુઓ કરતાં વ્યભિચાર વધારે હોય છે; બીજાં કેટલાંકમાં એકપત્નીવ્રત પણ વિશેષ છે. ૯૦ ટકા જેટલી સંખ્યા એકપત્નીવ્રત ધારણ કરે છે-અને પત્ની અને બાલકોના રક્ષણમાં મોટો ભાગ લે છે. પાળી શકાય એવાં જનાવરોમાં વ્યભિચાર તરફ વિશેષ વલણ હોય છે, અને જેઓમાં એ દુષ્ટતા છે તેઓને જ મનુષ્ય પાળી શક્યો છે. અન્ય સર્વે વ્યભિચાર કરતાં મૃત્યુ વધારે પસંદ કરે છે. એકેન્દર ઉત્તતિનો માર્ગ એકપત્નીવ્રતની દિશામાં જાય છે.

ખરેખર કેટલાક મનુષ્યો કરતાં તો પશુ-પક્ષીઓની નીતિ પણ સારી હોય છે.

* * * * *

મિ. સ્ટેટ-Review of Reviews ના તન્ત્રી-નાટક જોવાનું નાપસંદ કરે છે. એમણે નવલકથાકાર શ્રીહિંદમાંથી આવી એક વાત ટાંકી છે: એક નાટકકાર યમરાજને ધામ ગયો. ત્યાંથી સ્વર્ગમાં જતાં ત્યાંના દ્વારપાલે એને રોક્યો. એણે કહ્યું કે "મેં મહારાં નાટકોથી ધણીની જીંદગી ઉત્તર કરી છે, અને તેથી મને સ્વર્ગમાં જવા દેવો જોઈએ." ત્યારે પેલા દ્વારપાલે જવાબ દીધો: પુત્રીની વાત છે. પણ જેઓ તમારે લીધે ઉત્તર થયા હોય તેમને આવવા દો, તેઓ ઉત્તર થયા હશે તો સ્વર્ગમાં જશે, અને એની જોડે તમે પણ જાઓ. પણ મારી સલાહ માનો તો તમે વાટ જોઈને ઉભા રહેવા કરતાં પાછા પૃથ્વીલોકમાં જાઓ અને જુદું જ જીવન જીવો. એમ કરવાથી તમારો સ્વર્ગમાં જવાનો વારો વહેલો આવશે." તાત્પર્ય કે નાટકકારો જનસમાજનું જીવન સુધારી શકતા નથી.

મિ. સ્ટેટની ટીકા આપણાં હાલનાં ધણાં નાટકોને લાગુ પડે છે-જે કે સર્વથા નાટકસામાન્ય માટે તો એ ખરી નથી.

* * * * *

'ઇન્ડિયન સ્પેક્ટેટર' માં 'ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન' ના સંબંધમાં એક એવી સૂચના લખવામાં આવી હતી કે-"ઔદ્યોગિક કેળવણી કમિશને" ત્રણ કોઠા તૈયાર કરેલા છે, જેમાં એકમાં (૧) પરદેશથી આવતાં જુદા જુદા માલ પૈકી કયો કયો કેટલા "શ્રીઓનો માલ

આ દેશમાં બનાવી શકાય એમ છે, (૨) બીજામાં આ દેશથી કયો કયો કેટલા રૂપીઆનો કાચો માલ પરદેશ જાય છે, અને (૩) ત્રીજામાં દરેક ધંધા વિસ્તારવાનો કેટલો અવકાશ છે—એમ ત્રણ બાબતો બતાવવામાં આવી છે: આ આંકડાઓ ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનમાં સર્વે કાંઈની આંખ ખેંચે એવે રથાને મહોટે અક્ષરે લખીને મૂકવા આથી લોકોની આંખો ઉઘડશે અને તેઓ જોઈ શકશે કે:—

અત્રે ધર્મ શકે એવો પરદેશથી આવેલો માલ આ પ્રમાણે છે:—	પરદેશ ચડતો કાચો માલ—જેની અત્રે વિવિધ ચીજો બની શકે—તે આ પ્રમાણે છે:—
સુતરાઈ કાપડ.....૩૦૬ કરોડ રૂ.	રૂ.....૧૪,૪૩,૦૦,૦૦૦ રૂ.
લોદાનો—રેલવે સડક વગેરે માલ ૧૩૩ કરોડ રૂ.	સાર.....૯,૩૨,૦૦,૦૦૦ "
ખાંડ.....૬ કરોડ રૂ.	નગર શોધેલાં ચામડાં ૫,૫૮,૦૦,૦૦૦ "
રેશમી કાપડ.....૨૧ "	સાફ કરેલાં ચામડાં...૨,૬૫,૦૦,૦૦૦ "
ઉનનું કાપડ.....૨ "	તલ—સર્પવ વગેરે... ૧૬,૬૩,૦૦,૦૦૦ "
ખનિજ પદાર્થો.....૬ "	શણ... , ૧,૧૮,૦૦,૦૦૦ "
રસાયન પદાર્થો.....૧ "	ડિન.....૭૫,૦૦,૦૦૦ "
દાચનો માલ.....૮૫ લાખ	રેશમ..... ૬૬,૦૦,૦૦૦ "
દારૂ.....૮૯ "	હાડકાં..... ૫૨,૦૦,૦૦૦ "
ધડીઆજો વગેરે.....૭૬ "	ચામડું કમાવવાની ચીજો ૪૮,૦૦,૦૦૦ "
દવા..... ૪૮ "	ખાંડ.....૭,૦૦,૦૦૦ "
	દોરડાંની કાપી.....૨,૦૦,૦૦૦ "

શુજરાતી ભાષાની જોડણીના સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવે કરેલા આક્ષેપોનો ઉત્તર.

શુજરાતી ભાષાની જોડણીના કેટલાક કૂટ પ્રશ્નો વિષે અમે અમારા વિચાર અમારા માસિક પુસ્તક 'શાળાપત્ર' ના જુલાઈ અને ઑગસ્ટના અંકોમાં દર્શાવ્યા હતા, તેમાં અમે લખ્યું હતું કે વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ-બુક-રિવિઝન-કમિટિ એ વિષયનો નિર્ણય કરે છે 'તે દરમિયાન વિષયની ચર્ચા થશે તો સત્યસંશોધન કરવામાં તે ધંણી શ્રુણદાયક થયા વિના રહેશે નહિ. આશા છે કે આ વિષે વિદ્વાન પુરુષો, લેખકો અને અનુભવીઓ પોતાના વિચાર પ્રદર્શિત કરી વિષયની સારી પેઠે ચર્ચા કરશે.' આ ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ દિવેદીઆએ પોતાના વિચારો 'વસન્ત' ના ભાદ્રપદ માસના અંકમાં પ્રદર્શિત કર્યા છે, તેમજ તે વિચારો જુદા જોપાનીઆના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે અને તેની એક નકલ 'શાળાપત્ર' ના તન્વરીને સરનામે ને ખીજી નકલ 'પ્રિન્સિપાલ' ના સરનામે એમ બે નકલ અમારા પર મોકલી છે, તેથી અમારે રાજી થવું જોઈએ ને યાતજ, તેમજ એમના આક્ષેપોનો સવિસ્તર પરિહાર પણ થયાશકિત કરત; એમનું લખાણ સંયુક્તિત હોત અને શૈલી પ્રાઠ હોત તો અમે તેમ કરવા ચૂકત નહિ; પરંતુ એમને જે સરણિએ પોતાના વિચારો દર્શાવવા રુચ્યા છે તે અમને ઇષ્ટ નથી અને એમના વિચારોનો યોગ્ય ઉત્તર એમની સરણિએ આપ્યા વગર આપી શકાય એમ નથી, તેમજ ખીલકુલ જવાબ આપ્યા વગર ખેસી રહેવાનો અર્થ કેટલાક વાચકો ઉપા સમજે તે પણ અમને ઇષ્ટ નથી, માટે અમે એમના આક્ષેપોનો ઉત્તર સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે આપીએ છીએ:—

૧. પ્રસ્તાવનાને અન્તે જોપાનીઆમાં રા. નરસિંહરાવ નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

'આ રીતે પૂર્વની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં સંતોષ, તેમ જ સુધારા અને શાસ્ત્રીય સંવૃદ્ધિ તરફ આલસ્યયુક્ત અરુચિ અને અકારણુ વિરુદ્ધતા આ વૃત્તિઓને જ બાદર આપનારા આ અદ્ભુત દરાવો કરવા માટે આમ વિદ્વાન ગૃહસ્થોની કમિટી મેળવવાનું નાટક થવાની જરૂર જ નહોતી એમ ક્ષણભર લાગે છે. વળી આ કમિટી માટે એકલા થયેલા ગૃહસ્થોમાંના કેટલાકના પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા અભિપ્રાયોથી વિરુદ્ધ દરાવો આ 'નિયમો' માં અનેક છે; અને તેહું પણ કારણુ સમજાતું નથી. પરંતુ વિદ્વાનોના માર્ગ અક્ષણ છે. એમ જ હશે !'

હુનીઆમાં અનેક પ્રકારનાં નાટકો થાય છે તેની જરૂર તેમના સૂત્રધારોજ સમજે છે. જેને રા. નરસિંહરાવ 'નાટક' કહે છે તેનો સૂત્રધાર સરકાર છે, તે સંબંધમાં પાત્રોને કંઈ પણ કહેવું અસ્થાને છે. કમિટિના નિયમો અને તેમાં એકલા થયેલા ગૃહસ્થોમાંની દરેક વ્યક્તિના અભિપ્રાયો વચ્ચે અવસ્થ સંવાદજ હોય નહિ. કમિટીના નિયમો તેના ગૃહસ્થોના વધુ મત પ્રમાણે નક્કી થયેલાજ નિયમો છે. તેમાંની કોઈક વ્યક્તિના અભિપ્રાયથી તે નિયમોમાં કેટલાક વિરુદ્ધ હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું કોઈને પણ લાગવું

ન. જોઈએ. અમુક સભાસદનાજ મત પ્રમાણે કમિટિના નિયમો યવાજ જોઈએ એમ અનેજ કેમ અને એવો વિચાર પણ કોઈના મનમાં શી રીતે આવે તે સમગ્રજ એમ નથી. પછી 'વિદ્વાનોના માર્ગ અકળ છે'...એમ રા. નરસિંહરાવ કહે છે તેમજ યશુ હોય તો કોણ જાણે.

૨. 'ઉપોદ્ધાત રૂપે કહેવું પડે છે કે મરદમ માધવલાલભાઈના તન્ત્રમાં શાળાપત્ર જે જોડણીનાં તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં હતાં તે હવે તદ્દન તોડી પાડવાનો પ્રયાસ હાલતું શાળાપત્ર કરવાનું ધારે છે તે જોઈને ખેદ થાય છે.'

'શાળાપત્ર'ના તન્ત્રીના મત પ્રમાણે તેની જોડણી બદલાય એ સ્વાભાવિક છે. એક તન્ત્રી કંઈ ખીજ તન્ત્રીને પગલે પગલે ચાલવાને બંધાયેલો નથી. શોકો બિન્નરુચિ છે એ જગજહેર છે. રા. માધવલાલભાઈના આગલા તન્ત્રીને જે જોડણી ('ગૂજરાત', 'અમે' 'અમારા,' 'તારા,' 'તમારા,' વગેરે) છટ હતી તેરા માધવલાલભાઈને છટ ન હોવાથી તેમણે બદલી નાખી, તો તેમની જોડણી તેમની પછીના તન્ત્રીને રુચે નહિ ને તેથી તે તેમાં ફેરફાર કરે તેમાં શી નવાઈ? અમે અમારી જોડણીની મર્યાદાં દર્શાવુજ છે કે હકારતી શ્રુતિ દર્શાવવી હોય તો તે સર્વત્ર, જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં, દર્શાવવી સુકત છે. કેટલેક સ્થળે દર્શાવવી ને કેટલેક સ્થળે ન દર્શાવવી—'મ્હાઈ', 'ત્હાઈ', 'હમે', લખી હકારશ્રુતિ પ્રદર્શિત કરવી ને 'જ્યારે', 'ત્યારે', 'ત્યાં', 'તેનું', 'એનું' વગેરેમાં હકારશ્રુતિ ન દર્શાવવી—એવી પદ્ધતિ પર રા. માધવલાલભાઈ જોડણી કરતા તે અમને પસંદ ન પડવાથી-જ અમે બદલી છે ને તેનું પૂર્ણ વિવેચન અમારા 'શાળાપત્ર' માં કર્યું છેજ. જોડણીનાં જે તત્ત્વો હશે તો તે કોઈથી તોડી પડવાવાનાંજ નથી. તત્ત્વો હશે તો અન્તે વિજયી થશેજ. સરકારી કમિટિને હાલના 'શાળાપત્ર'નીજ જોડણી તથા ચબ્દો છૂટા લખવાના નિયમો બહુધા રુખ્યાં છે તે પરીક્ષકને સદજ જણાશે.

૩. પૂર્વાપરવિરોધ—

કોઈ પણ વિષયના સર્વમાન્ય નિયમો યઈ ચમ્પા નથી, તેમજ યવા સંબંધિત નથી એમ હોય તેમ છતાં અમુક પુરુષ ચોતાના મતપ્રમાણે નિયમો બાંધે, તો તેમાં પૂર્વાપરવિરોધ શો છે? અમને તો એમાં કંઈ અસંગત લાગતું નથી.

૪. વિષે, નહિ, સિવાય—

આ ત્રણ ચબ્દો હાલ બહુધા ઉપર પ્રમાણેજ લખાય છે. સંસ્કૃત સાથે મળતાપણું હોય તો તેને આશ્રયે જોડણી સ્વીકારવાનું હોડી દઈ મધ્યરથ પ્રાકૃત ભાષાનો આદર કરવો અમને હચિત લાગતો નથી. એ પ્રમાણે તો 'શ્વિ', 'શ્વિ', 'ભાતુ' વગેરે ચબ્દો દીર્ઘ (ઈકા-રાન્ત અને ઊકારાન્ત) લખવા જોઈએ. મરાઠીમાં એ વિષે મોડી તકરાર જીભી થઈ છે. સંસ્કૃ-

તમાથી પ્રાકૃતદ્વારા શબ્દો દેશી બાબમાં દાખવ થયા છે, પરંતુ સહજ ફેર હોય એવા તદ્દ બધા શબ્દો સંસ્કૃત-જે મૂળ છે-તેજ પ્રમાણે લખવા ચોગ્ય છે મૂળ જણાતું હોય ને રૂપમાં સહજજ ફેર હોય ત્યાં મૂળને અવલંબવાને બદલે મધ્યસ્થને અવલંબવું અમને તો યુક્ત લાગતું નથી

૫ ઇકારઉકારના ઉચ્ચારની અસ્પષ્ટતા—

‘પીપળો’, ‘લીમડો’, ‘પૂતળુ’ વગેરે શબ્દોમાં ઇકાર ને ઉકાર દીર્ઘ છે એ દીર્ઘતા બ્યુત્પત્તિ જાણનારને તરતજ સમજાય છે અમારૂં કહેવું એવું છે કે ઉચ્ચાર ઉપરથી હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇકાર કે ઉકાર નિર્વિવાદ નક્કી થઈ શકતો નથી આનો અમે એકજ દાહ્ય અત્ર આપીએ છીએ ‘કૂતરો’ શબ્દ ના નરસિંહરાવને દીર્ઘ ઉકારવાળો ઉચ્ચારાતો લાગે છે સહજ અવતોમ્નથી દીર્ઘ ઉચ્ચારતું અવધુ થાય છે તે જણાશે એમ તેઓ કહે છે પરંતુ એમ ટાંચ તો કરી નર્મદને તેવા સહજ અનુક્રમનો અભાવ હોવો જોઈએ, નહિ તો કાશમાં ‘કૂતરો’ લખત નહિ વળી કરિ નર્મદસ્વકોની પ્રસ્તાવનામાં લૂ પૃષ્ઠના અધાનિખિત ટિપ્પણમાં કહે છે કે ‘સંસ્કૃત શબ્દ પ્રાકૃતમાં ઉતરતા તેમાંનો સમ્યક્તાવર્ણ દીર્ઘ થાય છે આ ઉચ્ચારણુ પણ તેલુજ (દીર્ઘ) થાય છે એમ પણ કેટલાક કહે અને કેટલાક કહે કે ઉચ્ચારણુ તો હ્રસ્વ થાય છે, પણ વર્ણ લખવો તો દીર્ઘજ સર્વ પ્રાકૃત બા પાનો નિયમ કે પ્રથમ વર્ણ કષ્ટ જોગવાળી ઝોકથી ઉતાવળો બોલાય છે તે ઉપર લક્ષ રાખતા સ્પષ્ટ સમજશે કે ઉચ્ચારણુ હ્રસ્વજ છે તો તેમ લખવું ‘આ ઉતાવે આપ પાનો હેતુ એટલોજ છે કે ઉચ્ચાર ઉપરથી હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇકાર કે ઉકાર નિર્વિવાદ નક્કી થઈ શકતો નથી જોડણીને સુસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન છોડી દેવો’ એવો આક્ષેપ અન્યાય છે પ્રયત્ન છોડી દેવો હેતુ તો ચર્ચાજ શુ કામ કરત?

૬ અકાર શાન્ત છે કે નહિ—‘ઉપયોગ શબ્દમાં પ’ નો ‘અ’ શાન્ત ગણીશું તો પારસી લોગ ઉપયોગ લખે છે તેમ પરિણામ યરો —

અમને લાગે છે કે પારસી લોકો ‘ઉપયોગ’ લખે છે તેનું કારણ કે ગુજરાતી ઉચ્ચારમાં ‘પ’ નો ‘અ’ શાન્ત છે ને પારસી લોકોને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નથી જેમને સંસ્કૃતનો સસ્મર નથી તેવા હિંદુઓ પણ ‘ઉપયોગ’ લખે છે આનું કારણ સંસ્કૃતનું અજ્ઞાન ને ગુજરાતી ઉચ્ચારનું અનુસરણ એ સિવાય બીજું કંઈ નથી

‘એના એ શબ્દો પદમાં આવે છે તે વખતના અવધુની કસોટીથી તરત જ પૂઠાઈ આવશે —

પદમાં માત્રાને અનુસરીને છન્દ પ્રમાણે બોલી કે ગાઈ શકાય એવીજ રીતે બોલવું કે ગાવું પડે છે, એટલે એ કસોટી કહેવાયજ નહિ

‘હ્રસ્વદીર્ઘસમ્યક્તાવર્ણસંબંધ’ આ શુદ્ધ સંસ્કૃત સમાસના શબ્દમાં પ્રત્યેક

અવયવસંબંધના અન્ત્ય અક્ષરને શાળાપત્ર અનુચ્ચરિત માને છે તે જોઇને તો ૭૪ થવાય છે એમ દેશા વિના નથી ચાલતું. એ અક્ષરો અનુચ્ચરિત રાખીને એ સમસ્ત સંબંધ બોલવો જ અસમ્ભવ છે તે તો રજુ, પણ સંસ્કૃતમાં કદી આમ વર્ણો અનુચ્ચરિત રહેતા નથી તે પણ શાળાપત્રના વિદ્વાન તન્ત્રી જૂઠી જાય છે તે વિચિત્ર લાગે છે."

અમારૂં લખાણ સંસ્કૃત શબ્દો પણ ગુજરાતી લાપામાં કેવો ઉચ્ચાર થાય છે તે વિશે છે, સંસ્કૃત લાપામાં કેવો ઉચ્ચાર થાય છે તે વિશે નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો જેવું બોલાય છે તેવું લખાય છે ને જેવું લખાય છે તેવું બોલાય છે એ સર્વવિદિત છે. 'સંસ્કૃતમાં કદી આમ વર્ણો અનુચ્ચરિત રહેતા નથી' એ જાણવા જેટલી તો ગીર્વાણમાતાની પ્રસાદી અમને ૩૦ વર્ષ ધયાં મળી છે. એ શીખવા માટે હવે અમારે આચાર્યની જરૂર નથી. અમે પણ ૭૪ થઈએ છીએ કે અમારા કહેવાનું તાત્પર્ય આતું હોયું સમગ્રાયુ. અમે અક્ષર ક્યાં ક્યાં શાન્ત-અનુચ્ચરિત છે તેનાં સ્થળોમાં (૨) જુદું સ્થળ "સામાસિક શબ્દોમાં દરેક અવયવનો અન્ત્ય 'અ'" ગણાવી 'ધરબાર' 'જનમંડળ' અને 'હસ્વદીર્ઘસંયુક્તવર્ણસંબંધ' આમ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ગુજરાતી ઉચ્ચારમાં 'ધરબાર' 'જનમંડળ' વગેરે સમાસોમાં દરેક અવયવનો અન્ત્ય 'અ' શાન્ત છે એ સ્પષ્ટ છે, 'હસ્વદીર્ઘસંયુક્તવર્ણસંબંધ' એ સમાસમાં પણ સંસ્કૃતમાં જેવો શુદ્ધ ઉચ્ચાર થાય છે તેવો ગુજરાતીમાં થતો નથીજ. 'સ્વ', 'ધ', 'ક્ર' ને 'ર્ણ' માં સંયુક્ત વર્ણોને લીધે 'ધ' ના જેટલો અક્ષર શાન્ત નથી; પરંતુ અક્ષર સંસ્કૃત જેવો ગુજરાતીમાં શુદ્ધ ઉચ્ચરિત નથીજ એ તો સ્પષ્ટ છે. આવે સ્થળે પણ સંસ્કૃત જેવો ગુજરાતીમાં અક્ષર ઉચ્ચારાતો નથી એ દર્શાવવા માટેજ એ ઉદાહરણ આપ્યું છે.

૧૭. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર—

"'અંક' લખો કે 'અંક' લખો 'અંશ' લખો કે કોઈ નવીન ચિહ્ન મૂકી એ શબ્દ લખો—પણ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર વગર મહેનતે ખરો જ થયાનો."

આ કહેવું અમને સસ લાગતું નથી. 'વાંછના', 'લાંછન', જેવા શબ્દો અનુસ્વારથી લખાય છે તો જેમને શબ્દશાન નથી એવા અભ્યાસકોષો બોટાજ ઉચ્ચાર કરે છે એવો અમને અનેક વાર અનુભવ થયો છે. જેમને શબ્દશાન હોય છે તેજ અમે તેમ લખીએ તો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે. માટે ચિહ્નથી ઉચ્ચાર સિખવવા હોય તો 'વંશ', 'અંક' અને 'આંક' એવા ત્રણ શબ્દો માટે ત્રણ ચિહ્નોજ નોંધીએ.

૮. વ્યુત્પત્તિનું અધ્યાન અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મુશ્કેલી—

અમારૂં કહેવું એવું છે કે વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન ધણા યોગ્ય છે. સંસ્કૃત, અરબી, શરસી, પ્રાકૃત વગેરે ભાષામાં પ્રાતીક્ય હોય એવા યોગ્ય વિદ્વાન છે, અને તેટલા જ્ઞાનથી પણ

કેટલેક સ્થળે વ્યુત્પત્તિનો નિર્ણય સંતોષકારક રીતે થઈ શકશે નહિ. આ કહેવાનો અમારો અભિપ્રાય એવો નથી કે જોડણીના નિયમો ન કરવા. ‘શાળાપત્ર’ જોડણીના નિયમો ન કરવાનાં કારણો આપતું નથી. ‘શાળાપત્ર’નો આશય સર્વમાન્ય નિયમો થવાના પ્રતિબંધો દર્શાવવાનો છે.

૯. પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ—

અમારા પ્રાન્તિકશબ્દ પર ટીકા કરી જૂગોળવિદ્યાતુ પશુ અમને અજ્ઞાન છે એવો આક્ષેપ મૂકી રા. નરસિંહરાવ પોતાને જોમ ગમે છે તેમ વાણીમાં વિલાસ કરે છે. અત્ર અમારે એટલું જ કહેવાતું છે કે ‘પ્રાન્તિક’ શબ્દનો અર્થ ‘અમુક પ્રાન્તમાંજ ઉચ્ચારાતું’, ‘સર્વત્ર ગુજરાતમાં ઉચ્ચારાતું નહિ તે,’ અર્થાત્, એકદેશી, સર્વદેશી નહિ તે. અમે નાના કે મોટા ભાગથી પ્રાન્તિકપણું નક્કી કરતા નથી. અમે પહોળા ઉચ્ચારો, ‘જીઠ’, ‘રીત’, ‘આંખ’ વગેરે શબ્દોમાં યકારસહિત ચરોતર જોવા ઉચ્ચારો, શકાર વિશેષ આવે એવા અમદાવાદ જોવા ઉચ્ચારો, તેમજ સકાર વિશેષ આવે એવા સુરત તરફના ઉચ્ચારો—એ સર્વને પ્રાન્તિકજ ગણીએ છીએ; અને એ અમારો વિચાર અમને યોગ્ય લાગે છે. અમદાવાદ તરફના કેટલાક ઉચ્ચાર સુરતના લોકોને પ્રાન્તિક લાગશે અને સુરત તરફના કેટલાક ઉચ્ચારો અમદાવાદના લોકોને પ્રાન્તિક લાગશે. આવો પ્રચાર થયાજ કરવાનો. તેનો નિર્ણય કાલક્રમે જ જોડણી ખડુધા પ્રચલિત થશે તેથીજ થશે એમ અમને તો લાગે છે.

૧૦. ચ, છ, જ, ઝ, ડ, ઢ, ઘ, વ અને હનાં બખ્ખે ઉચ્ચાર—

અમે ‘શાળાપત્ર’માં લખ્યું છે તે પ્રમાણે સુરત, ભરૂચ તરફ કોઈ પણ વર્ણના બે ઉચ્ચાર છેજ નહિ. સંસ્કૃત વર્ણજ ગુજરાતીમાં દાખલ થયા છે એટલે શુદ્ધ ઉચ્ચાર તો એકજ હોવો જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તેમજ ભગવાન પાણિનિએ જો સ્થાનો નક્કી કર્યાં છે તેજ સ્થાનો હોઈ શકે એ પશુ સ્પષ્ટ છે. હવે અમદાવાદમાં એ વર્ણના કેટલા ઉચ્ચાર છે તેનો વિચાર કરીએ. અમે ‘શાળાપત્ર’માં લખ્યું છે કે

“અમદાવાદમાં અમે ઘણાં વર્ષ યયાં હિથે અને કેળવાયલા ગૃહસ્થોના સન્નાગમમાં આવ્યા હિથે; પશુ ઉપલા વર્ણના બખ્ખે ઉચ્ચાર સાંભળ્યા નથી, કે સમજ્યા નથી.”

આના ઉપર રા. નરસિંહરાવ નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

“મહત્તે લાગે છે આ કંઈક ‘કર્ણદોષ’ તું જ રૂપ હશે; અથવા ઉચ્ચાર શ્રવણ-ગોચર થયા હશે છતાં, અનિચ્છા, સંવિવેક અવલોકનનો અભાવ, સુરતના ઉચ્ચાર તરફનો મોહ, વગેરે કારણોને લીધે, બખ્ખે ઉચ્ચાર સમજ્યા જ નહિ’ હોય. બાકી કોઈ પણ સા-

માન્ય માણસ જરાક વારમાં કહી સકશે કે જે ઉચ્ચાર 'વાંચીને', 'પૂછીને', 'તછને', 'વીંચીને', ઇલાદિ રૂપોમાં ચવર્ગના વર્ણોના યાપ છે (અર્થાત્ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર) તે 'વાંચું', 'પૂછું', 'તછું', 'વીંચું' એ શબ્દોમાં ચવર્ગના અક્ષરોનો (કેળવાપણા શબ્દ-રથોને મુખે પણ) નથી થતો, પરંતુ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર જ યાપ છે. 'ચોર', 'ચોરું', 'ચરું', 'છ', 'છકડો', 'જડ', 'જુડ', 'જટ', 'ઝડ' ઇલાદિ અનેક શબ્દોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારે શુન્નરાતના મ્હોટા ભાગમાં (સુરત ભરત ચિવાપ સર્વ ભાગમાં) યાપ છે, અને અમદાવાદ તળમાં શાળાપત્રને એ સંજ્ઞાઓ નથી તો તે 'કર્ણદોષ' જ ગણીશું."

આ લખાણમાં મર્યાદાનો કેટલોક લાભ થયો છે તે આટલાજ પરથી જણાશે. 'ઉચ્ચાર અવજુગાયર થયા હશે છતાં અનિચ્છા'. આ ઉપરથી રા. નરસિંહરાવ અમારા પર કેવા કેવા આક્ષેપો મૂકે છે તે સહજ સમજશે. અસ્તુ! જેને જેમાં ગમે તે તેમાં રમે એ સ્વાભાવિક છે. 'પ્રકૃતિર્વુસ્ત્યજા'. અમારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે પુરુષની નીતિ કે અનીતિ કંઈ ઢાંકેલી રહેતી નથી. એના પર તો હમેશા સૂર્યપ્રકાશ પડે છે એટલે સર્વના જેવામાં આવે છે. અસ્તુ! હવે પ્રસ્તુતનેજ અનુસરીએ. 'શાળાપત્ર'માં એ વિષે લખતાં પહેલાં અમે કેટલાક કેળવાપણા શબ્દરથોનો (અમદાવાદી શિક્ષકો, જેમને સ્વભાવથી તેમજ અનુભવથી માહીતી હોવીજ નોંધએ) તેમનો અભિપ્રાય લીધો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે એવા બે ઉચ્ચાર અમારા સાંમજવામાં છેજ નહિ. આ ઉપરથી જણાશે કે અમે સુરતવાસી હોવાથી અમારો કર્ણદોષ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા પ્રથમથીજ સાવધ હતા. રા. નરસિંહરાવના આ લખાણ વાંચ્યા પછી અમે ભિન્ન ભિન્ન તાનિઓના અમદાવાદના વિદ્વાનોને, ખડુધા શિષ્ટ-નાગર કોમના વિદ્વાનોને પત્ર લખી તેમજ મોંઝે પૂછી તેમના અભિપ્રાય લીધા હતા. એમાંના કેટલાકે પોતાના અભિપ્રાય મોંઝે કલા, કેટલાકે લખી મોકલ્યા અને કેટલાકે અવકાશ ન હોવાને લીધે કે અન્ય કારણથી ઉત્તર લખ્યા નથી. સર્વ મતનું દોહન કરતાં એટલુંજ જણાય છે કે યજ્ઞ પ્રતિષ્ઠિત, શિષ્ટ કોમના, કેળવાપણા શબ્દરથોને પણ એવા બે ઉચ્ચારની માહીતી નથી. એક બે વિદ્વાનો જેમને એ વિષે ધણો વિચાર કરવો પડ્યો તેઓ લખે છે કે "'ચ' ના બે ઉચ્ચાર યાપ છે ખરા, પરંતુ રા. નરસિંહરાવે એમના જુના ચોપાનીઆમાં એ સંજ્ઞાની જે નિયમો તારવી કાઢ્યા છે એ બરાબર ચાલતા હોય એમ અમને લાગતું નથી." એ વિદ્વાનો રા. નરસિંહરાવને પૂર્ણ અંશે ઉપલા અક્ષરોના બે ઉચ્ચારની બાબતમાં મગતા આવે છે. એક પરિપક્વ વયના વિદ્વાન લખે છે કે 'Of the letters mentioned in your letter, ચ, છ, જ, ઢ, have certainly two pronunciations..... There is no doubt of the existence of 2 sounds in our part of Gujarat.' આ પ્રમાણે આ વિદ્વાન ચ, છ, જ અને ઢના બે ઉચ્ચાર માને છે, ખીજા વર્ણોના નહિ. રા. નરસિંહરાવના અભિપ્રાયને પૂર્ણ કે અપૂર્ણ અંશે ટેકો આપનાર આ બેજ મત છે. એ સિવાયના બધા મતો ચિરુદ્ધ છે. એક વિદ્વાન શબ્દરથ કે જેની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને શુન્નરાતની વિદ્વાતા વિષે કોઈ પણ સંઘપ લાવી શકે એમ નથી, તે લખે છે કે 'The letters ચ, છ, જ and ઢ are pure palatals. They are sounded as palato-sibilants by

unlettered villagers.' આ મત અમારા કહેવાનું પૂરેપૂરું સમર્થન કરે છે. જે જે ઉચ્ચાર હશે તો અલગ ગામડીઆઓમાંજ હશે, શિષ્ટ વર્ગના લોકોમાં નહિ. એક વિદ્વાન સુપ્રસિદ્ધ લેખક પણ એજ મતલખના અભિપ્રાય આપે છે. તે લખે છે કે 'All educated classes should pronounce અ, ઇ, જ, ઝ, ડ, ઢ, ય, વ and હ as they are pronounced in Sanskrit and the organs of their pronunciation also ought to be the same as ordained by the sovereign Panini. But unfortunately any amount of education does not save any class of any people whatsoever from the habits of carelessness and provincialism &c. Hence when they pronounce a letter according to their habits &c. they are not for that purpose to be regarded as educated classes.' અર્થાત્, ઉચ્ચાર એકજ હોવા જોઈએ. તેમનાં સ્થાન પણ ભગવાન પાણિનિએ નિશ્ચિત કર્યાં છે તેજ હોવાં જોઈએ. પરંતુ ગ્રામ્ય લોકો કુટેવ કે પ્રાન્તિક રીતથી ગમે તેમ ઉચ્ચારો કરે છે. શિષ્ટ વર્ગ કદી તેમ કરતા નથી, અને કરતા હોય તો શિષ્ટમાં તેમની ગણના કરવી યુક્ત નથી. વળી એક અનુભવી ગૃહસ્થ, જે એજ કોમના, વિશેષ સંબદ્ધ અને લેખક પણ છે તેમણે અમને એમ કહ્યું કે લગભગ વીસી થયાં એવા ઉચ્ચારો કે 'આંખ', 'ઉઠ', વગેરેમાં મકારસહિત ઉચ્ચારો અમારામાંથી જતા રહ્યા છે; તેથી તમારા અનુભવમાં એવા ઉચ્ચારો નજ આવેલા એ સત્ય છે. ઘણા ગૃહસ્થો, જેઓ લેખકો નથી, તોપણ શિષ્ટ અને સંસ્કારી છે, તેમણે તો આ વાત વિશે આશ્ચર્યજ દર્શાવ્યું. તેઓ તો જે ઉચ્ચારની યોખખી ના પાડે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે જ્યારે અમદાવાદના ગૃહસ્થોના, તે વળી, શિષ્ટ કોમના અને સંસ્કારી પુરુષોના, મત આવા છે તો અમારો તો કર્ણુદોષ નથીજ. વળી એવા બે કે તેથી પણ વિશેષ ઉચ્ચાર જ્યાં હોય અને જોમને સંધરી રાખવા ઇષ્ટ હોય તેઓ ભક્ષે તેમ કરે. ધારે તો લેખનપદ્ધતિ પણ તેવી કલ્પે. અમે તો એને પ્રાન્તિકજ ગણીશું; અને એવા ઉચ્ચારો અમને તો ઇષ્ટ નથીજ.

૧૧ 'અમે', 'અમારું'—

ઉપર કલા પ્રમાણે અમે કોઈ પણ અક્ષરના બે ઉચ્ચાર કયુલ રાખતાજ નથી. અમે ગુરુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર કે લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર એવા વિભાગ સ્વીકારતાજ નથી. અમારા સુરતભરૂચમાં સંસ્કૃત મૂળને અનુસરીનેજ અક્ષરના ઉચ્ચાર છે. એક અક્ષરના અનેક ઉચ્ચાર અમે દાખલ કરી વાણીને અસંસ્કૃત કરી નથી. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતનોજ વર્ણસમાનાય છે તો અક્ષરોચ્ચાર પણ શુદ્ધ તો તેવાજ હોવા જોઈએ. અમે એવા ઉચ્ચારસંકરો સ્વીકાર્યા નથી.

વળી લઘુપ્રયત્ન હકાર સ્વીકારોને તે લેખનપદ્ધતિથી દર્શાવી શકા નહિ તો 'અમે'

લખો કે ‘હમે’ લખો એ બંનેનું ફળ સરખું જ છે. ‘હમે’ ન લખવાનાં કારણો અમે ‘શાળાપત્ર’માં ચર્ચ્યાં છે તેની અત્ર પુનરુક્તિ કરવી નિરર્થક છે.

૧૨. ‘અહમે’, ‘અહમાઈ’—

“ કવિ નર્મદાશંકર હેવાં રૂપ લખતા એમ રા. નવલરામભાઈએ લખેલું છે; તેથી મહેનેશ્વારે છે કે એ નર્મદ કવિ હાલ આ પૃથ્વી ઉપર નથી એટલું સાફ છે નહિ’ તો શાળાપત્રના તન્ત્રીના કોષ અને તાડનમાંથી ખચતાં હેમને બહુ યુક્તેલી પડત. ખેર; ‘અહ’ એમ સ્વર અને વ્યંજન જોડવામાં જોડાશર એટલે સ્વરના વ્યવધાન વિનાના વ્યંજનોનો યોગ એ તત્ત્વ જ જનું રહે છે એ ‘જોડણી’ના પુસ્તકમાં મ્હેં બતાવ્યું જ છે. ”

આ લખાણ વાંચવાથી રા. નરસિંહરાવની લેખનશૈલીનો કોઈને ‘પણ સહજ ખ્યાલ આવશે. અમે એમને પૂછીએ છીએ કે તમે ‘અહ’ લખવાના પક્ષમાં છો કે વિરુદ્ધ છો. પક્ષમાં તો હોવા ન જ જોઈએ. કોઈ પણ વિદ્વાન સ્વર સાથે વ્યંજન જોડે જ નહિ. એમનું છેલ્લું વામ્પન દર્શાવે છે કે એઓ એ પક્ષમાં નથી. જો વિરુદ્ધ હોય, તો આ લખાણનો ઉદ્દેશ શો છે ? નિઃસાર, હાસ્યજનક લખાણથી ઉપલબ્ધિ આ વાચકોનાં મન પ્રસન્ન કરવાં એવો જ હેતુ હોવો જોઈએ. બલતુ. અમે અગાઉ કહ્યું જ છે કે પ્રકૃતિ તન્ત્રી અપરી છે.

૧૩ ‘જહારે’, ‘તહારે’—

આ જોડણી સામાન્ય રીતે વિદ્વાન લેખકવર્ગને પ્રિય થઈ નથી જ. એ વિશે વિશેષ કહેવું નિષ્પ્રયોજક છે. કેટલાક લેખકો ‘જહારા’, ‘તહારા’ માં હકારશ્રુતિ દર્શાવે છે, ‘જ્યારે’, ‘હ્યારે’, ‘તેનું’, ‘એમાં’, વગેરેમાં દર્શાવતા નથી, કેટલાક ‘હમે’ ‘હમાઈ’ લખે છે, પણ ‘એનું’, ‘તેનું’, ‘એનું’ વગેરે શબ્દોમાં હકારશ્રુતિ દર્શાવતા નથી—આમ અર્ધજરતીય ન્યાય અતુસરવો અમને ઇષ્ટ લાગતો નથી જ. હકાર દર્શાવવો હોય જ તો કવિ નર્મદની રીતિ ઉત્તમ છે તે, તેમ જ ન દર્શાવવાનાં કારણો અમે ‘શાળાપત્ર’માં સવિસ્તર ચર્ચ્યાં છે. એમાંની એક પણ યુક્તિ અમને નિર્બળ લાગતી નથી.

વળી આ સંબંધની ટીકાના ‘પેરેઆર’ માં રા. નરસિંહરાવે રા. માધવલાલ વિશે જે લખ્યું છે તે નિષ્પ્રયોજક અને અસંબદ્ધ પ્રલપ્ત જ છે. રા. માધવલાલની વિદ્વતા વિશે કોઈએ પ્રમાણપત્ર માગ્યું નથી અને તેને માટે આ રચના ઉચિત નથી. બપૂ.અ આક્ષેપો કરવા એ ટીકાકારનું કામ નથી. એવા આક્ષેપોમાં કંઈ યુક્તિનું બળ આવવાનું નથી. આવા આક્ષેપોથી જેને હાસ્યાસ્પદ કરવા ઇચ્છતા હશે તે થવાને બદલે ઉલટું જ પરિણામ આવશે.

૧૪. અમારા લખાણના ઉતારાની જોડણીમાં ફેરફાર—

રા. નરસિંહરાવે ‘શાળાપત્ર’માંથી અમારા લખાણના ઉતારા કર્યા છે તે પણ પોતાની જોડણી પ્રમાણે જ લખ્યા છે. આલું કોઈ પણ ભાષામાં થતું હોય એમ અને જણતા

નથી. અમારા લખાણની જોડણી અમે જોવી કરી હોય તેવીજ રહેવા દેવી યુક્ત છે. કોઈ પણ વિષયના ઉત્તારમાં આવે ફેરફાર કરવો યોગ્ય નથી, તો જોડણીનાજ વિ-
ષયના લખાણમાં અવતરણ ચિહ્નો મૂકી અક્ષરે અક્ષર ઉત્તારો કરવામાં પણ સ્વચ્છન્દ
રીતે જોડણી બદલવી એ યોગ્ય છે કે નહિ તે વિચારવાનું કામ અમે વાચકવર્ગનેજ
સોંપીએ છીએ.

૧૫. 'આમ સંરક્ષક વૃત્તિ સર્વ વિષયમાં—સાહિત્ય જેવા ઉદાર વિષયમાં—પ્રવૃત્તિ
એ તો કેવળ અનુચિતજ છે'—

આ ઉપસંહારથી રા. નરસિંહરાવે પોતાની લેખનશૈલીની પરિસીમા દર્શાવી છે. સ્થળે
સ્થળે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂગોળ વગેરેના અજ્ઞાનનું તેમજ અમુક ઉચ્ચારો શ્રવણગોચર થયા
છતાં તે માનવાની અનિચ્છા—અર્થાત્, અન્વાય, અપ્રામાણિકતા, વગેરેનું પણ પ્રમાણ-
પત્ર આપી, અત્ર 'સર્વ' વિષયમાં સંરક્ષકવૃત્તિ, જે એમના વિચાર પ્રમાણે એક ધોર મ-
હાપાતક છે, તેનું પણ પ્રમાણપત્ર આપવાનું રા. નરસિંહરાવે બાકી રાખ્યું નથી. પ્રથમ
તો એટલુંજ વિચારવાનું છે કે સર્વ વિષયનું સાહિત્ય જેવા એક વિષય સાથે સામાનાધિ-
કરણ્ય ધરાવ્યું છે તે યોગ્ય છે કે કેમ. વળી એ લખાણ વાંચવાથી અમારા મનમાં જે
વિચાર આવ્યા તેજ વિચાર અન્ય પુરુષોનાં મનમાં પણ આવ્યાજ એમ પરસ્પર સં-
બાધણથી અમને સ્પષ્ટ સમજાયું. જે એજ વિચારો રા. નરસિંહરાવના મનમાં હોય તો
અમારે એટલુંજ કહેવું જોઈએ કે સામાજિક વિષયને સાહિત્યના વિષય સાથે સંબંધ
નથી. જોને જે માર્ગ રુએ તે તે માર્ગે પ્રચાર કરે. યોગ્ય અને અયોગ્ય, સત્ અને અસત્,
જ્ઞાન અને અજ્ઞાન તપાસનાર દુતીઆ મોટી છે.

છેવટે અમારે આ અનિષ્ટ કામ પૂરું કરતાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે રા. નરસિંહ-
રાવની શૈલીના લખાણનો ઉત્તર આપવા અમારી બીલકુલ ઇચ્છા નહોતી. આરંભમાં લ-
ખ્યા પ્રમાણે જગત્ત ન આપવાથી ઉપો અર્થ સમજાય માટેજ ઉત્તર આપ્યો છે. નિ-
મ્બાદ લખાણનો ઉત્તર આપવામાં ગમે એવા સાવધ રહીએ તોપણ એપ યત્કિંચિત્
પણ કચિત્ સાગી જાય તેમાંથી અમે દૂરજ રહેવા ઇચ્છીએ છીએ. ને આ વિષય વિષે
હવે કંઈ પણ લખવા માંગતાજ નથી. સરકારી કમિટીએ જે નિયમો બહાર પાડ્યા છે
તે નિયમો અમને બહુ બાજે ઘટજ છે.

13th December 1904

K. P. TRIVEDI

દૈવી પ્રકૃતિનો વિજય.

(શેક્સપિયરનું નાટક—“મેઝર ફોર મેઝર. ”)

“ દૈવી સંપત્તિમોક્ષાય નિવંધાયામુરી મતા । ”

(દૈવી સંપત્તી મોક્ષ યાય છે, આમુરી સંપત્તી બંધ થાય છે.)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા.

“More than our brother is our chastity.”—(Shakespeare).

“So dear to Heaven is saintly chastity
That, where a scul is found sincerely so,
A thousand liveried angles lackey her,
Driving far off each thing of sin and guilt.”—(Milton).

“Why comes temptation, but for man to meet
And master, and crouch beneath his feet
And stand pedestalled in triumph—(pray)

x x x x x x x

We fall to rise, are baffled to fight better, sleep to wake.

(Browning).

શેક્સપીયરના “મેઝમેથ” ના નાટક ઉપરથી આપણે જોઈએ કે આમુરી પ્રકૃતિને તાબે થવાથી માણસના આત્માનો કેવા પ્રકારે નાશ થાય છે. હવે આપણે એ મહાન કવિનું ખીન્નું નાટક “મેઝર ફોર મેઝર” નામનું તપાસીએ તો આપણને માલમ પડશે કે દૈવી પ્રકૃતિનું અવલંબન કરવાથી મનુષ્યના આત્માનો કેવો વિજય થાય છે અને તેનું કેવું કલ્યાણ થાય છે. દૈવી પ્રકૃતિને અનુસરવામાં જ મનુષ્યજાતનું ખરું શ્રેય સમાયલું છે. મંદ બુદ્ધિના અંધ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ શું પરિણામ આવવાનું છે તે સંજયે એકજ શ્લોકમાં છેવટે જણાવી દીધું હતું કે “જ્યાં કૃષ્ણ યોગેશ્વર અને પાર્થ ધનુર્ધર, સાં જ શ્રી, વિજય, ભૂતિ, નીતિ સર્વદા છે એમ ખારી મતિ છે.” મનુષ્યના પર ગમે તેટલાં સંકટ પડે પણ તેણે ગમરાતું નહીં અને લક્ષ્યાણને આમુરી સંપત્તિને આશ્રય લેવો નહીં.

પણ દૈવી પ્રકૃતિને જ વળગી રહેવું. કેમકે આખરે તેમાં જ જય છે, તેમાં જ કલ્યાણ છે, તેમાં જ શ્રેય છે. નીતિને રસ્તે પ્રમાણિકપણે ચાલનારો માણસ કેટલીક વાર ઘણી દુઃખી સ્થિતિમાં મારમ પડે છે; અને પોતાની આસપાસના કેટલાક, નાલાયક, સ્વાર્થી અને દુષ્ટ માણસોને જાહેજલાલીમાં મોજ અને કલ્તોલ કરતાં જોઈ તેના મનમાં ઇશ્વરના ન્યાય અને ભલાઈ બાબત કોઈક વાર શંકા ઉત્પન્ન થાય છે અને “દુનીયા જુઠાની, જુઠાની” અને “ધર્મને ઘેર ધાડ” એ લાગણી થઈ જાય છે; પરંતુ એવે સમયે ગભરાઈને આ-કળા નહીં બની જતાં શાંતપણે પોતાના સદ્ગુણોને નિહરપણે અમલમાં મુકવાની જરૂર છે. આખરે સત્ય જય છે. અંતઃકરણમાં સદ્ગુણ અને માથે શ્રી હરિ (‘Virtue within and God overhead’) એ રીતે વર્તન કરવાનું છે. મિસ્ટન કવિ લખે છે કે

“Virtue could see to do what Virtue would,
By her own radiant light; though Sun and Moon
Were in the flat sea sunk.”—

—જો કે સૂર્ય અને ચંદ્ર સપાટ સમુદ્રની અંદર ડુબી ગયલા હોય તો પણ સદ્ગુણને પોતાના ઝગઝગતા પ્રકાશથી પોતાને જે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય તે કાર્ય કરવાનું સૂચી શકે છે. સંકટમાંજ આત્મશક્તિની ખરા કસોટી અને પરીક્ષા થાય છે. કારણકદ કહે છે કે “Gold that has been refined in the hottest furnace comes out the yellowest”—સોનાને ધમધમતી બક્રીમાં નાખીને તાબુ હોય તે સર્વથી શ્રેષ્ઠ પીળાસમાં-કુન્દન-નીકળી આવે છે. ખ્રીસ્તી લોકોમાં કહેવત છે કે “The blood of the martyrs is the seed of the Church” ધર્મ રક્ષણને વારતે પ્રાણ આપનારા પીરોનું રક્ત એ ધર્મ સંરચાનું બીજ છે. ” મેરી રાણીના વખતમાં જ્યારે ધર્મ ગુરુઓ લેડીમર અને રીડલીને છવના બાળી નાખવા ચિતા આગળ લઈજતા હતા ત્યારે લેડીમરે રિડલીને કહ્યું કે “Be of good cheer master Ridley—By the grace of God We shall light such a torch in England which shall never die out.”—ભાઈ રિડલી, આનંદમાં રહે. ઇશ્વરની કૃપાથી આપણે ઈંગ્લાંડમાં એની મશાલ સળગાવવાના છીએ કે તે કોઈ દિવસ જુઠાઈ જશે નહીં. ” આપણા દેશનો ઇતિહાસ યંચતાં જણાશે કે સંખ્યાબંધ માણસોએ ધર્મને વારતે પોતાના પ્રાણ લાગના અમને બહુાય દુઃખ અને સંકટની અંદર પણ માણસ પોતાનો ટેક સાચવી શકે છે

૧૨. પ્રતાપનો ઘમ્મો મશહૂર છે. દુર્ગાદાસની સ્વામિ ભક્તિએ આખા

13th December 1904 ‘૧ છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહે ઘણા દેશો છતી દિગ્વિજય જયમા ઉપર જય મેળવવાને અસમર્થ નિવડ્યો હતો.

૧ કેવી રીતે રાખ્યો છે તે દાડનું “રાજસ્થાન” વાં-

સદ્ગુણ સદ્ગુણની જ ખાતર પાળવાનો છે. તેમ કરવાથી લાભ છે કે ગેરલાભ છે એ જોવાનું નથી. બ્રાહ્મીગ કહે છેકે “ What matters happiness—Duty—that is man's one moment—that is yours ”—સુખની થી દરકાર છે. કર્તવ્ય એ જ માણસને એક અગત્યની બાબત અને મહાન તક છે. અને તે તમારું જ છે. આ દુનિયામાં ધર્મને રસ્તે ચાલતાં વખતો વખત મનુષ્ય પર જે સંકટો પડે છે તે પ્રકારમાં જતાં નથી. સંકટને રસ્તે ચાલતાં આપણી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને નીતિની શક્તિ ખીંચે છે અને સુધરે છે.

“The frail becomes the perfect ray

From the glory of pain to the glory of joy.”

(Browning.)

શરવીરની કીર્તિ રણયુદ્ધમાં દીપે છે—કસોટી વગર સદ્ગુણની ખરી ખુબી સમજી શકાતી નથી અને તેના ઝમકની કદર થઈ શકતી નથી. માણસજાતને ધડો આપવાને સદ્ગુણી પુરુષોનાં ચરિત્રો અને કારકીર્દી જલ્દ જ ઉપયોગી થઈ પડે છે. શ્રમ અને કષ્ટ વગરના સદ્ગુણમાં ઝાઝો માત્ર હોતો નથી. આવા પ્રકારના કેહેવાતા ઉપલક્ષીયા સદ્ગુણી માણસો, જે લશ્કરી શીપાઈઓ રાજદરબારમાં અને આનંદના મેળાવડા પ્રસંગે દમામમાં ને દમામમાં હથીવાર સાથે જોરથી ઘોડા મારી ચુકનાર હોય છે અને લડાઈ અને સંકટના પ્રસંગે ખાવડા અને હીચકારાની માફક વર્તન કરનાર લેખાણુ જેવા હોય છે તેને મળતા આવે છે.

શેક્સપીયરના “ મેઝર ફોર મેઝર ” નાટકની અંદર ઇસાબેલા નામની બાળા-પોતાના શિયળનું રક્ષણ કેવા સંકટ અને કટાકટીના પ્રસંગો વચ્ચે કહે છે તે બતાવી આપ્યું છે. ઇસાબેલાને તેમાં શીયળ ધર્મની એક પવિત્ર મૂર્તિ તરીકે કવિએ ચીતરી છે. ઇસાબેલામાં નીતિ પવિત્રતા અને ધર્મની લાગણીનો જુરસો પિશેય છે. અનીતિમાન વિયેના શહેરની અંદર તે એક ચળકતા સૂર્ય જેવી છે. વિયેના શહેરની અંદર લોકો મોજશોખ અને આરામ અને લાલાઈ અને ચમનબાજીમાં ગરકાવ થઈ ગયલા છે. અનીતિ ઉધાડે છોગે આવે છે. અનીતિ વિરુદ્ધના કાયદાઓનો ધણા વખતથી અમલ થતો નહીં હોવાથી, લોકો જેમ દાંત વગરના નિર્માલ્ય કુંદાટા વગરના નાગને કચરી નાખતાં ડરતાં નથી તેમ તેઓએ કાયદાને પગતળે કચરી નાખ્યો છે. તેની લેશમાત્ર પણ દરકાર તેઓ કરતા નથી. અને હામ હામ અનીતિની દુકાનો અને રહેઠાણો ફેલાઈ ગયલાં માલમ પડે છે. આથી વિયેનાના તે સમયના રાગને ધણે જ સંતાપ થાય છે. અને પોતાની ગાફિલતાથી પ્રજાને આ સ્થિતિ પર જવા દીધી છે તેનો તેને પશ્ચાત્તાપ થાય છે. રાજ્ય અનીતિ વિરુદ્ધના સખત કાયદા એકદમ અમલમાં ચુકવાનો વિચાર કરે છે. પરંતુ પોતાના હાથે તે અમલમાં ચુકવાને ખુશી નહીં હોવાથી પોતાના બે રાજ્યાધિકારી ઇન્કેલસ અને એન્જેલોને હાથે તે

કાયદાઓના અમલ કરાવવો દુરસ્ત ધારે છે. ઇસ્કેલસ જુદા, ગલ્લો, ઈરેલ અને દયાળું લાગે
 થીનો છે. એન્જેલો બહારથી ધર્મ અને ન્યાયની મૂર્તિ હોય એમ ડોળ રાખે છે. કોઇ પણ
 પ્રકારની અનીતિ એના સ્વભાવથી દુર હોય એવો દમામ રાખે છે. સ્વભાવનો પણ કડક અને
 સખત હૃદયનો છે—પોતાના સહગુણને વાસ્તે એન્જેલોને બહુ ફાંકો છે. રાજાને આ બાહા-
 રના દેખાવની નીતિનો માણસ અંદરથી કેવો ઉઝળો છે તેની છાની પરીક્ષા કરવાનું મન
 છે. માટે ઇસ્કેલસને પોતાની સંઘોપરી સત્તા નહીં સોંપતાં એન્જેલોને સોંપે છે. અને ઇસ્કે-
 લસ અને એન્જેલોને સચના મુજબ વર્તન કરવા કહે છે. એન્જેલોને બ્યારે આ સત્તા આ-
 પવામાં આવે છે ત્યારે તે પોતે તેને લાયક નથી એમ કહી લેવાની તે આનાકાની કરે છે.
 પણ રાજા તે વાત કબુલ રાખતો નથી અને આગ્રહ કરે છે કે એન્જેલો જેવા સહગુણી
 અને હોંશીયાર માણસે પોતાની અક્ષલ હોંશીયારીનો લાભ રાજ્યને આપવાનો આ સમય
 છે. 'તારી બુદ્ધિ અને અનુભવ તારા એકલાને માટે નથી.' આપણા સહગુણોના આપણે
 એકલા માલીક નથી—આપણે આપણા સ્વાર્થને જ માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો નથી
 પણ સામાન્ય લાભને વાસ્તે તેમનો ઉપયોગ કરવાનો છે. જો તમારા સહગુણોના લાભ
 ખીજને આપો નહીં તો તમારા સહગુણો હોય તે નહીં હોય તેના જેવા છે. તે જાણે છે જ
 નહીં એમ અમારે જાણવું પડે. કુદરતે બક્ષીસો આપણને આપી દીધી નથી. પણ બ્યાજ
 સાથે પાછી લેવાની શરતે ધીરેલી છે. કુદરત સામાન્ય કલ્યાણને વાસ્તે આપણું બુદ્ધિબળ
 અને આતુર્ય અમલમાં મુકવાની આપણને ફરજ પાડે છે. મનુષ્યે મશાલની નકલ કરવી
 જોઈએ અને પોતાનો પ્રકાર આજુબાજુના માણસો અને ધર્મજોને આપવો જોઈએ. જેમ
 કુદરત તરફથી બક્ષીસ સૌથી શ્રેષ્ઠ તેમ સામાન્ય લાભને માટે તેનો ઉપયોગ કરવાની સૌથી
 સખત જવાબદારી કુદરત આપણા પર નાંખે છે. એન્જેલો—મારો બધો અધિકાર હું તને
 સોંપું છું અને આજથી વિયેના શહેરમાં દયા અને મોત ૧૬૫૦ તારા હૃદય અને છબ્બમાં
 જ વાસો કરશે. આમ કહી પરદેશ જવાનું બાહાનું કાઢાડી બહાર નીકળી જાય છે.

એન્જેલોના હાથમાં રાજ્યસત્તા આવે છે કે તરતજ અનીતિ વિરુદ્ધના જુના યો-
 ચરાના દટાઇ રહેલા દુર કાયદાઓને એક જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી અમલમાં મુકે છે. જેથી
 લોકોમાં ત્રાસ વર્તી જાય છે. આ કાયદામાં બ્યલિયાર કરનારને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં
 આવેલી છે. સરકારના માણસો ગુનેહગારને પકડવાને આમતેમ ફર્મા કરે છે અનીતિનાં
 મકાનો ઉપર ધસારો કરી તેમને પાડી નાખે છે. વિપત્તિ અને લ'પટ સ્ત્રીપુરુષને પકડી જાય
 છે. આ ધરપકડમાં કસોડીયો કરીને એક જુવાન સપદાઇ જાય છે. કસોડીયો એક જુલી-
 યટ નામની સ્ત્રી સાથે પ્યારમાં પડેલો છે. તેઓ બે જણુ વચ્ચે લક્ષ કરવાના કોલકરાર
 પણ થઈ ગયલા છે પણ તેમને દુનીયાથી ગુમ રાખવામાં આવ્યા છે. જુલીયટના પેહેરા-
 મણીના પૈસા તેના કોઇ સગાવાડાલાના કબજામાં હોવાથી તેની અને કસોડીયો વચ્ચેની
 આ સમજૂતી છુપી રાખવામાં આવી છે. પરંતુ લક્ષ અતાં પહેલાં તે બેની વચ્ચે અની-
 તિનો સંબંધ થયેલો હોવાથી જુલીયટને ગર્મ રહે છે. આ ખબર સરકારમાં પડતાં જ
 એકદમ જુલીયટ અને કસોડીયોને પકડી કેદખાનામાં પુરવામાં આવે છે. કેદખાના તરફ
 જતા રસ્તામાં કસોડીયોને તેનો બાઈખ'ધ લ્યુસીયો મળે છે કસોડીયો પોતાપરવિતેરી બધી ઢકી.

કત દ્યુષીયોને બાળુએ લઇ જઈ કહે છે. દ્યુષીયો કુસોડીયોને રાગને અપીસ કરવાનું સૂચવે છે. કુસોડીયો કહે છે કે રાગનો પત્તા લાગતો નથી. અને દ્યુષીયોને કહે છે કે “મારી એક બેન મઠમાં રહે છે અને તેનામાં પોતાની જાનનાથી માણસનાં મન દરણુ કરવાની અને પોતાની વાત સામાના ગળામાં ઉતારવાની શક્તિ છે તેને તું મજા અને મારી ભયંકર સ્થિતિની તેને ખબર આપ અને તેને કહે કે આ સખત હૃદયના અધિકારી એન્જેલોસોફનેથી મારે વાસ્તે માફી મેળવે. દ્યુષીયો ખનતી તાકીદે એક કલાકમાં આ સંદેશો પોહોચાડવાનું કબુલ કરે છે અને કુસોડીયો કેદખાનામાં જાય છે.

રાગ પરદેશ જવાનું બાહાનું ઠાપી હવે એક મઠમાં પેરેસો છે અને એક સાધુને પોતાનો મળતીયો કરી સાધુની સર્વ રીતભાત સમજી લઈ તેણે સાધુનો સ્વાંગ અખત્યાર કરેલો છે રાગ પેસા સાધુને આ વેશ લેવામાં તેની ઈ મનઝબ છે તે બધી સમજાવે છે. પોતાની રૈયતની રીતભાત સુધારવાને વાસ્તે આ પગથું લેવું પડ્યું એમ કહે છે. શોક મર્યાબેવાને તેનો ઇરાદો આનાથી શ્રેષ્ઠ રીતે પાર પડે એમ છે એમ રાગ કહે છે એન્જેલોસોફને સત્તા મજાવાથી તેનું વર્તન બદલાય છે કે નહીં તે બેવાનો અને એન્જેલોસોફી કુસોડી પુરેપુરી કરવાનો તેનો વિચાર છે એમ સાધુને જણાવે છે.

કુસોડીયોની બેન ઇસાબેસા મઠમાં દાખલ થઈ છે પણ દહ તેણે સાધ્વીની માનના લીધી નથી. ત્યાં તે દહ નવીન ઉમેદવાર છે. દ્યુષીયો મઠમાં ઇસાબેસાને મળે છે. અને કુસોડીયો પર વીતેલી હકીકતથી તેને વાકેફ કરે છે. અને કુસોડીયો માટે રાગ્યાધિકારી એન્જેલોસોફનેથી માફી પત્ર મેળવવા સૂચવે છે. ઇસાબેસાને દ્યુષીયો સમજાવે પાડે છે કે એન્જેલોસોફ ઘણા સખત હૃદયનો માણસ છે. તેનું શોડો જાણે બરડનું પાણી છે. તેના હીલમાં લેશમાત્ર પણ ઉકળાટ છે નહીં. એન્જેલોસોફ વપવાસ કરીને અને વિદ્યાબ્યાસમાં પુષ્કળ વખત રોકીને પોતાના મનને માર્યું છે અને તમામ મનોરતિઓ પોતાના કાણુમાં લીધી છે. કુસોડીયોને દેહાંતરની શિક્ષા કરી એન્જેલોસોફ વિચાર એક સ્પર્શ દાખલો એસાડવાનો છે. સુંદર ઇસાબેસાની પ્રાર્થનાથી જો પીગળાય તો પીગળાય. બીજી કોઈ રીતે એન્જેલોસોફ પીગળાય એવો નથી એને જોનામાં બીજી કોઈ રીતે દયાની લાગણી કિપ્ત થાય એમ નથી. અને તે કીવાય બીજી કોઈ રીતે કુસોડીયોને ઝવવાની આશા છે જ નહીં. કુસોડીયોને દેહાંતરની શિક્ષા કરવાનું વારંટ પણ નીકળી ચુક્યું છે. ઇસાબેસા આ હકીકત સાંભળી ઘણી જ દુઃખી થાય છે પોતે ખનતી મદદ કરવાને ખુશી છે. માફી મેળવવાનું કાર્ય પાર ઉતારવાનું પોતાનું મનું નથી એમ યાદ પડતારે છે. દ્યુષીયો ઇસાબેસાને પોતાની શક્તિ સંજોગે યાદ નહીં ઉઠાવવાની સલાહ આપે છે કોઈ પણ પ્રયત્ન કરતાં નાહિમતવાન થવું જોઈએ નહીં, યાદ ઉઠાવવી નહીં, યાદ આપણને ટોડ કરે છે પ્રયત્ન કરવાની વખતે બીકનો અંશ દાખલ કરી ફાયદો મેળવનાં અટકાવે છે. દ્યુષીયો કહે છે કે જ્યાં કુમારિકા પ્રાર્થના કહે છે ત્યાં મરદ દેવની મારફત તુખમાન થાય છે. પણ જો કુમારિકા રીતે ચોધાર આંસુ પાડે ને કાલાવાજા કરી બોળા પાથરે ત્યારે કોઈ પણ મરદમાં તેની અરજ નામજુર કરવાની તાકાદ રહેતી નથી. ઇસાબેસા એન્જેલોસોફને જવાનું કબુલ કરે છે.

એન્જેલો તે ઇસ્કેલસ દરબારમાં બેઠેલા છે એનજેલો કાયદાનો અમલ સખતાઇથી કરવાની તરફેણમાં છે. ઇસ્કેલસ એનજેલોને દયા સાથે ઇનસાફ આપવાનું કહે છે. રીબાવી રીબાવીને મારી નાખવા કરતાં સહેજ ધા કરવો બરાબર છે. માણસ જાત અવગુણથી ભરેલી છે દરેક માણસ દોષ અને ખામીથી ભરપૂર છે. માટે કાયદાનો અમલ નરમાશથી કરવો જોઈએ. એન્જેલો જવાબ આપે છે કે કાયદાને ખેતરમાં ઉભા કરેલા ચાંદીયા જેવો કંઈ નિર્માલ્ય બનાવવાનો નથી. ઇસ્કેલસ કહે છે કે કલોડીયો ધણા ઉંચા કુળનો છે. એને બાપ ધણા આબરુદાર અને ઉમદા સ્વભાવનો ગૃહસ્થ હતો એમ કહે છે અને એન્જેલોને ટાણે મારે છે કે જે મનોવિકારની જૂલ વાસ્તે કલોડીયોને સજા કરવામાં આવી છે તે ધણી સાધારણ છે. અને એવી જૂલ જુવાનીમાં ખુદ તમે કરી હતી કે નહી તેનો તમે તમારા હૃદયની અંદર વિચાર કરો એન્જેલો કહે છે કે લાક્ષ્ય આપણા પર હક્કો કરે અને આપણે લાક્ષ્યની જગ્યામાં લપટાઈએ એ બે બાજતની વચ્ચે ધણા દેર છે. કાર્ટમાં ઇનસાફની મોકરરી આજે છે ત્યારે ન્યુરીમોનો એક માણસ કદાચ તોહોમતદારથી વધારે શુન્દેગાર હોય તે કારણથી જો તોહોમતદારનો શુનોદ સાખીત થાય તો તોહોમતદાર કંઈ સજામાંથી બચતો નથી. ઈંડીએ પકડાયો તે ચોર. કાયદો તો પ્રત્યક્ષ હાથમાં આવ્યો તેને સજા કરે છે એન્જેલો કહે છે કે હું જોતો કલોડીયો જેવા શુનાદમાં સપડાઈ તો મને પણ મોતથી હથકી સજા થવી જોઈએ નહી. કલોડીયોને ફાંસી દીધા શિવાય છૂટકો નથી એમ જણાવે છે. એન્જેલો જલના ઉપરીને બીજો દીવસે નવ વાગતે સવારે કલોડીયોને ફાંસી દેવાનો હુકમ કરે છે. ઇસ્કેલસ કલોડીયોને વાસ્તે દીલગીર થાય છે. જલનો અધિકારી એન્જેલોને પ્રીથી વિચાર કરવાની સલાહ આપે છે અને કહે છે કે દરેક જણથી એવી જૂલ થવાનો સંભવ છે. એન્જેલો આ ઉપરથી ચીડવાઈ જાય છે અને કહે છે કે મારા કહેવા પ્રમાણે મારા હુકમનો અમલ કર, નહી તો નોકરીમાંથી દૂર થઈશ. તારા વગર સરકારને ચાલશે. તેવામાં જીલ્લિયટના પ્રસવનો સમય પાસે આવ્યો છે માટે તેને વાસ્તે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવાનો જલના ઉપરીને હુકમ આપે છે.

એટલામાં તોકર આવીને વરધી આપે છે કે ઇસાબેલા. નામની કાઈ બાઈ એન્જેલોને મળવા માગે છે. એન્જેલો તેને દરબારમાં દાખલ થવાની રજા આપે છે. અને દયુ-શીયો અને ઇસાબેલા દરબારમાં ન્યાયાસન આગળ દાખલ થાય છે. ઇસાબેલા પોતાના બાઈના શુનાહતી માફી માગે છે. એન્જેલો તે બાજતમાં સાફ ધસીને ના પાડે છે. સમનો હુકમ થઈ ગયો છે ને ઇસાબેલાની અરજ ધણી મોડી છે એમ એન્જેલો કહે છે ઇસાબેલા એન્જેલોને વિનવે છે તે કહે છે કે “ મહાન પુરોહિત આજીવણ દયા છે.”

(અધૂરું.)

છોટાલાલ લલ્લુલાલ પટેલ.

‘દાર્વિનિઝમ.’

‘દાર્વિનિઝમ’ ના નામથી ઓળખાતા સિદ્ધાંત અને તે ઉપરથી દુનીયાના રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર ગયા ત્રીસ વરસમાં થએલી અસર સંબંધી વસન્તના પહેલા વર્ષના ખીજ અને ત્રીજા અઠામાં મે’ દુક વિવેચન કર્યું હતું. કુદરતમાં જન્મું પ્રાણી નબળાને મારે છે જન્મીને જ સર્વ ઇચ્છેલી વસ્તુ મળે છે, તે દેખાવ સર્વત્ર વનસ્પતિમાં અને મનુષ્ય વગરના સર્વ પ્રાણીઓમાં જોવામાં આવે છે; તો તે જ ધોરણ મનુષ્યજાતિને પણ લાગુ પડે છે, એમ યુરોપ અમેરિકા વગરની ગોરી પ્રજાઓનું હાલ માનવું છે. દાર્વિન સાહેબે કુદરતમાં વનસ્પતિ અને મનુષ્ય વગરના પ્રાણીને લાગુ પડતું જે ધોરણ શોધી કાઢ્યું તે જ ધોરણ મનુષ્યજાતિને લાગુ પાડવાનું કામ કરવામાં હાલની દુનીયાની ગોરી પ્રજા સર્વત્ર ગુંથા-એલી જણાય છે. આખી પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ કરવાનો હક ગોરી પ્રજાનો જ છે; વેપાર, હુમર, કળા અને કારખાનાં તે ગોરી પ્રજાના ઇન્તેજ છે; ખેતી અને ખીજાં મજૂરીઆત કામો માટે જ અન્ય વર્ણની પ્રજાઓ લાયક છે અને તે કામમાં ગુંથાઇને તેમણે ગોરી પ્રજાને જોઇતાં સાધનો, કાચી નિકાસ (raw product), અને હાથે કામ કરનારાં મજૂરો વગરે પૂરાં પાડ્યાં જોઇએ, ટ્રાન્સપોર્ટની સેનાની ખાણ તથા નાતાલનાં ખેતરો માટે મજૂરો જોઇએ તે અન્ય વર્ણની પ્રજાએ પૂરાં પાડ્યાં પરંતુ તે કામ કરી રહ્યા બાદ તે મજૂરોએ તે દેશ છોડી ચાલ્યા જવું એટલું જ નહિ પણ અન્ય વર્ણની પ્રજાના કોઈ વેપારીએ તે દેશમાં વેપાર માટે પગ પણ મુક્યો નહિ! શેકેશવરની મીસેનો ૩ જોઇએ તે રૂનો શાય અમેરિકાના વેપારીઓ બહુ ચલાવી દે છે માટે હિંદુસ્તાનના લોકોએ ગમે તેમ કરીને જેમ બને તેમ કપાસ વધારે પકવવો.

આવા પ્રકારની રાજ્યનીતિનું ધોરણ શું બનાવ્યું છે? એટલે કે તે વિશ્વજાતિના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતને અનુસરીને છે? જો તે એમ દોષ તો પછી તે મામે વાંધા લેવા કે અન્યનું તે નિરર્થક છે એટલું જ નહીં પણ તે ઇશ્વરની મરજી કલ્પન કરવા બરાબર છે. આ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવો બહુ કઠિન નથી. બાઇબલ, કુરાન, વેદ અગર ગમે તે ધર્મનાં મુખ્ય પુસ્તકો કે જેમાં ઇશ્વરે પોતાની મરજી સમ્બંધાર જણાવેલી (revealed) છે એમ માનવામાં આવે છે, તેવા કોઈ પણ પુસ્તક તરફથી વર્ણ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિના શ્રેષ્ઠ-અધમત્વના સિદ્ધાંતને ટેકો મળતો નથી. તેમ વૈદ્યશાસ્ત્ર કે શારીરશાસ્ત્રમાંથી પણ કંઈ આપું નીકળી શકતું નથી. એટલું જ નહિ પણ દાર્વિન સાહેબનાં પુસ્તકનો ગમે તેટલો ખારીકાઇથી તપાસ કરીશું તો પણ તેમણે પણ આવો સિદ્ધાંત બતાવ્યો નથી અગર તેનો ઇસારો પણ ક્યો નથી. અને મનુષ્યજાતિ ચામડીના રંગ ઉપરથી જ ઉત્તમ-કનિષ્ઠ નીવડે છે એવો સિદ્ધાંત પોતાના પુસ્તક ઉપરથી નીકળશે અને તેનો અમલ કરીને અન્ય વર્ણની પ્રજાને ગોરી પ્રજા સતાવશે એવું કોઈ વખત એ સાહેબને સ્વપ્નું પણ આવ્યું હોત તો તેઓ સાહેબ નિઃસંશય તે પોતાનું પુસ્તક બાળી મુકવા વગર રહેત નહિ.

મનુષ્ય શિવાયનાં ખીજાં પ્રાણી તથા વનસ્પતિને જે સિદ્ધાંત લાગુ પડે છે તે સિદ્ધાંત

મનુષ્યને લાગુ પાડવાની ભુલ મુખ્યત્વે કરીને યુરોપના હાલના માનસિક શાસ્ત્ર (psychology) ને લીધે છે. તે માનસિકશાસ્ત્ર તદ્દન ભુલભરેલું છે. બાહ્યપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ને યુરોપે શોધી કાઢ્યું છે તે જ યુરોપનાં બલ અને કીર્તિનું મુખ્ય સાધન છે. પરંતુ અવલોકન અને પ્રયોગ કે જેથી બાહ્યપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બંધાયું છે તે મન અને મનની શક્તિઓનું શોધન કરવા તદ્દન અસમર્થ છે. મન તે જડ પદાર્થ નથી અગર મન તે જડ પદાર્થનું રૂપાન્તર નથી. છતાં મન તે જડ પદાર્થનું જુદું-વિલક્ષણ-રૂપ છે એમ માનીને જ યુરોપનું આજ માનસિકશાસ્ત્ર રચાયેલું છે. તેથી તેના સિદ્ધાંતો બધા યડમૂળથી ખોટા છે. શું પશુપક્ષીનું મન અને માણસનું મન એક જાતનું છે ? શું માણસમાં મન ઉપરાંત આત્મા નથી ? શું આત્મા મનુષ્ય દેહના નાશ પછીથી હયાત રહેતો નથી ? હિંદુ ધર્મમાં જ નહીં પરંતુ બાઇબલ અને કુરાનમાં પણ મનુષ્યને મન ઉપરાંત આત્મા છે કે ને આત્મા મનુષ્યદેહના નાશ બેઠે નાશ પામતો નથી એવું શિક્ષણ છે. અને હાલમાં થીયોસોફીકલ સોસાયટી, સાઇકિક રીસર્ચ સોસાયટીઓ, અને હજારો સ્પીરીટુઆલીસ્ટીક સોસાયટીઓ આખી દુનીયામાં પ્રસરી છે તે શું એટલું ચોક્કસપણે સાબિત નથી કરતાં કે મનુષ્ય અને અન્ય પ્રાણીમાં ગહાન તફાવત એ જ છે કે મનુષ્યમાં મન ઉપરાંત આત્મા છે કે ને આત્મા દેહ બેઠે નાશ પામતો નથી ?

આત્મા તે જ મનુષ્યનું પ્રધાન તત્ત્વ છે અને આમડીના રંગને અને આત્માને કંઈ પણ લેશમાત્ર સંબંધ નથી અને હોવાનો સંભવ પણ નથી. તેથી આમડીના રંગ ઉપરથી જ ગોરી પ્રજાનું શ્રેષ્ઠત્વ અને અન્ય વર્ણની પ્રજાનું અધમત્વ દર્શાવ કરવું અને તેને આધારે દુનીયાની રાજકીય નીતિ ચલાવવી તે તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે.

શંકરાચાર્યજી કહે છે તેમ—

“ ન શુક્લં ન કૃષ્ણં ન રક્તં ન પીતં
 ન કુલ્લં ન પીનં ન હ્રસ્વં ન દીર્ઘમ્ ।
 અરૂપં તથા જ્યોત્તિરાકારકર્તાન્
 તદેકોવશિષ્ટઃ શિવઃ કેવલોઽહમ્ ॥

અર્થાત્ કે ને ગોરું નથી કાળું નથી, લાલ નથી પીળું નથી, કુખડું નથી જડું નથી, હુંકું નથી લાંબું નથી—ને રૂપરહિત છે, બધેકે જેને લીધે રૂપ સંભવે છે એવું તેજસ્વરૂપ, અંગતમય, પ્રકૃતિની પાર ને કેવલ વસ્તુ રહે છે તે તત્ત્વ તે હું—આત્મા-હું.

વળી આધુનિક પ્રજાઓની સ્થિતિ ખારીકામ્થી જોતાં જણાશે કે શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ ગોરી છે, પરંતુ બધી ગોરી પ્રજાઓ શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં મુકી શકાય નહીં.

શ્રેષ્ઠ ખ્રિસ્ત, ક્રાન્સ અને જર્મની એ ત્રણ દેશની જ પ્રજાઓ આધુનિક સુધારાની આગેવાનો છે. બાહ્યપદાર્થવિજ્ઞાન વગેરે આધુનિક સર્વે શાસ્ત્રો, હુન્નરો શોધો અને સાહિત્ય

સર્વે. કે જે હાલ આંખી હુનીઆને અન્નયથી પમાડે છે તે સર્વે તે જ પ્રજાઓની અક્લતું પરિણામ છે. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટસના વતનીઓ હાલ બહુ બળવાન થયા છે અને તેમણે યાંત્રિક કળાઓ વગરેના હુનરો ઘણા નવા શોધી કાઢ્યા છે ખરા, પરંતુ સુધારાનાં ખરાં ચિહ્નમાં તેઓ પશ્ચિમ યુરોપની અગ્રિય ક્રેન્ચ અને જર્મન પ્રજાઓ કરતાં ઘણા પછાડી છે. તે સંસ્થાઓને સ્વતંત્ર થયે લગભગ સવાસો વરસ થયાં છે અને હાલ તેમની ગોરી, વસ્તી ઇંગ્લાંડ કરતાં લગભગ બમણી છે પણ એક અસાધારણ કવિ કે તત્ત્વશાસ્ત્રી લાંબું હજી ઉત્પન્ન થયો નથી.

અમેરીકન કવિઓમાં હોંગફોલો સર્વથી મોટા ગણાય છે, પરંતુ અગ્રિય કવિઓ ઝોગણીસમા સૈકાના થયા તેમની આગળ કંઈ લેખામાં નથી. સ્કોટ, બાયરન, વર્ડ્સવર્થ શેલી, કીટસ, ટેનીસન, બ્રાઉનિંગ, કારલાઇલ, સ્પેન્સર જેવા એક પણ મહાન પુરુષ યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં હજી પેદા થયો નથી. વોલ્ટર, રૂસો, લુગોઝ ઝોલા, કોમ્ટ, કેન્ટ, હીગલ, ગેટ, શિલર જેવા—આત્માને ઉદીપ કરનાર અને ઉત્ક્રેરનાર (soul-stirring) નરો લાં થયા નથી, તેમ ભવિષ્યમાં તેવા થવાને યોગ્ય બુદ્ધિ પણ લાં જણાતી નથી. રોડફેલર, કારનેજી, મોરગન, જેવા કોણધિપતિઓ અને રિચર્ડ કોકરની તરેહના રાજ્યદારી પુરુષો તેજ યુનાઇટેડ સ્ટેટસના મહાન પુરુષો છે. વોશીંગટન, લીનકન અને આન્ટ શીવાયના કોઈ અમેરીકને હજી જગતખ્યાતિ મેળવી નથી અને તે નરો પણ ફક્ત રાજ્યદારી પ્રસંગે જ મોટાઈ મેળવવા શક્તિમાન થયેલા હતા.

ન્યુયોર્ક શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીની અંદરની વ્યવસ્થા તથા મ્યુનિસિપાલ અને પાલિમેંટની ખીજ ચુંટણીઓ કેવી રીતે ચાલે છે અને જ્યાંબધે વોટરો કેવી ઉધાડી રીતે લાંચો લે છે તે બધા ઉપર વિચાર કરીશું તો ખાત્રી થશે કે જડસંપત્તિ (material resources) માં, પૈસામાં અને હુનરકારખાનાં વગેરેમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ગમે તેવું બળવાન હશે તો પણ મનુષ્યસુધારા માટે કંઈ પણ મુદ્દાનો ભાગ ત્યાંની પ્રજાએ હજી સુધી લીધો નથી. તેમ કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીયા અને દક્ષિણ આફ્રિકાની ગોરી પ્રજાએ તો મનુષ્ય સુધારણા માટે કંઈ પણ કર્યું નથી તે કહેવું કોઈ પણ રીતે ગેરબ્યાજખી નથી. અગ્રિય સામ્રાજ્યના બળના છત્ર તળે તેઓ ગમે તેટલો રોષ મારે તો પણ તેઓ મનુષ્યપ્રજના શ્રેષ્ઠ વર્ગમાં સુકાવા કોઈ રીતે લાયક નથી.

‘કુમારિકા’—અણુભોગવાએલી—બુદ્ધિનો લાભ લઇને, અને યુરોપે શોધી કાઢેલાં હુનરકળાનો દેખાદેખી ઉપયોગ કરીને અને અગ્રિય સરકારના સાર્વભૌમ સામ્રાજ્યના સપળા હકો મદત મોગવીને તે દેશની ગોરી પ્રજાઓ અતિશય સમૃદ્ધિવાન થઈ છે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે ઉન્નત પણ કેટલેક દરજ્જે થઈ છે. પરંતુ ઐટલિટન, ફ્રાન્સ અને જર્મનીની પ્રજાઓની અને તેમની વચ્ચે ઐટલો બધો મુદ્દાનો ફેર છે કે જે એકને સિંહની ઉપમા અપાય તો બીજાને સિંહનું ચામડું ઓઢવા ગયેલાની જ અપાય. કવિતા, તત્ત્વશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય એ શું છે તે ઉપર ત્યાં કંઈ લક્ષ અપાતું નથી પરંતુ અન્ય વર્ણનાખીજ સંખસોને

ત્યાં પેસવા દેવા નહિ અને પારકા દેશનો માલ પોતાના દેશમાં પગ પેસારો કરે નહિ અને તેઓનું રક્ષણ ગ્રેટબ્રીટન મફત કરે અને ગ્રેટબ્રીટન અને હિંદુસ્તાનમાં તેમના માલ ઉપર ખીમ રાજ્યોના માલ કરતાં ઓછી જકાત લેવામાં આવે તે બાબતની તદ્દખીરો કરવામાં જ ત્યાંના ગોરા વતનીઓ મશહુર છે. આફ્રિકાના કોંગો સ્ટેટમાં બેલજીઅમનું રાજ્ય છે, ત્યાંના વતનીઓ ઉપર પોતાના વેપારના સ્વાર્થ માટે જે ધાતકીપણું ગોરી પ્રજા તરફથી કરવામાં આવે છે તે ઉપર તથા અમેરિકાના અને ઓસ્ટ્રેલિયાના અસલ વતની-રેડ ઇન્ડિ-અનો વીગરેનું શું થયું તે બાબત સ્હેજ પણ વિચાર કરીશું તો પછીથી નૈતિક ગુણોમાં અન્ય વર્ણની પ્રજાથી ગોરી પ્રજા ચઢીઆતી છે તે કાણ કહી શકશે ? અંદરના વ્યવહારના અને પોતીકા વર્ગની જાળવણી માટેના નૈતિક ગુણો કીડીઓમાં બહુ પ્રશંસનીય છે પરંતુ તે કીડીઓ પોતાના શિવાય અન્ય વર્ગને માટે બહુ હાનિકારક છે. તેવી જ નીતિ ગોરી પ્રજાની બહુધા અંશે હોય એમ શું જણાવું નથી ?

આ સાલ રશીયા જાપાન વચ્ચેનું યુદ્ધ શરૂ થયું છે અને એમાં જાપાને જે બુદ્ધિ અને સૌર્ય દાખવ્યાં છે—પાંચી પરિસ્થિતિ ગમે તે આવે—તે પણ ચોક્કસ રીતે ફનીયાને સાબેત કરી આપે છે કે પ્રજાનું શ્રેષ્ઠત્વ અધઃમત્વ ચામડીના રંગ ઉપર ખીલકુલ આધાર રાખતું નથી. શારીરિક બલમાં નૈતિક ગુણોમાં અને મહાનતવી યોજના કરવાની અકલમાં (physique, morale and large constructive ability) જાપાનીઓએ કોઇ ગોરી પ્રજા કરતાં પછાડીપણું બતાવ્યું નથી. અને છેવટે પોર્ટ આર્થરનો દિલ્લો કે જે મનુષ્યથી કોઇ દિવસ સર ન થાય તેવો અજીત હોવાનું યુરોપના લશ્કરી અનુભવીઓ માનતા તે જાપાનના પ્રચંડ ધસારા સામે ટકવાનો નથી જ એમ આરે તરફ મનાય છે.

પુરાતન ટ્રોયના ઘેરાયી તે પેરીસના સને ૧૮૭૧ ના ઘેરા સુધી પ્રજાઓના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ગુણોની કસોટી ઘેરાની લડાઈમાં જ થએલી છે. અને તેવી ઉચ્ચ કસોટીમાં પણ જાપાનીઓએ સ્વદેશાભિમાન શરાતન, અને આત્મપરિત્યાગમાં અર્વાચીન તેમ પ્રાચીન સર્વે પ્રજાઓમાંની કોઈ પ્રજા કરતાં કોઈ પણ રીતે લેશ માત્ર ઉતરતાપણું બતાવ્યું નથી. તો હવે પૃથ્વી અને તેની સર્વે સારી ચીજો ફક્ત ગોરી પ્રજાના જ ઉપભોગ માટે છે એમ કોણ વ્યાજબી રીતે કહી શકશે ?

શિવાભાઈ મોતીભાઈ પેટલ.

કવિતા.*

આજે હું કવિતાના વિષય ઉપર યોડું બોલવાનો વિચાર રાખું છું. આ વિષય ઘણો ભારે છે અને તેના ઉપર સાહિત્યકારો-આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યકારો તથા ઉત્તર સાહિત્યકારોએ ઘણા ઘણા અંશે સંબોધ્યા છે. એનું વિવેચન કરતાં પુસ્તકોનાં પુસ્તક બરાબ તેમ છે. પણ આપણે યથાશક્તિ સરળતાથી હુંકમાં તેની ચર્ચા કરીશું.

પ્રથમ તો કવિતા એટલે શું એ બાબતું જરૂરનું છે. સામાન્ય રીતે ગદ્ય, નહિ, તે કવિતા એવી સમજાવા લેવામાં આવે છે. હોકરાં નિયામમાં બાબતો માટે ત્યારથી હંદમાં રચાએલું સખાણુ તે કવિતા એવી હાથ તેમના મગજ પર પડી જાય છે. હવે એ સમજાવા ખરી છે કે ખોટી તે તપાસીએ. જેટલું ગદ્ય નહિ તે કવિતા એ સમજાવા ખરી નથી. કારણ કે કવિતા તે હંદમાત્ર નથી. હંદ તો પ્રકૃત તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. ખરી કવિતા કોને કહેવી એ સખાણુ ઉભો થાય છે. કવિતામાં શું શું જરૂરનું છે ? આ વિશે જુદા જુદા મહાન લેખકોના જુદા જુદા અભિપ્રાય છે. કોઈ સદિમાં બનતા બનાવોનું અનુકરણ અથવા નકલ કરવી તેને કવિતામાં આવશ્યક ગણે છે. કોઈ કલ્પનાથી નવી સદિ રચવી તેને કવિતા કહે છે. પરંતુ જમતમાં જે મોટા કવિઓ ગણાયા છે તેમનાં કાવ્ય તપાસતાં માત્રમ પડે છે કે કવિતામાં પ્રથમ હૃદયની લાગણી સૌથી અગત્યની છે. હૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન થાય પછી જગતના બનાવોનું કલ્પનામય દૃષ્ટિથી અનુકરણ કરવું એનું નામ કવિતા, એમ ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યો જોતાં સ્પષ્ટ જણાય છે. મારે પહેલી મનમાં લાગણી થવી જોઈએ, એ લાગણી કોઈ વાર અનુકરણશક્તિ એટલે સદિમાં બનતા બનાવોની નકલ કરવાની શક્તિનો આશ્રય લઈ ચિત્તમાં યતા બાય પ્રકટ કરે છે, કોઈ વાર માણસમાં રહેલી કલ્પનાશક્તિનો આશ્રય લઈ બાય પ્રકટ કરે છે, અને કોઈવાર બનેલી સહાયતાથી કાંઈ અનુપમ રચના રચે છે. કવિતા ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં મમ્મટ નામે અંધકારે અમૂલ્ય પુસ્તક રચ્યું છે. કવિતાનાં એકેએક અંગ, તેનો ઉદ્દેશ, તેના અસંકાર, તથા રસ, દોષ, વગેરે સર્વ વિષયોપર એનું બારીક નિરીક્ષણ તેમાં કરેલું છે કે જીણામાં જીણી વાત પણ મૂકી દીધી નથી. અને ખરી વિવેચકશક્તિથી એ પુસ્તક, સખાણું છે. તે મમ્મટ કહે છે કે—

નિયતિકૃતનિયમરહિતાં હૃદયૈકમયોમનન્યપરતંત્રામ્ ।

નવરસરુચિરાં નિર્મિતિમાદર્શતાં ભારતી કવેર્જયતિ ॥

એટલે, વિધાત્રીકૃત નિયમના બંધનથી છુટી, આનંદપૂર્ણ, અને કોઈના તાબામાં નહિ એવી, નવરસથી મનંગમતી બનેલી કવિની સદિ ત્રેષ છે. એ રીતે કવિ જે રચના કરે છે તે અસૌકીક હોઈ આનંદ આપે છે. વિધાત્રીની સદિમાં અનેક પ્રકારનું સુખદુઃખ હોય છે. કવિની સદિમાં માત્ર આનંદ જ હોય છે.

* અમદાવાદ શ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજની લિટરરી સોસાયટીમાં આપેલું બાવણું.

ઉપર કહ્યું તેમ કવિતા તે હૃદયની લાગણીથી ઉત્પન્ન થઇ અનુકરણ તથા કલ્પનાના સાધનથી બનેલું ભાવકથન છે. હવે એ ભાવકથન પોતાના બાહ્ય રૂપ વાસ્તે, પોતાનું સ્વરૂપ સામાને સમજાવવા માટે, વાણીમય થાય છે તેમાં હૃદયમય રચના કવિતાને વધારે અનુકૂલ બને છે. ભાવનું અતિશયપણું ચવાથી, લાગણી ઉભરાઈ જવાથી, માપવાળી—ઓછાવત્તા ભાર મૂકી બોલવાની—રચના જ તે ધારણ કરે છે. એ રીતે ઉત્તમ કવિતા હૃદયના કોઈ પણ જાતના માપમાં લખાય છે. બાણભટ્ટની કાદમ્બરી સરખા, ગદ્યમાં કવિતા હોય તેવા, લેખ જવલ્લે જ હોય છે. કાદમ્બરીનું શુન્દરાતી બાધાંતર પણ એ ભાવ સાચવી ઉત્તમ રીતે થયું છે.

પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આવાં ભાવકથન સર્વ કોઈ કરી શકતું નથી. ઇશ્વરે જેને એ દિવ્ય શક્તિ આપી હોય તે જ એ કરી શકે છે. એટલા માટે એવું કહેવાય છે કે ‘કવિ જન્મે છે—બનાવાતો નથી.’ એની મતલબ એ છે કે કવિતા કરવાની શક્તિ એ ઇશ્વરના ધરની બક્ષીસ છે. માણસથી પ્રપન્ન કવિ થવાનું નથી. ગમે તેટલી કેળવણી લે, ગમે તેટલો અભ્યાસ કરી જ્ઞાન સંપાદન કરે તેથી કવિતા કરવાની શક્તિ તેનામાં આવતી નથી. સ્વાભાવિક શક્તિ જેનામાં હોય તે જ કવિતા કરી શકે છે. જે કોઈ ધારે કે હું કવિતા લખું તે કવિતા,—ખરી કવિતા—લખી શકતો નથી. પછી છંદમાં ગમે તેટલાં પુસ્તકો જરાય તેટલું લખે, માટે તે કવિતા કહેવાય નહિ.

ઉપર કહ્યું તેમ લાગણી અનુકરણ તથા કલ્પના એ ત્રણ વડે ખરી કવિતાનું સ્વરૂપ બધાય છે. તે ત્રણ કેવા પ્રકારનાં હોય છે તે તપાસીએ. મનુષ્યના મનમાં યુદ્ધિ ઉપરાંત ભાવ—લાગણી એવું કંઈ છે. મનુષ્યને જે જે જ્ઞાન થાય છે તે યુદ્ધિનો વ્યાપાર છે. તેથી જુદા જ પ્રકારના ભાવ—શોક, સ્નેહ, ક્રોધ, વીરત્વ, ભય, એ વગેરે લાગણીના રિપય છે. એ સર્વનું જ્ઞાન થવા ઉપરાંત એનો અનુભવ જ્ઞાનથી જૂદો જ થાય છે. મનના એ વ્યાપારોની વ્યાખ્યા કરી શકાતી નથી પરંતુ સર્વ કોઈ તે કેવા હોય તે જાણે છે. ઉપર કહ્યા તે લાગણીના વિષયોમાંથી કોઈ પણ ઉત્પન્ન થવાથી સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં જુદા જ સામર્થ્યવાળો જુસ્સો કવિના મગજમાં થાય છે. બીજાને ન થાય તેવી લાગણીનો તે અનુભવ કરે છે. દરેક પ્રસંગે તેમ બનતું નથી તથાપિ કોઈ વિરલ ક્ષણે તેનું મન એવી લાગણીથી પૂર્ણ થાય છે. એવા લાગણીથી થયેલા ભાવ સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્ય મનમાં ન રાખતાં બહાર પાડવાની ઇચ્છા કરે છે. તે માટે અનુકરણ તથા કલ્પનાનાં સાધન વાપરવાની તેને જરૂર પડે છે. અનુકરણ એટલે જડ તથા ચેતન સૃષ્ટિમાં જે કંઈ બનાવ બને તેનો નમૂનો ઉતારી લેવો. કોઈ રમણીય જગા, અદ્ભુત દેખાવ, સુંદર રૂપ, મનોહર હાવભાવ જે વગેરે જોઈ તેનું વર્ણન શબ્દમાં કરવું એનું નામ અનુકરણ છે. એટલે, જગતમાં વાસ્તવિક રીતે જે બને તે જ વર્ણવવું તે ઉપરાંત બીજું કંઈ કહેવું નહીં એ અનુકરણ કહેવાય છે. મનુષ્યમાં સૃષ્ટિમાં બનતા બનાવ સિવાય નવા બનાવ, દેખાવ, પ્રાણી વગેરે કલ્પવાની શક્તિ પણ છે. પ્રત્યક્ષ ન હોય તે કલ્પનાશક્તિ ધારી શકે છે. એ કલ્પનાથી મનુષ્ય અનેક નવા નવા બનાવ ઉપજાવી શકે છે. અને કલ્પના ક્યાં સુધી જઈ શકે

તેનો પાર નથી. તથાપિ કવિ પોતાની તે શક્તિ નિયમમાં રાખી શકે છે, વાસ્તવિકતાના કંઈક અંશોથી તેને કબજે રાખી તેનો ઘટિત ઉપયોગ કરે છે. બાવકથનને માટે કલ્પના એ ધણું મોટું સાધન છે. કલ્પનાની ખાંખ પર કવિ જ્યાં સાધારણ માણસો ગતિ ન કરી શકે ત્યાં જઈ શકે છે. મતલબ કે જે બનાવ સામાન્ય મનુષ્યો નથી જોઈ શકતા તે કવિ પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળથી જોઈ શકે છે. કવિતામાં કલ્પનાની ખારે સહાયતા છે. અને કવિતામાં રમણીયતા જે લાગે છે તે કલ્પનાને લીધે જ છે. આ સર્વ ઉપરથી એટલું તો સહજ સમજાશે કે ખુદિ અને જાનના વિષયથી કવિતા તદ્દન નિરાળી છે. ખુદિનું આતુર્ય અને ખરી કવિતામાં જે આતુર્યનું દર્શન થાય છે તે જૂદાં જ છે.

એ રીતે કવિતાનું સ્વરૂપ આપણે કહ્યું. તેવી કવિતા આપણી ભાષામાં ધણી થોડી જોવામાં આવે છે. આપણી યુજ્જરાતી ભાષામાં પ્રાચીન કવિઓ થઈ ગયા છે. તેમાંના પ્રેમાનંદ, દયારામ, નરસિંહ મહેતા, અને ખીજ એક બે ખરા કવિના નામને યોગ્ય છે. ખાડી ખીજ તો માત્ર નામના કવિ છે. છંદમાં લખાણ કદી એટલે તેમને કવિ કહેવામાં આવે છે. ખડું જોતાં તેમનાં લખાણમાં કંઈ પણ કવિત્વની નિશાની હોતી નથી. નવીન કવિઓમાં પણ-જેમણે કવિતાના ગ્રંથો લખ્યા છે તેમાં થોડા જ કવિનું પદ ધારણ કરી શકે તેવા છે. જેમને ખરા કવિ કહી શકાય તેમનાં તથા જેઓ નામના કવિ કહેવાય છે, તેઓનાં કાવ્યમાંથી અત્રે થોડાં ઉદાહરણ આપવાથી ઉપર કહેલો બેઠ તરત જણાઈ આવશે. પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં દમયંતી કહે છે કે,-

હો હરિ સત્ય તણા સંધાતી, હરિ હું કહાવિ નથી સમાતી;
હરિ માહારે કોણ જન્મનાં કરેતુ, પ્રભુ ચોરી થકી શું નરતું.
હરિ હું શા માટે દુઃખ પામું, પ્રભુ. જુઓ હું રાંડી સામું.
હરિ હું નથી દુઃખની ધીર, તમે હો વિપત ગમેના ધીર;
હરિ તમે મન અપરાધ ન લાવો, હરિ તમે અનાથજનું કલાવો.
હરિ હું તારી સેવા સુકી, તો નજો વનમાં ચૂકી;
હરિ હું બરતારે છાંડી, હવે દુઃખ કહું કેને માંડી.
મારા કોટિક છે અવશુભ, પણ તમે તો છો રે નિપુણ.
અપરાધ સર્વે વિસારી, ચઢો પીઠા બહારે મારી.
જો નહિ આવો જગદીશ, તો પ્રાણ મારો હું તજીશ.

દમયંતીને નળ વનમાં ચૂકી ગયો પછી તે પોતાની માસી બાતુમતીને ત્યાં છુપે નામે તથા વેશે ચાકરીમાં રહી. ત્યાં બાતુમતીની પુત્રી ઇંદુમતીનો હાર એક દિવસ જોવાયો. ત્યારે સર્વે મળી ધાર્યું કે એ દમયંતીએ લીધો છે. આતું આજ રાજની રાણી જે એકવાર હતી તેના પર આવતાં તેના મનની કેવી રીતિ થાય છે તેનું આ વધાર્થિત વર્ણન છે. તે ખરા બાવવાળું હોઈ મનને રચિર લાગે છે. બાપા ધણી સરલ છે છતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તેનું વર્ણન તેમાં છે.

વળી દયારામના 'રાધિકાનાં વખાણુ' એ ધોળામાં

રાણી કીર્તિછ પછેરે કુંવરી ક્યાં ગધેરે;
મારી લાડકડી ક્યાં લાગી આપડી વાર; મારી લાડસ ઘેલી લાડલી રે,
હું તો તુજ પાપે ધર આંગણું કરતી હતીરે;
મારી રાધા મારા લોચનનો ચણુચાર; મારી લાડસ ઘેલી.
તારાં મુખમાં ઉપર વારું, ક્રાંટિક ચંદ્રમારે;
તારાં નેત્ર ઉપર વારું મૃગ ને મીન; મારી લાડસ ઘેલી.
તારું હસલું જણે વરસે મીઠાં કુલારે.

એ પ્રમાણે સાદી ભાષામાં ભાવમય રચના છે.

એ સિવાય હાલના કવિઓમાંથી પણ સારાં કાવ્યોનાં ઉદાહરણ ઠાંકોએ. શ. નરસિંહરાવના

અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું ફૂલું,
અહિંયાં પાટણુ જોતું અહિં આ લાંચું સલું,
અહિંયાં રાણીવાલ્યતણું આ હાડ પડેલાં,
મ્હોટા આ અહિં જુરજ મળ્યા માટીના ભેળા.
એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણુપુરી પુરાણુ ! હાલ તુજ હાલ જ હાવા !
શુંજરાતનો પૂત રહી જીભો આ રથળમાં
કેણુ એહવો નેહનયન ભીંજ્યાં નહિં જળમાં !
જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારીસરિતા પેલી,
ન્હાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી,
ધ્વિરકરણા ખરે વહી આ નદીસ્વરૂપે,
સ્મિત કરી પ્રીતિભરે, ભરે આલિંગન તુંપે;
તુંપે, પાટણુ ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,—
બલે કાળની ગતિ મનુજકૃતિને ભૂજવતી,
મુજપ્રેમસરિતપૂર વહું જશે અણખૂટયું,
છો ધનવિભવ લૂંટાય, ઝરણુ મુજ જાય ન લૂંટયું.
તોડી પર્વતચૂંક મનુજ મદભરિયો મ્હાસે,
જણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જ તે કાલ્યે;
ને મુજ તનહું ધડયું ક્રોમણું પાણીપોચું,
તે તો તેમતું તેમ રહે યુગ અનન્ત મ્હોચું.

આ કાવ્યમાં કેટલા કેટલા ભાવનું દર્શન થાય છે ! દેખાવનું વહુંન છે, પરંતુ તે
ઉપનાયી મિશ્રિત થએલું છે અને આખું કાવ્ય વાંચ્યા પછી મનમાં તેની છાપ કાયમ
હી જાય છે. ઉત્તમ કાવ્યની આ જ કસોટી છે. વાંચનારમાં કવિના મનમાં ઉત્પન્ન થએલી

લાગણીઓનો કાંઈ અંશ ઉત્પન્ન કરી તેના સંસ્કાર જન્યત કરવા અને પાછળ રચાયેલી છાપ પાડવી એને કવિતાનો રસ કહે છે અને એ રસથી કવિતા આનંદ આપે છે. આવાં રસમય કાવ્યો મનુષ્યજીવનને અલૌકિક આસ્વાદ્ય પાન કરાવે છે.

સ્વર્ગવાસી કવિ દલપતરામના પુત્ર રા. ન્હાનાલાલનું ‘રમરણ’ નામનું કાવ્ય વાંચી બતાવું છું.

આવી રમન્તી પૃથિવી કરી વિશ્વયાત્રા,
આબ્યા ન લોપ સખિ વત્સલ પ્રેમમૂર્તિઃ
આબ્યો વસન્ત, વિરમ્યો, સખિ ! વર્ષ વીત્યું,
આવી ન તે ફરીથી પ્રેમજ આત્મભાષા.

આનન્દ શોક રુદનો બધું વર્ષ વીત્યું,
આબ્યો અધોર દિન મૃત્યુજલ્લે બિન્નેલો;
જાગે ફરી જીવું રુન્તી રમ્ભતીની તન્ત્રી,
ને વિશ્વનાં સુખ સતાં અધુરાં જ લાગે.

પૃથ્વીપટે પૂરી વિમીત્રણ વર્ષ વીત્યું,
લગ્નોત્સવો કંઈ થયા, કંઈ મૃત્યુ દીઠાં;
મૂઠી પછાડી વિભુ શાશ્વત ચિન્દપંકિત,
આલી વહી સતત કાન્તની ઉર્મિભાષા.

સીંચી કવિત્વ જનઅંતર પોષના કો,
ને રાજ્યભાર ઝીલતા કંઈ પીરરત્નો;
સંકેલી વિશ્વ, વિચાર્યા દર મૃત્યુ લોકે,
મૂઠી પછાડી પણ શાશ્વત ચિન્દપંકિત.

જાગી સખિ ! વિરમશે સુખ દુઃખ સર્વે,
રૂહેશે પછાડી પણ કાંઈક ચિન્દમાલા;
જો સ્વર્ગલોક કુલજત્ર સખિ ! સિધાન્વા,
દીઠી ન તે ફરીથી કામલ પ્રેમભાષા.

આ કાવ્યમાં પણ ભાવકથન રસિક શૈલીમાં કર્યું છે, અને ઉપર દર્શાવેલી કસોટી-માંથી પાર પડે તેવું રસપૂર્ણ આ કાવ્ય છે.

રા. મણિરામકર રત્નજી બદના ‘વસન્તવિજય’ નામના કાવ્યમાંથી,

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે;
નિરખતાં રમના નયનો હરે;
મધુર શબ્દ વિહંગે બધાં કરે;
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.

યાય છે. માટે, કાગળ ને કલમ લઇને એસવાથી કવિતા-ખરી કવિતા-લખી શકાતી નથી. તેમ કરવાનો પ્રયત્ન થાય તો તેમાં કૃત્રિમતા, બનાવટીપણું આવે અને સ્વાભાવિક કવિતા જેવા ભાવવાળી રસવાળી તે થઈ શકે એ અસંભવિત છે.

વાંચનમાળામાં આ પ્રકારની કૃત્રિમ કવિતા દાખલ થવાથી એટલી જ કવિતા જાણનારાંને ઉત્તમ કવિતાનું ખરું દર્શન થતું નથી. કવિતા વાંચનમાળામાં છે તેવી જ હેઠળ શરૂ એકું જ્ઞાન તેમને થાય છે. સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી અભ્યાસ કરનારને ખરી કવિતાની ખૂબી સમજાય છે. પરંતુ એકલું ગુજરાતી જાણનારાં જેઓ કવિતાને માટે ખોટા અભિપ્રાય ધરાવે છે તેઓ પણ જો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યો વાંચે તો આ અભિપ્રાય તરત દૂર થાય તેમ છે. પરંતુ તેવો શોખ બહુ ઓછો જેવામાં આવે છે. નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં આવતાં પુસ્તકો સિવાયનાં પુસ્તકો વાંચનારાંની સંખ્યા અહીં તો થોડી હશે. તમારે સારી લાઈબ્રેરીની જરૂર છે. તેમાં ઉત્તમ કાવ્યોનો સંગ્રહ હોય તો તેનો લાભ લઈ શકાય. અહીં જાણના વખતમાંથી પુરસદ ઓછી મળતી હોય તો પણ એ શોખ અહીં દાખલ થયો હોય તો અહીંથી ગયા પછી પણ વાંચવાનું જરૂરી રખાય. સંસ્કૃતનાં ભાષાન્તરો વાંચવાં પણ જરૂરનાં છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કેવાં કાવ્યો છે તેનો ખ્યાલ એથી કાંઈક આવી શકે છે. ઉત્તમમાં ઉત્તમ એવાં કાવ્યો સંસ્કૃત ભાષામાં લખા-એલાં છે. તેનાં ભાષાન્તરો પણ ધણાં છે. તો તેનો લાભ શા માટે ન લેવો? પ્રાચીન કવિઓમાં કવિ પ્રેમાનન્દનાં ધણાં કાવ્યો છે અને તે ઉત્તમ છે. ભાગવતના દશમ તથા ધીર્જ સ્કંધોનાં ભાષાન્તર, મળાખ્યાન, દ્રોપદીહરણ્યુ, સુભદ્રાદહરણ્યુ, પાંચાલીપ્રસન્ન આખ્યાન, સુધન્વાં આખ્યાન, ચંદ્રહાસ આખ્યાન વગેરે અનેક અનેક કાવ્યો એનાં છે. તે સર્વ વાંચવા લાયક છે. હિંદી ભાષા જેને આવડતી હોય તેને સારૂ મૂળ, નહીં તો ધીર્જને સારૂ ભાષાન્તર, તુલસીકૃત રામાયણ એ અથ અતિ ઉત્તમ છે. અર્વાચીન કાવ્યોનાં પુસ્તકોમાં શ. નરસિંહરાવનાં બે પુસ્તકો કુસુમમાળા અને હૃદયવીણા, શ. ગોવર્ધનરામની સ્નેહમુદ્રા તથા કાદીઆવાડના શ. અંબરીઆએ લાલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું કાવ્યમાધુર્ય નામનું પુસ્તક જેમાં લાલના કેટલાક કવિઓનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે તે સર્વ વાંચવા યોગ્ય છે.

એ રીતે કવિતાનું સ્વરૂપ દર્શાવી, તેનાં ઉદાહરણ આપ્યાં અને થોડાં સારી કવિતાનાં પુસ્તકનાં નામ પણ ગણાવ્યાં. હવે, કવિતાના ઉદ્દેશ અથવા હેતુ વિશે વિચાર કરીએ.

કવિતાનો હેતુ શા છે? કવિતાની વ્યાખ્યા ધણા ધણા ચિંતકો અને વિવેચકોએ આપી છે. તેમાં એકંદરે આનંદ એ કવિતાનો હેતુ હોય એમ જણાય છે. બોધ પણ કવિતા આપે છે. પરંતુ બોધ એ તેનો મૂળ હેતુ નથી, મુખ્ય હેતુ નથી. ઉપદેશ આપવો એ કવિતાનું કામ છે એવું કવિતાના વિવેચકોએ કહ્યું નથી. આનંદ માત્ર આપવો એ કવિતાનું કામ છે. ઉપદેશ આપવો એ ગણ્યુ હેતુ હોઈ, કવિતાનો ઉપદેશ સ્પષ્ટ ન હોવો જોઈએ. કવિતામાંથી ઉપદેશ મળે તે વાંચનારે અનુમાનથી, અણલથી સમજી લેવાનો અધ્યાહાર રહેલો હોવો જોઈએ. સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપવા જતાં કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ જળવાઈ રહેતું નથી

એને તેનો મુખ્ય હેતુ આનંદ આપવાનો છે તે હેતુ ખાર પડી શકતો નથી. માટે, કવિતા ઉપદેશ આડકતરી રીતે જ આપી શકે છે. જેમાં સ્પષ્ટ ઉપદેશ હોય તેને કવિતાનું નામ હાજરતું નથી.

મુખે શીખવું તે સિખો શીખ સારી,
નહારની ખાનો ન શિક્ષા નહારી.

• એવાં વચનો ઉપદેશ કરનારાં, નીતિનો બોધ કરનારાં છતાં કવિતા ન કહેવાય. આડી રીતે બોધ મળતો હોય તો કવિતામાં તેવો બોધ આપવાને કાંઈ હરકત નથી. ઉલટું તેમ કરવામાં કવિતાનો બેવડો અર્થ સરે છે. પણ અમુક ઉપદેશ આપવો એવો હેતુ પ્રથમથી લક્ષમાં રાખ્યાથી કવિતાની સ્વાભાવિકતા જતી રહી બનાવટી કૃત્રિમતા આવે છે. એથી રસભંગ થાય છે. પરંતુ આનંદ આપવાનો મુખ્ય હેતુ છતાં સારાં કાવ્યો વગરપ્રવાસે પણ ઉચ્ચ નીતિનો બોધ કરે તેવાં હોય છે. ઉપર ઉત્તમ કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યો ઉતાર્યાં છે તેમાં પણ એવો ઉપદેશ ગાલુ રીતે મળે છે.

કવિતાનો આનંદ, કવિતાથી મળતો આનંદ તે સત્યાચારુરીથી થતું મનરંજન નથી. ઝડઝમકવાળાં કે દ્વિઅર્થી કાવ્યો કે સમસ્યાઓ ધણીક ચમત્કાર જેવાં લાગી સહેજ મનને રંજન પમાડે છે, પણ તે બુદ્ધિની ચતુરાઇનાં હોય છે, અને પ્રવાસ કરી કરેલાં હોવાથી સ્વાભાવિક નથી હોતાં. સાતમી ચોપડીમાંનાં—

નાથ નરકનો કોણુ, સાર દહીંનું શું કહીએ,
પોથી બાગક તણી, નામ તેનું શું લહીએ.
ધઉંનું શું નિત વેર, કરે બોજન કરનારી,
ચતુર પુરુષ એ ચાર, ઉત્તર મન લહો વિચારી.
જે સમજી શકે તો ખાન દહીં, આપું બેસના ઝોટલી,
નહો સમજે તો કહું તને, જમ ધી ચોપડી રોટલી.

એ અને એનાં જેવાં દ્વિઅર્થી પદ ખરો આનંદ આપી શકતાં નથી. કવિતાથી થતો આનંદ ઉદ્વિચોના મુખના આનંદ જેવો નથી, એ મનનો આનંદ છે. અને મનના આનંદમાં પણ એક પ્રકારનો છે. મનુષ્યને આ દુનીઆથી દૂર લઈ જાય તેવો સ્વર્ગીય આનંદ એ છે. એવો આનંદ ખીજ કસાથી મળતો નથી. તેથી તેની તુલના કોઈ સાથે થઈ શકે તેમ નથી. તેનું વર્ણન કરવામાં ઘણી સજ્જના નથી કેમકે અનુભવથી જ તે સમજી શકાય તેમ છે, માટે એ આનંદ અનુભવવાની, જાતવતા સમર્થ શ્રેષ્ઠ-કવિઓના મનો-રાજ્યમાં અધિકાર પામવાની સર્વ કોઈને વિનંતિ છે.

સૌ. વિદ્યા.

રેડિયમ અને તેનો અર્થ.

આ વર્ષના જાનેવારી માસમાં બર્મિંગહામના ટાઉન હોલમાં લાંબી યુનીવર્સિટીના એન્સેલર ધી રાઈટ હોનરબલ મી. જોસેફ એન્ગરસ્ટ્રોમના પ્રમુખપણા નીચે એક સભા મળી હતી. તે વખતે તે યુનીવર્સિટીના પ્રિન્સીપાલ સર આલીવર લોન્ડે ઉપરના વિષય ઉપર, બાપણ આપ્યું હતું. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે હતો:—

સાયન્સ શાસ્ત્રીઓમાં મૂળભૂત રૂપ નિયમની (theory) શોધ કરનાર અને તેનો અર્થ ખુલ્લો કરનાર એક પદ ભોગવે છે. પણ સામાન્ય પ્રજા માત્ર પ્રયોગ કરનારને વધારે સારી રીતે સમજી શકે છે. જે વિદ્વાન પ્રયોગ તથા નિયમ બેને એકત્ર કરે છે તેને ખરે સાયન્સનો નાવક કહેવો જોઈએ. માત્ર પ્રયોગથી જણાયેલી ખુલ્લી હકીકત કંઈ જ નથી: નિયમોનાં લુગડાં શિવાય તે સાવ નમ્ર ને નિરાધાર છે.

કોઈકવાર સદિમાં પ્રયોગસિદ્ધ હકીકત પહેલી જગ્યાએ છે અને તેને માટે નિયમરૂપી લુગડાંની તૈયારીઓ પછીથી કરવામાં આવે છે. કોઈકવાર તેથી ઉલટું થાય છે. પહેલાં લુગડાં તૈયાર કરવામાં આવે છે અને હકીકત પછી જગ્યાએ છે. રેડિયમની શોધ બીજા પ્રકારની છે. માત્ર નિયમથી જે કંઈ આપણે અગાઉથી ભવિષ્ય બાબી શકીએ તેના કરતાં રેડિયમે તો વિચિત્ર શુભો પ્રકટ કર્યા છે. પણ આ શુભોને સંપૂર્ણ રીતે સમજવાની અને દરેક શુભને પોતપોતાના ખુલ્લામાં ગોઠવવાની ખીસકુલ મુશ્કેલી આવવાની નથી. અને ખાતરી છે કે રેડિયમની એકે હકીકત નિયમના લુગડાં વિના ટાંકે થરથરવાની નથી.

પણ આ વાત સૌના માન્યામાં આવતી નથી. કેટલાએક એમ ધારે છે કે સાયન્સે અત્યારે મુખી જે નિયમો સિદ્ધ કર્યા છે તે સઘળાને રેડિયમ ઉપલાવી પાડશે અને ખરી વાત છે કે રેડિયમે આને ધક્કો લગાડ્યો છે. પણ રસાયન શાસ્ત્રના માત્ર પ્રયોગ કરનારાઓએ આ વાત જાહેર કરી તે પહેલાં ક્યારનાએ તે ગણિતશાસ્ત્રમાં ઊંડા ઉતરી ગયેલા અને ભૌતિકવિદ્યાની પ્રયોગશાળામાં નિમગ્ન થઈ ગયેલા વિદ્વાનોએ સાયન્સને આ ધક્કો લાગશે એમ બતાવી આપ્યું હતું. ભૌતિકશાસ્ત્રના કેટલાએક નેતાઓ દ્રવ્યના પરમાણુઓમાં પોતાની મેજે કિરણ કંઈકવાની શક્તિ છે એમ બતાવવાને મથતા હતા, અને જ્યારે કેટલાએક પદાર્થો સ્વપ્રકાશક માલૂમ પડ્યા ત્યારે તેઓ એ દ્રવ્યાણુમાં કોઈક જાતની અસ્થિરતા છે અથવા તો તેમાં કંઈક ફેરફાર થાય છે એમ બતાવવાને વધારે યત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાએક એમ ધારવા લાગ્યા કે જે પદાર્થો સૂર્યકિરણોમાં રાખ્યા પછી તેજવાન થાય છે તેને અને “X-એક્સ” કિરણોને કંઈક સંબંધ છે. જર્મનીના વિદ્વાન રોનજને આ પ્રયોગસિદ્ધ ગુંથવાડવાળા “એક્સ” કિરણોની શોધ કરી તેને એક વર્ષ યુ. નહિ એટલામાં તો ફ્રેન્ચ ગણિતવેત્તા પોલનકારની ઉપર કલા પ્રમાણેની મોઢમ અને અતિશયિત મ્હંતના ઉપરથી સને ૧૮૯૬ માં પારીસમાં એકેડેમી સ્વપ્રકાશક શક્તિની શોધ કરી. “એક્સ”

કિરણોની શોધને માટે નિયમો તૈયાર નહોતા પણ પછી શોધી કાઢવામાં આવ્યા. પણ રેડિયમના પ્રકૃતિગુણો માટે તે નિયમો તૈયાર છે અને તે વિશે જેવી એક હકીકત જાહેર કરવામાં આવે છે કે તરત જ તેને નિયમાધીન કરવામાં આવે છે.

આ ભાષણમાં હુંક વખતમાં સંપૂર્ણ ખુલાસો કરવો તદ્દન અશક્ય હોવાથી હું માત્ર થોડી સુખ્ય સુખ્ય વાતો જ કહી જઈશ. મારા વિચારોને પુષ્ટિ આપનારી સંયુક્ત દલીલો અહીં ખતાવવા માંગતા નથી પણ વિરુદ્ધ મતવાળાઓની સાથે વિવાદ ચલાવવામાં કંઈ પણ પાછો હઠકા શિવાય મારા વિચારો શું સચવે છે તે કહેવાનો હું અકિયાં થાન કરીશ. અભારે હું અહિંયાં આ સર્વ હકીકતોનો શું અર્થ છે એટલું જ વિવેચન કરીશ. અને સંક્ષેપની ખાતર મારે જરા સ્વમતાઝઢી થતું પડશે અને ચોક્કસ રીતે સાખીત થયેલી ખીનાઓની જ ચર્ચા કરવી પડશે. આ દલીલોને ચોખ્ખા ન્યાય આપવામાં જરા લાંખા વિચાર અને પાકા જ્ઞાનની જરૂર છે પણ દરેક વિદ્વાન માણસને પરિણામોમાં કંઈ લાભ રહેશે છે અને યુનીવર્સિટી કરતાં શહેરના શહેરીઓને, હાલમાં સાયન્સ ક્લાસમાં આગળ વધે છે તે સમજવાનો મોટો હક્ક છે. પ્રથમમાં કંઈ નિરાશા ન થાય માટે રેડિયમની અમુલ્ય કીમત વિશે હું કંઈ કહેતો નથી અને વેદકસાત્રને આ નવી ધાતુ કેવો ક્ષયો કરવાની આશા આપે છે તેને માટે પણ કંઈ જોતીશ નહિ.

નિયમ.

પહેલાં હું ચોખ્ખવટ કરવા નિયમથી શરૂવાત કરીશ. અને દ્રવ્યના પરમાણુ વિશે હાલમાં શા મત છે તે કહીશ. મારા ધાર્યા પ્રમાણે આપણે આ બાબતનાં જ્ઞાન વિશે જે અંગ્રેજ વિદ્વાનોના આભારી છીએ. જુઓ, પડદા ઉપર કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીના કેનેન્ટરનું પાતું ટીંગાડ્યું છે તેમાં ૧૮૮૦ ના ટીપોસમાં લાર્મોર ને થોમ્સનના મદાન નામો નજરે પડશે. આમાંથી પહેલા કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીમાં ગણિતસાત્રના અને ખીમ ક્ષાનિકસાત્રના અધ્યાપક છે.

તેઓ તથા ખીમજો આપણને એમ કહે છે કે વિદ્યુત (electricity) ધણાં જ નાનાં નાનાં પરમાણુઓની બનેલી છે અને આપણે તે અણુઓને પોતાના સ્વરૂપમાં “કેથોડ” કે “ક્રકસ” નાં કિરણોમાં જોઈએ છીએ. આ પરમાણુઓને તેઓ “વિદ્યુત અણુઓ” (electrons) એવું નામ આપે છે. દ્રવ્યાણુઓ (Atoms of matter) આ વિદ્યુત અણુઓનાં બનેલાં છે. દ્રવ્યાણુ પોતે જ નાનાં છે. ખ્યાલ આપવા માટે જે આવાં ૩૦ કરોડ દ્રવ્યાણુને હારમાં જોડવીએ તે માત્ર એક ઈંચ થાય. અને “લાઈટપોટીયમ” ની ખારીક જુકીની એક કુણીમાં આવાં દસપરાર્ધ (૧૦^{૧૮}) અણુઓ છે. પણ વિદ્યુત અણુઓ તે વળી આથી ધણાં જ નાનાં છે. દ્રવ્યાણુના વ્યાસમાં આવાં લાખ વિદ્યુત અણુ સમાઈ જાય. હારણ કે તેઓ દ્રવ્યાણુ કરતાં ૧૦^{૨૬} ગણાં નાનાં છે.

૧ લગભગ બધી હવા કાદી નાંખ્યા પછી કાચની નળીઓમાં બ્યારે વિદ્યુતપ્રવાહ જાય છે ત્યારે “નેગેટીવ” છેલમાંથી આ પ્રકારનાં કિરણો નીકળે છે.

ખાસ લેવાને એટલું કહેવું બસ છે કે દ્રવ્યાણુને અને વિદ્યુત્ત્વણુને આ ટાઉન હોલ ને ધૂળની રજ જેટલો સંબંધ છે. મનુષ્યજીવિએ અસાર સુધી દ્રવ્યાણુની જે કલ્પના કરી છે તેનું ચિત્ર પડદા ઉપર આપ્યું છે. એક દ્રવ્યાણુ માત્ર 'પોઝિટીવ' અને 'નેગેટીવ' વિદ્યુત્ત્વણુઓનું બનેલું બતાવ્યું છે તેમાં નેગેટીવ વિદ્યુત્ત્વણુઓ એટલા બધા તો વેગના આવેશમાં છે કે તેમનો મુખ્ય અણુમાંથી છુટા પડવાનો બહુ સંભવ છે. આવા પ્રકારની દ્રવ્યાણુની વિદ્યુત્ત્વણી સ્થિતિ વેગમાં હોય છે ત્યારે વિદ્યુત્ત્વણાહોં અને લોહચુંગકત્વ, પેદા થાય છે અને વળી આ વેગ ન્યારે ઘણો જ વધે છે ત્યારે પોષ-ટીંગના ધારવા પ્રમાણે તેમાંથી કિરણોનો પ્રકાશ થયો જોઈએ. આ પ્રમાણે ગણિતશાસ્ત્રના નિયમથી જોતાં, ૧૮૯૫ ના વર્ષમાં, દ્રવ્યાણુઓમાંથી કિરણો કેમ નથી નીકળતાં એ સવાલ ઉભો થયો હતો. વિદ્યુત્ત્વણુઓનો તોપની ગોળાઓ માફક છુટા પડવાનો સંભવ માનવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાર પછી તરત જ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દ્રવ્યાણુઓ ઝીણા ઝીણા અણુઓનું બનેલું છે માટે દ્રવ્યાણુનું છુટા છુટા અણુઓમાં વીખરાઈ જવું કંઈ અસંભવિત નથી. આ ધારેલી વાત હવે તો પ્રયોગસિદ્ધ થઈ છે. જે કે ત્રણ જુદા મૂળ પદાર્થોમાં કિરણ નીકળતાં માલૂમ પડ્યાં છે. આ કિરણોને “ આલ્ફા ”, “ બીટા ”, અને “ ગામા ” એવાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

પ્રયોગ.

હવે આપણે નિયમશાસ્ત્રીઓને બાજુએ મુકી પ્રયોગશાસ્ત્રીઓ શું કરે છે તે તરફ નજર કરીએ. પહેલવહેલાં રોડકેસે પદાર્થોના સ્વપ્રકાશક ગુણ વિષે કંઈ સમજ મેળવવા યત્ન કર્યો અને “ એક્સ ” રેન્જના કિરણોની શોધ પછી મેસ્યેર હેન્ડ્રી બેકરેલે ૧૮૯૬ માં યુરેનીયમનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને જોયું કે તેનાં કિરણો કાળા કાગળ કે એવા ખીખ કાંઈ અપારદર્શક પદાર્થમાં આરપાર જઈ ફોટોગ્રાફના દવાવાળા કાચને કંઈ અંસર કરે છે કે કેમ ? બેકરેલેને માલૂમ પડ્યું કે યુરેનીયમને સૂર્યના અજવાળામાં મૂક્યા શીવાય પણ તેમાંથી ધીમે ધીમે કિરણો નીકળતાં હતાં. આ વાતનો ખારીક તપાસ તેણે તે પદાર્થની પાસે પડેલાં વિદ્યુત્ત્વણીક (electroscope) યંત્રથી કર્યાં હતાં. યુરેનીયમસંયુક્ત બધા પદાર્થોમાં આ ગુણ માલૂમ પડ્યો અને ચોરીયમ અને તેના બનેલા પદાર્થોમાં પણ આ ગુણ છે એમ સિદ્ધ થયું. આ વખતે મારીસની ફિઝિક્સની અને ટેકનીકલ કેમીસ્ટ્રીની મ્યુનીસીપલ સ્કૂલમાં મેડમ કુરી એ મુખ્ય શિષ્ય હતી અને તેણે પદાર્થોના સ્વપ્રકાશક ગુણની શોધ કરવાનું પર્સદ કર્યું. તેને માલૂમ પડ્યું કે બોહીમીયામાંથી આવતા પીચબ્લેન્ડ (એક જાતનો ઊંચ-રમાંથી નીકળતો પદાર્થ) અને યુરેનીયમ ઓક્સાઇડમાંથી યુરેનીયમ કરતાં વધારે કિરણો નીકળે છે. અને તેણે ધાર્યું કે તેમાં કોઈ મૂળ સ્વપ્રકાશક પદાર્થ હોવો જોઈએ. અને આ પદાર્થ છુટો પાડવા તેણે શરૂઆત કરી. માટીના દેશમાંથી મોતું કાઢવાની જે જુદી જુદી રીતો રસાયનશાસ્ત્રીઓ વાપરે છે તે તેણે વાપરવા માંડી એવી રીતે તે મૂળ સ્વપ્રકાશક પદાર્થનો સગડ રસાય પ્રયોગોથી લેવા માંડી. તેને માલૂમ પડ્યું કે પીચબ્લેન્ડમાંથી યુરેનીયમ કાઢી લેવાથી રહેલો ભાગ યુરેનીયમ કરતાં ૪૩ ગણો તેજવાન હતો આમ જુદા જુદા પ્રયોગ કરતાં કરતાં તેણે એક દનમાંથી ૧૬ પાઉન્ડનો પદાર્થ કાઢ્યો તે યુરેનિયમ

કરતાં ૬૦ ગણો તીવ્ર હતો. આ ૧૬ પાઉન્ડમાં ઝાઝો ભાગ તો બેરીયમ ક્લોરાઇડનો હતો. બ્યારે આ બેરીયમ ક્લોરાઇડ કાઢી લીધો ત્યારે બાકી રહેલો ભાગ આગળના કરતાં પાંચ ગણો સ્વપ્રકાશક માત્રામાં પડ્યો. આ પ્રમાણે હજારોવાર પ્રયોગ કરતાં એક પદાર્થ છેલ્લે તેણે શોધી કાઢ્યો કે જે મૂળ પુરેનીયમ કરતાં લાખો ગણો સ્વપ્રકાશક હતો. પહેલાં તો મેડમ કુરીને બે ટનમાંથી એકંદર ઝેન આ પદાર્થ મળ્યો અને હવે તેણે તેના દ્રવ્યાણુનું વજન કાઢવા પાત્ર કર્યું. અને માત્રામાં પડ્યું કે હાઇડ્રોજનના દ્રવ્યાણુ કરતાં તે ૨૨૫ ગણું વજનદાર હતું. જર્મન રસાયણશાસ્ત્રી ગીસેલે એક ટન પીયપ્લેન્ડમાંથી ચાર ઝેન રેડિયમ ક્ષોભાઇડ કઠાડ્યું. રેડિયમને બ્યારે “સ્પેક્ટ્રોસ્કોપ”માં તપાસ્યું તો તે “કેલશીયમ, સ્ટ્રોન્શીયમ, બેરી-રીયમ”ના વર્ગમાં આવે છે એમ માત્રામાં પડ્યું. ગ્રે. સુયેસના કહેવાથી ઓરફીઆની સર-કારે મેડમ કુરીને કેટલાક ટન પીયપ્લેન્ડ આપી મદદ કરી કારણ કે આ શોધમાં પહે-લવેલાં ગરીબાઇને લીધે ઘણી અડચણો વેઠવી પડતી હતી. હવે ગ્રે. કુરી તેની વડુ સાથે પ્રયોગ કરવા લાગ્યો અને તેમણે તથા બીજા કેટલાએકે રેડિયમને લગતી કેટલીએક પ્રી-નાઓ જાહેર કરી; દાખલા તરીકે તેની સ્વપ્રકાશક શક્તિ સ્થિર નહોતી.

ધીમે ધીમે તે શક્તિ વધતી. પણ આ વધેલી શક્તિવાળો ભાગ જુદો પાડી શકાતો અને જુદો પાડેલો ભાગ પોતાની શક્તિ થોડીજ વાર રાખી શકતો. આ શક્તિ થોડા અઠ-વાડીયામાં બંધ પડતી પણ જેમ જેમ પેલીની શક્તિ ક્ષીણ થતી તેમ તેમ મૂળ રેડિય-મની શક્તિ વધવા માંડતી અને આ પ્રમાણે ચાલ્યા કરતું. જાણે કે નવોજ પદાર્થ નિરંતર ઉત્પન્ન થતો હોય અને જાણે કે આ રૂપાંતરની સાથેજ પેલી શક્તિ આવતી હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. ગયે વર્ષે ગ્રે. કુરીને માત્રામાં પડ્યું કે રેડિયમમાંથી સાવ નવીજ ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું ઉષ્ણપ્રમાણ (Temperature) આસપાસના પદાર્થો કરતાં કંઈક વધારે છે. આ પોતાની મેજે ગરમી ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિથી બધાનું ધ્યાન ખેંચાણું, અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોમાં આ વાત બહાર પડી અને માન શાસ્ત્રીય પ્રદેશમાંથી લોકોની દૃષ્ટિએ આ વાત આવી.

છેવટ.

દ્રવ્યાણુના આ પ્રમાણે પોતાની મેજે ભાગી જવાથી આગળ કોઈ વખત નદિ જો-યેલી એવી અદ્ભુત ગતિ-ઉત્પાદક શક્તિ માત્રામાં પડી આવી છે. જો આપણને મળી શકે તો, જોખી શકાય એટલા દ્રવ્યાણુઓમાંથી કેટલી બધી ગતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય! પણ વ્યવહારમાં તો ઘણાંજ થોડાં દ્રવ્યાણુ આમ ભાંગી જવાની અસ્થિરતામાં આવે છે. આ દ્રવ્યાણુની અંદરની ગતિની નવી શોધે આજ સુધી થયેલા સર્વની ઉમરના અનુમાનને બારે અસર કરી છે તેમજ કેટલે દરજ્જે આપણી ડુનીયાની ઉમરના અનુમાનમાં પણ ધડકો લગાડ્યો છે. પણ અગત્યનું પરિણામ તો એ આવ્યું છે કે આ શોધથી દ્રવ્યનું અસ્થિરત્વ અને એક બીજા મૂળ પદાર્થનું એક બીજામાં રૂપાંતર અને દ્રવ્યાણુના ભાંગી જવાનો સંભવ સાબીત થયો છે.

પ્રાચીનકાળમાં હેરાક્લીટસે એવો સિદ્ધાંત બહાર પાડ્યો હતો કે આ વિશ્વ કંઈ “ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યું” નથી “પણ ‘ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.’” દરેક વસ્તુ અસ્થિર છે કોઈ પણ વસ્તુ નિરંતર અચળ કે સ્થાયી છે નહિ. આ માત્ર સત્ય જ છે. મનુષ્યની સ્થિતિમાં તો આ વાત સહેલથી સમજાય છે. તેના સઘળા પ્રયત્નો ભવિષ્ય માટે છે. તેની પ્રેરણાશક્તિ તેને એકજ ઠેકાણે રહેવા તથા વર્તમાન સુખ ભોગવવા દેતી નથી. દરેક માણસને દરેક પ્રજાને ચડતી પડતી આવ્યા કરે છે તોપણ તેઓ ભવિષ્યને માટે મથ્યા કહે છે, ભેજો, કંઈપણ સુધારો દેખે છે તો તે દરવાને અને અસાર સુધી નહિ મળેલા પણ મળવાની આશાવાળા સુખને માટે યત્ન ચાલુજ રાખે છે. સુખ મળ્યું કે તરતજ કોઈ બીજાને માટે તલ્લી રહે છે. અને આમ ને આમ ચાલ્યાજ કરે છે. જીવતા જગતમાં, સૂર્યમંડળમાં કે તારામંડળમાં ઉદોગ અને ચપળતાજ પ્રવર્તી રહી છે.

“જન્મ, યુવાવસ્થા, અને મરણ” આ જ વિશ્વનો નિયમ: પંછી ગમે તો વનસ્પતિ હો; પ્રાણી હો, કે આખી પ્રજા હો, અદ હો કે સૂર્ય હો.

માત્ર વીસ વર્ષ ઉપર એમ મનાતું હતું કે દ્રવ્યાણુમાં ફેરફાર થાયજ નહિ. મહાન ભૌતિક વિદ્વાન મેન્ડેલેવે દ્રવ્યું હતું કે “દ્રવ્ય પદાર્થોમાં ફેરફાર થાય છે પણ દ્રવ્યાણુ તો સ્થિર જ છે. તેઓ આ સ્થૂળ વિશ્વના પાવારૂપ છે. તેઓ દદમાં, સંખ્યામાં, અને વજનમાં સ્થિર છે. ફેરફાર થયો નથી અને થવાનો નથી. તેમને ઘસારો લાગતો નથી અને જ્યારે સૃષ્ટિના અદિષ્ટિત પ્રાતઃકાળમાં વિશ્વ કર્તા મહાન પરમેશ્વરે પોતાની ટંક-શાળમાં આ દ્રવ્યાણુઓને બનાવી કાઢ્યાં ત્યારથી તે આજની ધડી સુધી તેઓમાં જરાપણ ફેરફાર થયા વિના તેવાને તેવાજ છે.” પણ તેમ નથી. એમાં પણ ફેરફાર થતો માલૂમ પડ્યો છે. કોઈ સ્થૂળ વસ્તુ તો અચળ છેજ નહિ. લાખો અબજો અરે પરાઈ વર્ષો વહી જાય પણ તેમાં ચોડા પણ ફેરફાર થાય છે, તેમના એક બીજા સાથે ગોઠાવામાં એક કલાં નહિ પણ તેમના મૂળ પાયામાં પણ ફેરફાર થાય છે. દ્રવ્યાણુઓ ઘસાય છે તેમનો નાશ થાય છે સારે થું તેમનો જન્મ નહિ થતો હોય ? આની જો કે આપણને ખબર પડી નથી પણ હવે આપણે આ વિશે તપાસ કરવી પડશે. જન્મ અને યુવાવસ્થા ધીવાય એકલું મૃત્યુ એ વાત તે કેમ મનાય ? આપણે જીવીએ છીએ એટલામાં તો દદાય શોધ નહિ થાય પણ સાયન્સ એકદમ વધે છે અને વધશે. હજી તો સાયન્સ સાવ જયપણમાં છે. મડમ કુરિ તો કુદરતના છુપા ભેદનું કંઈક ભાનજ માત્ર આપણને થયું છે. આપણે દર વર્ષે આ સંકેતો. તેની મીઠુંમ પડ્યું પ્રભાવના શાનની પાસે પાસે ઘસડાતા જઈએ છીએ. ગયા જમા-માથી નીકળતો પદાર્થ) અને માણસોથી છુપો રહેતો ભેદ સમજવા માંડ્યા છીએ. જ વિશ્વમાં નીકળે છે. અને તેણે ધણું કે તેમાં કોઈ શ્રે. તે વિશ્વના મૂળ સત્યો તરફ નજર કરતા મનુષ્યને પદાર્થ છુટો પાડ્યા તેણે શરૂઆત કરી. માટીમાંથી હોતો જોઈએ.

રીતો રસાયનશાસ્ત્રીઓ વાપરે છે તે તેણે વાપર પદાર્થનો સગડ રસાય પ્રયોગોથી લેવા માંડી. નીચમ કાઢી લેવાથી રહેશે ભાગ યુરેનીયમ કરત છુદા પ્રયોગ કરતાં કરતાં તેણે એક દનમાંથી ૧

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.

અખો—તેનો સમય.

અખો—તેનો સમય.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૨૯ થી.)

પદ દર્શનનો અભ્યાસ ધણેખરે રચાતે યતો દશે એમ તો કહી શકાય. છેવટ અખો-
એ જ પોતાના ચિત્તવિચારસંવાદમાં જણાવ્યું છે કે જેવા વિચાર ચિત્તમાં આવે તેવા
વાર પ્રકટ થાય છે; માટે સર્વનો પરિવર્તક વિચાર છે અને વિચાર જે જે વાત નક્કી
કરે તે તે વાત ચિત્ત માની લે છે; માટે એ પણ નવીન નથી. આમાં પણ પદ દર્શનનો
સાર કહ્યો છે; તે ઉપરથી એમ નિઃસંદેહ મનાય કે સારા માની કે બક્તને અભ્યાસ
કરવાનાં શાસ્ત્રોમાં, વેદ, વેદાંગ, પદદર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ ગણાતાં. અખાતું કહેવું
તો એમ છે કે એ બધાં પણ નિરર્થક છે, કારણ કે સ્વ-ભાવથી જ આ સમજો પ્રપંચ
થયો છે, હવે તેમાં આવી આવી આપણ વધારી વાણી વ્યવહાર વધારવો એટલું જ રજા
પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં એક નાટકના જાનનિકાંતર તેમ જ બહિઃ પ્રવેશ ગમન થયા કરે છે
અને કોઈ પણ એક જ સર્વત્ર બાપક વસ્તુ વિના દૃષ્ટિએ પડતું નથી, જ્યાં ઉત્પત્તિ રિચ-
તિ લય વિગેરે ચિત્તકરિપત વસ્તુઓ ઉપધિરૂપ થતી માત્ર માયાના આવરણને લીધે પ્રયા-
હની પેરે આવી જતી લાગે છે, અને વસ્તુતઃ એકાદર સર્વત્ર છવાઈ રહેલું છે, જ્યાં પિંડ
બ્રહ્માંડ પૃથગ્ નથી, જ્યાં વળી શુદ્ધહૃદયભાવ જાગી પડ્યો છે, ત્યાં નેહએ તો આચાર્યએ
ખરૂં સ્વરૂપ શું છે તે વિશે વિવેચન કરતાં બિન બિન બધ ને મોક્ષની અવસ્થા, કારણ
અને નાશના પ્રકાર, કંઈપી, જુદી જુદી જુદીનું જાગ રમ્યું. આમ છે તો તે અભિમાન
પ્રધાન કરી “એક એકપે” દુકી રહેવા નાં કારણ ન થતાં નેહએ.

હવે આ તક અખાતું ખરૂં તત્ત્વ તપાસવાને અનુકૂળ છે. એટલું ઉપરનાથી નોંધાયું
કે યોગની સાધના, મીમાંસાનાં કર્મ કાંડ, ન્યાય વૈશેષિકના ઠાકા વાદવિવાદ અને વાણી મર્યા
એ સર્વથી અખાતું વેદાંત ઠરાવેલ, અને તે માટે ખરા રસ, ખરા સાધને જ અત્યુત્ક્રાંત-
પણે જોગવા અધેક્ષા ધરાવનાર હતું. “અકિન્નઃ સ્તોત્રના કર્તા પુષ્પદન્ત પણ બધાં મતનું ખંડન
કર્તા પછી કહે છે કે:—“અતીતઃ પચ્યાનં તંબ ચ મહિમા ષાટ્સનસયોઃ ઇત્યાદિ, અને:
પ્રચી સાહ્યં યોગઃ પંશુપતિમતં વૈષ્ણવમતં પ્રમિષ્ને પ્રચ્યાને પરમિદમંદઃ પદ્યં-
મિતિ સ્વં । સૂચીનાં વૈષ્ણવ્યાન્ શ્રદ્ધુકુટિલનાનાપવજુપાં,” વિગેરે. આ પ્રમાણે
અખા બક્તનું પણ કહેવું છે કે: “શબ્દ જાગ કરમના ગ્રંથ, એમાં સાર ન લાધે અત
સાચું સાધન ને કો કરો, વાગ વિજ્ઞાસ સઘન પરદરો; શબ્દાતીતને જાણે જેદ અખા
સાચું સાધન તેદ”..... “શબ્દ જાગ માયાતું કુંડ, ત્યાં નર પંશુ પડે મતિ મૂંઢ, સણુ-
ગારી વાણી સૌ ગાય, મોક્ષા જીવ સાંભળવા જાય; અખા શું વાંચ્યું સમજ્યો કશું, આ-
ખ્યનું કાલજ ગાત્રે ધસ્યું.” આવી નક્કી કુપલી છે, સર્થ ક્યાં વિના શુદ્ધ જ્ઞાન મેળવવા
તત્પર રહેવું અને મથ્યા કરવું એવો ઉપદેશ નથી; તે તોદૈત વાદના જ્ઞાન તરફ વલણ
જેવ્યમાં આવે છે. જ્ઞાન લઈ, બક્તિ અજસ અને વિષ્ણુ વળી તેજે માની છે, તે પણ
વિવેચન કરી કહે છે: “જ્ઞાન વિના બિંસપર તત્ત્વોઃ પંચ પ્રાણ, દસ છે! જ્યાં ત્યાં અપ-

ત્રય; તે માટે જાની ગુર કરે, હરિ દેખાડે સભરો ભર્યો; ગુર જ આખા નળ જાણે રામ, તે શિષ્યને શું આપે નામ.” ત્યારે મત્ત જ્ઞાન ગુરગમ્ય છે તો પછી ગુર કેવા જોઈએ તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મગુર વિષેના પદમાં કહે છે: “ગુરને જાત વરણ આશ્રમ નહિ, સોહેજ પણે અવધૂત; ગુણ સાથે નહિ યોજના, પરસે નહિ પંચભૂત; અખિલ જગત ગુરમાં રહે અને ગુર રહે નિર આધાર; અન્ય આશ્રિત નહિ ગુર વિષે, તે રહે પરાને પાર; તે અમરજ ગુરનું ધણું, જે અરૂપીને અણુલિંગ.....નિઃસ્પૃહી નિર્લેપ, નિર્ગુણ, અતુલ-વના બંદાર, કહે અખો પરબ્રહ્મ પૂરણ, તત્ત્વ તદાકાર.....” એકમેવ અદ્વૈત તે ત્યાં વચન ન લાગે, તન મન કૃત ત્યાં નવ ખપે, એક અનુભવ જાણે.” આ બધા ઉપરથી ગુર કોઈ બીજો નથી; આપ-પોતે-આત્મા-રામ જ ગુર-જ્યાં બીજું કંઈ જ નથી. ત્યો ગુર કોણ ને શિષ્ય કોણ? અખાના વેદાંતની મૂળ મતલબ એવી છે કે સંસારમાં માર્ગ તારું એ વાત બહુ વધી પડી છે, અને ગુરજો પણ પોતાનો સ્વાર્થ સંભાળતાં ઉઘા નથી આવના, ત્યારે સોકોને ખરો રસ્તો ખતાવનાર કોઈ નહતું, એટલા માટે જ પોતે એવો માર્ગ દર્શાવવા ક્ષાએ કે જેમાં પરદર્શનના જુજવા મતો કે સૈવ વૈષ્ણવ સપ્રદાયની રૂપ ધાના ભાગે કે દોંગી ગુરપદ ધારણ કરનારના કાલેલાં એમાંથી દૂર રાખી સોકોને ખરું રહસ્ય સમજાવતું. પ્રપંચ તો સર્વ ખરેખર પ્રપંચથી જ ભરપૂર છે; તે મિથ્યા છે; ખરો જ એક પોતે અર્થાત્ એકમેવ અદ્વિતીય આત્મા સર્વ વ્યાપક છે; તે જ પિંડ ને તે જ બ્રહ્માંડ; તે જ વ્યક્તિ ને તે જ સમષ્ટિ; એ જ ગુર કરવો; અને એ જ ગુર કરવો; અને એ જ ગુરનાં “બ્રહ્મા ક્ષિપે અતિ ભાંમણાં, સિવ સનકાદિક ગાય; વિધ્યુને વલ્લભ ધણીરે મહિમા મુખે કહો ન જાય.” વળી આત્મ લક્ષ અંગમાં પણ સમજાવે છે કે: “સાચો અંતર જામી ગોર, બીજો ગુર બાહ્યગર મ્હોર; તેનો અર્થ કેવા શોભવા, સંસારીનું મન શોભવા; પણ રીધ આવે જેમ રૂપેશ વડે, તેમ અખા આતમથી આતમ જડે.”

હવે અખાનું પંચીકરણ તપાસીએ: બ્રહ્માંડમાં સર્જન મુત્ર પરબ્રહ્મ છે; તે અન્યમત્તથી પ્રથમ સૃષ્ટિ-પ્રકરણ જેતાં નબ ઉત્પન્ન થયું અને આકાશમાં પવનનો જન્મ થયો; પછી પવનમાં તેજનો ઉદ્ભવ; અને તેજતણું જળ તન અનુ; પાણીથી વળી પૃથ્વી પ્રકટ થઈ; એ જ અનુક્રમે પ્રથમ પણ થયા કરે છે. અન્યકેત વસ્તુમાં પ્રથમ ઝોંકારનો ધ્વનિ ઉઠ્યો, તે ઝોંકાર ત્રિવર્ગ-સત્ત્વ, રજ્જુ, તમસ-કે જેમાંથી બધાં તત્ત્વો ઉત્પન્ન થયાં, તે વિશે પછી; પરંતુ પૃથ્વીમાં પાંચે ભાગે, નસ-નાડી, માંસ, અસ્થિ, રોમ અને ચર્મ એ રહેલાં છે; જલમાં પાંચે ભાગે, શુક્ર, શોણિત, પ્રસ્વેદ-લાળ, મૂત્ર-આંસુ, અને કર્તું જાણું એ રહેલાં છે; તેજમાં પાંચે ભાગે, ક્ષુદ્ર, શોણિત, પ્રસ્વેદ-લાળ, મૂત્ર-આંસુ, અને કર્તું જાણું એ રહેલાં છે; માંસમાં શ્વાસોચ્છવાસ, હેડકી, છીંક અને બગાસાં એ રહેલાં છે; આકાશમાં શબ્દ કરવો, શબ્દ ગ્રહણ કરવો, દેહ વિકાસ, પાકતું મસળીને બંધાણું અને પાકનો નાશ, એ રહેલ છે. અર્થાત્ આ પાંચે ભૂતોને આ વિભાજન યવાનાં આ પાંચ રૂપો ભિન્ન ભિન્ન દરેકને છે. આમાં બીજું એ પણ ધ્યાનમાં લેવાની મ. ૨ દક્ષિણ ભાગ સદા પૃથ્વીનો, ઉત્તેજન જલનો, ઉષ્ણ ભાગ જ્યોતિનો, પ્રસન્ન ચુરનો એ ચિત્ર વિવર તે આકાશનો ધર્મ છે એમ જાણવું. ન્યાયપ્રકિયાને તણે એક દનમાંથી મતાવતાં રૂપ જાણી પુરાઈ જાય એવી

બીકથી તે દાખલ નથી થઈ શકતો. આ પાંચ જૂત ઉપરાંત, પાંચ કર્મદ્રિયો—વાદ પાણિ પાપુપર્ય ને ગુદા—પાંચ જાનેદ્રિયો—શ્રોત્ર ત્વક્ દ્રાણ નેત્ર શ્રુત્વા—અને તે ઉપરાંત પાંચ તન્માત્રાઓ—શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ—એમ વીસ બતાવ્યાં. આમાં વળી, શબ્દ શ્રોત્રનો વિપય, સ્પર્શ ત્વચાનો, રૂપ નેત્રનો, રસ રસનાનો, ગંધ નાકનો એમ સ્ટુટ કયું. એ વીસમાં વળી ઉમેરવાનાં બીજાં ચાર:—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર—એટલે કુલ એવીશ થયાં કે જેમાં પ્રકૃતિ ભેગવી સાંખ્યવાદીઓ પચીસની ગણતરી કરે છે; અને આમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષ બંને મળી છવીસ થાય. અખાએ પ્રકૃતિ નામ ખાસ નથી રાખ્યું, પરંતુ માયા કહે છે. હવે બધી વતનતી દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા બતાવતાં કહે છે: શબ્દ—શ્રોત્રનો પાલક, દિગરાંધ; ત્વક્—સ્પર્શનો મારુત; નેત્ર—રૂપનો પાલક સૂર્ય; રસના—રસનો વરણ; અને ગંધ—નાસાનો પૃથ્વી; અર્થાત્ એ એ જૂત-દેવોને એ એ શુણ્ણ સુખ્ય શુણ્ણ છે; જેમકે શબ્દશુણ્ણયાળું આકાશ; ગંધ શુણ્ણયાળી પૃથ્વી; દત્તાદિ. વળી, ચરણુધી ગતિ થાય તેના પાલક વિષ્ણુ; દાઘના પાલક હિર; વાણીના અગ્નિ; શુદાના યમ; અને ઉપરચના બ્રહ્મા. આમાં પણ અખાએ વેદ પુરાણ પિંગેરેનો આધાર સ્પષ્ટ રાખ્યો દોષ એમ લાગે છે. વેદમાં અગ્નિને દેવાનું સુખ મળ્યું છે અને મુખથી વાગૂન્યવદાર; એટલે વાકનો અધિષ્ઠાતા અગ્નિ રાખ્યો; એમ બધાને ઘટાવવામાં અખાએ સાત્રનું જાન ઉપયોગમાં લીધું છે. વળી, ‘વંદ્રમા મનસો જ્ઞાતઃ’ દત્તાદિ પરથી અખાનું કહેવું છે કે: મનના પાલક ચંદ્ર; બુદ્ધિના બ્રહ્મા; ચિત્તા હરિ, અને અહંકારના શેખનાગ.

આ પ્રકારે સદ્ધિ-પ્રકરણ અને એ જ પ્રકારે લય. હવે સર્વવ્યાપક જે ચૈતન્ય તે નિર્ગુણ છે, તે શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિત્ય છે; અને દૈવત્વ કહેવાય છે; આત્મનિક સર્વે પદાર્થનું એ કારણ છે. સમુદાય બ્રહ્મ અર્થાત્ કાર્યચૈતન્યને વાસના થવાથી—સિંગ છે મારે—સદ્ધિ પ્રકાર થયો કે જેમાં કાર્ય-રૂપ જ દેહ રચાવાનો પ્રસંગ આવ્યો. સર્વે રૂપ જ સદ્ધિમાં વાસના સિંગ અર્થાત્ હેતુ કે કારણ છે. વાસનાને લીધે જીવને ચાર અવસ્થા ભોગવવી પડે છે: જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ; એ ત્રણ, અને તુરીયાવસ્થામાં જીવ શિવ એકાકાર થઈ જાય. તેણે સ્ટુટ કરી લખ્યું છે કે: જાગૃત્તવસ્થા નેત્રાવરે, સ્વપ્નાવસ્થા કંદવરે, સુષુપ્તિ હૃદયવરે અને તુરીયાવસ્થા જમર-ગુફાવરે. આ બધું “પંચદર્શી” પ્રમાણે ધણે અંશે આપ્યું આવે છે. ગીતામાં પણ મુદ્ધોર્મચ્ચે પ્રાણમાચેદય સમ્યક્ સ તં પરં પુરુષમુપૈત્તિ દ્વિવ્યં એ અદિ “જમર-ગુફા તુર્ધા ભોગવે” બતાવે છે. આ પંચીકરણ મહા વાક્ય છે. અને વાસના બંગ થવાથી જ તેનો રૂપ જ દેહનો નાશ થાય છે. જ્યાં સુધી વાસનાની દેહ સામે દટિ છે અર્થાત્ રૂપ જના ધર્મ, ભોગ, કર્મ દત્તાદિ પ્રત્યે અપેક્ષા છે ત્યાં સુધી જન્મ મરણની સરણિ વળા કરે છે. પણ દૈવત્વ પ્રત્યે જ્ઞાનવરે અપેક્ષા થાય છે ત્યારે મોક્ષપ્રાપ્તિ અર્થાત્ દૈવત્વપદપ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણે વળી ધર્મિરની ત્રણ અવસ્થાનું અવલોકન અખાએ કયું છે તે: ધર્મરને જ્યારે સુષુપ્તિ દશ થાય ત્યારે માયા વિંટાણેક કહેવાય છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં, હિરણ્ય ગર્ભ, અને જાગૃત્તવસ્થામાં વિરાટ; ધર્મરને અવિદ્યાનું આવરણ નથી; તે તો માત્ર જીવને જ છે. જીવનો એ ત્રણે અવસ્થાનાં નામ અનુક્રમે: પ્રાણ, તૈજસ અને વિશ્વ. વળી ધર્મરનો દેહ અપચી કરણ ને જીવનો પંચીકરણ. ધર્મિરની કાવમાં સત્તર તત્ત્વો: પંચ પ્રાણ, દશ દ્રિયો અને મન

તથા બુદ્ધિ, વળી આ વ્યાખ્યાનાનંતર અંબો પંચદશી પ્રમાણે વાયુના દસ ભેદ, પંચકોણ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય—કહી ઇશ્વરનાં અર્થાત્ સમુદાય જ્ઞાનનાં ત્રણ વિશેષણ આવે છે: સત્, ચિત્ અને આનંદ; અને આ ત્રણ વિશેષણોને મળતાં આવતાં ત્રણ જીવ પ્રત્યે લગાડવામાં આવે છે તેનાં નામ આવે છે: અસ્તિ ભાતિ પ્રિય. આમાં અસ્તિ એ સર્વત્ર વ્યાપક છે એવી પ્રતીતિ વસ્તુતઃ છતાં અવિદ્યાના આવરણથી પ્રપંચ ઉપર વિદ્યમાનપણું ધરાવવાથી જીવનું વિશેષણ અસ્તિ મધુ. હવે આ બધું થયા પછી “સોદ” નું વિવેચન કર્યું છે તે:—શ્વાસ લેતાં સુસવાટી સાથે “સ” ઉત્પન્ન થાય અને શ્વાસ નીચો મૂકતાં હાથકાર સાથે “હ” ઉત્પન્ન થાય; પરંતુ આમ બંને દ્વંદ્વથી વિમુક્ત-ભાવ પ્રકટ થયેલ છે અને સુસવાટી કે હાથકારો કરવાનું હોતું જ નથી ત્યાં “સોદ” ટળી ઝોંકાર ઝોપ વિનાનો શુદ્ધ યર્ષ રહે છે. અખ્યાએ તો એમ બતાવ્યું છે કે: સોદ= સ+ઝોંકાર; આમાંથી “સ” ને “હ” જવાથી માત્ર પ્રવણ નાદ-ઝોંકાર રહે છે.

દૃષ્ટાંતો, રૂપકો આપી પોતાના મતને પુષ્ટિ કરે છે તે તો અખ્યાનો સ્વભાવ છે. તેના ચિત્તવિચારસંવાદમાં તે કહે છે કે:—ચિત્ત રાગ છે, અને તેને જમણે પાસે રહેલ વિવેક નામનો પ્રધાન; તથા ડાબે પાસે મોહ નામનો પ્રધાન છે. તેની સ્ત્રી પણ બે: પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર, કામ ક્રોધ મદ, મત્સર, મમતા, દુઝ્ઞા, અસૂચા વિગેરે; નિવૃત્તિનો વિસ્તાર, વિવેક, વિચાર, સંયમ, શાંતિ, સત્ય, સંતોષ, દયા, ધર્મ વિગેરે. પ્રેમાનંદનું વ્યાખ્યાન જે “વિવેક વણત્રારા” માં કર્યું છે તે પણ આ જ પ્રકારનું છે. અને સળંગ રૂપકવડ તેણે થોડી ધણી જે જે વાતો તત્ત્વની સમજાવી છે તે અખ્યા જેવી લાગે છે. બધે એવા મંથોમાં એવા જ ઉપદેશ કરવાની એક સરખી પરિપાટી જોવામાં આવે છે. “જ્ઞાનભક્તિ વૈરાગ્યધર” એ અનુભવખિન્દુનું વચન સવિસ્તર સમજાવતાં કહે છે કે: “ગુરુ થા તારો તું જ; અને બાળ મુરતને દાગવાન્ય અંતરમાં સેવા”; અને આ જ અનુભવ દામ્ર જન-ધર્માં સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉમિયાને મહાદેવજીએ કરેલ ઉપદેશ, સમયક્રમે વસિષ્ઠે, શુક્રને જનકે, વ્યાસને નારદે, ધર્મને બીષ્મને અને અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે બાખ્યો છે તે એ જ છે. જ્ઞાને થયા પછી પણ એણું રહી જવાથી અર્થાત્ અખ્યાસ નિરાળો નહિ થવાથી અખ્યાએ ચિત્તવિચારસંવાદમાં દર્શાવ્યા મુજબ જીવ “ઉડે પણ પડે પાછો રી.” એ જ મંથમાં વળી સ્તવ્યું છે કે: અર્ચન વંદનાદિ ન્યધા બક્તિ માત્ર લૌકિક બક્તિ છે પરંતુ જેમ બહુ જલ વર્ષારે પડવાનું હોય ત્યારે તાપ અતિશય પડે છે તેને જ્યારે અમાપ આતુરતા પ્રકટ થાય છે, ત્યારે “અંતરથી હરિ પરગટ હોય” અને જીવને સંસારની વસ્તુઓ પ્રત્યે અપાર વૈરાગ્ય યર્ષ જાય છે. આ સમયે નામરૂપ ટળી જાય છે અને રચ્ચળપણું મટી જાય છે. માત્ર “અન્યકંતરૂપ ઉદંબરતણો, તે સાખાથી પસર્યો ઘણો; જહાંડ ઉદંબરે લાખાં અપાર; રૂગ રથાને છે બહુ જહાંડ”; અને જહાંડે જહાંડે અનેક પિંડો; અડે અડે—પિંડે પિંડે—પ્રત્યેક હરિદર અન્ન; અને આ રૂગ પ્રત્યે અસંખ્ય જીવો છે બધા અન્યમ રૂપનું ખર્દ જ્ઞાન સ્ફુરારે થાય ત્યારે રચ્ચળ તો ટળી જાય છે. જુઓ: ‘મવ્યકાર્વાનિ સ્વજ્વાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારવત’ અને વળી, ‘અધ્યત્થમેનં સુધિદદમૂલંદાસંગશાંભેન વૃદ્ધેન ઊરયા ॥’ મળીતા.

શાંભુમસાદ શિવમસાદ મહેતા.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यहर्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, સંવત ૧૯૬૧.

દિગ્દર્શન.

આપણે આગળ (અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૨૪૪ થી) જોયું કે સાંખ્યદર્શનમાં અનીશ્વરવાદ કેવી રીતે આગ્યો, અને એ અનીશ્વરવાદ યોગ અને ન્યાય-યંત્રોપક્રમ પદ્ધતિનાં વેદોનોએ કેવાં કેવાં કારણસર અપ્રાપ્ત ગણ્યો. વળી એ પછી આપણે જ્ઞાન્તનું સ્થાન. જોયું કે વેદાન્ત આ જાને સ્વામસ્વામા પદ્ધતિ એકત્ર કરી પોતાનો પ્રકૃતિ-પરમાત્માના અર્થતનો સિદ્ધાન્ત કેવી રીતે ઉપજાવે છે. હવે એ તપાસી જોઈએ કે હાશ્વરના અસ્તિત્વ તથા સ્વરૂપ સંબંધી આ મતભેદ એમના પરમ-પુરુષાર્થના માર્ગ સંબંધી કેવી અસર કરે છે.

સાંખ્યદર્શન પરમાત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારતું નથી, એટલે જ્ઞાતમાનો પ્રકૃતિ યજી વિવેક કરવો એ જ એ દર્શનમાં પરમ પુરુષાર્થ રહે છે. જીવ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી પર છે અને પ્રકૃતિના વિલાસનો દ્રશ્ય માત્ર છે એટલું જાણતું એ જ પરમ પુરુષાર્થ મણાય છે. આ જાણતું તે માત્ર નામનું જ નહિ, પણ ખરેખર—માટે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સ્વરૂપનું ચિન્તન ગ્રામ યજી, અને આ ચિન્તન વિવેકસ્વ-વિચારાત્મક, અને શાન્તિ વચેરે, સુજો

તે આ વિચારથી ઉત્પન્ન થતી સાંખ્યવિદ્યાનની સ્થિતિ. યોગને આ વિદ્યતા—એટલે પૂર્વોક્ત વિવેકજન્ય સ્થિતિ—એકદમ વિચાર માત્રથી પ્રાપ્ત કરવી અશક્ય લાગી; અને તેથી એણે એ સિદ્ધ કરવા માટે સાધનનો ખાસ માર્ગ ચોખ્યો; અને જીવાત્માની પાર અનીશ્વર સાંખ્યને ન જણાએલો ઇશ્વર જોઈ, એ ઇશ્વરમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન કરી, એના અનુગ્રહ વડે આત્માનું કેવલપણું—પ્રકૃતિથી પરપણું—અનુભવવાનું બતાવ્યું. એટલે એકમાં વિવેકનું અને બીજામાં એ વિવેક અર્થે ધ્યાને ધારણા સમાધિ વગેરે સાધનનું પ્રાધાન્ય રહ્યું.

વેદાન્તે આ બંને માર્ગનો સમન્વય કર્યો—સાંખ્ય પાસેથી વિવેક લીધો, અને યોગ પાસેથી ધ્યાનાદિ સાધન લીધાં. પણ એનો બ્રહ્મવાદ સાંખ્યના અનીશ્વરવાદથી અને યોગના ઇશ્વરવાદથી જોટલો જુદો હતો, તેટલો એનો જ્ઞાનમાર્ગ પણ વિવેક અને ધ્યાન ઉભયથી જુદો પડ્યો. સાંખ્યને પ્રકૃતિ અને અનેક પુરુષની પાર કાંઈ નજરે પડતું નહતું, અને તેથી એને પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બે કોટિનો વિવેક કરવો એટલું જ સમજું હતું. વેદાન્તની દૃષ્ટિ ઉભયની પાર ગઈ, અને ક્ષર અને અક્ષર યાને પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયને સ્વરૂપમાં અનન્યરૂપે સંમહતો એવો ‘ઉત્તમ પુરુષ’—પરમાત્મા—નજરે પડ્યો, અને તેથી વિવેકની પાર અલેક્ષ્યાનની આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ.

યોગશાસ્ત્રે સાંખ્યનો અનીશ્વરવાદ તથા ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું હતું અને તેથી એ દર્શનમાં વિવેક ઉપરાન્ત ઇશ્વરના અનુગ્રહની ઇષ્ટતા કબૂલ થઈ હતી. પણ મૂળના સાંખ્ય દર્શનની અસર નીચે રહી બ્યાં સુધી એણે વિવેકને જ પરમ પુરુષાર્થ માન્યો ત્યાં સુધી ઇશ્વરઅનુગ્રહ તે માત્ર સાધનરૂપ જ ગણાયો, અને છેવટનું સાધ્ય તો આત્માનું નિઃસંગપણું એ જ રહ્યું. વેદાન્તની અસર તજે આવતાં, યોગદર્શને જીવ અને ઇશ્વરનો યોગ એને પરમ પુરુષાર્થ ગણ્યો ખરો. પણ એ યોગનો અર્થ ઘણીવાર એવો થતો કે પરમાત્માના જેવું આત્માનું નિઃસંગપણું મેળવવું. વળી ઉભય શાખામાં ઇશ્વરને જીવથી તદ્દન જુદો માન્યો હતો, અને તેથી ઇશ્વરમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન તે વિષય ઉપર ઇન્દ્રિય ઠેરવવામાં આવે છે એ જ તરેહનું તેઓએ કહ્યું હતું, અને એ તરેહ બે વચ્ચે કેવળ જુદાઈની જ તેઓના સમજવામાં હતી.

વેદાન્તને આ વાત ગ્રાહ્ય ન થઈ. વેદાન્તસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે, ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અને ઇશ્વરમાં ચિત્તનું પ્રણિધાન બંને વાતો કબૂલ—પણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ યોગશાસ્ત્રે કહ્યું છે તેવું નહિ, અને તેથી ચિત્તનું પ્રણિધાન પણ ચોતાથી તદ્દન જુદા પુરુષવિશેષમાં નહિ, પણ પુરુષ માત્રના ચોતાના સમષ્ટિસ્વરૂપમાં. વેદાન્તની વિશિષ્ટદૈત, [રામાનુજચાર્યનું] શુદ્ધદૈત [વલ્લભાચાર્યનું], અને કેવલાદૈત [શંકરાચાર્યનું] ત્રણે શાખાઓમાં આ

* મધ્વાચાર્યના દૈતને વેદાન્ત એટલે કે ઔપનિષદ દર્શનનું નામ જ છાજતું નથી. કારણ કે જોકે એ ઉપનિષદ—વેદાન્ત—નાં વાક્યોનો આધાર ટકે છે, તથાપિ એ વાક્યો એમના સિદ્ધાન્તને ખરું જોતાં એટલાં બધાં પ્રતિકૂલ છે કે એ આધાર લેવાનો પ્રયાસ મૂળથી જ ખોટો છે. અન્ય ત્રણ શાખાઓને દરેકના ચોતચોતાના મતને સમર્થક કાંઈક કાંઈક ઉપનિષદમાં મળી આવે છે જ, અને એમાંનાં કેટલાંક વાક્યને મુખ્ય ગણી બાકીનાં વિરુદ્ધ લાગતાં હોય તેને મુખ્ય સાથે ઘટાવી લેવાં એ પ્રકારનો પ્રયત્ન થાય છે, જે સર્વથા નિરાધાર નથી.

સમદિશ્વરપનો એક વા બીજી રીતે પણ સ્વીકાર છે. (૧) વિશિષ્ટાદૈતવાદી 'ચિત્'—આત્માઓ—ને અનેક તથા પરસ્પર ભિન્ન માને છે, તથાપિ સર્વે મળી પરમાત્માના સરી-રનો એક ભાગ છે (બીજો ભાગ 'અચિત્'—અપ્રકૃતિ) એટલું તો સ્વીકારે છે; અને એ શાખામાં આત્માએ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાનું તે એક પ્રકૃતિથી લેવાએલો પુરુષ પ્રકૃ-તિથી સદા નિર્લેપ પુરુષાન્તર (યોગનો 'પુરુષવિશેષ', ધ્વજ) નું ધ્યાન કરે એ રીતે નથી, પણ એક અંગ પોતાના અંગીનું ધ્યાન કરે એ પ્રમાણે છે. (૨) શુદ્ધાદૈતવાદી પણ આત્માઓને અનેક તથા પરસ્પર ભિન્ન માને છે, પણ સર્વે પરમાત્માના અંશ છે એમ કહે છે અને તેથી અંશે પોતાના અંશીનું ધ્યાન કરાવે છે. (૩) કેવલાદૈતવાદમાં મિથ્યા ઉપાધિ માત્રે કરીને જ સર્વ એક પ્રતીત થાય છે—અહિ ઉપાધિને લઈ જે જીવ કહેવાય છે. તેજ સમદિઉપાધિને લઈ 'ધ્વજ' યા સચ્ચુદ્ધત અને ઉપાધિરહિત સ્વરૂપે 'પરબ્રહ્મ' યા 'નિર્ગુણ બ્રહ્મ' કહેવાય છે—એટલે આત્મીય શાખામાં સ્વત્વરૂપભૂત પરમા-ત્માનું જ્ઞાન એ જ પરમ પુરુષાર્થ વા પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ દેરે છે—પરમાત્માનું જ્ઞાન એટલે કે, નહિ આત્માનો પ્રકૃતિથી વિવેક માત્ર, અને નહિ પુરુષાન્તરનો અનુભવ કે પુરુષાન્તર સાથે—નિઃસંગપણાથી—સામ્યપ્રાપ્તિ.

ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શનો સાંખ્યના અનીશ્વરવાદથી જુદાં પડે છે—પણ તેઓ વે-દાન્તની માફક પરમાત્માને પરમ પુરુષાર્થ દર્શવતાં નથી, કિંતુ આત્મામાં આત્મનિતક દુઃખધ્વંસ સંપાદન કરવો એને જ પરમ પુરુષાર્થ કહે છે. એટલે જે કે પરમાત્માનો અનુ-ભવ તેઓ ઇચ્છે છે તથાપિ છેવટની પ્રાપ્તિમાં તો પરમાત્માને બાજુ ઉપર જ રાખે છે. આ જીવ-ધ્વંસના દૈતવાદનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. યોગમાં એ પરિણામ આબુ' હતું, અને ન્યાયવૈશેષિકમાં પણ આવે છે. કારણ એવું છે કે જે પુરુષાર્થ અન્તરમાં પ્રકટાવવાનો છે તેમાં પહેલેથી જ પરમાત્માનો પ્રવેશ નથી રાખતા તો છેવટ સુધી પરમાત્મા બહાર-રનો બહાર રહે છે, અને છેવટે જે સાધવાનું તે આત્માનું પોતાનું જ—પરમાત્માના સંપર્ક વિનાનું—દેરે છે. અર્થાત્ કે દૈતવાદીઓનો પરમ પુરુષાર્થ સ્વાભાવિક રીતે 'individualistic' હોય છે, બદલે 'egoism', 'self-love' રૂપ હોઈ કુલડી જેવડી પોતાની જાતમાં જ પૂરો થઈ રહે છે, અને એમાં સંગત રીતે (consistently) પરમાત્માને કશું જ સ્થાન રહેતું નથી, અને તેથી તે ધાર્મિકતાથી વિમુખ છે. પરમ પુરુષાર્થમાં પરમાત્માનો પ્રવેશ આવશ્યક હોય તો તેને મૂળથી આત્મામાં જ રાખવો જોઈએ, એટલે એનો સાક્ષાત્કાર આત્મામાં જ બની શકે—અને સાક્ષાત્કાર આત્મામાં જ બનવો જોઈએ એ તત્ત્વજ્ઞાન માત્રનું 'postulate' સ્વતઃસિદ્ધ જેવું સૂત્ર છે,—સાક્ષાત્કારનું પોતાનું સ્વરૂપ જ એવું છે—સાક્ષાત્કાર એને જ કહેવાય કે જે આત્મામાં પોતામાં જ—બની શકે. અને તેથી જ પરમાત્માને બહાર પડતો મૂકીને પણ ઉપરનાં દૈતશાસ્ત્રોએ આત્મામાં જ પરમ પુરુષાર્થ શોધ્યો છે. મ્હાડું કહેવું વધારે સરળ ભાષામાં મઠું: આત્મા જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરી શકે તે આત્મામાં જ, આત્મા પોતામાંથી કુદકો મારીને બહાર જઈ શકે જ નહિ—અને તેથી જ પરમાત્મ-સાક્ષાત્કાર એ પરમ પુરુષાર્થ હોય તો પરમાત્માને આત્મામાં જ રાખવો જોઈએ, આત્માની બહાર નહિ. આત્મા કાંઈ એવો જડ પદાર્થ નથી કે બીજા પદાર્થ જેડે બહારથી મળી

શકે—જેમ એક લાકડું ખીળ લાકડા સાથે જોડાય તેવી રીતે, એનો તો આન્તર સંબન્ધ જ સંભવે, અને તેથી આ આન્તર સંબન્ધ પૂરતો દૈતનો નિષેધ સર્વથા આવશ્યક છે. અને તેથી જ જગતના મહાન ધાર્મિક આત્માઓએ પરમાત્માને અન્તરમાં શોધ્યો છે, અને થોડું ઘણું પણ અદૈત સ્વીકાર્યું છે જ. એ અદૈત કેટલું અને કેવી રીતે હોવું જોઈએ એ સંબન્ધી આ સ્થળે હું કહેવા માગતો નથી—મારે આ ચર્ચામાં વિશિષ્ટદૈત, શુદ્ધદૈત અને કેવલાદૈત ત્રણેને સામાન્ય વેદાન્તમાં એકઠા રાખી—સામાન્ય વેદાન્તની ધ્વન્ય દર્શનો કરતાં અધિકતા દર્શાવવાની છે, અને તે અત્રે દર્શાવું છું.

ન્યાય—વૈશેષિક દર્શનની ^જ ઇચ્છિના સંબન્ધ પરત્વે જે ખામી ઉપર બતાવી એમાં જ લોકપ્રિય થવાની એક અનુકૂલતા પણ રહેલી હતી. આ દર્શનમાં ઇશ્વરસિદ્ધિની જે સાદી અને સરળ સુક્તિ—અનુમાનયોજના—બતાવી હતી તેથી, સાંખ્ય અને યોગ પર્યન્ત ન ચઢી શકનાર સામાન્ય આત્માઓને જેમ સન્તોષ થઈ જતો હતો, તેમ સંસારના દુઃખથી કંટાળેલા જનોને એ દર્શનનો આત્મનિતક દુઃખધ્વંસ પસન્દ પડે એ સ્વાભાવિક હતું, અને તેમાં સામાન્ય બૌદ્ધધર્મ કરતાં વિશેષ લાભ એ હતો કે બૌદ્ધધર્મમાં આત્માને સ્થાન નહિ, અને આમાં તે ખૂં. આથી બૌદ્ધધર્મ સ્લામે આ બ્રાહ્મણ દર્શન ટક્કર લઈ શક્યું, અને એ ધર્મ સાથે દુઃખધ્વંસની પરમપુરુષાર્થની બાબતમાં મળતાપણું પણ બતાવી શક્યું. સામાન્ય બ્રાહ્મણધર્મના ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આ દર્શન અનુકૂળ પડે—કારણ કે વ્યાવહારિક વિષયમાં એની ઉપયોગિતા સ્પષ્ટ, અને ધર્મના વિષયમાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ બતાવીને અટકે, અને પછી ધાર્મિક કાર્યો અને અન્ય જે જે સાધનો સંપાદન કરવાં હોય તેને માટે દાર ખુલ્લું મૂકે. પણ આણું દર્શન સામાન્ય ચાલતા ધર્મમાં આત્માને ટકાવી રાખે: તે કરતાં અધિક જુસ્સો-ઉત્સાહ-પરાક્રમ પ્રેરી શકે નહિ. આ દર્શનનું પરિણામ એ આવે કે બ્રાહ્મણ કરતાં જુદા અને નિન્દ્ય અર્થમાં—

“God's in his heaven, all's right with the world.”

અને તેથી જ્યાં સુધી અન્ય દર્શન હાથ ન જાણે અને ત્યાં સુધી સુક્તિ અસક્ય—જે ચાલે છે તે ચાલ્યાં જ કરવાનું.

મેં આ ચર્ચામાં ‘પૂર્વમીમાંસા’—જે ‘મીમાંસા’ ને નામે સાધારણ રીતે પ્રસિદ્ધ છે—તે વિશે કંઈ જ ન કહ્યું. તેનું કારણ હું આગળ એકવાર બતાવી ગયો છું: ‘મીમાંસા’ એના મુખ્ય ભાગમાં તત્ત્વદર્શનના નામને પાત્ર નથી એમ કહીએ તો ચાલે. જેમાં કંઈ પણ મનુષ્યના કર્તવ્યનું પ્રતિપાદન હોય એમાં ગર્ભિત રીતે તત્ત્વદર્શન તો આવે જ, પણ સ્પષ્ટ તત્ત્વદર્શન એ જુદી જ વાત છે, અને તેનો અભાવ હોવાથી ‘પૂર્વમીમાંસા’ ને એ પદ મેં નિર્ણય કર્યું છે. અન્ય દર્શનો સ્લામે ટકવાના પ્રયત્નમાંથી એમાં પણ પાછળથી થોડુંક તત્ત્વજ્ઞાન ઉભું થયું છે, પણ તે ગૌણ, અને તે ‘પૂર્વમીમાંસા’ ના મુખ્ય સ્વરૂપથી સ્વતન્ત્ર રીતે શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પ્રતિપાદન કરેલાં જે વિહિત-નિવિદ્ધ-કર્મો દરવાયા સ્વર્ગનરકાદિ પ્રાપ્ત થાય

છે—એ કર્મોના વિધિ નિષેધ તથા પદ્ધતિ સાક્ષોમાંથી સી રીતે સમજવાં એ સંબન્ધી નિયમો સ્વયંવાનો પ્રયત્ન એ પૂર્વમીમાંસાનો પ્રધાન પ્રયત્ન છે. એક વખત એવો હશે કે, ત્યારે એ કામ એણે જનસમાજની અને વ્યક્તિની ખરી ધાર્મિકતા ખાતર માથે લીધેલું—આ પ્રાચીન ઉપનિષદના જ્ઞાનના સમયમાં. સાર પછી એવો વખત આવ્યો કે ત્યારે એ જ્ઞાન ધૂમથી અગ્નિ ટંકાઈ જાય એમ કર્મથી ટંકાઈ ગયું—ત્યારે લોકો (શ્રીમદ્ભાગવતનો શબ્દ વાપરતાં) ‘ધૂન્નધિયઃ’ એટલે કે ધૂમાણની બુદ્ધિવાળા હતા—અર્થાત્ યજ્ઞના ધૂમાણથી ત્યારે ગ્રેમની બુદ્ધિ અન્ધ થઈ ગઈ હતી.—આ સમય તે ‘ગુલા’ હોતે અદ્વદા યજ્ઞરૂપાઃ’ દ્વારે વાક્યોનો, તેમ જ બૌદ્ધધર્મના અરણોદયનો. આ ધૂમાન્ધ બુદ્ધિએ પશુદિંસામાં રસ લીધો એટલું જ નહિ, પણ ઇશ્વરને પણ ન માન્યો. બૌદ્ધધર્મની મારફત, કર્મો પોતાની મેજે જ ફળ આપે છે—સ્વર્ગનરકાદિક ઉપજાવે છે—એમ માન્યું, અને દેવતાઓ પણ કર્મને વશ થઈ રહેલા લાગ્યા. આગળ જતાં ત્યારે બૌદ્ધધર્મે વેદ ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા ત્યારે એને વેદપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાની જરૂર પડી, વિના ઇશ્વરે એણે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્થાપવાની દિશા તરી, અને આ રીતે કેટલોક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉમેરો થયો. પરંતુ ‘પૂર્વમીમાંસા’ નું મુખ્ય સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું નહિ; કરવાનાં તે કર્મો, જ્ઞાન નહિ, અને તે વડે મેળવવાનું તે પણ કાંઈ તત્ત્વ નહિ, પણ સ્વર્ગાદિક. આ સિદ્ધાન્તમાં ગર્ભિત રીતે કેટલુંક તત્ત્વજ્ઞાન રહ્યું છે, પણ તે ‘પૂર્વમીમાંસા’ એ સ્ટુટ ઉપજાવ્યું નથી, અને તેથી એને અગ્રે તત્ત્વજ્ઞાનનું પદ આપવામાં આવ્યું નથી. આ દર્શનને આત્માના સ્વરૂપનો કે ઇશ્વર વિષેનો વિચાર નહતો, અને તેથી એના પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ પણ જડ કર્મોના જંગલોમાં જ પડેલો હતો.

આ પ્રમાણે હુંકામાં ઇશ્વરના અસ્તિત્વ તથા સ્વરૂપ સંબન્ધી વિચારોની સાથે તે તે દર્શનનો પરમ પુરુષાર્થનો માર્ગ જોગ્યો છે.

* * * * *

‘ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસ’ આજ એ સ્થિતિએ પહોંચી છે કે ત્યાં, માત્ર આગળ ચાલ્યા કરતું જ બસ ન જણાતાં, એના બધિધ્યના માર્ગે વિષે વિચાર કરવાની એના મિત્રોને પણ જરૂર પડી છે. કૉંગ્રેસ પોતાના જીવનનો હેતુ સફળ કરવા તરફ પ્રયાસ કરે છે કે આધિજાતી મારફત બ્રાહ્મણ ભારતી જ ચાલે છે?, એના માર્ગમાં કાંઈ પણ પ્રકાશની રેખા છે કે આ દહેવાતો મદાવત તે માત્ર ધૂમાડો જ છે?—આવા પ્રશ્નો કૉંગ્રેસના મંડળમાં જ ચલાવાયા છે, અને ચોતરફથી એવો અવાજ થઈ રહ્યો છે કે ગમે તેમ હો પણ કૉંગ્રેસના લાલચના સ્વરૂપમાં તો કાંઈક ફેરફાર કરવા જોઈ છે જ.

(૧) કેટલાક કહે છે કે કૉંગ્રેસનું ખર્ચ ધણું થાય છે અને તે ઝોણું કરવા માટે પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ઘટાડવી અને નિયત કરવી જોઈએ, તથા કૉંગ્રેસ ત્રણ દહાડા આંખ ઉધારીને પાછી નિદ્રાવશ થઈ જાય છે તે ન ચલાવેવા માટે જુદા જુદા પ્રાન્તોના મુખ્ય મેમ્બરોની એક વ્યવસ્થાપક મંડળી નીમવી—જેનું કામ આખું વર્ષ કૉંગ્રેસના કાર્યને ચા-

લતું રાખવાનું. આમાંની પહેલી સૂચનાનો જવાબ એ અપાય છે કે 'સમસ્ત દેશની સંસ્થા માટે આદર્શો ભોગ આવશ્યક છે. ખર્ચ ઘટાડવાનો ગમે તે ઉપાય યોજો—પણ પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાને નિયંત્રિત કરવી એ તો કોંગ્રેસને દુર્બળ બનાવવાનો અને લોકમાં એની અસર વિસ્તારવાને બદલે સંકોચવાનો માર્ગ છે, અને જ્યાં સુધી દેશના દરેક પ્રાંતોમાં અને જિલ્લામાં પ્રજામતનાં રાજકીય મંડળો સ્થાપ્યાં નથી, અને તે દરેક મંડળોમાંથી હરવર્ષ કોંગ્રેસના મેળાવણામાં પ્રતિનિધિઓએ જવું જ જોઈએ એવો નિયમ થઈ શકતો નથી, ત્યાં સુધી ઉપર જણાવેલું સંખ્યાનું નિયંત્રણ અનિષ્ટ છે. ખીજી સૂચના જે સવિસ્તર રૂપમાં નીચે મુજબ છે—

"It may be asked how we propose to have the change brought about. In the first place we would advocate the formation of an efficient general Standing Committee of the Congress, which will have representatives from the different provinces. This Standing Committee will meet thrice a year, including meeting at the time of the Congress in different Centres, and conjointly with the Provincial Standing Committees will carry on the work of sustained political agitation in India, in every Province of it, and in England. The General Committee with the Provincial Committees will guide, control and help the District organizations and will secure popular support for the Congress and carry the work of the Congress to every part of the country. The work of the Committee will be placed before the Congress and the annual session will be utilized for emphasising the work of the Conferences and the Provincial Committees and for agitating questions of an imporial character. And above all it will be left to the decision of the Congress how, when repeated agitation fails, to secure by constitutioned means what we have been agitating for and what we feel the country to be thoroughly ripe for. It is a very narrow view of constitutional agitation to take that it consists only in speeches and resolution, in petitions and memorials."—G. Subramania Iyer.

તેને અમલમાં મૂકવામાં પણ પ્રાંત અને જિલ્લાનાં મંડળોનો અભાવ એ મ્હોટી અડચણ છે. અને જો આ કોંગ્રેસની વ્યવસ્થાપક કમિટિના મેમ્બર તરીકે આખું વર્ષ કામ કરવાને ઉત્સાહ ધરાવે છે તેઓ પોતાના પ્રાંતમાં મંડળ સ્થાપી એ મંડળના મેમ્બર તરીકે કામ કરે તો બસ છે.

(૨) પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા અને વ્યવસ્થાપક કમિટિ પરત્વે સૂચનાઓ જવા દઈ, એક એવી સૂચના થાય છે કે કોંગ્રેસે હવે માત્ર કરાવેલ પસાર કરીને બેશી ન રહેતાં લોકમાં પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે જાણીતા કરવાનો તથા દરેક જિલ્લાના લોકની ફરિયાદો બહાર લાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. આ સલામત જવાબ એ છે કે આ કામ કોંગ્રેસ જોવા મળા મંડળનું નથી, તેમ જ જવાબદારી કોંગ્રેસને માથે નાંખવી એ સલાહભરેલું પણ નથી: જો કે જિલ્લામંડળો રૂપી રાજકીય દિલ્લ્યાલનાં સ્થાનકો સ્થાપવાં એ બેશક ઘટ જ છે.

આ તકરારને પરિણામે જિલ્લામંડળો સ્થપાય-કોંગ્રેસને અંગે કે કોંગ્રેસથી સ્વતન્ત્ર-તો કોંગ્રેસમાં વધારે જીવન અને સસતતા આવવાનો સંભવ છે. આ સંબંધમાં, મિ. નારાયણ વિષ્ણુ ગોખલેની ડિસ્ટ્રિક્ટ એસોસિએશન (જિલ્લામંડળ)ની સૂચના વિષે લખતાં, મિ. મલબારીએ આપેલી એક સલાહ બહુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે: તે એ કે મ્હોટાં શહેર અને ગામ-ડાંની સ્થિતિ વચ્ચે એક મ્હોટા ફેર છે—ગામડાંમાં લોકોને સરકારી અમલદાર (મામલતદાર વગેરે) ની મરજી હાથના પિના ચાલતું નથી, અને તેથી સરકાર સ્લામે જે સ્વતન્ત્રતાથી કોંગ્રેસ પોતાની માગણીઓ મૂકી શકે છે તે જ પ્રમાણે ગામડાંના લોકો કરી શકે એ બનવાનું નથી, અને તેથી જિલ્લામંડળોએ સરકાર સાથે બળાને કામ કરવું ઇષ્ટ છે. મિ. મલબારીની આ સલાહ ગામડાંના લોકની ખરી સ્થિતિ સમજીને ચાલેલી છે, અને તે કોંગ્રેસના અંગરૂપે જિલ્લામંડળો સ્થાપવાં તે કરતાં, સ્વતન્ત્ર અને જુદી જ તરેહના બંધારણ અને પદ્ધતિવાળા—જિલ્લામંડળો સ્થાપવાં એ વચ્ચારને, વધારે અનુકૂળ થાય છે. અને દેશનું હિત પણ સરકારની મદદમાં રહી કામ કરવાથી જેવું યર્ષ શકવાનો સંભવ છે તેવો સ્લામા પક્ષમાં પડીને ચલાવો સંભવ નથી—તેમાં મુખ્ય કારણ એ છે કે હજી સ્વાશ્રયી રહી મુધારા કરવાનું—જેમકે સ્વતન્ત્ર સાળાઓ, નાણાપિટીઓ વગેરે સ્થાપવાનું—લોકમાં સામર્થ્ય દેખાતું નથી.

(૩) એક એવી પણ સૂચના ઘણીવાર થાય છે કે કોંગ્રેસ દરેક રાજકીય ખામી ઉપર કસાય પસાર કરે છે તેને બદલે, એમાંથી યોગ્ય મુદ્દાના સવાલો હાથમાં લઈ એ સંબંધી પુષ્કળ વિગતવાર માહિતી મેળવી સરકાર આગળ રજૂ કરે તો દાદ મળવાનો વિશેષ સંભવ છે. આ સૂચના કોંગ્રેસના પ્રોગ્રામમાં સ્વીકારાતી નથી એવું કારણ એ છે કે હાલમાં કોંગ્રેસના અગ્રેસરોને લગભગ બધા સવાલો—જમીનની વીથોટી, લસ્કરી ખર્ચ, પરદેશ નાણાં તથાઈ જવાં છત્તાદિ—સરખા મહત્વના લાગે છે અને એમાંથી એકને મૂકી દેવો એ તેમને સલાહભરેલું જણાતું નથી. પણ દરેક પ્રશ્ન ઉપર પુષ્કળ માહિતી એકઠી કરવાની જરૂર તેઓ સ્વીકારે છે, અને તદનુસાર મિ. દત્ત, દાદબાઈ, વાઝા, મુખ્તારખાન આદિ, વગેરે દેશહિતેથી નરવીરો જુદા જુદા પ્રશ્નોના અધ્યયનમાં સવિશેષ શ્રમ કરે છે. અધિક શ્રમ બેશક ઇષ્ટ છે, પણ તે કરવા માટે અધિક સહાયકોની જરૂર છે, અને સરકાર પણ વધારે માહિતી લોક સમક્ષ રજૂ કરે ત્યારે જ એ વાત યથાર્થ રીતે બની શકવાનો સંભવ છે.

(૪) કોંગ્રેસનો પ્રોગ્રામ એક ખીજ ધોરણસર ઘડવાની મિ. મલબારી બલામણુ કરે છે. આ ઓકટોબરના 'ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ' પત્રમાં તેઓ લખે છે: "એવા છે કે બધા

"The first step towards enlisting the sympathy of :માં ફજદુપ ભાગમાં અને seems to be a modification of our programme, relegating વધારે હોવો ન બેઠએ. boeths and economic claptrap to the background, or grievances based on ascertained facts, that is, facts obtained પાડવાની જે માગણી કરે with the people. Let us first make a list of such ger અમલદારો સાથે મળીને and of known defects in the Administration, to be 'શરિયાદ છે, એનો તો એ- appeal to England, whose sense of fair play is not y

of justice has suffered under a spurious imperialism which bodes her no good. A few Indian delegates, armed with a modest practical programme and enabled to work in great Britain for two or three years, would probably do more than has been done during the last twenty years.

And what shall be the principal plank in our programme? It seems to me that we shall never convince the British Government and public of our bonafides until we make the cause of *the people* our own."

મિ. મલખારી સ્વદેશહિત માટે તીવ્ર લાગણી ધરાવનાર પુરુષ છે, અને યદ્યપિ પોતે રીતસર કૌંગ્રેસમંડળમાં ભળતા નથી તથાપિ એમની કૌંગ્રેસ તરફ દિલસોજી થોડી નથી. વિશેષમાં, તેઓ બહુ અનુભવી છે, અને રાજ્ય-પ્રજ્ઞનાં આન્તર ચક્રની ગતિ બહુ સારી રીતે જાણે છે—તથા અંગ્રેજ સ્વભાવને એવી અદ્ભુત રીતે અને નિકટ દૃષ્ટિથી જોજો છે કે એમની આ બાબતમાં સર્વ સૂચનાઓ બહુ માનને પાત્ર છે.

મિ. મલખારી કહે છે કે જ્યાં સુધી આપણે લોકસામાન્યતાં દુઃખોને આપણાં પોતાનાં કરીને ખરી દેશદાઝથી બ્રિટિશ પ્રજાને નહિ હલાવીએ ત્યાં સુધી એ પ્રજા આપણી રાજકીય હિલચાલ ઉપર લક્ષ દે એમ નથી. મિ. મલખારીનું કહેવું યથાર્થ છે, અને આ બાબતમાં હજી સુધી જે કંઈ થયું તે કરતાં ઘણું અધિક થવાની જરૂર છે. પણ આજ સુધી આ દિશામાં કંઈ કામ જ થયું નથી અને આ નવીન સૂચના છે એમ કોઈ કહેવા માગે તો તે કહેવું અમને બરાબર લાગતું નથી. મિ. દત્તે, મિ. મલખારી સૂચવે છે તેમ અંગ્રેજ અમલદારો સાથે જળીને આપણા ખેડૂત વર્ગની સ્થિતિ તરફ ઇચ્છાંકતા લોકતંત્રલક્ષ ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એ પ્રયત્નને અન્તે 'ઇન્ડિયન ફ્રીમન યુનિયન' ઊભું થયું, તથા હિન્દી સરકારને આ વિષયમાં મોટા મોટા માણ અંગ્રેજ અમલદારોની સહીથી એક અરજી પણ કરવામાં આવી. પણ અધિકાર ભોગવતું મંડળ આવી હિલચાત કેટલી પસંદ કરે છે, કેટલી કાવવા દે છે, એ ઉપર કેટલું લક્ષ આપે છે એ આપણે ઇંગ્લંડના પરિણામ ઉપરથી જોયું. આથી અમારો એમ કહેવાનો આશય નથી કે આવી હિલચાલ જુદા છે—કહેવાનું એટલું જ છે કે આપણા અંગ્રેસોમાં લોકદાઝ થોડી નથી, અને એમના પ્રયત્નો જોઈએ તેવી ઝડપથી સફળ થતા નથી તો તેનું કારણ એમના પ્રયત્નની જ મન્દતા છે એમ નથી, પણ જે રાજ્યકર્તા પ્રજા પાસે આપણે દાદ માગવાની છે એ પ્રજા ચાલતી નથી તેવા સ્થાનમાં સ્વભાવથી જ અત્યંત મન્દ છે.

(૨) પ્રતિનિધિઓનાં! ખરા લોકહિતની મિ. મલખારી જે જે વિશેષ સૂચનાઓ કરે એવી સૂચના થાય છે કે કે પોતાના સિદ્ધાન્તોને વધારે સૂચના એવી છે કે સરકાર વીધોટી લે છે એ જમીનના બાલાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. આગરપે એટલે કે આટલી પેદારા થાય તો આટલું લેવું એમ મંડળનું નથી, તેમ આ જવાબ જોઈએ: એથી વસુલાત મુલતવી રાખવા વગેરેની લોકની કન-જો માત્ર એ એટલો બુદ્ધિ છે કે સરકારને પારી ઉપજ મળ-

વાની નહિ. પણ મિ. મલબારી આ લાખ મરુ છે; અને કહે છે કે એમ થશે તો સરકારને ખર્ચ ઘટાડવાની ફરજ પડશે, અને ત્યારે જ લરકરી ખાતું કરકસર કરતાં શીખશે.

સરકારની વીધોટી એ ખર્ચ બેતાં જમીનનું બાફું નથી પણ રાજભાગ છે એ વાત ગયા 'લેન્ડ રેવેન્યુ' ખિલ વખતે સરકાર આગળ મકાયામાં મિ. મહેતાએ ખામી રાખી છે? ખીત્તું—મિ. મલબારી દમોટાં વ્યવહાર સૂચના કરવાનું પસંદ કરે છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે લરકરી ખાતાને કળજે લાવવાનો એમનો આ પ્રયત્ન કદી પણ સફળ થવાની આશા છે? વળી, કોંગ્રેસ તરફથી લરકરી ખાતાના ખર્ચ સ્કામે થોડી ફરિયાદ થાય છે? અમને તો લાગે છે કે આ ખાતા સ્કામે સર્વ અચાજ અરણ્યરહિત સમાન છે, એ ખાતાને ધણે લાગે એવી રાજ્યની સરકાર કદી પણ સ્વીકારનાર નથી, એ ખાતાની જરૂરિયાત વીધોટીથી નિયમાવાને બદલે વીધોટી એ ખાતાની જરૂરિયાતથી નિયમાવાનો વિશેષ સંબંધ છે. અન્યારે બની શકે તે એટલું જ છે કે કોઇ પણ રીતે ઈંગ્લંડની પ્રજાને એટલી સમજણ પાડવી કે હિન્દુસ્તાનના દિતમાં ઈંગ્લંડનું દિન છે અને તેથી લરકરી ખર્ચમાં ભાગ આપવો એ ઈંગ્લંડની ફરજ છે. ઈંગ્લંડની પ્રજાને આ ન્યાયનું બાત કમવવાનો કોંગ્રેસનો પ્રયત્ન ચાલે છે. એ કરતાં અત્યારે નવીન શું કરવાનું રહે છે?

(ખ) મિ. મલબારીનું ખીત્તું એમ કહેવું છે કે મુજરાત અને અમુક ભાગ સિન્ધના એ શિવાય અન્ય આખા મુંબાઈ ઇલાકામાં વીધોટીનો દર જોયો નથી. કે અને રૂઢી વચમાં છે, અને તેથી 'એક નામાંકિત મુદરસ' (મિ. દત્ત ?) ઉપરનો કે ભાગ લેવો એમ સૂચના કરે છે એ ખર્ચ બેતાં ફેવતના લાખની નથી. વળી, મિ. મલબારીના ધારણા પ્રમાણે ખરો હોય વીધોટીના દરનો નથી; પણ વસુલાતની રીતનો છે. અને એ રીત વ્યુત્તમી હોવાનું કારણ મુખ્ય એ છે કે વસુલાતી કામ અને ફાજદારી કેસ ચલાવવાનું કામ બને એકજ અમલદારને સ્થાપીત છે.

મિ. મલબારીની આ દલીલનો પૂર્વ ભાગ મિ. દત્તની સૂચનાને તો લાગુ પડી શકતો નથીજ, કારણ કે મિ. દત્ત સ્પષ્ટ જણાવે છે કે કે એ મહારી ઉચામાં ઉચી દદ છે. એટલે કે જ્યાં હું એ દદ બતાવું છું ત્યાં મ્હારું એમ કહેવું નથી કે ત્યાં મુઠી વીધોટી નાંખવાની સરકારને પૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ; દેશના કેટલાક ભાગો એવા છે કે જ્યાં એ દદ પણ ઘણી પડે; મ્હારું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે ફજદુપમાં ફજદુપ ભાગમાં અને ખેતીવાડીમાં નિપુણ શ્રેષ્ઠ માટે પણ વીધોટીનો દર કે કરતાં કદીપણ વધારે દોષો ન જોઈએ.

મિ. મલબારી વસુલાતી અને ફાજદારી અધિકાર પુરા પાડવાની જે મામણી કરે છે એ માટે કોંગ્રેસનો ચોટા પ્રયત્ન નથી. અંગ્રેજ અમલદારો સાથે મળીને એ બાબત નિર્ણય થયો નથી એમ મિ. મલબારીની ફરિયાદ છે, એનો તો એ.

ટલોજ ઉત્તર કે સર રિચર્ડ ગાર્થ વગેરે અંગ્રેજ અમલદારોની આ આખતમાં થોડી મદદ લેવામાં આવી નથી, છતાં આજ સુધી આ વાંધાનું નિરાકરણ થયું નથી એનું કારણ સરકારની સામાન્ય મન્દતા અને કાંઈ પણ નવીન માર્ગ સ્વીકારવાની સામાન્ય રીતે અનિચ્છા એ શિવાય અન્ય નથી. આ મન્દતા અને અનિચ્છા ટાળવા માટે પ્રજાએ બેશક લગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ—અને એ પ્રયત્નમાં ખામી રહેશે ત્યાં સુધી જ કાર્યસિદ્ધિ દૂર છે એમ વિશ્વાસ રાખી મથવું જોઈએ. પણ આ સંબંધી કેંગ્રેસના પ્રયત્નમાં શે તાત્ત્વિક ફેરફાર કરવા બેવો છે એ સમજાતું નથી. આટલે સુધી તો મિ. મલખારી કેંગ્રેસને જે દોષ દે છે એ અસ્થાને લાગે છે. પરંતુ એમણે આપેલી બે ત્રણ સલાહ ખરેખર વળનદાર છે. તેમાં એક તો એ કે સરકાર અને પ્રજાપક્ષ વચ્ચેના સંબંધમાં આજકાલ ઘણી કટુતા આવી ગઈ છે એ દૂર કરવાની જરૂર છે. ખીજું, આપણા અગ્રણીઓએ ખાસ બ્રિટિશ પ્રજા સમક્ષ જઈ પોતાની હકીકત મૂકવી જોઈએ, અને તેમાં હવાઈ અને પામનચુમ્બી અભિલાષાઓ ન દર્શાવતાં એમને સહજ વિચાર કરતાં ગળે ઉતરે એવી માગણીઓ જ રજૂ કરવી જોઈએ. ત્રીજું, ઈંગ્લંડમાં જે વખતે જે પાર્ટી સરકારવિરુદ્ધ હોય છે તે વખતે તે પાર્ટી સરકાર સ્કાંતે હિન્દનાં દુ:ખો ગાવા તૈયાર થઈ જાય છે પણ એ જ પાર્ટી જ્યારે પોતે સત્તામાં આવે છે અને સરકાર બને છે ત્યારે હિન્દનાં બધાં દુ:ખો ભૂલી જાય છે: માટે કન્ઝર્વેટિવ કે લિબરલ અમુક પાર્ટી આપણી અને અમુક નહિ એમ માનવાની આપણે કદી પણ ભૂલ કરવી નહિ. મિ. મલખારીનું આ કહેવું યથાર્થ છે, અને એ વાત મિ. વેડર્બર્ન દાલમાં ઈન્ડિયન પક્ષને આપેલી એક સલાહનું સ્મરણ કરાવે છે.

(૪) મિ. વેડર્બર્ન—જેમની હિન્દના હિત માટેની કાળજી તથા અમ અત્રે સુવિદિત છે—તેઓએ હાલમાં ‘ઇન્ડિયા’ પત્રમાં એક લેખ પ્રસિદ્ધ કરી જણાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના હિતૈથીઓને ઈંગ્લંડમાં જઈ લોકમત સ્વપક્ષમાં મેળવવાની આજકાલ ‘સોનાની તક’ પ્રાપ્ત થઈ છે: કારણ કે લૉર્ડ કર્ઝન જે રાજકીય પક્ષમાં છે એ પક્ષ હિન્દના હિતને પ્રતિકૂલ છે, પરંતુ એ પક્ષની હવે છેલ્લી ઘડી ચાલે છે, અને તેથી હિન્દના પ્રજાપક્ષના અંગ્રેસરોએ ઈંગ્લંડમાં જઈ પોતાની ફરિયાદ રજૂ કરી તે તરફ બ્રિટિશ પ્રજાનું લક્ષ ખેંચવું જોઈએ,—જેથી લિબરલ પક્ષ સત્તામાં આવતાની સાથે હિન્દના લોકનો દહાડો ફરે. મિ. વેડર્બર્ન આ સંબંધમાં લખતાં લખે છે કે:—

“During the last 20 years the Congress programme, stated in the form of definite resolutions upon all the leading questions of the day, has been gradually matured and is now practically accepted as expressing independent public opinion throughout India. The Congress resolutions contain the case for India; and the case is ready for hearing: the brief for the appellant is complete; what is now wanted is to bring it effectively before the High Court of the British Nation. What possible grounds exist for despair, or

even for despondency? England is not Russia. With occasional backslidings, it is still the land 'where girt by friend or foe, a man may speak the thing he will.' The Press, the Platform, and Parliament are open to the Indian as to the Englishman; the sufferings of India from famine and plague have aroused wide-spread sympathy; and there is no doubt that a good bearing will be given to those who can show the simple means by which poor India may be restored to the paths of peace and prosperity."

—Sir W. Wedderburn.

અર્થાત્—કૉન્ગ્રેસે હિન્દુસ્તાનમાં કરવાનું કામ હવે ઘણું ખર્ચ પૂરું કર્યું છે, અને હવે એણે ઇંગ્લંડમાં કામ કરવા મચી પડતું જોઇએ. આ સંજોગમાં મિ. વેડર્બર્નના એવો તો આશય ન જ હોવો જોઇએ કે કૉન્ગ્રેસે હવે હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. સરકાર વાજબી કહે છે કે કૉન્ગ્રેસમાં બામ લેનારા માણસો આખી પ્રજાના પ્રમાણમાં છેક જૂના છે, અને તેથી લોકમતના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓના પ્રતિપાદનની કિંમત નહિ જોવી છે—માટે કૉન્ગ્રેસે સરકારની મણતરીમાં આવવા માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે અને લોકહિત સંબંધી 'કેળવણી' વર્ગના પોતાના વિચાર સરકાર આગળ મૂકવાની હાલ રીત આણે છે તેને બદલે લોકમત બદલ કરી એના મુખ્યપ યથા સરકાર આગળ ઉભા રહેવાની રીતિ દાખલ થવી જોઇએ. આ માટે કૉન્ગ્રેસે હિન્દુસ્તાનમાં કરવાનું કામ પણ ઘણું છે. પરંતુ મિ. વેડર્બર્ન ઇંગ્લંડમાં કૉન્ગ્રેસનું કામ વિસ્તારવાની જે સલાહ આપે છે એ ખોટી નથી. અત્રે કૉન્ગ્રેસમાં જે હાલથી રૂપીયાનું ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેમાંથી કેટલુંક જોડાઈ કરીને, બહામણમાં નાણાંમાંથી અમુક રકમ જીતી શકીને, તથા વિશેષ ઉપકારણું કરીને કૉન્ગ્રેસના અગ્રેસર વિદ્વાનો અને વક્તાઓને ઇંગ્લંડ મોકલવા જોઇએ અને તેઓએ કેર કેર બાપણો આખી ઇંગ્લંડના લોકમત ઉપર અસર કરવી જોઇએ. પણ મિ. વેડર્બર્ન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવના—'Imperialism' નો સમય પૂરો થવા આવેલો માને છે તે બાબતમાં અમને શંકા છે. જે વિચાર એની વાજબી હદ ઓળંગી જાય છે એ બેશક આગળ જતાં ડોકર ખાઇ પાછો પડે છે અને એ નિયમાનુસાર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવનાનો પવન જતો દહાડો મન પડવો જ જોઇએ, પરંતુ એ સમય હજી સમીપ આવ્યો હોય એમ અમને સમજાતું નથી. મિ. ચેમ્બરલેનની સામ્રાજ્યભાવના સ્વીકારવા બ્રિટિશ પ્રજા અસારે ખુશી નથી એ ખરું, પણ એ સંબંધી ચાલેલા વિવાદમાં તટસ્થ વાચકને સહજ જણાયું હશે કે બ્રિટિશ પ્રજાનો આ અસ્વીકાર ખાસ સામ્રાજ્યભાવનાની નાપસંદગીને લઇ ઉદ્ભવ્યો નથી, પણ એનું કારણ જીલ્ડ જ છે. મિ. ચેમ્બરલેનનું જે એમ કહેતું છે કે એમણે સૂચવેલી આર્થિક નીતિથી ઇંગ્લંડની પ્રજાને આર્થિક લાભ થશે એ વાત એ પ્રજાને ગમે ઉતરતી નથી, અને ઉલટું, એમ જણાય છે કે પરદેશથી આવતા માલ ઉપર જકાત પડવાથી મોંઘવારી યથા ગરીબ લોકને નુકસાન થશે—અર્થાત્ સામ્રાજ્યભાવનાના પરિણામમાં સ્વાર્થ એ હેતુ છે, ઉદારતા નહિ. વળી, સિંગરેલ પક્ષમાં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યભાવના એના સામાન્ય સ્વરૂપમાં—(માત્ર આર્થિક સ્વરૂપમાં નહિ)—વધાને આવે છે, અને

અમને લાગે છે કે રૂશિયા સાથેના ઇંગ્લંડનો સંબંધ દિવસે દિવસે બગડતો જાય છે, અને એ વાત સામ્રાજ્યભાવનાને વધારે પ્રબળ કરશે. લૉર્ડ નૉર્થક્લુક-જેમની લિબરલ લાગણી વિષે, આ દેશ પ્રત્યે દિલસોજી વિષે, અને લઠ્ઠાધના પ્રસંગો ત્વજી આર્થિક કરકસર પૂર્વક હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવવાની ઇચ્છા વિષે જે મત હોવાનો સંભવ જ નથી—એમણે પણ લૉર્ડ કર્ઝનની ટિબેટ ઉપરની સ્વારીનું હાકલ ઑર લૉર્ડઝમાં અતુમોદન કર્યું હતું એ વાત બૂલવા જેવી નથી, અને એમાંથી વર્તમાન બ્રિટિશ પ્રજાના વલણ સંબંધે આપણને ધિરે-ધિરે જોષ મળે છે. આ કારણથી અમને લાગે છે કે લિબરલ પક્ષ ઉપર આશા બાંધવાની જિ. વેડર્બર્નની સલાહ બેસાબર નથી.

આમ ચારે તરફથી કૉન્ગ્રેસને કરવામાં આવતી સૂચનાઓના ગુણદોષ તપાસી એમાંથી હાલ કરવાના કામ પરત્વે સાર અત્રે એ ખેંચીએ છીએ કે:—

- (૧) કૉન્ગ્રેસની પદ્ધતિ હવે વધારે કાર્યક્ષમ થવી જોઈએ—અને તે માટે એના અમલજીઓએ સરકારની સાથે રહી હિન્દુસ્તાનના પિકટ રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવા જેસતું જોઈએ.
- (૨) કૉન્ગ્રેસે ન્હાનાં મંડળો પ્રેરી—શાખાશ્વે સ્થાપીને નહિ પણ પોતાથી સ્વતન્ત્ર રૂપે ઉપજાવીને—રાજકીય વિષયો પરત્વે સામાન્ય લોકમત કેળવવો અને ફિરખ કરવો જોઈએ.
- (૩) ઇંગ્લંડમાં બાપજી અને લેખોહારા હિન્દુસ્તાનના રાજકીય અને આર્થિક પ્રશ્નો વિષે અધિક માહિતી ફેલાવવી જોઈએ—અને અમે તો ત્યાં સુધી કહીએ છીએ કે માગણી કરતા પહેલાં હાલ તો કેટલીક ખરી માહિતી વિસ્તારાય તો પણ બહુ છે.

અકબર અને જોધબા.

જોધબા—મહારાજ, આપે આજ મારે મહેલ પધારી મને ઉપકૃત કીધી છે. દાસીજન તરફથી સાંભળ્યું છે કે આપે કોઈ રાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની સામગ્રીનો હુકમ આપ્યો છે. તો તે વિશે આપને કાંઈક કહેવાનો અભિલાષ રાખું છું.

અકબર—પ્રિય રાણી, (તમને બેગમ કહેવડાવવું પસંદ નથી તો હું રાણીજ કહેવાનો પ્રયત્ન કરીશ) બેલાશક જે કહેવાનું હોય તે સુખે કહો, આજ મને કુરસદ છે.

જોધબા—હું તો અધ્યતુદ્ધિ છું અને આપ મોટા પાદશાહ છો, તથાપિ પરિચયથી આપની ચરણરજ કાંઈક વાદ કરવાની દિમત ધરે છે.

અકબર—સહુનું સાંભળવું એ તો મારો સ્વભાવ જ છે તેમાં તમને તો પૂરો અખતીયાર છે.

જોધબા—ત્યારે હું પૂછું છું કે આ યુદ્ધ શા કારણસર આદ્યું છે ?

અકબર—તે રાજ્યે કેટલીક આપણી જમીન દબાવી છે.

જોધબા—મહારાજ, એક કડકા જમીન સારું કેટલાં મનુષ્યોની હત્યા થશે એનો આપે વિચાર કર્યો છે ? એણે જમીન દબાવી છે તો તમારે મુલકની શી ખોટ છે ?

અકબર—રજપુતાણીના મહોલમાં આનાં વચન શોભે છે ? એમ જમીન દબાવવા દષ્ટએ તો એક પાંચી એક સર્વ રાજ્યો તોમ કરશે અને રાજ્યનો મુલક ધીમે ધીમે ઓછો થઈ જશે. મુલકની ખોટ નથી એ ખરું પણ મુલકમાં ઉમેરો કરવો એ તો બધા રાજની ઉમેદ હોય છે.

જોધબા—હું રજપુતાણી તો છું પણ આપના પ્રસંગથી દયા ધરતાં રીખી છું અને કોણ જાણે કયા સંસ્કારથી યુદ્ધને વિચારનાર જનીછું.

અકબર—અહાહને પણ રહેમ રાખવા સાથે ઇનસાફને માટે સખ્ત થવું પડે છે.

જોધબા—ન્યાય મેળવવા માટે યુદ્ધ સિવાય બીજા સાધન આપની મહાન બુદ્ધિને સજ્જતાં નથી ? ભલે ન્યાય મેળવે પણ એક નાનો ન્યાય મેળવવા ખાતર કેટલાં નિર્દોષ જીવનો ઉગતાં જ અસ્ત થાય છે, હજારો મનુષ્ય વિના કારણ માર્યા જાય છે, તેમનાં હજારો મૈત્રી છોડનાં રઝળી જાય છે, નિર્દોષ જનવરોની ખુદારી થાય છે, રાજ્યના ધનનો એમુમાર વ્યય થાય છે. કોઈ નાનું રાજ્ય

બળવાન રાજ્ય જોડે બાથ ભીડે તો માણસે અને પૈસે તે પાયમાલ થઈ જાય અને તેને અસહ્ય સ્થિતિમાં આવવાનો સંભવ જ ન રહે.

અકબર—એ બધું બરોબર છે પણ દુનીઆમાં મોટાં મોટાં રાજ્યો થયાં છે તે લગ્ન વગર થઈ શક્યાં નથી. લગ્ન કરી એક મોટું રાજ્ય ખીજાને છતીને પોતાના સારા રીવાજ, સુધારા તેમાં દાખલ કરી શકે છે. વળી ધર્મ માટે લગ્નઓ થાય છે તેમાં પણ બરો ધર્મ ફેલાવવાનો હેતુ હોય છે. અલબત્ત નજવાં કારણો માટે લગ્ન કરવી એ હું પસંદ કરતો નથી. પણ ન્યાંસુધી આદમી આદમી મટી શિરેસ્તો થશે નહિ ત્યાં સુધી લગ્નઓ અટકવાની નથી.

જોધબા—આપના વિચારનું વડલું બદલાતું જોઈ મને સંતોષ થાય છે. આપની હમેશની શાંત પ્રકૃતિ જુઠ્ઠાની લાગણીપર વિશ્વવંત થશે જ. આગળનાં મદાન રાજ્યોએ યુદ્ધમાં જાય મેળવી દુનીઆના ઇતિહાસમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યા છે. એ સત્ય છે. આજ જગતમાં જે જાતમતની સંસ્થાઓ જોવામાં આવે છે, સુધારણાઓ થઈ છે, કાયદાઓ ધડાયા છે તે અનેક રાજ્યપરિવર્તનથી મજેસો વારસો છે. અને રાજ્યનો ફેરફાર યુદ્ધ વિના સંભવે જ નહિ. એટલે જનસમાજમાં જે સુધારો થતો જાય છે એમાં રાજ્યબળ પણ મોટું કારણ બનેલું છે. એટલે સુધરેલું રાજ્ય વગર સુધરેલા રાજ્યને છતી સુધારે તે કદાપિ વાજખી ગણાયે. પરંતુ બંને સરખી રીતે સુધરેલાં રાજ્યો એક બીજા સાથે યુદ્ધ કરે ત્યારે તો યુદ્ધમાં થતા અનર્થ અને પરિણામે થતા લાભ એ બેની તુલના કરતાં યુદ્ધના અનર્થ ઘણા જણાય છે.

અકબર—આપણુ બંનેના વિચાર એક બીજાની પાસે વધારે આવતા જાય છે. હું કેટલીક જાતનાં યુદ્ધ નાપસંદ કરું છું અને તમે કેટલાંક કારણસર લગ્નની જરૂરીઆત या વાજખીપણું કબૂલ કરો છો.

જોધબા—ધર્મનાં યુદ્ધ વિશે આપે કહ્યું તે માટે આપને જ વિચાર કરવાનું સોંપું છું. પરમેશ્વર પોતાની મનુષ્ય પ્રજામાં મારામારીથી પોતાનો ધર્મ પ્રસારવાનું કેમ પસંદ કરે? હાકમાં ચારે તરફ રજપુત તથા મુસલમાનો વચ્ચે વિશ્વ આવી રહ્યા છે. મુસલમાનો રજપુતોનાં રાજ્ય લેવા ઇચ્છે છે એટલું જ નહિ પણ તેમની દુન્યાઓને પોતાના જગાનખાનામાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આમાં રજપુતો યરવીર છતાં સંખ્યામાં મુસલમાનો કરતાં ઓછા હોવાને લીધે, પરાજય પામે છે, કેટલાંક રજપુત કુળ પોતાના કુળનો ટેક જતો કરતાં મરતું પસંદ કરે છે, પોતાનાં બેરાં છોકરાને છવતાં બાળી મૂકે છે. કેટલાક રાજ્યો પોતે જીતે છે કે મુસલમાનો સામે ટક્કર ઝીલી શકાય તેમ નથી, તેમ છતાં પો-

તાંનાં મુઠીબર માણસોને અને નિમકહલાલ સરદારોને ફક્ત મરવાને જ મુદ્દમાં મોકલવા એ વિશે આપ શું ધારાછો? અંતે તો 'તેમનું' કુલાબિમાન રહેતું નથી. રાજ્ય પરહસ્ત જાય છે ત્યારે એ વિગ્રહનું કૃપા શું? પોતાની પ્રજાની આબાદીનો નાશ કે ખીજું કંઈ? હું તો એને એક જાતની હક કહું છું, અને અસંખ્ય મનુષ્યોના વધ માટે એ રજપુતોને જવાબદાર ગણું છું.

અકબર—આખી લડાઈઓ માટે હું તમારા વિચારને મળતો છું. મોટામાં મોટા પાદશાહને ઘેર દોકરી દેતાં પોતાની આખર ઘટે એવું તમારા રજપુતો જ માને છે. વટલાવાની વાત દુનીયામાં ખીજી કોઈ કેમ સમજતી નથી. છતાં મુસલમાનોનીચી ધાનતથી રજપુતની કન્યાઓ જોર જુલમથી કબજે કરે છે એ હું નાપસંદ કરું છું. બાકી અમારા પોતાના જનાનામાં લાયક સ્ત્રીઓ કેવું માન પામે છે તે બાબતનો તમે પોતે જ ખરી હકીકત કહી શકશો. છતાં એક વાતની યાદ આપવી દુરસ્ત ધારું છું. લડાઈની બાવના સાથે રહેલી વીરત્વની બાવના જૂઠી જવા જોવી નથી. એ ચરવીર રજપુતો પોતાનાં રાજ્ય વગર લડ્યે જોરાવર રાજ્યોને આખી દે તો તેમનામાં બહાદુરી છે એમ તમે પોતે જ કહેશો?

જોધબા—શિરછત્ર પાદશાહ, યુદ્ધ ચાલતાં હોય તેવામાં આજ શત્રુનાં હજાર માણસ કપાઈ મુઆ, કાત્રે લાખ માણસ ખોરાક પાણી વગર રણમાં રજાની મુઆ, શલાજો શરો સરદાર હણાયો એવી એવી હકીકતોથી મને તો કંપારી છુટે છે. એક વખત આવા સમાચાર ઉસાહબંર સાંભળતી અને સાંભળી જુસ્સો આવતો, પણ આજ સ્થિતિ બદલાઈ છે. આગળના વખતમાં આનાથી પણ વધારે લડાઈઓ થતી, જંગલી પ્રજાઓ હાલ પણ મુઘરેલી પ્રજાઓ કરતાં વધારે લડે છે તો શું આપ એ માનો છો કે આગત્રા સમયની અને જંગલી પ્રજાઓ વિશેષ વીરત્વવાળી છે? તેઓ વધારે બાહુબળ વાળી કહી શકાય. બાકી રણસંગ્રામ સિવાય ઘણી વેગા ચરાતનના પ્રસંગ આવે છે અને લડવૈયા ન હોય તેવા, જીવની દરકાર ન કરતાં, પરાક્રમનાં કામ કરે છે તે આપનાથી અમણ્યું નહિ હોય.

અકબર—હિમતવાન માણસો લશ્કર બહાર પણ હોય છે એ ખરું છે, મગર વીરત્વની બાવના સામાન્ય રીતે લડાઈથી જ પોપાય છે અને તમે કહ્યા તેવા નર લશ્કર બહાર વિરલા જ હોય છે. તથાપિ એટલું કહેવું જોઈએ કે અમુક સારી બાવનાને પોપણ મળે માટે જ ફક્ત નાહક હજારો જનનો નાશ કરવો વાજબી નથી. લડાઈઓ થાય છે તે બાવનાના પોપણ માટે નહિ. એ તો એનું એક આડકતરું પરિણામ છે.

રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરદાસનું જીવનચરિત્ર.

(અનુમંધાન પૃ. ૨૬૮ થી)

એ નિશાળખાતું સરકારે પ્રથમ દરેક જીજ્ઞાના કલેક્ટરોના તાબામાં સોંપેલું, તે બધે વહીવટ કરે, પગાર આપે અને દેખરેખ રાખે. કેટલાંક વરસ પછી એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે મુંબઈની સદર અદાલત (એટલે હાલની હાઈકોર્ટ)ના એક જજ સરકીટ ઉપર નીકળતા તેમણે એ નિશાળોની વાર્ષિક પરીક્ષા લેવી, એટલે તે જજ સાહેબ બ્યારે ગુજરાતમાં પધારે ત્યારે તેમની સાથે રહી નિશાળોની પરીક્ષા કરવી. તે બાબતનો રિપોર્ટ તે જજ સરકારમાં દરવરસે કરતા, એવું સન ૧૮૩૪-૩૫ સુધી કામ ચાલ્યું.

એક વખત જીબરીન સાહેબ નામે સરકીટ જજ બાબા તેમણે ભૂગોળ-ખગોળ વિશે કેટલાક સવાલો જીજ્ઞાની નિશાળોમાં પૂછ્યા. છોકરાને ન આવડવાથી તેના મહેતાજીને પૂછ્યા, પણ તે વખત ભૂગોળ કે નકશા કાંઈ જ નિશાળમાં ન હોવાથી તે અભ્યાસ ચાલતો નહોતો, એટલે મહેતાજીને પણ ન આવડ્યું, માટે તે સાહેબે સરકારમાં રિપોર્ટ કરી મોકલ્યો કે માસ્તરોને વિદ્યા સંબંધી વિષયોનું જ્ઞાન કાંઈ છે નહોતું માટે તેમને મુંબઈ બોલાવી ભણાવવા નોંધ્યો અને તે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું નોંધ્યો, તે ઉપરથી સરકારે ચડતે પગારે તમામ મહેતાજીઓને ગુજરાતમાંથી મુંબઈ મોકલી ભૂગોળ, વ્યાકરણ, ગણિત વિષયમાં ખીજગણીત-ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરાવવાની ગોઠવણ કરી, ને તે કારણસર સન ૧૮૩૬ માં રણછોડદાસને પાછું મુંબઈ જવું પડેલું; તેમણે સમજા મહેતાજીઓને અભ્યાસ કરાવી પરીક્ષામાં પસાર થયા તેમને પાછા પોતાની જગા પર મોકલ્યા. ખીજ રહેલા માસ્તરો પણ પોતાનો અભ્યાસ ખીજ બે માસમાં પુરો કરી પાસ થઈ પાછા પોતાની જગા પર ગયા, એટલે સને ૧૮૩૭ માં રણછોડદાસને મુંબઈથી ગુજરાત ખાતે પાછું જવાનું થયું.

સને ૧૮૪૦ માં સરકારે કેળવણીખાતાની એક કારોબારી મંડળી સ્થાપીને પ્રથમની મુંબઈની ' નેટીવ નિશાળ પુસ્તકમંડળી ' રદ કરી. તેમાં ત્રણ સુરોપીઅન ને ત્રણ નેટીવ રાજવામાં આવ્યા ને તેનો વહીવટ કરવાને એક પગારદાર સેક્રેટરી ઠરાવ્યો. એ સમાનું બોરડ ઓફ એજ્યુકેશન નામ આપ્યું, એટલે કલેક્ટરના તાબામાંથી નિશાળોનું કામ કાઢાડી વડી સરકારે બોરડ ઓફ એજ્યુકેશનને સોંપ્યું, તેથી રણછોડદાસને તેમના હુકમ મુજબ વરતવાનું થયું. એ બોરડે નવા નિયમો ઠરાવ્યા : નવી નિશાળો કાઢવાને નિયમ ઠરાવ્યા, નિશાળોમાં ફી દાખલ કરી-એ વગેરે યલો ફરશર થયો. બોરડે ગુજરાતી કેળવણીની સાથે અંગરેજી કેળવણી આપવાની રાજાઓ પણ કાઢાડી. સરકાર અમુક રકમ આપે તે માંથી તથા લોકની આતુરતા હોય તો તથા મકાન-કંડીનું ઠરાવેલી શી એટલું આપે તો બોરડ ગુજરાતી તથા અંગરેજી સ્કૂલો સ્થાપન કરતી. તે બોરડના કામમાં કારબાર આવ્યાથી કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થયા લાગ્યો. પુસ્તકો રચનારને હિતજન મળ્યા લાગ્યું એટલે ઇતિહાસ-ભૂગોળ-વ્યાકરણ-વગેરે નવાં નવાં પુસ્તકો યદ્યપિ નહાર પડવા લાગ્યાં.

નકશાનું પુસ્તક તૈયાર થયું. એટલે કેળવણીના પ્રચાર ઘણો થવા લાગ્યો, એટલે વધારે શિક્ષકોનો અપ જાગ્યો. તેથી મુંબઈમાં મરાઠી અને ગુજરાતી એવા બે નોરમલ ક્લાસ કાઢ્યા. પાંચ રૂપિયાનો પગાર વિદ્યાર્થીઓને સરકારથી. મળતો ને રહેવાનું સ્થળ. એ ક્લાસ સન ૧૮૪૫ માં સ્થાપન થયો માટે બોરડે રણછોડદાસને પાછા મુંબઈ તેણેના ને નોરમલ ક્લાસના સુપરીટિંડેન્ટ બાળ ગંગાધર શાસ્ત્રી હતો તેમના હાથતળે મદદગાર બનાવ્યા.

બોરડે બોર્ડ એજ્યુકેશન સ્થાપન થયા પછી એટલે સન ૧૮૪૨ માં પ્રેફેસર બોરડેનાર સાહેબને ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાને સરકારે ઠરાવ્યા. તેમણે ગુજરાતની નિશાળો તપાસવાનું શીર કયું. તે વેળા રણછોડદાસને સાથે રાખી તેઓ અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, ને સુરત જીલ્લાની તમામ નિશાળોની પરીક્ષા લઈ મુંબઈ ગયા ત્યાર બાદ સન ૧૮૪૦ થી ગુજરાત ખાતે એક સુપરીટિંડેન્ટ નીમાયો, ને તે જગા પ્રથમ મીસ્તર બોરડેનારને મળી. પણ તે તેમને અનુકુળ ન પડવાથી થોડી મુદતમાં રાજીનામું તેમણે આપ્યું એટલે પ્રેફેસર હારકનેસની નીમણૂક થઈ. તેમના હાથ નીચે એક પચીસ રૂ. પગારનો હારકને અને ગુજરાતના ઇન્સ્પેક્ટર રણછોડદાસને સોંપ્યા. એમને હસ્તક બે કામ હતાં એટલે એલેક્ષીન્સ્ટન કોલેજમાં બજાવવાનું તેમજ શીઆળાની મોસમમાં ગુજરાતની નિશાળોની પરીક્ષા લેવાનું. રણછોડદાસને ગુજરાતમાં જ રહેવાનું હતું. હેડ ક્વાર્ટર ભરૂચ કે સુરત ત્યાં ફરવે ત્યાં કરે. સુપરીટિંડેન્ટને પગાર રૂ. ૧૦૦) તથા મુસાફરી નીકળે ત્યારે જે ખર્ચ થાય તે આપતા, એટલે ગાડી તથા ખાતનું બાડું. એ પ્રમાણે સને ૧૮૪૫ લગી કારોબાર ચાલ્યો ને વધારે માસ્તરોનો અપ પડવાથી નોરમલ ક્લાસ સરકારે મુંબઈમાં કાઢાડી ત્યારે ત્યાં-મુંબઈમાં-બજાવવાના કામપર એમને જવું પડ્યું.

પ્રેફેસર હારકનેસના વખતમાં રણછોડદાસે કેટલાંક પુસ્તકો રચ્યાં હતાં : ડિંડુસ્તાનનો ઇતિહાસ, બીટીશ ઈંડીઆ, વાંચનપાઠમાળા વગેરે.

સને ૧૮૪૫ ના જુનથી સને ૧૮૪૮ ના ડીસેમ્બર લગી મુંબઈમાં રહ્યા પછી રણછોડદાસને સુરત જવાની જરૂર પડી. કેમકે પ્રેફેસર હારકનેસે સુપરીટિંડેન્ટના કામનું રાજીનામું આપવાથી તે કામ સુરતની અંગરેજ સ્કુલના હેડ માસ્તર મીસ્તર ઝીનને સોંપવામાં આવ્યું, અને તે સાહેબે બોરડે પાસે બીજા માણસની મદદ માગવાથી બોરડે રણછોડદાસને પાછા પોતાની અસલ જગાપર મોકલ્યા. મુંબઈના નોરમલ ક્લાસ પણ સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો. પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને મેહેતાજીની જગાએ મળી હતી.

મીસ્તર ઝીનના હાથતળે કામ કરતાં કેટલીક અડચણ પડેલી ખરી. દુરગારામ મંજારામ સુરત આંક ૧ ના મેહેતાજી ઝીન સાહેબની પ્રીતિના પાત્ર થયા હતા, ને તે સાહેબને બોરડે પાસે માણસ માગવાની જરૂર એ મેહેતાજીને ઇન્સ્પેક્ટર બનાવાના હોદ્દાથી જ હતી.

ઝીન સાહેબ આગળ દુરગારામનો જ કારભાર નવી નિશાળો કાઢવી, તેના મેકતાજી નીમવા, મેકતાજીની ફરજદારી કરવી વગેરે બધું કામ મેકતાજીની મુલાકાતથી જ ચાલતું.

ખરા ઇન્સ્પેક્ટરની સલાહ તો બીજાકુલ લેવામાં આવેલ નહીં, પણ એ અન્યાય ધણી દીવસ ચાલ્યો નહીં, કેમકે પ્રેક્ષક દારકનેસ રજાપર વીલાપત જવાથી તે જગા ખાલી પડી તે બોરડે મીસ્તર શ્રીનને આપી અને તેની જગાપર મીસ્તર બ્રેહ્મભને સુરત અંગરેજ રકુલના હેડ માસ્તર અને ગુજરાતી નિશાળોના સુપરરીટ્ટેન્ટ નીમ્યા. તેમના હાથતળે અન્યાય દૂર થયો. દુરગારામનો દારબાર થયો, ને રણછોડદાસની સલાહ મુજબ કામ ચાલવા લાગું. એ વખતે રણછોડદાસનું સ્થાપી રહેલું સુરતમાં જ થયું.

સુરતમાં સન ૧૮૫૨ માં રણછોડદાસે પોતાની જગા છોડી, દારણ બોરડે ઇન્સ્પેક્ટરની જગાએ કાઢાડી નાખવાનો હયાવ કર્યો. ડ્રમ્સકોચને લીધે એમ કરવાની બોરડેને જરૂર પડી હતી. નિશાળોની તપાસ રાખવાને સુપરરીટ્ટેન્ટ તથા તેનો દારકુન બસ હતા. એ વખતે ફેજલખીખાતાવાળાને પેનશનનો ધારો સરકારે લાગુ ન કરેલો તેથી બક્ષીમ દાખલ રકમ આપવામાં આવતી, તે મુજબ સરકારે રણછોડદાસને રૂ. ૧૪૪૦) એટલે આદાર માસનો પગાર આપ્યો.

નોકરી છોડ્યા પછી એ પુરૂષે પોતાની જાદગી ખરીદારી કામમાં દાદી હતી. મ્યુની-સીપાલ કમીશનર સરકારે નીમવાથી તે કામમાં ધણી આસાદીથી પોતપોતાનું કામ બળવેલું. મીસ્તર કરદીસ અમદાવાદ હાઇસ્કુલના માસ્તર તથા ગુજરાત વરનાકપુસર સોસાયટીના સેક્રેટરી હતા તેમની સલાહથી ફેટલાંક પુસ્તકોનું આપાંતર એ સભાને વાસ્તે કરેલું અને તે સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલાં. એ ગ્રંથોનાં નામ:—મીસર દેશનો ઇતિહાસ, (પ્રાચીન) શ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ, બાબીશોન તથા આસુરી દેશનો ઇતિહાસ, રોમનાં રાજ્યનો ઇતિહાસ: એ પુસ્તકો અસલ મરદીમાં મેદમ વીલસને કરેલા તેનાં ગુજરાતી આપાંતર રણછોડદાસે સોસાયટીને કરી આપેલાં પણ તે બદલ કંઈ રકમ સોસાયટી પાસે લીધેલી નહીં.

શેરસદાનો વખત સન ૧૮૬૧-૬૨ માં આવ્યો. રૂનો પાક અમેરીકામાં ખરાબ ચવાથી તથા લાઇફ ચાલવાથી ત્યાંના રૂ ઈંગ્લાંડને મળી રાખ્યો નહીં. એટલે હાંદુસ્તાનના રૂનો બાવ પાંચ છ ગણો થઈ ગયો ને હિંદુસ્તાનમાં વિલાપતના રૂની દેસ આવી; એટલે વેપારીઓ પુષ્કળ કમાવાને મેજવેલું ડ્રમ્સ સારે મારજે બરચવા લામ્યા તે પ્રમાણે મુંબઈના નામાંકિત વેપારી પ્રેમચંદ રાવચંદ બરચની સાથેચેરીને પુષ્કળ નાણાની મદદ કરી તેમજ કન્યાશાળા હાંદુઓને વાસ્તે સ્થાપન કરી. જને કામ બરચમાં નવાં નીકળ્યાં તેને સુધારવા તથા કામ પાયાપર મુકવા રણછોડદાસને હાથ આવ્યું. તેમાં પોતાની જદાવચ્યા છતાં પણ ધણો શ્રમ કરી સાથેચેરીને સાદ સાસાં કમમ પુસ્તકો ખરીદ કરવાનું તથા તેની વર્ગવારી કરવામાં પોતાનો ધણો જ વખત દાઢાડ્યો. કન્યાશાળા પણ સ્થાપન થઈ તેમાં ભોક્ષને બોધ દઇ છોડરીઓ બહુવા આવે એવો ધણો ઉદ્યોગ કર્યો ને તેમ યતાં તેમની મેદનત સફળ થઈ ને તે શાળા સારી સ્થિતિમાં છે. એ શાળાને જ રૂપીઆ શેઠ પ્રેમચંદ તરફથી મળેલા તેમાં કેટલોક ઉમેરો કરી એક મકાન ખરીદ કરી લીધું. એ મકાન ચહેરની સારી વરનીને મધ્ય બાજે છે, ને સારી મજબુત બાંધણીનું છે.

સને ૧૮૫૨ ની આખરે તોફારી મુક્યા પછી ઝાઝો વખત એમણે પ્રવાસ કરવામાં ઠાઠયો નથી. એક વખત પોતાના મિત્રના કામને અર્થે મુંબઈ થાણા વગેરે સ્થળે ફરવા ગયેલા, તેમ જ એક વખત પોતાના પૌત્રોને સાથે લઈ મુંબઈની શોભા દેખાડવા સાગ્ર પ્રવાસ કરેલો.

સને ૧૮૭૩ માં આગષ્ટ માસની તા. ૨૩ મીએ સેહેજ મંદવાડ ભોગવી એઓ દારણ પામ્યા. છ દીવસ પચારીમાં પડી રહેલા એટલે ગોકળ આઠમને દિવસે આગરી પછા ને બાદરવા શુદ્ધ ૧ ને રોજ અંતકાળ આવ્યો ત્યાં સુધી સારી સાવચેતીમાં હતા. અમર આત્માએ એમના દેહને તાગ રાત્રીએ એકાદ વાગતાને મુખારે કર્યો, તેના બાર કલાક અગાઉ સાવ-ધપણું સાફ હતું. તે વખતે પોતાના પુત્રોને કહ્યું કે મારું મરણ સાચવળે એટલે કહેવાળો ભાવાર્થ એવો કે લોકશક્તિ પ્રમાણે મરણકાળે ઝટપટ નવલાવી ભોંયચોકો કરી મુવાડે છે તેમ મને ન થાય, પણ સ્વસ્થ ચિત્તે મને મારા બીજાના પર રહેવા દેને. લોકવ્યવહાર પ્રમાણે અંતકાળનું પુન્યદાન સ્વસ્થતાથી શુદ્ધીમાં જ કરેલું.

એ પુરૂષ સરીરે આરોગ્ય મરતાં મુધી રલા. એવું એ જાતે કહેતા કે પચાસ વર-સની ઉમર સગી મારે દોષવાર પણ જીલાળની દવા પીવી પડી નથી. એ ફળ મિતાહાર કરવાથી તથા પ્રત્યેક દીવસે સવાર સાંજ વ્યાયામ લેવાથી તથા નિયમિત કાળે ખાવા પીવા તથા મુચાની ક્રિયા સાચવવાથી ગયે છે, તેમજ એમને પણ થએલું. એમની દિનચર્યા તથા રાત્રીચર્યા ઘણી જ યોગ્ય અને નિયમિત હતી. સવારમાં પાંચ છ વાગે ઉઠવાનો સમય તે પ્રમાણે ઉઠીને દંતધાન કરી જલાર નીકળતું તે મેદાનની જગામાં અગર મઠમાં જઈ ત્યાં પોતાનાં ઘોડીઆં વગેરે સ્વહસ્તે કુવામાંથી પાણી કાઢાડી ઘેવાં પછી શીતળ જળે સ્નાન કરી આઠને મુખારે ઘેર આવી ચાહ પીધા પછી લાયજેરીમાં જતું, ત્યાં પુસ્તકો વર્ત-માનપત્રો વગેરે વાંચવાં ને બારને મુખારે ઘેર આવી ભોજન કરી બે કલાક આરામ લઈ વાંચવા લખવા વગેરેનું કામ હોય તે કરવું, ને સાંજે પાંચ છ વાગે પાછું ફરવા નીકળવું તે માધ્યમ દોઢ બેતી મુસાફરી કરી ઘેર આઠ નવ વાગે આવી નવ ને દસની વચ્ચે વાળુ કરી, ધર્મ સંબંધી અગર બીજા દોષ વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી અગિઆર બારને મુખારે શયન કરવું. એ પ્રમાણે એમનાં જીવનની સાચવતા.

કદે ઉચ્ચા, સરીરે પ્રચંડ, મુખારવિદ્ય એમણે કર્યું, આંખોના ડોળા ચક્રચક્રીત, પણ જરા મોટા, અગ્રજ્યા માણસને બળકર લાગે પણ નિર્મલ: તેમ નહીં, કેમકે સ્વભાવ ધણો દયાળુ હતો. પોચાક સાદો પણ સ્વચ્છ પહેરતા.

સ્વભાવે દયાળુ ને માયાળુ, આત્મિક, પ્રમાણીક, સંતોષી, ખોટા આદર્શને તિરસ્કાર કરનાર, બુદ્ધીમાન, વિચક્ષણ, નિરૂદ્ધ, સ્વ-વચન વદનાર, પરોપકારી પિતૃ ભક્તિભાવના વાળા હતા.

આ પ્રત્યેક ગુણ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલું જ કહેવું ધટીત છે કે દયા શ્રીતિ

વાળખીપણું અને પ્રમાણીકપણું એ ગુણોને લીધે લાંબી મુદત સરકારી નોકરી કરવા છતાં પણ કદી ઉપકાપાત્ર એ પુરૂષ થયા નથી. તાળાનાં માણસો તેમજ જેની સાથે સમાગમ થએલો તે બધા એમના પર ઘણું જ હેત રાખતા. એ પ્યાર મેળવવાને ઉપલા ગુણોની આવશ્યકતા છે જ. એમના ઉપરી સાહેબ લોકો જે ઘણા ઉચ્ચ સ્વભાવના ગૃહસ્થો હતા—જેવા કે કરનલ જરવીસ અને ડાક્ટર હારકનેસ—તે પણ એમનાકામથી રાજ થતા તથા એમની બલામણુ માન્ય રાખતા. જે પ્રમાણીકપણું ન હોય તો તે લોકો પત કરે નહીં.

સંતોષગુણનું પ્રદરશન સેહેજ દીક્ષામાં આવે છે. કેટલાક મિત્રોની તથા પોતાના પિતાની સૂચના છતાં પણ વધારે પગારની જગા મેળવવા પ્રયત્ન કરેલો નહીં. એ વખતમાં એમના જેટલી વિદ્વાતાવાળા પુરૂષો અંગરેજ સરકારને બેચેન આનંદ નારી પદ્ધતી ને પગારની જગા સેહેજ મેળવી શકે તે છતાં આળીસના પગારથી વધીને એસી મળ્યા કે તેમાં જ આનંદ પામી નોકરી મુકતાં લગી પોતાનું કામ નિરવિધે બજાવ્યું. એ બનવાનું કારણ કદાપિ એવું હોય કે સ્વતંત્રતાની સાથે એ નોકરીમાં પ્રખ્યાત બાવ કરવો ન પડે એવું હતું તેથી પણ એ જગા પર રહ્યા હોય. અને તેમ હોય પણ એ પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે એ ક્ષણ સદ્ગુણોનું છે.

વિદ્યા સંપાદન ઘણું અને કરી હતી. પોતે હિંદુસ્તાની એટલે પુરેબી બાપા સારી સમજતા હાલુ પછી સાધુઓના ગ્રંથો ઘણી સારી રીતે વાંચીને સમજી શકતા હતા. દરેક દારમીનું પણ કીમત જ્ઞાન સારા મુનશી મોલવીની સોજતથી મળેલું. મુંબઈ ગયા પછી મરાઠી બાપાનો અભ્યાસ સારો થયો ને ઘણાં પુસ્તકોનું બાપાંતર ગુજરાતીમાં કર્યું. અંગરેજ બાપાનાં મૂળવસ્ત્રો ભરથમાં સંપાદન કર્યા પછી મુંબઈમાં અંગરેજ ગૃહસ્થોના સમાગમથી તેમ જ સારા વિદ્વાન નેટીવ ગૃહસ્થો જેવા કે હરી કેશવજી, કાચીનાથ હરેના સહવાસથી જ્ઞાન વધેલું તેમજ અકંગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ વગેરેનો પણ સારો અભ્યાસ કરેલો જણાય છે, કારણ હદનકૃત અકંગણિત તથા બીજ ગણિત લખ્યા પછી વગરૂત બીજગણિતનાં સમીકરણનાં મનોમત્ત જાતે કરતા જણાયા હતા તે વખતનાં રસાયનશાસ્ત્ર તથા સિદ્ધપદાર્થ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઘણું સારું હતું. બાપા તેમ જ ગણિતમાં સારી માહીતી મેળવી હતી. દેશી રાગની પરીક્ષા ઘણી સારી હતી.

ધર્મ સંબંધી વિચાર:—લોકરૂઢી પ્રમાણે કૃતિપૂર્ણ કરતાં ઘેર દાકારજીની સેવા હતી તે રોજ જાતે કરતા પણ તે સંબંધી વિચાર મુધરેલા હતા, એટલે એક છધરને માનનારા, જાદુ જાંત્ર મંત્ર તંત્રને ધીકારતા ને ખોટું માનતા સુરતમાં દુરગારામ મહેતાજીએ ન્યારે જાદુ ખોટું છે, કેટલીક રૂઢીઓ ઘણી ખોટી છે વગેરે બતાવવાના સંબંધમાં માનવધર્મસભા સ્થાપન કરી હતી તે વેળાએ તેમાં એ જાતે આગેવાની ધરાવતા તે સભામાં જતા ને વાદવિવાદમાં ઘણો ભાગ લેતા સુરતમાં પ્રથમ શિલાજીપ કાઢવાનાં, પુસ્તક પ્રસારક મંડળી સન ૧૮ []માં સ્થાપન થઈ તેમાં પણ એ એક બાગીઆ હતા ને સચળી વાતની સુઝ પાડતા. સુરતમાં એ વખત પાંચ સુધારાના અગ્રેસર ગણાતા: એટલે દીનમણીશંકર, દુરગારામ, દાદોબા,

દોષતરામ ને દામોદરદાસ એ પાંચની ટાળી હતી; પણ તેમને અંદરખાનેથી સુઝ સમજ આપનાર રણછોડદાસ હતા. જાતે કમસુકન હોવાથી ભાષણ કરવામાં આગેવાન થતા નહીં પણ અંદરખાનેથી સારા વિચાર બતાવતા તથા મદદ આપતા સુરતમાં જેમ વિદ્યા મંડળમાં આગેવાની ધરાવતા તેમ જ મુંબઈમાં પણ પ્રથમ જ્ઞાનપ્રસારક સ્થાપન થઈ — સન ૧૮૪૮ માં — તેમાં રણછોડદાસ પેહેલા પ્રમુખ થયા હતા.

[સમાપ્ત.]

મોહનલાલ રણછોડદાસ.

[સંપાદક—કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ જવેરી.]

મદારા મુન્શી કાકા રા. મનમે ૧ દાસ રણછોડદાસ જોડે આ જીવનચરિત્રના વિષય સંબંધી મદારે વાતચીત થતાં હોમનું નિવું એવું થયેલું કે આ મુન્શી કાંઈ નહિ તો સંક્ષિપ્ત રૂપે પણ મદારા પૂજ્ય દાદાનું ચરિત્ર લખવાનો પહેલો વિચાર મદારા પિતાના મગજમાં મૂકનાર સ્વર્ગસ્થ રા. જવેરીલાલભાઈ ઉમીયાસંકર ચાલિક હતા. મુંબઈમાં જ્યારે સન ૧૮૮૯ માં કોંગ્રેસને સમયે મદારા પિતા આવેલા ત્યારે રા. જવેરીલાલભાઈ જોડે હોમને ઉપર મુન્શી વાતચીત થયેલી. મુન્શીની કેળવણીની પિતા તરીકે રા. રણછોડદાસનું નામ હજી મુન્શીમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કેળવણીનો પાયો નાંખતાં શી શી રીતની મુશ્કેલીઓ પડેલી, તેનો કાંઈક અંશે આપણને — એટલે તે કેળવણીનું ધૃગ બોગવનારને જે ચિતાર મળ્યો છે તે રા. જવેરીલાલભાઈની સૂચનાનું ધૃગ છે, એ જાણી દરેક મુન્શીને આનંદ થયા વગર રહેશે નહીં. કૃ. મો. જ.

ગૂર્જરસાક્ષરજ્યન્તી.

૬

* ધીરો અને તેની કવિતા.

जयन्ति ते मुकुतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ भर्तृहरिः ॥

ઉપોદ્ધાત-કવિમહિમા.

કાવ્ય એ એક વિવેકાણુ મહોદધિ છે. મ્યાર્થી અને પગર્થી, રાગ અને રત્ન, આદિક, મુખને તાકનાર અને આમુખિક મુખને લક્ષ્ય કરનાર—સર્વના હૃદયમાં ભવિષ્યની પાતળી સસ્પૃતિમાં રહેવાની સૂક્ષ્મ વાસના જોવામાં આવે છે. આત્માની મરણશીલતા કે તાં આત્માના અમરત્વમાં વિશ્વાસથી ધણા અધોની સિદ્ધિ થતી હોવાથી દુનિયાનો કંટાળો મોટા ભાગ આત્માના અમરત્વનો સિદ્ધાન્ત શ્રદ્ધાથી સ્વીકારે છે, અને એ વાતના તે અમરત્વના અન્વેષણ નિમિત્ત એક પ્રકારના પ્રયત્નની જનની હોવાથી તે બહુ અગ્રે શુભ છે. પરંતુ તેની મ્યાર્થી સિદ્ધિ વિરલ પુરોગા જ જોવામાં આવે છે. દુનિયામાં મોતાશિવાય મોટું કોઈ હોય જ નહિ એ પ્રમાણે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રાક્ષસના વેગથી ધપધપ ફાટનારા

મ્હારો “ મહિમાલ નજુભાઈ જ્યન્તી ” ને પ્રસંગે લખાએયો લેખ હતો રાપણી છે—તેટલામાં “ ધીરાજ્ય-નતી ” નો સ. કેશિકરામનો લેખ જલદી છાપી દેવાની જરૂર હોવાથી તે શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. મ્હારો લેખ જોટલો તે વખતે વાચવામાં આવ્યો હતો તેટલો છપાઈ ગયો છે. એમાં બે મુદ્દા પૂરા થાય છે. ત્રીજો મુદ્દો ધીરાનો વિરલ પાતળ ગયા પછી ઉપાડવામાં આવશે તો વાચકને અડચણ પડે એમ નથી—એમ ધારી એ રાદ જ મુક્તથી રાખવામાં આવ્યો છે.

તન્ત્રો.

* ગઈ તા. ૨૩ ઑક્ટોબરે અમદાવાદમાં પ્રેમાભાઈ હોલમાં “ ગૂર્જરાત સાહિત્ય સભા ” (પૂર્વની ધી સોશીઅલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન) તરફથી ધીરાજ્ય-નતી ઉત્તવવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગે ઉપયોગ લેખ વચાએ હતો પ્રમુખ સ્થાન પ્રે. આત્મ-સંકર પાપુભાઈ કુવને આપવામાં આવ્યું હતું—રજુજિતરામ વાવાભાઈ (ઑ. સેક્રેટરી.)

પ્રમુખ તરીકે કહેલા યોગ શબ્દોનું તાત્પર્ય આગળ આપવામાં આવશે.

તન્ત્રો.

દોષતરામ ને દામોદરદાસ એ પાંચની ટોળી હતી; પણ તેમને અંદરખાનેથી સુઝ સમજ આવનાર રણછોડદાસ હતા. જાતે કમસુકન હોવાથી ભાષણો કરવામાં આગેવાન થતા નહીં પણ અંદરખાનેથી સારા વિચાર જતાવતા તથા મદદ આપતા. સુરતમાં જેમ વિદ્યા મંડળમાં આગેવાની ધરાવતા તેમ જ મુંબઈમાં પણ પ્રથમ જ્ઞાનપ્રસારક સ્થાપન ધર્મ—સન ૧૮૪૮ માં—તેમાં રણછોડદાસ પેહેલા પ્રમુખ થયા હતા.

[સમાપ્ત.]

મોહનલાલ રણછોડદાસ.

[સંપાદક—દૃષ્ટાન્ત મોહનલાલ ઝવેરી.]

મદારા મુદગ્ધી કાકા રા. મનમે 'દાસ રણછોડદાસ' જોડે આ જીવનચરિત્રના વિષય સંબંધી મદારે વાતચીત થતાં હોમનું હિતું એવું થયેલું કે આ મુજબ કાંઈ નહિ તે સંક્ષિપ્ત રૂપે પણ મદારા પૂજ્ય દાદાનું અરિત લખવાનો પહેલો વિચાર મદારા પિતાના મેળામાં મૂકનાર સ્વર્ગસ્થ રા. ઝવેરીલાલભાઈ ઉમીયાણકર વાસિક હતા. મુંબઈમાં જ્યારે સન ૧૮૮૯ માં કેએસને સમયે મદારા પિતા આવેલા ત્યારે રા. ઝવેરીલાલભાઈ જોડે હોમને ઉપર મુજબ વાતચીત થયેલી. મુજરાતની કેળવણીની પિતા તરીકે રા. રણછોડદાસનું નામ હજી મુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કેળવણીનો પાયો નાંખતાં શી શી રીતની મુરકેલીઓ પડેલી, તેનો કાંઈક અંશે આપણને—એટલે તે કેળવણીનું ફળ ભોગવનારને—જો ચિતાર મળ્યો છે તે રા. ઝવેરીલાલભાઈની સ્મૃતાનું ફળ છે, એ જાણી દરેક મુજરાતીને આનંદ થયા પછર રહેશે નહીં.

દૃ. મો. ઝ.

* ગુર્જરસાક્ષરજ્યન્ટી.

૬

* ધીરો અને તેની કવિતા.

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ भर्तृहरिः

ઉપોદ્ધાત-કવિમહિમા.

કાજ એ એક વિસદાણુ મહોદધિ છે. રવાર્થા અને પરાર્થી, રાજ અને સુખને તાકનાર અને આમુષ્મિક સુખને લક્ષ્ય કરનાર—સર્વના હૃદયમાં ભવિષ્ય સંસ્મૃતિમાં રહેવાની સૂક્ષ્મ વાસના જોવામાં આવે છે. આત્માની મરણશીલતા આત્માના અમરત્વમાં વિશ્વાસથી ધણા અંધાની સિદ્ધિ થતી હોવાથી દુનિયાનો ભાગ આત્માના અમરત્વનો સિદ્ધાન્ત ગ્રહાયી સ્વીકારે છે, અને એ વાસના તે અન્વેષણુ નિમિત્ત એક પ્રકારના પ્રયત્નની જનની હોવાથી તે બહુ અંશે ગુમ તેની યથાર્થ સિદ્ધિ વિરલ પુરુષોમાં જ જોવામાં આવે છે. દુનિયામાં પોતાશિખ કાઈ હોય જ નહિ એ પ્રમાણે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રાક્ષસના વેગથી ધપધપ રાસનાર

* મહારો " મણિલાલ નમુભાઈ જ્યન્ટી " ને પ્રસંગે લખાએશે લેખ છે—તેટલામાં " ધીરાજ્યન્ટી " નો સ. કૌશિકરામનો લેખ જલ્દી છાપી દેવામાં જરૂર હોવાથી તે સર કરવામાં આવ્યો છે. મહારો લેખ જોટલો નેટના એ વાંચવામાં આવ્યો હતો તેટલો છપાઈ ગયો છે. એમાં એ મુદ્દા પૂરા ચાલે છે. હતો. ગુર્જરનો નિર્દોષ ગયા પછી ઉપાડવામાં આવશે તો વાચકને અત્યંત પડે. અભ્યાસ બાંધારી ને સાદ જ મુક્તવી રાખવામાં આવ્યો છે.

કાપાકસાક્ષામાંથી મેળા તત્ત્વો બાદરના સંસ્થાનના કરી રહેલા એક મહાત્માનો ત્રણે એના એ મિત્રો હતા પોતાના * ગઈ તા. ૨૪ ઓક્ટોબરે અમદાવાદ જાય છે કે એ મહાત્માનો સમાગ સમા " (પૂર્વની ધી સોશીઅલ એન્ડ ઇતિ પ્રસન્ન થઈ મહાત્માએ ત્રણે જણને વચમાં આવી હતી. તે પ્રસંગે ઉપસો ॥ મિત્ર મિત્ર એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પાપુભાઈ કુવને આપવામાં આવ્યું હતું વચમાં જ પ્રાપ્ત થયો. યોગાભ્યાસ પણ પ્રમુખ તરીકે કહેલા યોગ શબ્દો

મી " ઉપરથી સમજાય છે. માગમ કવિને પોતાના ગામના શબ્દો ના

કવિત્વં જીવનવૃત્ત.

આ લઘુ નિબંધનો વિષય “ ધીરા અને તેની કવિતા ” છે. ઇતિહાસ તથા વ્યક્તિ ચરિતની સૂક્ષ્મ જાણતો ઉપર સ્વાભાવિક અવજ્ઞ, જનસમુદાયમાં વિદ્યાનુશાગીઓની સંખ્યાની ન્યૂનતા, અપ્રસિદ્ધ ગામમાં જન્મ, લેખનની કલાકૃત, મુદ્રણકલાની અનુકૂલતાનો અભાવ, અને દેશાંતર સાથે સંબંધ કરવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ-કલ્યાદિ પ્રતિકૂળતાઓએ ધીરાના જીવનવૃત્તાંતને વિશેષે કરીને લોકવિદિત થતાં અટકાવ્યો છે, જે કે તે ભક્તના દેહવિલયને હજી પૂરું શતક થયું નથી. “ એ બાટ વડોદરા જિલ્લામાં સાવલી ગામનો રહેનાર ૧૮૮૦-૯૦ માં હતો એમ કહેવાય છે ”—આટલા સંદેહમાં નર્મદ કવિએ એ ભક્તના જીવનનો સમાવેશ કર્યો છે તે આપણને આ ડરણુથી સમજાય છે. પરંતુ “ પ્રાચીનકાવ્યમાલા ” ની પ્રસિદ્ધિ થતાં નર્મદની કુંક હકીકતથી આપણને થતો ખેદ કેટલેક અંશે નિવૃત્ત થાય છે. એક ઉત્સાહી નરપતિ પોતાના સુદક્ષ મંત્રીની સલાહથી લોકોનાં જીવન ઉપર સ્થાવી અસર કે એવા ઉપાયો કેવી રીતે લઈ શકે છે તેનું યોગ્ય ઉદાહરણ “ પ્રાચીનકાવ્યમાલા ” છે. એ અંધાવસિની પ્રસિદ્ધિથી શુન્નર કવિતાપચરિત્રનીમાં એક જાતની રેલ આવી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તે સમયના ડિરેક્ટર રા. જી. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ કાંડાવાળા તથા શાસ્ત્રી નાથારાંકર પૂજારાંકરને પણ આ સંબંધમાં ઓછું જાન નથી.

શુન્નરાતની “ રાજધાની ” નું જાન અમદાવાદને છે તો શુન્નરાતની “ કવિધાની ” નું જાન વડોદરાને છે. પ્રેમાનંદ, દયારામ, ધીરા, વલ્લભ, ગિરિધર—એ કવિઓ, જેમની કવિતા કોઈ પણ દેશના સાહિત્યને શણગારવા સમર્થ છે, તેઓની જન્મભૂમિ હોવાથી વડોદરા જાન્યને “ કવિજ્યેત્ર ” એ અન્વયે સંજ્ઞા આપી શકાય. ધીરા સાવલી નજીક ગોહરા ગામનો રહીશ હતો. તેની જન્મતિથિ સંબંધી પાકી ભાગ લાગી નથી, પરંતુ સં. ૧૮૮૧ ના આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાએ ૭૨ વર્ષના વયે તેના શરીરનો અંત આવ્યો એવી તે ગામની વૃદ્ધોક્તિ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે તેનો જન્મ સં. ૧૮૦૯ ના અરસામાં થયો હશે એ જાતે જાણબાટ હતો, અને તેનો કુલધર્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય હતો. શુન્નરાતી ભાષાનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત તેણે કોઈ પ્રકારનો નિયમિત અભ્યાસ બાલવયમાં ક્યાં હોય એમ જણાતું નથી. તેણે પોતાનું જ્ઞાન સત્સંગની મહાપાઠશાલામાંથી મેળવ્યું હતું. એનું વય આસરે ૧૭ વર્ષનું થયું તેવામાં એના ગામસમીપ બાદરવા સંસ્થાનના એક ગામ આગળ મહીનદીના કાંતરમાં એકાંત રિયતિ કરી રહેલા એક મહાત્માનો સમાગમ એને થયો. એ મહાપુરુષની શુશ્રૂષામાં ધીરા સાથે એના એ મિત્રો હતા. પોતાના શુરુ સંબંધી ધીરાના ભીતરના હૃદયારો ઉપરથી સમજાય છે કે એ મહાત્માનો સમાગમ એને દીર્ઘ સમય પર્યંત રહ્યો હશે. પરિચયોને અંતે પ્રસન્ન થઈ મહાત્માએ ત્રણ જણને અનુગ્રહ કર્યો, અને ત્રણે જણને પરમાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ એમ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ધીરાના જીવનને મુખ્ય સંસ્કાર સત્સંગથી તરણુ વચમાં જ પ્રાપ્ત થયો. યોગાભ્યાસ પણ આજ અરસામાં ક્યાં હોય એમ એના “ યોગમાર્ગ ” ઉપરથી સમજાય છે.

આ સંસ્કારને પોષનાર ખીન્ને સમાગમ કવિને પોતાના ગામના જીભાઈ નામના આદિઅ

આદ્ય સાથે થયેલા કહેવાય છે. આ શાસ્ત્રી વિદ્વાન હતા અને પુરાણકથા કરતા. તેમના નિયમિત અને શ્રદ્ધાળુ શ્રોતાઓમાં એક ધીરો ભક્ત હતો. જીભાઈ શાસ્ત્રી વિવિધ વિષયો ઉપર સંસ્કૃત શ્લોકો બોલી, સમજાવતા અને ધીરો તે જ અર્થ ઉપર કવિતા કરતો. એ સમયમાં એણે કરેલી કવિતા કવિની પહેલું જુદ્ધિનું ભાન કરાવનાર નથી તો પણ બહુ શ્રુતપણું મેળવવામાં અને ભાષાસંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવામાં એ સમાગમ ધીરાને ઉપયોગી થયો હશે એમ અતુમાન કરી શકાય છે, બે કે ધીરાનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં એ સંબંધી કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નજરે પડતો નથી—કલરી પુરાણીઓ ઉપર સખત ટીકા કરેલી જોવામાં આવે છે.

ગુરુના ઉપદેશથી સંસ્કૃત થયેલું ધીરાનું ચિત્ત સમય જતાં સત્ત્વના ઉદ્વેગવાળું થયું, અને અન્તઃકર્મ માર્ગ પ્રતિ શિષ્યનાં પગલાં ઝડપથી પડવા લાગ્યાં. આખરે ધીરો ઉપદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, અને તેનું શિષ્યમંડલ જામવા લાગ્યું. એ મંડલમાં શામરાવ જીવનરામ ઉદ્ધ ગાપુ-માહેબ ગાયકવાડ મુખ્ય હતા, જેમણે રચેલી કવિતા “કાવ્યમાલા” માં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ધીરાએ આસરે ૨૫૦૦૦ પદો જોડાવું કહેવાય છે, પરંતુ તેના શિષ્યવર્ગમાં સામાન્ય રીતે સાક્ષરતાના અભાવે, તેમ જ ધીરાને જાતે પદો લખવાનો અભ્યાસ ન હોવાથી પરંતુ તેના શિષ્યોને જે પદો રચે તે લખવાનું ધીરાણ હોવાથી તેનો ઘણો ભાગ પ્રકાશમાં આવ્યો નથી. એ બહુ શાયનીય છે. “પ્રાચીન કાવ્યમાલા” ના પ્રકાશકોને એક પ્રસંગે કાંઈ ટેકા-જોડી ધીરાભક્તની રચેલી કવિતાનો ગુટકો લઈ લાગતાં પ્રથમ તો તેમને ઘણો આનંદ થયો, પરંતુ જે માણસે તે લખ્યો હતો તેણે કાનોમાત્રા વાપરવાના સોગન આધા હોવાથી રાત દહાડો બોડિયા અક્ષર વાંચવાનો ધંધો કરનારા માણસો પણ તે ઉકેલવામાં મદાત થયા હતા. નીચે લખેલાં ધીરાનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે:—

૧. ગુરુસ્વરૂપ
૨. માયાસ્વરૂપ.
૩. મનસ્વરૂપ.
૪. તૃણસ્વરૂપ.
૫. લક્ષ્મીસ્વરૂપ.
૬. વૈવનસ્વરૂપ.

આ કાવ્યો ધીરાભક્ત
કૃત “સ્વરૂપ” એ નામથી
“પ્રાચીન કાવ્યમાલા” માં
પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

તેને નિમંત્રે પણ મહારા પૂજ્ય એ.

અને તેનું મહારા સ્વર્ગસ્થ રા. જવેરીલાલભાઈ પ્રાચીન કાવ્યમાલામાં

વ્યતીત ૪ માં કોલેસને સમયે મહારા પિત

ગતમાં વ્ય વાતચીત થયેલી. ગુજરાતની

તેની જ રાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કૃતવણીનો

સ્વાદ લેતા કાંઈકે અંશે આપણને—એ આ કાવ્ય “પ્રાચીન

પ્રસિદ્ધ હોતે રા. જવેરીલાલભાઈની સચનાર્જ કાવ્ય” માં પૃથક પ્રકટ

આ કારણ રહેશે નહીં. હ. મો. જ. થયું છે.

૧૪. અવળવાણી તથા
પરચુરણ પદો.

આની પ્રસિદ્ધિ પ્રા-
ચીન કાવ્ય નામના
ત્રિમાસિકમાં તથા "જુ-
લકાવ્યલેહન"માં થઈ
છે. આમાંનાં કેટલાંક
પદો હિંદુસ્તાનીમાં છે.

ધીરા સંબંધી એ પ્રસંગો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે જે રમુજ હોવા ઉપરાંત તે ભક્ત-
કવિની વિચક્ષણતા સૂચવે છે. એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે. ધીરાને મહીનદીમાં સ્નાન
કરવા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી. દર રવિવારે તે સ્નાન કરવા નિકળતો, અને એક જ ઓ-
વારે સ્નાન કરતો નહિ, પણ વારાફરતી જુદે જુદે સ્થલે રરતો. કોઈ કોઈ પ્રસંગે નર્મદા-
સ્નાનઅર્થે પણ તે વિચરતો. આ ઉપરથી તેને પોતાની કવિતા પરદેશમાં પ્રસિદ્ધ કર-
વાની એક અસાધારણ યુક્તિ સુજ્ઞ આવી. પોતે જે પદો રચ્યાં હોય તેને તુમરામાં કે વાં-
સના જુગળમાં ભરી તેના ઉપર હુઓ મારી જાને નદીના પ્રવાહમાં તે રવાને કરવા
લાગ્યો, જેથી કાંઈ ઉપર આવેલાં ગામેના લોકોને તથા કદાચ દરિયામાં ફરનાર દેશદેશના
વહાણવાળાઓને તે હાથ લાગે. તેની કાવ્યકલાની અને તે કલા પ્રસિદ્ધ કરવાની આ નૂત-
નકલાની પ્રશંસા કર્યા પિના ચાલે નહિ ! આ અત્યંતકારક યુક્તિ કેટલે અંગે સફલ થઈ
તે જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ ધીરાનો સિખ્યવર્ગ, જે જુગાં જુગાં ગામેમાં સારી પેઢે
વિસ્તારને પામ્યો હતો, તેમાંથી યોગ્યેશ્વરું આ યુક્તિથી આકર્ષણ થયું હોય એ અસંભ-
વિત નથી. બીજો પ્રસંગ એ છે કે ધીરા એના શૃદ્ધપાત્રમાં જોઈએ તેવો સુખી નહતો.
તેની સ્ત્રી બોળી છતાં જન્મદ મિમજ્જની હતો. ધીરા જાને પણ બહુધા કુચ્છ પ્રકારની
સાસ્ત્રિક વૃત્તિવાળો હોવા છતાં કોઈ કોઈ વખત પોતાના જાતિસ્વભાવને વશ થઈ તપી
જતો. એક વેળા એને લાં મેમાન થવાની ઇચ્છાથી એનો કોઈ રંગેલી આવ્યો. એક
તરફ અતિચિસ્ટકાર અને બીજી તરફ શૃદ્ધપાત્રમના પોષણનું પ્રકટીકરણ-એ બેથી ધીરાના
ચિત્તને સારી પેઢે દૈધીભાવ થયો. આખરે ધીરાએ યુક્તિ શોધી કાઢી તેણે "આંગણમાં
જઈ મેમાનનું કાંકું ઘણું લાવથી પકડ્યું" અને તેને ખુશી ખુશાલીની પાતમાં નજરના
ચોરામાં લેઈ જઈ ઉતારે આવ્યો. ખાવા પિવાની તદબીર પણ કોઈ બીજીરીતે કરી લેવી
પડી." ધીરાનું જ્ઞાન તેની વ્યાવહારિક કુશળતામાં બાધક નહતું. તે આ ઉપરથી જાણાય છે.

શરીરનિર્વાહ અર્થે ધીરાને પોતાના ઘરની જમીન હતી; તે ઉપરાંત બાદરવા કા-
કોરે, વર પંરણે ત્યારે રૂ ના નો " તોરણ ઘોડા " તો લાગો વંશપરંપરા કરી આપી પો-
તાનો ભાવ દર્શાવ્યો હતો. એ હક ધીરાના વંશને અધાપિ ભોગવે છે. ધીરાના શિષ્યો
પણ એ સંબંધમાં પોતાનું કર્તવ્ય કરતા.

સદસદિવેકના ઉદયથી ધીરાનું અંતઃકરણ એ કે સપ્રદાયના બંધનોથી મુક્ત થયું
હતું, અને તે બંધનો ઉપર સખત ખાસગં મારેલાં તેની કવિતામાં જોવામાં આવે છે

તથાપિ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં કોઈ કોઈ અંગોનો સંસ્કાર તેનામાં અબાધકપણે રહ્યો હતો. માણેકદારી પુનેમ તથા કાર્તિકી પુનેમની રૂતે રાસ રમવા ડોકરમાં અનેક સ્થલેથી ભરાતી મંડલીઓ તેને પ્રીતિજનક એક સંસ્થા હતી. આવી એક મંડલી ગોઠડેથી નિકળતી અને તેમાં અગ્રેસરનું પદ ધીરાને આપવામાં આવતું. તેના ગામના લોકો તેના ઉપર બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા, અને “બગત,” “દાદા” એમ કહીને તેને ખોલાવતા. એના ઘરની પાસેના બાહ્યોના ચોરામાં ગામનું સાક્ષરમંડલ તથા શ્રોતૃમંડલ બેઠું થતું. ધીરા પણ ઘણીવાર ત્યાં જઈને ખેસતો. તેના સમાગમ અર્થે આવનારા મનુષ્યોનો સારો જમાવ ત્યાં થતો, અને બજન કર્તૃત્વ પણ ત્યાં થતું. આ પ્રમાણે વિશુદ્ધ જીવન ગાળી ધીરાના શરીરનો અંત વૃદ્ધવસ્થામાં સં. ૧૮૮૧ ના આશ્વિન માસની પુનેમે આવ્યો.

ધીરાનો મુખ્ય ઉપદેશ.—ગુરુ અને જ્ઞાન.

ધીરા સંબંધી જેટલું જાણવામાં આવ્યું છે તેના મુખ્યાંશોનો આટલામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. હવે તેની કવિતામાં પ્રદણ કરવા યોગ્ય સ્થાવી તત્ત્વ શું છે તેનો દુંકામાં વિચાર કરીએ. ધીરાનાં કાવ્યો ઉપર આપાતતઃ દૃષ્ટિ કરનારને પણ સ્પષ્ટ, સમજાય એમ એમ છે કે આદિથી અંતગુધી તેણે મુખ્યત્વે કરીને ગુરુતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો છે. ગુરુરૂપ રેશમી સૂત્રથી તેણે પોતાની કવિતાયુક્તમાયાને ઘોઈ છે. સાક્ષાત્ ગુરુતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારાં જે કે તેનાં જે જ કાવ્યો “ગુરુરૂપ” અને ગુરુધર્મ” છે, તે પણ ‘બીજા’ કાવ્યોમાં પણ જ્ઞાનસિદ્ધિના આધારરૂપે ગુરુનું વર્ણન એવું સચોટ અને અસંદિગ્ધ છે કે તેના કર્તાને એક પરમ ગુરુભક્તની સંજ્ઞા આપ્યા વિના આપણાથી રહેવાતું નથી. પોતાના “કવિ” નામના નિબંધમાં મહાન વિદ્વાન અને સમર્થ વિચારક ઇમર્સન લખે છે:—“જે કોઈ માણસ પોતાના કોઈ પણ વિચારથી ઉરકરાઈ તેને એટલો બધો વશ થઈ ગયો હોય તે અચકતાઓને તથા જનમંડલને ભૂલી જાય, અને તે વિચારના નિદિધાસનમાં ને નિદિધાસનમાં ગાંડા જેવો લાગે તો તેનો લેખ વાંચવા અને આપો, અને બધા વાદવિવાદો ઇતિહાસો અને વિવેચનના ગ્રન્થો બધે તમે તમારી પાસે રાખો.” ઇમર્સનનું આ વચન અક્ષરશઃ ધીરાને લાગુ પડે છે. ધીરાએ જે જે લખ્યું છે તે ગુરુની ધૂનમાં લખ્યું છે; તેનું જીવન ગુરુમય થઈ ગયાનું આપણને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે, અને તેના અતિ આવેશવાળા, પરંતુ માર્દવથી ભરેલા ઉદ્ગારો વાંચતાં આપણે પણ તે રંગથી થોડા ઘણા રંગાઈએ છીએ.

આવી ગુરુની ધૂન તે અંધશ્રદ્ધા હશે કે બીજું કંઈ?—એ સંકા કોઈ કોઈ વાચકના મનમાં થવી સંભવિત છે. પરંતુ ધીરાએ તે સંકાને નિરવકાશ કરવા પોતાનો બનતો

* “If a man is inflamed and carried away by his thought, to that degree that he forgets the authors and the public, and heeds only this one dream, which holds him like an insanity, let me read his paper, and you many have all the arguments and histories and criticism.”—Emerson. *The Poet*.

પ્રયત્ન કર્યો છે એ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી. વ્યવહારમાં દીર્ઘદષ્ટિ અને સુદક્ષતાના ગુણોનો પ્રયોગ કરનાર ધીરાએ પરમાર્થમાં અધીરા થઈ તેથી વિપરીત ગુણોની પ્રતીતિ કરાવી નથી, એમ એ જાતે કહે છે. મહાપુરુષોનાં લક્ષણોના પાકા પરીક્ષણ પછી જ એની શુરનિશા અંધારાનું આપણને સમજાય છે.

“ તપસી જોયા તપાસીરે, હપસી જેવા સાંધ ભાળ્યા;
લપસી પડ્યા ઉલટારે, સંશે કોઈએ નવ ટાળ્યા. ”

(શુરસ્વરૂપ)

તેમ જ ધીરા પોતાના શુરના સ્વરૂપનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી આપણી એ કાળજી દૂર થાય છે કે રખેને આંખે પાટા બાંધી કોઈ સાતપાતાળી કૂવામાં પડી તે આ-ધ્યાત્મિક વિનાશને પામ્યો હોય. હૃદયસ્થિ એક ડેકાળે કહે છે કે ‘ અમુક માણસ મને અ-ચીત અંતઃકરણપૂર્વક ધિક્કારે છે ’ એમ ખાતરીપૂર્વક જાણ્યા છતાં પણ જે કોઈ પુરુષના અંતઃકરણમાં વિકારનો સ્પર્શ ન થાય તો તેને ખરો તત્ત્વવિદ્ જાણીએ. એવો તત્ત્વવિદ્ દુનિયામાં દરેક કે કેમ એવો સંશય ઉઘાડી હૃદયસ્થિ એવા પુરુષની અતિવિરક્તતા સૂચવે છે. વેદાંતમાં તો સમનિન્દ્રાસ્તુતિઃ નિન્દા અને શ્રુતિમાં સમચિત્તતાને છવ્ય-મુક્તાનું એક લક્ષણ કહ્યું છે. આ સંબંધમાં પોતાના શુરવિશે ધીરા કહે છે:—

“ કોઈ આવી પૂજેરે, તેની તો પૂજા પૂરી મહે;
કોઈ મૂર્ખ ફાંસેરે, તેને તો કાંઈ નવ કહે.
પૂજે ફાંસે કે નંદે વદે કે, મારા શુરને સર્વ સમાન;
જેણે દેહમમત્વને મરડી નાંખ્યો, તેથી ઉભયનું એક બાન,
આત્મારામ માંદિરે, નિમગ્ન શુરદેવ રહે. ”

(શુરસ્વરૂપ.)

‘ વળી અન્ય લક્ષણ પરત્વે—

“ નિર્મળમાં નિર્મળ તો શુરકેરું હૈકું;
અમણ ન થાય કદિ જેમ બમે પેકું.
બય જોઈ મડકે નવ જોયું ઘણી વારે;
આઠા હૃદય-કેતું એ તો મારું થાય ક્યારે ?

સંતને મહંત કહાવે તે તો ઘણા જોયા;
તમારા તો નથી શુર! જુગોજુગ જોયા.
તમે તો તમે છો એક બીજા નથી કોઈ. ”

(શુરધર્મ.)

જેના લાભથી કોઇ લાભ અધિક મનાયો નથી એવી જ્ઞાનજેવી વસ્તુ સહેલાઇથી મળવા સંભવ નથી. કોકરો, પ્રંહારો કસોટીઓ-એવી પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુનો મહિમા ધરતો નથી. પણ વધે છે. ધીરાને પોતાના અર્થની સિદ્ધિપૂર્વે એ કસોટીની અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું એમ એ બાણને છે

“ ગુરુએ જોયો મુજનેરે, મહા મહા ગરબાળુ;
બહુ દિન રહ્યો બેસીરે; ખાધું કે ન કરી વાળુ.
તોય કાંઈ બોલ્યા નવ મુજથી, માત્ર ક્યો એક ઉચ્ચાર;
અહિં રહે તારો અર્થ ન સીધે, તું તારે ઘેર જાને આ વાર;
નથી દેવસેવારે, સંશય તારો સક ટાળુ.
મારા નાથસમો મેં ન જૂતળ નિરખ્યો, પરીક્ષાનો કરજીહાર,
કિરતાર જેવું રૂપ કારણું, કોક શુદ્ધસ્વરૂપી અવતાર;
જહ્યા જેવા બારેરે, ધીર ધરી પંથે વળું. ”

(ગુરુસ્વરૂપ.)

મનુષ્યના અંતરમાં મહાપુરુષોપ્રતિ પૂજ્યભાવ કરતાં કોઈ આર્યતર અને દિવ્યતર લાગણી નથી એમ કાશીપત્ર કહે છે તે યથાર્થ છે. મહાપુરુષોના સમાગમ અર્થે આદ્યાપલા વિકટ ધમના તથા તેથી પ્રાપ્ત થયલા મહાક્ષત્રના ઇતિહાસ અનેક પૃષ્ઠાઓ આપે છે. સૂર્ય વૈશ્વદેવ સ્ફોટની આકૃતિનું દર્શન કરવા અર્થે તેનો એક પ્રશંસક માઇકલના માઇકલ ચાલી એરિનજરો પહોંચ્યો હતો. પાપકર્મના શરીરનો માત્ર સ્પર્શ કરવા અર્થે તેનો એક નામાંકિત પ્રશંસક ધક્કામુક્કીથી લોકોની ગિરદીમાંથી પસાર થયો હતો. શંકરાએઓડને વૈશિષ્ઠનું દર્શન માત્ર એક જ વાર ચયેલું, પરંતુ તેના જીવન ઉપર ન જુસાય એવી પ્રાપ્ત તેથી પડી હતી. આવા સ્વરૂપ પ્રસંગોની બારે અસર સંબંધી ત્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે ગુરુની ઉપસત્તિ થતાં અને તેમની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી ધીરાના જીવનનું કેટલું બધું પરિવર્તન થઈ ગયલું હોતું જોઈએ ? એ પરિવર્તનનું ધીરા જાતે વર્ણન કરે છે, તે ઉપરથી આપણે ગુરુની યોગ્યતા, અને શિષ્યની અનુકરણીય નિરબિમાનિતા તથા ઉચ્ચ પ્રકારની કાવ્યશક્તિ જોઈ શકીએ છીએ.

“ બાટ જેવી મારી ઇતિ હતી તે, ટાળી કરી જહ્યા સમાન;
મુખપાણીમાં અમૃત સિન્ધુ ગુરુ, યઈ દાતાર દીધું દાન.
મહાન ગુરુદેવારે, વાલ ક્યું વાલવને. ”

“ પત્થર હતો પૂરો રે, તેને તો અમૃતજા કીધો;
અક્ષણતો ને કૂટાતો રે, જોઈ ઉચ્ચલી લીધો.
કોઈ પર્વટને હાથ પડ્યો હોત, કર્મને પૂરે જોગ;
પાણીમાં નાંખી પટકુળ અક્ષણી, ભોગાવત બપિષ્યના ભોગ;
રોગ રો રગમાં રે, રહેત વાકો સીધો.

સલાહકેરે હાથ ગયો હોત, તો ટાંકો ટાંકો કરના સપાટ;
કોક સુમ સ્થળે એવો ગાદન સુને, નિશ્ચિન રહેત ઉઘાટ;
કંઈક સારે બાગ્યે મૂર્તિ રે, ઘડી કરેન પ્રેમ પીધો.
એવું તેવું કે અપનવું કાંઈક, યાત માફ નિર્ધાર;
પણ સારે બિંધ્યે દુ ગુરુકર આગ્યો, તેવે પંથર તાલો સંચાર;
મદા મનોહર કીધો રે, જગતી ઉચલી લીધો.
પડ્યો નદિ કે ગળ્યો નદિ મગધી, મગધકે સમાધાં સાર;
સારામાં સારો કયો ગુરુકેવે, પારપાર પમાડી પાર;
ધીરે ધીરે ધીરો રે, કયો ગેદ બહુ લીધો. "

(ગુરુચરણ.)

" કોડીનો હતો તે લાખનો કારિયો, એ ગુરુકોના પ્રતાપ;
આપ સમાન કયો અર ટાળી, કોણ બૂઝે એ ગુરુકોના નવ?
તાપ ગયા ધીર રે, કદા હાથ યાત વર્ગી. "

(જાનકાદાસ.)

જે કપિ રૌમાંયને બીજે સમજ્યો નથી તે અન્યને રૌમાંય થી રીતે કરી ચક્રો ?
ધીરામાં વધાર્ય કપિનું એક લક્ષણ સર્વોચ્ચ છે. ધીરો સત્સંગથી પૂર્ણ રીતે પુણ્યકિત થયો
હતો, અને એ કારણથી તે આપણને પુણ્યકિત કરે એવું જુદાંરો કાલે સમિતિમાન થયો
છે. ગુરુની લગનીમાં તે સર્વે ગુરુને બાન કરવાનો, ગુરુખાનથી હર્ષદખાનને માણ માન-
વાનો, ગુરુરૂપ સર્વથી હૃદય વિકસિત કરવાનો, ગુરુરૂપ અવગાર પારણ કરવાનો, અને
ગુરુના નિદિધ્યાસનની મસ્તીમાં રહેવાનો ઉપદેશ રચમય અને આત્મકારિક આવામાં કરે છે.

" ઘટ ઘટ બીનર ગુરુ બરિયો:
એવું કરનાર સદજમાં તરિયો. "

(સિંધુદાસ.)

" કેશવનું કીર્તન નવ કરું.
જાવળુ ડાલે તો નવ કરું.
કીર્તન કરું ગુરુનું તારે;
સાચી વાત કહેવી છે મારે.

(„ „)

“જેમ જેમ ચંદ્રે શુક્રેરી ભક્તિ;
ત્યમ ત્યમ ખીલવાની વાધે ચક્રિત.

પૂર્ણ પ્રભા પ્રતાપ થશે ત્યારે;
હૃદયેકમલ તો ખીલશે જ્યારે.

પછે ગુરુપરામ સમેત અલ્યા;
ખીડી દેજે કમલ તું ભાવે બલા.” („ „)

“મારા ગુરુજી બેઠા તે છે સોનું;
ખીલું સોનું મારે લેવું દેનું?

ધડવા ગુરુરૂપી સુવર્ણના ઘાટ;
ગણી મહામોંધું ટાળવા ઉઠ્યાટ. „ („ „)

“પ્રેમમસ્તાના તો તારે યાવું;
રંગમાં રંગાઈ રંગાઈ જાવું.

અલમસ્ત થવું મતબાલા;
ગુરુપ્રેમની જપવી માળા. ” (“ „)

(અપૂર્ણ.)

કૌશિકરામ વિગ્નહરરામ મહેતા.

મારો સ્વાધ્યાય.

આનંદકાંક્ષ દીવાળી છે. દીવાળીના તહેવારે લોકને પેલા કંઈ છે. દુકાળ છે, મરડી-ના, પડ્યા વાગે છે, ઝગુ પણ દંઘણ વિનાની છે, મંદવાદ વધારે છે, તોપણ દીવાળી-ના તહેવારોમાં ઝાંખપ જણાતી નથી. દમણું દમણામાં શવનને ખાટા કરનારા પ્રસંગો દુનીયામાં એટલા બધા આવે છે કે જનસમાજ આનંદ લેવાનો આશ્વ પણ પ્રસંગ ખોતો નથી, તો પછી દીવાળી જેવા તહેવારોમાં લોક આનંદ માણે તેમાં નવાઈ શી ! મરડીની તમજદ બોલતી હોય, તોપણ મુંબાઈની નાટકઘાટાઓ બરેલી ને બરેલી જ. દુકાળ ગમે તેવો ચાલતો હોય, મદામારીની વ્યથા ગમે તેટલી મંબીર હોય, તોપણ લગનગાળામાં એટલીને એટલીજ ધામધૂમ. ‘જો ઘડી ગઈ માનન્દમે જીવનકા ફલ સોઈ,’ એ મંત્રની જ જગે લોકોએ દીક્ષા લીધી હોય, એવો આનંદાકાંક્ષો મામલો છે. હું પણ એવા જ પ્રવાહમાં છું. અને દીવાળીના તહેવારોમાં મારા મિત્રો, મિત્રવધૂઓ, અને મારાં કુટુંબનાં નવા મિત્રોનાં નાનાં જાગડોના આનંદમાં ભાગ લેવાના, અને તેમને ભેટ આપવા લાયક કાંઈક વસ્તુઓ લેવાના વિચારોમાં એક પ્રાતઃકાળમાં જગે હું મગ દત્તો, તેવામાં ટપાસ આવી.

કિરમસને ટાંકણે ઇંગ્રેજ અને શુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં પણ કીરમસની ભે-રોની જાહેરખબરો સારી સંખ્યામાં લેવામાં આવે છે, અને કેટલીકવાર તો એવી વિ-વિધતા માણમ પડે છે કે મન મુંઝાઈ જાય છે. શુજરાતી પત્ર દીવાળીના તહેવારની ખાસ જાહેરખબરો લેવાની આશામાં હાથમાં લીધું. ઇંગ્રેજ અને શુજરાતી વર્તમાન-પિઆગ ફેંટી દઈ જાહેરખબરોના બાગ હાથમાં લીધા. ઉપર ઉપરથી એતાં એવું ખામ કાંઈજ માણમ ન પડ્યું. માત્ર એકજ જાહેરખબર જણાઈ ‘કે જેના ઉપર’ દીવાળીના શુભ અવસરને માટે ખાસ’ એવા મોટા ‘સેમન’ જાતના શુજરાતી અક્ષરોમાં લખેલું હતું. વાંચનાં નીકળ્યું ત્યારે Perpetual calendar (નિત્ય પંચાંગ) ! તહેવારો વખત જુલવાને માટે છે, જૂન બલિષ્ઠતા વિચાર નિર્ભગ કરી વર્તમાનમાં મુખ માણવા માટે છે. ત્યાં અગતી મજાતરી કરનાર—પંચાંગ—નું કાંઈ કામ નથી. લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે દીવાળીનું બહાનું જ લીધેલું જણાયું.

પરંતુ આ નાસીપાસીથી દારી ન જતાં એકે એક જાહેરખબર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેમ કરવામાં દીવાળીની ભેટ તો ખાણુ ઉપર રહી, પણ આપણા જનમમા-જની સ્થિતિ અને આપણા વેપારી વર્ગની પ્રગતિઓ ઉપર એક પછી એક જાહેરખબરો જે પ્રકાશ પાડવા માંગ્યો તેના ઉપર ટૂંક કિથર ચાલ. તાવની દવા, ખેમની દવા, આનંદ-નિમ્મદ, વર્ષિક, બીખા કમ્પાણીની કમ્પની, ‘Useful Instructions,’ નાટક કમ્પનીઓ, અને આપણા પ્રસિદ્ધ જુલસેદાર મિ. એન. એમ. તિપાલી વમેરે, મરે વિવિધ

જાહેરખબરોની લેન્ડિંગમાં પસાર થયો. ઘણાં વર્ષ ઉપર એક ઇંગ્રેજ પત્રનાં જાહેર ખબરો વાંચી એક ઇંગ્રેજ લેખકો અનુમાન કઠાડ્યું હતું કે 'ઈંગ્રેજો શીકાર કરે છે અને દારૂ પીએ છે; દેશીઓ ચોપડીઓ વાંચે છે અને માંદા પડે છે.' દેશીઓ સંબંધે ઉપરના અનુમાનને ગુજરાતીની જાહેર ખબરો ટેકો આપતી જણાઈ.

ગુજરાતીપત્ર આજીસ પાનાતું, તેમાં લગભગ વીશોક પાનાં જાહેર ખબરોનાં, 'તેમાં' મારી ગણતરી પ્રમાણે—જો ચૂકતો ન હોઈ તો—સો ઉપર જાહેર ખબરો મારા જોવામાં આવી. તેમાં ૪૧ જાહેરખબરો દવાની, અને લગભગ ૩૫—પુસ્તકોની હતી. ખરે જોને વેપાર કહીએ એવી તો માત્ર આઠ જાહેરખબરો હતી. પરદેશી રેશમ, પરદેશી ધડીઆળો, પરદેશી ડંગ વાનાંસ-વિગેરેની જાહેરખબરો વેપારની ચીજોની જાહેરખબરોમાં ઝળકી રહી હતી. જીંદગીના વીમાની કમ્પનીની જાહેરખબરો તે પણ પરદેશી કમ્પનીની. જે ત્રણ જાહેરખબરો નોકર રાખનારાઓની હતી. હજી 'નોકરી જોઈએ છે' એવી જાહેરખબરો ગુજરાતીમાં નથી આવવા માંડી. સોનીની એક જ 'જાહેરખબર, નાટકની ત્રણ, એક બરફી પેંદાની, અને એક નાગરી નાતને માટે વીશીની.

ઉપરની જાહેર ખબરો ઉપરથી યતાં અનુમાન સ્પષ્ટ છે. દવા તથા ચોપડીઓની જાહેરખબરોની વિશેષ તપાસને પરિણામે જે અનુમાન નીકળી શકે છે, તે વાંચનારને સમજાવેલાં જ સૌપ્રધું. પુસ્તકોની જાતો ઉપરથી આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ તથા લોકરચિ વિષે નીકળતું અનુમાન કોઇવાર આગળ ઉપર ચર્ચાઈ. હાલ તો આ બધી જાહેરખબર વાંચતાં દીવાળી અને મારા મિત્રો માટે ભેટના વિચારો જ મારા મગજમાં રમી રહ્યા છે. ગોપાળદાસ બરડીયાજીને ત્યાંથી પીસ્તાં બદામની બરફીનાં નાનાં નાનાં પાસંદો મંગાવી રાખવાનું બની શકે તો ફીક એવા સંકલ્પ કર્યો. સાડીયો વિલાયતી તો ખરી, પણ કર્તવ્ય—આકર્તવ્યતા વિચારને અને પ્રેમને બનતું નથી. આપણા પંડના રાગ આપણે, અને તેમાં પણ સગવડનો વિચાર પહેલો ! આપણા કારીગરો સારો સુસોભિત અને ઉપયોગી, લેવા લાયક માલ ન બનાવે તેટલા માટે આપણે વેરાગી જેવા ફરતું, અને આપણી અર્ધાંગનાઓને ફ્રેમ અને ચીનાઈ જુટીલાર રંગ-બેરંગી અને કોમળ રેશમી સાડીઓને બદલે જુરાનપુરી સાડીયો પહેરાવવી, એ કાંઈ જુદિમતાતું ચિહ્ન કે ! કોઈની ખામીને માટે આપણે સહન કરવું એ કોના ધરનો ન્યાય ? ! સ્વદેશી માલ વાપરો એવો ઉપદેશ કર્યો કરવો, પણ તેની સાથે જ પરદેશી મોહક માલ ખરીદવો તો ખરો : જરૂર પડે તો એમ દલીલ કરીને કે તેવા માલની ખરીદ થતી હશે તો દેશી કારીગરોને તેવો માલ પેદા કરવાની વૃત્તિ થશે, ખપ હશે તો છત થશે ! અને વળી એક સાડી કે જે વિલાયતી ચીજો માટે અર્ધાંગનાઓને નારાજ કરવી અને ધરના સુખનો ભોગ આપવો એ કોણે કહ્યું છે ? ! વિલાયતી લોકો પણ એક પરમેશ્વરના જ છોકરાં છે ને ? 'ઉદારચરિતાનાં તુ ઘસુધૈય કુદુમ્બકમ્ ।' એ સૂત્રનો ઉપયોગ આ સ્થળે નહિ તો ખાંજે ક્યાં ? ! ત્યારે વિલાયતી માલ વાપરીને આંખને અને મનને સંતોષ આપવાં, ધરમાં

સુખ શાન્તિ પ્રાપ્તરવી, અને 'હૃદયસ્થિતિ'ની કોટિમાં દ્યુતિ થવું, એ સામગ્રી શમદો શા માટે ન લેવો? ! મારા એક મિત્ર પરદેશી માત્ર વાપરવાની વિરહમાં ખાસ કરીને છે, તેને માટે ઉપરનો બચાવ મનમાં ગોઠવી રાખ્યો, જરૂરી ચેંટા બાબતમાં એણે કંઈ કહેવા જેવું જ નહતું. ગોપાળદાસની ફૂગાન સવાયો માત્ર આપે, દોઢા પૈસા લે, ગોપાળદાસની ખરડી એટલે ઉદ્દૃષ્ટતાની પરિસીમા. મારા એક મિત્ર અત્તર ગુલાબ અને સેન્ડના શોખીન છે. તેમને માટે 'મસ્ક લવેન્ડર' અને રજનીગન્ધનું એસેન્સ મંગાવવાનું નક્કી થયું. દીવાળીની ફરજે અદા કરવાનો આમ નિશ્ચય થયો.

દીવાળી માટે જાહેર ખર્ચા એક, તેમાંથી તેમનું પૃથક્કરણ કર્યું; અને તેમાં દેશી પરદેશી માલની મીમાંસા થઈ. દીક કુદકા મરાય છે નહિ? વાર? પણ હજી જાહેર ખર્ચા ઉપર થોડો વખત ઠેરનું પડશે. નાગરી નાતની વીથી ('ધી વડનમરા નાગર થોડી'ગ' એ ઈંગ્રેજી નામનું બાયાન્તર છે.) દોષ ઈંગ્રેજી બલુલાએ કહાડી છે. દીક કહાડી. કંઈ સંસ્કૃત નામ રાખ્યું હત. 'વિશ્રાન્તિગૃહ' કે 'શિવાજી કોશ'માંથી એકાદ ખીજું નામ આપ્યું હત, તો ઈંગ્રેજીની મધ્યથી કેટલાક છેલ્લા જાય છે તેમને પિતૃપ્રેમ ન થાય. એ કોમ ખીચારી આ અંગ્રેજના કાળમાં બહુ મુંઝવણમાં છે. એમનું જીવન અભારના વખતને કેવળ પ્રતિકૂળ છે. અને જેમ જેમ વખત વધતો જશે તેમ તેમ તેમની મુશ્કેલીઓ પણ વધતી જવાની. તેવી પરિસ્થિતિમાં રહેવા તથા ખાવા પીવાની સગવડવાળી વીથીઓ થાય તો તેમની મુંઝવણ કંઈક ભાગે. એ કોમની જાહેજલાલી મેં જોયેલી છે, અને તેથી અભારની તેમની પડતીના દિવસોમાં તેમને માટે ખાસ દયા ઉપજે તેવું છે. કાઠીયાવાડમાં તેઓ સર્વ કંઠાણેથી મોટા અધિકારમાંથી 'મોડળા' થયા છે. અને જેવો દક્ષિણમાં ચિત્રપાવન બ્રાહ્મણ ઉપર કટાક્ષ છે તેવો જ કાઠીયાવાડમાં નાગરો ઉપર છે. પ્રભુ તેમને તેમના આ દુઃખના દિવસોમાં સલામ થાઓ! તે નાતમાં હજી કેટલાંક જૂનાં ખાનદાન છે, તેઓ પૈસાપાત્ર છે, તેમણે હવે તેમના સાતિજન્મુઓની સંભાળ લેવી જોઈએ, તેમને બહુવિધમાં અને ઉચોગે લગાડવામાં ખાસ મહેનત લેવી જોઈએ, અને વિશ્વાસ જવાની છૂટ કરી 'સિવિલ સર્વિસની' પરીક્ષામાં પોતાનાં જાતકોને પાર ઉતારવા જોઈએ. નહિ તો તે એક વખતની ઉમદા ('ખસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ' પત્રમાં મિ. ક્રિસ્ટોફર ક્રેલુથેલાના ક્ષત્રવ ઉપરનો આક્ષેપ મેં લખ્યો છે, જ્યાં હું આ ક્રિસ્ટોફર વાપરું છું.) કોમ માટે મને બહુ પ્રતિકૂલ ભવિષ્ય દેખાય છે. નાગર બાહ્યો, જંગો, અને વીસમી સદીના જીવનપદ્ધતિમાં વિજયી થવાનાં સાધનો સંપાદન કરે.

દીવાળીની સાડીઓ ખરડી અને અત્તર ગુલાબની વાતોમાંથી હું કેવી ગંભીર ચર્ચામાં ઉતરી પડ્યો! આ આપણો નવી કેળવણીનો પ્રતાપ! કહે છે કે અંગ્રેજોને એમના આનંદો પણ રોતા રોતા લે છે. ફ્રેન્ચ દૃષ્ટિએ એ ખર્ચ ખરી, પણ પ્રભાણ તો અંગ્રેજોને પણ ધણા ખુશમિનજી ગણવા પડે એવું છે. ક્રિસ્ટમસમાં તેઓ કેવો આનંદ લે છે, એ જુઓ અને તેની સાથે આપણા નવી કેળવણીના ફરજો ઉપર નજર નાંખો. કેળવણી

તો અંગ્રેજ સિવિલ્યનોની પણ જેવી તેવી નથી હોતી. પણ તેથી તેઓનો છંદગી મુખ ભોગવવાનો રસ કાંઈ ઓછો હોતો નથી. આમાં આપણા જાતિ સ્વભાવ કરતાં આપણી અને તેમની કેળવણીની પદ્ધતિ વચ્ચેનો ફેર એ મને વિશેષ ધારણ જણાય છે. મારા મગજમાં આ વિચારો ધ્રુમતા હતા તેવામાં જ મારી પડોશનો એક વિદ્યાર્થી—જે એક યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતો હતો તે એક મુશ્કેલી લઈને આવ્યો. તેને જોઈ તે વિચારો સખળ થયા—આપણા છોકરાઓ ઉપર યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓને ત્રાસ તેમની તાકાદ-વિગેરે કેટલાક અગત્યના સવાલોનું સ્મરણ થયું. અને તેને જ અંગે ગયા ઓગસ્ટ માસમાં નેએશી એક ક્રીકેટ મેચનાં સ્મરણો ઉપરિચિત થયાં.

*

*

*

મારા એક મિત્ર સાથે હું ગયા ઓગસ્ટ માસમાં નોર્થકોટ એલન્ડરીશીટની ક્રીકેટ મેચ જોવા ગયો હતો:—

ક્રીકેટના શીક્ષક ઉપર એન્ડ્રીસ્ટન અને ગુજરાત કોલેજના રમનારાઓ હાજર હતા. છેટે એક તંબુમાં જોનારા વિદ્યાર્થીઓ અને એકમાં પ્રોફેસરો અને બીજાઓને માટે સમવડ હતી.

એન્ડ્રીસ્ટનના રમનારાઓમાં હિંદુ મુસલમાન પારસીઓ બધા હતા. કોઈ—કોઈથી નીચો ભાગ્યેજ હશે. અને બધા બરાબર કસાયલા શરીરવાળા ક્રીકેટ ને યોગ્ય ગરમ પોશાકવાળા ખરેખરા રમનારા જેવા જ દેખાતા હતા. ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાંના ધણાખરા તો આમનાં પૂણીયાં અને કેટલાક તો વળી અડધીયાં જેવા દેખાતા હતા. કછોટાબધ ધોતીઉં-અને મલમલનાં પહેરણુ એ ધણાખરાઓનો પોશાક હતો, અને એક બેએ તો પગે ખુટ સુદ્ધાંત પણ પહેર્યા નહતા.

ગુજરાત અને એન્ડ્રીસ્ટનના રમનારાઓના ગળમાં દેખાઈ આવતા આ મ્હોટા અંતરે માફ ધ્યાન બાહુ ખેંચ્યું. એન્ડ્રીસ્ટનના રમનારાઓનું ગળું, મુખમુદ્રાની સુરખી, પોશાકની સરખાઈ, અમે રસેનલનાં પાટલુન કોટ અને Sun hat (તાપ ટોપી) ખી મળતું એક પ્રકારનું શારીરિક છૂટાપછું, એ બધું તેમને પુરુષતા અને ખેલાડીના જેવો દેખાવ આપતું હતું. અને ગુજરાતના ઠીણુઓને દેશી પહેરવેશે અને અટવાતાં ધોતીયાં એ હજી છોકરાઓની કોટિમાં જ રાખ્યા હતા. ધારણ વિચારતાં એટલેજ ખુલાસો જણાયો કે એન્ડ્રીસ્ટનવાળાઓ જેતો ધણો ભાગ પારસીઓનો હતો તેઓ અવિવાહિત અથવા મ્હોટી ઉંમરે પરણેલા અને ગુજરાત કોલેજના ધણાખરા તો કદાચ છોકરાના બાપ પણ થઈ ચૂક્યા હશે. હકીકતમાં ખોટો હાલ તો દ્વિમા મારાગું. પણ આટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે મુંબાઈમાં, એટલે આપણા સામાજિક વિચારોના કેન્દ્રસ્થાનમાં, આ બાબતોનું સત્ત્વ વહેંચું સમજવાથી લાંબો વિચાર આચાર ધણા વખતથી પલટાયો છે, અને થોડાક શ્રીમં-

તોમાં જે કે બાલવિવાહ હજી પ્રચલિત છે તોપણ સામાન્ય વર્ગમાં તો ખારસી મુ-
માન દક્ષિણી બ્રાહ્મણો વિગેરેમાં મુંબાઈના કેળવાએલા આગળ પડતા વર્ગમાં લગ્ન વગ-
મ્હોટું થઈ ચુક્યું છે. ગુજરાતમાં વિચાર, ધીમે ધીમે પ્રસરે છે, અને હાં પણ હવેનો જ-
માનો વખતે લગ્ન વધના સંબંધમાં સસા માર્ગેનું શરણ સ્વીકારશે એમ લાગે છે. જેવા
જેવું એટલું જ છે કે મુંબાઈ અને ગુજરાત વચ્ચે આખા જમાનાનો ફરક! આપણા
સમાજમાં જેટલી જોઈએ તેટલી ત્વરાથી વિચારો પ્રસરતા નથી એમ આ ઉપરથી
સ્પષ્ટ જણાશે.

એક ખીનું પણ: શરીરના બરાવામાં જેમ લગ્ન એક તત્વ છે; તેમ જ ધન સંપ-
ત્તિ, અને રહેવાની રીત પણ છે. ખરા શ્રીમંતો કોઈ ઠેકાણે આપણે અહીં તો ઊંચી
કેળવણી લેતા જ નથી. મધ્યમ વર્ગ જ લે છે, અને મુંબાઈના મધ્યમ વર્ગના અને
આપણા મધ્યમ વર્ગની ધન સંપત્તિમાં પણ ધણું જ ફેર! મુંબાઈની દૃષ્ટિએ આપણો
મધ્યમ વર્ગ ગરીબ જ કહેવાય. મતલબ ખાવા પીવામાં અને કપડાં લત્તામાં જે કાળજી
અને યોગ્યતા તે લોકો રાખી શકે એટલી આપણો મધ્યમ વર્ગ રાખી શકતો નથી. આ-
પણી શરીર સ્થિતિ ઉણી હોવાનું એક કારણ છે.

ખીજી તરફથી, ઉંચી કેળવણી પણ દિવસે દિવસે મોંઘી થતી જાય છે. આજ
કાલ શારીરિક કેળવણી ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપાય છે એ સારી વાત છે પણ તેની સાથે
ખાનપાન અને કપડાં લત્તામાં ક્યાશ હોવાને લીધે વિપરીત પરિણામો આવવાનો
સંભવ પણ સ્પષ્ટ છે. આ કેળવણી દરેક પ્રકારે 'gentleman' એટલે કે 'નાગ-
રિક' થવાની યોગ્યતા આપવાના ધોરણે રચાયેલી હોય એમ જણાય છે. એટલે એવા જે-
ન્ટલમેન થવામાં સમાયતી અગવડો પણ કેળવણીને અનુસરે છે. આ કેળવણીનું વલણ
ગરીબ અને તરંગરનો અંતર વધારવા તરફ હોય છે. અસારે આપણામાં અંતરનાં સ્થાનો
એટલાં બધાં છે કે કેળવણીનેજ એકીકરણના મહાન ઉપાયરૂપ આપણે સમજીએ છીએ
અને ઉપરનો બધા ખરો હોય તો આ જમાનાની કેળવણી આપણા પ્રજા તરીકેના એકત્વના
વિકાસમાં વિઘ્નરૂપ થશે એવી શંકા જાય છે.

“અધ્યાત્મી,”

ગુજરાતી જોડણી.

જયાં આ વિષય ઉપર ઘણે ઠેકાણે વિવેચન થતું જણાય છે. ગુજરાતી બાષાને હાલતું સ્વરૂપ આપનારા આપણા સમર્થ વિદ્વાનો કવિ નર્મદાશંકર, નંદશંકર, મહિપતરામ અને નવલરામ પૈકી માત્ર ‘માસ્તર સાહેબ’ જ હયાત છે, તેઓ વાનપ્રસ્થ હોવાથી આવી બાબતમાં માથું ધાલતા નથી એ શોચનીય છે. તથાપિ રા. નરસિંહરાવ, રા. ગોવર્ધનરામ અને રા. કે. હ. કૃષ્ણ જેવા બાષાની સેવા કરનારા વિરલ સાક્ષરો આપણામાં છે એટલે જે નિવેડો પ્રચલિત વિષયની ચર્ચાને આંતે આવશે તે જ સર્વાંશે નર્દી તો પણ ઘણે બાજે સર્વ માન્ય જેવો જ થશે એવી આશા રહે છે.

શાળાપત્રમાં જોડણીના જે નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે સંબંધમાં એટલું કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે તેમાં બહુ ઠહાપણથી કામ લેવાયું છે. જે તત્ત્વોને અનુસરીને નિયમો થયા છે તે શિવાયનાં બીજાં વધારે માનનીય તત્ત્વો જડવાં સહેજ નથી. માત્ર લઘુપ્રયત્ન યકાર અને લઘુપ્રયત્ન હકાર એ સંબંધોમાં જ કાંઈકે વિચાર કરવા જેતું રહે છે એમ અમારું માનવું છે.

લઘુપ્રયત્ન યકારની બાબતમાં બેશક એમ કહ્યા વિના ચાલે એમ નથી કે વડાદરાની ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં ‘આખ્ય’ એવો ‘આખ’ નો ઉચ્ચાર થાય છે. સુશિક્ષિત વર્ગ તેમ જ અબણુ ભોટો ઉભય ‘આખ્ય’ જ બોલે છે. પણ ‘આખ્ય’ એવું જે ઉચ્ચારણ થાય છે એમ કહેવામાં આગ્યું છે તે ચાસ્ત નથી. અમે જો કહુંદોષને લીધે જાણતા ન હોઈએ તો રા. નરસિંહરાવના કહેવા પ્રમાણે લઘુપ્રયત્ન યકાર ‘આય’ શબ્દમાં, શબ્દને છેડે ન બોલાતાં, ‘આ’ અને ‘વ’ એ બે અક્ષરોને વચ્ચે બોલાય છે. રા. ન્હાનાશાલનાં કાન્યો વાંચતાં બે ત્રણ ઉત્તર ગુજરાતના કેળવાયલા ગૃહસ્થોએ આમારી સમક્ષ કેવળ અનાપાસે એમ કહું હતું કે. અમે કાંઈ ‘આગ્ય’, ‘વેચ્ચના’, ‘રમ્ય’, ‘આચ્ય’ કે ‘લાચ્ય’ એવું બોલતા નથી; તેમ જ લખવામાં સાધારણ રીતે ‘આચર્ય’, કે ‘રમરમ્ય’ એમ પણ ‘અતિ શુદ્ધ’ લખવાનો યત્ન કરતા નથી. જે યકાર સુરતમાં બોલાતો જ નથી પણ વડોદરાથી શરૂ થઈ ઉત્તર તરફ વધતાં અમદાવાદમાં સ્પષ્ટ બોલતો હોય એમ ભાગે છે તે કાંઈક ‘આય્ય’ અને ‘લાય્ય’ એવી સંજ્ઞાથી દર્શાવી શકાય એમ એ ચરોતર તરફના ગૃહસ્થોનું અને અમારું માનવું છે. રા. નરસિંહરાવ પણ એટલું તો ક્યુજા ગ્રખશે જ કે જેવી રીતે ‘આખ્ય’ બોલાય છે તેવી રીતે ‘આચ્ય’ બોલાતું નથી; અર્થાત્ યકાર સરખી રીતે અને શબ્દને છેડે જ આ બે શબ્દોનાં બોલાતો નથી. ‘આવ’ બોલતાં અમદાવાદનો વનની કોઈ બીજે જ ઠેકાણે (શબ્દને છેડે નર્દી) યકાર બોલે છે. વળી બેદમાં પેદા બેદ નિકળવાનો પણ ભય છે તો આવા દધિમાંથી કાઢવા જેવા (Rope-dancing feat) નિરર્થક પણ આડંબરી બેદોનો સ્વીકાર કરવા કરતાં, યોગ્ય

વર્ષે થયાં પ્રચારમાં આવેલાં એવાં ‘આવ’ અને ‘લાવ’ તેમ જ ‘આંખ’ અને ‘વેણ’ એ રૂપ ધારે આદરણીય ગણાવાં જોઈએ.

પ્રાતિક ઉચ્ચારના ભેદ સંબંધીના કલહમાં એકવાર ઉતર્યા પછી ગા. નરસિંહરાવ કે રા. કુમળાશંકર એમાં એકેનો પતો લાગે એમ નથી. એ કલહને તળીયું છે કે નહીં એ જ શંકાસ્પદ છે. હજી એટલું સારું છે કે માત્ર સુરત, નડીઆદ તથા અમદાવાદમાં સમર્થ લેખકો થયા છે, પણ જ્યારે વલસાડ, ભરૂચ તથા વડોદરામાં પણ જે ‘આર’ સારાં લખ્યાં નારા થશે એટલે, ‘ખેતરું’, ‘દાલ’ તથા ‘ખોસન’ તે ખરા છે અને ‘હેતરું’, ‘દાળ’ અને ‘ખોહન’ એ ખોટાં છે એવો પણ સિદ્ધાન્ત નીકળવાનો સંભવ રહે છે.

આપણે કાઠીઆવાડના લેખકો તપાસીયું અથવા તો દક્ષપત્તન, દયારામ કે પ્રેમાનંદના લેખો તપાસીયું તો પણ જેમ બેળાનાથભાઈ અને હરગોવિંદદાસનાં લખાણોમાં હાલ પ્રસિદ્ધ યમકા નિયમો વધારે માન્ય રખાયલા જોઈએ છીએ તેમ તેમાં પણ માલમ પડશે. ખુદ ગા. નરસિંહરાવ જેમને માટે લેખકને સંપૂર્ણ માન છે તેમના પોતાના જ લેખો પણ આ નિયમોથી બહુ વિરુદ્ધભાગેગામી નથી. જે કાંઈક દૂર દીકામાં આવે છે તે સંબંધ થોડા શબ્દોમાં આપીયું.

ગા. નરસિંહરાવનું ‘ડોસી’, ‘ખેસી’, ‘હસી’ એ શબ્દો પરત્વે કહેલું માન્ય રાખવાં જોતું છે. તાલુસ્થાનમાંથી બોલાતો ઇકાર આપણાં લોકો ખોક્તાં આગલા ‘સ’ ને ‘શ’ કરી નાંખે છે એ વાત ખરી છે. વળી પ્રાયશ્ચિક્ષિ શિક્ષણનાં પુસ્તકોમાં પણ ‘ડોસી’, ‘ખેસી’, ‘હસી’ એમ લખેલું છે તો જેમ ઇંગ્લેન્ડમાં ‘connection’ અને ‘connexion’ એ ઉભય રૂપો ગ્રાહ્ય છે અને ‘honour’ તેમ જ ‘honour’ એક ખરાં ગણાય છે તેમ આપણે આદિ ‘ડોસી’ તથા ‘ડોસી’ એક ખરાં ગણાવાં જોઈએ. જે શાળાપત્રના નિહાન તંત્રી ‘ડોસી’ તથા ‘ડોસી’ એ બન્ને માન્ય રાખે તો પ્રાતિક ઉચ્ચાર વિષેનો ઝઘડો મટી જવા જોશે યદ્યપિ બહુ લોકોના મનનું સમાધાન યદ્યપિ રાકશે. પણ એથી એમ કહી શકાય નહીં કે ‘ખેસતું’ તથા ‘ખેસતું’ એ ક્રિયાપદનો આત્યર્થ રૂપમાં ‘ખેસ’ અને ‘પેસ’ લખેલું પણ ખરું છે. આ જ ન્યાયે ‘સિવાય’ તેમ જ ‘સિવાય’ બન્ને ગ્રાહ્ય કરી શકશે. એમ છતાં સુરતી ટળચી બોલાતું ‘રાકાય છે’ એ અમે સ્વીકારી શકતા નથી.

લઘુપ્રયત્ન ઇકાર સહુ કોઈ સ્થળે શુભરાતમાં વધતો જોઈએ બોલાય છે. બાપામાં પણ લેખકોએ તે દર્શાવવા પણ માંગ્યો છે; પણ જેમ ‘અમે’ અને ‘એવું’ એમાં ઇકાર જોઈએ તેવો નથી તેમ, ‘હમે’ તથા ‘હેતું’ એમાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ ઇકાર છે એમ કહા વિના ચાલે એમ નથી. આવી સ્થિતિમાં કોઈ ચિહ્ન યોગ્ય તો ઠીક. ‘કવિ’એ

તે વિષે પોતાનાં પુસ્તકોમાં ઘણા વર્ષ ઉપર ધસારો કર્યો હતો. રા. નરસિંહરાવ પણ તેવી યોજનાની તરફથી છે તો છાપનારને કે લખનારને બહુ અવધક પડે તેની ચિંતા ન રાખતાં એક સરળ વિહનપદ્ધતિ નક્કી થાય તો સારું.

બાપાનું અત્યાર સુધીમાં ધરાયલું સ્વરૂપ તોડી નાંખતું કોઈને પણ ઉચિત લાગશે નહીં. જ. અને જો એમ જ છે તો પછી રા. કમળાશંકર જેવા વિદ્વાનની દેખરેખની નીચે બહેલા ગૃહસ્થો પોતાની વિદ્વત્તા તથા પોતાનો અધિકાર વાપરીને કરેલા નિયમો માન્ય રાખવા એ આપણું કર્તવ્ય છે. પ્રાન્તભેદને લીધે કંઈનહીં જેવો ફેરફાર કરવાની જે જરૂર જણાય છે તે આ લેખમાં બતાવેલો માર્ગ લીધાથી દૂર થઈ શકશે. આમ કીધાથી રા. નરસિંહરાવે શ્રમપૂર્વક લખેલી દીકાનું ફળ ગુજર પ્રજા અનાયાસે પ્રાપ્ત કરી શકશે.

તળબદી ગુજરાતી તેના અસલ સ્વરૂપમાં જ રાખવી તથા તેમાં પરબાપાના શબ્દોનું મિથિલું ન થવા દેતું એ હિંદી પ્રજાના સમવાય અને સ્વૈચ્છ્યના વખતમાં ઘણું કઠિન છે અને બહુ ઇષ્ટ નથી. તેથી પરબાપાના શબ્દો દાખલ કરતી વખતે કેવી રીતે તે આપણી બાપામાં લખવા એ સંબંધે નિયમ થયો છે તે ઠીક છે. એકંદર રીતે સત્ય શું છે, પ્રચાર (ખરો ખોટો) કેવો છે અને કેવો થવા સંભવ છે એ સઘળી હકીકતનો વિચાર કરી તોડજોડથી થયેલા હાલના નિયમો બહુ રીતે માન્ય રાખવા યોગ્ય છે એવી અમારી સમજ છે.

નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચતાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૩, અંક ૧૨.

[માસિક]

પૌષ, સંવત ૧૯૬૧.

ગ્રન્થાવલોકન.

“The Mystics, Ascetics and Saints of India”—(By J. O. Oman).

હિન્દુસ્તાનના ‘યોગી સંન્યાસી વેરાગી અને સાધુઓ’ સંબંધી મિ. ઓમાન નામના એક અંગ્રેજે આ પુસ્તક લખ્યું છે. મિ. ઓમાન પૂર્વે લાહોરની સરકારી કોલેજમાં ‘નૈય-રલ સાયન્સ’ ના પ્રૌફેસર હતા, અને એમણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફરીને તેમજ હિમાલય પગેરે સ્થાનમાં કેટલોક વખત કાઢીને આ વર્ગના લોકની માહિતી મેળવી છે, તેઓની અદ્ભુત વાતો સાંભળી છે, અને એક અંગ્રેજ આપણા લોકોને જેટલો પરિચય મેળવી શકે તેટલો મેળવીને આ પુસ્તક રચ્યું છે. પુસ્તકમાં અંગ્રેજ વાચકને વિશેષ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવાં બાવાઓ અને શકીરોનાં ચિત્રો આપ્યાં છે, અને ઘણી વાર્તાઓ લખી છે, જેમાં આપણા લોકોને તદ્દન નવું જ જણવાતું હોય એવું તો કાંઈ નથી, પણ વાંચતાં રસ ઉપજે એવી હકીકત ઘણી છે. શરૂઆતનું અને છેવટનું—એ બે પ્રકરણ ખાસ વાંચવા જેવાં છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં આપણી ત્યાગભાવનાનાં ધરણ અને વિકાસ સંબંધી ચર્ચા છે.

મિ. ઓમાનનું એમ કહેવું છે કે અન્ધાધુની જીલમ અને આપત્તિના વખતમાં માણસ સ્વાભાવિક રીતે આ દુનીઆથી નિરાશ થાયછે એટલે એનું મન મરણ પછીની ખીછ દુનીઆ શોધવા તથા ધર્મિય મેળવવા તરફ દોડે છે. સપાટ દેશમાં લોક આજસુ અને નખળા થાય છે, અને રાજ્ય જીલમી થાય છે. લાંબા વખત સુધી આ દેશમાં મ્હોટાંવન પડેલાં હતાં, તાવ મરકી

અને દુકાળ વારંવાર આલ્યાં કરતાં, ન્હાનપણથી સ્ત્રી-પુરુષોમાં વિષયવાસનાઓ પેદા થતી એથી લોક નિર્બળ થતા, અને નાત-જાતનાં બન્ધનોને લીધે લોકમાં હુન્નર કારીગરી પણ સંકટાઈ ગયાં હતાં. આ લોકમાં ઇતિહાસ લખાયો નથી, એવું કારણ પણ એ જ છે કે જે પ્રજા આનંદી મુખી અને બળવાન હોય છે એને જ પોતાનાં પરાક્રમે નોંધવાનું સહે છે. વળી અત્રે મોટી સંખ્યા વનસ્પતિના ખોરાક ઉપર જીવે છે એથી પણ તેઓ નામદ અને આશાહીન થયા છે. તથા એમના મનના અન્ધારણમાં લાગણી અને કલ્પનાનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, તેઓ સ્વાભાવિક રીતે ધર્મ તરફ વળે છે. એમના શાસ્ત્રકારે પણ ચાર આશ્રમ બાંધ્યા એમાં પહેલો બીખનો અને છેલ્લો સંસાર છોડી જતા રહેવાનો ! એમની કુટુંબભાવના—અવિભક્ત રહેવાની—એ પણ આજસ અને નિરુદ્ધાગતી પાપક.

ઉમદામાં ઉમદા વસ્તુસ્થિતિનો પણ વિપરીત ગ્રહ કેવી રીતે થાય એના ઉદાહરણ રૂપે ઉપરની કથના ઠીક છે. મિ. એમન ગયા જમાનાના સાયન્સના પ્રેક્ષક હોય તો એમની પાસે ધર્મ સંબન્ધી યથાર્થ સમજણની આશા રાખવી બર્થ છે. મુલાગ્ને બકલની રીતે હંવા પાણી અને પૃથ્વી માત્રથી મનુષ્યના આન્તર સ્વરૂપનો ખુલાસો કરવાનો યત્ન હવે ખરો ગણાતો નથી, અને ધર્મ સંબન્ધી વિચારો તે રોમી હકથની કથના જ નથી પણ સત્ય પરમાત્માનું દર્શન કરાવનાર આન્તર પ્રકાશ છે એ વાત પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં હવે એટલી બધી સહાનુરૂપ થઈ ગઈ છે કે એથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારને માથે સઘળો પુરાવાનો બોળો રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. અસલ રાજ્યપદ્ધતિ જુલમની હતી એ વાતને સ્વયં-પ્રકાશ સત્ય માનનાર પ્રતિ તો કાંઈક હેતું રહેતું નથી, પણ જેઓનાં મન હજી આ સંબન્ધમાં વિચાર કરવાને તૈયાર છે એમને એટલું સ્મરણ આપવાનો અવકાશ છે કે—પ્રાચીન તેમ જ મધ્યયુગ સુદ્ધાંતી રાજ્યપદ્ધતિમાં રાજની સત્તા તદ્દન નિર્ગૂણ હતી એમ માનવું ખોટું છે. પ્રાચીન સમયમાં રાજની સત્તા ઉપર, લોકહિતાર્થે સ્વયં નિર્ધન રહી ઉમદા સલાહ આપવાનું કાર્ય માથે વહનાર ગુરુઓ, તેમજ કાર્યદક્ષ મન્ત્રીઓ, તથા અનેક વર્ણના ચોખ્ખ અગ્રણીઓ, એઓનો અકુશ હતો જ. મિ. એમન જે વૈરાગ્યવૃત્તિને નિન્દે છે એ મેગે-સ્થિનીસના સમય પહેલાં સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી હતી, છતાં એના વખતમાં હિન્દુ-સ્તાનનું રાજ્યતન્ત્ર કેવું સન્તોષકારક હતું એ સુવિદિત છે. વળી, જ્યારે આવા દાપદસંક્રાંત રાજના જુલમની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ એક વાત ભૂલી જાય છે કે વ્યક્તિ ઉપરના જુલમના ભરે ધણા દાખલા મળે, પણ જનસામાન્ય ઉપર જુલમ થયાના દાખલા તો યોગ જ જોવામાં આવશે. લઠાઈ વખતે પણ કોઈ એકુતનાં ખેતરોને તુકશાન કરતું નહિ એ મેગેસ્થિનીસનું અવલોકન મધ્યયુગમાં પણ ઘણે ભાગે ખરું હતું. અને તેથી જ કરીને ગુજરાતનો એક ઇતિહાસકાર લખે છે તેમ, અત્રે રાજ્ય બદલાતાં છતાં લોક તો જાણે જાણતા જ નથી ! વિશેષમાં એ ખૂબ યાદ રાખવા જેવું છે કે હિન્દુસ્તાનની બ્રિટિશ અમલ પહેલાંની રાજ્યનીતિ હમેશાં “Village communities”—ગ્રામસંસ્થા અને તે સાથે જોડા-એલા ધ્યાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણ ઉપર રચાયેલી હતી, અને તેથી હાલ કરતાં પણ એક રીતે લોકનું સ્વાતન્ત્ર્ય વધારક હતું. સ્વતન્ત્રતાનું અભિમાન ધરાવનાર ઇંગ્લંડ હજી દેશની ભૂમિને લોકની ભૂમિ કહી શકતું નથી, અને હજી એનું સ્વામિત્વ યોડીક વ્યક્તિઓના હાથમાં રોકાઈ રહ્યું છે, અને એને પરિણામે નીચલા વર્ગની સ્થિતિ કેવી કરણાગ્રનક થઈ

છે એ જાણીવું છે; આપણાં દેશમાં જૂનિયુ મિથાં પ્રજાની જ ગણાતી, પ્રજા ખેતી કરે અને પાકે તેમાંથી અમુક હિસ્સો રાજાને આપે—પાકે તો જ આપે અને ન પાકે તો એવું કોઈ નામ પણ ન લે—દેશમાં દુકાળ પડે તો રાજા એમાં પોતાનું પાપ માને અને રાજા કોઈ વખત જીલમી થવા જાય તો પ્રજાના ‘અગ્રણીઓની શરત’ કે એ જીલમ પોતાને માથે બેસી લઈને પણ પ્રજાસામાન્યનું રક્ષણ કરવું.

ઝોઝામાં ઝોઝાં ત્રણ ચાર હજાર વર્ષથી આ દેશમાં વંશાવળી સંસ્થાઓ ચાલી આવી છે, અને એટલો બધો વખત પ્રજાએ નીચે મોઢે રાજ્યનો જીલમ સહન કર્યો કર્યો એમ માનવામાં તો આ દેશના લોકને સ્વસંરક્ષણરૂપી સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવ પણ તદ્દન નિષેધવામાં આવે છે. આ કલ્પનામાં બધી જૂઠાં ધર્મ સંબંધી ખોટી સમજણમાંથી જ ઉપજ છે: ખરી વાત એ છે કે સંસાર કરતાં પણ મનુષ્યસ્વભાવને વધારે પ્રિય થઈ પડે એવો પર પદાર્થ છે, એ પદાર્થની શોધમાં કેટલાક વિરલ પુરુષો પોતાની ઉચ્ચ સ્વાભાવિક મનુષ્યતાથી દોરાય છે, અને એ શોધથી પોતાનું તેમ જ જગતનું કલ્યાણ કરે છે; જેઓને આ શોધમાં કોઈ અર્થ જણાતો નથી, અને જેઓ પર પદાર્થને માત્ર ઝાંઝવાનું પાણી જ સમજે છે, તેઓ મનુષ્યસ્વભાવની આ વૃત્તિનો દવા પાણી વગેરે બાહ્ય આગત્તુક કારણોથી ખુલાસો કરવાનો યત્ન કરે છે. જેઓ પરમાત્માને સત્ય પદાર્થ માને છે અને જુએ છે, તેઓને એકવાર એમ કહેશે કે રાજ્યના જીલમથી તમારા મનમાં આ કલ્પના ઉઠી છે, તો તેઓ આ વાત નિષેધશે, અને તમે દુરામદથી તમારા નિદાનને વળગી રહેશો તો તેનો એટલો જ ઉત્તર આપશે કે ‘એવો રાજ્યનો જીલમ સદા સર્વદા હો! અમે તો પરમાત્માને જોઈએ છીએ, અમને એ સંસાર કરતાં વધારે પ્રિય લાગે છે અને તેથી અમે એને તનમનથી બજાવે છીએ; રાજકીય જીલમને અમારા વલણના કારણરૂપે બતાવવાથી પણ અમારી શોધ ખરા પદાર્થ માટે છે એ વાત ગટતી નથી. દુકામાં, ત્યાં સુધી એ પદાર્થ શોધવા જેવો છે ત્યાં સુધી અમારા પંથ પણ એ સાથે જડાયેલો છે. જે દિવસે હજાર નથી એવો સિદ્ધાન્ત જગતમાં ગાન્ય થશે, તે દહાડે અમારા પંથની ઉપયોગિતા વિશે પ્રશ્ન કરવો, હાલ તો, અમે સત્યના ઉપાસક છીએ, એની ઉપાસનામાં અમારું જીવન ગાળીએ છીએ, અને અમને જે જડે છે તે અમે જગતને આપીએ છીએ.—એટલો જ ઉત્તર આપી બેસી રહીએ તો તેમ કરવાનો અમારો હક છે.’

અમુક કાર્ય અમુક કારણથી ઉપજે છે એટલું બતાવવાથી એ કાર્યની નિરર્થકતા સ્વતઃસિદ્ધ થઈ જતી નથી: આ ઉપરુક્ત ઉત્તરમાં મિ. ઝોમનના સંધ્યા કથનનો ઉત્તર થઈ જાય છે. છતાં, એમણે બતાવેલાં બીજાં કારણો ઉપર પણ સામાન્ય નજર ફેરવીએ.

પૂર્વે તાવ મરડી અને દુકાળથી લોકમાં સંન્યાસવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે એ નિદાનપ્રદ-શીનનો તો ઉપરના જવાબમાં ઉત્તર થઈ ગયો: વિશેષમાં આશ્ચર્ય એટલું ઉપજે છે કે ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી જે દેશમાં તાવ મરડી અને દુકાળે સતત વાસ કર્યો હશે એ દેશમાં ત્રીસ કરોડની વસ્તી શી રીતે થઈ હશે? પ્રશ્નજોષાપત્ર, પૂર્વોક્ત મ્હોટાં વન સંબંધી વિવિધાન્ત-રના એ શબ્દો કહેવાનું મન થઈ આવે છે: આ સંબંધમાં યોગ્ય વખત ઉપર મિનિસપાલ સેક્રેટરીએ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં એક પત્ર લખ્યો હતો એમાં ઘણી નહેરોથી

મિ. એમનને કરેલી નિવૃત્તિમાર્ગની નિદાનકલ્પનાએ આપણને ઘણા રોમાંધવે આપણે એમના ફલચિન્તન—નિવૃત્તિમાર્ગે આ દેશ ઉપર કરેલી સારી ખોટી અસરના નિરૂપણ—ઉપર આવીએ. આ ભાગમાં મિ. એમનના પહેલા પ્રકરણનું કેટલેક અંશે પ્રાયશ્ચિત્ત યથ જાય છે. અત્ય નિવૃત્તિમાર્ગના ધાર્મિક લાભમાં મિ. એમન તથા ગણાવે છે : એથી લોકની દૃષ્ટિ આગળ વિશુદ્ધિ સંપન્ન અને ક્ષુદ્ર સંસારવ્યવહારની બેદરકારી એની ભાવના ઉપરિચિત રહી છે, ગરીબને દાન કરવા તરફ ગૃહસ્થવર્ગમાં વૃત્તિ પ્રેરાઈ છે, અને અનેક પન્થો ઉત્પન્ન થઈ પરસ્પર સહનતા આવી છે. સામાજિક મ્હોટો લાભ એ થયો છે કે જ્ઞાતિબંધનથી ઉચ્ચ નીચના જે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, એમાં ઘટાડો યથ મનુષ્ય માત્રની સમતા તરફ લોકની દૃષ્ટિ ગઈ છે.* રાજકીય દૃષ્ટિએ સાધુઓએ એક લાભ કર્યો છે અને એક નુકશાન કર્યું છે : તેઓ સદા આખા હિન્દુસ્તાનમાં બટકતા રહે છે, અને તેથી આખા દેશની એકતા લોકની નજર આગળ આવે છે; પણ તેઓ આ જગતને મિથ્યા કરાવે છે તેથી રાજકીય દૃષ્ટિમાં અતિઆવશ્યક એવું જે સ્વદેશાભિમાન તેનો નાશ થાય છે. (આ મિથ્યાદષ્ટિનું પરિણામ છે કે કેમ, અને એ મિથ્યાદષ્ટિ સાથે પણ સ્વદેશાભિમાન કેવું સંગત કરી શકાય છે એ એક જુદો પ્રશ્ન છે અને તે બીજે કાલે વખતે ચર્ચવા જેવો છે.) વળી, મનુષ્યશુદ્ધિના વિકાસમાં આ માર્ગે નુકશાન કર્યું છે : એ પ્રકૃતિનો અભ્યાસ નિરર્થક ગણી કાઢી નાંખે છે, અને ધ્યાન વગેરે અરાષ્ટ્રીય સાધનોની મુગ્ધ તૃષ્ણા ઉત્તેજે છે. ઉદ્યોગની જાળતમાં, નિવૃત્તિમાર્ગે હિન્દુસ્તાનમાં કાયમ આજસુપણાનાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કલા ઉપજાવ્યાં છે! એક પાદરીની મણતરી પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનની વસ્તીનો આઠમો ભાગ બીજા ભાગવાનો ધન્ધો કરે છે. મિ. એમન આ મણતરીનાં વિષમાંથી કેટલોક ઘટાડો કરે છે—તે કહે છે કે ઈંગ્લંડ જેવા દેશમાં પણ કેટલોક ગરીબ વર્ગ એવો હોય છે જેનો સરકારી તીજેરીમાંથી એટલે કે દેશના પૈસામાંથી નિર્વાહ કરવો પડે છે. આને સાધુઓનો ખાનગી દાનથી નિર્વાહ થાય છે, માટે અમુક સંખ્યા તો બીજા ભાગના રાષ્ટ્રોની આવશ્યક ગણી બાદ કરવી જોઈએ. વળી દરેક દેશમાં ધર્મોપદેશકો પણ કાંઈક કરે છે, અને તે પ્રમાણે આને સાધુઓની કેટલીક સંખ્યા લોકને ધર્મ ઉપદેશવાનું કામ કરે છે, એટલે તેટલી સંખ્યાને છેક નિરર્થક ગણવી ન જોઈએ. વળી, દરેક દેશમાં કેટલાક સત્યુરુપો એવા હોય છે કે જેઓ “ ઘિશપ ક્રેટન એક સ્થળે કહે છે તેમ સ્વર્ગમાં સોના જેવા કિંમતી ગણાય, પણ આ પૃથ્વી ઉપર નકામા : ” આવા સત્યુરુપો અને શાન્ત પુરુષો હિન્દુસ્તાનના સાધુઓમાં પણ કેટલાક હોય છે. વળી, બીજા દેશમાં, કેટલાક નિરુધમી લોકો એવા હુદ નીવડે છે કે તેવા તો આ દેશમાં હોતા જ નથી. એકંદર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મિ. એમન સાધુઓને ઉચ્ચ ભાવનાના પ્રેરક અને તેટલે અંશે ઉપયોગી માને છે. અને આ પ્રકરણ વાંચતાં તો લગભગ એમ થાય છે કે સાધુઓ વિષે આવો નિષ્પક્ષપાત વિચાર બાંધનારા યોદ્ધા હશે. તેઓ ઉપર દયા લાગી મિ. એમન લખે છે કે—

“Sadhus are not more fortunate; for whatever their merits or their claims may be they are looked down upon with contemptuous indifference by the ruling race, the ‘new twice borns’ of the Indian world, now in effect the predominant caste, exhibiting all the virtues and the vices of its peculiar position, privileges, and pretensions.”

આ વાક્ય અમને રાજકીય ચર્ચામાં બેસે છે, પણ તેમ થવા દેતાં પ્રકૃત લેખ બહુ સંખ્યાઈ નરો અને વિષયાન્તર પણ બહુ થશે—માટે આટલેથીજ અટકીશું.

છેવટે, એટલું જણાવીશું કે ઉપરના અવલોકનમાં થયેલ અમે નિવૃત્તિમાર્ગની હિમાયત કરી છે, તથાપિ એનો અર્થ એવો નથી કે આજકાલ કહેવાતા વેરાંગીઓ સંન્યાસીઓ અને સાધુઓનું જીવન અમે પસન્દ કરીએ છીએ. હમણાં થોડાક વખત ઉપર, લાલા બૈજનાથ નામે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના એક નામીયા મુકરમે હરિદ્વારના મેળાના પોતાના અનુભવ ઉપરથી એક લેખ લખ્યો છે, એમાં આ વર્ગના લોકો ખરો નિવૃત્તિમાર્ગ કેવા વીસરી બેસા છે એ બહુ સારી રીતે બતાવ્યું છે : કેટલાક ધનાઢય હોય છે, ધણા મૂર્ખ અને કલહપ્રિય હોય છે, અને માત્ર થોડાક જ શાન્ત, વિદ્વાન અને ખરી સાધુતાનાં લક્ષણવાળા હોય છે. તેઓ કહે છે કે એ મેળામાં સૌ હટપુટ જુવાન છોકરાઓને સવારમાં જનોઈ દીધું, અને સંજે સર્વને સંન્યાસી કરી છોડી મૂક્યા ! આ વાત જેમ એક તરફથી હાસ્ય ઉપભવનારી છે, તેમ બીજી તરફથી આપણને નીચું નેવડાવનારી છે. અને એની યથાર્થતા માટે લેશ ભાર પણ સંક્રા લેવાનું કારણ નથી. લાલા બૈજનાથને એ વર્ગ માટે મમતા હતી, અને એમનો હિન્દુસ્તાનના હિતાયે કંઈ સદુપયોગ થઈ શકે તો કરવો એ ધરાદાથી તેઓ ત્યાં ગયા હતા, અને છેવટે નિરાશ થયા. ધોરીઆમાંથી ફળ ઉપજાવવાનો અમ વધા છે. લોકોમાંથી સુવર્ણ કાઢવું અશક્ય છે. લોકોને સુવર્ણ બનાવવા માટે અલૈકિક પારસમણિનો સ્પર્શ નેહએ. એક નવો જ સંન્યાસી અને સાધુઓનો વર્ગ ઉપજાવવાની જરૂર છે. જે નિવૃત્તિમાર્ગ ખરો છે, તો ઉત્તમ મગજ અને હૃદયવાળા જાગૃતિથી હિન્દુનિવાસીઓએ જ્ઞાન ભક્તિ અને વૈરાગ્યની મૂર્તિરૂપ થઈ સર્વત્ર વિચરવું નેહએ. આવા પરમદયાળુ મહાત્માઓ, જેમનો અવતાર પૃથ્વીને કૃતાર્થ કરવા માટે જ છે, એમના નામની પરંપરા અત્યારે સ્મરણમાં આવી અમારા હૃદયને પાવન કરી રહી છે—

“યં પ્રવ્રજન્તમનુપેતમપેતકૃત્યં

દ્વૈપ્રાણ્ણતો ત્રિરહકાંતર આજુહાત્ર ।

પુત્રોતિ તન્મર્યતયા તરવોભિનેદુ :

તં સર્વં મૂતદ્વદયે મુનિમાનતોડાસિ ॥”

જેને કંઈપણ કર્મો કરવાં બાકી રહ્યાં ન હતાં, તથા જેને હજી ઉપનવનસંસ્કાર પણ થયો નહતો એવા—શુક્રદેવજી વનમાં ચાલી નીકળ્યા, તે સમયે વિરહથી વિકલ્પ થએલા એમના પિતા વેદબ્યાસ દ્વૈપાયન મુનિ એમણે એમની પાછળ દોડી “હે, પુત્ર !” એમ ઉદ્દગાર કર્યો. તે વખતે આસપાસનાં વૃક્ષોએ, શુક્રદેવજીરૂપ હોઈ, ઉત્તર વાળ્યો ! એવા સર્વ-ભૂત માત્રના હૃદયરૂપ શુક્રમુનિને હું પ્રણામ કરું છું.

*કલિયુગમાં નિવૃત્તિમાર્ગ કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરશે એ સંબન્ધી શ્રીમદ્ભાગવતમાં દક્ષ પ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞને પ્રસંગે એક ભવિષ્યવાણી છે એવું અત્રે અમને સ્મરણ થાય છે. દક્ષ પ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞમાંથી શિવને અપમાન કરીને કાઢી મૂકવામાં આવ્યા તે વખતે શિવના ગણ નન્દીશ્વરે કર્મમાર્ગી બ્રાહ્મણો કલિમાં કેવા થશે એ વિષે, અને તે સ્થાને બ્રાહ્મણોના અમણી ભૃગુન્નપિએ નિવૃત્તિમાર્ગી બાવાઓ કેવા થશે તે વિષે, પરસ્પર શાપરૂપ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા.

નન્દીશ્વરે દીધેલો શાપ.

“વિષયસુખની લાલસાથી, કપટથી ભરેલા ધરસંસારમાં બંધારહેલો, વેદનાં રાત્રક વચનોથી બુદ્ધિહીન થયેલો જે દક્ષ કર્મો કર્યા કરેછે, તે, દેહને જ આત્મા માનનારી બુદ્ધિને દીધે આત્મસ્વરૂપને વિસરી ગયેલો પશુના સમાન દક્ષ સ્ત્રી ઉપર અત્યંત આસક્તિ રાખનારો થજો અને થોડા સમયમાં તેવું મુખ બોકડાનું થજો; કારણ કે એ દક્ષપ્રજ્ઞપતિ કર્મ કરવારૂપી અજ્ઞાનને જ્ઞાન માનનારો જડ છે, વળી જેઓ અત્રે શંકરનું અપમાન કરનારા આ દક્ષને અનુસરનારા હોય તેઓ પણ આ સંસારમાં જન્મ મરણ પામ્યા કરો. જેમાં પુષ્પની પેઠે મનને પ્રસન્ન કરનારા ધણા અર્થવાદો રહેલા છે, એવી વેદવાણીનાં મધના ગંધની પેઠે મનને મોહ કરનારાં ધણાં વાક્યથી મૂઠ મનવાળા, શંકરના દેવી લોકો કર્મમાં જ આસક્ત રહેજો. સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરનારા, આહુતિકા માટે વિદ્યા, તપ અને વ્રતોને ધારણ કરનારા તથા ધન વિષે, દેહ વિષે અને છદ્ધિયો વિષે આનંદ માનનારા તે બ્રાહ્મણો આ જગતમાં યાત્રક થઈને રૂપાં કરજો.”

ભૃગુન્નપિએ દીધેલો શાપ.

“જેઓ શંકરના વ્રતને ધારણ કરે છે તથા જેઓ તેઓને અનુસરે છે, તેઓ પાખંડી તથા સારા શાસ્ત્રના શત્રુ થજો. વળી તેઓ પવિત્રતા વિનાના, મૂઠ બુદ્ધિવાળા, તથા જટા, ભરમ અને હાડકાંને ધારણ કરનારા થજો, અને શિવની દીક્ષામાં પ્રવેશ કરજો કે જે દીક્ષામાં મદિરા તથા તાડી, દેવના જેવી પૂજાય છે. વળી, તમે વર્ણાશ્રમના આચારોનું રક્ષણ કરનારા મર્ચાદારૂપ વેદની તથા બ્રાહ્મણોની નિંદા કરો છો, માટે પાખંડોના આશ્રય કરનારા થજો. લોકોનું કલ્યાણ કરનારો સનાતન માર્ગ આ વેદ જ છે; જે માર્ગને પ્રાચીન ન્નપિએ અનુસરતા હતા, અને જે માર્ગ ભગવાને પ્રવર્તવેલો છે. તે પરમ શુદ્ધ અને સત્યરૂપોનો સનાતન કાળનો માર્ગ જે વેદ, તેની તમે નિંદા કરો છો, માટે તમે પાખંડી માર્ગમાં જાઓ, કે જે માર્ગમાં ભૂતપ્રેતનો રાજ્ય તમારો દેવ છે.”

ઉપરના બે ખંડો એક બીજા સાથે મેળવીને વાંચવાથી કર્મમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ બન્નેના શુણ્ણ દોષ સમજાશે. અને તેમાંથી ચાલતા પ્રજ્ઞના સંબન્ધમાં, નિવૃત્તિમાર્ગ મૂળ ઉપજ્ઞવેલી અબેદબુદ્ધિ અને સાંકડા વેદોક્ત કર્મમાર્ગની ખામી અને વિશાળ જ્ઞાનમાર્ગની ઉચ્ચતા ધ્યાનમાં આવશે. તેજ સાથે, નિવૃત્તિ માર્ગ એની અધમ સ્થિતિમાં કેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેપણ સમજાશે. દક્ષ (દક્ષ=કુશળ, કર્મ કાંડમાં કુશળ) એ કર્મમાર્ગની મર્તિ છે, અને પરમહંસ શિવ એ કલ્યાણ જ્ઞાનમાર્ગની મર્તિ છે. બે બે કરતા બોકડાનું મુખ—‘અજ્ઞ’ નું મુખ—એ પશુરૂપ ‘અજ્ઞ’ કહેતાં માયા એવું રૂપ છે.

—ગુજરાત સાહિત્ય સભા—

તા

હેવાલ.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં અમદાવાદના યુવાનોએ ' ધી ચડ્ડા મેન્સ યુનીઅન ' નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. પ્રથમ વર્ષની સભામિ પહેલાં મતભેદ થવાથી " ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન " નામનું મંડળ મૂળમંડળમાંથી ફંટાયું. એકાદ એ વર્ષમાં ' ધી ચડ્ડા મેન્સ યુનીઅન ' ના ક્ષણિક હવનનો અન્ત આવ્યો. જેમ જગરા જાડનો નાશ થતાં જે જગાએ તે ઉગતું હતું ત્યાં ઝીણી ઝીણી વનસ્પતિ અંકુરી નીકળે છે તેમ આ મંડળ વિદ્યુત્તમ થતાં અનેક રાતિસભાને અમદાવાદમાં રચાઈ.

" ધી સોશીઅલ એન્ડ લીટરરી એસોસીએશન " સંસારમુધારાની પ્રવૃત્તિ સાથે સાહિત્યપક્ષે નીચે લખ્યા મુજબ જલદેર વ્યાખ્યાનો કચ્છવણ્યાં હત્યાં:—

બાપણનો વિષય.

વ્યાખ્યાનકાર.

૧. ગુજરાતી સાહિત્યનું હાલતું વલણ

૨. રમણભાઈ મદીપતરામ.

૨. કવિતા અને સંગીત

૩. નરસિંહરાવ લોજાનાથ.

૩. ગુજરાતી કવિતા

૪. ગોવર્ધનરામ માધવરામ.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં " ગુર્જર સાક્ષર જયંતી " નો ઉપજામ સમારંભાયે. કલા-પી, અષ્ટો અને મીરાની જયંતી તે વર્ષે ઉજવાઈ. જયંતીની યોજના સફળ કરવા સાહિત્યપક્ષને સમગ્ર કરતું આવસ્યક લાગ્યું. ત્યાં વર્ષના જન-પુઆરીની પહેલી તારીખે અમારી સભા " ધી લીટરરી એસોસીએશન " યર્ધને એપ્રિલમાં " ગુજરાત સાહિત્ય સભા"નું અભિધાન પામી.

મિત્ર મિત્ર સાક્ષરોનાં સાહિત્યસેવા રૂપી રસજતાં કિરણો એક સ્થળે કેન્દ્રિત થાય તો આપણાં સાહિત્યને હાલ થાય છે તેથી વિશેષ લાભ થાય તથા અંતરની ભાવના ઉદ્ભવે. એટલાં સાદા એક મંડળની આવસ્યકતા હતી. ગુજરાત બનામુદર સોસાયટી અન્ય પ્રસિદ્ધિનું કામ કરે છે, પરંતુ સાહિત્યના અભ્યાસને સંશોધનપર વિશેષ લક્ષ આપનાર મંડળની ખોટ તેથી પૂરી પડતી નથી. બહુમ પરિપક્વ નાગરીપ્રચારકી સભા, તામિલ સાહિત્ય સભા (Tamil Literary Academy) આદિ મંડળો પોતાના પ્રાંતની જેવી સેવા બજાવે છે તેવી સેવા ગુજરાત અને ગુજરાતી બાળાની બળવે એવા મંડળની જરૂર જાગતી હતી આવી અગવડો કંઈક અંશે દૂર કરવા પ્રવૃત્ત થાય એટલા માટે અમારી સભાનું " ગુજરાત સાહિત્ય સભા " નામ પાડી, " ગુજરાતી સાહિત્યનો અને તેટલો બહોળો વિસ્તાર કરવાનો તથા જનના પ્રયાસે તેને લોકપ્રિય કરવાનો " ઉદ્દેશ રાખ્યો. ઉદ્દેશસાધના અર્થે વિવિધ સાધનો પ્રયોજ્યાં છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યની ઉદ્દામ અને અપિરત સેવા કરનાર સાક્ષરો આ મંડળપરં
મમતા રાખી તેને ઉછેરે એટલા સારૂ જ્ઞાનરરી સભાસદનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે.
સભાએ રા. મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામ, રા. ગોવર્ધનરામ
માધવરામ, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, રા. મણીશંકર રત્નજી ભટ્ટ, રા. રમણભાઈ
મહીપતરામ, રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, આટલા સાક્ષરોને જ્ઞાનરરી સભાસદ થવા
વિનંતિ કરી હતી. આ સર્વે સાક્ષરોએ એ વિનંતિ સ્વીકારી છે. “ ધી સોશીઅલ એન્ડ
લીટરરી એસોશીએશને ઉપસ્થિત કરેલો “ ગુર્જરસાક્ષર જયંતી ” નો સમારંભ યાણ
રાખવામાં આવ્યો છે. જેટલા સમારંભો પ્રયોજના છે તે નીચે લખ્યા છે:—

જેમની જયંતી ઉજવાય
છે તેમનું નામ.

તિથિ.

જયંતી પ્રસંગે વ્યાખ્યાન
કરનારનું નામ.

૧. નરસિંહ મહેતો.....	પૈશાબ સુદ ૫	રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
*૨. મીરાંભાઈ.....	શ્રાવણ વદ ૮	રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
*૩. અખો... ..	ચૈત્ર સુદ ૯	રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા.
૪. પ્રેમાનંદ	પોષ સુદ ૨	રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
૫. સામળ	રા. છટાલાલ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ.
૬. વક્ષમ	રા. હિમતલાલ ગણેશજી અન્નરિઆ
૭. દયારામ	માઘ વદ ૫	રા. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.
*૮. ધીરો... ..	આશ્વિન સુદ ૧૫	રા. કૌશિકરામ વિપ્નહરરામ મહેતા.
૯. દલપતરામ	ચૈત્ર સુદ ૩	રા. નરસિંહલાલ માધવલાલ દેસાઈ.
*૧૦. નર્મદાશંકર	{ જન્મ. ભાદરવા સુદ ૧૦ મૃત્યુ. ઓગસ્ટ ૨૪	રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
૧૧. નવલરામ.	આષાઢ વદ અગાપાર્યા	રા. હાલાભાઈ પિતામ્બરદાસ દેરાસરી.
*૧૨. મણિલાલ નણુભાઈ. ...	ઓક્ટોગર ૩	રા. આણંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ.
૧૩. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ.	રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.
૧૪. આળાશંકર.	રા. રામમોહનરાય જસવંતરાવ.
*૧૫. મુરસિંહ (કલાપી) {	જ. માઘ સુદ ૯ મૃ. જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૬.	રા. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

“ ગૂજરાતના વેદાંતી કવિઓ ” સમ્યન્ધે એક વ્યાખ્યાન તૈયાર કરવાની સભાની
વિનંતિ રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરે સ્વીકારી છે. ગઈ સાલ રા. ગણુપતરાવ ગોપાળરાવ
અર્ધેએ “ ગૂજરાતના કવિઓનું સંગીતજ્ઞાન ”—એ વિષયપર સપ્રયોગ વ્યાખ્યાન કર્યું હતું.
આ સર્વે સદગૃહસ્થોનો તેમજ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને રા. અમૃતલાલ
સુન્દરજી પટ્ટિઆરનો સભા ઉપર અત્યંત ઉપકાર થયો છે. “વસન્ત” માસિકમાં પોતાનાં
વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવા વ્યાખ્યાનકારોએ સંમતિ આપી છે. પોતાના માસિકમાં આ સર્વ
લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાની સગવડ કરી આપી ત્રે આણંદશંકરે સભાને આભારી કરી છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ વધે તથા જનસમાજનું સાહિત્યના ઉત્કર્ષ પ્રત્યે લક્ષ

આકર્ષાય એવા હેતુથી જ્યંતીઓ યોજાઈ છે. હાલ તો ફક્ત જાહેર વ્યાખ્યાનોથી જ જ્યંતી ઉજવીએ છીએ. સમારંભનું નામ જ્યંતી રાખ્યું છે પણ વસ્તુતઃ સાક્ષરોનું જાદ સારવાની યોજના છે. જ્યંતી માટે મૃત્યુ તિથિ ન મળે તો જન્મેતિથિ લેવી, તેના અભાવે સાક્ષરોની કૃતિ સંપૂર્ણ થવાની તિથિ, અને તે પણ અનુપલબ્ધ હોય તો ગમે તે તિથિ પર જ્યંતીનો ઉત્સવ પાળવો. આ સમ્બન્ધે અવિસ્તાર ચર્ચા સભાના પ્રમુખ રા. રમણભાઈએ ખેતનાના પ્રાસ્તાવિક બાણ્યમાં કરી હતી. જ્યંતી ઉપરાંત પ્રાચીન કાવ્યો સંગ્રાહી પ્રસિદ્ધ દૂરવાની ધારણા છે. હાલમાં મીરાંજામનાં પદનો સંગ્રહ થાય છે. મન્થો, x હસ્તલેખ, શિલાલેખ વગેરેનો યથાશક્તિ સંગ્રહ કરવા વિચાર છે.

આ વર્ષે ગુરુકાંઠેના તહેવારોમાં એક સાહિત્યપરિષદ બરવાની યોજના ઘડાઈ છે. યોજના તેમ જ પરિષદમાં બાગ લેવા માટે નિમંત્રણપત્રો પ્રનિહિત વિદ્વાનોપર મોકલવામાં આવ્યાં છે. ન્નેરણી, મિષિ, દેશજ્ઞસાહિત્ય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ઇતિહાસ, સાયન્સ અને સાયન્સની પરિભાષા, વગેરે વગેરે વિષયો પરિષદમાં ચર્ચવાના છે. જે ધોરણે ઓરીએન્ટલ ફાઈનર્સ પોતાની કાર્યપદના કહે છે તે ધોરણે પરિષદનું કામ કરવામાં આવશે. સર્વ ક્ષાન્તેથી ઉત્તેજન મળતું જાય છે. પ્રથમ સમારંભ સફળ થવાની આશા છે.

સભા તરફથી સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી, પારસી, ઇસલામી, લેખકોને પરિષદમાં પધારવા વિનંતિ કરવામાં આવી છે. છતાં ઘણા સાહિત્યપ્રિય મદાદયોને પત્રો મોકલવા રૂઢી જાય એ ફરવાભાષિક છે, તેથી આ લેખકો તરફથી વિનંતિ છે કે પરિષદમાં બાગ લેવા સર્વેને આમંત્રણ છે. સભાના મંત્રીને લખ્યાથી બધી વીગત તહેમને પહેંચાડવામાં આવશે.

સભામાં નીચે લખ્યા મુજબ સાહિત્ય ચર્ચા થઈ હતી:

“ કવિવર શેક્ષીની ગુજરાતી સાહિત્યપર અસર ”	રા. રામમોહનરાય જસવંતરાય.
ફ “ ‘ કેટલાંક કાવ્યો ’ ની શુભપરીક્ષા ”	રા. કાકોરલાલ હરીલાલ.
“ કલાપી અને કેશરાય ”	રા. રમણરામ ત્રાયાભાઈ.
“ ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્યરસનું સ્થાન ”	રા. રમણભાઈ મહિપતરામ.

ચોથા વખતમાં “ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો ” અને “ ગુજરાતી માસિકપત્રો ” સમ્બન્ધે જે સભાસદ બન્યુંઓ ચર્ચા કરવાના છે. ‘કુસુમમાળા’ ‘કેટલાંક કાવ્યો’ અને ‘ચક્રાક-મિથુન’ નું સભામાં વાંચન થયું હતું. સભાના પેટન રા. રા. લાલચંકર ઉમીયાચંકર છે. પ્રમુખ રા. રમણભાઈ મહિપતરાય નીલકંઠ છે.

x “ કવિતા અને સાહિત્ય ” નામના રા. રમણભાઈ ફક્ત અન્યમાં આ વ્યાખ્યાન હપાયું છે. † “ સુદર્શન ” માસિકમાં આ વ્યાખ્યાન હપાયું છે. * આજુ ન્યાં ન્યાં ચિદ્વન છે તે જે સાક્ષરોની જ્યંતી ઉજવાઈ ગઈ છે તે સ્મરે છે. ‡ “ જ્ઞાનમુખા ” માં આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

રા. રમણભાઈએ પોતાનાં પિતા મહીપતરામનાં બનાવેલાં પુસ્તકો તેમ જ પોતાનાં અન્યો સભાને ભેટ આપ્યા છે, તે સાથે સભા એમને આભારી છે. રા. હરિપ્રસાદ પિતા-ખરદાસે પોતાના “હિતેશુ” છાપખાનામાં સભાને કામકાજનું છપાવવાની સગવડ કરી આપી મહાન ઉપકાર કર્યો છે.

તા. ૧૩-૧-૦૪.
ગૂજરાત સાહિત્ય સભા
ભદ્ર, અમદાવાદ.

રણજીતભાઈ વાવાભાઈ મહેતા.
મંત્રી, ગૂજરાત સાહિત્ય સભા.

કાર્ડિનલ ન્યૂમેનની પ્રાર્થના.

ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો: દોરો: દોરો રે મને !
આસપાસ અન્ધાર છે: રજની કાળી ધોર:
દૂર રહો ધરથી ધણે: પગમાં લેશ ન જોર !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો: દોરો: દોરો રે મને !

પદરક્ષા કરજો, પ્રભો ! પદપર પાડી પ્રકાશ :
એક જ પદ ભાગૂં: નહીં આગળનો અભિલાષ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો: દોરો: દોરો રે મને !

ન હતો આવો સર્વદા: ન હતો પ્રાર્થત આમ :
“દોરો તાત ! દયા કરી પહોંચું જે થકી ધામ” !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો: દોરો: દોરો રે મને !

માર્ગ નિરખવા ચાહતો: પસન્દ કરવા તેમ :
પણ હાવાં પ્રાર્થું: “પિતા ! દોરો આપ જ” એમ !
ઓ સ્નેહજ્યોતિ ! દોરો: દોરો: દોરો રે મને !

કાન્ત.

*શુદ્ધચરિત.

૧ મહાભિનિષ્ક્રમણ, †

(કોદરો.) નાથ સમીપ સૂતી હતી, મૃદુ સપ્થામાં નેદ;
અધે ઊઠી ત્યાં સણી એ, તથે પ્રાવરણે દેહ.
કરતલ એ ભાગે ધર્યાં, ઉર ઉછળે અવિરામ,
ગરબર અણે દાગતી, સુન્દરી એ શુભધામ;
સિદ્ધાર્થતણા કર પછી, સુમ્ન્યો કંઈ તણ વાર,
ત્રીને સુમ્નને કટણુરત, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર.

(વિપમ દરિયાત.) “નાથ ! જાગો ! નાથ ! જાગો !
વાણી યો આશ્વાસની.”
“શું છ ? પ્રાણ ! શું ? આશી ! શું છે ?”
પૂછતો ઉભાસયી.

ગીતિ.) તદપિ રૂને અવ્યક્ત જ, કંડે વાણી રહી કાંઈ અટકી,
રૂમે હદય બરાયો;—અન્તે સણી વદી સુદીન બની.

(દુતવિશગિત.) સૂતી હું નાથ ! સુખે મૃદુ નીંદરે;
સિમ્બ વદું ઉદરે તુજ તે શુરે,
જીવન, મોદ, અને વર્ણી પ્રેમની,
હિશુણ નારી વદી હદયે રહી;

સુખદ ગાન જ તેતણું હું સુણી,
મધુર નીંદરમાં સમતી ધણી;
પણ અહો ! કંઈ સ્વપ્ન જ કારમાં
અનુભવી છર્ણી જર્ણી હું તો હવાં.”

* Edwin Arnold ફ્રાઇટ ઓફ એસિયા માંથી છટક પ્રસંગોનાં ભાષાન્તર.

† શુદ્ધે રાત્ર્યભ્યાગ કરી પોતાનો મહેલ છોડી વનવાસ કર્યો તે.

(અનુક્રુપ.) વદે સિદ્ધાર્થ:—“ઓ મહારી મધુરી પદાની કળી !
સર્વ છે સ્વપ્ન એ રૂઢાં, દીઠાં જે તહૈં ફરી ફરી.”
રાણી કહે:—“સત્ય એ નાથ ! પણ એહ વિરામતાં,
ધોર વાણી સુણી મહેં તો:—‘આવી એ વેળ !’ એમ તહાં.

* * * * *

સુણી એ ઝળકી જાગી, સ્વપ્નનો સાર શો હશે ?
મૃત્યુ પામીશ હું ? કે-તું મુજને છોડીને જશે ? ”

(ગીતિ.) સન્ધ્યાનું રિમત અન્તિમ, હેવાં મધુરાં સુહાગૌં લોચનથી,
રડતી નારી બણીં તે સિદ્ધાર્થ નિહાળીને કરે વિનતિ.

(ગરબી.)* ધીરજ ધાર્યું તું પ્રાણ ! મધુરી ! ઓ ધીરજ ધારે;
અવિચલ ગ્રેમ છે સ્થાન, સતત આશ્વાસનું તહારે. ધીરજ

(સ.ખી.) ભસે સ્વપ્ન તુજ ભાવિનાં ચિત્ર ચીતરે ગૂઢ,
ને દેવો ડગતા ભસે નિજ આસન આરદ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે.—ધીરજ

વિશ્વ, શકે, ઉદ્ધારનો માર્ગ જાણવા આવ
તત્પર બીજું બેઠ કંઈ ગૂઢ સમઝવા કાજ;
તદપિ તું ધીરજ ધારે.—ધીરજ

દશા આપણી પલટીને ભસે તને નિજ સ્થાન,
સત્ય વહુંછ, યશોધસ ફૂતી ને છે મુજ પ્રાણ;—
હૃદય એ તું ધીરજ ધારે.—ધીરજ

દુઃખિત જગ ઉદ્ધારવા, અચિરત કરતો ધ્યાન,
નિર્મિત સમય જ આવતાં, ભાવિ નિશ્ચય ફળશે મહાન;
બહાલી ! ઓ ઘેર્યું તું ધારે.—ધીરજ

* * * * *

* * * * *

(અનુક્ર્.) રોતી રોતી પડી નિદ્રા મહિં તોય નિસાસથી
ઊછળે ઉર, જાણે એ સ્વપ્નવાણી પ્રકાશતી;—
“ વેળ એ ! આવી વેળ એ ! ”

(વિષમ હરિગાત.) એ સમે સિદ્ધાર્થે જાયા જ્યોત્તમાહિં નિહાળતો,
ને, ને ! સસી તદિં કદં સસિમાં રહ્યોય વિરાજતો,
ને અહો ચિરકાળ પૂર્વે જાખિયા કમમાં જોભા,
વદતા જઃ—“ આવી રજનિ એ ! ઉદારવા જન જે રૂપ્યા;
માર્ગે વર્ષે તું પુણ્યનો કે જગતકેરી વિભૂતિનો,
આ દાણ જ નિર્ણય કહિન કર્ય સુખદુઃખકેરી પ્રસૂતિનો;
રાજનો અધિરાજ જનીને આણુ નિજ વતીવવા,
કે મુકુટ ગૃહ વિણુ સન્ય બદલી જગતને જ બચાવવા. ”

(વક્ષણ.) વિશ્વ તારવા કાજ આ આવી પણ અણુમૂલ,
જોઈને સિદ્ધાર્થે એ સ્વગત વદે કંઈ ગૂઢ રે.

(દ્રુતવિધમ્બિગાત.) “ પણ અમોક્ષ જ આવી હવે પશું !
જગત ઉદારવા ત્રત આકરું
અધર આ મુકુમાર જ પ્રેરતા,
મધુર નીંદરમાં સૂતોં જો પ્રિયા !
વિષમ એ ત્રત આપણુ યુગ્મને,
કરીં વિયુક્ત વિશેષ રુદું જને;
ગગનમૈત્ર વિશે જગદી રહું,
નિરખું નિર્મિત શાસન જિજ્ઞંસું. ”

(ગરબી) “ જ્ઞને પ્રેરતા તારકદન્ડ ! આ હું આજ્યો રે,
દુઃખરૂપ્યા જો જગ જન ! આ હું આજ્યો રે;
તમ કાજ તજ્જું મુજ રાજ્ય, સુખો બહુ વિધિનાં રે,
રાજમન્દિર સુખમય સાજ, રજનિદિન સુખનાં રે.

(સાખી) તજ્જું સર્વ એ આ દાણે, સહુ થકોં દુસ્તજ એક,
સાણોં મધુરોં ! તે તજ્જું હવે તુજ ભુજવકોં બહાની સુરેખ,

(ગાળી) તોય તહારો પણ ઉદાર થશે જગ સંગે રે;
 અને મુજ ઉદરે આ વાર સ્ફુરે જે ઉમંગે રે;
 મુજ શિશુ અંકુર એ આપણા પ્રેમનો ગૂઢો રે,
 થોભું આશિષ દેવા હેને, યશુ રખે હું તો રે;
 ઉદરીશ હું એ પણ બાળ; અરે સહુ યોભો રે,
 પત્ની ! પુત્ર ! પિતા ! ક્ષણવાર અને જગલોકો રે !
 આ અવસરકેરું દુઃખ સહો મુજ સંગે રે,
 જ્યોતિ પ્રગટે તે શીખે વિશ્વ ધર્મ ઉમંગે રે.
 કર્યો નિઃશ્વ દહ આવાર, હવે હું ચાલું રે,
 નવ પાછો કરું કો કાળ, અચળ પથ ઝાલું રે.

(સાખી.) સોધું સત્ય અતિ ગૂઢ તે મળતા લગ્યો કરું નાહિ;”
 અન્વેષણ અતિ તીવ્ર તે તપ ઉચ દુષ્ટે જો કાંઈ.

(ચોપાઈ ત્રણ લાક્ષની)

કરી યશોધરને પ્રણામ, સતી જે ભરનિદ્રામાં આમ,
 કાંઈ ભાવ અવર્ણ્ય ભરેલાં, નાંખ્યાં નેનો વદનપર ઘેસાં;
 હજી અશ્રુથી ભીનું વદન, લેવા છેલ્લી પદપત્નું મન,
 કીધી પ્રદક્ષિણા ત્રણ વાર, શય્યાદેરી ધરી ભક્તિભાર;
 જોડી ધડકતે હૃદયે પાણિ, બોલ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:—
 “ કર્યો આ રમ્ય શય્યા માંહિ, કરું શયન કદી હું નાહિ. ”
 ત્રણ વેળા ગયો રાજન, પાછો આગ્યો વળી વેળ ત્રણ;
 હેતું રાણીનું સૌન્દર્યપર, હેવો પ્રેમ હેનો ભરપૂર;
 અન્તે બળ કર્યો છૂટ્યો શયનથી, ઘાયો શોક પછી નવ મનથી;
 આગ્યો શ્યામ રજનિમાં આગ્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો ઝાલ્યો.

નરસિંહરાવ લોજાનાથ.

ગુર્જરસાક્ષરજયન્તી.

ધીરો અને તેની કવિતા.

(અનુસન્ધાન ૪૪ ૪૩૨ થી)

તત્ત્વજ્ઞાનમાં ગુરુની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે કે નહિ એ વિષય આ નિબંધમાં ચર્ચાએ અસ્થાને છે. શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાવાળા પુરુષો તો સ્વીકારે છે જ કે જો પંચ હિમાલય ઉપર ચડે તો ગુરુ વિના સાધક શ્રદ્ધાવિહીન થઈ શકે. શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધાને કોરે મૂકી યુક્તિથી વાદ કરનારાઓને આ ગદન વિષય સંજ્ઞામાં સમાધાન થાય એનું પ્રતિપાદન આ નિબંધની સ્વરૂપ મર્યાદામાં ફરવાની ધૃષ્ટતા આ લેખક ધરતો નથી. પરંતુ ધીરા જેવા પ્રસિદ્ધ કવિએ જ્યારે એ વિષય ઉપર સફળી વધારે ભાર મૂક્યો છે ત્યારે તેનો ઓધ વાચકહૃદયમાં દંદનર કરે એવું હુંક સમર્થન પ્રસંગોપાત્ત અનુચિત નરિ ગણાય. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પોતાની જાતનું એકું વધનું અભિમાન હોય છે, અને તેથી બહુધા કારણ વિના તે કૃતજ્ઞતાની લાગણી દર્શાવવા પ્રેરાતો નથી. જીર્ણ કારણો સમાન હોય તો કૃતજ્ઞતાનું તારતમ્ય ઉપકર્તાના ઉપકાર ઉપર આધાર રાખે છે.

પિતાનાં અભિચારકૃત્યોથી વાકેફ થયેલો પુત્ર તે પિતાના મરણ પછી તેનું સ્તવર વિરમરણ કરે છે; વારસો મળ્યો હોય છે ત્યારે તો કંટસોક વખત અધિક સંભારે છે. વારસો મૂકી જતાર સામાન્ય શુભવાળા પિતાનું તેથી વિશેષ રમરણ થાય છે. પરંતુ વિત્તનો વારસો મૂકી જવા સાથે અમૂલ્ય નીનિશિદ્ધણનો વારસો જેણે અર્પણ કર્યો છે એવા પિતાને પુત્ર યાવજીવન સંભારે, અને તેના પ્રતિ પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં યાદે નહિ નો એ અસ્વાભાવિક નથી. પિતા સંજ્ઞાથી જેવા બેદ પડે તેવા ગુરુ સંજ્ઞાથી પણ પડે છે. શિક્ષણ સ્પૂર્ત રીતે પાંચ પ્રકારનું હોય છે:—૧. શારીર શિક્ષણ; ૨. માનસ શિક્ષણ; ૩. નીનિ શિક્ષણ; ૪. સામાન્ય ધર્મશિક્ષણ; ૫. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ. નિશાળમાં ઉત્તાદ વિદ્યાર્થીઓને શારીર શિક્ષણ આપે છે, પરંતુ ક્રોધ વિદ્યાર્થીએ પોતાના ઉત્તાદની સ્તુતિનું કાન્ય રચી સાદિલ શણગાર્યું નથી એથી સિદ્ધ થાય છે કે શારીર સંજ્ઞાથી આજતો પ્રમાણમાં ઉતરતી છે; અર્થાત્ તત્પરત્વે યથાર્થ કૃતજ્ઞતાનો ઉદય થતો નથી. શારીર કરતાં વિદ્યા રચાથી તત્ત્વ છે તેથી માનસ શિક્ષણ રૂપ ઉપકારને પામેલો મનુષ્ય ઉપકર્તા પ્રતિ વિશેષ કૃતજ્ઞતા દર્શાવે છે. વિદ્યા કરતાં નીતિ શ્રેષ્ઠ છે; યથાર્થ નીનિ ધર્મના અવજનન ઉપર રચાયેલી હોવાથી નીતિ કરતાં ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે; અને યથાર્થ ધર્મનું લક્ષ્યસ્થાન અવર્ણનીય આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ હોવાથી સામાન્ય ધર્મશિક્ષણ કરતાં આધ્યાત્મિક શિક્ષણ શ્રેષ્ઠ છે. આથી જ મનુષ્ય પોતાના ગુરુ પાસે શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પામ્યો હોય તેની કૃતજ્ઞતા જો કદાપિ અમર્યાદ રૂપ ધારણ કરે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કશું નથી.

આ લેખકને ત્યાં એક દર્પણ છે તેમાં એક પક્ષીએ એક દિવસ પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. તે જોઈને તે એટલું તો મોહિત થઈ ગયું કે કેમે કરું ત્યાંથી તે ખસે નહિ, ધીરે

ધારે તે પોતાનાં સગાં વહાલાંને તેડી લાવ્યું. અંતે ઉપાધિ : એટલો બધો વધી પડ્યો કે દર્પણને ઉધું રાખવાની જરૂર જણાઈ. તેમ કર્યા પછી પણ પક્ષીઓ કેટલાક દિવસ સુધી આવ્યાં, પરંતુ નિરાશ થઈ પાછાં વળ્યાં. ત્યાર પછી પારખું જોવા અર્થે લેખકે તે દર્પણને પાછું ચતું મૂક્યું કે તરત જ, જાણે તેમ કરવાની પ્રતિજ્ઞા રાહ જોતાં હોય એમ, પક્ષીઓ પાછાં દોડી આવ્યાં અને પછુ લેખક તે પ્રયોગ કરે તો તેવો જ પરિણામ આવે એવી તેને ખાતરી છે. પોતાના શરીરનાં સાક્ષાત્કારથી પ્રાણીને જ્યારે આટલો મોહ થાય છે ત્યારે પોતાના આત્માના સાક્ષાત્કારનું અમોઘ શિક્ષણ આપનાર ગુરુ પ્રતિ શિષ્યની કૃતજ્ઞતાનું માપ કાઢવા કયો માનવી સમર્થ છે ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કારને પામેલા ધણીને આ વિષયમાં બ્રાંતિ થાય છે, પરંતુ આર્ચ શાસ્ત્રમાં અને પાશ્ચાત્ય મંત્રપ્રદાયમાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ જે દૃષ્ટિભેદ છે તે ઉપર લક્ષ કરતાં એ બ્રાંતિ નિર્મૂલ્ય થવી શક્ય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં માનસ શિક્ષણ ઉપર—અર્થાત્ જોને આપણે અપરા વિદ્યાઓ કહીએ છીએ તેના ઉપર—પ્રધાન લક્ષ આપવામાં આવે છે અને જો કે તત્ત્વજ્ઞાનને પણ ત્યાં સારી રીતે ખેડવામાં આવે છે તો પણ એ સર્વ વિશેષે કરીને મનોવિદ્યાસરૂપે કરવામાં આવે છે, અને સંયમબલ, જે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પાયો છે, તે સંબંધી તેઓ બહુ કરીને હજી અધારમાં છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આપણાં શાસ્ત્રો આપણે અધ્યયન કરીયું તો એકાગ્રતા—વૃત્તિનિરોધ—સંયમ જોને તેમાં સર્વસ્વ માનેલાં આપણને જણાશે. તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આ દૃષ્ટિભેદ, જોથી કર્તવ્યમાં પણ મહાભેદ નિપજે છે, તે ત્યાંના ગંભીર વિચારકોની મતિ બહાર નથી. પ્રોફેસર મેંડ્સ ઓલફને તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે ખેદનાં વાક્યો લખવાની જરૂર પડી છે:—† “ આ વૃત્તિનિરોધ, જોને હિંદુઓ એકાગ્રતા કહે છે તે એક એવી વસ્તુ છે કે આપણે તેથી લગભગ અજાણ છીએ. આપણાં મન નિરંતર ચક્રાવરણ થતા નિચારચંત્રો જેવાં છે, અને એક જ વિષયનું અવગ્રહન કરી બીજા સર્વ વિગ્નતીય વિષયોથી આપણાં માનસને અંધ કરી દેવાં

* સંયમબલ સાધવાના ખાસ હેતુથી અમેરિકામાં કેટલાંક વર્ષ થયાં જે પ્રયત્નો ઉદય થયેલો જોવામાં આવે છે તે કારણથી આ વચન તે દેશને તેટલા અંશમાં લાગુ પડતું નથી.

† “ This concentration of thought, *ekagrata* or one-pointedness, as the Hindus called it, is something to us almost unknown. Our minds are like kaleidoscopes of thoughts in constant motion; and to shut our mental eyes to everything else, while dwelling on one thought only, has become to most of us almost as impossible as to apprehend one musical note without harmonies. With the life we are leading now, with telegrams, letters, newspaper reviews, pamphlets, and books ever breaking in upon us, it has become impossible or almost impossible, ever to arrive at that intensity of thought which the Hindus meant by *ekagrata*, and the attainment of which was to them the indispensable condition of all philosophical and religious speculation.”—Max Muller, *Upanishads, Part I* (Sacred Books of the East).

એ આપણને લગભગ સ્વરસંવાદ વિના સંગીતને સમજવા જેવું અશક્ય થઇ પડ્યું છે. હાલ જે પ્રકારે આપણે જીવનને વ્યતીત કરીએ છીએ તેનો, તથા તારો, કામળો, વર્ત-માનપત્રો, અવધોક્તપત્રો, અને નાનાં મોટાં પુસ્તકોનો નિરંતર આપણા ઉપર દુભસો થતો રહે છે તેનો એ પરિણામ આવ્યો છે કે કે જે જીતિસંયમને દિંદુઓ એકાગ્રતા કહે છે અને જેની સિદ્ધિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા તેઓ સર્વ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં માનતા, તે સંપાદન કરતી એ આપણને કેવલ અશક્ય અથવા લગભગ અશક્ય થઇ પડ્યું છે. ” એકાગ્રતા ઉપર જ્યાં અલક્ષ હોય છે ત્યાં એકાગ્રતાની દીક્ષા આપનાર ગુરુ ઉપર અલક્ષ હોય, અને એકાગ્રતા જ્યાં સર્વત્ર છે ત્યાં તેની દીક્ષા આપનાર ગુરુ પણ સર્વત્ર હોય એ સ્વાભાવિક છે, તેથી ધીરાની નાએની ઉક્તિથી આપણને આશ્ચર્ય થવા સરખું નથી.

“ સદ્ગુરુ હરિયો અબરે બરિયો, વરિયો અમર વરદયામ;
મરજીવો કરિયો હરિયો સંદાય, તરિયો નૃષ્ણા તમામ;
ધરિયો ધીરે ધ્યાને રે, આવી પડ્યું તે તો મર્યું. ”

(નૃષ્ણાસ્તવ ૩૫.)

ધીરાની હંસજ્વલિ.

હંસજ્વલિ ધીરાનું પરમ જુદાણું છે. કવિના આવંશમાં વસ્તુરિપિતિ પ્રતિ તેનાં નેત્ર મિથ્યાઈ જતાં નથી. જ્યાં જ્યાં તેને સાર વસ્તુનું બાન થયું છે ત્યાં ત્યાં એણે નિરભિ-માનપણે સ્તોતૃધર્મ બજાવ્યો છે, અને જ્યાં જ્યાં એને મોટો માદમ પડ્યો છે ત્યાં ત્યાં એણે છરીનો પ્રયોગ કરવામાં પણ કથાસ રાખી નથી. યથાર્થ ગુરુના શુણોનું જ્ઞાન ઉપર પ્રમાણે કંઠ્યા સાથે યથાર્થ ઉપદેશજ્ઞાને ઉધાટા પાડવામાં તે ડર્યો નથી; તેમના મિથ્યા તેજથી તે અંજાયો નથી. જે ધીરો ગુરુની આવશ્યકતા જણાવતાં કહે છે કે—

“ રામનામની ધૂન લગાડીશ, તેણે મુક્તિ નહિ મળે જાણ;
ગુરુ કેરો પ્રેમ થાય તું ઉપર, પહોંચે શબ્દકેરૂં પ્રમાણ;
તરી જહશ તેણે રે, વંદીશ નહિ કદિ વાને. ”

(રામનકે.)

તે જ ધીરો વળી ગુરુના કર્તવ્યની યથાર્થ ગયાંદા બાંધવાની કાળજીમાં વહે છે—

“ કોઈ સાચો સદ્ગુરુ મળા આવશે તો, સ્હારો જુડતા કેરી બાંજ;
પણ જુને તરવાની નહિ હોય છત્તી, તો તે કરી શકે નહિ કાંચ;
તજી તને જાશે રે, વસાવશે નહિ વાસે. ” (પ્રશ્નોત્તર-માસિકા)

અને કર્મની તુલના સાથે જ્ઞાનનાં સાધનો શુભશુક્રિત તથા શુભશુક્રિતવ્યવહાર-દેવતાદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન બહુ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એ ગ્રંથ ગીતાના સરલ ભાષ્યરૂપે ઉપયોગી છે, અને તેમાં શંકરવેદાંતની છાયા સ્પષ્ટ આવે છે. “અવગચાણી” નાં કેટલાંક પદોમાં ધીરાએ વેદાંતમાં ઉડી રૂબડી મારી છે, અને સમ્પ્રદાયના આલંકારિક હોવા સાથે બહુ મનોહર છે. “આત્મબોધ”, “પ્રજ્ઞાતરમાલા” અને “યોગમાર્ગ” માં વાસ્તવ કાવ્યનો ભાગ બહુ થોડો છે.

પરંતુ વેદાન્તના મુખ્ય અંગ વૈરાગ્યની ખીલવણીમાં ધીરાની કવિત્વશક્તિને પૂરું અવકાશ મળ્યો છે. “મનસ્વરૂપ”, “તૃષ્ણાસ્વરૂપ”, “લક્ષ્મીસ્વરૂપ”, “સૌવરસ્વરૂપ” “કાયાસ્વરૂપ”,—એ કાવ્યોયોગવાસિષ્ઠને અનુસરતી યોગજ્ઞના ઉપર ધીરાએ લખેલાં ગ્રંથોય છે, પરંતુ તેમાં વિચાર ધીરાના સ્વકીય છે, અને તેના પ્રવાહમાં વાચક અનાયાસે ધસી જાય છે. ધીરાની ઉચી કવિત્વશક્તિ તથા તેના અંતઃકરણનો ઉચ્ચાધિકાર પણ વાચકને એથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. મસ્તાના મનના આપડ્યથી હારેલો ધીરા એક ક્ષણે બાલકની પેઠે:—

“ પરમેશ્વર કરી તું જ પૂજવે, તું જ મગાવે બીજ;
શાણકેઈ સ્વરૂપ ધરી તું, દેવતાવે લોકને શીખ;
બ્રહ્મકે ઘણી લાગે રે, તારો તારો હું-તો તફ.
તું થાય ચાકર તું થાય દાકર, તું થાય દેવાધિદેવ;
તુલિ તુલિ એક મનસ તુજને હું ભણું તથ અહમેવ;
સેવ સાધું તારી રે, વસ થયા પાલે વફ. ”

(મનસ્વરૂપ.)

એ પ્રમાણે સ્વાભાવિક વિપાદના ઉદ્ભાવ કાઢે છે તો બીજે ક્ષણે અસાધારણ શુદ્ધિ-વાળી ભાષામાં યુવકને હાજતા વીરુત્તરી દાંત પીસી તે મનનો નિગ્રહ કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.

“ નારી નારી એ જાય શું નરથી, નર વસ કરે મોટા વાય;
મર્કટાદિકને માનવ કરે છે, ફેરને પહેરાવી ખાય;
ગય લાગે દિલને રે, પકડો એ તો હડને.
બાંધી રૂધી એને રાખો બળથી, કરો કંઈ દેદ;
મારો મચરડો ને ધાકો ઘચરડો, પૂરી કાઠી નાંખો એની પેદ;
બાર શા છે એના રે, વસ કીધા વડને. ”

(મનસ્વરૂપ.)

ભગ્વદ્ગિતિએ “વૈરાગ્યશતક” માં તૃષ્ણાનું આગેદુજ સ્વરૂપ ચિત્ત છે તેથી ધીરાનું સ્વરૂપ કંઈ-કિતરું નથી. ધીરાના કહેવા પ્રમાણે તૃષ્ણા તજે હોય તેને ઉપર ચઢાવતી અને ઉપર હોય તેને હેઠે હસેવતી, કામ જુલાવનારી અને ધામ જુલાવનારી, અવગચાણી, ધુધરા પિના નાચ કરનારી વારાંગના છે. ખરે વટાગિયો પણ તૃષ્ણાનો જ છે:—

“ તારા હૃદયમાં વરોધિયો ફરતો, તેને જવાય તો જાણ. ”

(તૃતીયસ્કંધ.)

લક્ષ્મીનું આપણ અને પ્રકારે વર્ણી ચોરબવથા અસ્ત સંપત્તિના ધણીની સ્થિતિનું વિશદ વર્ણન ચિત્ર ધીરો આપે છે:—

‘ ઘરમાંહિ યુવા બે ચરમડતા તો, તુંને સંસાર થાય ચિત્ત;
હાથ ચોર ચોરી જાણ મારું, મહાઅમે મેળવ્યું પિત્ત;
બંધમાંથી હૃદ રે, શાંતિ રજ નય મહે.

હાર કોઈનું કોક ડેલે તોય, તુજને ચિંતા થાય;
એક જ્ઞાન દેખી બીજું બસે સ્વભાવે, તોય મુગ્ધનું તું જાય;
હાથ આંચો ચોર જ રે, હૃદય દીકરા એ દહે. ”

(લક્ષ્મીસ્કંધ.)

અનેક દુર્બંધનોની વાતની નજર જુવાનીનો મોહ તાજવા ધીરો અસરકારક વાણીથી પ્રભાવે છે. એ “ કાચા ધંગની પાપડી ” માટે રોજ હડી લગાઈ કરનાર છવરૂપ દંગસા-ને જોઈ એને બળાપો થાય છે. નિર્મલતા, પવિત્રતા અને શીતલતાના નિવાસ સ્થાનરૂપ, અને હારમાં ચરતા હાંસપટે તમા ગધુર સમીર લહરીઓવડે શોભી રહેલા વિશાલ માન-સરોવરની સ્ત્રી દશા થાય છે ?

“ તુલિનો કાળ આવી પહોંચ્યો ત્યારે બગડ્યું નીર તમામ;
નિસ્તાર તો એકત્ર થઈ ગયો, પવિત્રતા પહોંચી મહાધામ. ”

(વાલમસ્કંધ.)

એવી દશા મનુષ્યજીવનની જુવાની કહે છે. વાલમની અને તેના ભોગોની લાજ-બંધુરતા સંબંધે ધીરાનું નીચનું રૂપક કેવું ઉત્તમ અને હૃદયવેધક છે :

“ કાળચલાએ આંધ્યો રે, મહામહાસ્વાયં કરી;
માથો તો મહામહેનત રે, ચતુરાઈ ચિત્તમાં ધરી.—ટોક.

તુલુ તુલુ ધણી-ટેલે કરીને, જાણે કંઈ માનિની કાળ;
માનિનીએ સુખ માન્યું તેમાં, ચણીઆઈએ ભોગવ્યું રાજ;
આવી રહ્યું ત્યારે રે, ફામટ થયું સવં રી.—કાળ.

પણ એ વાતની ગંભ કોને ન પડતી, તો શું ચક્ષા ચેતે મડ;
જેનો હુકમવિષુ નવ દલદલ, તેની અંતિ મહામૂડ;
શ્વેત કોક નિસારેરે, મોથો માથો લીધો હરી.—કાળ.

બચ્ચાં કચ્ચાં ને બાઇછ સોતાં, બિલાડે બહ્યાં જાણુ;
ત્યારે યૌવનરૂપી માળાવાળો ત્યાં આગ્યો, જેઈ હાલડતી મહાહાણુ;
ગાલ ગાલ બાખ્યો રે, ભુંડાઇ ધણી મેં તો ભરી.—કાળ

કાળતો કાળ હું લહેતો મુજને, પણ થયો બિલાડો મારો કાળ;
કાળ મારી મારે સર્વ મેલાણુ, રહી છડી રગરગ મુને જાળ;
ધીર એવું તેવું રે, અરજ બકતો તે હરી.—કાળ

(યૌવનસ્વરૂપ)

ધીરાની કવિતા.—ઉપસંહાર.

ઉપર પ્રમાણે ધીરાએ કવન કયું છે. સાચો કવિ વસ્તુતઃ રાગ—દ્રૌપદીત હોય છે, તેને કોઇ વદાહું કે અજખામહું નથી; વિશ્વજન તેને વદાસા છે, વિશ્વજન તેને પોતાના છે. સોજતીઓના સમુદાયમાં ખાનપાન—પછી તે પદવાન હોય, યાદ હોય કે મહિરા હોય—મૂતન આનંદ આપે છે એ સર્વમાન્ય નિયમ છે. તત્વજ્ઞાને પણ એ નિયમ લાગુ પડે છે. આપ્તકામ પુરુષનું અંતઃકરણ સર્વ બંધપદ વાસનાઓથી મુક્ત થયેલું હોય છે, નથાપિ સરીરની સ્થિતિ કસવનારે અવિદ્યાવેશના સહબાધ પર્વત મુક્ત પુરુષ પણ, પોતે જે રસનું આસ્વાદન કયું છે તે બીજાને અપ્પાડવાની શુભવાસનાને ધારણ કરે છે. કવિસંજ્ઞામાં પણ તેમજ છે. ધીરાએ પોતાના જીવનમાં જે સના સિદ્ધાન્તોનું પ્રવચન કયું તે સિદ્ધાન્તો બીજામાં દસાવવા તેણે શુભ પ્રયાસ કર્યો છે, અને તે ઉત્તમ કવિઓના સંપ્રદાય પ્રમાણે કર્યો છે. જાણકને યાજ્ઞતાં શિખવતાં માતા તેને પોતાના હાથનો ટેકો આપે છે, પરંતુ તે ટેકાનો નિરંતર ખપ પડે એમ તે ઇચ્છતી નથી. યથાર્થ ગુરુ સુમુક્તુ શિષ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેની પાસે ગુલામી ખત લખાવી લેતો નથી, પરંતુ તે ગુલામ મઠી યથાર્થ રીતે સ્વતંત્ર થાય એવા તત્ત્વમસિનો અભેદોપદેશ તેને કરે છે, અને સ્વસ્વરૂપ બતાવે છે. ને પ્રમાણે યથાર્થ કવિ જાણે છે કે તેના જ્ઞાનમાં જે કંઈ દિવ્યતા રહેલી છે તે આત્માની સક્રિયરૂપ છે, અને તે આત્મા તેના ગાયકોનાં હૃદયમાં પણ વ્યાપક હોવાથી તે શુદ્ધ જ્ઞાને ખોલવાના અતિ પવિત્ર આશયથી જ તે ઉપદેશ કરે છે. ધીરાએ આ પ્રમાણે ઉચ્ચ ભૂમિસા ઉપરથી જ્ઞાન કયું છે.

“ હું તો રંગાઓ છું અલરંગમાં,
તે ન જાણું જગતના જંગમાં રે.

* * * *

રંગો નથી રૂ મને કાયાજંગમાં;
પક્ષી કાલ્યો મેં કાળ ફલંગમાં.”

(આત્મબોધ.)

એ પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ કરનાર તેણે નિર્ભયતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા તેના પાત્રકોને નોતર્યા છે:—

“ પાપ આનંદ આદમી અશ્યા ઘણે જો;
આદમરૂપ ક્યાંથી તું બિહામણો જો.
અક્ષમસ્ત યદ્ય રહે આનંદમાં જો;
મુંડાવા નવ માવા કેરા તો ફંદમાં જો.
અક્ષમ લહેરો લગાડી લાગ લયમાં જો;
આ તો માર્ગ દાખો મેં તારા ઉદયમાં જો.”

(ગરબીઓ)

પણ આત્મસાક્ષાત્કાર જેવી પવિત્ર બાબતમાં અનુચિત આશંકા કરી શકાતો નથી. “ આટલો ચાલશે ”, “ ચોડો તો લો ” એ પ્રમાણે ઉદરના ઉપાસકોને જેવી લાડુની દડેક કરવામાં આવે છે તેવી દડેક આત્મચાનની બાબતમાં કરવામાં આવતી નથી, એમાં તો ચાનામૃતના સોજનના મોટા યાજ્ઞ ખુશ્ખા પાથરવામાં આવે છે, જેને જે પ્રમાણે રચિ તે પ્રમાણે તે મહણુ કરે, અને રચિ ન હોય તો સોડો તાણીને નિરાંતે સ્પર્ધા જળ અર્થાત્ સાચો કવિ પોતાનો તટસ્થભાવ છોડતો નથી અને તે પ્રમાણે ધીરાએ છોડ્યો નથી.

“ જે જે જાણશે તે તે તરશે, નહિ જાણે તે ખાશે માર;
મારે નથી કંઈ લેવા ને દેવા, ખસ ખોટાનો કરજો વિચાર.”

(યૌવનસ્વરૂપ.)

“ ભક્તને નથી કંઈ લેવા દેવા, જન્મ સાથે નથી કામ;
કાંઈ ઉપર ઉપકાર થાય એકું, આદરતા મહા ધામ;
ધીરા કહે સાચું રે, વટેલાંને ઉર ન વગે.”

(યૌવનસ્વરૂપ.)

ધીરાની કવિતા સરલ અને સ્વાભાવિક છે; સ્વાતંત્ર્ય અને વીરત્વથી તે ઉભરાય છે; વેધક પણ મૃદુ છે; કરડી પણ માધુર્યથી ભરપૂર છે; સ્પષ્ટ પણ નર્મગર્ભિત છે; હુદારના હથોળાની પેટે, પાણીના ધોધની પેટે અને તોપગોળાની પેટે જડએસુલાખ કામ કરનારી છે. ઝડઝમકવાળી તથા અનેક અર્થાલંકારવાળી છતાં ટાપટીપિવા નથી. તેનું કવન અંતઃક-શુના ઉભરાય છે; ઉદર-નિર્વાહ, ખ્યાતિ કે પ્રતિષ્ઠા માટે નથી. તેનાં કાવ્યમાં અનેક મનોહર રાખ્દ-ચિત્રો જોવામાં આવે છે. સઘળાં અંગોનું આગમન ઉગરનાર અને રંગરંગમાં જગૃતિ સારનાર તેની કાશી તે કાશી જ. જનમંડળપ્રતિ તેને સદૈશ કહેવાનો હતો તે તેણે છાતી કાઢીને એવો સ્પષ્ટ કહ્યો છે કે શુભરાતી બાપાના અસ્તિત્વ પર્વત “ ધીગમ્બલ ધીરાની ” પાણી વિસરી જવાય એમ નથી.

સગ્ગનો ! નીચેના પદવડે અતિ મધુર અને નિષ્કપટ કંઠથી ધીરે આપણને જે નિમંત્રણ કરે છે તેનું કર્ણથી પાન કરી આપણે અંતઃકરણથી અનુકૂલ ઉત્તર વાળીયું તો આપણું તથા આપણાનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ છે એમાં સંશય નથી:—

“ હાલો હાલો રામતણા રસ્તામાં,—

હાલો બાઈ તમે સીધા ચાલો; ”

રહો છાના જૂઠું શીદ બાળો,

તમે બાઈ હરિ સંજે ખાલો.—ટેક.

નાનો બાઈ તો મારા છે ગણા,

એવી જૂદી વાત કરી વાલા;

જૂળમાં કાચી તારી છે કાચા.—હાલો.

બાઈ પારણિયું તો પંચરંગો,

એમાં જૂલો જૂલાવો હરિ અભંગી;

જાનદોરો ધરી તરો તે સંગી.—હાલો.

બાઈ પારણિયે પાયા ચાર કહીએ,

સત્ય ધર્મ વિચાર વિવેક લહીએ;

નામમેળ દીડો તેણે મગન થઈએ.—હાલો.

ડોલણિયું મન ડોલે તારું,

તેં તો કામ કંઈ નવ ક્યું સાઈ;

મૂંઝી દૂધને ખીંચો છે દાર.—હાલો.

ખાંડું મનુષ્યપદ તેં આવેલું,

તેં તો હસમ ક્યું દૂધ પાવેલું;

ધી ઢોળી નાંખ્યું તેં તાવેલું.—હાલો.

પણુછિયા દોરી વૂટી જશે,

અધ્યા દાળ એક પળમાં ખારો;

સાચી વાત કહી ધીરાદારો. ”—હાલો.

। इति शिवम् ।

[સમાપ્ત.]

કૌશિકરામ વિપ્રહરરામ મહેતા.

દેવી પ્રકૃતિનો વિજય.

શોકસપિયરનું નાટક : “ મેઝર ફોર મેઝર. ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૭૮ થી.)

ઈસાબેલા એનજેલોને કહે છે કે આપ મારી માથે જમ્યા અદ્યબદલ કરો. જેથી કરીને દયા શું ચીજ છે તે આપ એક અરજદાર તરીકે સમજી શકો અને તેનો આપ સાહેબને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે. એજેલો જનાબ દે છે કે કાપદા આગળ હું નિરૂપાય છું, અને મારો પોતીકો દીકરો એ ગુનાહમાં આ-યો હોય તોપણ મારે તેને એજ સજા ફરમાવવી પડે. કલોડીયો બચી શકે તેમ નથી, ઇસાબેલા એનજેલોને કલોડીયોપગ દયા કરવાને ફરીથી નિનતિ કરે છે એનજેલો કહે છે કે ન્યાય એજ દયા છે. ઇસાબેલા નિનતિ કરે છે કે ધણા વરસથી કાપદો ખાતરે પડ્યો છે. અને તેનો અમલ પહેલ વહેલો કલોડીયોપગ થાય છે મારે કલોડીયોને માફી થટે છે રાત્રીની બગ આપણી કને હોય એ સાચું છે પણ રાક્ષસ તરીકે તે બળને વાપરવું એ ધણું જ દુઃખ છે પરમેશ્વર પણ પણ થોડો ઘણો દયાનો અશ નામે છે પણ અદ્ય બુદ્ધિનું મનુષ્ય પોતાની “આર ટ્રિવ-સના માદરણા” જેની સત્તાની નિશામાં અકચર થઈ એક કોધી અને ઉશકેરાઈ ગયલા મર્કટની માફક અગલ કરે છે. ઈશ્વર પોતાના આકાશી ગર્જનાના બડાકાથી મોટા મોટા પાહાડો ઉમેડી નામે છે પણ પુખ્તના છોડવા ઉપર દયા રામે છે. પરંતુ મનુષ્ય જાત પરમેશ્વરની રૂબરૂ એના અડપલા કરે છે જે જોઈને ઈશ્વરી ફેસ્તાઓને પણ દસવું આંન. ઇસાબેલા એનજેલોને તેના ખુદના અત કરણની તપાસ કરવાનું કહે છે અને જોતે છે કે આપ જે જૂઠાને વાસ્તે કલોડીયોને શિક્ષા કરવાને તૈયાર થયા હો તેના પ્રમ-ગની ખૂન જે કોઈ વખતે આપનાથી યઈ મઈ હોય તો કલોડીયો માર થના લાનક છે, આખરે એનજેલો ઇસાબેલાને વદાય થવાનું કહે છે પણ ઇસાબેલા ફરીથી કાવાવાવા કરે છે, સારે એનજેલો ઇસાબેલાને કહે છે કે કાતે આવજો, એ સત્યથી હું ફરીથી નિ-ચાર કરીશ. ઇસાબેલા એનજેલોને કહે છે કે આપે જે આટલી કૃપા કરી તેનો બદલો હું આપને અમુક બક્ષીશથી વાળી આપીશ. એનજેલો કહે છે કે એવી શી બક્ષીસ તું મને આપશે? ઇસાબેલા ઉત્તર દે છે કે હું તમને એવી બક્ષીસ આપીશ કે જેમા તમે અને ખુદ ઈશ્વર પણ ભાગ લેવાને ખુશી થાઓ. હું આપને સોનું રૂપ અને કીમતી જવાહરની બક્ષીસ આપના માગતી નથી. પણ આપનું એય થાય એવી મારી ઈશ્વર કને ખરા અ-ત કરણની પ્રાર્થના રૂપ બક્ષીસ આપીશ. બ્યારે મારા જેની બાળા જેઓ પોતાનું જીવન ઈશ્વરને અર્પણ કરવાની તૈયારીમાં છે તે મહા માણસના સળધમાં ઈશ્વર પામે પ્રાર્થના કહે છે સારે ઈશ્વર અતીત તે પ્રાર્થના કબુલ કરે છે. એનજેલો કહે છે કે હીક, કાલે બ પોર પહેલા આવજો. એનજેલોને આશીર્વાદેતી ઇસાબેલા યેં બાય છે.

એનજેલોને હવે ખબર પડે છે કે તે એક મહામારત લાખ્યમાં ફસાયેલો છે.

ધસામેલાની સુંદરતાએ તેનું મન હરણ કરી લીધેલું છે. ધસામેલાપર તેની દૃષ્ટિ બગડે છે પોતે પાપની જગમાં ભરાઈ પડે છે. આ અપવિત્ર જાળાને કલંકિત કરવાની દુષ્ટ વાસના તેનામાં રગોરગ વ્યાપી જાય છે. તે બોલી ઉઠે છે “મારા સદ્ગુણો ક્યાં ગયાં? હું લલચાઉં છું. અરે મનની એક પવિત્ર જાળાપર મારી નજર બગડે એ શું? એનજેલો તું શું કરે છે? ખરેખર હવે એનો બાઈ જીવવો જોઈએ. ન્યાયાધીશ ન્યારે ચોરી કરતાં શીખે ત્યારે ચોરોને તો તેમનો ધંધો ચલાવવાની સદર પરવાનગી મળેલી સમજાવી જ. — શું હું ધસામેલા સાથે ખ્યારમાં પડ્યો છું અને તેની આંખોપર જ ફીદા થઈ ગયો છું? શું મારા જેવા એક સાધુને ફસાવવાને સેતાને એક સાધ્વી શોધી કાઢી છે કે શું? એના સદ્ગુણોથી જ મારો એનાપર ખ્યાર પેદા થયો છે, દલકી-વંઠેલ કુલટાના ચેનચાળા આથી બમણા હોય તોપણ તેને પત કડે એવો હું નથી પણ આ પવિત્ર સુંદરીએ તો ખરેખર મને માહાત્ કરી નાખ્યો છે. અત્યાર લગી ન્યારે ખીજ માણસો પ્રેમમાં ‘શુંલ’ લતાન ચતાં દતાં ત્યારે હું હસ્તો દતો અને લોછા લઉં કેમ થઈ જાય છે તેનો મને અચંપો થતો હતો.”—

રાજ સાધુને વેશે દેહખાનામાં ફરે છે અને કેદીઓને મળે છે. કસોડીયો અને જી. લીધટના યુનાઈ સંજીવના સમાચાર રાજને મળે છે. કસોડીયોને દેહાંત દંતની સજ કરવામાં આવી છે તેની રાજને ખબર પડે છે રાજ જીલ્લાપટ કને જાય છે અને તેને તેના પાપ સંજીવ પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે. પછી કસોડીયોને મળવા જાય છે.

હવે એનજેલોની દશા માફી થઈ છે. ધમિરની બક્ષિતમાં હવે એનું ચિત્ત લાગતું નથી. હવે એને ધસામેલાની જ લગની લાગી છે. એટલામાં ધસામેલા વાયદા સુજળ એને મળવા આવે છે. ધસામેલાનું નામ સાંભળી એનજેલોનું લોહી રગોરગ ઉકળી આવે છે. ધસામેલા એનજેલોને માફી સંજીવી ફરીથી વિચાર કરવા વિનવે છે. એનજેલો જ વાળ આવે છે કે કસોડીયો જગી શકે એમ નથી. આ સાંભળી ધસામેલા પાછી વળવાની તૈયારી કરે છે. કસોડીયો કેમ જયી શકે તેનો મર્મિત ધિરાણ એનજેલો ધસામેલાને કરે છે પણ આ નિષ્કપટી અને નિર્દોષ જાળા તે સમજી શકતી નથી. આખરે એનજેલો ધસામેલાને સર્વે ખુશી રીતે સમજાવે છે. ધસામેલા જવાળ આવે છે કે “જે મને મોતની સજ કરવામાં આવે અને તે ઉપરાંત તે સજનો અમલ કરતાં મને શટકાથી બાંધી મારવાનો હુકમ થાય તો તે શટકાના સોળમને માણેક જેવા સુંદર લાગે પરંતુ કોઈ કાળે પાપમાં ફસાવવાનું હું કબુલ કરું નહીં, મારો ભાઈ મરે એ મને વધારે પસંદ છે. મરવું એકવાર છે. પણ તેની જીંદગીની ખાતર હું માહારે માથે હમેશાં કલંક વોહોરવા તૈયાર નથી. સોનાની ચાળીમાં લોટાની મેખ મારવા તૈયાર નથી.” એનજેલો ધસામેલાને કહે છે કે પહેલાં તું મારી ફરતા વસ્તે ફરીયાદ કરતી હતી ત્યારે હવે તું શું કહે છે? શું તું ફર નથી? ન્યારે તું મને કહેતી હતી કે તારા બાઈએ જે જૂલ કરી છે તે અધ્ય પ્રકારની છે, આપણે સપળા માણસ છીએ, લાલચને વશ થઈએ એવો આપણો સ્વભાવ છે, તો પછી મારી માગણી કબુલ કરવામાં તેને શી દરકત છે. ધસામેલા કહે છે કે

મારા બાઇની વર્તણૂકને વાસ્તે મને પૂરેપૂરો તિરસ્કાર છે. પણ તમારા હૃદયમાં દયા ઉત્પન્ન કરી તેની જીવન જાત્રામાં આતર મેં થોડું થોડું મેલ્યું હતું. એનજેલો કહે છે “ઇસાએલા હું તારી સાથે પ્યારમાં પડ્યો છું. જો તું મને તારો પ્રેમ આપશે અને મારી મુશ્કેલી બરાબર લાવશે તો તારા બાઇનો વધારા વાળો થશે નહીં. ઇસાએલા ઓડવાઈ જાય છે ને એનજેલોને ક્રોધ કરવાની ધમકી આપે છે. એનજેલો હસીને જવાબ આપે છે કે “પાઈ કોણ માનશે? હવે હું તને છેવટે મોખે મોખું કહી દહીં છું કે હું કામોંધ થયો છું. મારી બંધી ચાલાકી, હોંશીયારી ને ઝીણવટ જવા દે. મારી મુશ્કેલી તાબે ચા. જો તું મારી વાત કમલ કરશે નહીં તો તારો બાઈ રીબાઈ રીબાઈને મરશે, માટે જ વિચાર કરીને કાલે આવજો.” ઇસાએલા એનજેલો કનેથી જાય છે. ક્યાં જતું તેનો હવે ગમરાતી ગમરાતી વિચાર કરે છે. આખરે પોતાના બાઈ કને જવાનો વિચાર કરે છે. જો કે કલોડીયો એકવાર દુષ્ટિ અને કલંકિત થયો છે અને સદુષ્ટિથી ખસ્યો છે તોપણ અંતઃકરણમાં એટલો બધો ટેકવાળો અને નીતિથી પૂર છે કે જો એને વીસ માથાં હોય અને વીસે માથાંની શિક્ષા થાય તો તે બેહેતર, પરંતુ પોતાની બહેને કલંક વેહારવું નહીં એ વાત તેને પસંદ પડ્યા વગર રહે નહીં—એમ ઇસાએલાનું માનવું છે. હવે સારી વાત તો એ છે કે બાઈએ મરવું—સીંગને પોતાનું શીયજનત પોતાના બાઈ કરતાં પણ વધારે પાઈ છે. કલોડીયોને હવે શિક્ષાને વાસ્તે તૈયાર કરી રાખવો જોઈએ.

રાજા કલોડીયો કને ગયો છે. ત્યાં કલોડીયો સાથે વાનચિત કરતાં રાજાને એમ માન્ય પડે છે કે કલોડીયો એનજેલો કનેથી માફીની આશા રાખે છે. રાજા કલોડીયોને મરવાને વાસ્તે તૈયાર થઈ રહેવાનું કહે છે અને એને બોધ આપે કે જીવનની અંદર એટલું બધું શું છે કે માણસે મોતથી બીજું જોઈએ? “જો મોતથી આપણે દરીએ છીએ તેના જેવાં જીવનની અંદર હજારો મોતથી માણસને બીજાનું હોય છે.” આ અરસામાં ઇસાએલા કલોડીયોને મળવાને આવે છે, રાજા જલ્મખાનાના ઉપરી કને પોતે સંતાઈ રહીને સર્વ દહીંકત સાંબળે તે સમજું જોઈ શકે એવી જગ્યા માગે છે. તે રાજાને આપવામાં આવે છે.

કલોડીયો ઇસાએલાને પોતાની અરજીનું શું પરિણામ આવ્યું તે સંબંધી પૂછે છે. ઇસાએલા કલોડીયોને મોતને વાસ્તે તૈયાર થઈ રહેવાનું કહે છે. કલોડીયો પૂછે છે કે ત્યારે શું હવે બીજો ઇલાજ રહ્યો નથી? ઇસાએલા જવાબ આપે છે કે ઇલાજ તો છે. ન્યાયાધીશ એક રીતે તને દયા બતાવવાને ખુદી છે. તેથી તારી જીવન પરંતુ તું હમેશને માટે કેદી થઈ રહેશે, તું જીવતા રહીશ પણ તારી કીર્તિને હમેશને વાસ્તે કલંક લાગશે.—કલોડીયો વિસ્તારથી દહીંકત જણવા માગે છે. ઇસાએલાને અંતઃકરણમાં ધાસ્તી રહે છે કે રખેને કલોડીયો પોતાની કીર્તિ કરતાં પોતાના જીવનને વધારે પ્યારો ગણે. કલોડીયો પોતે મોતથી ડરતો નથી એમ ઇસાએલાને જણાવે છે. ઇસાએલા કલોડીયોને કહે છે કે આ બહારથી સાધુ જેવો ડોળ રાખનાર ન્યાયાધીશ અંદરથી એક સેતાન છે. અને તારો જીવ જાવવાની આતર મને હમેશની કલંકિત કરવાની ખૂરી મુશ્કેલી રાખે છે. કલોડીયો કહે છે કે “અરે પ્રભુ! એ બીજાં શકે જ નહીં. ઇસાએલા હવે કલોડીયોને

કહે છે કે હવે તું આ ધાની દુનીયા ત્યાગી જવાની તૈયારીમાં રહે. આ સાંભળી ક્ષોડી-યોના રામ રમી જાય છે, તેને હીમત રહેતી નથી.—વ્યભિચાર કઈ મહત્વનો દોષ નથી એમ બકે છે. ખરેખર બચકર ચીજ તો મોત છે જ.

ઈસાએલા ક્ષોડીયોને કહે છે કે “અનીતિની જીંદગી મોતથી પણ વધારે બચકર છે.” ક્ષોડીયો કહે છે કે “આવી મઝાની જીંદગી છોડી મોતને તામે યહું એ ધણું જ દુઃખદાયી છે.—ઈસાએલા તું મને જીવવા દે.—મારી ખાતર જે પાપ તું કરીશ તેનો તને દોષ લાગશે નહીં. પણ ઉલટું તે કાર્ય સદ્યજી તરીકે લેખાશે.”—ઈસાએલા કહે છે કે “અરે ગદા, નિમકહરામ નાદાન, હીચકરા, અપ્રમાણિક દુષ્ટ માણસ, યું તું મને ક્ષણિત બનાવી જીવવા માગે છે ? જા, મર-અને તારી મીટી મીટી થઈ જાઓ. મારીને તું લાયક જ નથી. તું મરે એમાં જ તારું બેહેતર છે હયાને તું પાત્ર નથી.” આમ બાઇએન વચ્ચે સપાટા ચામે છે તે દરમ્યાન રાજ ત્યાં આવે છે અને ઈસાએલા સાથે ખાનગી વાતચીત કરવા માંગે છે. ઈસાએલા તે માંગણી સ્વીકારે છે. રાજ ક્ષોડીયોને કહે છે કે એનજેલો એક પવિત્ર માણસ છે. એ તો એણે કેવળ તારી બેહેનની પરીક્ષા કરી છે, માટે તું કામે મોતને વાસ્તે તૈયાર થઈ રહે.

રાજ ક્ષોડીયોથી છુટા પડી એકલો ઈસાએલાને મળે છે. ઈસાએલા કહે છે કે અરે દુઃખની વાત તો એ છે કે હાલમાં અત્રે રાજ નથી, નહીં તો તેના આગળ બધી હકીકત નિવેદન કરી એનજેલોને ઉધાડો પાડી રજતે કહે. એ રાજને કહે છે. રાજ ઈસાએલાને પોતાની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કહે છે. રાજ કહે છે કે તેથી ક્ષોડીયોની જીંદગી બચે તેમ છે. એક બીજી સ્ત્રી છે તેને ઇનસાઈ મળે એમ છે. અને ઈસાએલાની પણ આખરું રક્ષણ ધાપ એમ છે. જે મારી સલાહ પ્રમાણે નહીં વર્તે અને તારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલશે તો તારી શરીરવાદનો એનજેલો એટલો જવાબ આપશે કે એ તો ફક્ત મેં ઈસાએલાની પરીક્ષા કરી હતી. રાજ ઈસાએલાને સમજણ પાડે છે કે મેરીયાના કરીને એક બાઈ છે જેની સાથે એનજેલોનું લગન થવાનું હતું. એટલામાં મેરીયાનાનો બાઈ મરી ગયો અને તેની સાથે એની જાહેનને પહેરામણીમાં આપવાની દોલત હતી તે વહાલુમાં ડુબી ગઈ. મેરીયાના હવે ગરીબ થઈ ગયેલી હોવાથી એનજેલો તેને પરણતો નથી—પણ હજી એ બાઈ એનજેલો પર પ્રીતિ રાખે છે. માટે તું એનજેલો કને જ અને એની વાત કમુક કરવાનો ડોળ કર—અને એક છુપી સગવડ પડતી અધારી એકાંત જગ્યામાં બને એટલા ટુંકામાં ટુંકા વખત સુધી એનજેલો કને રહી શકાય એવું નક્કી કરી આવ. તારી જગ્યાએ મેરીયાનાને ગોઠવી દેવાની અને તેને એનજેલો કને મોકલવાની હમે તજવીજ કરી રાખીયું. તું તાકીદથી એનજેલો કને જા—જે આજ રાત્રે એ તને મળવા માગે તો એની માગણી સ્વીકારજો. અને મેરીયાનાના ધરતું ઢેકાણું આપું છું ત્યાં તું મને બોલાવજો. હું સર્વ ગોઠવણ કરીશ.

(અપૂર્ણ.)

છોરાલાલ લલ્લુબાઈ પરેલ.

જીવનચરિત્ર.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૩૫૭ થી.)

(ક) આત્મચરિત્ર લેખનનો પ્રચાર.

આપણામાં આત્મચરિત્રલેખનનો પ્રચાર હજી સુધી બહુ થયો નથી; પરંતુ પાશ્ચિ-
માત્ય દેશોમાં તેનો પ્રચાર ધણીજ વધતો જાય છે, અને તેથી ઘણે અંશે લાભ પણ
બહુ થાય છે. બેન્ગાળીન ફ્રાંકલીને પોતાનું જીવનચરિત્ર લખેલું હતું. તેમજ જૉન સ્ટુ-
અર્ટ મીચે લખેલું આત્મચરિત્ર ઘણું ઉત્તમ કહેવાય છે. મીચના આત્મચરિત્ર જેવાં ચરિત્રો
આપણી યુગસાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા જેવો સુદૃઢ ક્યારે આવશે તે વિષે કંઈપણ
અનુમાન કરી શકાતું નથી. સાધુ લેખક રા. નારાયણ હેમચંદ્રે પોતાની જીવનકથાનો
પૂર્વાર્ધ “ હું પોતે ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલો છે, તથા મહાત્મા દયાનંદ પ્રવરતીએ
આત્મચરિત્ર લખેલું છે તે સિવાય આત્મચરિત્રનો ખીન્ને કોઈ ગ્રન્થ યુગસાતી ભાષામાં
હોય એમ આ નિર્બંધ લેખકના જાણવામાં નથી. રા. રા. કૃષ્ણરાય ભોળાનાથ દીવેદી-
આએ તેમના બ્રહ્મ પિતા, “ ભોળાનાથ સારાનાથનું જીવન ચરિત્ર ” લખેલું છે.
તેમાં ભોળાનાથબ્રાહ્મના ચરિત્ર વિષે તેમના પોતાના હાથે લખાવેલી નિસનોંધ
ઉપરથી કેટલાક અસત્ય ઉતારા આપેલા છે, તેમ જ મદેતાજી દુર્ગામચરિત્રમાં,
પણ તેમના હાથના લખેલા કેટલાક ઉતારાઓ આપેલા છે; પણ તેથી તેવા ગ્રન્થોને આ-
ત્મચરિત્ર તરીકે ગણી શકાય નહીં. રા. નારાયણે આત્મચરિત્રમાં દાખલ કરેલી હપ્તકત
ઉપર જણાવી ગયેલા લેખનદોષોમાંના કોઈને પાત્ર થાય તેવી છે કે નહીં તે વિષે શોધ
અભિપ્રાય તો તેમના સંપૂર્ણ જીવનનો નિકટવર્તી સંદર્ભથી હોય તે જ આપી શકે; પરંતુ
એ ચરિત્રલેખ વાંચતાં વાંચનારને મામાન્ય રીતે એવા ભાસ થાય છે કે, તેમણે આત્મ-
ચરિત્ર લખતાં આત્મચરિત્રના કરતાં ખીન્નજો ઉપર આસેપ રૂપે ટીકા બહુ વધારે કરેલી છે.

આત્મચરિત્રલેખનનો પ્રયાત પડે તે લાજકર્તા છે એ વાત નિઃસંશય સત્ય છે; પરંતુ
આ પ્રયાત ઉપર પણ એક એવો આસેપ લેવામાં આવે છે કે, હરકોઈ આત્મચરિત્રલેખક
પોતાના જીવનટપાલની ઉચ્ચાળી બાજુ જ બતાવશે, કાળી બાજુ કદી નહીં બતાવે. મનુષ્ય
ગમે તેવા સરળ અનંતઃકરણનો અને નિખાલસ મનનો હોય તો પણ પોતાના વર્તનમાંની
કેટલીક વાર્તાઓ તો તેને શુભ રાખવા જેવી લાગશે જ, અને તેથી એ પ્રમાણે એકતરફી
લખાવેલું જીવનચરિત્ર સદોષ જ ગણાશે. સ્માધકસ કહે છે કે, “ પોતાને હાથે લખેલું
પોતાનું જીવનચરિત્ર ગમે તેવું રસમય હોય તથાપિ પોતાનું જ જીવન અને તેનો લખનાર
પોતે જ હોવાથી પોતે જેટલું જાણતો હોય તેટલું બધું તે કહે નહીં જ. ” પોતે જ લ-
ખેલા પોતાના ચરિત્રમાં જેટલું લખ્યું હોય તેટલું તો ખરું હોય, પણ પૂરેપૂરું સાચું ન
કહેવાથી અને કેટલોક ભાગ ખરી કહેવાથી ખરે જ ખોટી અસર પેદા થાય છે, અને
તે મનુષ્ય ખરેખરી કેવો હતો તે એ ચરિત્ર વાંચવાથી સમજાતું નથી. એક બાજુનું ચિત્ર
સારું હોય, પણ ખીન્ન ગાલ ઉપરનું ચાકું હોય તે, અથવા જે આંખ ચિત્રમાં દગાવેલી છે

તેનો ડાહ્યા બાહ્યા કે માંજરો હોય તે, ચિત્રમાં ન આવવાથી તે ચિત્રનો આખો દેખાવ આમેલુક કરતાં તદ્દન બદલાઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે ચરિત્ર-ચિત્રના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. યથાર્થ આત્મચરિત્રલેખનનું કામ સહેલું નથી, એમ લાગતાં પાશ્વિભાત્ય જાણીતા લેખકો સ્કોટ, મૂર, સાઉથી, વગેરેએ આત્મચરિત્રો લખવાનો આરંભ કરીને અધૂરેથી જ પડતાં મૂક્યાં હતાં.

સ્કોટલેન્ડના પહાડી પ્રદેશમાં એક એવી કહેવત ચાલે છે કે, “સારામાં સારા માણસોની ખોડો જો તેના કપાળ ઉપર લખાતી જતી હોય તો તે પોતાની ટોપી આંખનાં ભવાં સુધી નીચે પહેરશે.” આ કહેવતનો લાવાર્થ એવો છે કે, કોઈ માણસ પોતાના દુર્ગુણ, અપદ્મણ કે ભૂલો જાહેર કરવાને ખુશી હોતું નથી. હાલ પણ ખુશી રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, એક મનુષ્યે કાંઈ ભૂલ કરી હોય છે, અથવા પોતાનામાં કાંઈ ખોટા-ખાંપણ હોય છે તો તે છૂપાવવા માટે તે ઘણા પ્રયાત્ન કરવખતે કરતો રહે છે; અને એટલા માટે જ આત્મચરિત્રલેખનના પ્રધાત ઉપર કહેલો આલેખ લેવામાં આવે છે. આ આલેખમાં ભેરાક કેટલુંક સત્ય સમાયેલું છે, અને જ્યાં સુધી માનવી સ્વભાવ છે તેવો તે તેવો જ રહેશે ત્યાં સુધી કોઈ પણ આત્મચરિત્રમાં પૂરેપૂરી ખરી હકીકત દાખલ કરીને પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ પોતાને હાથે પ્રજા સમક્ષ મૂકે, તેમ જ પોતાની સદોષ દૂરિતું ખંડન કરે, એ સંભવિત લાગતું નથી. તથાપિ આ આલેખ અપરિહાર્ય છે એમ સમજીને લખાય નિષ્પક્ષપાતપણે અને સરળતાથી આત્મચરિત્રો લખવાનો પ્રધાત પડે તો તે આવ-હારદાયક ગણાશે. પ્રો. મેક્સમુલર ભટ્ટ, હુસ્તે, ગ્લેડ્સ્ટન, રાજા રામમોહનરાય, પંડિત ધર્મચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, મહાદેવ ગોવિંદ સનડે, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, વગેરે જેવાં નર-રત્નો પોતા વિષેની હકીકત કેવી રીતે કહે છે, પોતાની ઉપર આવેલા પ્રસંગોનું વર્ણન કેવી રીતે કરે છે, અને તે દ્વારા લોકોને કેવી જાતનો ઉપદેશ લેવાનું કહે છે, વગેરે જાણવાનું મને એવું કોણ ન ઈચ્છે ? આવા મહાન પુરુષોએ આત્મચરિત્ર લખી મૂક્યાં હોત તો જગતના જ્ઞાનભંડારમાં કેવો અગત્યનો વધારો થાત ? સારાંશ કે આપણામાં ઉપર બતાવેલા દોષ રહિત આત્મચરિત્રલેખનનો પ્રચાર જરૂરો વહેલો અને વધારે ધાય તેટલો ઉત્તમ અને લાભકર્તા છે.

(ચ) ગુજરાતી ચરિત્રઅન્યો.

હવે આપણે ગુજરાતી ભાષામાં અર્વાચીન સમયમાં લખાયેલાં ગુજરાતી ચરિત્રો તરફ વળીએ, અને તેમાંથી શું જણાય છે તે દ્રકામાં જોઈએ. ગુજરાતી ચરિત્રઅન્યો તરફ જરૂર કરતાં બહુ દિલગીરી સાથે આપણે જોઈએ છીએ કે, માત્ર આંગળોને ચેડે ગણાય તે વધારે, સારા ચરિત્રઅન્યો ગુજરાતી ભાષામાં નથી; તેમ જ આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે ચરિત્રલેખનની જે સ્થિતિ હતી તેમાં જોઈએ તેવો સારો-સંતોષકારક સુધારો પણ થયેલો જણાતો નથી. આ વિષે પાછળ વિવેચન થઈ ગયું છે તે ઉપરથી વાચકોની ખાતરી નહીં હશે જ. ગુજરાતી અન્યસમૃદ્ધિમાં વાર્તા અને છાંદસગાનનાં તથા બીજાં પરચરણ હજારો પુસ્તકો છે અને તેમાં દિવસાદિવસ વધારો થાય છે.

અને પ્રવાસને લગતા અન્યો કે જેની ધણી જરૂર છે અને જે ધણે પ્રકારે લાભકર્તા છે તેની બહુ ખોટ છે. આ ખોટ પૂરી પાડવાનું ઈર્તવ્ય ગુજરાત વિદ્યાન શૃદ્ધરયોનું છે. ગુજરાતની બાબામાં વિદેશીય સ્ત્રીપુરુષોના અવનચરિત્રને લગતા આશરે સૌથી ચાળીસેક અન્યો હોવા ઉપરાંત, દેશી સ્ત્રીપુરુષોના અવનચરિત્રને લગતાં નીચેનાં પુસ્તકો આ નિબંધના લેખકને જણાયાં છે:—

- + ૧. ચામ ચમમોહનરાયનું ચરિત્ર.
- + ૨. સુવ ગોકુળજી જાલા અને વેદાન્ત.
- + ૩. સર જમસેદજી છજી
ભાઈ પહેલા ખાસેનેટ "
- + ૪. મહેતાજી દુર્ગારામ મં-
ચારામનું (અપૂર્ણ.) "
- + ૫. કરશનદાસ મૂળજીનું "
- ૬. રણુછોડલાલ છોડાલાસનું "
- + ૭. ભોળાનાથ સારાભાઈનું "
- + ૮. શેઠ શરદુનજી મહેતાનજીનું "
- + ૯. ડા. આનંદીજીભાઈ જોશીનું "
- + ૧૦. પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર.
- " ૧૧. દયાનંદ સરસ્વતીનું "
- ૧૨. બ. બહાદુરજીનું "
- ૧૩. રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને
બોધ વચને.
- ૧૪. ભવજી દાદાજીનું ચરિત્ર.

- ૧૫. મોહનલાલ રણુછોડલાસનું ચરિત્ર.
- ૧૬. હરીવલ્લભદાસ બાગમોવિ-
ન્દદાસનું "
- ૧૭. વંદ્ય પ્રચુરામ અવનરામનું "
- ૧૮. ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝાનું "
- ૧૯. દિવાન રણુછોડજીનું "
- ૨૦. શેઠ વરજીવનદાસ માધવદાસ "
- ૨૧. ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગરનું ચરિત્ર.
- ૨૨. કવિ દયારામનું "
- ૨૩. કેશવચન્દ્રસેનનું "
- ૨૪. કવિ નાગજીનું "
- ૨૫. અરદેશર કોટવાજીનું "
- ૨૬. દુ. પોતે-નારાયણ હેમચન્દ્રનું "
- ૨૭. ગૌરીજીભાઈ ચરિત્ર.
- ૨૮. નહાનાભાઈ ચરિત્ર "
- ૨૯. જગદ ચરિત્ર.
- ૩૦. શેઠ જગમોહનદાસ ચામગદાસ
વગેરે, વગેરે.

ઉપરનાં પુસ્તકોમાંનાં (+) આવી નિશાનીવાળાં પુસ્તકો સિવાયનાં તો સાધારણ છે. "ગૌરીશંકર ઉદયશંકરનું ચરિત્ર" અને "દિવાન રણુ" નું ચરિત્ર " આ જે પુસ્તકો તે મહાન પુરુષોનાં નામ પ્રમાણે સારાં હશે એમ કહેવાય છે. પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નથી. આ બન્ને પુસ્તકો બહુ નાનાં છે, અને તેમાં ચાલુ સમયનાં બહુ દ્રુકામાં આપેલી છે, જે પૂણે છે એમ પણ કહી શકાય નહીં તેવાં ડા. બહાદુરજીનું ચરિત્ર " પારસી સ્ત્રીલેખકની કલમથી લખાયેલું છે. સ્ત્રી લેખકને હાથે લખાયેલું ગુજરાતી ચરિત્ર પુસ્તક આ અને દ્વારકાંજીભાઈ સાહેબે નામની દક્ષિણી સ્ત્રીએ મરાઠી ઉપરથી બાબાન્તર કરેલું "આનંદીજીભાઈ જોશીનું ચરિત્ર" એ જે જ દોવાનું જણાય છે. "જગદચરિત્ર" ગુજરાતીમાં સ્વતંત્ર લખાયેલું નથી; પણ આશરે ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષે ઉપર થઈ ગયેલા જૈન સાધુ સર્વાનંદચરિત્ર સંસ્કૃતનું બાબાન્તર છે. આ ચરિત્રનો નાવક જગદેશ્વર યદી મયાને લગ-